THE LIBRARY OF CONGRESS

THE LIBRARY OF CONGRESS

Valmiki

०५४७
१०७

रामायणम्।

महर्षि वाल्मीकि प्रणीतम्।

बालकाण्डम्।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्।

मूल्यम्बिना वितरितञ्च।

" जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी। "

कलिकाता

राजधान्यां भारतयन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८०३।

1881

BL1139
.2
1803
Orien
Sans

LIBRARY OF CONGRESS
6
SEP 13 1985
COPY
ORDER DIVISION

91-984029

उत्सर्गपत्रम्।

अत्यन्त-नरपति-शिरश्चुम्बितचरण-भारतभूमिविभूषण-दश-दिग्विलासिनी-कर्णपूरीकृत-सुरभियशःकुसुम--दीनदयालु-दुर्ब्बलैक-सहाय-विरहितपालक-पालक-प्रातःस्मरणीय

श्रीलश्रीमन्महाराजाधिराजरणवीर सिंह वाहादूर

के, सि, एस, आइ,

कश्मीरप्रदेशाधिपति-सकल मङ्गलनिलयेषु

देव

यथालका नाकपृष्ठे सर्व्वोत्कर्षेण राजते।
तथा कश्मीरनगरी भाग्येन भुवि शोभते॥
तस्यां नरपते वीर रणधीर यशोधन।
साक्षादिन्द्रो देवराजो भवान् मर्त्त्येषु राजते॥
कालेनालं बहु किमिति भो राजशार्दूल वक्ष्ये
अस्तं यातः सुखशशधरो मर्त्त्य देवार्च्चकानाम्।
धर्मः क्षीणो रुदति ह ह हा पापपूर्णा धरित्री
आशा नान्या भवति नृपते त्वत्कृपामन्तरेण॥
दुष्टस्य शास्ता सुकृतस्य पाता
त्वं देव धर्मस्य सदैव गोप्ता।
त्वत्कीर्त्तिरेवं दिशमाप्नोति
कोऽहं तवाश्चर्य्यगुणान् वदामि॥

अनुग्रहस्त्वया देव कृतोऽस्मिन् पुण्यकर्मणि ।
श्रद्धापाशेन बध्नाति भारतीयान् भवत्कृते ॥

भक्त्या भूप प्रणतशिरसा वन्दितौ ते पदान्तौ
हीनोहीनः कथमुपहरेदर्हणार्थार्घ्यमर्घ्यम् ।
पूतन्त्वेदं दशरथतनूजस्य चित्रं चरित्रं
प्रीत्या नीतं जनयतु महीपालतोषं सुखी स्याम् ॥

भक्तिभावावनतः किंकरः

श्रीप्रतापचन्द्ररायः ।

भूमिका।

विदितमेवेदमार्य्यतनयानां यदस्मिन् पुण्ये भारते वर्षे धर्माचारविप्लवरूपं महद्भयमापतितम्। न चास्य निदानं बुद्धिमतामगम्यम्। अर्थकरीति धिया बाल्यात् प्रभृति वैदेशिकशास्त्रालोचनैवेदृशं बुद्धिविभ्रंशं जनयति। अज्ञात्वा हि पूर्वेषां माहात्म्यादिकमस्मत्सजातीया गुरुजनेष्वकारणमास्थां परित्यजन्ति। विशेषेण कृतबुद्धयश्च म्लेच्छधर्मादिषु तेष्वेवासक्तिं प्रकुर्व्वन्ति। कालवशाद्धीनतामापन्नेऽस्मिन् भारते परितः प्रसृताभिः परकीय-माहात्म्यप्रभाभिरन्धीकृतमतयो भारतीयाः के वयमित्यजानन्तः सुतरामात्मनो हीनान् बुद्ध्वा जातिमपि विधूय नाशमभिधावन्ति। स्वावस्कन्दनमेव पौरुषं मन्यन्तेऽस्माकं कृतधियः। अहो वैदग्ध्यम्। स्वगौरवमजानतः क्व शिक्षा क्व च जीवितम्। हा मातर्भारतभूमे! तवापीदृशी दशापरिणतिः।

अथास्तां तावदनर्थं शोकोक्तेः प्रसरः। दूयते हि साधोश्चेतः कोऽयमापतितो धर्माचारविप्लवरूपो महाननर्थः। चिन्तयति च नियतं धर्मनिष्ठः स्वजातिप्रणयी साधुः केनोपायेनास्य रोधो भवेदिति। क्षुद्रेणापीत्थं चिन्तयतैव मयैकदा स्थिरीकृतं यदस्माकं प्राचीनेषु पुराणादिशास्त्रेष्वस्मदीयानां बहूनां बहुपरिचयमन्तरेण नान्योपायोऽस्ति सम्यक्प्रतिरोधायास्य विप्लवस्य। बहूनां शास्त्रपरिचयश्च ग्रन्थसुलभतां विना न सम्भवति। मूल्यं विना वितरणमन्तरेण वा कुतोऽस्मिन् दुर्भाग्यवशात् निष्किञ्चनीकृते देशे साधारणस्य सुलभा भवन्ति धर्मग्रन्थाः। तिरोहितप्राया ह्यधुना धर्मचर्च्चायां प्रवृत्तिः; नापि च साम्प्रतमर्थमाहरति पौराणिकी पारमा-

र्थिकी वा विद्या। प्रभूतमर्थमन्तरेण वा कथमीदृश-बहु-विस्तीर्णार्य्यधर्मशास्त्र-वितरणरूपं महत् कार्य्यं सम्पाद्यते। इत्यादिकं विचिन्त्य तादृशार्थाभावाल्लीनप्रायैव मे महती निश्चितिः।

अथातीते काले सहसा दैवदुर्विपाकवशादविसह्य-शोकावेगेनाहमाक्रान्तोऽभवम्। अशक्तश्च सोढुमतितीव्रमावेगं क्षिप्त इव गृहान्निर्गम्य पर्य्यटनमारभम्। पर्य्यटनक्रमेण च नाना जनपदेषु तिरस्कारमुखेन महत् सदुपदेशमाससाद। तदाहं चेतस्यकरवं यत् न कुत्रापि कदापि समारभन्ते किमपि साधारणहितं कर्म प्रायशः स्वसुखनिरता भोगविला-सिनो धनिकाः। मध्यवित्ता एव बहुशः सत्कार्य्यस्य साधका दृश्यन्ते। यत्नश्च जीवनमर्थसिद्धेः। अतोऽहं तथा यतेयं यथा आर्य्य इत्यभिधेयवान् स्वधर्मनिरतः सद्धर्मारामः सात्विको जनसाधारण एवास्य सहायतायामायाति धर्मग्र-न्थानुष्ठानस्य।

एवं निश्चित्याहं कार्य्यमारभ्य प्रथमतो मत्प्रचारित-पूर्वस्य भारतानुवादस्य कतिपयान्यवशिष्टानि पर्व्वाण्यर्थिभ्यो दत्तवान्। ततः प्रत्याश्वस्तस्य जनसाधारणस्याग्रहातिशयं परिज्ञाय चादितो भारतस्य द्वितीयसंस्करणं खण्डशो वितरितुं प्रवृत्तः। अर्थसंग्रहार्थं च जीवितमपि तुच्छीकृत्य नाना-दिग्व्गमम्। अभिमानमपि परिहाय द्वारि द्वारि भिक्षु-रिव मुष्टिभिक्षामकरवम्। अधुनापि भिक्षयैवेदमतिविस्तीर्णं धर्म्यं कर्म सम्पाद्यते। धर्मधनाः सत्त्वनिष्ठाः सर्वभूत-हितैषिणो वदान्याः साधव एवास्य पोषकाः। तेषामेवानु-कम्पया आनुकूल्येन च मया द्वितीयसंस्करण-भारतवितरण-व्रतं साम्प्रतमुद्यापितम्। तृतीयसंस्करणमपि यद्वितर्य्यते,

तदपि तेषां कृपाकटाक्षबलादेवाद्धसमाप्तिं गतम्। हरिवंश-पर्व्वोऽपि तेषां प्रसादादेव वितर्य्यते। सम्प्रति तदानुकूल्यमेवापेक्ष्य पीयूषनिस्यन्दं रामायणं वितरितुमारब्धम्।

पूर्वं वङ्गानुवादमात्रवितरणमेवाभिप्रेतमासीत्। किन्तु वङ्गीयानां प्रायशो बुद्धिविप्लवस्य प्रभावातिशयदर्शनादीदृशे धर्म्य-कर्मणि सम्यगाभिमुख्यप्राप्तौ शङ्कितोऽहमासम्। वङ्गीयधनि-काश्च प्रायशः स्वजातौ वीतश्रद्धाः परसेवानिरताः परप्रसादलो-लुपाश्च दृश्यन्ते। पूर्वपुरुषाणां धर्माचारादिकं तेषामुपहास्यता-मायातम्। इत्थं केवलमेव वङ्गीयानामानुकूल्ये नैतत्कार्य्यस्य स्थायित्वे निरुत्साहितेन मया प्रथितयशसामार्य्यवंशावतंसानां निलयभूतस्य निखिलस्यैव भारतस्य सम्यगाभिमुख्यं दृश्यते, प्रार्थ्यते चास्मिन् पुण्यकर्मणि साधारणार्य्यसामाजिकानां पुण्यवतां हस्तालम्बः। अत इतः प्रभृति सर्वेषामेव भारती-यानामध्ययनार्हतामायातीति मूलमपि प्रतिग्रन्थस्य नागराक्षरेण मुद्रितं वङ्गानुवादेन सह प्रकाशितव्यमित्यधुना स्थिरीकृतम्। तदनुसारेण च रामायणं प्रकाश्यते। इदानीमार्य्यधुरन्धर-शिरोरत्नभूतस्य दोर्दण्डप्रतापशालिनः पवित्रनाम्नो धर्मवीरस्य श्रीलश्रीमन्महाराजाधिराजकाश्मीरप्रदेशाधिपतेः कृपाकटाक्ष-पातेनास्मिन्ननुष्ठाने सम्यगेवाश्वस्तोऽस्मि यत्प्रकाशमागतेऽस्मिन् कर्मण्यविचारितमेवास्य स्थायितासम्पादनाय आगमिष्यन्त्यधुनापि प्राक्तनगौरवसम्पन्ना उदारचेतसो धर्मधनाः श्रीमद्धरिचरण-तामरसरोलम्बा अस्माकं माननीयाः पाश्चात्त्या भ्रातर इति। अवलम्बितमेवेदं मे कर्म शश्वज्जीवतीत्यन्तरेण नान्यः कामो विद्यते। नाहं राजमानं प्रार्थये, नापि वित्तम्। नापि च मया शिक्षितं किमपि कौशलम्। सन्ति चास्मिन् वङ्गे कार्य्यकुशला धनिकाः ये न तथापि कौशलेन

महान्त इति परिचिता नाना सम्राड़्भ्यः प्रसादीकृतानुपाधि-स्तूपाननायासेनैवाहरन्ति। अहन्तु दूरादेवैतान् नमस्करोमि; शिरस्येवास्तामीदृशो मानलाभः। यदब्रवीत् जानकीहृदयकुमुद-चन्द्रमा रामचन्द्रः इयं स्वर्णपुरी लङ्का न मे रोचति लक्ष्मण। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसीति महद्वाक्यं पुनरपि तस्य मर्म गृह्णन्त्वस्माकं देशीया इत्येव कामये। धिगस्मान् यदस्मत्पैतृकं वित्तमधुनास्मद्देशे स्वपोषणमप्राप्य पारावार मुत्तीर्य्यान्यान् तोषयति।

भवति चोपसंहारे वक्तव्यं यद् धूर्त्तका यथा न वञ्च-यन्ति इति विचिन्त्य डाकयोगेनैव सर्व्वेभ्य एवार्थिभ्यः पुस्तकानि प्रेर्य्यन्ते डाकादिशुल्कार्थञ्च तेभ्यः प्रतिनिवन्धं किञ्चिद्गृह्यत इत्यलमति विस्तरेण।

दातव्यभारतकार्य्यालयः
योड़ासांको – कलिकाता
शकाब्दाः १८०३

श्रीप्रतापचन्द्ररायः

বর্ণ পরিচয়।

স্বরবর্ণ।

স্বরবর্ণ।

অ আ ই ঈ উ ঊ ঋ ৠ ঌ ৡ এ ঐ ও ঔ

অ আ ই ঈ উ ঊ ঋ ৠ ঌ ৡ এ ঐ ও ঔ

স্বরবর্ণপরিচয়ের পরীক্ষা।

অ এ ঋ ই ও ঌ ঐ ঊ ঔ ৡ ঈ আ উ

অ এ ঋ ই ও ঌ ঐ ঊ ঔ ৡ ঈ আ উ

ব্যঞ্জন বর্ণ।

ব্যঞ্জন বর্ণ।

ক খ গ ঘ ঙ। চ ছ জ ঝ ঞ। ট ঠ ড ঢ

ক খ গ ঘ ঙ। চ ছ জ ঝ ঞ। ট ঠ ড ঢ

ণ। ত থ দ ধ ন। প ফ ব ভ ম। য র ল ব

ণ। ত থ দ ধ ন। প ফ ব ভ ম। য র ল ব

শ ষ স হ ড় ঢ় ং ঃ

শ ষ স হ ড় ঢ় ং ঃ

ব্যঞ্জনবর্ণপরিচয়ের পরীক্ষা।

ব র ক ধ ঝ জ য য় ষ ঘ ম স খ

ব র ক ধ ঝ জ য য় ষ ঘ ম স খ

থ ফ চ ঠ ঢ ঢ় ট গ ল শ হ ছ

থ ফ চ ঠ ঢ ঢ় ট গ ল শ হ ছ

ড ড় ঙ ত ভ ঞ দ প ণ ন ং ঃ ৎ

ড ড় ঙ ত ভ ঞ দ প ণ ন ং ঃ ৎ

বর্ণযোজনা।

কর জল পথ রস খল দশ ফল বন ঘট নখ

কর জল পথ রস খল দশ ফল বন ঘট নখ

ভয় শঠ

ভয় শঠ

অচল অলস আদর ইতর অধম অবশ আলয়

অচল অলস আদর ইতর অধম অবশ আলয়

ঈষৎ অপর অসৎ আসন ঔষধ

ঈষৎ অপর অসৎ আসন ঔষধ

কপট দশম মরণ বসন গরল ধবল রজক শকট

কপট দশম মরণ বসন গরল ধবল রজক শকট

জগৎ নয়ন লবণ সরল

জগৎ নয়ন লবণ সরল

আকারযোগ।

আ া

আ া

ক আ কা ম আ মা

ক আ কা ম আ মা

উদাহরণ।

কাক তাল পাঠ লাভ গান দান ভাগ বাস ঘাস

কাক তাল পাঠ লাভ গান দান ভাগ বাস ঘাস

নাম মাস শাক

নাম মাস শাক

वाल्मीकिरामायणम्।

बालकाण्डम्।

श्रीरामः॥ ओं तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम्। नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम्॥१॥ कोन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्य्यवान्। धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः॥२॥ चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु कोहितः। विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकः प्रियदर्शनः॥३॥ आत्मवान् कोजितक्रोधोद्युतिमान् कोऽनसूयकः। कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे॥४॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतुहलं हि मे। महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम्॥५॥ श्रुत्वा चैतत्त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः। श्रूयतामिति चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत्॥६॥ बहवोदुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः। मुने वक्ष्याम्यहं बुध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः॥७॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः। नियतात्मा महावीर्य्योद्युतिमान् धृतिमान्वशी॥८॥ बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमान् शत्रुनिवर्हणः। विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः। ९॥ महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः। आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः॥१०॥ समः समविभक्ताङ्गः स्निग्ध-

वर्णः प्रतापवान्। पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः॥
११॥ धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानाञ्च हिते रतः। यशस्वी ज्ञान-
सम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥१२॥ प्रजापतिसमः श्रीमान्
धाता रिपुनिसूदनः। रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता
॥१३॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता। वेदवेदाङ्ग-
तत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः॥१४॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृति-
मान् प्रतिभानवान्। सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः॥
१५॥ सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः। आर्य्यः सर्व-
समश्चैव सदैव प्रियदर्शनः॥१६॥ स च सर्वगुणोपेतः कौशल्या-
नन्दवर्द्धनः। समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्य्येण हिमवानिव॥ १७॥
विष्णुना सदृशो वीर्य्ये सोमवत् प्रियदर्शनः। कालाग्निसदृशः
क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः॥१८॥ धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म
इवापरः। तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम्॥१९॥ ज्येष्ठं
श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम्। प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृति-
प्रियकाम्यया ॥२०॥ यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत् प्रीत्या मही-
पतिः। तस्याभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्य्याथ कैकयी॥ २१॥
पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत। विवासनञ्च रामस्य भरत-
स्याभिषेचनम्॥ २२॥ स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः।
विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम्॥ २२॥ स जगाम
वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन्। पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः
प्रियकारणात्॥ २४॥ तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम
ह। स्नेहाद्विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्द्धनः॥ २५॥ भ्रातरं
दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन्। रामस्य दयिता भार्य्या
नित्यं प्राणसमा हिता॥२६॥ जनकस्य कुले जाता देवमायेव
निर्मिता। सर्वलक्षणसम्पन्ना नारीणामुत्तमा बधूः॥ २७॥
सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा। पौरैरनुगतो दूरं

पित्रा दशरथेन च॥ २८॥ शृङ्गवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत्। गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम्॥ २९॥ गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया। ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः॥ ३०॥ चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात्। रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः॥ ३१॥ देवगन्धर्वसङ्काशास्तत्र ते न्यवसन् सुखम्। चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा॥ ३२॥ राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन् सुतम्। गते तु तस्मिन् भरतो वशिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः॥ ३३॥ नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः। स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः॥ ३४॥ गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम्। अयाचद्भ्रातरं राममार्य्यभावपुरस्कृतः॥३५॥ त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत्। रामोऽपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः॥ ३६॥ न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः। पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्वा पुनः पुनः॥ ३७॥ निवर्त्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः। स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशत्॥ ३८॥ नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकाङ्क्षया। गते तु भरते श्रीमान् सत्यसन्धो जितेन्द्रियः॥ ३९॥ रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च। तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह॥ ४०॥ प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः। विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह॥ ४१॥ सुतीक्ष्णञ्चाप्यगस्त्यञ्च अगस्त्यभ्रातरं तथा। अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रशरासनम्॥ ४२॥ खड्गञ्च परमं प्रीतस्तूणीं चाक्षयसायकौ। वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह॥ ४३॥ ऋषयोऽभ्यागमन् सर्वे वधायासुररक्षसाम्। स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा वने॥ ४४॥ प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम्। ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्य-

वासिनाम्॥४५॥ तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी। विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी॥४६॥ ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान् सर्वराक्षसान्। खरं त्रिशिरसं चैव दूषणञ्चैव राक्षसम्॥४७॥ निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान्। वने तस्मिन् निवसता जनस्थाननिवासिनाम्॥४८॥ रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश। ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः॥४९॥ सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम्। वार्य्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः॥५०॥ न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते। अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः॥५१॥ जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा। तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ॥५२॥ जहार भार्य्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम्। गृध्रञ्च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम्॥५३॥ राघवः शोकसन्तप्तो विललापाकुलेन्द्रियः। ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम्॥५४॥ मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह। कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम्॥५५॥ तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः। स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम्॥५६॥ श्रमणां धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव। सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः॥५७॥ शबर्य्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः। पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह॥५८॥ हनूमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः। सुग्रीवाय च तत् सर्वं शंसद्रामो महाबलः॥५९॥ आदितस्तद्यथा वृत्तं सीतायाश्च विशेषतः। सुग्रीवश्चापि तत् सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः॥६०॥ चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम्। ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति॥६१॥ रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च। प्रतिज्ञातश्च रामेण तदा वालिवधं

प्रति ॥ ६२ ॥ बालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः। सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्य्येण राघवे ॥ ६३ ॥ राघवप्रत्ययार्थन्तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम्। दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थिं महाबलः। पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सम्पूर्णं दशयोजनम् ॥ ६५ ॥ बिभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महेषुणा। गिरिं रसातलञ्चैव जनयत् प्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥ ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्य स महाकपिः। किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६७ ॥ ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः। तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६८ ॥ अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः। निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः ॥ ६९ ॥ ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा बालिनमाहवे। सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ७० ॥ स च सर्वान् समानीय वानरान्वानरर्षभः। दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ७१ ॥ ततो गृध्रस्य वचनात् सम्पातेर्हनुमान् बली। शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ॥ ७२ ॥ तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम्। ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च। समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७४ ॥ पञ्च सेनाग्रगान् हत्वा सप्तमं त्रिसुतानपि। शूरमक्षञ्च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७५ ॥ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात्। मर्षयन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यदृच्छया ॥ ७६ ॥ ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीताञ्च मैथिलीम्। रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७७ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम्। न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७८ ॥ ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः। शरीरं क्षोभयामास शरैरादित्य-

सन्निभैः ॥ ७९ ॥ दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलः सेतुमकारयत् ॥ ८० ॥ तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे । रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥ ८१ ॥ तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८२ ॥ ततोऽग्निवचनात् सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । अगृह्णीदमलां रामो वचनाच्च गुरोस्तदा ॥ ८३ ॥ कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ८३ ॥ सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः । बभौ रामः सम्प्रहृष्टः पूजितः सर्वदेवतैः ॥ ८४ ॥ अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८५ ॥ देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ॥ ८६ ॥ भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः । भरतस्यान्तिके रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥ पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा । पुष्पकं तत् समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८८ ॥ नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः । रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥ प्रहृष्टमुदितोलोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः । निरामयोह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्ज्जितः ॥ ९० ॥ न पुत्रमरणं केचिद्द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् । नार्य्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥ ९१ ॥ न चाग्निजं भयं किञ्चिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः । न वातजं भयं किञ्चिन्नापि ज्वरकृतं तथा ॥ ९२ ॥ न चापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा । नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ॥ ९३ ॥ नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा । अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः ॥ ९४ ॥ गवां कोट्ययुतं दत्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकम् । असंख्येयं धनं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः । ९५ ॥ राजवंशाञ्छतगुणान्

स्थापयिष्यति राघवः। चातुर्वर्ण्यञ्च लोकेऽस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोच्यति॥ ९५॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च। रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति॥ ९६॥ इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च सम्मितम्। यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ९७॥ एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः। सपुत्रपौत्रः स्वगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते॥ ९८॥ पठन् द्विजो वाग्टषभत्वमीयात् स्यात् चत्रियो भूमिपतित्वमीयात्। वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोऽपि महत्वमीयात्॥ ९९॥

ओं इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये

बालकाण्डे प्रथमः सर्गः॥ १॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः। पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिम्॥ १॥ यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा। आपृच्छैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम्॥ २॥ समुहूर्त्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा। जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः॥ ३॥ स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा। शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम्॥ ४॥ अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय। रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा॥ ५॥ न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम। इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम्॥ ६॥ एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना। प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः॥७॥ स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं निय-

तेन्द्रियः । विचचार ह पश्यन्तत् सर्वतो विपुलं वनम् ॥८॥ तस्या-भ्यासे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम् । ददर्श भगवांस्तत्र क्रौ-ञ्चयोश्चारुनिःस्वनम् ॥ ९ ॥ तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पाप-निश्चयः । जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥ तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले । भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥ वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा । ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥ तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् । ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥ ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः । निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुना-देकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥ तस्येत्थं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः । शोकार्त्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६॥ चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् । शिष्यं चैवा-ब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥ शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥ शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्य-मनुत्तमम् । प्रतिजग्राह सन्तुष्टस्तस्य तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १९ ॥ सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि । तमेव चिन्तय-न्नर्थमुपावर्त्तत वै मुनिः ॥ २० ॥ भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान् गुरोः । कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् । उपविष्टः कथाश्चान्या-श्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्त्ता स्वयं प्रभुः । चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुन्तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥ वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्या-सनवन्दनैः । प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वा चैनं निरामयम् ॥ २५ ॥

अथोपविश्य भगवानासने परमार्च्चिते। वाल्मीकये च ऋषये संदिदेशासनं ततः॥ २६॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने। उपविष्टे तदा तस्मिन् साक्षाल्लोकपितामहे॥ २७॥ तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः। पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना॥ २८॥ यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात्। शोचन्नेव पुनः क्रौञ्चीमुपश्लोकमिमं जगौ॥ २९॥ पुनरन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः। तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिपुङ्गवम्॥ ३०॥ श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्य्या विचारणा। मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती॥ ३१॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम। धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः॥ ३२॥ वृत्तं कथय रामस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम्। रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद्वृत्तं तस्य धीमतः॥ ३३॥ रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानाञ्च सर्व्वशः। वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः॥ ३४॥ तच्चाप्यविदितं सर्व्वं विदितन्ते भविष्यति। न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति॥ ३५॥ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम्। यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले॥ ३६॥ तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति। यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति॥ ३७॥ तावदूर्द्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि। इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत॥ ३८॥ ततः सशिष्यो भगवान् मुनिर्विस्मयमाययौ। तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः॥ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः॥३९॥ समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा। सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः॥ ४०॥ तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भावितात्मनः। कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम्॥ ४१॥ उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान्।

समाचरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः ॥४२॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम्। रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च बधं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्वितीयः सर्गः।

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मार्थसहितं हितम्। व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥ उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः। प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञा दशरथेन च। सभार्य्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥ हसितं भाषितञ्चैव गतिर्यावच्च चेष्टितम्। तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥ स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने। सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वञ्चान्ववेक्षत ॥ ५ ॥ ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः। पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः। अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं कर्त्तुमुद्यतः ॥७॥ कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम्। समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥ स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना। रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान् मुनिः ॥ ९ ॥ जन्म रामस्य सुमहद्वीर्य्यं सर्वानुकूलताम्। लोकस्य प्रियतां क्षान्तिः सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥ नानाचित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायने। जानक्याश्च विवाहञ्च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥ रामरामविवादञ्च गुणान् दाशरथेस्तथा। तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावनाम् ॥ १२ ॥

विषादश्चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् । राज्ञः शोकं विलापञ्च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥ प्रकृतीनां विषादञ्च प्रकृतीनां विसर्जनम् । निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्त्तनं तथा ॥ १४ ॥ गङ्गायाश्चापि सन्तारं भरद्वाजस्य दर्शनम् । भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥ वास्तुकर्मनिवेशञ्च भरतागमनं तथा । प्रसादनञ्च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥१६॥ पादुकाग्राभिषेकञ्च नन्दिग्रामनिवासनम् । दण्डकारण्यगमनं विराधस्य बधं तथा ॥ १७ ॥ दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेन समागमम् । अनसूयासमास्याञ्च अङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥ दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा । शूर्पणखायाश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ १९ ॥ बधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च । मारीचस्य बधञ्चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ २० ॥ राघवस्य विलापञ्च गृध्रराजनिवर्हणम् । कबन्धदर्शनञ्चैव फलमूलाशनं तथा । प्रलापञ्चैव पम्पायां हनुमद्दर्शनं तथा ॥ २२ ॥ ऋष्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् । प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविक्रमम् ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् । ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥ कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् । दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥ अङ्गुलीयकदानञ्च ऋक्षस्य बिलदर्शनम् । प्रायोपवेशनञ्चैव सम्पातेश्चापि दर्शनम् ॥ २६ ॥ पर्वतारोहणं चापि सागरस्यापि लङ्घनम् । समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥ राक्षसीतर्ज्जनञ्चैव च्छायाग्राहस्य दर्शनम् । सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम् ॥ २८ ॥ रात्रौ लङ्काप्रवेशञ्च एकस्यापि विचिन्तनम् । अपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ २९ ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् । अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनम् ॥ ३० ॥ अभिज्ञान-

प्रदानञ्च सीतायाश्चापि भाषणम्। राक्षसीतर्ज्जनञ्चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम्॥ ३१॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च। राक्षसीविद्रवञ्चैव किङ्कराणां निवर्हणम्॥ ३२॥ ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम्। प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा॥ ३३॥ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा। सङ्गमञ्च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम्॥ ३४॥ प्रतारञ्च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम्। विभीषणेन संसर्गं बधोपायनिवेदनम्॥३५ कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिवर्हणम्। रावणस्य विनाशञ्च सीतावाप्तिमरेः पुरेः॥ ३६॥ विभीषणाभिषेकञ्च पुष्पकस्य च दर्शनम्। अयोध्यायाञ्च गमनं भरद्वाजसमागमम्॥ ३७॥ प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमम्। रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम्॥ ३८॥ स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम्। अनागतञ्च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले। तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः॥ ३९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

तृतीयः सर्गः।

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः। चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत्॥ १॥ चतुर्विंशत् सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः। तथा सर्गशतान् पञ्चषट्काण्डानि तथोत्तरम्॥ २॥ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः स भविष्यं सहोत्तरम्। चिन्तयामास कोन्वेतत्प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः॥ ३॥ तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः। अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेशौ कुशीलवौ॥ ४॥ कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ। भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ॥ ५॥ स तु मेधा-

विनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ। वेदोपबृंहणार्थाय तावग्रा-
हयत प्रभुः॥ ६॥ काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत्।
पौलस्त्यवध इत्येवं चकार चरितव्रतः॥ ७॥ पाठ्ये गेये च
मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम्। जातिभिः सप्तभिर्युक्तं तन्त्रीलय
समन्वितम्॥ ८॥ रसैः शृङ्गारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः।
वीरादिभीरसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम्॥ ९॥ तौ तु गान्धर्व-
तत्त्वज्ञौ स्थानमूर्च्छनकोविदौ। भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्ध-
र्वाविव रूपिणौ॥ १०॥ रूपलक्षणसम्पन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ।
बिम्बादिवोत्थितौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरौ॥ ११॥ तौ राज-
पुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम्। वचोविधेयं तत् सर्वं
कृत्वा काव्यमनिन्दितौ॥ १२॥ ऋषीणाञ्च द्विजातीनां साधू-
नाञ्च समागमे। यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ॥
१३॥ महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ। तौ कदाचित्
समेतानामृषीणां भावितात्मनाम्॥ १४॥ मध्येसभं समीप-
स्थाविदं काव्यमगायताम्। तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे वाष्पपर्य्याकुले-
क्षणाः॥ १५॥ साधुसाध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः। ते
प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः॥ १६॥ प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ
गायमानौ कुशीलवौ। अहो गीतस्य माधुर्य्यं श्लोकानाञ्च विशे-
षतः॥ १७॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितत्। प्रविश्य-
तावुभौ सुष्ठु तथा भावमगायताम्॥ १८॥ सहितौ मधुरं
रक्तं सम्पन्नं स्वरसम्पदा। एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघैर्महः-
र्षिभिः॥ १९॥ सरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम्। प्रीतः
कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ॥ २०॥ प्रसन्नो
वल्कलं कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः। अन्यः कृष्णाजिनमदा-
द्यज्ञसूत्रन्तथापरः॥ २१॥ कश्चित् कमण्डलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो
महामुनिः। वृषीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः॥ २२॥

ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः। काषायमपरो वस्त्रञ्चीरमन्यो ददौ मुनिः॥ २३॥ जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुमुदान्वितः। यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित् काष्ठभारं तथापरः॥ २४॥ औडुम्बरीं वृषीमन्यः स्वस्ति केचित्तदावदन्। आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः॥ २५॥ ददुश्चैवं वरान् सर्व्वे मुनयः सत्यवादिनः। आश्चर्य्यमिदमाख्यानं मुनीनां सम्प्रकीर्त्तितम्॥ २६॥ परं कवीनामाधारं समाप्तन्तु यथाक्रमम्। अभिगीतमिदं गीतं सर्व्वगीतेषु कोविदौ॥ २७॥ आयुष्यं पुष्टिजननं सर्व्वश्रुतिमनोहरम्। प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ॥ २८॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः। स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ॥ २९॥ पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिवर्हणः। आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः॥ ३०॥ उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः। दृष्ट्वा तु रूपसम्पन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ॥ ३१॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा। श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्च्चसोः॥ ३२॥ विचित्रार्थपदं सम्यक् गायकौ समचोदयत्। तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायतनिस्वनम्॥ ३३॥ तन्त्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम्। ह्लादयत् सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च॥ ३४॥ श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्बभौ जनसंसदि। इमौ मुनीनिपार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ। ममापि तद्भूतिकरं प्रचक्षते महानुभावं चरितं निबोधत॥ ३५॥ ततः स्तुतौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसम्पदा। स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बभूषयासक्तमना बभूव ह॥ ३६॥

इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे

चतुर्थः सर्गः।

———

सर्वापूर्वमियं येषामासीत् कृत्स्ना वसुन्धरा। प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम्। येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः। षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्य्यवारयत् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम्। महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥ तदिदं वर्त्तयिष्याव: सर्वं निखिलमादितः। धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयता ॥ ४ ॥ कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्। निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥ अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता। मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥ आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी। श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७॥ राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता। मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥ तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः। पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥ कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरायणाम्। सर्वयन्त्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥ सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम्। उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसङ्कुलाम् ॥ ११ ॥ बधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीं। उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥१२॥ दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम्। वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥ सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृताम्। नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥ प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम्। कूटागारैश्च सम्पूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणायुताम्। सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥ गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम्। शालितण्डुलसम्पूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥ दुन्दुभिभिर्मृदङ्गैश्च

वीणाभिः पणवैस्तथा । नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनु-
त्तमाम् ॥ १८ ॥ विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
सुनिवेशितवेश्मानां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥ ये च बाणैर्न वि-
ध्यन्ति विविक्तमपरापरम् । शब्दवेध्यञ्च विततं लघुहस्ता विशा-
रदाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।
हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥ तादृशानां
सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः । पुरीमावासयामास राजा दश-
रथस्तदा ॥ २२ ॥ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेद-
षडङ्गपारगैः । सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैः ऋषि-
भिश्च केवलैः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
पञ्चमः सर्गः ।

तस्यां पूर्व्वामयोध्यायां वेदवित् सर्व्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी
महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो
यज्वा धर्मपरो वशी । महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः
॥ २ ॥ बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः । धनैश्च
सञ्चयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथामनुर्महातेजा लो-
कस्य परिरक्षिता । तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता
॥ ४ ॥ तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता । पालिता सा
पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥ तस्मिन् पुरवरे हृष्टा
धर्मात्मानो बहुश्रुताः । नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्य-
वादिनः ॥ ६ ॥ नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन् पुरोत्तमे ।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्व धनधान्यवान् । ७ ॥ कामी
वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् । द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां

नाविद्वान्न च नास्तिकः॥ ८॥ सर्वे नराश्च नार्य्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः। मुदिता शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः॥ ९॥ नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान्। नामृष्टो न नलिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते॥ १०॥ नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक्। नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान्॥ ११॥ नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः। कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न सङ्करः॥ १२॥ स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रिया। दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे॥ १३॥ नास्तिको नानृतो वापि न कश्चिदबहुश्रुतः। नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित्॥ १४॥ नाषड़ङ्गविदत्रास्ति नाव्रतो न सहस्रदः। न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन॥ १५॥ कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान्। द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान्॥ १६॥ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः। कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः॥ १७॥ दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यञ्च संश्रिताः। सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे॥ १८॥ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः। शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः॥ १९॥ सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता। यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता॥ २०॥ योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम्। सम्पूर्णकृतविद्यानां गुहा केशरिणामिव॥ २१॥ काम्बोजविषये जातैर्वाह्लीकैश्च हयोत्तमैः॥ २२॥ विन्ध्यपर्व्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि। मदान्वितैरतिवलैर्मातङ्गैः पर्व्वतोपमैः॥ २३॥ ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा। अञ्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः॥ २४॥ भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा। भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी॥ २५॥ नित्य-

मत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः । सा योजने द्वे च भूयः
सत्यनामा प्रकाशते ॥ २६ ॥ तां पुरीं स महातेजा राजा दश-
रथो महान् । शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥२७॥
तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥२८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षष्ठः सर्गः ।

तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोः सुमहात्मनः । मन्त्रज्ञाश्चेङ्गि-
तज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥ अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्या-
मात्या यशस्विनः । शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥२॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः । अकोपो धर्मपालश्च
सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥ ३ ॥ ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्ता-
मृषिसत्तमौ । वशिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथापरे ॥ ४
सुयज्ञोऽप्यथ जावालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः । मार्कण्डेयस्तु
दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृ-
त्विजस्तस्य पौर्वकाः । विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियते-
न्द्रिया ॥ ६ ॥ श्रीमन्तश्च महात्मानः शस्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ।
कीर्त्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ ७॥ तेजःक्षमा-
यशःप्राप्ताः स्मितपूर्व्वाभिभाषिणः । क्रोधकामार्थहेतोर्वा न
ब्रूयुरनृतं वचः ॥ ८ ॥ तेषामविदितं किञ्चित् स्वेषु नास्ति परेषु
वा । क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥
कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः । प्राप्तकालं यथा दण्डं
धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥ कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परि-

ग्रहे। अहितं चापि पुरुषं न हिंस्युरविदूषकम्॥ ११॥ वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः। शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम्॥ १२॥ ब्रह्मक्षत्रमहिंसन्तस्ते कोशं समपूरयन्। सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम्॥ १३॥ शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां सम्प्रजानताम्। नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित्॥ १४॥ कश्चिन्न दुष्टस्तत्रासीत् परदाररतिर्नरः। प्रशान्तं सर्व्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरञ्च तत्॥ १५॥ सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे शुचिव्रताः। हितार्थाश्च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा॥ १६॥ गुरोर्गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमैः। विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्व्वतो बुद्धिनिश्चयाः॥१७॥ अभितो गुणवन्तश्च न चासन् गुणवर्ज्जिताः। सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या सम्पदान्विताः॥ १८॥ मन्त्रसम्बरणे शक्ताः सक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु। नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः॥ १९॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः। उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुन्धराम्॥ २०॥ अवेक्षमाणश्चारेण प्रजाधर्मेण रक्षयन्। प्रजानां पालनं कुर्व्वन्न धर्मं परिवर्जयन्॥ २१॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः। स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम्॥ २२॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः। मित्रवान्नतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः। स शशास जगद्राजा दिवि देवपतिर्यथा॥ २३॥ तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते निविष्टैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः। स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तमः सर्गः।

तस्य चैवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः । सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ १ ॥ चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः । सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥ स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् । मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरपि कृतात्मभिः ॥ ३ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् । शीघ्रमानय मे सर्व्वान् गुरूंस्तान् सपुरोहितान् ॥ ४ ॥ ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः । समानयत् स तान् सर्व्वान् समस्तान्वेदपारगान् ॥ ५ ॥ सुयज्ञं वामदेवञ्च जावालिमथ काश्यपम् । पुरोहितं वशिष्ठञ्च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥ तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा । इदं धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ मम लालप्यमानस्य सुतार्थं नास्ति वै सुखम् । तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचिन्त्यताम् ॥ ९ ॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् । वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखेरितम् ॥ १० ॥ ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः । सम्भाराः सम्भ्रियन्तान्ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ११ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । सर्वथा प्राप्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव ॥ १२ ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता । ततस्तुष्टोऽभवद्राजा श्रुत्वैतत् द्विजभाषितम् ॥ १३ ॥ अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षव्याकुललोचनः । सम्भाराः सम्भ्रियन्तां मे गुरूणां वचनादिह ॥ १४ ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् । सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥ शान्तयश्चापि वर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि । शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ १६ ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे । छिद्रं हि मृगयन्ते स्म विद्वांसो

ब्रह्मराक्षसाः ॥ १७ ॥ विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति। तद्यथा विधिपूर्व्वं मे क्रतुरेषः समाप्यते ॥ १८ ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विति। तथेति चाब्रुवन् सर्व्वे मन्त्रिणः प्रतिपूजिताः ॥ १९ ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथापूर्वं निशम्य ते। तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्द्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ २० ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम्। विसर्जयित्वा तान्विप्रान् सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऋत्विग्भिरुपसन्दिष्टो यथावत् क्रतुराप्यताम्। इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान् समुपस्थितान् ॥ २२ ॥ विसर्ज्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः। ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयङ्गमाः ॥२३॥ उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात्। तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्च्चसाम् ॥२४॥ मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टमः सर्गः।

एतत् श्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत्। श्रूयतां यत् पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः। सनत्कुमारो भगवान् पूर्वं कथितवान् कथाम् ॥ २ ॥ ऋषीणां सन्निधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति। काश्यपस्य च पुत्रोऽस्ति विभाण्डक इति श्रुतः ॥ ३॥ ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति। स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ ४ ॥ नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्त्तनात्। द्वैविध्यं ब्रह्मचर्य्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ ५ ॥ लोकेषु प्रथितं राजन् विप्रैश्च कथितं सदा। तस्यैवं वर्त्तमानस्य कालः समभिवर्त्तत ॥ ६ ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरञ्च यशस्विनम्। एत-

स्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान्॥ ७॥ अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः। तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा॥ ८॥ अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्व्वलोकभयावहा। अनावृष्ट्यान्तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः॥ ९॥ ब्राह्मणान् श्रुतसंवृद्धान् समानीय प्रवक्ष्यति। भवन्तः श्रुतकर्म्माणो लोक-चारित्रवेदिनः॥ १०॥ समादिशंतु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत्। इत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्व्वब्राह्मणसत्तमाः॥ ११॥ वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः। विभाण्डकसुतं राजन् सर्व्वोपायैरिहानय॥ १२॥ आनाय्य तु महीपाल ऋष्य-शृङ्गं सुसत्कृतम्। विभाण्डकसुतं राजन् ब्राह्मणं वेदपारगम्॥ १३॥ प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना स समाहितः। तेषान्तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते॥ १४॥ केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्य्यवान्॥ १५॥ ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान्। पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति सत्-कृतान्॥ १६॥ ते तु राज्ञो वचो श्रुत्वा व्यथितावनताननाः। न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम्॥ १७॥ वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तान् क्षमान्। आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति॥ १८॥ एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभि ऋषेः सुतः। आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते॥ १९॥ ऋष्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति। सनत्कुमारकथित-मेतावद्व्याहृतं मया॥ २०॥ अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्य-भाषत। यथर्ष्यशृङ्गस्त्वानीतो येनोपायेन सोच्यताम्॥ २१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

नवमः सर्गः।

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तदा। यथर्ष्यशृङ्ग-स्त्वानीतो येनोपायेन मन्त्रिभिः। तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥ १॥ लोमपादमुवाचेदं सहामात्यपुरोहितः। निरपायोऽयमस्माभि रभिचिन्तितः ॥ २ ऋषश्च ङ्गो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः। अनभिज्ञस्तु नारीणां उपायो विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्र-माथिभिः। पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रञ्चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥ गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्वलङ्कृताः। प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यन्तीह सत्कृताः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम्। पुरोहितं मन्त्रिणश्च तदा चक्रुश्च ते तथा ॥ ६ ॥ वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत्। आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन् यत्नं कुर्व्वन्ति दर्शने ॥ ७॥ ऋषेः पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवा- सिनः पितुः स नित्यसन्तुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८॥ न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना। स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सत्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ ततः कदाचित्तं देशमाज गाम यदृच्छया। विभाण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वराङ्गनाः ॥ १०॥ ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरम्। ऋषिपुत्रमुपा-गम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वं किं वर्त्तसे ब्रह्मन् ज्ञातुमिच्छामहे वयम्। एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि शंस नः ॥ १२॥ अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः। हार्दा-त्तस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥ पिता वि-भाण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥ इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभ-दर्शनाः। करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्व्वकम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्व्वासां मतिरास वै। तदाश्रमपदं द्रष्टुं

जग्मुः सर्व्वास्ततोऽङ्गनाः ॥ १६ ॥ गतानान्तु ततः पूजामृषि-
पुत्रश्चकार ह । इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलञ्च नः ॥ १७ ॥
प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः । ऋषेर्भीताश्च
शीघ्रन्तु गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥ अस्माकमपि मुख्यानि
फलानीमानि हे द्विज । गृहाण विप्र भद्रन्ते भक्षयस्व च माचि-
रम् ॥ २९ ॥ ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ।
मोदकान् प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधान् शुभान् ॥ २० ॥ तानि
चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते । अनास्वादितपूर्वाणि
वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥ आपृच्छ्य च तदा विप्रं व्रत-
चर्य्यां निवेद्य च । गच्छन्ति स्मापदेशात्ता भीतास्तस्य पितुः
स्त्रियः ॥ २२ ॥ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः ।
अस्वस्थहृदयश्चासीत् दुःखाय परिवर्त्तते ॥ २३ ॥ ततोऽपरे-
द्युस्तं देशमाजगाम स वीर्य्यवान् । विभाण्डकसुतः श्रीमान्
मनसा चिन्तयन्मुहुः ॥ २४ ॥ मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः
स्वलङ्कृताः । दृष्ट्वैव च ततो विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः ॥ २५ ॥
उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः । एह्याश्रमपदं सौम्य
अस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ २६ ॥ चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च
फलानि च । तत्राप्येष विशेषेण विधिर्हि भविता ध्रुवम् ॥२७।
श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्व्वासां हृदयङ्गमम् । गमनाय मतिं चक्रे
तञ्च निन्युस्तथा स्त्रियः ॥ २८ ॥ तत्र चानीयमाने तु विप्रे त-
स्मिन् महात्मनि । ववर्ष सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥२९॥
वर्षेणैव गतं विप्रं विषयं स नराधिपः । प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः
शिरसा च मही गतः ॥ ३० ॥ अर्घञ्च प्रददौ तस्मै न्यायतः
सुसमाहितः । वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रात् माविप्रं मन्युराविशेत् ॥३१॥
अन्तःपुरं प्रवेश्यास्मै कन्यां दत्वा यथाविधि । शान्तां शान्तेन
मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥ ३१ ॥ एवं स न्यवसत्तत्र

सर्वकामैः सुपूजितः। ऋष्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह
भार्य्यया॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

नवमः सर्गः।

भूय एवाह राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम्। यथा स
देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान्॥ १॥ इक्ष्वाकूणां कुले
जातो भविष्यति सुधार्मिकः। नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्
सत्यप्रतिश्रवाः॥ २॥ अङ्गराजेन सख्यञ्च तस्य राज्ञो भवि-
ष्यति। कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति॥ ३॥
पुत्त्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः। तं स राजा दश-
रथो गमिष्यति महायशाः॥ ४॥ अनपत्योऽस्मि धर्मात्मन्
शान्ताभर्त्ता मम क्रतुम्। आहरेत त्वयाज्ञप्तः सन्तानार्थं
कुलस्य च॥ ५॥ श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद् वाक्यं मनसा च वि-
चिन्त्य स। प्रदास्यते पुत्त्रवन्तं शान्ताभर्त्तारमात्मवान्॥ ६॥
प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः। आहरिष्यति तं
यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥ ७॥ तञ्च राजा दशरथो यश-
स्कामः कृताञ्जलिः। ऋष्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्म-
वित्॥ ८॥ यज्ञार्थं प्रसवार्थञ्च स्वर्गार्थञ्च नरेश्वरः। लभते
च स तं कामं द्विजमुख्याद्विशाम्पतिः॥ ८॥ पुत्राश्चास्य
भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः। वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु
विश्रुताः॥ १०॥ एवं स देवप्रवरः पूर्व्वं कथितवान् कथाम्।
सनत्कुमारो भगवान् पुरा देवयुगे प्रभुः॥ ११॥ स त्वं पुरुष-
शार्दूल समानय सुसत्कृतम्। स्वयमेव महाराज गत्वा

सबलवाहनः ॥ १२ ॥ सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत्। अनुमान्य वशिष्ठञ्च सूतवाक्यं निशाम्य च ॥ १३ ॥ सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः। वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ १४ ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुङ्गवः। आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रं ददर्शाथ दीप्यमानमिवानलम्। ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ १६ ॥ सखित्वात् तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना। रोमपादेन चाख्यातम् ऋषिपुत्राय धीमते ॥ १७ ॥ सख्यं सम्बन्धकञ्चैव तदा तं प्रत्यपूजयत्। एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥ १८ ॥ सप्ताष्ट दिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत्। शान्ता तव सुता राजन् सह भर्त्रा विशाम्पते ॥ १९ ॥ मदीयं नगरं यातु कार्य्यं हि महदुद्यतम्। तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ २० ॥ उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्य्यया। ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ २१ ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्य्यया। तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात् संश्लिष्य चोरसा ॥ २२ ॥ ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्य्यवान्। ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनन्दनः ॥ २३ ॥ पौरेषु प्रेषयामास दूतान् वै शीघ्रगामिनः। क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलङ्कृतम् ॥ २४ ॥ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलङ्कृतम् ॥ ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ २५ ॥ तथा चक्रुश्च तत् सर्व्वं राज्ञा यत् प्रेषितं तदा। ततः स्वलङ्कृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥ २६ ॥ शंखदुन्दुभिनिर्ह्रादैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम्। ततः प्रमुदिताः सर्व्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजम् ॥ २७ ॥ प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्म्मणा। यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम् ॥ २८ ॥ अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा च शास्त्रतः।

कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात्॥ २९॥ अन्तःपुराणि सर्व्वाणि शान्तां दृष्ट्वा तथागताम्। सह भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन्॥ ३०॥ पूज्यमाना तु ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः। उवास तत्र सुखिता कञ्चित् कालं सह-द्विजा॥ ३१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकादशः सर्गः॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित् सुमनोहरे। वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत्॥ १॥ ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम्। यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य च॥ २॥ तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपम्। सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम्॥ ३॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्। ततोऽब्रवीन्नृपो वाक्यं ब्राह्मणान् वेदपारगान्॥ ४॥ सुमन्त्रावाहय क्षिप्रम् ऋत्विजो ब्रह्मवादिनः। सुयज्ञं वामदेवञ्च जावालिमथ काश्यपम्॥ ५॥ पुरोहितं वसिष्ठञ्च ये चान्ये द्विजसत्तमाः। ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः॥ ६॥ समानयत् स तान् सर्वान् समस्तान् वेदपारगान्। तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा॥ ७॥ धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्। मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम्॥ ८॥ पुत्रार्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम। तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा॥ ९॥ ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान् प्राप्स्यामि चाप्यहम्। ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन्॥ १०॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम्। ऋष्यशृङ्गपुरोगाश्च

प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा ॥ ११ ॥ सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् । सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥१२॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चत्वारोऽमितविक्रमान् । यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १३ ॥ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् । अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम् ॥ १४ ॥ गुरूणां वचनाच्छीघ्रं सम्भाराः सम्भ्रियन्तु मे । समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १५ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । शान्तयश्चाभिवर्द्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १६ ॥ शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता । नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ॥१७॥ छिद्रं हि मृगयन्त्येते विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः । विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति ॥ १८ ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेषः समाप्यते । तथाविधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १९ ॥ तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् । पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्व्वत ॥ २० ॥ ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन् पार्थिवर्षभम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २१ ॥ गतानां तेषु विप्रेषु मन्त्रिणस्तान् नराधिपः । विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्वादशः सर्गः ।

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः सम्वत्सरोऽभवत् । प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्य्यवान् ॥ १ ॥ अभिवाद्य वशिष्ठञ्च न्यायतः प्रतिपूज्य च । अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥ २ ॥ यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन् यथोक्तं मुनिपुङ्गव ।

यथा न विघ्नाः क्रियन्ते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥ भवान् स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान्। वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥ तथेति च स राजानमब्रवीत् द्विजसत्तमः। करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत् समर्थितम् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीत् द्विजान् वृद्धान् यज्ञकर्मसु निष्ठितान्। स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान् परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥ कर्मान्तिकान् शिल्पकरान् वर्द्धकीन् खनकानपि। गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्त्तकान् ॥ ७ ॥ तथा शुचीन् शास्त्रविदः पुरुषान् सुबहुश्रुतान्। यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ॥ ८ ॥ इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति। औपकार्य्याः क्रियन्तां च राज्ञो बहुगुणान्विताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्त्तव्याः शतशः शुभाः। भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ १० ॥ पौरजानपदस्यापि कर्त्तव्याश्च सुविस्तराः। आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च। भट्टानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम् ॥ १२ ॥ आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः। तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् ॥ १३ ॥ दातव्यमन्नं विधिवत् सत्कृत्य न तु लीलया। सर्वे वर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ १४ ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि। यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्य्या यथाक्रमम्। ये स्युः सम्पूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १६ ॥ यथा सर्व्वं सुविहितं न किञ्चित् परिहीयते। तथा भवन्तः कुर्व्वन्तु प्रीतिस्निग्धेन चेतसा ॥ १७ ॥ ते च स्युः सुहृदः सर्व्वे वसुभिर्भोजनेन च। ततः सर्व्वे समागम्य वशिष्ठमिदमब्रुवन्। यथेष्टं तत् सुविहितं न किञ्चित् परिहीयते ॥ १८ ॥ यथोक्तं तत्

करिष्यामो न किञ्चित् परिहास्यते। ततः सुमन्त्रमाहूय वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत्॥ १९ ॥ निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां ये च धार्मिकाः। ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्चैव सहस्रशः॥ २०॥ समानयस्व सत्कृत्य सर्व्वदेशेषु मानवान्। मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनम्॥ २१॥ तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम्। पूर्व्वसम्बन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते॥ २२॥ तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम्। सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व ह॥ २३॥ तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम्। श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय॥ २४ ॥ अङ्गेश्वरं महेष्वासं रोमपादं सुसत्कृतम्। वयस्यं राजसिंहस्य समानय यशस्विनम्॥ २५॥ तथा कोशलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतम्। मगधाधिपतिं शूरं सर्व्वशास्त्रविशारदम्॥ २६॥ प्राप्तिज्ञं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम्। राज्ञः शासनमादाय चोदयस्व नृपर्षभान्॥ २७॥ प्राचीनान् सिन्धुसौवीरान् सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान्। दाक्षिणात्यान् नरेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह॥ २८॥ सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले॥ २९॥ तानानय यथा क्षिप्रं सानुगान् सहबान्धवान्। एतान् दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया॥ ३०॥ वशिष्ठवाक्यं तत् श्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितं तदा। व्यादिशत् पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान्॥ ३१ ॥ स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात्। सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः॥ ३२॥ ते च कर्मान्तिकाः सर्व्वे वशिष्ठाय च धीमते। सर्वे निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम्॥ ३३॥ ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान् मुनिरब्रवीत्। अवज्ञया न दातव्यं कस्यचित् लीलयापि वा॥ ३४॥ अवज्ञया कृतं हन्यात् दातारं नात्र संशयः। ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः॥३५॥

बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य ह। ततो वशिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत्॥ ३६॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात्। मयापि सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः॥२७॥ यज्ञीयञ्च कृतं सर्व्वं पुरुषैः सुसमाहितैः। निर्यातु च भवान् यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात्॥ ३८॥ सर्व्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः। द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र! मनसेव विनिर्मितम्॥ ३९॥ तथा वशिष्ठवचनादृष्यशृङ्गस्य चोभयोः। दिवसे शुभनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः॥ ४०॥ ततो वशिष्ठप्रमुखाः सर्व्व एव द्विजोत्तमाः। ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा॥ ४१॥ यज्ञवाटं गता सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि। श्रीमांश्च सह पत्नीभीराजा दीक्षामुपाविशत्॥ ४२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रयोदशः सर्गः।

अथ सम्वत्सरे पूर्णे तस्मिन् प्राप्ते तुरङ्गमे। सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्त्तत॥ १॥ ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः। अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः॥ २॥ कर्म कुर्व्वन्ति विधिवत् याजका वेदपारगाः। यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः॥ ३॥ प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः। चक्रुश्च विधिवत् सर्व्वमधिकं कर्म शास्त्रतः॥ ४॥ अभिपूज्य तदा हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि। प्रातःसवनपूर्व्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः॥५॥ ऐन्द्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिषुतोऽनघः। मध्यन्दिनञ्च सवनं प्रावर्त्तत यथाक्रमम्॥ ६॥ तृतीयसवनञ्चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः। चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा

यथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७ ॥ आह्वयाञ्चक्रिरे तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान्। ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥८॥ गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथार्हतः। होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान् दिवौकसाम् ॥ ६ । न चाहुतमभूत् तत्र स्खलितं वा न किञ्चन। दृश्यते ब्रह्मवत् सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥ न तेष्वहःसु श्रान्तो वा क्षुधितो वा न दृश्यते। नाविद्वान् ब्राह्मणः कश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते। तापसा भुञ्जते चापि श्रमणाश्चैव भुञ्जते ॥ १२ ॥ वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रीबालाश्च तथैव च। अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥ दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च। इति सञ्चोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥ अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः। दिवसे दिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत् तदा ॥ १५ ॥ नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा। अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन् यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥ अन्नं हि विधिवत् स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः। अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥ स्वलङ्कृताश्च पुरुषाः ब्राह्मणान् पर्य्यवेषयन्। उपासन्ते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १७ ॥ कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान् बहूनपि। प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १८ ॥ दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः। सर्व्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥ नाषड़ङ्गविदत्रासीन्नाव्रती नाबहुश्रुतः। सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः। प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड़्बल्वाः खादिरास्तथा। तावन्तो विल्वसहिताः पर्णिनश्च तथापरे ॥२२॥ श्लेष्मातकमयोदिष्टो देवदारुमयस्तथा। द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २३ ॥ कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञ-

कोविदैः । शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालङ्कृताभवन् ॥ २४ ॥ एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः । वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलङ्कृताः ॥ २५ ॥ विन्यस्ता विधिवत् सर्व्वे शिल्पिभिः सुदृढाः कृताः । अष्टाश्रया सर्व्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥२६॥ आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः । सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥ इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः । चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि ॥ २८ ॥ स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः । गरुड़ो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः ॥ २९ ॥ नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् । उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥ शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये । ऋत्विग्भिः सर्व्वमेवैतत् नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥ पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा । अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ३२ ॥ कौशल्या तं हयं तत्र परिचर्य्य समन्ततः । कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ४३ ॥ पतत्त्रिणा तदा सार्द्धं सुस्थितेन च चेतसा । अवसद् रजनीमेकां कौशल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥ होताध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन् । महिष्या परिवृत्त्याथ वावातामपरां तथा ॥ ३५ ॥ पतत्त्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः । ऋत्विक् परमसम्पन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥ धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः । यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन् पापमात्मनः ॥ ३७ ॥ हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्व्वाणि ब्राह्मणाः । अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत् समस्ताः षोड़शर्त्विजः ॥ ३८ ॥ प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः । अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥ त्र्यहोऽश्वमेधः सङ्ख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः । चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परि-

कल्पितम्॥ ४०॥ उक्थं द्वितीयं सङ्ख्यातमतिरात्रं तथो-
त्तरम्। कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात्॥ ४१॥
ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ। अभिजिद्विश्व-
जिच्चैवमाप्तोर्यामो महाक्रतुः॥ ४२॥ प्राचीं होत्रे ददौ राजा
दिशं स्वकुलवर्द्धनः। अध्वर्य्यवे प्रतीचीन्तु ब्रह्मणे दक्षिणां
दिशम्॥ ४३॥ उद्गात्रे तु तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता।
अश्वमेधे महायज्ञे स्वयम्भूविहिते पुरा॥ ४४॥ क्रतुं समाप्य
तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः। ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां
तां कुलवर्द्धनः॥ ४५॥ एवं दत्त्वा प्रहृष्टोऽभूत् श्रीमान् इक्ष्वाकु-
नन्दनः। ऋत्विजस्त्वब्रुवन् सर्व्वे राजानं गतकिल्बिषम्॥ ४६॥
भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति। न भूम्या कार्य्य-
मस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने॥ ४७॥ रताः स्वाध्यायकरणे
वयं नित्यं हि भूमिप। निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवा-
निति॥ ४८॥ मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम्।
तत् प्रयच्छ नृपश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम्॥ ४९॥ एवमुक्तो
नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः। गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो
ददौ नृपः। दशकोटिं सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम्॥ ५०॥
ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु। ऋष्यशृङ्गाय मुनये
वशिष्ठाय च धीमते॥ ५१॥ ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं
द्विजोत्तमाः॥ ५२॥ सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम्।
ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः॥ ५३॥ जाम्बूनदं
कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा। दरिद्राय द्विजायाथ
हस्ताभरणमुत्तमम्। कस्मैचिद्‌ याचमानाय ददौ राघवनन्दनः॥
५४॥ ततः प्रीतेषु विधिवत् द्विजेषु द्विजवत्सलः। प्रणाम-
मकरोत्तेषां हर्षव्याकुलितेन्द्रियः॥ ५५॥ तस्याशिषोऽथ
विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः॥५६॥ उदारस्य ह्वीरस्य धरण्यां

पतितस्य च। ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम्॥५६॥५७॥ पापापहं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः। ततोऽब्रवीदृष्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा॥ ५८॥ कुलस्य वर्द्धनं तत्तु कर्त्तुमर्हसि सुव्रत। तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः॥ ५९॥ भविष्यन्ति सुता राजन् चत्वारस्ते कुलोद्वहाः॥ ६०॥ स तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः। जगाम हर्षं परमं महात्मा तदृष्यशृङ्गं पुनरप्युवाच॥ ६१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुर्दशः सर्गः।

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम्। लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत्॥ १॥ इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्त्रीयां पुत्त्रकारणात्। अथर्व्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः॥ २॥ ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्त्रीयां पुत्त्रकारणात्। जुहावाग्नौ च तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा॥ ३॥ ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः। भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि॥ ४॥ ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन् सदसि देवताः। अब्रुवन् लोककर्त्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः॥ ५॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः। सर्व्वान् नो बाधते वीर्य्यात् शासितुं तं न शक्नुमः॥ ६॥ त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवंस्तदा। मानयन्तश्च तं नित्यं सर्व्वं तस्य क्षमामहे॥ ७॥ उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान् द्वेष्टि दुर्मतिः। शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति॥ ८॥ ऋषीन् यक्षान् सगन्धर्व्वान् ब्राह्मणानसुरांस्तथा। अतिक्रामति दुर्द्धर्षो वरदानेन मोहितः॥ ९॥ नैनं सूर्य्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः। चलोर्मि-

माली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते ॥ १० ॥ तन्महन्नो भयं तस्मात् राक्षसाद् घोरदर्शनात्। बधार्थं तस्य भगवन् उपायं कर्त्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत्। हन्तायं विदितस्तस्य बधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥ तेन गन्धर्व्वयक्षाणां देवतानाञ्च राक्षसाम्। अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तश्च तन्मया ॥ १३ ॥ नाकीर्त्तयदवज्ञानात् तद्रक्षो मानुषांस्तदा। तस्मात् स मानुषाद् बध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥ एतत् श्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम्। देवा महर्षयः सर्व्वे प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः। शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥ वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा। तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा च समागत्य तत्र तस्थौ समाहितः। तमब्रुवन् सुराः सर्व्वे तमभिष्टूय सन्नताः ॥ १८ ॥ त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया। राज्ञो दशरथस्य त्वम् अयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः। अस्य भार्य्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च ॥ २० ॥ विष्णो पुत्त्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम्। तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥ २१ ॥ अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २२ ॥ स हि देवान् सगन्धर्व्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान्। राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्य्योद्रेकेन बाधते ॥ २३ ॥ ऋषयश्च ततस्तेन गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा। क्रीड़न्तो नन्दनवने रौद्रेण विनिपातिताः ॥२४॥ बधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह। सिद्धगन्धर्व्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः। त्वं गतिः परमा देव सर्व्वेषां नः परन्तप ॥ २५ ॥ बधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु। एवं स्तुतस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ॥ २६ ॥ पितामहपुरोगां-

स्तान् सर्व्वलोकनमस्कृतः। अब्रवीत् त्रिदशान् सर्व्वान् समेतान् धर्मसंहितान्॥ २७॥ भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम्। सपुत्त्रपौत्त्रं सामात्यं समन्त्रिज्ञातिबान्धवम्॥ २८॥ हत्वा क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां भयावहम्। दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च॥ २९॥ वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम्। एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान्॥ ३०॥ मानुष्ये चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः। ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम्॥ ३१॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम्। ततो देवर्षिगन्धर्व्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः। स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम्॥ ३२॥ तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम्। विरावणं साधुतपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धर तं भयावहम्॥ ३३॥ तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम्। स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम्॥ ३४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चदशः सर्गः।

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः। जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्॥ १॥ उपायः को बधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः। यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकम्॥ २॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम्। मानुषं रूपमास्थाय रावणं जहि संयुगे॥ ३॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम। येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः॥ ४॥ सन्तुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः।

नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥ अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः। एवं पितामहात् तस्मात् वरदानेन गर्वितः ॥ ६ ॥ उत्सादयति लोकांस्त्रीन् स्त्रियश्चाप्यपकर्षति। तस्मात् तस्य बधो दृष्टो मानुषेभ्यः परन्तप ॥ ७ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान्। पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥ स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन् काले महाद्युतिः। अयजत् पुत्त्रियामिष्टिं पुत्त्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥ स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्त्र्य च पितामहम्। अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥ ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम्। प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥११॥ कृष्णं रक्ताम्बरधरं रक्तास्यं दुन्दुभिस्वनम्। स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्द्धजम् ॥ १२ ॥ शुभलक्षणसम्पन्नं दिव्याभरणभूषितम्। शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥ दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम्। तप्तजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ १४ ॥ दिव्यपायससम्पूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम्। प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव ॥ १५ ॥ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम्। प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥१६॥ ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः। भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १७ ॥ अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत्। राजन्नर्च्चयता देवान् अद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८ ॥ इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम्। प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यबर्द्धनम् ॥ १९ ॥ भार्य्याणामनुरूपाणां अश्नीतेति प्रयच्छ वै। तासु त्वं लप्स्यसे पुत्त्रान् यदर्थं यजसे नृप ॥ २० ॥ तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम्। पात्रीं देवान्नसम्पूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ २१ ॥ अभिवाद्य च तद्

भूतम् अद्भुतं प्रियदर्शनम्। मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम्॥ २२॥ ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम्। बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः॥ २३॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम्। संवर्त्तयित्वा तत् कर्म तत्रैवान्तरधीयत॥ २४॥ हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमाबभौ। शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोऽंशुभिः॥ २५॥ सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत्। पायसं प्रतिगृह्णीस्व पुत्त्रीयन्त्विदमात्मनः॥ २६॥ कौशल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा। अर्द्धादर्द्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः॥२७॥ कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धं ददौ पुत्त्रार्थकारणात्। प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम्॥ २८॥ अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः। एवं तासां ददौ राजा भार्य्याणां पायसं पृथक्॥ २९॥ ताश्चैवं पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः। सम्मानं मेनिरे सर्व्वाः प्रहर्षोदितचेतसः॥ ३०॥ ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमाः स्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक्। हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा॥ ३१॥ ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः। बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिः सुरेन्द्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः॥ ३२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षोड़शः सर्गः॥

पुत्त्रत्वन्तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः। उवाच देवताः सर्व्वाः स्वयम्भूर्भगवानिदम्॥ १॥ सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्व्वेषां

नो हितैषिणः। विष्णोः सहायान् बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २॥ मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमान् जवे। नयज्ञान् बुद्धिसम्पन्नान् विष्णुतुल्यपराक्रमान्॥ ३॥ असंहार्य्यानुपायज्ञान् दिव्यसंहननान्वितान्। सर्व्वास्त्रगुणसम्पन्नान् अमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥ अप्सरःसु च मुख्यासु गन्धर्व्वीणां तनूषु च। यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ॥ ५ ॥ किन्नरीणाञ्च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च। सृजध्वं हरिरूपेण पुत्त्रांस्तुल्यपराक्रमान्॥ ६ ॥ पूर्व्वमेव मया सृष्टो जाम्बवान् ऋक्षपुङ्गवः। जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ॥ ७ ॥ ते तथोक्ता भगवता तत् प्रतिश्रुत्य शासनम्। जनयामासुरेवं ते पुत्त्रान् वानररूपिणः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मनः सिद्धविद्याधरोरगाः। चारणाश्च सुतान् वीरान् ससृजुर्वनचारिणः॥ ९ ॥ वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमात्मजम्। सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः॥ १०॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत् तारं नाम महाकपिम्। सर्व्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम्॥ ११ ॥ धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः। विश्वकर्म्मा त्वजनयत् नलं नाम महाकपिम्॥ १२ ॥ पावकस्य सुतः श्रीमान् नीलोऽग्निसदृशप्रभः। तेजसा यशसा वीर्य्यादत्यरिच्यत वीर्य्यवान्॥ १३ ॥ रूपद्रविणसम्पन्नावश्विनौ रूपसम्मतौ। मैन्दञ्च द्विविदञ्चैव जनयामासतुः स्वयम्॥ १४॥ वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम्। शरभं जनयामास पर्ज्जन्यस्तु महाबलः॥ १५ ॥ मारुतस्यौरसः श्रीमान् हनूमान् नाम वानरः। वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे॥ १६ ॥ सर्व्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान् बलवानपि। ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधोद्यताः॥ १७ ॥ अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः। ते गजाचलसङ्काशा वपुष्मन्तो महाबलाः॥ १८॥

ऋक्ष-वानर-गोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे । यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ॥ १९ ॥ अजायत समं तेन तस्य तस्य पृथक् पृथक् । गोलाङ्गूलेषु चोत्पन्नाः किञ्चिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥ ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च । देवा महर्षिगन्धर्वास्तार्क्ष्या यक्षा यशस्विनः ॥ २१ ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्ध-विद्याधरोरगाः । बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥२२॥ चारणाश्च सुतान् वीरान् ससृजुर्वनचारिणः । वानरान् सुमहा-कायान् सर्व्वान् वै वनचारिणः ॥ २३ ॥ अप्सरःसु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च । नागकन्यासु च तदा गन्धर्व्वीणां तनूषु च । कामरूपबलोपेता यथाकामविचारिणः ॥ २४ ॥ सिंह-शार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च । शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः । विचालयेयुः शैलेन्द्रान् भेदयेयुः स्थिरान् द्रुमान् ॥ २६ ॥ क्षोभ-येयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् । दारयेयुः क्षितिं पद्भ्याम् आप्लवेयुर्महार्णवान् ॥ २७ ॥ नभस्तलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् । गृह्णीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रव्रजतो वने ॥ २८ ॥ नर्दमानांश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् । ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ २९ ॥ शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् । ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ ३० ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान् वीरांश्चाजनयन् हरीन् । अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ अन्ये नानाविधान् शैलान् काननानि च भेजिरे । सूर्य्यपुत्त्रञ्च सुग्रीवं शक्रपुत्त्रञ्च बालि-नम् ॥ ३२ ॥ भ्रातारावुपतस्थुस्ते सर्वे च हरियूथपाः । नलं नीलं हनूमन्तम् अन्यांश्च हरियूथपान् ॥ ३३ ॥ ते तार्क्ष्यबल-सम्पन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः । विचरन्तोऽर्दयन् सर्वान् सिंहव्याघ्र-महोरगान् ॥ ३४ ॥ महाबलो महाबाहुर्बाली विपुलविक्रमः ।

जुगोप भुजवीर्य्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३५ ॥ तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा। कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३६ ॥ तैर्मेघवृन्दाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः। बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तदशः सर्गः।

निवृत्ते तु क्रतौ तस्मिन् हयमेधे महात्मनः। प्रतिगृह्यामरा भागान् प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥ समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः। प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥२॥ यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा च पृथिवीश्वराः। मुदिताः प्रययुर्देशान् प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥ श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वगृहाणि पुरात्ततः। बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे ॥ ४ ॥ गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथः पुनः। प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥ शान्तया प्रययौ सार्द्धम् ऋष्यशृङ्गः सुपूजितः। अनुगम्यमानो राज्ञा च सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥ एवं विसृज्य तान् सर्वान् राजा सम्पूर्णमानसः। उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥७॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः। ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ ८ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु। ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ॥ ९ ॥

प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम्। कौशल्याऽजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम्॥ १०॥ विष्णोरर्द्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकुनन्दनम्। लोहिताक्षं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुन्दुभिस्वनम्॥११॥ कौशल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा। यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना॥ १२॥ भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः। साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः॥१३॥ अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ। वीरौ सर्वास्त्रकुशलौ विष्णोरर्द्धसमन्वितौ॥ १४॥ पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः। सार्पे जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ॥१५॥ राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक्। गुणवन्तः सुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः॥ १६॥ जगुः कलञ्च गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः। देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात् पतत्॥ १७॥ उत्सवश्च महानासीद् अयोध्यायां जनाकुलः। रथ्याश्च जनसम्बाधा नटनर्त्तकसङ्कुलाः॥ १८॥ गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथापरैः। विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः॥ १९॥ प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम्। ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः॥ २०॥ अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत्। ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकेयीसुतम्॥ २१॥ सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा। वशिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुरुते तदा॥ २२॥ ब्राह्मणान् भोजयामास पौरजानपदानपि। अददत् ब्राह्मणानां च रत्नौघममलं बहु॥ २३॥ तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत्। तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः॥ २४॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयम्भूरिव सम्मतः। सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः॥ २५॥ सर्वे ज्ञानोपसम्पन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः। तेषामपि महातेजा रामः

सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ।
गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्य्यासु सम्मतः ॥ २७ ॥ धनुर्वेदे च
निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः । बाल्यात् प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो
लक्ष्मिवर्द्धनः ॥ २८ ॥ रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नि-
त्यशः । सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ २९ ॥
लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नो बहिःप्राण इवापरः । न च तेन विना
निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ ३० ॥ मृष्टमन्नमुपानीतम् अश्नाति
न हि तं विना । यदा हि हयमारूढो मृगयां याति
राघवः ॥ ३१ ॥ अथैनं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ।
भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ॥ ३२ ॥ प्राणैः
प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत् तथा प्रियः । स चतुर्भिर्महा-
भागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ ३३ ॥ बभूव परमप्रीतो देवैरिव
पितामहः । ते यदा ज्ञानसम्पन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥३४॥
ह्रीमन्तः कीर्त्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः । तेषामेवम्प्रभा-
वाणां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ ३५ ॥ पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा
लोकाधिपो यथा । ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने
रताः ॥ ३६ ॥ पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः । अथ
राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ॥ ३७ ॥ चिन्तयामास
धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः । तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये
महात्मनः ॥ ३८ ॥ अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महा-
मुनिः । स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ ३९ ॥
शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम् । तत् श्रुत्वा
वचनं तस्य राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः ॥ ४० ॥ सम्भ्रान्तमनसः सर्वे तेन
वाक्येन चोदिताः । ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं
तदा ॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकवे तदा । तेषां
तद् वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ ४२ ॥ प्रत्युज्जगाम

संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः। स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत्। स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ४४ ॥ कुशलं चाव्ययं चैव पर्य्यपृच्छन्नराधिपम्। पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च ॥ ४५ ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्य्यपृच्छत् सुधार्मिकः। अपि ते सन्नताः सर्वे सामन्ता रिपवो जिताः ॥४६॥ दैवञ्च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितम्। वशिष्ठञ्च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः ॥ ४७ ॥ ऋषींश्च तान् यथान्यायं महाभाग उवाच ह। ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् ॥ ४८ ॥ विविशुः पूजितास्तेन निषेदुश्च यथार्हतः। अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ४९ ॥ उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन्। यथाऽमृतस्य सम्प्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ॥ ५० ॥ यथा सदृशदारेषु पुत्त्रजन्माप्रजस्य वै। प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः ॥ ५१ ॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने। कञ्च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ ५२ ॥ पात्रभूतोऽसि मे ब्रह्मन् दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद। अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥ ५३ ॥ यस्माद् विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम। पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि बहुधा मया। तदद्भुतमभूद् विप्र पवित्रं परमं मम ॥ ५५ ॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव सन्दर्शनात् प्रभो। ब्रूहि यत् प्रार्थितं तुभ्यं कार्य्यमागमनं प्रति ॥ ५६ ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये। कार्य्यस्य न विमर्शञ्च गन्तुमर्हसि सुव्रत ॥ ५७ ॥ कर्त्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान् मम। मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज। तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो द्विज ॥ ५८ ॥ इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम्।

प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परम ऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टादशः सर्गः।

तत् श्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम्। हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सदृशं राजशार्दूल तवैतत् भुवि नान्यतः। महावंशप्रसूतस्य वशिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥ यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्य्यस्य निश्चयम्। कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥ अहं नियममातिष्ठे विध्यर्थं पुरुषर्षभ। तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥ व्रते तु बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ। मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्य्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ ५ ॥ तौ मांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम्। अवधूते तथाभूते तस्मिन् नियमनिश्चये ॥ ६ ॥ कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद् देशादपाक्रमे। न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव ॥ ७ ॥ तथाभूता हि सा चर्य्या न शापस्तत्र मुच्यते। स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ८ ॥ काकपक्षधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि। शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ राक्षसां ये विकर्त्तारस्तेषामपि विनाशने। श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ॥ १० ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति। न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथञ्चन ॥ ११ ॥ न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान्। वीर्य्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ १२ ॥ रामस्य राजशार्दूल न पर्य्याप्तौ महात्मनः। न च पुत्रगतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १३ ॥

दशरात्रन्तु यज्ञस्य तस्मिन् रामेण राक्षसौ। हन्तव्यौ विघ्नकर्त्तारौ मम यज्ञस्य वैरिणौ॥ १४॥ अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ। अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम्॥ १५॥ वशिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः। यदि ते धर्मलाभन्तु यशश्च परमं भुवि॥ १६॥ स्थिरमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि। यद्यभ्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददते तव मन्त्रिणः॥ १७॥ वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्ज्जय। अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि॥ १८॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम्। नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव॥ १९॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः। इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः॥ २०॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामतिः। स तं निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम्॥ २१॥ शोकेन महताविष्टश्चचाल च मुमोह च। लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय व्यषीदत भयान्वितः॥ २२॥ इति सहृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान्। नरपतिरभवन्महान् महात्मा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात्॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

ऊनविंशः सर्गः॥

तत् श्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम्। मुहूर्त्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत्॥ १॥ ऊनषोड़शवर्षो मे रामो राजीवलोचनः। न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः॥ २। इयमक्षौहिणी सेना यस्याहं पतिरीश्वरः।

अनया सहितो गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥ इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः। योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्द्धनि। यावत् प्राणान् धरिष्यामि तावत् योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥ निर्विघ्ना व्रतचर्य्या सा भविष्यति सुरक्षिता। अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥ बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम्। न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥ न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः। विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्त्तमपि नोत्सहे ॥ ८ ॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि। यदि वा राघवं ब्रह्मन् नेतुमिच्छसि सुव्रत ॥ ९ ॥ चतुरङ्गसमायुक्तं मया सह च तं नय। षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥ १० ॥ कृच्छ्रेणोत्पादितश्चाहं न रामं नेतुमर्हसि। चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥ ११ ॥ ज्येष्ठे धर्मप्रधाने च न रामं नेतुमर्हसि। किंवीर्य्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्त्राश्च के च ते ॥ १२ ॥ कथम्प्रमाणाः के चैतान् रक्षन्ति मुनिपुङ्गव। कथञ्च प्रतिकर्त्तव्यं तेषां रामेण राक्षसाम् ॥ १३ ॥ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन् मया वा कूटयोधिनाम्। सर्वं मे शंस भगवन् कथं तेषां मया रणे ॥ १४ ॥ स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्य्योत्सिक्ता हि राक्षसाः। तस्य तद् वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः। स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ १६ ॥ महाबलो महावीर्य्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः। श्रूयते च महाराज रावणो राक्षसाधिपः ॥ १७ ॥ साक्षाद् वैश्रवणभ्राता पुत्त्रो विश्रवसो मुनेः। यदा न खलु यज्ञस्य विघ्नकर्त्ता महाबलः ॥ १८ ॥ तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ। मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १९ ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन राजो-

वाच मुनिं तदा। न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः॥ २०॥ स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्त्रके। मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान् गुरुः॥ २१॥ देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः। न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि॥ २२॥ स तु वीर्य्यवतां वीर्य्यमादत्ते युधि रावणः। तेन चाहं न शक्तोऽस्मि संयोद्धुं तस्य वा बलैः॥ २३॥ सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः। कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम्॥ २४॥ बालं मे तनयं ब्रह्मन् नैव दास्यामि पुत्त्रकम्। अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः॥ २५॥ यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्त्रकम्। मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्य्यवन्तौ सुशिक्षितौ॥ २६॥ तयोरन्यतरं योद्धुं यास्यामि ससुहृद्गणः। अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं ससुहृद्गणः॥२७॥ इति नरपतिजल्पनात् द्विजेन्द्रं कुशिकसुतं सुमहान् विवेश मन्युः। सुहुत इव मखेऽग्निराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः॥ २८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

विंशः सर्गः।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम्। समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्॥ १॥ पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि। राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्य्ययः॥ २॥ यदीदं ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतम्। मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सुहृद्वृतः॥ ३॥ तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः। चचाल वसुधा कृत्स्ना देवानाञ्च भयं महत्॥ ४॥ त्रस्तरूपं तु विज्ञाय जगत् सर्वं महान्

ऋषिः । नृपतिं सुव्रतो धीरो वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षात् धर्म इवापरः । धृतिमान् सुव्रतः श्रीमान् न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः । स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्व्वतः । इष्टापूर्त्तबधो भूयात् तस्मात् रामं विसर्जय ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः । गुप्तं कुशिकपुत्त्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्य्यवतां वरः । एष विद्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान् विविधान् वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । नैनमन्यः पुमान् वेत्ति न च वेत्स्यन्ति के च न ॥ ११ ॥ न देवाः नर्षयः केचित् नामरा न च राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥१२॥ सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्त्राः परमधार्मिकाः । कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥ तेऽपि पुत्त्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः । नैकरूपा महावीर्य्या दीप्तिमन्तो भयावहाः ॥ १४ ॥ जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे । ते सूतेऽस्त्राणि शस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥ पञ्चाशतं सुतान् लेभे जया लब्धवरा वरान् । बधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः ॥ १६ ॥ सुप्रभा जनयच्चापि पुत्त्रान् पञ्चशतं पुनः । संहारान् नाम दुर्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः ॥ १७ ॥ तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मजः । अपूर्व्वाणाञ्च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् ॥ १८ ॥ तेनास्य मुनिमुख्यस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः । न किञ्चिदस्त्यविदितं भूतं भव्यञ्च राघवः ॥ १९ ॥ एवंवीर्य्यो महातेजाः विश्वामित्रो महायशाः । न रामगमने राजन् संशयं गन्तुमर्हसि ॥ २० ॥ तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः । तव पुत्त्रहितार्थाय त्वामु-

पेत्याभियाचते ॥ २१ ॥ इति मुनिवचनात् प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद पार्थिवः। गमनमभिरुरोच राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकविंशः सर्गः।

तथा वशिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम्। प्रहृष्टवदनो राम माजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च। पुरोधसा वशिष्टेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥ स पुत्रं मूर्द्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथस्तदा। ददौ कुशिकपुत्त्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३ ॥ ततो वायुः सुखस्पर्शो नीरजस्कोऽववौ तदा। विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनम्। शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः। काकपक्षधरो धन्वी तञ्च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश। विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ७ ॥ अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ। अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयन्तावनिन्दितौ ॥ ८ ॥ तदा कुशिकपुत्त्रन्तु धनुष्पाणी स्वलङ्कृतौ। बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ ९ ॥ कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयेतामनिन्दितौ ॥ १० ॥ स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमाराविव पावकी। अध्यर्द्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ॥ ११ ॥ रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत। गृहाण वत्स

सलिलं माभूत्कालविपर्य्ययः ॥ १२ ॥ मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा। न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्य्ययः ॥ १३ ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः। न बाह्वोः सदृशो वीर्य्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ १४ ॥ त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत् सदृशस्तव। बलामतिबलाञ्चैव पठतस्तात राघव ॥ १५ ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये। नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १६ ॥ एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव। बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्ये ते नरोत्तम। बलामतिबलाञ्चैव पठतस्तात राघव ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि। पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ॥ १९ ॥ प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि पार्थिव। कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ २० ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः। ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ २१ ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः। विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मिर्भगवान् शरदीव दिवाकरः। गुरुकार्य्याणि सर्व्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे। ऊषुस्तां रजनीं तत्र सरय्वां ससुखं त्रयः ॥ २३ ॥ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तदोषिताभ्याम्। कुशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विबभौ विभावरी ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्वाविंशः सर्गः।

—:०:—

प्रभातायां तु शर्व्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः। अभ्यभाषत काकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे॥ १॥ कौशल्यासु प्रजा राम पूर्व्वा सन्ध्या प्रवर्त्तते। उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्त्तव्यं दैवमाह्निकम्॥ २॥ तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ। स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम्॥ ३॥ कृताह्निकौ महावीर्य्यौ विश्वामित्रं तपोधनम्। अभिवाद्यातिसंहृष्टो गमनायाभितस्थतुः॥ ४॥ तौ प्रयातौ महावीर्य्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम्। ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे॥५॥ तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम्। बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः॥ ६॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम्। ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः॥ ७॥ कस्यायमाश्रयः पुण्यः कोन्वस्मिन्वसते पुमान्। भगवन् श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ॥ ८॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः। अब्रवीच्छ्रूयतां राम यस्यायं पूर्व्व आश्रमः॥ ९॥ कन्दर्पो मूर्त्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः। तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम्॥ १०॥ कृतोद्वाहन्तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणम्। धर्षयामास दुर्मेधा हुङ्कृतश्च महात्मना॥ ११॥ अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन। व्यशीर्य्यन्त शरीरात् स्वात् सर्वगात्राणि दुर्मतेः॥ १२॥ तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मना। अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह॥ १३॥ अनङ्ग इति विख्यातस्तदा प्रभृति राघव। स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह॥ १४॥ तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा। शिष्योधर्मपरा वीर तेषां पापं न विद्यते॥ १५॥ इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन। पुण्ययोः सरितोर्मध्ये स्वस्तरिष्यामहे वयम्॥ १६॥ अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम्। इह वासः परो-

ऽस्माकं सुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥ १७ ॥ स्नाताश्च कृतजप्याश्च कृतहवा नरोत्तम । तेषां सम्वदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ १८ ॥ विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् । अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ १९ ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् । सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ॥ २० ॥ यथार्हमजपन् सन्ध्यामृषयस्ते समाहिताः । तत्र वासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ॥ २१ ॥ न्यवसन् स सुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा । कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ॥ २२ ॥ रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रयोविंशः सर्गः ॥

ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमरिन्दमौ । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः । उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतु भवान्नावं राजपुत्त्रपुरस्कृतः । अरिष्टं गच्छ पन्थानं माभूत्कालस्य पर्य्ययः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन् प्रतिपूज्य च । ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥ तत्र शुश्राव वै शब्दन्तोयसंरम्भवर्द्धितम् । मध्यमा गम्यतो यस्य तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ५ ॥ ज्ञातु कामो महातेजाः सह रामः कनीयसा । अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६ ॥ वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः । राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ ७ ॥

कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम्। कैलासपर्व्वते राम मनसा निर्मितं परम्॥ ८॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः। तस्मात् सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते॥ ९॥ सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता। तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्त्तते॥ १०॥ वारिसङ्क्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु। ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ॥११॥ तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ। स वनं घोरसङ्काशं दृष्ट्वा नरवरात्मजः॥ १२॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम्। अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणसंयुतम्॥ १३॥ भैरवैः श्वापदैः कीर्णं शकुन्तैर्दारुणारवैः। नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः॥ १४॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि शोभितम्। धवाश्वकर्णं ककुभैर्विल्वतिन्दुकपाटलैः॥ १५॥ सङ्कीर्णं वदरीभिश्च किन्विदं दारुणं वनम्। तमुवाचो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः॥ १६॥ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतद्दारुणं वनम्। एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम॥ १७॥ मलदाश्च करूषाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ। पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम्॥ १८॥ क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत्। तमिन्द्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः॥ १९॥ कलशैः स्नापयामासुर्मलञ्चास्य प्रमोचयन्। इह भूम्यां मलं दत्वा देवाः कारूषमेव च॥ २०॥ शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे। निर्मलो निष्करूषश्च शुद्ध इन्द्रो यदाभवत्॥ २१॥ ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमम्। इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः॥ २२॥ मलदाश्च करूषाश्च ममाङ्गमलधारिणौ। साधु साध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन्॥ २३॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता। एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिन्दम॥ २४॥

मलदाश्च करूषाश्च मुदिता धनधान्यतः। कस्य चित्त्वथ कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी ॥ २५ ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत्। ताड़का नाम भद्रन्ते भार्य्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २६ ॥ मारीचो राक्षसः पुत्त्रो यस्याः शक्रपराक्रमः। वृत्तबाहुर्महाशीर्षो विपुलास्यतनुर्महान् ॥ २७ ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः। इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ २८ ॥ मलदांश्च करूषांश्च ताड़का दुष्टचारिणी। सेयं पन्थानमावृत्य वसत्यत्यर्द्धयोजने ॥ २९ ॥ अतएव च गन्तव्यं ताड़काया वनं यतः। स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ ३० ॥ मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः। न हि कश्चिदिमं देशं शक्तो ह्यागन्तुमीदृशम् ॥ ३१ ॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया। एतत्ते सर्वमाख्यातं यथैतद्दारुणं वनम्। यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्त्तते ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुर्विंशः सर्गः।

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम्। श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभाङ्गिरम् ॥ १ ॥ अल्पवीर्य्या यदा यक्षी श्रूयते मुनिपुङ्गव। कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥२॥ इत्युक्तं वचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः। हर्षयन् श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिन्दमम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्कटा। वरदानकृतं वीर्य्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥ पूर्वमासीत् महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्य्यवान्। अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महातपः ॥ ५ ॥ पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य

यक्षपतिस्तदा। कन्यारत्नं ददौ राम ताड़कां नाम नामतः॥६॥ ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः। नत्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः॥७॥ तां तु बालां विवर्द्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम्। जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्य्यां यशस्विनीम्॥८॥ कस्य चित्त्वथ कालस्य यक्षीपुत्रं व्यजायत। मारीचं नाम दुर्द्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत्॥९॥ सुन्दे तु निहते राम सागस्त्यमृषिसत्तमम्। ताड़का सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति॥१०॥ भक्ष्यार्थं जातसंरम्भा गर्ज्जन्ती साभ्यधावत। आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः॥११॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः। अगस्त्यः परमामर्षस्ताड़कामपि शप्तवान्॥१२॥ पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना। इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते॥१३॥ सैषा शापकृतामर्षा ताड़का क्रोधमूर्च्छिता। देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभम्॥१४॥ एतां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम्। गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम्॥१५॥ नह्येनां शापसंसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान्। निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन॥१६॥ न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्य्या नरोत्तम। चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्त्तव्यं राजसूनुना॥१७॥ नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात्। पातकं वा सदोषं वा कर्त्तव्यं रक्षता सदा॥१८॥ राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः। अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मोह्यस्या न विद्यते॥१९॥ श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप। पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्थरामभ्यसूदयत्॥२०॥ विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी पतिव्रता। अनिन्द्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता॥२१॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभीराजपुत्रैर्महात्मभिः। अधर्मसहिता नार्य्यो हताः

पुरुषसत्तमैः । तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनान्नृप ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः ।

मुनेर्वचनमक्लीवं श्रुत्वा नरवरात्मजः । राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात् पितुर्वचनगौरवात् । वचनं कौशिकस्येति कर्त्तव्यमविशङ्कया ॥ २ ॥ अनुशिष्टो स्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना । पिता दशरथेनाहं नावज्ञेयं हि तद्वचः ॥ ३ ॥ सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः । करिष्यामि न सन्देहस्ताड़कावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च हिताय च । तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बध्वा मुष्टिमरिन्दमः । ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ६ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्ताड़कावनवासिनः । ताड़का च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ७ ॥ तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । श्रुत्वा चाभ्यद्रवत् क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम् । प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥ पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः । भिद्येरन्दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ १० ॥ एतां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्विताम् । विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥ न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् । वीर्यञ्चास्य गतिञ्चैव हन्यामिति हि मे मतिः ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणे रामे तु ताड़का क्रोधमूर्च्छिता । उद्यम्य बाहुं गर्ज्जन्ती राममेवाभ्य-

धावत ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुङ्कारेणाभिभर्त्स्य ताम् ।
स्वस्ति राघवयोरस्तु जयश्चैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥ उद्धुन्वाना रजो
घोरं ताड़का राघवावुभौ । रजोमेघेन महता मुहूर्त्तं सा व्य-
मोहयत् ॥ १५ ॥ ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ ।
अवाकिरत् सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षं मह-
त्तस्याः शरवर्षेण राघवः । प्रतिवार्य्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद
पत्रिभिः ॥ १७ ॥ ततश्छिन्नभुजाग्रान्तामभ्यासे परिगर्जतीम् ।
सौमित्रिरकरोत् क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥१८॥ कामरूपधरा
सा तु कृत्वा रूपाण्यनेकशः । अन्तर्द्धानं गता यक्षी मोहयन्ती
स्वमायया ॥ १९ ॥ अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार सा । तत-
स्तावश्मवर्षेण कीर्य्यमाणौ समन्ततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः
श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् । अलन्ते घृणया राम पापैषा दुष्ट-
चारिणी ॥ २१ ॥ यज्ञविघ्नकरा यक्षी पुरा वर्धेत मायया ।
बध्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥ रक्षांसि
सन्ध्याकाले तु दुर्द्धर्षाणि भवन्ति हि । इत्युक्तः स तु तां यक्षी-
मश्मवृष्ट्याभिमर्षिणीम् ॥ २३ ॥ दर्शयन् शब्दवेधित्वं तां रुरोध
स सायकैः । सारुद्धा बाणजालेन मायाबलसमन्विता ॥ २४ ॥
अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणञ्च विनेदुषी । तामापतन्तीं
वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ २५ ॥ शरेणोरसि विव्याध पपात
च ममार च । तां हतां भीमसङ्काशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥२६॥
साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्चाप्यभिपूजयन् । उवाच परम-
प्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥२७॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्र-
मथाब्रुवन् । मुने कौशिक भद्रन्ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥२८॥
तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे । प्रजापतेः कृशाश्वस्य
पुत्रान् सत्यपराक्रमान् ॥ २९ ॥ तपोबलोभृतो ब्रह्मन् राघ-
वाय निवेदय । पात्रभूतश्च ते ब्रह्मंस्तवानुगमने रतः ॥ ३० ॥

कर्त्तव्यं सुमहत्कर्म सुराणां राजसूनुना। एवमुक्ता सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा विहायसम्॥ ३१॥ विश्वामित्रं पूजयन्तस्ततः सन्ध्या प्रवर्त्तते। ततो मुनिवरः प्रीतस्ताड़कावधतोषितः॥३२॥ मूर्ध्नि राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत्। इहाद्य रजनीं राम वसाम शुभदर्शन॥३३॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम। विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः॥३४॥ उवास रजनीं तत्र ताड़कायां वने सुखम्। मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि॥ ३५॥ रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम्। निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः। उवास तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः॥ ३६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षड्विंशः सर्गः॥

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः। प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम्॥ १॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रन्ते राजपुत्त्र महायशः। प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः॥ २॥ देवासुरगणान्वापि सगन्धर्वोरगान्भुवि। यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि॥ ३॥ तानि दिव्यानि भद्रन्ते ददाम्य-स्त्राणि सर्वशः। दण्डचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव॥ ४॥ धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च। विष्णुचक्रं तथात्युग्र-मैन्द्रचक्रं तथैव च॥ ५॥ वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा। अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव॥ ६॥ ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम्। गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी शुभे॥ ७॥ प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज। धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च॥ ८॥

वारुणं पाशमस्त्रञ्च ददाम्यहमनुत्तमम्। अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनन्दन॥ ९॥ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा। आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः॥ १०॥ वायव्यं प्रथमं राम ददामि तव चानघ। अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च॥ ११॥ शक्तिद्वयञ्च काकुत्स्थ ददामि तव राघव। कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ किङ्किणीम्॥१२॥ बधार्थं रक्षसां यानि ददाम्येतानि सर्वशः। वैद्याधरं महास्त्रञ्च नन्दनं नाम नामतः॥ १३॥ असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज। गान्धर्वमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः॥ १४॥ प्रस्वापनं प्रशमनं दद्मि सौम्यञ्च राघव। वर्षणं शोषणञ्चैव सन्तापनविलापने॥ १५॥ मदनञ्चैव दुर्द्धर्षं कन्दर्पदयितं तथा। गान्धर्वमस्त्रन्दयितं मानवं नाम नामतः॥ १६॥ पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः। प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्त्र महायशः॥ १७॥ तामसं नरशार्दूल सौमनञ्च महाबलम्। सम्बर्त्तञ्चैव दुर्द्धर्षं मौषलञ्च नृपात्मज॥ १८॥ सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायामयं परम्। सौरन्तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम्॥ १९॥ सोमास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुदारुणम्। दारुणञ्च भगस्यापि शीतेषुमथ मानवम्॥ २०॥ एतान् राम महाबाहो कामरूपान् महाबलान्। गृहाण परमोदारान् क्षिप्रमेव नृपात्मज॥ २१॥ स्थितस्तु प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा। ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम्॥ २२॥ सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम्। तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत्॥ २३॥ जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः। उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम्॥ २४॥ ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्राञ्जलयस्तदा। इमे च परमोदार किङ्करास्तव राघव॥ २५॥

यद्यदिच्छसि भद्रन्ते तत्सर्वं करवाम वै। ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलः॥ २६॥ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना॥ २७॥ ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम्। अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे॥ २८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तविंशतिः सर्गः।

प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः। गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत्॥ १॥ गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन् दुराधर्षः सुरैरपि। अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान् मुनिपुङ्गव॥ २॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः। संहारान् व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः॥ ३॥ सत्यवन्तं सत्यकीर्त्तिं धृष्टं रभसमेव च। प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम्॥ ४॥ लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ। दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ॥ ५॥ पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ। ज्योतिषं शकुनञ्चैव नैराश्यविमलावुभौ॥ ६॥ यौगन्धरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा। शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा॥ ७॥ सार्च्चिर्माली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा। पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ। करवीरं रतिञ्चैव धनधान्यौ च राघव॥ ८॥ कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा। जृम्भकं सर्पनाथञ्च पन्थानवरुणौ तथा॥ ९॥ कृशाश्वतनयान् राम भास्वरान् कामरूपिणः। प्रतीच्छ मम भद्रन्ते पात्रभूतोसि राघव॥ १०॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना। दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्त्तिमन्तः सुखप्रदाः॥ ११॥ केचिदङ्गार-

सदृशाः केचिद्धूमोपमस्तथा । चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्वाञ्जलि-
पुटास्तथा ॥ १२ ॥ रामं प्राञ्जलयो भूत्वाब्रुवन् मधुरभाषिणः ।
इमे स्म नरशार्दूल शाधि किङ्करवाम ते ॥ १३ ॥ गम्यतामिति
तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः । मानसाः कार्य्यकालेषु साहाय्यं
मे करिष्यथ ॥ १४ ॥ अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रद-
क्षिणम् । एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ १५ ॥
स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् । गच्छन्ने-
वाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमेतन्मेघसङ्काशं
पर्वतस्याविदूरतः । वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि
मे ॥ १७ ॥ दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च । नाना-
प्रकारैः शकुनैर्वल्गुभावैरलङ्कृतम् ॥१८॥ निःसृता स्म मुनि-
श्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् । अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुख-
वत्तया ॥ १९ ॥ सर्वं मे शंस भगवन् कस्याश्रमपदं त्विदम् ।
सम्प्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ २० ॥ तव यज्ञस्य
विघ्नाय दुरात्मानो महामुने । भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव
याज्ञिकी ॥ २१ ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन् मया बध्याश्च रा-
क्षसाः । एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
अष्टाविंशः सर्गः ।

—:०:—

अथ तस्याप्रमेयस्य वचनं परिपृच्छतः । विश्वामित्रो महा-
तेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इह राम महाबाहो विष्णु-
र्देवनमस्कृतः । वर्षाणि सुबहून्यत्र तथा युगशतानि च ॥ २ ॥
तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः । एष पूर्व्वाश्रमो राम
वामनस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र

महातपाः। एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः॥ ४॥ निर्जित्य दैवतगणान् सेन्द्रान् सहमरुद्गणान्। कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्॥५॥ यज्ञञ्चकार सुमहानसुरेन्द्रो महाबलः। बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः। समागम्य स्वयञ्चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे॥ ६॥ बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम्। असमाप्तव्रते तस्मिन् स्वकार्य्यमभिपद्यताम्॥ ७॥ ये चैनमभिवर्त्तन्ते याचितार इतस्ततः। यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति॥ ८॥ स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपाश्रितः। वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम्॥ ९॥ एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः। अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा॥ १०॥ देवीसहायो भगवान् दिव्यं वर्षसहस्रकम्। व्रतं समाप्य वरदन्तुष्टाव मधुसूदनम्॥ ११॥ तपोमयन्तपोराशिन्तपोमूर्त्तिन्तपात्मकम्। तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम्॥ १२॥ शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो। त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः॥ १३॥ तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषम्। वरं वरय भद्रन्ते वरार्होऽसि मतो मम॥ १४॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत्। अदित्या देवतानाञ्च मम चैवानुयाचितम्॥ १५॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत। पुत्त्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ॥ १६॥ भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन। शोकार्त्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि॥ १७॥ अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति। सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः॥ १८॥ अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत। वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत्॥ १९॥ त्रीन् पदानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मेदिनीम्। आक्रम्य लोकान् लोकार्थी सर्वलोकहिते

रतः ॥ २० ॥ महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा । त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ २१ ॥ तेनैव पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः । मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ॥ २२ ॥ एनमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः । अत्र ते पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ २३ ॥ अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् । तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम् । प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥ २५ ॥ शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः । तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः । उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥ यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते । तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २७ ॥ मुहूर्त्तमथ विश्रान्तौ राजपुत्त्रावरिन्दमौ । प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥२८॥ अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रन्ते मुनिपुङ्गव । सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २९ ॥ एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महानृषिः । प्रविवेश तदा दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ३० ॥ कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ । प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां सन्ध्यामुपास्य च ॥ ३१ ॥ प्रशुची परमं जाप्यं समाप्य नियमेन च । हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्त्रावरिन्दमौ । देशकाले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छावो

यस्मिन् काले निशाचरौ। संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि नातिवर्त्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥ एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया। सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्य प्रभृति षड्रात्रं रक्षतां राघवौ युवाम्। दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥ तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्त्रौ यशस्विनौ। अनिद्रं षड़होरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥ उपासाञ्चक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ। ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमम् ॥ ६ ॥ अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि तथागते। सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥७॥ रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया। प्रजज्वाल ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भचमसस्रुक्का ससमित्कुसुमोच्चया। विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्त्विजा ॥ ९ ॥ मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ सम्प्रवर्त्तत। आकाशे च महान् शब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्य्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते। तथा मायां विकुर्व्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्तथा। आगम्य भीमसङ्काशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ १२ ॥ तां तेन रुधिरौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षिताम्। सहसाभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥ तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः। लक्ष्मणन्त्वभिसम्प्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान् राक्षसान् पिशिताशनान्। मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥ करिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान्। इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापे सन्धाय वेगवान् ॥ १६ ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम्। चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १७ ॥ स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः। सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ १८ ॥ विचेतनं

विघूर्णन्तं शीतेषुबलपीड़ितम्। निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत्॥ १९॥ पश्य लक्ष्मण शीतेषु मानवं मनुसंहितम्। मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्विमुच्यते॥ २०॥ इमानपि बधिष्यामि निर्घृणान् दुष्टचारिणः। राक्षसान् पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराशनान्॥ २१॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणञ्चाशु लाघवं दर्शयन्निव। विगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः॥२२॥ सुवाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि। शेषान् वासव्यमादाय निजघान महायशाः। राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन्॥ २३॥ स हत्वा राक्षसान् सर्व्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दनः। ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रविजये पुरा॥ २४॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः। निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत्॥ २५॥ कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया। सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं वीर महायशाः। स हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत्॥ २६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिंशः सर्गः।

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ। ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥ १॥ प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियौ। विश्वामित्रमृषींश्चान्यान् सहितावभिजग्मतुः॥ २॥ अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम्। ऊचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ॥ ३॥ इमौ स्म मुनिशार्दूल किंकरौ समुपागतौ। आज्ञापय मुनिश्रेष्ठ शासनं करवाव किम्॥ ४॥ एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः।

विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रवीत्॥ ५॥ मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति। यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम्॥ ६॥ त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि। अद्भुतञ्च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि॥ ७॥ तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः। अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम्॥८॥ नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा नच राक्षसाः। कर्तुमारोपणं शक्ता न कथञ्च न मानुषाः॥ ९॥ धनुषस्तस्य वीर्य्यं हि जिज्ञासन्तो महीक्षितः। न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः॥१०॥ तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः। तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञञ्च परमाद्भुतम्॥ ११॥ तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः। याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः॥ १२॥ आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव। अर्च्चितं विविधैर्गन्धैर्धूपैश्चागुरुगन्धिभिः॥ १३॥ एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा। सर्षिसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः॥ १४॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम्। उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम्॥ १५॥ इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः। उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे॥ १६॥ तं व्रजन्तं मुनिवरमन्वगादनुसारिणाम्। शकटीशतमात्रन्तु प्रयाणे ब्रह्मवादिनाम्॥ १७॥ मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः। अनुजग्मुर्महात्मानो विश्वामित्रं तपोधनम्॥१८॥ निवर्त्तयामास ततः सर्षिसङ्घः स पक्षिणः। ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे॥ १९॥ वासञ्चक्रुर्मुनिगणाः शोणाकूले समाहिताः। तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः॥२०॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः। रामोऽपि सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च॥ २१॥ अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः। अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपो-

निधिम् ॥ २२ ॥ पप्रच्छ मुनिशार्दूलं कौतूहलसमन्वितः।
भगवन् कोन्वयं देशः समृद्धवनशोभितः॥ २३ ॥ श्रोतुमिच्छामि
भद्रन्ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः। नोदितो रामवाक्येन कथयामास
सुव्रतः। तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः॥ २४ ॥

इति श्रीरामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः।

ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशो नाम महातपा। अक्लिष्टव्रत-
धर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः॥ १ ॥ स महात्मा कुलीनायां यु-
क्तायां सुमहाबलान्। वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान्
सुतान् ॥ २ ॥ कुशांबं कुशनाभञ्च अमूर्त्तरजसं वसुम्।
दीप्तियुक्तान्महोत्साहान् क्षत्रधर्मचिकीर्षया॥ ३ ॥ तानुवाच
कुशः पुत्त्रान् धर्मिष्ठान् सत्यवादिनः। क्रियतां पालनं पुत्त्रा
धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम्॥ ४ ॥ कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो
लोकसत्तमाः। निवेशञ्चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा॥ ५ ॥
कुशांबस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्। कुशनाभस्तु
धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम्॥ ६ ॥ अमूर्त्तरजसो नाम धर्मा-
रण्यं महामतिः। चक्रे पुरवरं राजा वसुर्नाम गिरिव्रजम् ॥७॥
एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः। एते शैलवराः पञ्च
प्रकाशन्ते समन्ततः॥ ८ ॥ सुमागधी नदी रम्या मगधान्वि-
श्रुता ययौ। पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते॥ ९ ॥
सैषा हि मगधी राम वसोस्तस्य महात्मनः। पूर्व्वाभिचरिता
राम सुक्षेत्रा शस्यमालिनी॥ १० ॥ कुशनाभस्तु राजर्षिः
कन्याशतमनुत्तमम्। जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघु-
नन्दन॥ ११ ॥ तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः।
उद्यानभूमिमागस्य प्रावृषीव शतह्रदाः॥ १२ ॥ गायन्त्यो नृत्य-

मानाश्च वादयन्त्यस्तु राघव। आमोदं परमं जग्मुर्वराभरण-
भूषिताः॥ १३ ॥ अथ ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि।
उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे॥ १४॥ ताः सर्वा
गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः। दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचन-
मब्रवीत्॥ १५॥ अहं वः कामये सर्वा भार्य्या मम भविष्यथ।
मानुषस्त्यजतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ॥ १६॥ चलं हि
यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः। अक्षयं यौवनं प्राप्ता अम-
र्य्यश्च भविष्यथ॥ १७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टक-
र्मणः। अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत्॥ १८॥
अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम। प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः
किमर्थमवमन्यसे॥ १९॥ कुशनाभसुता देव समस्ताः सुर-
सत्तम। स्थानात् च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम्॥ २०॥
माभूत् स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम्। अवमन्य स्वध-
र्मेण स्वयं वरमुपास्महे॥ २१॥ पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं
परमञ्च सः। यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्त्ता भवि-
ष्यति॥ २२॥ तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः।
प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः॥ २३॥ ताः कन्या
वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम्। प्रविश्य च सुसम्भ्रान्ताः स-
लज्जाः साश्रुलोचनाः॥ २४॥ स च ता दयिता भग्नाः कन्याः
परमशोभनाः। दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा सम्भ्रान्त इदमब्रवीत्॥२५॥
किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते। कुब्जाः केन कृताः
सर्वाश्चेष्टन्त्यो नाभिभाषत॥ २६॥ एवं राजा विनिश्वस्य
समाधिं सन्दधे ततः॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्वात्रिंशः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः। शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥ वायुः सर्व्वात्मको राजन् प्रधर्षयितुमिच्छति। अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥ पितृमत्यः स्म भद्रन्ते स्वच्छन्देन वयं स्थिताः। पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥ तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता। एवं ब्रुवत्यः सर्व्वाः स्म वायुनाभिहता भृशम् ॥४॥ तासां तु वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः। प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्त्तव्यं सुमहत् कृतम्। ऐकमत्यमुपागम्य कुलञ्चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥ अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा। दुष्करं तच्च वै क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ ७ ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्व्वासामाविशेषतः। क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः ॥८॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमायां धिष्ठितं जगत्। विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः। देशे काले च कर्त्तव्यं सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महाद्युतिः। ऊर्द्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥ तपस्यन्तमृषिं तत्र गन्धर्व्वी पर्य्युपासते। सोमदा नाम भद्रन्ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥ सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा। उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन। परितुष्टोऽस्मि भद्रन्ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्व्वी मधुरस्वरम्। उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥१५॥ लक्ष्म्या समुदिता ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः। ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्त्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥ अपतिश्चास्मि भद्रन्ते भार्य्या चास्मि न कस्यचित्। ब्राह्मेणोपगतायाश्च

दातुमर्हसि मे सुतम्॥ १७ ॥ तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ ब्राह्म्यमनुत्तमम्। ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम्॥ १८॥ स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्येऽवसत्तदा। कांपिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम्॥ १९॥ सुबुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः। ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा॥ २०॥ तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः। ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना॥ २१॥ यथाक्रमं तदा पाणिं जग्राह रघुनन्दन। ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रे तदा पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः। युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा॥ २३॥ स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः। बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः॥ २४॥ कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिम्। सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा॥ २५॥ सोमदापि सुतं दृष्ट्वा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम्। यथान्यायञ्च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत॥२७॥ स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

कृतोद्वाहे गते तस्मिन् ब्रह्मदत्ते च राघव। अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत्॥ १॥ इष्ट्यान्तु वर्त्तमानायां कुशनाभं महीपतिम्। उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा॥ २॥ पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकः। गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्त्तिं लोके च शाश्वतीम्॥ ३॥ एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम्। जगामाकाशमाविश्य

ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥ कस्य चित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः। जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥ स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः। कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६ ॥ पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता। नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥ सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी। कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥ दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता। लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥ ततोहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्। भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥ सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता। पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितांवरा ॥ ११ ॥ अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः। सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥ एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्त्तिता। देशस्य हि महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतार्धरात्रं काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम। निद्रामभ्येहि भद्रन्ते माभूद्विघ्नोऽध्वनीऽह नः ॥ १४ ॥ निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः। नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥ शनैर्वियुज्यते संध्या नभो नेत्रैरिवावृतम्। नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः। ह्लादयन् प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया स्वया ॥ १७ ॥ नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः। यक्षराक्षससङ्घाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः। साधुसाध्वीति ते सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा। ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषेण भवानेव विश्वामित्र महायशः। कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्यो-

तकरी तव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः । निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगत इवांशुमान् ॥ २२ ॥ रामोऽपि सहसौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः । प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः । निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सुप्रभाता निशा राम पूर्वा संध्या प्रवर्त्तते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतपूर्वाह्णिकक्रियः । गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिनमण्डितः । कतरेण पथा ब्रह्मन् संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् । एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्द्धदिवसे तदा । जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥ तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् । बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ७ ॥ तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहम् । ततः स्नात्वा यथान्यायं सन्तर्प्य पितृदेवताः ॥ ८ ॥ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः । विविशुर्जाह्नवीतीरे शुभा मुदितमानसाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य्य समंततः । विष्ठिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः ॥ १० ॥ संप्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् । भगवन् श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् । त्रैलोक्यं कथमा-

क्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ ११ ॥ चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः। वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥१२॥ शैलेन्द्रो हिमवान् राम धातूनामाकरो महान्। तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३ ॥ या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा। नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥ तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता। उमा नाम द्वितीयाभूदन्या तस्यैव राघव ॥ १५ ॥ अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्य्यचिकीर्षया। शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥ ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम्। स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकांक्षिणः। गङ्गामादाय तेगच्छन् कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १८ ॥ या चान्या शैलदुहिता कन्यासीद्रघुनन्दन। उग्रं सुव्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ १९ ॥ उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम्। रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥ एते ते शैलराज्यस्य सुते लोकनमस्कृते। गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगामिनी। स्वर्गता प्रथमं तात गतिर्गतिमतांवर ॥ २२ ॥ सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥२३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चत्रिंशः सर्गः।

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ। प्रतिनंद्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥ धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं त्वया। दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

विस्तरम्विस्तरज्ञोऽसि दिव्यमानुषसम्भवम्। त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी॥ ३॥ कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा। त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता॥ ४॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः। निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत्॥ ५॥ पुरा राम कृतोद्वाहः शितिकण्ठो महातपाः। दृष्ट्वा च भगवान्देवीं मैथुनायोपचक्रमे॥ ६॥ तस्य संक्रीड़मानस्य महादेवस्य धीमतः। शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतं॥ ७॥ न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप। सर्वदेवाः समुद्युक्ताः पितामहपुरोगमाः॥ ८॥ यदिह्योत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसहिष्यति। अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन्॥ ९॥ देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत। सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि॥ १०॥ न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम। ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर॥ ११॥ त्रैलोक्यहितकामार्थन्तेजस्तेजसि धारय। रक्ष सर्वानिमान् लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि॥ १२॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः। वाढमित्यब्रवीत्सर्वान् पुनश्चेदमुवाच ह॥ १३॥ धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजसैव सहोमया। त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु॥ १४॥ यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम्। धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः॥ १५॥ एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम्। यत्तेजः क्षुभितं तेऽद्य तद्धरा धारयिष्यति॥ १६॥ एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महाबलः। तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना॥ १७॥ ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चापि हुताशनं। आविश त्वं महातेजा रौद्रं वायुसमन्वितः॥ १८॥ तदग्निना पुनर्व्याप्तं सञ्जातं श्वेतपर्वतम्। दिव्यं शरवनञ्चैव पावकादित्यसन्निभम्॥ १९॥ यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसम्भवः।

अथोमाञ्च शिवञ्चैव देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ २० ॥ पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्तदा । अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ समन्युरशपत्सर्वान् क्रोधसंरक्तलोचना । यस्मान्निवारिता चाहं सङ्गता पुत्त्रकाम्यया ॥ २२ ॥ अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ । अद्य प्रभृति युष्माकमप्रजाः संतु पत्नयः ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा सुरान् सर्वान् शशाप पृथिवीमपि । अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ २४ ॥ न च पुत्त्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता । प्राप्स्यसे त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्त्रमनिच्छती ॥ २५ ॥ तान् सर्वान् पीडितान् दृष्ट्वा सुरान् सुरपतिस्तदा । गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २६ ॥ स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः । हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वरः ॥ २७ ॥ एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः । गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्त्रिंशः सर्गः ।

तप्यमाने तदा देवे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन् सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् । प्रणिपत्य सुरा राम सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥ येन सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा । स तपः परमास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ३ ॥ तदत्रानन्तरं कार्य्यं लोकानां हितकाम्यया । सम्विधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्नप्रजाः स्वासु पत्निषु ।

तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ॥ ६ ॥ इयमाकाशगंगा च यस्यां पुत्रं हुताशनः। जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिन्दमम् ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम्। उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन। प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ ते गत्वा पर्व्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम्। अग्निं नियोजयामासुः पुत्त्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्य्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन। शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः। गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत्। स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवशीर्यतः ॥१३॥ समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः। सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १४ ॥ तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोगमम्। अशक्ता धारणे देव तेजस्तव समुद्धतम् ॥ १५ ॥ दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना। अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ॥ १६ ॥ इह हैमवते पार्श्वे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम्। श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ १७ ॥ उत्ससर्ज महातेजः स्रोतोभ्यो हि तदानघ। यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजाम्बुनदप्रभम् ॥ १८ ॥ काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभम्। ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत ॥ १९ ॥ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपुसीसकमेव च। तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥२०॥ निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम्। सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥ जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव। सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥ २२ ॥ तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः। क्षीरसम्भावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २३ ॥ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा

समयमुत्तमम् । ददुः पुत्त्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥२४
ततस्तु देवताः सर्वाः कार्त्तिकेय इति ब्रुवन् । पुत्त्रस्त्रैलोक्य-
विख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा
स्कन्नं गर्भपरिस्रवे । स्नापयन् परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथा-
नलम् ॥ २६ ॥ स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवे । कार्त्ति-
केयं महाबाहुं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २७ ॥ प्रादुर्भूतं ततः
क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् । षसां षडाननो भूत्वा जग्राह
स्तनजम्पयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा ।
अजयत् स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागण
पतिमभ्यषिञ्चन्महाद्युतिम् । ततस्तममराः सर्वे समेत्याग्नि-
पुरोगमाः ॥ ३० ॥ एष ते राम गङ्गाया विस्तरोभिहितो मया ।
कुमारसम्भवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३१ ॥ भक्तश्च यः कार्त्ति-
केये काकुत्स्थ भुवि मानवः । आयुष्मान्पुत्त्रपौत्त्रैश्च स्कन्दसालो
क्यतां व्रजेत् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराक्षराम् । पुनरेव परं
वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिर्वीरः पूर्व-
मासीन्नराधिपः । सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥२॥
वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्नी
सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिदुहिता सुपर्णभगि-
नी तु सा । द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥
ताभ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः । हिमवन्तं समा-

साद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः। सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६ ॥अपत्यलाभः सुमहान् भविष्यति तवानघ। कीर्त्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एका जनयिता तात पुत्त्रं वंशकरं तव। षष्टिंपुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणं नरव्याघ्रं राजपुत्त्र्यौ प्रसाद्य तम्। ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥ एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन् का बहून् जनयिष्यति। श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः। उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोऽत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥ एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः। कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कम्बरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन। पुत्त्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणां सुपर्णभगिनी तदा। महोत्साहान् कीर्तिमन्तो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसभिप्रणम्य तम्। जगाम स्वपुरं राजा सभार्य्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥ अथ काले गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत। असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुम्बं व्यजायत। षष्टिं पुत्रसहस्राणि तुम्बभेदाद्विनिःसृताः ॥ १७ ॥ घृतपूर्णेषु कुम्भेषु धात्र्यस्तान् समवर्धयन्। कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः। षष्टिः पुत्त्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥ स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः सगरस्यात्मसम्भवः। बालान् गृहीत्वा तु जले सरय्वां रघुनन्दन ॥ २० ॥ प्रक्षिप्य प्राहसन्नित्यं मज्जतस्तान्निरीक्ष्य वै। एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिबाधकः ॥ २१ ॥ पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात्। तस्य पुत्त्रोंऽशुमान्नाम असमञ्जस्य वीर्य्यवान् ॥ २२ ॥

सम्मतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियम्वदः। ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता। स कृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ १५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टत्रिंशः सर्गः।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः। उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते विस्तरेण कथामिमाम्। पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन् यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः। विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः। शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ ४ ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम्। तयोर्मध्ये समभवद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि। यश्वचर्यां तु काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ॥ ६ ॥ अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मतेस्थितः। तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ ७॥ राक्षसीन्तनुमास्थाय यज्ञियाश्वमपाहरत्। ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ॥ ८ ॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन्। अयं पर्वणि वेगेन यज्ञियोऽश्वोपनीयते ॥ ९ ॥ हर्त्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम्। यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ॥ १० ॥ तत्तथा क्रियतां राजन्यज्ञोऽच्छिद्रः कृतो भवेत्। सोपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन् सदसि पार्थिवः ॥ ११ ॥ षष्टिं पुत्त्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह।

गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ १२ ॥ मन्त्रपूतैर्महा-
भागैरास्थितोऽपि महाक्रतुः। तद्गच्छथ विचिन्वध्वं पुत्रका भद्र-
मस्तु वः ॥ १३ ॥ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छथ।
एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छथ ॥ १४ ॥ यावत्तुरगसन्द-
र्शस्तावत् खनत मेदिनीम्। तमेव हयहर्तारं मार्गमाणा ममा-
ज्ञया ॥ १५ ॥ दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्वहम्।
इह स्थास्यामि भद्रं वोयावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥ ते सर्वे हृष्ट-
मनसो राजपुत्रा महाबलाः। जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचन-
यन्त्रिताः ॥ १७ ॥ योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम्।
बिभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिकल्पै-
श्च हलैश्चापि सुदारुणैः। भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन
॥ १९ ॥ नागानां वध्यमानानामसुराणाञ्च राघव। राक्षसानां
दुराधर्षं सत्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥ योजनानां सहस्राणि
षष्टिन्तु रघुनन्दन। बिभिदुर्धरणीं राम रसातलमनुत्तमम्
॥ २१ ॥ एवं पर्वतसम्बाधं जम्बुद्वीपं नृपात्मजाः। खनन्तोनृप-
शार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुराः
सहपन्नगाः। सम्भ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥
ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा। ऊचुः परमसन्त्रस्ताः
पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥ भगवन् पृथिवी सर्वा खन्यते सगरा-
त्मजैः। बहवश्च महात्मानो वध्यन्ते जलचारिणः ॥ २५ ॥ अयं
यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोपनीयते। इति ते सर्वभूतानि हिंसन्ति
सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः । प्रत्युवाच सुसन्त्रस्तान् कृतान्तबलमोहितान् ॥ १॥ यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः । महिषी माधवस्यैषा स एष भगवान् प्रभुः ॥२॥ कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् । तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥ पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः । सगरस्य च पुत्त्राणां विनाशो दीर्घदर्शिनाम् ॥ ४ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिन्दमाः । देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥ सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महास्वनः । पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥ ततो भित्वा महीं सर्वां कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥ परिक्रान्ता मही सर्व्वा सत्ववन्तश्च सूदिताः । देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ॥८॥ न च पश्यामहेऽश्वन्तं अश्वहर्तारमेव च । किं करिष्याम भद्रन्ते बुद्धिरत्र विचार्य्यताम् ॥ ९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्त्राणां राजसत्तमः । समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥ भूयः खनत भद्रम्वो निर्भिद्य वसुधातलम् । अश्वहर्त्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तथ ॥ ११ ॥ पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः । षष्टिः पुत्त्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥ खन्यमाने ततस्तस्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् । दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन । धारयामास शिरसा विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥ यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रामार्थं महागजः । खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकम्पस्तदा भवेत् ॥ १५ तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् । मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्वा रसातलम् ॥ १६ ॥ ततः पूर्वां दिशं हित्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः । दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७॥ महापद्मम्महात्मानं सुमहापर्वतोपमम् ।

शिरसा धारयन्तं गां विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः । षष्टिः पुत्त्रसहस्राणि पश्चिमां विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥ पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् । दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् । खनन्तः समुपाक्रान्ता दिशं सोमवतीं तदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् । भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥ समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणं । षष्टिं पुत्त्रसहस्राणि विभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् । रोषादभ्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः । २४ ॥ ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥ हयञ्च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः । प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥ ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्य्याकुलेक्षणाः । खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥ अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन् । अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि ॥ २८ । दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् । श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ॥ २९ ॥ रोषेण महताविष्टो हुङ्कारमकरोत्तदा । ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना । भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चत्वारिंशः सर्गः ।

पुत्त्रांश्चिरगतान् ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन । नप्तारमब्रवीद्रा-

जा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योऽसि तेजसा। पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोऽपवाहितः ॥ २ ॥ अन्तर्भौमानि सत्वानि वीर्य्यवन्ति महान्ति च। तेषान्तु प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्च हत्वा विघ्नकरानपि। सिद्धार्थः सन्निवर्त्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥४॥ एवमुक्तोंऽशुमान् सम्यक् सगरेण महात्मना। धनुरादाय खड्गञ्च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥ स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः। प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ॥६॥ देवदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः। पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्ट्वा चैव निरामयम्। पितॄन् स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥८॥ दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिः। आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यति ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशोगजान्। यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः। पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः। भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥ स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा। चुक्रोश परमार्त्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञियञ्च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः। ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ स तेषां राजपुत्राणां कर्त्तुकामो जलक्रियाम्। स जलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥ विसार्य्य निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत् खगाधिपम्। पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६ ॥ स चैनमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः। माशुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसम्मतः ॥ १७ ॥ कपिलेनाप्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः। सलिलं नार्हसे प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥ गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता

पुरुषर्षभ । तस्यां कुरु महाबाहो पितृणां सलिलक्रियाम् ॥१९॥ भस्मराशीकृतानेतान् प्लावयेल्लोकपावनी । तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोककान्तया ॥ २० षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति । निर्गच्छाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ । यज्ञं पैतामहं वीर निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानतिवीर्यवान् । त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महातपाः ॥ २२ ॥ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन । न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यमंशुमतो नृप । यज्ञं निर्वर्त्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २४ ॥ स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः । गङ्गायाश्चनिचागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥२५॥ अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २६ ॥

इतार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृती जनाः । राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥१॥ स राजा सुमहानासीदंशुमान् रघुनन्दन । तस्य पुत्रो महानासीद्दिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥ तस्मै राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनन्दन । हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं वर्षाणि सुमहायशाः । तपोवनगतो राजास्वर्गं लेभे तपोधनः ॥४॥ दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् । दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५॥ कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया । तारयेयं कथं चैतानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥ तस्य

चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः। पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः॥ ७॥ दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान्। त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत्॥ ८॥ अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति। व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान्॥ ९॥ इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा। राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः॥ १०॥ भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन। अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स चाप्रजाः॥ ११॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः। तपो दीर्घं समातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन॥ १२॥ ऊर्द्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः। तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः॥ १३॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः। सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः॥ १४॥ ततः सुरगणैः सार्द्धमुपागम्य पितामहः। भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत्॥ १५॥ भगीरथ महाराज प्रीतस्तेहं जनाधिप। तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत॥१६॥ तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम्। भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः॥ १७॥ यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम्। सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः॥१८॥ गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम्। स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः॥ १९॥ देया याचेह सन्तत्यै नावसीदेत्कुलञ्च नः। इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः॥ २०॥ उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः। प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम्॥ २१॥ मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ। एवम्भवतु भद्रन्ते इक्ष्वाकुकुलवर्द्धन॥२२॥ इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता। तां वै धारयितुं राजन् हरस्तत्र नियुज्यताम्॥ २३॥ गङ्गायाः पतनं राजन् पृथिवी न सहिष्यते।

तां वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २४ ॥ तमेव-मुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् । जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् । कृत्वा वसुमतीं राम वत्सरं समुपासत ॥ १ ॥ अथ सम्वत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः । उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् । शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ३ ॥ ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता । तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥ ४ ॥ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत । अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ ५ ॥ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् । तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिञ्चक्रे त्रिनयनस्तदा । सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ॥ ७ ॥ हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे । सा कथं चिन्मही गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता ॥ ८ ॥ नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः । तत्रैवाबम्भ्रमद्देवी सम्वत्सरगणान्बहून् ॥ ९ ॥ तामपश्यत्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः । स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ॥ १० ॥ विससर्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति । तस्यां विसृज्यमानायां सप्तस्रोतांसि जज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैवच । तिस्रः प्राची दिशं जग्मुर्गाङ्गाः शिवजलाः

शुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी । तिस्र-
श्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीन्तु शुभोदकाः ॥ १३ ॥ सप्तमी चान्व-
गात्तासां भगीरथरथं तदा । भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यस्यन्दन-
मास्थितः ॥ १४ ॥ प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत् ।
गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमागता ॥ १५ ॥ असर्पत जलं
तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् । मत्स्यकच्छपसंघैश्च शिशुमारगणै-
स्तथा ॥ १६ ॥ पतद्भिः पतितैश्चैव व्यरोचत वसुन्धरा । ततो
देवर्षिगन्धर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥ व्यलोकयन्त ते तत्र
गगनाद्गाङ्गतां तदा । विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा ॥ १८ ॥
पारिप्लवगताश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः । तदद्भुतमिमं लोके
गङ्गावतरमुत्तमम् ॥ १९ ॥ दिदृक्षवो देवगणाः समीयुरमितौ-
जसः । सम्पतद्भिः सुरगणैस्तेषाञ्चाभरणौजसां ॥ २० ॥ शतादि-
त्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् । शिशुमारोरगगणैर्मीनैर-
पि च चञ्चलैः ॥ २१ ॥ विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा ।
पांडुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ २२ ॥ शारदाभ्रै-
रिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः । क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचि-
दायतम् ॥ २३ ॥ विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैः शनैः ।
सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः ॥ २४ ॥ मुहुरूर्ध्वपथं गत्वा
पपात वसुधां पुनः ॥ २५ ॥ तच्छङ्करशिरो भ्रष्टं भ्रष्टं भूमि-
तले पुनः । व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् । तत्रर्षि-
गणगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ॥ २६ ॥ भवाङ्गपतितं तोयं
पवित्रमिति पस्पृशुः । शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधात-
लम् ॥ २७ ॥ कृत्वा तत्राभिषेकन्ते बभूवुर्गतकल्मषाः । धूत-
पापाः पुनस्तेन तोयेनाथ शुभान्विताः ॥ २८ ॥ पुनराकाशमा-
विश्य स्वान् लोकान् प्रतिपेदिरे । मुमुदे मुदितो लोकस्तेन
तोयेन भास्वता ॥ २९ ॥ कृताभिषेको गङ्गायां बभूव गतकल्मषः ।

भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यस्यन्दनमास्थितः ॥ ३० ॥ प्रायादग्रे महाराजस्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात्। देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः। सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाः ॥ ३२ ॥ गङ्गामन्वगमन् प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये। यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ ३३ जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी। ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः ॥ ३४॥ गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः। तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव ॥ ३५ ॥ अपिबत्तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम्। ततो देवाः सगन्धर्वाः ऋषयश्च सुविस्मिताः ॥ ३६ ॥ पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम्। गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः। तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ३८ ॥ जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा। सागरञ्चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥ ३९ ॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः। भगीरथोऽपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः ॥४०॥ पितामहान् भस्मकृतानपश्यद्गतचेतनः। अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ प्लावयद्धूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा। प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै। सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥२॥ तारि-

ता नरशार्दूल दिवं यातास्र देववत्। षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः॥ ३॥ सागरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव। सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत्॥ ४॥ इयञ्च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति। त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता॥ ५॥ गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च। त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता॥ ६॥ पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप। कुरुष्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय॥ ७॥ पूर्वकेण हि ते राजं-स्तेनातियशसा तदा। धर्मिणां प्रवरेणाथ नैष प्राप्तो मनो-रथः॥ ८॥ तथैवांशुमता वत्स लोकेऽप्रतिमतेजसा। गङ्गां प्रार्थयतानेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता॥ ९॥ राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा। मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च॥१०॥ दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा। पुनर्न शकितानेतुं गङ्गा प्रार्थयतानघ॥ ११॥ सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुष-र्षभ। प्राप्तोसि परमं लोके यशः परमसम्मतम्॥ १२॥ तच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिन्दम। अनेन च भवान् प्राप्तो धर्म-स्यायतनं महत्॥ १३॥ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते। सलिले पुरुषश्रेष्ठः शुचिः पुण्यफलो भव॥ १४॥ पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम्। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप॥ १५॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः। यथागतं तथागच्छद्देवलोकं महायशाः॥ १६॥ भगीरथस्तु राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम्। यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महा-यशाः॥ १७॥ कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह। समृद्धार्थो नरश्रेष्ठः स्वराज्यं प्रशशास ह॥ १८॥ प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव। नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः॥ १९॥ एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया। स्वस्ति प्राप्नुहि

भद्रन्ते सन्ध्याकालोऽतिवर्त्तते ॥ २० ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यमथापिच । यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥ २१ ॥ प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च । इदमाख्यानमायुष्यं गङ्गावतरणं शुभम् ॥ २२ ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान् कामानवाप्नुयात् । सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्त्तिश्च वर्द्धते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः । विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं त्वया । गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं परन्तप । इमां चिन्तयतः सर्वां निखिलेन कथान्तव ॥ ३ ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा मम सौमित्रिणा सह । जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ४ ॥ ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम् । उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिन्दमः ॥५॥ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमंश्रुतम् तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ६ ॥ नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् । भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । सन्तारं कारयामास सर्षिसङ्घस्य कौशिकः ॥ ८ ॥ उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं ततः । गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥ ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः । विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥

अथ राम महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम्। पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम्॥ ११॥ कतमो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने। श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते परं कौतूहलं हि मे॥१२॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः। आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनम्॥ १३॥ श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः श्रुताम्। अस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु तत्त्वेन राघव॥ १४॥ पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः। अदितेश्च महाभागा वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः॥ १५॥ ततस्तेषां नरव्याघ्र बुद्धिरासीन्महात्मनाम्। अमरा विज्वराश्चैव कथं स्यामो निरामयाः॥ १६॥ तेषां चिन्तयतां तत्र बुद्धिरासीद्विपश्चिताम्। क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै॥ १७॥ ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम्। मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः॥ १८॥ अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च। वमन्तोऽतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः॥ १९॥ उत्पपाताग्निसङ्काशं हालाहलमहाविषम्। तेन दग्धञ्जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम्॥ २०॥ अथ देवा महादेवं शङ्करं शरणार्थिनः। जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुवुः॥२१॥ एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः। प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः॥ २२॥ उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलधरं हरिः। दैवतैर्मथ्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम्॥ २३॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रतो हि यत्। अग्रपूजामिह स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो॥ २४॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत। देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यन्तु शार्ङ्गिणः॥ २५॥ हालाहलविषं घोरं सञ्जग्राहामृतोपमम्। देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान् हरः॥२६॥ ततो देवाः सुराः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन। प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः॥ २७॥ ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूद-

नम्। त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम्॥ २८॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि। इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः॥ २९॥ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रो-दधौ हरिः। पर्वताग्रन्तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः॥ ३०॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तमः। अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान्॥३१॥ उदतिष्ठत्सुधर्मात्मा सदण्डः सकम-ण्डलुः। अथ धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः॥३२॥ अप्सु निर्म-थनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः। उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभ-वन्।३३॥ षष्टिः कोट्योऽभवन्तासामप्सरसां सुवर्चसाम्। असं-ख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः॥ ३४॥ न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः। अप्रतिग्रहणादेव ता वै साधारणाः स्मृताः॥ ३५॥ वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन। उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम्॥ ३६॥ दितेः पुत्त्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम्। अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम्॥ ३७॥ असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः। हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः॥ ३८॥ उच्चैःश्रवा हयः श्रेष्ठो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम्। उदति-ष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम्॥ ३९॥ अथ तस्य कृते राम महा-नासीत्कुलक्षयः। अदितेस्तु ततः पुत्त्रा दितिपुत्त्रानयोधयन्॥४०॥ एकतामगमन् सर्वे असुरा राक्षसैः सह। युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम्॥ ४१॥ यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महा-बलः। अमृतं सोऽहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम्॥ ४२॥ ये गताभिमुखं विष्णुमक्षरं पुरुषोत्तमम्। संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना॥ ४३॥ अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्त्रान्निजघ्निरे। अस्मिन् घोरे महायुद्धे दैतेया-दित्ययोर्भृशम्॥ ४४॥ निहत्य दितिपुत्त्रांस्तु राज्यं

प्राप्य पुरन्दरः। शशास मुदितो लोकान् सर्षिसङ्घान् सचारणान्॥ ४५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता। मारीचं कश्यपं नाम भर्त्तारमिदमब्रवीत्॥ १॥ हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महात्मभिः। शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोऽर्जितम्॥ २॥ साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि। ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि॥ ३॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा। प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम्॥ ४॥ एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने। जनयिष्यसि पुत्रन्त्वं शक्रहन्तारमाहवे॥ ५॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि। पुत्रं त्रैलोक्यहन्तारमत्तस्त्वं जनयिष्यसि॥ ६॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना संममार्ज्ज ताम्। तामालभ्य ततः स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ॥ ७॥ गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता। कुशप्लवं समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम्॥ ८॥ तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह। सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसम्पदा॥ ९॥ अग्निं कुशान् काष्ठमपः फलंमूलं तथैवच। न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि कांक्षितम्॥ १०॥ गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा। शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह॥ ११॥ पूर्णे वर्षसहस्रे सा दशोने रघुनन्दन। दितिः परमसंहृष्टा सहस्राक्षमथाब्रवीत्॥ १२॥ तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर। अवशिष्टानि भद्रन्ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे

ततः॥ १३॥ यमहं त्वत्कृते पुत्र तमाधास्ये जयोत्सुकम्। त्रैलोक्यविजयं पुत्र सह भोक्ष्यसि विज्वरः॥ १४॥ याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना। वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति॥ १५॥ इत्युक्त्वा च दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यं दिनेश्वरे। निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः॥ १६॥ दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोः कृतमूर्धजाम्। शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास स मुमोद च॥ १७॥ तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरन्दरः। गर्भञ्च सप्तधा राम चिच्छेद परमात्मवान्॥ १८॥ भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा। रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत॥ १९॥ मारुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत। बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः॥२०॥ न हन्तव्यन्न हन्तव्यमित्येव दितिरब्रवीत्। निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात्॥ २१॥ प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत। अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा॥२२॥ तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे। अभिन्दं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्चत्वारिंशः सर्गः।

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता। सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत्॥ १॥ ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा शकलीकृतः। नापराधो हि देवेश तवात्र बलसूदन॥ २॥ प्रियं त्वत्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये। मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्तु ते॥ ३॥ वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि

पुत्रक। मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः॥ ४॥
ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः। दिव्यवायुरिति ख्यात-
स्तृतीयोऽपि महायशाः॥ ५॥ चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव
शासनात्। सञ्चरिष्यन्ति भद्रन्ते कालेन हि ममात्मजाः॥ ६॥
त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः। तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा
सहस्राक्षः पुरन्दरः॥ ७॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यमितीदं
बलसूदनः। सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः॥ ८॥
विचरिष्यन्ति भद्रन्ते देवरूपास्तवात्मजाः। एवं तौ निश्चयं कृत्वा
माता पुत्रौ तपोवने॥ ९॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्था-
विति नः श्रुतम्। एष देशः स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः
पुरा॥ १०॥ दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः।
इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः॥ ११॥ अलंबुषाया-
मुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः। तेन चासीदिह स्थाने विशालेति
पुरी कृता॥ १२॥ विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः।
सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः॥१३॥ सुचन्द्रतनयो राम
धूम्राश्व इति विश्रुतः। धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत।
सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान्। कृशाश्वः सहदेवस्य
पुत्रः परमधार्मिकः॥ १५॥ कृशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रता-
पवान्। सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः॥ १६॥ तस्य
पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम्। आवसत्परमप्रख्यः सुमति-
र्नाम दुर्जयः॥ १७॥ इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः।
दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः॥ १८॥ इहाद्य
रजनीमेकां सुखं वत्स्यामहे वयम्। श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं
द्रष्टुमर्हसि॥ १९॥ सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम्।
श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशाः॥ २०॥ पूजाञ्च परमां
कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः। प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वा-

मित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुने। संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

दृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे। कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ भद्रन्ते देवतुल्यपराक्रमौ। गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ। अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥ यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ। कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवांवरम्। परस्परेण सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ॥ ५ ॥ किमर्थञ्च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि। वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत्। विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः ॥ ७ ॥ अतिथी परमं प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ। पूजयामास विधिवत्सत्कारार्हौ महाबलौ ॥ ८ ॥ ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ। उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम्। साधुसाध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ १० ॥ मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः। पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ११ ॥ इदमाश्रमसङ्काशं किं त्विदं मुनिवर्जितम्। श्रोतुमिच्छामि भगवन् कस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः। प्रत्युवाच महातेजा

विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १३ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव । यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मनः ॥ १४ ॥ गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः । आश्रमो दिव्यसङ्काशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५ ॥ स चात्र तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा । वर्षपूगान्यनेकानि राजपुत्र महायशाः ॥ १६ ॥ तस्यान्तरं विदित्वा च सहस्राक्षः शचीपतिः । मुनिवेशधरो भूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते । सङ्गमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १८ ॥ मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन । मतिञ्चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना । कृतार्थोसि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २० ॥ आत्मनं मां च देवेश सर्वथा रक्ष गौरवात् । इन्द्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुश्रोणि परितुष्टोस्मि गमिष्यामि यथागतम् । एवं सङ्गस्य तु तदा निश्चक्रामोटजात्ततः ॥ २२ ॥ स संभ्रमात्त्वरन् राम शङ्कितो गौतमं प्रति । गौतमं सन्ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् ॥ २३ ॥ देवदानवदुर्द्धर्षंतपोबलसमन्वितम् । तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २४ ॥ गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् । दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विषस्रवदनोभवत् ॥ २५ ॥ अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः । दुर्वृत्तं वृत्तसम्पन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते । अकर्त्तव्यमिदं यस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २७ ॥ गौतमेनैव मुक्तस्य सरोषेण महात्मना । पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २८ ॥ तथा दृष्ट्वा च वैशक्रं भार्य्यामपिच शप्तवान् । इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ २९ ॥ वातभक्ष्या निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी । अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेस्मिन्वसिष्यसि ॥ ३० ॥ यदास्त्वेत-

वनं घोरं रामो दशरथात्मजः। आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि॥ ३२॥ एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम्। इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते॥ ३३॥ हिमवच्छिखरे-रम्ये तपस्तेपे महातपाः॥ ३४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोगमान्। अब्रवीत्त्रस्तनयनः सिद्धगन्धर्वचारणान्॥ १॥ कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः। क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्य्यमिदं कृतम्॥ २॥ अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता। शापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहृतं मया॥ ३॥ तन्मां सुरवराः सर्वे सर्षिसङ्घाः सचारणाः। सुरकार्य्यकरं यूयं सफलं कर्तुमर्हथ॥ ४॥ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः। पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः॥५॥ अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः। मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत॥६॥ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति। भवतां हर्षणार्थञ्च ये च दास्यन्ति मानवाः। अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम्॥ ७॥ अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः। उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन्॥ ८॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः। अफलान् भुञ्जते मेषान् फलैस्तेषामयोजयन्॥ ९॥ इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव। गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मनः॥ १०॥ तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः। तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम्॥ ११॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा

राघवः सहलक्ष्मणः। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १२ ॥ ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम्। लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १३ ॥ प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव। धूमेनाभिपरीतांगीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥ सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव। मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १७ ॥ राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा। स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ ॥ १८ ॥ पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता। प्रतिजग्राह काकुत्स्थौ विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १९ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनैः। गन्धर्वाप्सरसां चैव महानासीत्समुत्सवः ॥ २० ॥ साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन्। तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २१ ॥ गौतमोऽपि महातेजा अहल्यासहितः सुखी। रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः ॥ २२ ॥ रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः। सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनपञ्चाशत्सर्गः।

ततः प्रागुत्तरां कृत्वा रामः सौमित्रिणा सह। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥ रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः। साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥ बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम्। ब्राह्मणानां महा-

भाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः । देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः । निवासमकरोद्देशे विविक्ते सलिलान्विते ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमुनिं प्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा । शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् । प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ७ ॥ विश्वामित्राय धर्मेण ददौ धर्मपुरस्कृतम् । प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ ८ ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् । स तांश्चाथ मुनीन् पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ ९ ॥ यथार्हमृषिभिः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत् । अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १० ॥ आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः । जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सहमन्त्रिभिः । आसनेषु यथान्यायमुपविष्टाः समन्ततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् । अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ॥१३॥ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया। धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः ॥ १४ ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह । द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे दीक्षामाहुर्मनस्विनः ॥ १५ ॥ ततो भागार्थिनो देवान् द्रष्टुमर्हसि कौशिक । इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ॥ १६ ॥ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्रांजलिः प्रयतो नृपः । इमौ कुमारौ भद्रन्ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥ गजतुल्यगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ । अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥ यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥१९॥ वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने । भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ॥२०॥ परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गित-

चेष्टितैः। काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥ २१॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः। निवेदयदमेयात्मा- पुत्त्रौ दशरथस्य तौ॥ २२॥ सिद्धाश्रमनिवासञ्च राक्षसानां वधं तथा। तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम्॥ २३॥ अहल्या-दर्शनं चैव गौतमेन समागमम्। महाधनुषि जिज्ञासां कर्त्तु-मागमनं तथा॥ २४॥ एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने। निवेद्य विरराामाथ विश्वामित्रो महामुनिः॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चाशत्सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः। हृष्टरोमा महातेजा शतानन्दो महातपाः॥ १॥ गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तप-सा द्योतितप्रभः। रामसन्दर्शनादेव परं विस्मयमागतः॥ २॥ एतौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य शतानन्दो नृपात्मजौ। सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत्॥ ३॥ अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यश-स्विनी। वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम्॥ ५॥ अपि रामाय कथितं यद्वृत्तं तत्पुरातनम्। मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम्॥ ६॥ अपि कौशिक भद्रन्ते गुरुणा मम सङ्गता। मम माता मुनिश्रेष्ठ रामसन्दर्शनादितः॥ ७॥ अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज। इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः॥ ८॥ अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशि-कात्मज। इहागतेन रामेण पूजितेनाभिवादितः॥ ९॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः। प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम्॥ १०॥ नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्त्तव्यं कृतं

मया । सङ्गता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपराजितम् ॥ १३ ॥ अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरमितप्रभः । विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येमं परमां गतिम् ॥१४॥ नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोन्यो भुवि कश्चन। गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः । यथा बलं यथा तत्वं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ राजासीदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिन्दमः । धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हितेरतः ॥ १७ ॥ प्रजापतिसुतस्त्वासीत् कुशनामो महीपतिः । कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येव विश्रुतः । गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् । बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् । अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥२१॥ नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् । आश्रमान् क्रमशो राजा विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पलताद्रुमम् । नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥ देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् । प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षिगणसङ्कीर्णं देवर्षिगणसेवितम् । तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ सततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः । अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥ २६ ॥ फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितदोषैर्जितेन्द्रियैः । ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् । वसिष्ठस्याश्रमपदं

ब्रह्मलोकमिवापरम् । ददर्श जयतांश्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकपञ्चाशत्सर्गः ।

तं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः । प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपताम्बरम् ॥ १ ॥ स्वागतं तव चेत्युक्तो वशिष्ठेन महात्मना । आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥ उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते । यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः । तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्य्यपृच्छत ॥ ४ ॥ विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तदा । सर्वत्र कुशलं प्राह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः । पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥६॥ कच्चित्ते कुशलं राजन् कच्चिद्धर्मेण रञ्जयन् । प्रजाः पालयसे राजन् राजवृत्तेन धार्मिकः ॥ ७ ॥ कच्चित्ते संभृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने । कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ।८॥ कच्चिद्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परन्तप । कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तथानघ ॥९॥ सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् । विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितम् ॥ १० ॥ कृत्वा तौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा । मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतान्तौ परस्परम् ॥११॥ ततो वसिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन । विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यं कर्त्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल । तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे

॥१३॥ सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मया कृताम्। राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामुनिः। कृतमित्यब्रवीद्राजा पूजा वाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे। पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥ सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः। नमस्तेऽस्तु गमिष्यामि मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि। न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह। यथाप्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिपुङ्गव ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथा तेन वसिष्ठो जयतांवरः। आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषाम् ॥ २० ॥ एह्येहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम। सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे। यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् ॥ २२ ॥ तत्सर्वं कामधुग्दिव्ये अभिवर्ष कृते मम। रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम्। अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्विपञ्चाशत्सर्गः।

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन। विदधे कामधुक्कामान् यस्य यस्येप्सितं यथा ॥ १ ॥ इक्षून्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान्। पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चवचानपि ॥२॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः। मृष्टान्यन्नानि सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥ नानास्वादुरसानाञ्च खाण्डवानां

तथैवच । भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥४॥ सर्व-मासीत्सुसन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन सुतर्पितम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामात्यो मन्त्रि-सहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्र-वीत् ॥७॥ पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयता-मभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवां शतसहस्रेण दीयतां शवला मम । रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मे शवलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज । एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिपुङ्गवः ॥१०॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ ११ ॥ राजन्दास्यामि शवलां राशिभीरजतस्य वा । न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ॥१२॥ शाश्वती शवला मह्यं कीर्त्तिरात्मवती यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च प्राणयात्रा तथैव च ॥ १३ ॥ आयत्तमग्निहोत्रञ्च वलिर्होमस्तथैवच । स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ १४ ॥ आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः । सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी तथा ॥ १५ ॥ कार-णैर्बहुभी राजन्न दास्ये शवलां तव । वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वा-मित्रोऽब्रवीत्तदा ॥ १६ ॥ संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः । हैरण्यकक्ष्यग्रैवेयान् सुवर्णांकुशभूषितान् ॥ १७ ददामि कुञ्जरा-णान्ते सहस्राणि चतुर्दश । हैरण्यानां रथानाञ्च श्वेताश्वानां चतु-र्युजाम् ॥१८॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किंकिणीकविभूषितान् । ह-यानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ १९ ॥ सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत । नानावर्णविभक्तानां वयस्थानां तथै-वच ॥२०॥ ददाम्येकां गवां कोटिं शवला दीयतां मम । यावदि-च्छसि रत्नानि हिरण्यस्वा द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ तावद्ददामि ते

सर्वं दीयतां शवला मम । एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ २२ ॥ न दास्यामीति शवलां प्राह राजन् कथञ्चन । एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥२३॥ एतदेव हि सर्वस्वं एतदेव हि जीवितम् । दर्शश्च पौर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणा ॥२४॥ एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा । अतो मूलाः क्रियाः सर्वाः मम राजन्नसंशयः ॥ २५ ॥ बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिपञ्चाशत्सर्गः ।

कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शवलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥ नीयमाना तु शवला राम राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्षिता ॥ २ ॥ परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३ ॥ किं मयापकृतं तस्य महितस्य महात्मनः । यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥ इति सञ्चिन्तयित्वा तु निश्वस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम् ॥ ५ ॥ निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन । जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥ शवला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदन्ती मेघनिस्वना ॥ ७ ॥ भगवन् किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत । यस्माद्राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥ न त्वां त्यजामि शवले नापि मेपकृतं

त्वया। एष त्वां नयति राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥१०॥ न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः। बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च॥ ११॥ इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला। हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः ॥ १२॥ एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत्। वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम्॥ १३॥ न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः। ब्रह्मन् ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राच्च बलवत्तरम्॥१४॥ अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः। विश्वामित्रो महावीर्य्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥१५॥ नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वं ब्रह्मबलसंभृताम्। तस्य दर्पं बलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः॥ १६॥ इत्युक्तस्तु तया राम वशिष्ठस्तु महायशाः। सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्दनम्॥ १७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत्तदा। तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप ॥१८॥ नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः। स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥१९॥ पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि। विश्वामित्रार्दितान् दृष्ट्वा पह्लवान् शतशस्तदा॥ २०॥ भूय एवासृजद्घोरांश्छकान्यवनमिश्रितान्। तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः॥ २१॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैः हेमकिञ्जल्कसन्निभैः। तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः॥ २२॥ निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः। ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह॥ २३॥ तैस्ते यवनकाम्बोजा वर्वराश्चाकुलीकृताः॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुःपञ्चाशत्सर्गः।

———

ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान्। वशि-
ष्ठश्चोदयामास कामधुक् सृज योगतः॥१॥ तस्या हुङ्कारतो जाताः
काम्बोजा रविसन्निभाः। ऊधसश्चाथ सम्भूता बर्बराः शस्त्रपाणयः
॥ २ ॥ योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः। रोम-
कूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः॥ ३ ॥ तैस्तन्निषूदितं सर्वं
विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्। सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुन-
न्दन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना। विश्वा-
मित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥ ५ ॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धं
वशिष्ठं जपतां वरम्। हुङ्कारेणैव तान् सर्वान् निर्ददाह महा-
नृषिः॥ ६ ॥ ते साश्वरथपादाता वशिष्ठेन महात्मना। भस्मी-
कृता मुहूर्त्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा॥ ७ ॥ दृष्ट्वा विनाशितान्
सर्वान् बलं च सुमहायशाः। सव्रीडं चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोभव-
त्तदा ॥ ८ ॥ समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः। उपरक्त
इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः॥९। हतपुत्त्रबलो दीनो लून-
यज्ञ इव द्विजः। हतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत॥ १०॥
स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च। पृथिवीं क्षत्रधर्मेण
वनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥ स गत्वा हिमवत्पार्श्वं किन्नरोरगसेविते।
महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः॥ १२॥ केनचित्त्वथ कालेन
देवेशो वृषभध्वजः। दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महा-
मुनिम् ॥ १३ ॥ किमर्थं तप्यसे राजन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितम्।
वरदोस्मि वरो यस्ते कांक्षितः सोभिधीयताम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु
देवेन विश्वामित्रो महातपाः। प्रणिपत्य महादेवं विश्वामित्रो-
ब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ।
सांगोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥ यानि देवेषु
चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु। गन्धर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभान्तु ममानघ
॥ १७ ॥ तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम्। एवमस्त्विति

देवेभ्यो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥ प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो महाबलः। दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥ विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि। हतं मेने तदा राम वसिष्ठं ऋषिसत्तमम् ॥ २० ॥ ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः। यैस्तत्तपोवनं नाम निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥२१॥ उदीर्य्यमाणमस्त्रं न्तद्विश्वामित्रस्य धीमतः। दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै मृगपक्षिणः। विद्रवन्ति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥२३॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः। मुहूर्त्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥ वदतो वै वसिष्ठस्य माभैरिति मुहुर्मुहुः। नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपताम्बरः। विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि। दुराचारो हि यन्मूढस्तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः। विधूम इव कालाग्निर्यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चपञ्चाशत्सर्गः।

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः। आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डं समुद्यम्य कालदण्डमिवापरम्। वसिष्ठो भगवान् क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्म्येष यद्बलं तद्विदर्शय। नाशयाम्यद्य ते दर्पं शास्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥ क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं

महत् । पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥ तस्यास्त्रं गाधिपुत्त्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमम् । ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवांभसा ॥ ५ ॥ वारुणञ्चैव रौद्रञ्च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा । ऐषीकञ्चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥ मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वपनं तथा । जृम्भणं मोहनं चैव सन्तापनविलापने ॥ ७ ॥ शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् । ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥ पिनाकमस्त्रं दयितं शुष्कार्द्रे अशनी तथा । दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैवच ॥ ९ ॥ धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैवच । वायव्यं मथनञ्चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयञ्च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा । वैद्याधरं महास्त्रञ्च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥ त्रिशूलमस्त्रं घोरञ्च कपालमथ कङ्कणम् । एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥१२॥ वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् । तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ १३ ॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान् गाधिनन्दनः । तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ १४ ॥ देवर्षयश्च सम्भ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः । त्रैलोक्यमासीत्सन्त्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥ तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा । वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १६ ॥ ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥ रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः । मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥ प्राज्वलद्ब्राह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः । विधूम इव कालाग्निर्यमदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपताम्वरम् । अमोघन्ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥ निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन् विश्वामित्रो महाबलः । अमोघन्ते बलं श्रेष्ठं लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥ एवमुक्तो

महातेजाः श्रमं चक्रे महातपाः। विश्वामित्रो विनिकृतो विनिश्वस्येदमब्रवीत्॥ २२॥ धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम्। एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे॥ २३॥ तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः। तपो महत्समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम्॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्पञ्चाशत्सर्गः।

ततः सन्तप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः। विनिश्वस्य विनिश्वस्य कृतवैरो महात्मना॥ १॥ स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव। तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः॥ २॥ फलमूलाशनो दान्तश्चचार परमन्तपः। अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः॥ ३॥ हविष्पन्दो मधुष्पन्दो दृढनेत्रो महारथः। पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः॥४॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम्। जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज॥ ५॥ अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति विद्महे। एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः॥ ६॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः। विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः॥ ७॥ दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत्। तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः॥ ८॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम्। एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः॥ ९॥ तपश्चचार धर्मात्मा काकुत्स्थ परमात्मवान्। एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः॥ १०॥ त्रिशंकुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्द्धनः। तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति

राघव ॥ ११ ॥ गच्छेयं सशरीरेण देवतानां परां गतिम् ॥ १२ ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वशिष्ठेन महात्मना । प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः । वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥१४ त्रिशंकुस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरम् । वसिष्ठपुत्रान्ददृशे तप्यमानान्मनस्विनः ॥१५॥ सोभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् । अभिवाद्यानुपूर्वेण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्स महात्मानः सर्वानेव कृतांजलिः । शरणं वः प्रपन्नोहं शरण्यान् शरणं गतः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना । यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये । शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ १९ ॥ ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः । सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ २० ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः । गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि काञ्चन ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः । तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तपञ्चाशत्सर्गः ।

ततस्त्रिशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् । ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातोसि दुर्मेधो गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥२॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः । न चातिक्रमितुं

शक्यं वचनं सत्यवादिनः॥ ३॥ अशक्यमिति सोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः। तं वयं वै समाहर्त्तुं क्रतुं शक्ताः कथञ्चन॥ ४॥ बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः। याजने भगवान् शक्त-स्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव॥ ५॥ अवमानं कथं कर्त्तुं तस्य शक्ष्या-महे वयम्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम्॥ ६॥ स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत्। प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि॥ ७॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः। ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम्॥ ८॥ शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि। इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमम्॥ ९॥ अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः। नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः॥ १०॥ चितमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत्। तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यक्त्वा चण्डालरूपिणम्॥ ११॥ प्राद्रवन् सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः। एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्म-वान्॥ १२॥ दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम्। विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम्॥ १३॥ चण्डालरू-पिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः। कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः॥ १४॥ इदं जगाद भद्रन्ते राजानं घोरदर्शनम्। किमागमनकार्य्यन्ते राजपुत्र महाबल॥ १५॥ अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः। अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डा-लतां गतः॥ १६॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोवि-दम्। प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च॥ १७॥ अन-वाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्य्ययः। सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन॥ १८॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तन्नाप्यते फलम्। अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन॥ १९॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे। यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालि-

ता: ॥२०॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिता:। धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छत: ॥ २१ ॥ परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव। दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥२२॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गति:। तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिकांक्षत:। कर्त्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्म्मण: ॥२३॥ नान्यं गतिं गमिष्यामि नान्यत् शरणमस्ति मे। दैवं पुरुषकारेण निवर्त्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टपञ्चाशत्सर्ग:।

उक्तवाक्यन्तु राजानं कृपया कुशिकात्मज:। अब्रवीत् मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालतां गतं ॥१॥ इक्ष्वाको स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्म्मिकं। शरणं ते प्रदास्यामि माभैषीर्नृपपुङ्गव ॥ २ ॥ अहमामन्त्रये सर्व्वान् महर्षीन् पुण्यकर्म्मण:। यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृत: ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्त्तते। अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप। यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागत: ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा: पुत्त्रान् परमधार्म्मिकान्। व्यादिदेश महाप्राज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात् ॥ ६ ॥ सर्व्वान् शिष्यान् समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह। सर्व्वान् ऋषीन् सवाशिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ७ ॥ सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्त्विज: सुबहुश्रुतान्। यदन्यो वचनं ब्रूयात् मद्वाक्यबलचोदित: ॥८॥ तत् सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतं। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥ आजग्मुरथ देशेभ्य: सर्वेभ्यो

ब्रह्मवादिनः । ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसं ॥१०॥
ऊचुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनां । श्रुत्वा ते वदनं सर्वे
समायान्ति द्विजातयः ॥ ११ ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन् वर्जयित्वा
महोदयं । वाशिष्ठं यच्छतं सर्वं क्रोधपर्य्याकुलाक्षरं ॥ १२ ॥
यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव । क्षत्रियो याजको यस्य
चण्डालस्य विशेषतः ॥ १३ ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य
सुरर्षयः । ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चाण्डालभोजनं ॥ १४ ॥
कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः । एतद्वचननैष्ठु-
र्य्यमूचुः संरक्तलोचनाः ॥ १५ ॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे सह-
महोदयाः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः ॥ १६ ॥
क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् । यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां
तप उग्रं समास्थितं ॥ १७ ॥ भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न
संशयः । अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयं ॥ १८ ॥
सप्तजातिशतान्येव स्वतपाः सम्भवन्तु ते । श्वमांसनियताहारा
मुष्टिकानाम निर्घृणाः ॥१९॥ विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचर-
न्त्विमान् । महोदयश्च दुर्बुद्धिमामदूष्यं ह्यदूषयत् ॥ २० ॥
दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति । प्राणातिपातनिरतो
निरनुक्रोशतां गतः ॥ २१ ॥ दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं
वर्त्तयिष्यति । एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विर-
राम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

तपोबलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् । ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च माञ्चैव शरणं गतः ॥ २ ॥ स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया । यथायं सशरीरेण देवलोकं गमिष्यति ॥ ३ ॥ तथा प्रवर्त्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥४॥ ऊचुः समेताः सहसा धर्म्मज्ञा धर्म्मसंहितं । अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ ५ ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत् कार्य्यं न संशयः । अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषतः ॥६॥ तस्मात् प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि । गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ७ ॥ ततः प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सर्वे समभितिष्ठत । एवमुक्त्वा च ऋषयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा ॥ ८ ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । ऋत्विजश्चानुपूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ ९ ॥ चक्रुः सर्व्वाणि कर्म्माणि यथाकल्पं यथाविधि । ततःकालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ १० ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं ताश्च देवताः ॥ ११ ॥ ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः । स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्य्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर । एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥ दुष्प्रापं सशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर । स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलं ॥ १४ ॥ राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज । उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ॥ १५ ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशंकुं पाकशासनः ॥ १६ ॥ सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नास्ति स्वर्गकृतालयः ॥१७॥ गुरुशापहतो

मूढ पत भूमिमवाक्शिराः। एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः॥ १८॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम्। तत् श्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः॥ १९॥ रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्। ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः॥ २०॥ सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः। नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः॥ २१॥ दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः। सृष्ट्वा नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः॥ २२॥ अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः। दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे॥ २३॥ ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसंघाः सुरासुराः। विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः॥ २४॥ अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः। सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन॥ २५॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः। अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः॥ २६॥ सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः। आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्त्तुमुत्सहे॥ २७॥ स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः। नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ॥ २८॥ यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः। मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ॥ २९॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम्। एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः॥ ३०॥ गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः। नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन्॥ ३१॥ अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः। अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम्॥ ३२॥ कृतार्थं कीर्त्तिमन्तञ्च स्वर्गलोकगतं यथा। विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः॥ ३३॥ ऋषिमध्ये महातेजा बाढमित्येव देवताः। ततो देवा महात्मानः ऋष-

यस्य तपोधनाः ॥ ३४ ॥ जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्थान्ते नरोत्तम ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षष्टितमः सर्गः ।

विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान् वीक्ष्य तानृषीन् । अब्रवीत् नरशार्दूल सर्वांस्तान् वनवासिनः ॥ १ ॥ महान् विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् । दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥ २ ॥ पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः । सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः । तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् । अम्बरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्य वै यजमानस्य पशुरिन्द्रो जहार ह । प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरभ्याहृतो राजन् प्रनष्टस्तव दुर्नयात् । अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तं महद्ध्येतत् नरं वा पुरुषर्षभ । आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत् कर्म प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥ उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ । अन्विियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥ देशान् जनपदांस्तांस्तान् नगराणि वनानिच । आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥ सपुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन । भृगुतुङ्गे समासीनमृचीकं सन्ददर्श ह ॥ ११ ॥ तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च । ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥ १२ ॥ पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं

वच: । गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ १३ ॥ पशो- रर्थं महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव । सर्वे परिगता देशा य- ज्ञीयं न लभे पशुम् ॥ १४ ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम । एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वच: ॥ १५ ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथञ्चन । ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ १६ ॥ उवाच नरशार्दूलं अम्बरीष- मिदं वच: । अविक्रेयं सुतं जोष्ठं भगवानाह भार्गव: ॥ १७ ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो । तस्मात् कनीयसं पुत्त्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रायेण हि नरश्रेष्ठ जोष्ठा: पितृषु वल्लभा: । मातॄणाञ्च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥१९ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् मुनिपत्न्यां तथैव च । शुन:शेफ: स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ पिता जोष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् । विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्त्र नयस्व माम् ॥ २१ ॥ अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिन: । हिर- ण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभीरत्नराशिभि: ॥२२॥ गवां शतसहस्रेण शुन:शेफं नरेश्वर: । गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥२३ अम्बरीषस्तु राजर्षीरथमारोप्य सत्वर: । शुन:शेफं महातेजा जगामाशु महायशा: ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकषष्टितम: सर्ग: ।

शुन:शेफं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशा: । व्यश्रमत् पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥१॥ तस्य विश्राममासाद्य शुन:शेफो महायशा: । पुष्करं ज्येष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥

तप्यन्तमृषिभिः सार्द्धं मातुलं परमातुरः । विषस्सवदनो दीन-
स्तृष्णया च श्रमेण च ॥ ३ ॥ पपाताङ्के मुने राम वाक्यं चेद-
मुवाच ह । न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो वान्धवाः कुतः ॥४
त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव । त्राता त्वं हि नर-
श्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥५॥ राजा च कृतकार्यः स्यादहं
दीर्घायुरव्ययः । स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥६॥
स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा । पितेव पुत्त्रं धर्मा-
त्मन् त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो
महातपाः । सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्त्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
यत्कृते पितरः पुत्त्रान् जनयन्ति शुभार्थिनः । परलोकहिता-
र्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ अयं मुनिसुतो बालो मत्तः
शरणमिच्छति । अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥१०॥
सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः । पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिम-
ग्नेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्च शुनःशेफो यज्ञश्चाविघ्नतो भ-
वेत् । देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥ मुने-
स्तद्वचनं श्रुत्वा मधुष्यन्दादयः सुताः । साभिमानं नरश्रेष्ठ
सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुतान् हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं
विभो । अकार्य्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥ तेषां
तद्वचनं श्रुत्वा पुत्त्राणां मुनिपुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तु-
मुपचक्रमे ॥ १५ ॥ निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ।
अतिक्रम्य तु तद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ श्वमांस-
भोजिनः सर्व वासिष्ठा इव जातिषु । पूर्णं वर्षसहस्रन्तु पृथिव्या-
मनुवर्त्तत ॥ १७ ॥ कृत्वा शापसमायुक्तान् पुत्रान् मुनिवरस्तदा ।
शुनःशेफमुवाचार्त्तं कृत्वा रक्षां निरामयाम् ॥ १८ ॥ पवित्र-
पाशैराबद्धो रक्तमाल्यानुलेपनः । वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्नि-
मुदाहर ॥ १९ ॥ इमे च गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्त्रक ।

अम्बरीषस्य यज्ञेऽस्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ शुनःशेफो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः । त्वरया राजसिंहन्तमम्बरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥ राजसिंह महाबुद्धे शीघ्रं गच्छामहे वयम् । निवर्त्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाहर ॥ २२ ॥ तद्वाक्यं ऋषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः । जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् । पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत् ॥ २४ ॥ स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ । इन्द्रमिन्द्रानुजञ्चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः । दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनःशेफाय वासवः ॥ २६ ॥ स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् । फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः । पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्विषष्टितमः सर्गः ।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् । अभ्यगच्छन् सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः । ऋषिस्त्वमसि भद्रन्ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् । विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥३॥ ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः । पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥४॥ तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः । रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥ कन्दर्पदर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् । अप्सरः स्वागतं

तेषु वस चेह ममाश्रमे॥ ६॥ अनुगृह्णीष्व भद्रन्ते मदनेन विमोहितम्। इत्युक्ता सा वरारोहा तत्रावासमथाकरोत्। ७॥ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागमत्। तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव॥८॥ विश्वामित्राश्रमे सौम्य सुखेन व्यतिचक्रमुः। अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः॥९॥ सव्रीड़ इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः। बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन॥१०॥ सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत्। अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश॥११॥ काममोहाभिभूतस्य विघ्नोयं प्रत्युपस्थितः। स निःश्वसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः॥१२॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिंस्थिताम्। मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः॥१३॥ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह। स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः॥१४॥ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे दुरासदम्। तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः॥१५॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम्। आमन्त्रयन् समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः॥१६॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः। देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः॥१७। अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम्। महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः॥१८। महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक। ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः॥१९। प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम्। ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः॥२०॥ यदि मे भगवान्नाह ततोहं विजितेन्द्रियः। तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेन्द्रियः॥२१॥ यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्ता त्रिदिवं गतः। विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः॥२२॥ ऊर्द्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षस्तपश्चरन्। घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः॥२३॥

शिशिरे सलिले शायी रात्र्यहानि तपोधनः। एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत्॥ २४। तस्मिन् सन्तप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ। सन्तापः सुमहानासीत् सुराणां वासवस्य च॥२५॥ रम्भामप्सरसं शक्रः सर्वैः सह मरुद्गणैः। उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च॥ २६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिषष्टितमः सर्गः।

सुरकार्य्यमिदं रम्भे कर्त्तव्यं सुमहत्त्वया। लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम्॥ १॥ तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता। व्रीड़िता प्राञ्जलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम्॥ २॥ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः। क्रोधमुत्स्रक्ष्यते घोरं मयि देव न संशयः॥ ३॥ ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्त्तुमर्हसि। एवमुक्तस्तया राम सभयं भीतया तदा॥ ४॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम्। माभैषी रम्भे भद्रन्ते कुरुष्व मम शासनम्॥ ५॥ कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे। अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः॥ ६॥ त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम्। तमृषिं कौशिकं भद्रे भेदयस्व तपस्विनम्॥ ७॥ सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम्। लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता॥ ८॥ कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम्। संप्रहृष्टेन मनसा स चैनामन्ववैक्षत॥ ९॥ अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च। दर्शनेन च रम्भाया मुनिः संदेहमागतः॥ १०॥ सहस्राक्षस्य तत्सर्वं विज्ञाय मुनिपुङ्गवः। रम्भां क्रोध-

समाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः॥ ११॥ यन्मां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम्। दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे॥ १२॥ ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः। उद्धरिष्यति रम्भे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम्॥ १३॥ एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः। अशक्नुवन् धारयितुं कोपं सन्तापमात्मनः॥ १४॥ तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदाभवत्। वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः॥ १५॥ कोपेन च महातेजास्तपोपहरणे कृते। इन्द्रियैरजितैराम न लेभे शान्तिमात्मनः॥ १६॥ बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोपहरणे कृते। नैवं क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथञ्चन॥ १७॥ अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि। अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेन्द्रियः॥ १८॥ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम्। अनुच्छ्वसन्न भुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः॥ १९॥ न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्त्तयः। एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः। चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुःषष्टितमः सर्गः।

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः। पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम्॥ १॥ मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम्। चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम्॥ २॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम्। विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत्॥ ३॥ स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठता-

व्ययम् । तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥४॥ भोक्तुमारब्ध-
वान् अन्नं तस्मिन् काले रघूत्तम । इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्ध-
मन्नमयाचत ॥५॥ तस्मै दत्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ।
निःशेषितेन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः ॥६॥ न किञ्चिदवदद्विप्रं
मौनव्रतमुपास्थितः । तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह ॥७॥
अथ वर्षसहस्रञ्च नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः । तस्यानुच्छ्वसमानस्य
मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥८॥ त्रैलोक्यं येन संभ्रान्तमातापितमिवा-
भवत् । ततो देवर्षिगन्धर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ॥९॥ मोहिता-
स्तपसा तस्य तेजसा मन्दरश्मयः । कश्मलोपहताः सर्वे पितामह-
मथाब्रुवन् ॥१०॥ बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः ।
लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते ॥११॥ न ह्यस्य वृजिनं
किञ्चिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्युत । न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभी-
प्सितम् ॥१२॥ विनाशयति त्रैलोक्यन्तपसा सचराचरम् । व्याकु-
लाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित्प्रकाशते ॥१३॥ सागराः क्षुभिताः
सर्वे विशीर्य्यन्ते च पर्वताः । प्रकम्पते च वसुधा वायुर्वातीह
संकुलः ॥१४॥ ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ।
संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ॥१५॥ भास्करो निष्प्रभ-
श्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा । बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महा-
मुनिः ॥ १६ ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ।
कालाग्निना यथापूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेखिलम् ॥ १७ ॥ देव-
राज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मनः । ततः सुरगणाः सर्वे
पितामहपुरोगमाः ॥ १८ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं
मधुरमब्रुवन् । ब्रह्मर्षे स्वागतं तेस्तु तपसा स्मसुतोषिताः ॥ १९ ॥
ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक । दीर्घमायुश्च ते ब्रह्म-
न्ददामि समरुद्गणः ॥२०॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रन्ते गच्छ सौम्य
यथासुखम् । पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥२१॥

कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः । ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ २२ ॥ ओँकारोथ वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् । चत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ २३ ॥ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः । यद्येवं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २४ ॥ ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतांवरः । सख्यञ्चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वं न सन्देहः सर्वं सम्पद्यते तव । इत्युक्ता देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २६ ॥ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् । पूजयामास ब्रह्मर्षिर्वसिष्ठं जपताम्बरम् ॥२७॥ कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः । एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥२८॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः । एष धर्मपरो नित्यं वीर्य्यस्यैष परायणम् ॥२९॥ एवमुक्ता महातेजा विरराम द्विजोत्तमः । शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ।३०॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् । धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ ३१ ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि कौशिक । पावितोहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥३२॥ गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव सन्दर्शनान्मया । विस्तरेण च वै ब्रह्मन् कीर्त्तमानं महत्तपः ॥३३ श्रुतं मया महत्तेजो रामेण च महात्मना । सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३४ ॥ अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयञ्च ते बलम् । अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यन्ते कुशिकात्मज ॥३५॥ तृप्तिराश्चर्य्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो । कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बते रविमण्डलम् ॥ ३६॥ श्वःप्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः । स्वागतं जपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् । विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥३८॥ एवमुक्ता मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ।

प्रदक्षिणञ्चकाराशु सोपाध्यायः सबान्धवः । ३९ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सहरामः सलक्ष्मणः । स्ववासमभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभिः ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः । विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥ तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥ भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ । भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा जनकेन महात्मना । प्रत्युवाच मुनिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥४॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ । द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥५ ॥ एतद्दर्शय भद्रन्ते कृतकामौ नृपात्मजौ । दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतिपत्स्यतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् । श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥ देवरात इतिख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः । न्यासोयन्तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मनः ॥ ८ ॥ दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् । विध्वंस्य त्रिदशान् रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥९॥ यस्माद्भागार्थिनो भागन्न कल्पयत मे सुराः । वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥ १० ॥ ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव । प्रसादयन्त देवेशं तेषां प्रीतोभवद्भवः ॥ ११ ॥ प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् । तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥१२॥ न्यासभूतं तदा न्यस्त-

अस्माकं पूर्वजे विभो। अथ मे क्रषतः चेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ॥ १३ ॥ चेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता। भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥१४॥ वीर्य्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा। भूतलादुत्थितां तान्तु वर्द्धमानां ममात्मजाम् ॥ १५ ॥ वरयामासुरागत्य राजानो मुनिपुङ्गव। तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीचिताम् ॥१६॥ वीर्य्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम्। ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनि-पुङ्गव ॥१७॥ मिथिलामभ्युपागम्य वीर्य्यं जिज्ञासवस्तदा। तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतम् ॥१८॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा। तेषां वीर्य्यवतां वीर्य्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ १९ ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन। ततः परम-कोपेन राजानो मुनिपुङ्गव ॥ २० ॥ अरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्य्य-सन्देहमागताः। आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ २१ ॥ रोषेण महताविष्टाः पीड़यन् मिथिलां पुरीम्। ततः सम्वत्सरे पूर्णे चयं यातानि सर्वशः ॥२२॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः। ततो देवगणान् सर्वांस्तपसाहं प्रसादयम् ॥२३॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः। ततो भग्ना नृपतयो हन्य-माना दिशो ययुः ॥२४॥ अवीर्य्या वीर्य्यसन्दिग्धाः सामात्याः पाप-कारिणः। तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ २५ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत। यद्यस्य धनुषो रामः कुर्य्यादारोपणं मुने ॥ २६ ॥ सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्षष्टितमः सर्गः ।

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः। धनुर्दर्शय
रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥ ततः स राजा जनकः
सचिवान् व्यादिदेश ह। धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यानुलेपि-
तम् ॥ २ ॥ जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्रविशन् पुरम्। तद्धनुः
पुरतः कृत्वा निर्जग्मुरमितौजसः ॥ ३ ॥ नृणां शतानि पञ्चा-
शद्व्यायतानां महात्मनाम्। मञ्जूषामष्टचक्रान्तां समूहुस्ते कथ-
ञ्चन ॥ ४ ॥ तामादाय सुमञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः। सुरोपमं
ते जनकमुचुर्नृपतिं मन्त्रिणः ॥ ५ ॥ इदं धनुर्वरं राजन् पूजितं
सर्वराजभिः। मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदीच्छसि ॥ ६ ॥
तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत। विश्वामित्रं महा-
त्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् जनकै-
रभिपूजितम्। राजभिश्च महावीर्यैरशक्तैः पूरितं तदा ॥ ८ ॥
नैतत् सुरगणाः सर्वे सासुरा न च राक्षसाः। गन्धर्वयक्षप्रवराः
सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क्व गतिर्मानुषाणाञ्च धनुषोस्य प्रपू-
रणे। आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा ॥ १० ॥ तदेत-
द्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव। दर्शयैतन्महाभाग अनयो राज-
पुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रः सरामस्तु श्रुत्वा जनकभाषितम्।
वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचना-
द्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः। मञ्जूषान्तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथा-
ब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामीह पाणिना। यत्न-
वांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेपि वा ॥ १४ ॥ वाढमित्यब्रवी-
द्राजा मुनिश्च समभाषत। लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचना-
न्मुने ॥ १५ ॥ पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दन। आरोप-
यत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥ १६ ॥ आरोपयित्वा मौर्वीञ्च
पूरयामास तद्धनुः। तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७ ॥
तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिस्वनः। भूमिकम्पश्च सुम-

हान् पर्वतस्येव दीर्यतः ॥१८॥ निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः। वर्जयित्वा मुनिवरं राजानन्तौ च राघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः। उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥२०॥ भगवन् दृष्टवीर्य्यो मे रामो दशरथात्मजः। अत्यद्भुतमचिन्त्यञ्च अतर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥ जनकानां कुले कीर्त्तिमाहरिष्यति मे सुता। सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥२२॥ मम सत्यप्रतिज्ञा सा वीर्य्यशुल्केति कौशिक। सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥ भवतोनुमते ब्रह्मन् शीघ्रङ्गच्छन्तु मन्त्रिणः। मम कौशिक भद्रन्ते अयोध्यां त्वरितां रथैः ॥ २४ ॥ राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम। प्रदानं वीर्य्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥२५॥ मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै। प्रीतियुक्तं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकस्तु तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः। अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥ २७ ॥ यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुञ्च नृपन्तथा ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तषष्टितमः सर्गः।

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः। त्रिरात्रमुषिता मार्गे अयोध्यां प्राविशन् पुरीम् ॥१॥ ते राजवचनाद्गत्वा राजवेश्म प्रवेशिताः। ददृशुर्देवसङ्काशं वृद्धन्दशरथं नृपम् ॥ २ ॥ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः। राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥ मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्र-

पुरस्कृतः। मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंरक्तया गिरा ॥४॥ कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम्। जनकस्त्वां महाराज पृच्छते सपुरःसरम् ॥५॥ पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः। कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा। राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्य्या विमुखीकृताः ॥ ७ ॥ सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः। यदृच्छयागतैराजन्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ८ ॥ तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना। रामेण हि महाबाहो महत्यां जनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने। प्रतिज्ञां तर्त्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥१०॥ सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः। शीघ्रमागच्छ भद्रन्ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ १० ॥ प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र निर्वर्त्तयितुमर्हसि। पुत्त्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे ॥ १२ ॥ एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत्। विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥ १३॥ दूतवाक्यन्तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः। वसिष्ठं वामदेवञ्च मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तः कुशिकपुत्त्रेण कौशल्यानन्दवर्द्धनः। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १५ ॥ दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना। संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १५ ॥ यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः। पुरीं गच्छामहे शीघ्रंमाभूत्कालस्य पर्य्ययः ॥ १७ ॥ मन्त्रिणो वाढमित्याहु सह सर्वैर्महर्षिभिः। सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वोया त्रे ति च मन्त्रिणः ॥१८ ॥ मन्त्रिणस्तु नरेन्द्रस्य रात्रिम्परमसंत्कृताः। ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विता ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टषष्टितमः सर्गः।

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायःसबान्धवः। राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥१॥ अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम्। व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरङ्गबलञ्चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः। ममाज्ञासमकालञ्च यानं युग्ममनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः। मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुरृषिः कात्यायनस्तथा ॥४॥ एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे। यथा कालात्ययो न स्यात् दूता हि त्वरयन्ति माम् ॥५॥ वचनाच्च नरेन्द्रस्य सेना च चतुरङ्गिणी। राजानमृषिभिः सार्द्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥६॥ गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान्। राजा च जनकः श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥ ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम्। मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ ॥ ८ ॥ उवाच वचनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठ मुदान्वितम्। स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥९॥ पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम्। दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥१०॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः। दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥११॥ राघवैः सह सम्बन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः। श्वःप्रभाते नरेन्द्र त्वं सम्वर्त्तयितुमर्हसि ॥१२॥ यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठः विवाहमृषिसत्तमैः। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ १३ ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम्। प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ १४ ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम्। तद्धर्मिष्ठं यशस्यञ्च वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः। ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ १६ ॥ हर्षेण महता युक्तास्तां रात्रिमवसन् सुखम्। राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ १७ ॥ उवास परमप्रीतो जनके-

नाभिपूजितः। जनकोपि महातेजाः क्रियाधर्मेण तत्त्ववित्। यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृता रात्रिमुवास ह ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः। उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहित् ॥ १ ॥ भ्राता मम महातेजा वीर्यवानतिधार्मिकः। कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥ वार्य्याफलकपर्यन्तां पिबन्निक्षुमतीं नदीम्। सांकाश्यां पुण्यसङ्काशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः। प्रीतिंसोपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ। आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान् समादिशत् ॥ ५ ॥ शासनात्तु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः। समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥ साङ्काश्यान्ते समागम्य ददृशुश्च कुशध्वजम्। न्यवेदयन्यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम्॥ ७ ॥ तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाजवैः। आज्ञया तु नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥८॥ स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम्। सोभिवाद्य शतानन्दं जनकं चातिधार्मिकम् ॥ ९ ॥ राजार्हं परमं दिव्यमासनं सोध्यरोहत। उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावमितद्युती ॥ १० ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम्। गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभम्॥ ११ ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणम्। औपकार्य्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्द्धनम् ॥१२॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत्। अयोध्याधिपते वीर विदेहो मिथि-

लाधिपः ॥ १३ ॥ स त्वां दृष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम्।
मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तदा ॥१४॥ सबन्धुरगम-
त्तत्र जनको यत्र वर्त्तते। राजा च मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः
सबान्धवः ॥ १५ ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत्।
विदितन्ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ १६ ॥ वक्ता सर्वेषु
कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः। विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्म-
हर्षिभिः ॥ १७ ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम्।
तूष्णीम्भूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं
वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम्। अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य
अव्ययः ॥ १९ ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः।
विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ॥ २० ॥ मनुः प्रजा-
पतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः। तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं
विद्धि पूर्वकम् ॥२१ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः।
कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ २२ ॥ विकुक्षेस्तु महा-
तेजा वाणः पुत्रः प्रतापवान्। वाणस्य तु महातेजा अनरण्यः
प्रतापवान् ॥२३॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशंकुस्तु पृथोरपि। त्रिशं-
कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः ॥ २४ ॥ धुन्धुमारान्महातेजा
युवनाश्वो महारथः। युवनाश्वसुतश्चासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः
॥ २५ ॥ मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान् सुसन्धिरुदपद्यत। सुसन्धेरपि
पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २६ ॥ यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो
नाम नामतः। भरतात्तु महातेजा असितो नाम जायत ॥२७॥
यस्यैते प्रति राजान उदपद्यन्त शत्रवः। हैहयास्तालजङ्घाश्च
शूराश्च शशविन्दवः ॥ २८॥ तांश्च संप्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा
प्रवासितः। हिमवन्त मुपागम्य भार्य्याभ्यां सहितस्तदा ॥ २९ ॥
असितोऽल्पबलो राजा धर्मकालमुपेयिवान्। द्वे चास्य भार्य्ये गर्भिण्यौ
बभूवतुरितिश्रुतिः ॥ ३० ॥ एका गर्भविनाशार्थं सपत्न्यै सगर-

न्द्रौ। ततः शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥३१॥ भार्गव-
श्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः। तत्र चैका महाभागा भार्गवं
देववर्चसम् ॥३२॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमुत्तमम्।
तमृषिं साभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥३३॥ स तामभ्य-
वदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि। तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः
सुमहाबलः ॥३४॥ महावीर्य्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति।
गरेण सहितः श्रीमान्माशुचः कमलेक्षणे ॥३५॥ च्यवनञ्च नमस्कृत्य
राजपुत्री पतिव्रता। पतिना रहिता तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत
॥३६॥ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया। सह तेन
गरेणैव सञ्जातो सगरोभवत् ॥३७॥ सगरस्यासमंजस्तु असमञ्जा-
दथांशुमान्। दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥३८॥
भगीरथात् ककुत्स्थश्च ककुत्स्थाच्च रघुस्तथा। रघोस्तु पुत्रो
तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥३९॥ कल्माषपादोऽप्यभवत्तस्माज्जातस्तु
शंखणः। सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ ४० ॥
शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः। मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासी-
दम्बरीषः प्रशुश्रुकात् ॥४१ ॥ अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषश्च मही-
पतिः। नहुषस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ॥४२॥ नाभा-
गस्य बभूवाजः अजाद्दशरथोऽभवत्। अस्माद्दशरथाज्जातौ भ्रा-
तरौ रामलक्ष्मणौ ॥४३॥ आदिवंशविशुद्धानां राज्ञाम्परमधर्मि-
णाम् ॥४४॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप। सदृशाभ्यां
नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्ततितमः सर्गः।

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः। श्रोतुमर्हसि भद्रन्ते कुलं नः परिकीर्त्तितम् ॥ १ ॥ प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः। वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते ॥२॥ राजाभूत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा। निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्ववतांवरः ॥३॥ तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥ उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्द्धनः। नन्दिवर्द्धसुतः शूरः सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥ सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः। देवरातस्य राजर्षेर्वृहद्रथ इति स्मृतः ॥६॥ वृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान्। महावीरस्य धृतिमान् सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥ सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः। धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ॥८॥ हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः। प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्त्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥ पुत्रः कीर्त्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः। देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥१०॥ महीध्रकसुतो राजा कीर्त्तिरातो महाबलः। कीर्त्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥१२॥ महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत। स्वर्णरोम्नस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥ तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो धर्मज्ञस्य महात्मनः। ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥ मान्तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य पिता मम। कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥ वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम्। भ्रातरं देवसङ्काशं स्नेहात्पश्यन् कुशध्वजम् ॥१५॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य साङ्काश्यादागतः पुरात्। सुधन्वा वीर्य्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः ॥ १६ ॥ स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम्। सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥१७॥ तस्याप्रदानाद्ब्रह्मर्षे युद्धमासीन्मया सह।

स हतो विमुखो राजा सुधन्वा तु महारणे ॥ १८ ॥ निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् । साङ्काश्ये भ्रातरं शूरमभिषिंच्य कुशध्वजम् ॥१९॥ कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने । ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥ २० ॥ सीतं रामाय भद्रन्ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै । वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥२१ ॥ द्वितीयामूर्मिलाञ्चैव त्रिर्वदामि न संशयः । ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥ २२ ॥ रामलक्ष्मणयो राजन् गोदानं कारयस्व ह । पितृकार्यञ्च भद्रन्ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥२३॥ मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीयदिवसे प्रभो । फाल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन् वैवाहिकं कुरु ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे दानं कार्य्यं सुखोदयम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकसप्ततितमः सर्गः ।

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः । उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥१॥ अचिन्त्यान्यप्रमेयाणि कुलानि नरपुङ्गव । इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥२॥ सदृशो धर्मसम्बन्धः सदृशो रूपसम्पदा । रामलक्ष्मणयो राजन् सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥ वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम। भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ ४ ॥ अस्य धर्मात्मनो राजन् रूपेणाप्रतिमम्भुवि । सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ।

वरये ते सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः॥ ६॥ पुत्रा दशरथस्ये-मे रूपयौवनशालिनः। लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः॥ ७॥ उभयोरपि राजेन्द्र सम्बन्धेनानुबध्यताम्। इक्ष्वाकु-कुलमव्यग्रं भवन्तः पुण्यकर्मणः॥ ८॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा। जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ॥ ९॥ कुलं धन्यमिदं मन्ये येषान्तौ मुनिपुङ्गवौ। सदृशं कुलसम्बन्धं यदाज्ञापयतः स्वयम्॥ १०॥ एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे। पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ॥११ एकाह्ना राजपुत्रीणाञ्चतसृणां महामुने। पाणीन् गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः॥ १२॥ उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् फाल्गुनीभ्यां मनीषिणः। वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजा-पतिः॥ १३॥ एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः। उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत्॥ १४॥ परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोस्तथा। इमान्यासनमुख्यानि आ-स्यतां मुनिपुङ्गवौ॥ १५॥ यथा दशरथस्येयं तथायोध्यापुरी मम। प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ॥ १६॥ तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः। राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम्॥ १७॥ युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ। ऋषयो राजसङ्घाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः॥ १८॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रन्ते गमिष्यामः स्वमालयम्। श्राद्धकर्माणि विधिवद्विधास्य इति चाब्रवीत्॥ १९॥ तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा। मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः॥ २०॥ स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः। प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम्॥ २१॥ गवां शतसहस्रञ्च ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः। एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः॥ २२॥ वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः। ददौ गोदानमुद्दिश्य

पुत्राणां पुत्रवत्सलः॥ २४॥ स सुतैः कृतगोदानैर्वृतः सन्नृपति-
स्तदा। लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः॥ २५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
द्विसप्ततितमः सर्गः।

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम्। तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित्समुपेयिवान्॥ १॥ पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः। दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत्॥ २॥ केकयाधिपती राजा स्नेहात् कुशलमब्रवीत्। येषां कुशलकामोऽसि तेषां संप्रत्यनामयम्॥ ३॥ स्वस्रीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः। तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन॥४॥ श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान्। मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते॥५॥ त्वरयाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम्। अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम्॥६॥ दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत्। ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः॥ ७॥ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि तत्त्ववित्। ऋषींस्तदा पुरस्कृत्वा महर्षीनपरानपि॥ वसिष्ठो भगवानित्य वैदेहमिदमब्रवीत्॥१०॥ राजा दशरथो राजन् कृत-कौतुकमङ्गलैः। पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठो दातारमभिकांक्षते॥ ११॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः सम्भवन्ति हि। स्वधर्मं प्रति-पद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम्॥ १२॥ इत्युक्तः परमोदारो वसि-ष्ठेन महात्मना। प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित्॥१३॥ कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञां संप्रतीक्षते। स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथा राज्यमिदं तव॥ १४॥ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः। मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः॥ १५॥ सद्योऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः।

अविघ्नं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलम्बते॥ १६॥ तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा। प्रवेशयामास सुतान् सर्वानृषिगणानपि॥ १७॥ ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत्। कारयस्व ऋषे सर्वैरृषिभिः सह धार्मिकः॥ १८॥ रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो। तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः॥ १९॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दञ्च धार्मिकम्। प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः॥ २०॥ अलंचकार तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्ततः। सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुम्भैश्च सांकुरैः॥ २१॥ अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः। शङ्खपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः॥ ॥ २२॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः। दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम्॥ २३॥ अग्निमाधाय तां वेद्यां विधिमन्त्रपुरस्कृतम्। जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिपुङ्गवः॥ २४॥ ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम्। समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा॥२५॥ अब्रवीज्जनको राजा कौशल्यानन्दवर्द्धनम्। इयं सीता मम सुता सहधर्म्मचरी तव॥२६॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रन्ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना। पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा॥२७॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा। साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा॥२८॥ देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत्। एवं दत्वा सुतां सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम्॥२९। अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः। लक्ष्मणागच्छ भद्रन्ते ऊर्मिलामुद्यतां मया। ३०॥ प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व माभूत्कालस्य पर्य्ययः। तमेवमुक्त्वा जनको भरतञ्चाभ्यभाषत॥ ३१॥ गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन। शत्रुघ्नञ्चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः॥ ३२॥ श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व

पाणिना। सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः॥ ३३॥ पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था माभूत्कालस्य पर्य्ययः। जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन् पाणिभिरस्पृशन्॥ ३४॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः। अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदीं राजानमेव च॥ ३५॥ ऋषींश्चापि महात्मानः सहभार्य्या रघूद्वहाः। यथोक्तेन ततश्चक्रुर्विवाहं विधिपूर्व्वकम्॥ ३६॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरीक्षात्सुभास्वरा। दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादितनिस्वनैः॥३७॥ ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम्। विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत॥३८॥ ईदृशे वर्त्तमाने तु तूर्य्योद्घुष्टनिनादिते। त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्य्या महौजसः।३९॥ अथोपकार्य्यं जग्मुस्ते सभार्य्या रघुनन्दनाः। राजाप्यनुययौ पश्यन् सर्षिसङ्घः सबान्धवः॥ ४०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिसप्ततितमः सर्गः।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः। आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम्॥ १॥ विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम्। आपृष्ट्वैव जगामाशु राजा दशरथः पुरीम्॥ २॥ अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु। गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः॥ ३॥ कम्बलानाञ्च मुख्यानां क्षौमान् कोट्यम्बराणि च। हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम्॥ ४॥ ददौ कन्याशतं तासां दासीदासमनुत्तमम्। हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च॥ ५॥ ददौ राजा सुसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम्। दत्वा बहुविधं

राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम्॥ ६ ॥ प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः । राजाप्ययोध्याधिपतिः सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥७॥ ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः । गच्छन्तन्तु नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम् ॥ ८ ॥ घोरास्तु पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति समन्ततः । भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्तिस्म प्रदक्षिणम् ॥ ९ ॥ तान् दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्य्यपृच्छत । असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ १० ॥ किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विषीदति। राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ॥ ११॥ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् । उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतम् ॥ १२ ॥ मृगाः प्रशमयंत्येते सन्तापस्त्यज्यतामयम् । तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ १३ ॥ कम्पयन्मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महाद्रुमान् । तमसा संवृतः सूर्य्यः सर्वे नावेदिषुर्दिशः ॥ १४ ॥ भस्मना चावृतं सर्वं संमूढमिव तद्बलम् । वसिष्ठ ऋषयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा ॥ १५ ॥ विसंज्ञा इव तत्रासन् सर्वमन्यद्विचेतनम् । तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ॥ १६॥ ददर्श भीमसङ्काशं जटामण्डलधारिणम् । भार्गवं जामदग्न्येयं राजा राजविमर्दनम् ॥ १७ ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम् । ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः ॥ १८॥ स्कन्धे चासज्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् । प्रगृह्य शरमुग्रञ्च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा भीमसङ्काशं ज्वलन्तमिव पावकम् । वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥२०॥ सङ्गता मुनयः सर्वे सञ्जल्पुरथो मिथः । कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥२१॥ पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः । क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् । ऋषयो राम रामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां ऋषिदत्तां प्रतापवान्। रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुःसप्ततितमः सर्गः।

राम दाशरथे वीर वीर्य्यन्ते श्रूयतेऽद्भुतम्। धनुषोभेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥१॥ यदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्तथा। तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम् ॥ २॥ तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्धनुः। पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽप्यस्य पूरणे। द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्य्यश्लाघ्यमहं तव ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा। विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥५॥ क्षत्ररोषात् प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः। बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि॥ ६ भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम्। सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७॥ स त्वं धर्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम्। दत्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥ मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने। न चैकस्मिन् हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥९॥ ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान्। अनादृत्य तु तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १०॥ इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते। दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥११॥ अनुत्सृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे। त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥१२॥ इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः। तदिदं वैष्णवं रामः धनुः परपुरञ्जयम् ॥ १३ ॥ समानसारं काकुत्स्थ

रौद्रेण धनुषा त्विदम् । तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्तिस्म पितामहम् ॥१४॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया । अभिप्रायन्तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥१५॥ विरोधं जनयामास तपःसत्यवतांवरः । विरोधे तु महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥१६॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः । तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥१७॥ हुङ्कारेण महादेवस्तंभितोथ त्रिलोचनः । देवैस्तदा समागम्य सर्षिसंघैः सचारणैः ॥१८ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ । जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥१९ ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा । धनूरुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ॥ २० ॥ देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकं । इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरञ्जयम् ॥ २१ ॥ ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् । ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः । पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते । अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २३ ॥ वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणं । क्षत्रमुत्सादयं रोषाज्जाताजातमनेकशः ॥ २४ ॥ पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने । यज्ञस्यांते ददौ राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥२५॥ दत्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः । श्रुत्वा तु धनुषो भेदं ततोहं द्रुष्टुमागतः ॥ २६ ॥ तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २७ ॥ योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरञ्जयम् । यदि शक्तोसि काकुत्स्थ द्वंद्वं दास्यामि ते ततः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा। गौरवाद्यन्त्रितकथः पितूराममथाब्रवीत् ॥१॥ श्रुतवानस्मि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव। अनुरुध्यामहे ब्रह्मन् पितुरानृण्यमास्थितः ॥२॥ वीर्य्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव। अवजानासि मे तेजः पश्य मेद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधं। शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥४॥ आरोप्य स धनूरामः शरं सज्यं चकार ह। जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोसीतिपूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च। तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥६॥ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमार्जितान्। लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥ न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः। मोघः पतति वीर्य्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः। पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः। यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १० ॥ जड़ीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्द्धरे। निर्वीर्य्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ । तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जड़ीकृतः। रामं कमलपत्राक्षं मन्दमन्दमुवाच ह ॥ १२ ॥ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा। विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशां। तदा प्रभृति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह ॥ १४ ॥ तामिमां मद्गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव। मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया। जहि तान्छूरमुख्येन माभूत्कालस्य पर्य्ययः ॥१६॥ अक्षय्यं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरेश्वरं। धनुषोस्य परामर्शात् स्वस्ति तेस्तु परंतप ॥ १७ ॥ एते सुरगणाः सर्वे निरीक्ष-

ते समागताः । त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १८ ॥ न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति । त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत । शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥ तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्यः प्रतापवान् । रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥२१॥ स हतान् दृश्य रामेण स्वान् लोकांस्तपसार्ज्जितान् । जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥ ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा । सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २३ ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रपूजितः । ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्सप्ततितमः सर्गः ।

गते रामे प्रशांतात्मा रामो दाशरथिर्धनुः । वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते महायशाः ॥ १ ॥ अभिवाद्य गतो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् । पितरं विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥ जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरंगिणी । अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतं । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्युपाघ्राय राघवं ॥ ४ । गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः । पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ॥ ५ ॥ चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् । पताकाध्वजिनीरम्यां तूर्य्योद्घुष्टनिनादितां ॥६॥ सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्करां । राजप्रवेशसुमु-

स्वैः पौरैर्मंगलपाणिभिः ॥ ७ ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृतां। पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ ८ ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिश्च महायशाः। प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियम् ॥ ९ ॥ ननन्द स्वजनै राजा गृहे कामैः सुपूजितः। कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा ॥१०॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः। ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ ११ ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपयोषितः। मङ्गलालापनैर्होमैः शोभिताः क्षौमवाससः ॥ १२ ॥ देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन्। अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥१३॥ रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः। कृतदारा कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥१४॥ शुश्रूषमाणाः पितरं वर्त्तयन्ति नरर्षभाः। कस्य चित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥१५॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः। अयं कैकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ १६॥ त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजिन्मातुलस्तव। श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः ॥ १७ ॥ गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा। आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ १८ ॥ मातृश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ। युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ १९ ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह। गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २० ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा। पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्य्याणि सर्वशः ॥ २१ ॥ चकार रामः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च। मातृभ्यो मातृकार्य्याणि कृत्वा परमयंत्रितः ॥ २२ ॥ गुरूणां गुरुकार्य्याणि काले कालेन्ववैक्षत। एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥२३॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः। तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ स्वयंभूरिव भू-

तानां बभूव गुणवत्तरः। रामश्च सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ॥२५॥ मनस्वी तद्गतमनास्तस्या हृदि समर्पितः। प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥२६॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो विवर्द्धते। तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥२७॥ अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा। तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा। देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥२८॥ तया स राजर्षिसुतोभिकामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया। अतीव रामः शुशुभे मुदान्वितो विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥२९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तसप्ततितमः सर्गः।

बालकाण्डं समाप्तम्।

रामायणम्।

महर्षि वाल्मीकि प्रणीतम्।

अयोध्याकाण्डम्।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्।

मूल्यम्विना वितरितञ्च

" जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी "

कलिकाता

राजधान्यां भारतयन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८०३।

वाल्मीकिरामायणम्।

अयोध्याकाण्डम्।

श्रीगणेशाय नमः। गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥ स तत्र न्यवसत्
भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः। मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन
लालितः ॥२॥ तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः।
भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥ राजापि तौ
महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ। उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्र-
वरुणोपमौ ॥४॥ सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः। स्वश-
रीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ५ ॥ तेषामपि महातेजा
रामो रतिकरः पितुः। स्वयम्भूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥६॥
स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः। अर्थितो मानुषे
लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥७॥ कौशल्या शुशुभे तेन पुत्रेणा-
मिततेजसा। यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥ स
हि रूपोपपन्नश्च वीर्य्यवाननसूयकः। भूमावनुपमः सूनुर्गुणै-
र्दशरथोपमः ॥९॥ स च नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं च भाषते।
उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥१०॥ कदाचिदुपकारेण
कृतेनैकेन तुष्यति। न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥११॥

शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः । कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्र-
योग्यान्तरेष्वपि ॥१२॥ बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ।
वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ १३ ॥ न चानृत-
कथो विद्वान् वृद्धानां प्रतिपूजकः । अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजा-
श्चाप्यनुरज्यते ॥१४॥ सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ।
दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवान् शुचिः ॥२५॥ कुलोचित-
मतिः चात्रं स्वधर्मं बहु मन्यते । मन्यते परया कीर्त्या महत्
स्वर्गफलं ततः ॥१६॥ नाश्रेयसि रतो यश्च न विरुद्धकथारुचिः ।
उत्तरोत्तरयुक्तीनां वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥ अरोगस्तरुणो
वाग्मी वपुष्मान्देशकालवित् । लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको
विनिर्मितः ॥१८॥ स तु श्रेष्ठगुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ।
वह्विश्चर इव प्राणो वभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥ सर्वविद्याव्रत-
स्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् । इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो वभूव
भरताग्रजः ॥२०॥ कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः ।
वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥२१॥ धर्मकामार्थतत्वज्ञः
स्मृतिमान् प्रतिभानवान् । लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशा-
रदः ॥ २२ ॥ निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान् ।
अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ॥२३॥ दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो
नासद्ग्राही न दुर्वचः । निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषापरदोष-
वित् ॥२४॥ शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः । यः प्रग्र-
हानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥२५॥ सत्संग्रहानुग्रहणे स्थान-
विन्निग्रहस्य च । आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् ॥२६॥
श्रैष्ठ्यं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च । अर्थधर्मौ च संगृह्य
सुखतन्त्रो न चालसः ॥२७॥ वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थ-
विभागवित् । आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥२८॥
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेतिरथसंमतः । अभियाता प्रहर्ता च

सेनानयविशारदः ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः। अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ॥३०॥ नावज्ञेयश्च भूतानां न च कालवशानुगः। एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥ सम्मतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः। बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये चापि शचीपतेः ॥३२॥ तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः। गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३३ ॥ तमेवं वृत्तसम्पन्नमप्रधृष्यपराक्रमम्। लोकनाथोपमन्नाथमकामयत मेदिनी ॥ ३४ ॥ एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम्। दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्ताम्परन्तपः ॥ ३५ ॥ अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः। प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥३६॥ एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्त्तते। कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥ ३७ ॥ वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पकः। मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३८॥ यमशक्रसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ। महीधरसमो धृत्या मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३९ ॥ महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम्। अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ४० ॥ इत्येवं विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः। शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तमैर्गुणैः। तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः। निश्चित्य सचिवैः सार्द्धं यौवराज्यममन्यत ॥ ४२ ॥ दिव्यन्तरीक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम्। सञ्चचक्षेऽथ मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ॥ ४३ ॥ पूर्णचन्द्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः। लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ॥४४॥ आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च। प्राप्ते काले स धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान्नृपः ॥ ४५ ॥ नानानगरवास्तव्यान् पृथक् जानपदानपि। समानिनाय मेदिन्यां प्रधानान् पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥ तान् वेश्मनानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान्। ददर्शालं-

कृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४७ ॥ न तु कैकयराजानं जनकं वा नराधिपः । त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ॥ ४८ अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन् परपुरार्दने । ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसम्मताः ॥ ४९ ॥ अथ राजवितीर्णेषु विविधे-ष्वासनेषु च । राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ॥५०॥ स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः । उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥५१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

प्रथमः सर्गः ।

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः । हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥ दुन्दुभिस्वरकल्पेन गम्भीरेणा-नुनादिना । स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २ ॥ राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च । उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥ विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्य-मुत्तमम् । पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत्परिपालितम् ॥ ४॥ सोऽहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः प्रतिपालितम् । श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥ मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुग-च्छता । प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥ इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् । पाण्डरस्यात-पत्रस्य छायायां जरितं मया ॥ ७ ॥ प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्या-यूंषि जीवितः । जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥८॥ राजप्रभावजुष्टाञ्च दुर्वहामजितेन्द्रियैः । परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥९॥ सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजा-

हितम्। सन्निकृष्टानिमान् सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ १० ॥ अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः। पुरन्दरसमो वीर्य्ये रामः परपुरञ्जयः ॥११॥ तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम्। यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुङ्गवम् ॥ १२ ॥ अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीमान् लक्ष्मणाग्रजः। त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥१३॥ अनेन श्रेयसा सद्यः संयोक्ष्ये हमिमां महीम्। गतक्लमो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥ यदिदं मेनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम्। भवन्तो मेनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥ यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम्। अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥ इति ब्रुवन्तं मुदिता प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम्। वृष्टिमन्तं महामेघं नदन्त इव बर्हिणः ॥ १७ ॥ स्निग्धोनुनादः सञ्जज्ञे ततो हर्षसमीरितः। जनौघोद्घुष्टसन्नादो मेदिनीं कम्पयन्निव ॥ १८ ॥ तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः। ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥ १९ ॥ समेत्य ते मन्त्रयितुं समतागतबुद्धयः। ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २० ॥ अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव। स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिव ॥ २१ ॥ इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम्। गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ २२ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं मन्ये राघवं पतिमिच्छथ। राजानः संशयोयं मे तदिदं ब्रूत तत्वतः ॥ २४ ॥ कथन्नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति। भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं महाबलम् ॥ २५ ॥ ते तमूचुर्महात्मानः पौरजानपदैः सह। बहवो नृप कल्याणगुणाः सन्ति सुतस्य ते ॥ २६ ॥ गुणान् गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः। प्रियाना-

नन्दनान् कृत्स्नान् प्रवक्ष्यामोद्य तान् शृणु ॥२७॥ दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः। इक्ष्वाकुभ्योपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशाम्पते ॥ २८ ॥ रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥ प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः। बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपतिः ॥ ३० ॥ धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः। क्षान्तः सांत्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥ मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योनसूयकः। प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ ३२ ॥ वहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता। तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्द्धते ॥ ३३ ॥ देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः। सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥३४॥ गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो वभूव भरताग्रजः। कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ ३५ ॥ द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः। यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ॥ ३६ ॥ गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्त्तते। संग्रामात् पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन वा ॥ ३७ ॥ पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति। पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ॥ ३८ ॥ निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान्। शुश्रूषन्ते वचः शिष्याः कच्चिद्वर्मसुदंशिताः ॥ ३९ ॥ इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोभिभाषते। व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥४०॥ उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति। सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥ ४१ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मनाश्रितः। सम्यग्योक्ता श्रेयसाञ्च न विगृह्यकथारुचिः ॥ ४२ ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा। सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ॥ ४३ ॥ रामो लोकाभिरामोयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः। प्रजापालन-

संयुक्तो न रागोपहितेन्द्रियः॥ ४४॥ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं किन्नु महीमिमाम्। नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन॥ ४५॥ हन्त्येष नियमाद्वध्यानवध्येषु न कुप्यति। युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टैश्च तमसौ यत्र तुष्यति॥४६॥ दान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जननैर्नृणाम्। गुणैर्विरोचते रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः॥ ४७॥ तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम्। लोकपालोपमन्नाथमकामयत मेदिनी॥ ४८॥ वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्यासौ तव राघव। दिष्ट्या पुत्त्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः॥ ४९॥ बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः। देवासुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च॥ ५०॥ आशंसते जनः सर्व्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा। आभ्यन्तरश्च वाह्यश्च पौरजानपदो जनः॥ ५१॥ स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायम्प्रातः समाहिताः॥ ५२॥ सर्वदेवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे मनस्विनः। तेषां तद्याचितं देव त्वत्प्रसादात्समृद्ध्यताम्॥ ५३॥ राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिवर्हणम्। पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम्॥५४॥ तं देवदेवोपममात्मजस्ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम्। हितायनः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि॥ ५५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्वितीयः सर्गः।

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः। प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः॥ १॥ अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम। यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ॥ २॥ इति प्रत्यर्चितान् राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत्। वशिष्ठं

वामदेवश्च तेषामेवोपशृखताम् ॥ ३ ॥ चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः। यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४॥ राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत्। शनैस्तस्मिन् प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ॥ ५ ॥ वशिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत्। अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ॥ ६ ॥ तदद्य भगवन् सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि। तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥७॥ आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान् कृताञ्जलीन्। सुवर्णादीनि रत्नानि वलीन् सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥ शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी। अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥ चतुरङ्गबलञ्चैव गजञ्च शुभलक्षणम्। चामरव्यजने चोभे ध्वजं छत्रञ्च पाण्डुरम्। शतञ्च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम्। हिरण्यशृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥११॥ यच्चान्यत्किञ्चिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम्। उपस्थापयत प्रातरग्न्यागारे महीपतेः ॥ १२ ॥ अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च। चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम्। द्विजानां शतसाहस्रं यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥ सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम्। घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥१५॥ सूर्य्येऽभ्युदितामात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम्। ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्यन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ॥ १६ ॥ आवध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम्। सर्वे च तालापचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः। कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः। देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः ॥१८। उपस्थापयितव्याः सुमाल्ययोग्याः पृथक् पृथक्। दीर्घासिबद्धा योधाश्च सन्नद्धा मृष्टवाससः ॥१९॥ महाराजाङ्गणं शूराः प्रविशन्तु महोदयम्। एवं व्यादिश्य वि-

मो तौ क्रियास्तत्र विनिष्ठितौ ॥२०॥ चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च । कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥२१॥ यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ । ततः सुमन्त्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत् ॥२२॥ रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति । स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ॥ २३॥ रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनाम्बरम् । अथ तत्र सहासीनास्तदा दशरथं नृपम् ॥२४॥ प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः । म्लेच्छाश्चार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ॥ २५ ॥ उपासां चक्रिरे सर्वे तं देवा वासवं यथा । तेषां मध्ये सराजर्षिर्मरुतामिव वासवः ॥२६॥ प्रासादस्थो दशरथो ददर्शायान्तमात्मजम् । गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ २७ ॥ दीर्घबाहुं महासत्वं मत्तमातङ्गगामिनम् । चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ॥२८॥ रूपौदार्य्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् । धर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ॥ २९ ॥ न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः । अवतार्य्य सुमन्त्रस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात् ॥ ३० ॥ पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् । स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं रघुनन्दनः ॥ ३१ ॥ आरुरोह नृपं द्रष्टुं सहसा तेन राघवः । स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ॥ ३२ ॥ नाम स्वं श्रावयन् रामो ववन्दे चरणौ पितुः । तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ॥ ३३ ॥ गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् । तस्मै चाभ्युद्यतं सम्यक् मणिकाञ्चनभूषितम् ॥ ३४ ॥ दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् । तथासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ॥३५॥ स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः । तेन विभ्राजिता तत्र सा सभापि व्यरोचत ॥३६॥ विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना । तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ॥३७॥

अलङ्कृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् । स तं सुस्थितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतांवरः ॥३८॥ उवाचेदं बचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः। ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्त्वं गुणैर्ज्येष्ठो मम रामात्मजः प्रियः । त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ॥४०॥ तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि। कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ।४१॥ गुणवत्यपि तु स्नेहात् पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् । भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ॥४२॥ कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च। परीक्षयावर्त्तमानो दृत्या प्रत्यक्षया तथा ॥ ४२ ॥ अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरञ्जय। कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान्बहून् ॥ ४४ ॥ तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम्। तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः ॥ ४५ ॥ तस्मात्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर। तत्श्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकांक्षिणः ॥४६॥ त्वरिताः शीघ्रमागत्य कौशल्यायै न्यवेदयन्। सा हिरण्यञ्च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ॥४७॥ व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौशल्या प्रमदोत्तमा। अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः। ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥ ते चापि पौरा नृपतेर्बचस्तच्छ्रुत्वा तदालाभमिवेष्टमाशु। नरेन्द्रमामंत्र्य गृहाणि गत्वा देवान् समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः। मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥१॥ श्वएव पुष्यो भविता श्वोभिषेच्यस्तु मे सुतः। रामो राजीवपत्राक्षो युवराज इति प्रभुः ॥ २ ॥ अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा। सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥३॥ प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ। रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥ द्वास्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः। श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तशङ्कान्वितो भवत् ॥५॥ प्रवेश्य चैनं त्वरितो रामो वचनमब्रवीत्। यदागमनकृत्यन्ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति। श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥७॥ इति सूतवचः श्रुत्वा रामोपि त्वरयान्वितः। प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥८॥ तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः। प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ॥९॥ प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवनं पितुः। ददर्श पितरं दुरात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥ प्रणमन्तं तमुत्थाप्य सम्परिष्वज्य भूमिपः। प्रदिश्य चासनञ्चास्मै रामञ्च पुनरब्रवीत् ॥११॥ राम वृद्धोस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा यथेप्सिताः। अन्नवद्भिः क्रतुशतैर्यथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥ जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि। दत्तमिष्टमधीतञ्च मया पुरुषसत्तम ॥१३॥ अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखान्यपि। देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मि तथात्मनः ॥१४॥ न किञ्चिन्मम कर्त्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात्। अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम्। अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥ अपि चाद्याशुभान् पुत्र स्वप्नान् पश्यामि राघव। सनिर्घाता दिवोल्काश्च पतन्ति हि महास्वनाः ॥ १७ ॥ अवष्टब्धञ्च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः। आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्या-

ङ्गारकराहुभि: ॥ १८ ॥ प्रायेणैव निमित्तानामीदृशानां समु-
द्भवे। राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति ॥ १९ ॥
तद्यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव । तावदेवाभिषिञ्चस्व चला
हि प्राणिनां मति: ॥२०॥ अद्यैव चन्द्रोभ्युपगमत्पुष्यात् पूर्वं पुन-
र्वसुम् । श्व: पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तका: ॥ २१ ॥
तत्र पुष्येभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव मां । श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि
यौवराज्ये परन्तप ॥ २२॥ तस्मात्त्वयाद्यप्रभृति निशेयं नियता-
त्मना । सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥ सुहृद-
श्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्तत: । भवन्ति बहुविघ्नानि कार्या-
ण्येवंविधानि हि ॥ २४ ॥ विप्रोषितश्च भरतोयावदेवपुरादित: ।
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालोमतो मम ॥ २५ ॥ कामं खलु स-
तां वृत्ते भ्राता ते भरतस्थित: । ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानु-
क्रोशो जितेन्द्रिय: ॥ २६ ॥ किं तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति
मे मति: । सताञ्च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७ ॥
इत्युक्त: सोभ्यनुज्ञात: श्वोभाविन्यभिषेचने । व्रजेति राम:
पितरमभिभाष्याभ्ययाद्गृहम् ॥ २८ ॥ प्रविश्य चात्मनोवेश्म राज्ञा-
दिष्टेभिषेचने । तत्क्षणादेव निष्क्राम्य मातुरन्त:पुरं ययौ
॥ २९ ॥ तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् । वाग्यतां
देवतागारे ददर्शायाचतीं श्रियम् ॥ ३० ॥ प्रागेव चागता तत्र
सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा । सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामा-
भिषेचनम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन् कालेपि कौशल्यास्तस्थावामीलिते-
क्षणा । सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥
श्रुत्वा पुष्ये च पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम् । प्राणायामेन
पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥ तथा सनियमामेव सोभि-
गम्याभिवाद्य च । उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं वरम्
॥ ३४ ॥ अस्य पित्रा नियुक्तोस्मि प्रजापालनकर्मणि । भविता-

श्वोभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५ ॥ सीतयाप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह । एवमुक्तमुपाध्यायैः स हि मामुक्तवान् पिता ॥ ३६ ॥ यानि यान्यत्र योग्यानि श्वो भाविन्यभिषेचने । तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौशल्या चिरकालाभिकांक्षितम् । हर्षवाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥ वत्स राम चिरंजीव हतास्ते परिपन्थिनः । ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥३९॥ कल्याणे वत नक्षत्रे मया जातोसि पुत्रक । येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥४०॥ अमोघं वत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे । येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्तो मात्रा तु रामो भ्रातरमब्रवीत् । प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥४२॥ लक्ष्मणेमां मया सार्द्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम् । द्वितीयं मेन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ॥ ४२ ॥ सौमित्रे भुंक्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च । जीवितञ्चापि राज्यञ्च त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च । अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चतुर्थः सर्गः ।

सन्दिश्य रामं नृपतिः श्वो भाविन्यभिषेचने । पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन । श्रेयसे राज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रत ॥ २ ॥ तथेतिच स राजानमुक्त्वा वेदविदांवरः । स्वयं वशिष्ठो भगवान्ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ उपवासयितुं वीरं मन्त्रविन्मन्त्रकोवि-

दम्। ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुदृतव्रतः॥४॥ स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम्। तिस्रः कक्षा रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः॥५॥ तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमम्। मानयिष्यन् स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात्॥६॥ अभ्येत्य त्वरमाणोथ रथाभ्यासं मनीषिणः। ततोवतरयामास परिगृह्य रथात्स्वयम्॥७॥ स चैनं प्रश्रतं दृष्ट्वा सम्भाष्याभिप्रसाद्य च। प्रियार्हं हर्षयन् राममित्युवाच पुरोहितः॥८॥ प्रसन्नस्ते पिता राम यत्त्वं राज्यमवाप्स्यसि। उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया॥९॥ प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः। पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा॥१०॥ इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतः। मन्त्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं शुचिः॥११॥ ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः। अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात्॥१२॥ सुहृद्भिस्तत्र रामोपि सहासीनः प्रियम्वदैः। सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्वशः॥१३॥ हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ। यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः॥१४॥ स राजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात्। निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम्॥१५॥ वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः। बभूवुरभिसम्बाधाः कुतूहलजनैर्वृताः॥१६॥ जनवृन्दोर्मिसङ्घर्षहर्षस्वनवतस्तदा। बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः॥१७॥ सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तथा च वनमालिनी। आसीदयोध्या तदहः समुच्छ्रितगृहध्वजा॥१८॥ तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाकुलो जनः। रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयं रवेः॥१९॥ प्रजालङ्कारभूतं च जनस्यानन्दवर्द्धनम्। उत्सुकोभूज्जनो द्रष्टुन्तमयोध्यामहोत्सवम्॥२०॥ एतन्तज्जनसम्बाधं राजमार्गं पुरोहितः। व्यूहन्निव जनौघन्तं शनै राजकुलं ययौ॥२१॥

सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य च। समीयाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः। पप्रच्छ स्वमतं तस्मै कृतमित्यभिवेदयत् ॥ २३ ॥ तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः। आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥ २४ ॥ गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम्। विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥२५॥ तदग्र्यवेशप्रमदाजनाकुलं। महेन्द्रवेश्मप्रतिमन्निवेशनम्। व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥२६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चमः सर्गः।

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः। सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥१॥ प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत्ततः। महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितानले ॥२॥ शेषञ्च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियं। ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥३॥ वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः। श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥४॥ एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः। अलङ्कारविधिं सम्यक्कारयामास वेश्मनः ॥५॥ तत्र शृण्वन् सुखा वाचः सूतमागधवन्दिनाम्। पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो जजाप सुसमाहितः ॥६॥ तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम्। विमलक्षौमसम्वीतो वाचयामास स द्विजान् ॥ ७ ॥ तेषां पुण्याहघोषोथ गम्भीरमधुरस्तथा। अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ॥८॥ कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघ-

वम् । अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥ ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् । प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥१०॥ सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च । चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ॥ ११ ॥ नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च । कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥ सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च । ध्वजाः समुच्छ्रिताः साधु पताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥ नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् । मनःकर्णसुखा वाचः शुश्राव जनता ततः ॥१४॥ रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः । रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥ बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु सङ्घशः । रामाभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेव कथा मिथः ॥१६॥ कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः । राजमार्गः कृतः श्रीमान् पौरैरामाभिषेचने ॥ १७ ॥ प्रकाशीकरणार्थञ्च निशागमनशङ्कया । दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥ अलङ्कारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः । आकांक्षमाणो रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥१९॥ समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च । कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥ अहो महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः । ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥ सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः । चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥ अनुद्धतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः । यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥२३॥ चिरञ्जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः । यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥२४॥ एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः परे । दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥ २५ ॥ ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् । रामस्य पूरयामासुः पुरीं जान-

पदा जना: ॥ २६ ॥ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निस्वनः । पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७ ॥ ततस्तदिन्द्रक्षय-सन्निभं पुरं दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः । समन्ततः सस्वन-माकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षष्ठः सर्गः ।

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिता । प्रासादं चन्द्रसङ्काशमारुरोह यदृच्छया ॥ १ ॥ सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम् । अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववै-क्षत ॥ २ ॥ पताकाभिर्वराहीभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम् । कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छन्दकपथैर्वृताम् । सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरः-स्नातजनैर्युताम् ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादि-ताम् । शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम् ॥ ४ ॥ संप्रहृष्ट-जनाकीर्णां ब्रह्मघोषनिनादिताम् । प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दित-गोवृषाम् ॥ ५ ॥ हृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् । अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥ सा हर्षोत्फुल्ल-नयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् । अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती । राममाता धनं किन्नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रः प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे । कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा । आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ १० ॥ श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् । राजा दशरथो राममभि-

प्रेक्षाहि राघवम् ॥ ११ ॥ धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रम-
मर्षिता । कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥ सा द-
ह्यमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी । शयानामेव कैकेयीमिदं
वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्त्तते ।
उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टे सुभगाकारे
सौभाग्येन विकत्थसे । चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवो-
ष्णगे ॥ १५ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः । कुब्जया
पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥ कैकेयी त्वब्रवीदित्थं
कच्चित्क्षेमन्न मन्थरे । विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखि-
ताम् ॥ १७ ॥ मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ।
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥ सा विषण्णतरा
भूत्वा कुब्जा तस्या हितैषिणी । विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती
च राघवम् ॥ १९ ॥ अक्षयं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामन्दशरथो राजा यौवराज्येभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥ साऽस्म्यगाधे
भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता । दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थ-
मिहागता ॥ २१ ॥ तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ।
त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः ॥ २२ ॥ नराधिपकुले
जाता महिषी त्वं महीपतेः । उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न
बुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मवादी शठो भर्त्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ।
शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसन्धिता ॥ २४ ॥ उपस्थितः प्रयुं-
जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् । अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौशल्यां
योजयिष्यति ॥ २५ ॥ अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ।
काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥२६॥ शत्रुः पतिप्र-
वादेन मात्रेव हितकाम्यया । आशीविष इवांगेन बाले परिधृत-
स्त्वया ॥२७। यथाहि कुर्य्याच्छत्रुर्वा सर्पो वा प्रत्युपेक्षितः ।
राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥ पापेनानृ-

तस्मात्त्वेन बाले नित्यं सुखोचिता। रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २९ ॥ सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव। त्रायस्व पुत्त्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥ मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात्सा शुभानना। उत्तस्थौ हर्षसम्पूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥ अतीव सा तु सन्तुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता। दिव्यमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥ दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा। कैकेयी मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥ इदन्तु मन्थरे मह्यमाख्यातं परमम्प्रियम्। एतन्मे प्रियमाख्यातं किम्भूयो वा करोमि ते ॥ ३४ ॥ रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये। तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ । न मे परं किञ्चिदितो वरं पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचोऽमृतम्। तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं वरं परं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तमः सर्गः।

मन्थरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं हि तत्। उवाचेदन्ततो वाक्यं शोकदुःखसमन्विता ॥ १ ॥ हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे। शोकसागरमध्यस्थमात्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥ मनसा प्रहसामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती। यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥३॥ शोचामि दुर्मतित्वन्ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत्। अरेः सपत्नीपुत्त्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥ भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम्। तद्विचिंत्य विषसाम्मि

भयं भीताद्विजायते ॥५॥ लक्ष्मणो हि महाबाहू रामं सर्वात्मना गतः। शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा॥ ६ ॥ प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि। राज्यक्रमो विसृष्टस्तु तयोस्तावद्यवीयसोः॥ ७ ॥ विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः। भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम्॥ ८ ॥ सुभगा किल कौशल्या यस्याः पुत्त्रोऽभिषेच्यते। यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः॥ ९ ॥ प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषाम्। उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीव त्वं कृतांजलिः॥१०॥ एवं च त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि। पुत्त्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यति॥ ११ ॥ हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः। अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥१२॥ तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरान्ततः। रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह॥ १३ ॥ धर्मज्ञो गुणवान्दान्तः कृतज्ञः सत्यवाञ्छुचिः। रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥१४॥ भ्रातॄन् पुत्रांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति। सन्तप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम्॥ १५ ॥ भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम्॥ पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः॥ १६ ॥ सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव मन्थरे। भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे॥ १७ ॥ यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः। कौशल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु ॥१८॥ राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा। मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः ॥१९॥ कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता। दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे। शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जतीं दुःखसागरे ॥२१॥ भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः। राज-

वंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यसे ॥ २२ ॥ न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि। स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ २३ ॥ तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतंत्राणि पार्थिवाः। स्थापयंत्यनवद्यांगि गुणवत्स्वितरेष्वपि ॥२४॥ असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति। अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥२५॥ साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नाववुध्यसे। सपत्नीवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयन्दातुमर्हसि ॥ २६ ॥ ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम्। देशान्तरं नापयिता लोकान्तरमथापिवा ॥ २७ ॥ वाल एव तु मातुल्यं भरतो नापितस्त्वया। सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्विव ॥ २८ ॥ भरतानुगतः सोपि शत्रुघ्नस्तत्समङ्गतः। लक्ष्मणोपि यथा रामन्तथायं भरतङ्गतः ॥ २९ ॥ श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः। सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ॥ ३०॥ गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः। अश्विनोरिव सौभ्रात्रन्तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३१ ॥ तस्मात् न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित्करिष्यति। रामस्तु भरते पापं कुर्य्यादेव न संशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः। एतद्धि रोचते मह्यं भृशञ्चापि हितं तव ॥ ३३ ॥ एवन्ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति। यदि चेद्भरतो धर्मात् पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥ स ते सुखोचितो वालो रामस्य सहजो रिपुः। समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ ३५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम्। प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया। राममाता सपत्नी ते कथं वैरन्नयापयेत् ॥३७॥ यदा च रामः पृथिवीमवाप्स्यति प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम्। तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ ३८ ॥ यदा हि रामः पृथिवी-

मवाप्स्यति ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भविष्यति। अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवास्य विवासकारणम् ॥२८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना। दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम्। यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये ॥२॥ इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन साधये। भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ ३॥ एवमुक्ता तु सा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी। रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हन्तेदानीं प्रपश्य त्वं कैकेयि श्रूयताञ्च मे। यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥५॥ किन्न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे। यदुच्यमानमात्मार्थमतस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि। श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥ ७ ॥ श्रुत्वैवं वचनन्तस्या मन्थरायास्तु कैकयी। किञ्चिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथयस्व ममोपायं केनोपायेन मन्थरे। भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ ९ ॥ एवमुक्ता तदा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी। रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ पुरा देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः। अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ११ ॥ दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकान् प्रति। वैजयन्तमितिख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १२ ॥ स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः।

ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिन्दितः ॥ १३ ॥ तस्मिन्महति संग्रामे पुरुषान् क्षतविक्षतान्। रात्रौ प्रसुप्तान् घ्नन्ति स्म तरसापास्य राक्षसाः ॥ १४ ॥ तत्राकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा। असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥ अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्टचेतनः। तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥ तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने। स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदिच्छेयं तदा वरम् ॥ १७ ॥ गृह्णीयान्तु तदा भर्त्तस्तथेत्युक्तं महात्मना। अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ॥ १८ ॥ कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्य्यते मया। रामाभिषेकसम्भारान्निगृह्य विनिवर्त्तय ॥ १९ ॥ तौ च याचस्व भर्तारं भरतस्याभिषेचनम्। प्रव्राजनञ्च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ॥ २० ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम्। प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥ क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते। शेष्वानंतर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥ मास्मैनं प्रत्युदीक्षेथाः माचैनमभिभाषथाः। रुदन्ती पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥ दयिता त्वं सदा भर्त्तुरत्र मे नास्ति संशयः। त्वत्कृते च महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥ २४ ॥ न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम्। तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥ न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः। मन्दस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥ मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च। दद्याद्दशरथो राजा मास्म तेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥ यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ। तौ स्मारय महाभागे सोऽर्थो मा त्वामतिक्रमेत् ॥ २८ ॥ यदा तु ते वरं दद्यात् स्वयमुत्थाप्य राघवः। व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुये वरम् ॥ २९ ॥ रामप्रव्रजनं दूरं नववर्षाणि पञ्च च।

भरतः क्रियतां राजा पृथिव्यां पार्थिवर्षभ ॥ ३० ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्रजिते वनम् । रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥ रामप्रव्राजनञ्चैव देवि याचस्व तं वरम् । एवं सेत्स्यन्ति पुत्त्रस्य सर्वार्थास्तव कामिनि॥३२॥ एवं प्रव्राजितश्चैव रामोरामो भविष्यति । भरतश्च गतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥ येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति । अन्तर्वहिश्च पुत्त्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥ ३४ ॥ संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमात्मवान् । प्राप्तकालं तु मन्येहं राजानं वीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥ रामाभिषेकसङ्कल्पान्निगृह्य विनिवर्त्तय । अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्त्वया ॥ ३६ ॥ हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् । सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ॥ ३७ ॥ कैकेयी विस्मयं प्राप्य परं परमदर्शना । प्रज्ञान्ते नावजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि ॥ ३८ ॥ पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये । त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ॥ ३९ ॥ नाहं समवबुध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् । सन्ति दुःसंस्थिताः सर्वे वक्राः परमपापिकाः ॥ ४० ॥ त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना । उरस्तेभिनिविष्टं वै यावत् स्कन्धात्समुन्नतम् ॥४१॥ अधस्ताच्चोदरं शान्तं सुनाभमिव लज्जितम् । प्रतिपूर्णञ्च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ॥४२॥ विमलेन्दुना समं वक्त्रमहो राजसि मन्थरे । जघनं तव निर्घुष्टं रशनादामभूषितम् ॥ ४३ ॥ जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ च व्यायतावुभौ । त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनी ॥ ४४ ॥ अग्रतो मम गच्छन्ती राजसेतीव शोभने । आसन्याः शम्बरे माया सहस्रमसुराधिपे ॥ ४५ ॥ हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः । तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥४६। मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते । अत्र तेहं प्रमोक्ष्यामि मालां

कुब्जे हिरण्मयीम्॥ ४७॥ अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते। जातेन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि॥ ४८॥ लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु। मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम्॥ ४९॥ कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च। परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि॥ ५०॥ चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना। गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जने॥५१॥ तवापि कुब्जा कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः। पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम॥ ५२॥ इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत्। शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव॥ ५३॥ गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणं विधीयते। उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय॥ ५४॥ तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह। क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता॥ ५५॥ अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना। अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च॥५६॥ तदा हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशङ्गता। संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत्॥ ५७॥ इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि। वनन्तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यते क्षितिम्॥ ५८॥ सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः। एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते॥ ५९॥ अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः। उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम्॥ ६०॥ प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे। ततो हि कल्याणि यतस्व तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषिच्यते॥ ६१॥ तथातिविद्धा महिषीति कुब्जया समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः। विधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता शशंस कुब्जां कुपिता पुनः पुनः॥६२॥ यमस्य वा मां विषयं गतामितो निशम्य कुब्जे प्रतिवेद-

यिष्यसि। वनं गते वा सुचिराय राघवो समृद्धकामो भरतो भविष्यति॥ ६३॥ अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम्। न किञ्चिदिच्छामि न चेह जीवितं न चेदितो गच्छति राघवो वनम्॥६४॥ अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी। असंस्कृतामास्तरणेन मेदिनीं तदाधिशिश्ये पतितेव किन्नरी॥ ६५॥ उदीर्णसंरम्भतमोवृतानना तदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा। नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका॥ ६६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

नवमः सर्गः।

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम्। तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी। निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी। मन्थरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा॥२॥ सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरा वाक्यमोहिता। नागकन्येव निश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी॥३॥ मुहूर्त्तञ्चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम्। सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशम्य विनिश्चयम्॥ ॥४॥ बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा। अथ सा रुषिता देवी सम्यक्कृत्वा विनिश्चयम्॥ ५॥ संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटिं मुखे। ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च॥ ६॥ अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे। तया तान्यपविद्धानि माल्यानाभरणानि च॥७॥ अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः। क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा॥८॥ एकवेणीं दृढां बध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी।

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ॥ ९ ॥ उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनत्। अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥१०॥ प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी। स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥ ११ ॥ पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः। शुकबर्हिसमायुक्तं क्रौञ्चहंसरुता युतम् ॥१२॥ वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जावामनिकायुतम्। लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ॥ १३ ॥ दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतम्। नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितम्॥ ॥ १४ ॥ दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः। विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ १५ ॥ उपपन्नं महार्हैश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमम्। स प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् ॥१६॥ न ददर्श स्त्रियं राजा कैकेयीं शयनोत्तमे। स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थी मनुजाधिपः ॥१७॥ अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च। न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्त्तत ॥ १८ ॥ न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन। ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ॥ १९ ॥ यथा पुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम्। प्रतीहारी त्वथोवाच संत्रस्ता तु कृताञ्जलिः ॥ २० ॥ देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता। प्रतिहार्य्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ २१॥ विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः। तत्र तां पतितां भूमौ शयानामयथोचिताम् ॥ ॥ २२ ॥ प्रतप्त इव दुःखेन सोपश्यज्जगतीपतिः। स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योपि गरीयसीम्॥ २३ ॥ अपापः पापसङ्कल्पां ददर्श धरणीतले। लतामिव विनिच्छिन्नां पतितां देवतामिव ॥२४॥ किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा। मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ २५ ॥ करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने। महागज इवारण्ये स्नेहात्परम-

दुःखितः ॥२६॥ परिमृज्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः । कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥ न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् । देवि केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता ॥२८॥ यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांशुषु । भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥२९॥ भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी । सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥३०॥ सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि । कस्य वापि प्रियं कार्य्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥३१॥ कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् । मा रौत्सीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि सम्परिशोषणम् ॥ ३२ ॥ अवध्यो बध्यतां को वा बध्यः को वा विमुच्यताम् । दरिद्रः को भवेदाढ्यो द्रव्यवान्वाप्यकिञ्चनः ॥३३॥ अहञ्च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः । न ते कञ्चिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥३४॥ आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् । बलमात्मनि जानन्ती न मां शंकितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे । यावदावर्त्तते चक्रं तावती मे वसुन्धरा ॥ ३६ ॥ द्राविडाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः । वङ्गाङ्गमागधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोशलाः ॥३७ तत्र जातं बहु द्रव्यं धनधान्यमजाविकम् । ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३८ ॥ किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने । तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतम् ॥३९॥ तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् । तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ॥ ४० ॥ परिपीड़यितुं भूयो भर्त्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

दशमः सर्गः ।

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् । उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥ नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्नावमानिता । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥ प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि । अथ ते व्याहरिष्यामि यथाभिप्रार्थितं मया ॥३॥ तामुवाच महाराजः कैकेयीमीषदुत्स्मयः । कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु भुवि स्थिताम् ॥४॥ अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम । मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥ तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना । शपे ते जीवनार्हेण ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥ ६ ॥ यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवम् । तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥ आत्मना चात्मजैश्चान्यैर्वृणोयं मनुजर्षभम् । तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥८॥ भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे । एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥९ बलमात्मनि पश्यन्ती न विशंकितुमर्हसि । करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥१०॥ सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् । निर्माध्यस्थाच्च हर्षाच्च बभाषे दुर्वचं वचः ॥ ११ ॥ तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः । व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ १२॥ यथा क्रमेण शपसे वरं मम ददासि च । तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥ १३ ॥ चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहरात्र्यहनी दिशः । जगच्च पृथिवी चेयं सगन्धर्वा सराक्षसा ॥१४॥ निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः । यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ १५ ॥ सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः । वरं मम ददात्येष सर्वे शृण्वन्तु देवताः ॥ १६ ॥ इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च । ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥ स्मर राजन् पुरावृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे । तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा

॥१८॥ तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः। जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ॥ १९॥ तौ दत्तौ च वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम्। तवैव पृथिवीपाल सकाशे रघुनन्दन॥२०
तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण नचेद्दास्यसि मे वरम्। अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता॥२१॥ वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशेकृतः। प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः॥२२॥ ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम्। वरौ देयौ त्वया देव तदा दत्तौ महीपते॥ २३॥ तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः। अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः॥ २४॥ अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेभिषिच्यताम्। यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया॥२५॥ तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोयमागतः। नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः॥ २६॥ चीराजीनधरो धीरो रामो भवतु तापसः। भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम्॥ २७॥ एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे। अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने॥२८॥ स राजराजो भव सत्यसङ्गरः कुलं च शीलञ्च हि जन्म रक्ष च। परत्र वासे हि वदंत्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम्॥ २९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकादशः सर्गः।

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः। चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्त्तं प्रतताप च॥१॥ किं नु मेयं दिवास्वप्नः चित्तमोहोपि वा मम। अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः॥२॥ इति संचिन्त्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदा सुखम्। प्रतिलभ्य ततः

संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ॥३॥ व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः। असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥ मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः। अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥५॥ मोहमापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः। चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः॥ ६ ॥ कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धो निर्दहन्निव तेजसा। नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि॥ ७ ॥ किं कृतं तव रामेण पापि पापं मयापि वा। सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ॥ ८ ॥ तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता। त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता ॥९॥ अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा। जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ॥ १० ॥ अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम्। कौशल्यां च सुमित्रां च त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ ११ ॥ जीवितं चात्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलम्। परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥१२ ॥ अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेतनम्। तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं शस्यं वा सलिलं विना ॥ १३ ॥ न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम्। तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ॥१४॥ अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे। किमर्थं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥ अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये। अस्तु यत्तत्त्वया सर्वं व्याहृतं राघवं प्रति। ॥ १६ ॥ स मे ज्येष्ठसुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे। तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा शोकसन्तप्ता सन्तापयसि मां भृशम्। आविष्टासि गृहे शून्ये सा त्वं परवशं गता ॥१८॥ इक्ष्वाकूणां कुले देवि सम्प्राप्तः सुमहानयम्। अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विकृता मतिः॥ १९ ॥ न हि किञ्चिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम। अकरोस्त्वं विशालाक्षि

तेन न श्रद्दधामि ते ॥२०॥ ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना । बहुशो हि स्म बाले त्वं कथाः कथयसे मम ॥२१॥ तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः । कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २२ ॥ अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मकृतात्मनः । कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥ रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने । तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४ ॥ रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा । विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्षये ॥ २५ ॥ शुश्रूषां गौरवञ्चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् । कस्तु भूयस्तरं कुर्य्यादन्यत्र पुरुषर्षभात् ॥ २६ ॥ बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् । परिवादोपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥२७॥ सांत्वयन् सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा । गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥२८॥ सत्येन लोकान् जयति द्विजान्दानेन राघवः । गुरून् शुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९॥ सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् । विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥ तस्मिन्नार्जवसम्पन्ने देवि देवोपमे कथम् । पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥ न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः । स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥ क्षमा यस्मिंस्तपस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता । अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥ मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः । दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किञ्चिदधिगम्यते । तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वं मृत्युमाविश ॥ ३५ ॥ अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते । शरणं भव रामस्य मा धर्मो मामिह स्पृशेत् ॥३६॥ इति दुःखाभिसन्तप्तं विलपन्तमचेतनम् । घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥

पारं शोकार्णवस्याशु प्रलपन्तं पुनः पुनः। प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः॥ ३८॥ यदि दत्वा वरं राजन् पुनः प्रत्यनुतप्यसे। धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि॥ ३९॥ यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह। कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि॥४०॥ यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत्। तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि॥४१॥ किल्बिषत्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप। यो दत्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे॥ ४२॥ शैव्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ। अलर्कश्चक्षुषी दत्वा जगाम गतिमुत्तमाम्॥४३॥ सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्त्तते। समयं मानृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन्॥४४॥ सत्यं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येभिषिच्य च। सह कौशल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते॥४५॥ भवत्वधर्मोधर्मो वा सत्यं वा यदिवानृतम्। यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः॥ ४६॥ अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः। पश्यतस्ते मरिष्यामि रामोद्य ह्यभिषिच्यते॥ ४७॥ एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम्। अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं न क्रियां समुपाददे॥४८॥ भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप। यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात्॥ ४९॥ एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह। विलपन्तंच राजानं न प्रतिव्याजहार सा॥ ५०॥ श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वाक्यं परमशोभनम्। रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च॥ ५१॥ नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्त्तं व्याकुलेन्द्रियः। प्रेक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम्॥ ५२॥ तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम्। दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजा न सुखितोभवत्॥ ५३॥ स देव्या व्यवसायञ्च घोरञ्च शपथं कृतम्। ध्यात्वा रामेति निश्वस्यच्छिन्नस्तरुरिवापतत्॥ ५४॥ नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथा-

तुरः । हृततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥५५॥ दीनया-
तुरया वाचा इतीदोवाच कैकयीम् । अनर्थमिममर्थाभं केन
त्वमुपदेशिता ॥५६॥ भूतोपहतचित्तेव ब्रुवन्ती मां न लज्जसे ।
शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ॥ ५७ ॥ बालायास्त-
त्त्विदानीन्ते लक्षये विपरीतवत् । कुतो वा ते भयं जातं या त्व-
मेवंविधं वरम् ॥५८॥ राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ।
विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन वा ॥ ५९ ॥ यदि भर्तुः प्रियं
कार्य्यं लोकस्य भरतस्य च । नृशंसे पापसङ्कल्पे क्षुद्रे दुष्कृत-
कारिणि । किन्नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ॥ ६० ॥
न कथंचिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् । रामादपि हि तं मन्ये
धर्मतो बलवत्तरम् ॥ ६१ ॥ कथं द्रक्ष्यामि रामस्य वनं गच्छेति
भाषिते । मुखवर्णं विवर्णन्तु यथैवेन्दुमुपप्लुतम् ॥६२॥ तां तु मे
सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् । कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां
परैरिव हताञ्चमूम् ॥ ६३ ॥ किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नाना-
दिग्भ्यः समागताः । बालो बतायमैक्ष्वाकुश्चिरं राज्यमकारयत् ॥
॥ ६४ ॥ यदाहि बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः । परिप्रक्ष्यन्ति
काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहन्तदा ॥ ६५ ॥ कैकेय्या क्लिश्यमानेन
रामः प्रव्राजितो मया । यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भवि-
ष्यति ॥ ६६ ॥ किं मां वक्ष्यति कौशल्या राघवे वनमास्थिते ।
किञ्चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥६७॥ यदा यदा च
कौशल्या दासीवच्च सखीव च । भार्य्यावद्भगिनीवच्च मातृव-
च्चोपतिष्ठते ॥ ६८ ॥ सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्त्रा प्रियंवदा ।
न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥ ६९ ॥ इदानीं
तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि । अपथ्यं व्यञ्जनोपेतं भुक्त-
मन्नमिवातुरम् ॥७०॥ विप्रकारञ्च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ।
सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ॥ ७१ ॥ कृपणं

वत वैदेही श्रोष्यति इयमप्रियम् । मां च पञ्चत्वमापन्नं रामञ्च
वनमाश्रितम् ॥ ७२ ॥ वैदेही वत मे प्राणान् शोचन्ती क्षपयि-
ष्यति । हीना हिमवतः पार्श्वे किन्नरेणेव किन्नरी ॥ ७३ ॥
न हि राममहं दृष्ट्वा प्रवसन्तं महावने । चिरञ्जीवितुमाशंसे
रुदन्तीं चापि मैथिलीम् ॥७४॥ सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्त्रा
कारयिष्यसि । रामे प्रव्राजिते देवि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥७५॥
सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवसाम्यसतीं सतीम् । रूपिणीं विष-
संयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ॥७६॥ अनृतैर्वत मां सान्त्वैः सा-
न्त्वयन्तीव भाषसे । गीतशब्देन संरुध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ॥
॥ ७७ ॥ अनार्य्य इति मामार्य्याः पुत्त्रविक्रायिकं ध्रुवम् । विकरि-
ष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७८ ॥ अहो दुःखमहो
कष्टं यत्र वाचः क्षमे तव । दुःखेनेवंविधं प्राप्तं पुराकृतमिवा-
शुभम् ॥ ७९ ॥ चिरं खलु मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता ।
अज्ञानादुपसम्पन्ना रज्जुरुद्बन्धनी यथा ॥ ८० ॥ रममाणस्त्वया
सार्द्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये । बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवा-
स्पृशम् ॥ ८१ ॥ तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ।
मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ ८२ ॥ वालिशो
वत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् । स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं
प्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥ व्रतैश्च ब्रह्मचर्य्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्शितः ।
भोगकाले महत् कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥ नालं द्वितीयं
वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम् । स वनं प्रव्रजेत्युक्तो वाढमित्येव
वक्ष्यति ॥८५॥ यदि मे राघवः कुर्य्याद्वनं गच्छेति चोदितः ।
प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वत्स करिष्यति ॥ ८६ ॥ शुद्धभावो
हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः । वनं पुत्त्र व्रजेत्युक्तो नैवा-
न्यत्प्रतिवक्ष्यति ॥ ८७ । राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृ-
तम् । मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८८ ॥ मृते

मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे । इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ८६ ॥ कौशल्या मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति । दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति ॥ ६० ॥ कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह । प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयी सुखिनी भव ॥६१॥ मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः । इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥६२॥ प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् । मास्म मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ ६३ ॥ हन्तानार्य्ये ममामित्रे सकामा भव कैकयि । हृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुङ्गवे ॥ ६३ ॥ सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि । त्वं राजपुत्रि दैवेन न्यवसो मम वेश्मनि ॥ ६४ ॥ अकीर्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे । सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ ६५ ॥ कथं रथैर्विभुर्य्यात्वा गजाश्वैश्च मुहुर्मुहुः । पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥६५॥ यस्य चाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः । अहंपूर्वाः पचन्तिस्म प्रशस्तं पानभोजनम् ॥६७॥ स कथन्नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च । भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्त्तयिष्यति ॥ ६८ ॥ महार्हवस्त्रसंवीतो भूत्वा चिरसुखोचितः । काषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ॥६६॥ कस्यैतद्दारुणं वाक्यमेवंविधमपीरितम् । रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ १०० ॥ धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः । न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥१०१॥ अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे ममानुतापाय निविष्टभावे । किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं हितानुकारिण्यथवापि रामे ॥१०२॥ परित्यजेयुः पितरोऽपि पुत्रान् भार्य्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः । कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत्स्यां दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥१०३॥ अहं पुनर्देवकुमाररूपमलङ्कृतं तं सुतमाव्रजन्तम् । नन्दामि पश्य-

न्निव दर्शनेन भवामि दृष्ट्वैव पुनर्युवेव ॥१०४॥ विना हि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वापि । रामं तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवेन्न कश्चिदिति चेतना मे ॥ १०५ ॥ विनाशकामामहितामभित्रामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वां । चिरं बताङ्केन धृता हि सर्पी महाविषा तेन हतोऽस्मि मोहात् ॥१०६॥ मया च रामेण सलक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह । पुरञ्च राष्ट्रञ्च निहत्य बान्धवान्ममाहितानां च भवाभिभाषिणी ॥१०७॥ नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे । न नाम ते केन मुखात्पतन्त्यधो विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ १०८ ॥ न किंचिदाहाहितमप्रियं वचो नवेति रामः परुषाणि भाषितुम् । कथं तु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान् गुणनित्यसंमते ॥ १० ॥ प्रताप्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा सहस्रशो वा स्फुटितां महीं व्रज । न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं ममाहितं कैकयराजघातिनि ॥ ११० ॥ सुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम् । न जीवितुं त्वां विसहे मनोरमां दिधक्षमाणां हृदयं सबन्धनम् ॥ १११ ॥ न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनात्मजेनात्मवता कुतो रतिः । समाहितं देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे । ११२ ॥ स भूमिपालो विलपन्ननाथवत् स्त्रिया गृहीतो हृदयेतिमात्रया । पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितावुभावसंस्पृश्य यथातुरस्तथा ॥ ११३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्वादशः सर्गः ।

———

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम्। ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम्॥ १॥ अनर्थरूपासिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी। पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना॥२॥ त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः। मम चेमं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि॥३॥ एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा। प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव॥ ४॥ मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे। हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव॥ ॥ ५॥ स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम्। प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं तव॥ ६॥ कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनम्। यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति॥७॥ अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान्। रामो लब्धो महाबाहुः स कथं त्यज्यते मया॥ ८॥ शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः। कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते॥ ९॥ कथमिन्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम्। अभिराममहं रामं प्रेषयिष्यामि दण्डकान्॥ १०॥ सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च। दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः॥ ११॥ यदि दुःखमकृत्वा तु मम संक्रमणं भवेत्। अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम्॥१२॥ नृशंसे पापसङ्कल्पे रामं सत्यपराक्रमम्। किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम॥१३॥ अकीर्त्तिरतुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे। तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः। अस्तमभ्यगतः सूर्य्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत॥ १४॥ सा त्रियामा तथा तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता। राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी॥१५॥ तदैवोष्णं विनिश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः। विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः॥१६॥ न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते। क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोऽञ्जलिः॥ १७॥ अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि

निर्घृणाम्। नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत्॥ १८॥ एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः। प्रसादयामास पुनः कैकेयीं चेदमब्रवीत्॥१९॥ साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः। प्रसादः क्रियतां भद्रे देवि राज्ञो विशेषतः॥२०॥ शून्येन खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम्। कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि॥२१॥ प्रसीद देवि रामोपि त्वद्दत्तं राज्यमव्ययम्। लभतामसितापाङ्गे यशः परमवाप्स्यसि॥ २२॥ मम रामस्य लोकस्य गुरूणां भरतस्य च। प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे॥२३॥ विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः। श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम्॥ २४॥ ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम्। समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः॥ २५॥ इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः। विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः॥ २६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रयोदशः सर्गः।

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि। विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य सैक्ष्वाकुमिदमब्रवीत्॥ १॥ पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम्। शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि।२॥ आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः। सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं धर्मं प्रति चोदितः॥ ३॥ संश्रुत्य शैब्यः श्येनाय स्वान्तनुं जगतीपतिः। प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम

गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे।
याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्या विमना ददौ ॥५॥ सरितां तु पतिः
स्वल्पां मर्य्यादां सत्यमन्वितः। सत्यानुरोधात् समये वेलां स्वां
नातिवर्त्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः।
सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम् ॥ ७॥ सत्यं समनुवर्त्तस्व
यदि धर्मे धृता मतिः। स वरः सफलो मेस्तु वरदो ह्यसि सत्तमः
॥ ८ ॥ धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात्। प्रव्राजय
सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥९॥ समयञ्च ममार्येमं यदि त्वं
न करिष्यसि। अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम्
॥ १० ॥ एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया। नाशक-
त्पाशमुन्मोक्तुं वलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ११ ॥ उद्भ्रान्तहृदयश्चापि
विवर्णवदनोभवत्। स धुर्यो वै परिस्पन्दन् युगचक्रान्तरं यथा
॥ १२ ॥ विह्वलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः। कृच्छ्राद्धैर्य्येण
संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ
पापे मया धृतः। संत्यजामि स्वजञ्चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥१४॥
प्रयाता रजनी देवी सूर्य्यस्योदयनं प्रति। अभिषेकं गुरुजनस्त्वर-
यिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसम्भारैस्तदर्थमुपक-
ल्पितैः। रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया। व्याहन्तास्यशुभा-
चारे यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥ न शक्तोद्यास्म्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा
पूर्वं तथा सुखम्। हतहर्षं निरानन्दं पुनर्जनमवाङ्मुखम्
॥ १८ ॥ तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः। प्रभाता श-
र्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रमालिनी ॥ १९ ॥ ततः पापसमाचारा
कैकेयी पार्थिवं पुनः। उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्च्छिता
॥ २० ॥ किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गररुजोपमम्। आनाय-
यितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ २१ ॥ स्थाप्य राज्ये मम सुतं

कृत्वा रामवनेचरम्। निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भवि-
ष्यसि ॥ २२ ॥ स तत्र इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः। राजा
प्रचोदितोभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धर्मबन्धेन बद्धो-
ऽस्मि नष्टा च मम चेतना। ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि
धार्मिकम् ॥ २४ ॥ ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे।
पुष्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्त्ते च समागते ॥ २५ ॥ वशिष्ठो गुण-
सम्पन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा। उपगृह्याशु सम्भारान् प्रविवेश
पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥ सिक्तसम्मार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम्।
संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ॥ २७ ॥ महोत्सवसमा-
कीर्णां राघवार्थे समुत्सुकाम्। चन्दनागुरुधूपैश्च सर्वतः परि-
धूपिताम् ॥ २८ ॥ तां पुरीं समतिक्रम्य पुरन्दरपुरोपमाम्।
ददर्शान्तःपुरं श्रीमन्नानाध्वजगणायुतम् ॥ २९ ॥ पौरजान-
पदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम्। ब्रह्मविद्भिः सुसंपूर्णं सदस्यैः
परमार्चितैः ॥ ३० ॥ तदंतःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम्।
वशिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥ स त्वपश्यद्विनिष्क्रां-
तं सुमंत्रं नाम सारथिम्। द्वारे मनुजसिंहस्य सचिवं प्रिय-
दर्शनम् ॥ ३२ ॥ तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम्।
वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम् ॥ ३३ ॥ इमे गङ्गोदक-
घटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः। औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थ-
माहृतम् ॥ ३४ ॥ सर्ववीजानि गन्धश्च रत्नानि विविधानि च।
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥३५॥ अष्टौ च कन्या
रुचिरा मत्तश्च वरवारणः। चतुरश्वो रथः श्रीमन्निस्त्रिं-
शो धनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥ वाहनं नरसंयुक्तं छत्रञ्च शशिसन्निभम्।
श्वेते च बालव्यजने भृङ्गारञ्च हिरण्मयम् ॥३७॥ हेमदामपिनद्धश्च-
ककुद्मान् पाण्डुरो वृषः। केशरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः
॥ ३८ ॥ सिंहासनं व्याघ्रतनुःसमिधश्च हुताशनः। सर्वे वादित्र-

सङ्घाश्च वेश्याश्चालंकृतास्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्य्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः । पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ॥ ४० ॥ एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियम्वदा ॥४०॥ अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ॥ ४१ ॥ त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेहनि । पुष्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महात्मनः । सुवन्नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥ तन्तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसम्मताः । न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥४४॥ स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् । वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततः सूतो यथाकालं पार्थिवस्य निवेशने । सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ॥ ४६ ॥ यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये । प्रीतः प्रीतेन मनसा तथा नन्दय नस्ततः ॥४७॥ इन्द्रमस्यां तु वेलायामभितुष्टाव मातलिः । सोजयद्दानवान् सर्वांस्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ वेदाः सहाङ्गा विद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं प्रभुम् । ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥४९॥ आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरां शुभाम् । बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठ सुमहाराज कृतकौतुकमङ्गलः । विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ॥ ५१ ॥ सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि । वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ॥ ५२ ॥ गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् । प्रतिबुध्यस्व राजर्षे कृत्यं महदुपस्थितम् ॥ ५३ ॥ उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम् । पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृताञ्जलिभिः ॥ ५४ ॥ अयं वसिष्ठो भगवान् ब्राह्मणैः सह तिष्ठति । क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन् राघवस्याभिषेचनम् ॥५५॥ यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका । यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो

विना वृषम् ॥ ५६॥ एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते। इति तस्य वचः श्रुत्वा सांत्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ ५७ ॥ अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः। ततस्तु राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ॥ ५८ ॥ शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः। वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मम भूयो निकृन्तसि ॥ ५९ ॥ सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनञ्च पार्थिवम्। प्रगृहीतांजलिः किञ्चित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ६० ॥ यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्नशशाक महीपतिः। तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ६१ ॥ सुमन्त्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः। प्रजागरपरिश्रान्तो निद्राया वशमागतः ॥ ६२ ॥ तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम्। राममानय भद्रन्ते नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ६३ ॥ अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि। तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥ ६४ ॥ सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम्। स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च ॥६५॥ निर्जगाम च स प्रीत्या त्वरितो राजशासनात्। सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तया ॥६६॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्थमिहायास्यति धर्मभाक्। इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महतावृतः ॥ ६७॥ निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया। सागरह्रदसङ्काशात्सुमन्त्रोऽन्तःपुराच्छुभात् ॥ ६८ ॥ ततः पुरस्तात्सहसा विनिःसृतो महीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन्। ददर्श पौरान्विविधान्महाजनानुपस्थितान् द्वारमुपेत्य विष्ठितान् ॥६९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चतुर्दशः सर्गः।

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः। उपतस्थुरुपस्थानं सहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥ अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च। राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणाः सुसङ्गताः ॥ २ ॥ उदिते विमले सूर्य्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि। लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्मे रामस्य च स्थिते ॥ ३ ॥ अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम्। काञ्चना जलकुम्भाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥ रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा। गङ्गायमुनयोः पुण्यात्सङ्गमादाहृतं जलम् ॥५॥ याश्चान्याः सरितः पुण्याः ह्रदाः कूपाः सरांसि च। प्राग्वाहाश्चोर्द्ध्ववाहाश्च तिर्य्यग्वाहाश्च चीरिणः ॥ ॥ ६ ॥ ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः। चौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ७ ॥ अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः। सजलाः चीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः ॥ ८ ॥ पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा। चन्द्रांशुविकचप्रख्यं काञ्चनं रत्नभूषितम् ॥ ९ ॥ सज्जन्तिष्ठति रामस्य बालव्यजनमुत्तमम्। चन्द्रमण्डलसङ्काशमातपत्रञ्च पाण्डुरम् ॥१०॥ सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरःसरम्। पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुराश्वश्च संस्थितः ॥ ११ ॥ प्रसुतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते। अष्टौ कन्याश्च माङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ॥१२॥ वादित्राणि च सर्वाणि वन्दिनश्च तथापरे। इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये सम्भ्रियेताभिषेचनम् ॥१३॥ तथा जातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम्। ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ॥ १४ ॥ अपश्यन्तोऽब्रुवन् को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत्। न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ॥ १५ ॥ यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः। इति तेषु ब्रुवाणेषु सार्वभौमान्महीपतीन् ॥१६॥ अब्रवीत्तानिदं वाक्यं सुमन्त्रो राजसत्कृतः। रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितो ह्यहम् ॥१७॥ पूज्या राज्ञो भव-

न्तश्च रामस्य तु विशेषतः। अयं पृच्छामि वचनात् सुखमायुष्म-
तामहम् ॥१८॥ राज्ञः संप्रति बुद्धस्य यच्चानागमकारणम्।
इत्युक्तान्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ॥१९॥ सदासक्तञ्च तद्वेश्म
सुमन्त्रः प्रविवेश ह। तुष्टावास्य तदा वंशं सुमन्त्रः स विशाम्पतेः
२०॥ शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत। सोऽत्यासाद्य तु तद्वेश्म
तिरस्करणिमन्तरा ॥२१॥ आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघ-
वम् ॥२२॥ सोमसूर्य्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि। वरुण-
श्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशंतु ते ॥२३॥ यथा साङ्गाश्च वेदा वै
ब्रह्माणं बोधयन्ति ते। तथा त्वां धीर बोध्यामि उत्तिष्ठ पुरुष-
र्षभ ॥ २३ ॥ गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम्। बुध्यस्व
नरशार्दूल कुरु कार्य्यमनन्तरम् ॥२४॥ ब्राह्मणा बलमुख्याश्च
नैगमाश्चागता नृपाः। दर्शनन्तेभिकांक्षंते प्रतिबुध्यस्व
राघव ॥ २५ ॥ स्तुवंतं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम्।
प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ राममानय
सूतेति यदस्यभिहितोनया। किमिदं कारणं येन ममाज्ञा
प्रतिहन्यते ॥२७॥ न चैव संप्रसुप्तोहमानयेहाशु राघ-
वम्। इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ २८ ॥ स
राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम्। निर्जगाम नृपावासा-
न्मन्यमानः प्रियं महत् ॥ २९ ॥ प्रपन्नो राजमार्गञ्च पताका-
ध्वजशोभितम्। हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन् ॥३०
स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः। अभिषेचनसंयुक्ताः
सर्वलोकस्य हृष्टवत् ॥ ३१ ॥ ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृश-
प्रभम्। रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥३२॥ महा-
कपाटपिहितं वितर्द्दिशतशोभितम्। काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणि-
विद्रुमतोरणम् ॥३३॥ शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहासमम्।
मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलङ्कृतम् ॥ ३४ ॥ मुक्तामणि-

भिराकीर्णं चन्दनागरुभूषितम्। गन्धान्मनोज्ञान् विदधद्दा-र्दुरं शिखरं यथा ॥ ३५ ॥ सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजि-तम्। सुकृतेहामृगाकीर्णमुत्कीर्णं भक्तिभिस्तथा ॥ ३६ ॥ मनश्चक्षुश्च भूतानामाददत्तिग्मतेजसा। चन्द्रभास्करसंकाशं कुवेरभवनोपमम् ॥ ३७ ॥ महेन्द्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमा-कुलम्। मेरुशृङ्गसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह ॥३८॥ उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरञ्जलिकारिभिः। उपादाय समाक्रान्तैस्तदा जानपदैर्जनैः ॥ ३९ ॥ रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैः समलङ्कृतम्। महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविराजितम् ॥ ४० ॥ नानारत्नसमा-कीर्णं कुब्जकैरपि चावृतं। स वाजियुक्तेन रथेन सारथिर्नरा-कुलं राजकुलं विराजयन्। वरूथिना रामगृहाभियायिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि हर्षयन् ॥ ४१ ॥ ततः समासाद्य महाधनं महत् प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः। मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ॥ ४२ ॥ स तत्र कैलासनिभाः स्वलं-कृताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः। प्रियान्वरान् राममते-स्थितान्बहून् व्यपोह्य शुद्धांतमुपस्थितो रथी ॥ ४३ ॥ स तत्र शुश्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृतां जनानां। नरेन्द्र-सूनोरभिमङ्गलार्थाः सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टाः ॥ ४४ ॥ महेन्द्रसद्मप्रतिमं तु वेश्म रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टं। ददर्श मे-रोरिव शृङ्गमुच्चैर्विभ्राजमानं प्रभया सुमन्त्रः ॥ ४५ ॥ उपस्थितै-रञ्जलिकारिभिश्च सोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च। कोट्योपरार्द्धैश्च विमुक्तयानैः समाकुलं द्वारपदं ददर्श ॥ ४६ ॥ ततो महामेघमही-धराभं प्रभिन्नमत्यंकुशमप्रसह्यं। रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुं-जयं नागमुदग्रकायं ॥ ४७ ॥ स्वलङ्कृतान् साश्वरथान् सकुञ्जवान् मातङ्गमुख्यांश्च ददर्श वल्लभान्। व्यपोह्य सूतः स हि तान् समंततः सहृष्टमन्तःपुरमाविवेश ॥ ४८ ॥ तदद्रिकूटाचलमेघसन्निभं महा-

विमानोत्तमवेश्मसंघवत्। अवार्य्यमाणः प्रविवेश सारथिः प्रभूत-
रत्नं मकरो यथार्णवम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चदशः सर्गः।

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम्। प्रविविक्तां ततः
कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्ट-
कुण्डलैः। अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २ ॥
तत्र काषायिणो वृद्धान्वेत्रपाणीन् स्वलंकृतान्। ददर्श विष्ठि-
तान् द्वारि त्यध्यक्षान् सुसमाहितान् ॥३॥ ते समीक्ष्य समायान्तं
रामप्रियचिकीर्षवः। सहसोत्पतिताः सर्वे ह्यासनेभ्यः ससंभ्रमाः
॥ ४ ॥ तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः। क्षिप्रमाख्यात
रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥ ते राममुपसङ्गम्य भर्त्तुः
प्रियचिकीर्षवः। सभार्य्याय च रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे
॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः। तत्रैवानाय-
यामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ तं वैश्रवणसङ्काशमुप-
विष्टं स्वलंकृतम्। ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे
॥ ८ ॥ वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना। अनुलिप्तं
परार्द्ध्येन चन्दनेन परन्तपम् ॥ ९ ॥ स्थितया पार्श्वतश्चापि बाल-
व्यजनहस्तया। उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥
साक्षात् शान्त्या समेतं वा धर्मं तं सचराचरम्। अथवा भास्करं
दीप्त्या सङ्गतं लोकमायया ॥ ११ ॥ तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं
स्वतेजसा। ववन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥१२॥
प्राञ्जलिः सुमुखं दृष्ट्वा विहारशयनासने। राजपुत्त्रमुवाचेदं

सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥ कौशल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति। महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र माचिरम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः। ततः सम्मानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥ देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे। मन्त्रयेते ध्रुवं किञ्चिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥ लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा। सञ्चोदयति राजानं मदर्थं मदिरेक्षणे ॥ १६ ॥ सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामानुवर्त्तिनी। जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता। १७ ॥ दिष्ट्या खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह। सुमन्त्रं प्राहिणोद्दूतमर्थकामकरं मम ॥ १८ ॥ यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः। ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥१९॥ हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम्। सह त्वं परिवारेण सुखमास्व रमस्व च ॥ २० ॥ पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा। आद्वारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ॥ २१ । राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम्। कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥२२॥ दीक्षितं व्रतसम्पन्नं वराजिनधरं शुचिम्। कुरङ्गशृङ्गपाणिञ्च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३॥ पूर्वां दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु मे यमः। वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूत्तरां दिशम् ॥ २४ । अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः। निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात्। २५॥ पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाशयः। लक्ष्मणं द्वारि सोऽपश्यत्प्रह्वाञ्जलिपुटस्थितम् ॥ २६॥ अथ मध्यमकक्ष्यायां समागच्छत्सुहृज्जनैः। स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च ॥ २७ ॥ ततः पावकसङ्काशमारुरोह रथोत्तमम्। वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजितं राजनन्दनः ॥ २८ ॥ मेघनादसमं नादं मणिहेमविभूषितम्। मुष्णन्तमिव चक्षूंषि प्रभया सूर्य्य-

वर्चसम् ॥ २९ ॥ करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः। हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ॥ ३० ॥ प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया। सपर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ॥३१॥ निकेतान्निर्ययौ श्रीमान्महाभ्रादिव चन्द्रमाः। चित्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुगः। जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ ३२ ॥ ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत। तस्य निःक्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः ॥ ३३ ॥ ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसन्निभाः। अनुजग्मुस्तदा रामं शतशोथ सहस्रशः ॥३४॥ अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चन्दनागुरुभूषिताः। खड्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ॥ ३५ ॥ ततो वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च वन्दिनाम्। सिंहनादाश्च शूराणां ततः शुश्रुविरे पथि ॥३६॥ हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समन्ततः। कीर्य्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिररिन्दमः ॥ ३७॥ रामं सर्वानवद्याङ्ग्यो रामपिप्रीषया ततः। वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववंदिरे ॥ ३८ ॥ नूनं नंदति ते माता कौशल्या मातृनन्दन। पश्यन्ती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमुपस्थितम् ॥३९ सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीता सीमन्तिनी वरा। अमन्यन्त हि ता नार्य्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ॥ ४० ॥ तया सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः। रोहिणीव शशांकेन रामसंयोगमागता ॥ ४१ ॥ इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः। शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः ॥४२॥ स राघवस्तत्र कथाप्रलापान् शुश्राव लोकस्य समागतस्य। आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ ४३ ॥ एष श्रियं गच्छति राघवोद्य राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन्। एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४४ ॥ लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय। न ह्यप्रियं किञ्चन जातु कश्चित्

पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेस्मिन् ॥४५॥ स घोषवद्भिश्च हयैः सुनागैः पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः । महीयमानः प्रवरैश्च वादिकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६ ॥ करेणुमातङ्गरथाश्वसंकुलं महाजनौघैः प्रतिपूर्णचत्वरम् । प्रभूतरत्नं बहुपुण्यसञ्चयं ददर्श रामो विमलं महापथम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षोड़शः सर्गः ।

स रामो रथमास्थाय सम्प्रहृष्टसुहृज्जनः । पताकाध्वजसम्पन्नं महार्हागरुधूपितम् ॥ १ ॥ अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमाकुलम् । स गृहैरभ्रसङ्काशैः पाण्डुरैरुपशोभितम् । राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागरुधूपितम् ॥ २ ॥ चन्दनानां च मुख्यानामगरूणां च सञ्चयैः । उत्तमानां च गन्धानां क्षौमकौशाम्बरस्य च ॥ ३ ॥ अविद्धाभिश्च मुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि । शोभमानमसम्बाधं तं राजपथमुत्तमम् ॥ ४ ॥ संवृतं विविधैः पण्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि । ददर्श तं राजपथं दिवि देवपथं यथा ॥५॥ दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगरुचन्दनैः । नानामाल्योपगन्धैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरम् ॥ ६ ॥ आशीर्वादान्बहून् शृण्वन् सुहृद्भिः समुदीरितान् । यथार्हञ्चापि सम्पूज्य सर्वानेव नरान्ययौ ॥ ७॥ पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः । अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोनुपालय ॥ ८ ॥ यथा स्म लालिताः पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः । ततः सुखतरं सर्वे रामे वत्स्याम राजनि ॥९॥ अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलंकृतम् । यथा पश्याम निर्यातं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किञ्चिद्भवि-

ष्यति । यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ११॥ एतास्चा-
न्याश्च सुहृदामुदासीनः शुभाः कथाः । आत्मसंपूजनीः शृण्वन् ययौ
रामो महापथम् ॥ १२॥ न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरो-
त्तमात् । नरः शक्नोत्यपाक्रष्टमतिक्रान्तेपि राघवे ॥ १३ ॥ यश्च
रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति । निन्दितः सर्वलोकेषु
स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ १४ ॥ सर्वेषु स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते
दयाम् । चतुर्णां हि वयस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥१५॥ चतु-
ष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानि च । प्रदक्षिणं परिहरन्
जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥ स राजकुलमासाद्य मेघसङ्घोपमैः
शुभैः । प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥
आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः । वर्द्धमानगृहैश्चापि
रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ । तत् पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रसदनो-
पमम् । राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १९ ॥ स
कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोतिक्रम्य वाजिभिः । पदातिरपरे कक्ष्ये
द्वे जगाम नरोत्तमः ॥२०॥ स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या नरवरा-
त्मजः । सन्निवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमत्यगात् ॥२१॥ तस्मिन् प्र-
विष्टे पितुरन्तिकं तदा । जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे । प्रतीक्षते
तस्य पुनः स्म निर्गमं यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तदशः सर्गः ।

स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे । कैकेय्या सहितं
दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥१॥ स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनी-
तवत् । ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥ रामे-

तुरवाच वचनं वाष्पपर्य्याकुलेक्षणः। शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥३॥ तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम्। रामोपि भयमापन्नः पदा स्पृष्टेव पन्नगम् ॥४॥ इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसन्तापकर्षितम्। निश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम्। उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६ ॥ अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन्। बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥ चिन्तयामास च ततो रामः पितृहिते रतः। किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८ ॥ अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोपि प्रसीदति। तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ स दीन इव शोकार्त्तो विषण्णवदनद्युतिः। कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता। कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वमेवैनं प्रसादय ॥ ११ ॥ अप्रसन्नमनाः किन्नु सदा मां प्रतिवत्सलः। विषण्णवदनो दीनो न हि मां प्रतिभाषते ॥ १२ ॥ शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते। सन्तापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥१३॥ कच्चिन्न किञ्चिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने। शत्रुघ्ने वा महासत्वे मातॄणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥ अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वा पितुर्वचः। मुहूर्त्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १५ ॥ यतो मूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः। कथं तस्मिन्न वर्त्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १६ ॥ कच्चित्ते परुषं किञ्चिदभिमानात्पिता मम। उक्तो भवत्या कोपेन येनास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥ एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः। किंनिमित्तमपूर्वोयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना। उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ १९ ॥ न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन। किञ्चि-

मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नानुभाषते॥ २०॥ प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्त्तते। तदवश्यं त्वया कार्य्यं यदनेन श्रुतं मम ॥ २१॥ एष मह्यं वरं दत्वा पुरा मामभिपूज्य च। स पश्चात्तप्यते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा॥ २२॥ अतिसृज्य ददामीति वरं मम विशाम्पतिः। स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ॥ २३॥ धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि। तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा॥ २४॥ यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदिवाशुभम्। करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ २५॥ यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते। ततोऽहमभिधास्यामि नह्येष त्वयि वक्ष्यति ॥ २६॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम्। उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ॥ २७॥ अहो धिङ्नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः। अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके॥ २८॥ भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे। नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च विशेषतः॥ २९॥ तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम्। करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते॥ ३०॥ तमार्जवसमायुक्तमनार्य्या सत्यवादिनम्। उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम्॥ ३१॥ पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव। रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे॥ ३२॥ तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम्। गमनं दण्डकारण्ये तव चैवाद्य राघव॥ ३३॥ यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि। आत्मानञ्च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु॥ ३४॥ सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम्। त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नववर्षाणि पञ्च च॥ ३५॥ भरतस्त्वाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम्। त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव॥ ३६॥ सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः। अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव

॥ ३७ ॥ भरतः कोशलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् । नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ३८ ॥ एते न त्वां नरेन्द्रोयं कारुण्येन समाप्लुतः । शोकैः संक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥ एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन । सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥ इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां न चैव रामः प्रविवेश शोकम् । प्रविव्यथे चापि महाप्रभावो राजा च पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टादशः सर्गः ।

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् । श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः । जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥ इदन्तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः । नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथा पुरमरिन्दमः ॥३॥ मन्युर्न च त्वया कार्य्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः । यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४॥ हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च । नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्य्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥ अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे । स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥ अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान्धनानि च । हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रचोदितः ॥ ७ ॥ किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः । तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥ तदाश्वासय ह्रीमन्तं किन्त्विदं यन्महीपतिः । वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥ ९ ॥ गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।

भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात्॥ १०॥ दण्डकारण्य-मेषोऽहमितो गच्छामि सत्वरः। अविचार्य्य पितुर्वाक्यं समावस्तुं चतुर्दश॥ ११॥ सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी। प्रस्थानं श्रद्दधाना हि त्वरयामास राघवम्॥ १२॥ एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः। भरतं मातुलकुलादुपावर्तयितुं नराः॥ १३॥ तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम्। राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि॥ १४॥ व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते। नैतत्किञ्चिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोपनीयताम्॥ १५॥ यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादतित्वरन्। पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा॥१६॥ धिक्कष्टमिति निश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः। मूर्च्छितोन्यपतत्तस्मिन् पर्य्यङ्के हेमभूषिते॥ १७॥ रामोप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः। कशयेव हतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः॥ १८। तदप्रियमनार्य्याया वचनं दारुणोदयम्। श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत्॥ १९॥ नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे। विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम्॥ २०॥ यत्तत्रभवतः किञ्चिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया। प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत्॥ २१॥ न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम्। यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया॥ २२॥ अनुक्तोप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम्। वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश॥ २३॥ न नूनं मयि कैकेयि कश्चिदाशंससे गुणम्। यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती॥ २४॥ यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम्। ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम्॥ २५॥ भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा। तथा भवत्या कर्त्तव्यं स हि धर्मः सनातनः॥ २६॥ स रामस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता। शोकादशक्नुवन् वाष्पं प्ररुरोद महा-

स्वनम्॥ २७। वन्दित्वा चरणौ राज्ञो विसंज्ञस्य पितुस्तदा।
कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः॥ २८॥ स रामः
पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम्। निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मा-
त्स्वन्ददर्श सुहृज्जनम्॥ २९॥ तं वाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोनु-
जगामह। लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्द्धनः॥ ३०॥
गमने च मतिञ्चक्रे वनवासाय लक्ष्मणः। अनुचिन्त्य विना रामं
नाहं जीवितुमुत्सहे॥ ३१॥ अभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः
प्रदक्षिणम्। शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन्॥३२॥
न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोपकर्षति। लोककान्तस्य
कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षयः॥ ३३॥ न वनं गन्तुकामस्य त्यज-
तश्च वसुन्धराम्। सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया॥३४॥
प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने च स्वलंकृते। विसर्जयित्वा स्वजनं
रथं पौरांस्तथा जनान्॥ ३५॥ धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि
निगृह्य च। प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान्॥ ३६॥
सर्वो ह्यभिजनः श्रीमान् श्रीमतः सत्यवादिनः। नालक्षयत
रामस्य कञ्चिदाकारमानने॥ ३७॥ उचितञ्च महावाहुर्न जहौ
हर्षमात्मवान्। शारदः समुदीर्णांशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजम्॥३८॥
वाचा मधुरया रामः सर्वं सम्मानयञ्जनम् मातुः समीपं धर्मा-
त्मा प्रविवेश महायशाः॥ ३९॥ तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता
विपुलविक्रमः। सौमित्रिरनुवव्राज धारयन्दुःखमात्मजम्॥४०॥
प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदा युतं समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम्।
न चैव रामोत्र जगाम विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्ति-
शङ्कया॥ ४१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनविंशः सर्गः।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निःक्रामति कृताञ्जलौ। आर्त्तशब्दो महान् जज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा॥ १॥ कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यान्तःपुरस्य च। गतिर्यः शरणं चासीत्स रामोद्य प्रवत्स्यति॥ २॥ कौशल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्त्तते सदा। तथैव वर्त्ततेऽस्मासु जन्म प्रभृति राघवः॥ ३॥ न क्रुध्यत्यभिशप्तोपि क्रोधनीयानि वर्ज्जयन्। क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् स सुतोद्य प्रवत्स्यति॥ ४॥ अबुद्धिर्वत नो राजा जीवलोकञ्चरत्ययम्। यो गतिः सर्वभूतानां परित्यजति राघवम्॥ ५॥ इति सर्वा महिष्यास्ता विवत्सा इव धेनवः। पतिमाचुक्रुशुश्चापि सस्वनं चापि चुक्रुशुः॥ ६॥ स हि चान्तःपुरे घोरमार्त्तशब्दं महीपतिः। पुत्त्रशोकाभिसन्तप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने॥ ७॥ रामस्तु भृशमायस्तो निश्वसन्निव कुञ्जरः। जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी॥ ८॥ सोपश्यत पुरुषं तत्र वृद्धम्परमपूजितम्। उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान् बहून्॥ ९॥ दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे समुपस्थिताः। जयेन जयतां श्रेष्ठं बर्द्धयन्ति स्म राघवम्॥ १०॥ प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः। ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृतान्॥ ११॥ प्रणम्य रामस्तान् वृद्धान् तृतीयायां ददर्श सः। स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः॥ १२॥ वर्द्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः। न्यवेदयन्त्यत्वरिता राममातुः प्रियं तदा॥ १३॥ कौशल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता। प्रभाते त्वकरोत् पूजां विष्णोः पुत्त्रहितैषिणी॥ १४॥ सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा। अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत् कृतमङ्गला॥ १५॥ प्रविश्य तु तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम्। ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम्॥ १६॥ देवकार्य्यनिमित्तञ्च तत्रापश्यत्समुद्यतम्। दध्यक्षतघृतं चैव

मोदकान् हविषस्तथा ॥ १७ ॥ लाजान्माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा। समिधः पूर्णकुम्भांश्च ददर्श रघुनन्दनः ॥ १८ ॥ तां शुक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्षिताम्। तर्पयन्तीं ददर्शाद्भिर्देवतां वरवर्णिनीम् ॥ १९ ॥ सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम्। अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ २० ॥ स मातरमभिक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः। परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामवघ्रातश्च मूर्धनि ॥ २१ ॥ तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः। कौशल्या पुत्त्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥ वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम्। प्राप्नुह्यायुश्च कीर्त्तिंञ्च धर्मञ्चाप्युचितं कुले ॥ २३ ॥ सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव। अद्यैव त्वां सधर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥ दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः। मातरं राघवः किञ्चित् प्रसार्य्याञ्जलिमब्रवीत् ॥ २५ ॥ स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तथा नतः। प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥ देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम्। इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥ गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे। विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मामुपस्थितः ॥ २८ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने। मधुमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥ भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति। मां पुनर्दण्डकारण्ये विवासयति तापसम् ॥ ३० ॥ स षड़ष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने। आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्त्तयन् ॥ ३१ ॥ सा निकृत्तेव शालस्य यष्टिः परशुना वने। पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥ तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव। रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥ उपावृत्त्योत्थितां दीनां वड़वामिव वाहिताम्। पांशुगुण्ठितसर्वाङ्गीं

विममर्ष च पाणिना ॥ ३४ ॥ सा राघवमुपासीनमसुखार्त्ता सुखोचिता। उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ ३५ ॥ यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव। नस्म दुःखमतोभूयः पश्येयमहमप्रजा ॥ ३६ ॥ एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः। अप्रजास्मीति सन्तापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ ३७ ॥ न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे। अपि पुत्रे विपश्येयमिति रामास्थितं मया ॥ ३८ ॥ सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम्। अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां वरा सती ॥ ३९ ॥ अतो दुःखतरं किन्नु प्रमदानां भविष्यति। मम शोको विलापश्च यादृशोयमनन्तकः ॥ ४० ॥ त्वयि सन्निहितेप्येवमहमासं निराकृता। किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव हि ॥ ४१ ॥ अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमसम्मता। परिचारेण कैकेय्याः समा वाप्यथवावरा ॥ ४२ ॥ यो हि मां सेवते कश्चिदथवाप्यनुवर्त्तते। कैकेय्याः पुत्त्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ ४३ ॥ नित्यंक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादिनम्। कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्त्र शक्ष्यामि दुर्गता ॥ ४४ ॥ दश सप्त च वर्षाणि जातस्य तव राघव। अतीतानि प्रकांक्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ ४५ ॥ तदक्षयमहं दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरात्। विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ॥ ४६ ॥ अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम्। कृपणा वर्त्तयिष्यामि कथं कृपणजीविकाम् ॥ ४७ ॥ उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः। दुःखसम्वर्द्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ ४८ ॥ स्थिरन्तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्य्यते। प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा ॥ ४९ ॥ ममैव नूनं मरणं न विद्यते नचावकाशोस्ति यमक्षये मम। यदन्तकोद्यैव न मान्निहीर्षति प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ ५० ॥ स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न भिद्यते यद्भुवि नावदीर्य्यते।

अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥५१॥
इदन्तु दुःखं यदनर्थकानि मे व्रतानि दानानि च संयमाश्च।
तपश्च तप्तं यदपत्यकाम्यया सुनिष्फलं वीजमिवोप्तमूषरे ॥ ५१ ॥
यदि ह्यकाले मरणं यदृच्छया लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्षितः।
गताहमद्यैव परेतसंसदं विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३ ॥
अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ।
अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदुर्बला वत्समिवाभिकाङ्क्षया ॥५४॥
भृशमसुखममर्षिता यदा बहु विललाप समीक्ष्य राघवम्। व्यसन-
मुपनिशम्य सा महत् सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
विंशः सर्गः।

तदा तु विलपन्तीं तां कौशल्यां राममातरम्। उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥ न रोचते ममाप्येतदार्ये यद्राघवो वनम्। त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत् स्त्रिया वाक्यवशङ्गतः ॥ २ ॥ विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः। नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३ ॥ नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम्। येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ॥ ४ ॥ न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः। स्वमित्रोपि निरस्तोपि योस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥ देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम्। अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत् पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥ तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः। पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥ यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः। तावदेव मया सार्द्ध-

मात्मस्थं कुरु शासनम्॥ ८॥ मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव। कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः॥ ९॥ निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ। करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये॥ १०॥ भरतस्याथ पक्षो वा यो वास्य हितमिच्छति। सर्वांस्तांश्च वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते॥ ११॥ प्रोत्साहितोयं कैकेय्या सन्तुष्टो यदि नः पिता। अमित्रभूतो निःशङ्कं बध्यतां बध्यतामपि॥ १२॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम्॥ १३॥ बलमेषः किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम। दातुमिच्छति कैकेय्या उपस्थितमिदन्तव॥ १४॥ त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम्। कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन॥ १५॥ अनुरक्तोस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः। सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे॥ १६॥ दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि राम प्रवेक्ष्यति। प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय॥ १७॥ हरामि वीर्याद्दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितम्। देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु॥ १८॥ हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम्। कृपणञ्च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम्॥ १९॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः। उवाच रामं कौशल्या रुदती शोकलालसा॥ २०॥ भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया। यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते॥२१॥ न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम्। विहाय शोकसन्तप्तां गन्तुमर्हसि मामितः॥ २२॥ धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठ धर्मञ्चरितुमिच्छसि। शुश्रूष मामिहस्थस्त्वञ्चर धर्ममनुत्तमम्॥ २३॥ शुश्रूषुर्जननीं पुत्त्रः स्वगृहे नियतो वसन्। परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः॥ २४॥ यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा

ष्यहम्। त्वां नाहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनम्॥ २५॥
त्वद्वियोगान्न मत्कार्य्यं जीवितेन सुखेन वा। त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम्॥२६॥ यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम्। अहं प्रायमिहासिष्ये नच शक्ष्यामि जीवितुम्॥ २७॥ ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम्। ब्रह्महत्यामिवाधर्मात् समुद्रः सरिताम्पतिः॥ २८॥ विलपन्तीन्तथा दीनां कौशल्यां जननीं ततः। उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम्॥ २९॥ नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम। प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम्॥३०॥ ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा। गौर्हता जानता धर्मं कण्डुना च विपश्चिता॥ ३१॥ अस्माकन्तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः। खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः॥३२॥ जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम्। कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारिणा॥ ३३॥ एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतम्। पितुर्वचनमक्लीवं करिष्यामि पितुर्हितम्॥ ३४॥ न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम्। एतैरपि कृतं देवि ये मया परिकीर्त्तिताः॥ ३५॥ नाहं धर्ममपूर्वन्ते प्रतिकूलं प्रवर्त्तये। पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोनुगम्यते॥ ३६॥ तदेतत्तु मया कार्य्यं क्रियते भुवि नान्यथा। पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नामहीयते॥ ३७॥ तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत्। वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्॥ ३८॥ तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम्। विक्रमञ्चैव सत्वञ्च तेजश्चैव दुरासदम्॥ ३९॥ मम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभलक्षण। अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च॥ ४०॥ धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम्। धर्मसंश्रितमप्येतत् पितुर्वचनमुत्तमम्॥ ४१॥ संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा

ब्राह्मणस्य वा। न कर्त्तव्यं त्वया वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥४२॥
सोऽहं न शक्ष्यामि पुनर्नियोगमतिवर्त्तितुम्। पितुर्हि वचना-
द्वीर कैकेय्या च प्रचोदितः ॥ ४३ ॥ तदेतां विसृजानार्यां क्षत्र-
धर्माश्रितां मतिम्। धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्य-
ताम् ॥ ४४ ॥ तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः।
उवाच भूयः कौशल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ ४५ ॥ अनु-
मन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम्। शापितासि मम प्राणैः
कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४६ ॥ तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात् पुनरेष्याम्यहं
पुरीम्। ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ॥ ४७ ॥
शोकः सन्धार्य्य तां मातर्हृदये साधु मा शुचः। वनवासादिहैष्यामि
पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४८ ॥ त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन
सुमित्रया। पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४९ ॥
अम्ब संहृत्य सम्भारान् दुःखं हृदि निगृह्य च। वनवासकृता
बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्त्यताम् ॥ ५० ॥ एतद्वचस्तस्य निशम्य माता
सुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवञ्च। मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी समीक्ष्य
रामं पुनरित्युवाच ॥ ५१ ॥ यथैव ते पुत्त्र पिता तथाहं गुरुः
स्वधर्मेण सुहृत्तया च। न त्वानुजानामि न मां विहाय सुदुः-
खितामर्हसि गन्तुमेव ॥ ५२ ॥ किं जीवितेनेह विना त्वया मे
लोकेन वा किं स्वधयामृतेन। श्रेयो मुहूर्त्तं तव सन्निधानं
ममेह कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५३ ॥ नरैरिवोल्काभिर-
पोह्यमानो महागजो ध्वान्तमभिप्रविष्टः। भूयः प्रजज्वाल वि-
लापमेवं निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५४ ॥ स मातरञ्चैव
विसंज्ञकल्पामार्त्तञ्च सौमित्रिमभिप्रतप्तम्। धर्मे स्थितो धर्म्य-
मुवाच वाक्यं तथा स एवार्हति तत्र वक्तुम् ॥ ५५ ॥ अहं हि
ते लक्ष्मण नित्यमेव जानामि भक्तिञ्च पराक्रमञ्च। मम त्वभि-
प्रायमसंनिरीक्ष्य मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदुःखम् ॥ ५६ ॥ धर्मार्थ-

कामाः खलु तात लोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु। ये तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्य्येव वश्याभिमता सपुत्रा ॥ ५७ ॥ यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसन्निविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत। द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता॥ ५८ ॥ गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात् प्रहर्षादथवापि कामात्। यद्व्यादिशेत् कार्य्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्य्यादनृशंसवृत्तिः ॥५९॥ स वै न शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमां न कर्तुं सकलां यथावत्। स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे देव्याश्च भर्त्ता स गतिः स धर्मः ॥६०॥ तस्मिन् पुनर्जीवति धर्मराजे विशेषतः स्वे पथि वर्त्तमाने। देवी मया सार्द्धमितोनुगच्छेत् कथंस्विदन्या विधवेव नारी॥ ६१॥ सा मानुमन्यस्व वनं व्रजन्तं कुरुष्व नः स्वस्त्ययनानि देवि। यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६२ ॥ यशो ह्यहं केवलराज्यकारणान्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम्। अदीर्घकालेन तु देवि जीविते वृणे वरामद्य महीमधर्मतः ॥ ६३ ॥ प्रसादयन्नरवृषभः स मातरं पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान्। अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम्॥ ६४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकविंशः सर्गः।

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम्। श्वसन्तमिव नागेन्द्रं रोषविस्फारितेक्षणम्॥ १॥ आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम्। उवाचेदं स धैर्य्येण धारयन् सत्त्वमात्मवान्॥ २॥ निगृह्य रोषं शोकञ्च धैर्य्यमाश्रित्य केवलम्।

अवमानं निरस्यैनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥ उपक्लृप्तं यदेतन्मे अभिषेकार्थमुत्तमम्। सर्वं निवर्त्तय क्षिप्रं कुरु कार्य्यं निरत्ययम् ॥ ४ ॥ सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम सम्भारसम्भ्रमः। अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु सम्भारसम्भ्रमः ॥ ५ ॥ यस्या मदभिषेकार्थे मानसं परितप्यते। माता नः सा यथा न स्यात् सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥ तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्त्तमपि नोत्सहे। मनसि प्रतिसञ्जातं सौमित्रेऽहमुदीक्षितुम् ॥ ७ ॥ न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धः स्मरामीह कदाचन। मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतं बाल्यञ्च विप्रियम् ॥ ८ ॥ सत्यः सत्याभिसन्धश्च नित्यं सत्यपराक्रमः। परलोकभयाद्भीतो निर्भयस्तु पिता मम ॥ ९ ॥ तस्यापि हि भवेदस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंहृते। सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १० ॥ अभिषेकविधानन्तु तस्मात् संहृत्य लक्ष्मण। अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुरः ॥११॥ मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा। सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः ॥ १२ ॥ मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि। गतेऽरण्यञ्च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ १३ ॥ बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम्। तन्तु नार्हसि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि माचिरम् ॥१४॥ कृतान्तस्त्वेव सौमित्रे द्रष्टव्यो मद्विवासने। राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्त्तने ॥ १५ ॥ कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीड़ने। यदि तस्या न भावोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ । जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम्। भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥ सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः। उग्रैर्वाक्यैरहं तस्मान्नान्यं दैवात् समर्थये ॥ १८ ॥ कथं प्रकृतिसम्पन्ना राजपुत्त्री तथागुणा। ब्रूयात् सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीड़ां भर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥ यदचिन्त्यन्तु तद्दैवं भूतेष्वपि न

हन्यते। व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्य्ययः॥ २०॥ कश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान्। यस्य न ग्रहणं किञ्चित्कर्म्मणोन्यन्न दृश्यते॥ २१॥ सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ। यच्च किञ्चित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत्॥२२॥ ऋषयोप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रपीड़िताः। उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान् भ्रश्यन्ते काममन्युभिः॥ २३॥ असङ्कल्पितमेवेह यदकस्मात् प्रवर्त्तते। निवर्त्त्यारंभयारब्धं ननु दैवस्य कर्म तत्॥२४॥ एतया तत्त्वया बुध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना। व्याहतेप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते॥ २५॥ तस्मादपरितापः सन् त्वमप्यनुविधाय माम्। प्रतिसंहारय चिप्रमभिषेचनिकीं क्रियाम्॥२६॥ एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसम्भृतैः। मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति॥ २७॥ अथवा किं ममै तेन राज्यद्रव्यमयेन तु। उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति॥ २८॥ मा च लक्ष्मण सन्तापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्य्यये। राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः॥ २९॥ न लक्ष्मणास्मिन् मम राज्यविघ्ने माता यवीयस्यतिशङ्कितव्या। दैवाभिपन्ना हि वदन्त्यनिष्टं जानासि दैवं हि तथाप्रभावम्॥ ३०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
द्वाविंशः सर्गः।

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोधःशिरास्तदा। श्रुत्वा मध्यं जगामेव मनसा दुःखहर्षयोः॥ १॥ तदा तु बध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः। निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव

रोषितः ॥ २ ॥ तस्य दुष्प्रतिवीच्यन्तत् भ्रुकुटिसहितं तदा । बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ॥ ३ ॥ अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः । तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥ ४ ॥ अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्य्यग्भ्रातरमब्रवीत् । अस्थाने सम्भ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥५॥ धर्म्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया । कथं ह्येतदसम्भ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ यथा ह्येवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः । किन्नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७ ॥ पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते । सन्ति धर्म्मोपधः श्लक्ष्णो धर्म्मात्मन् किं न बुध्यसे ॥ ८ ॥ तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात् परिजिहीर्षतोः । यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ॥ ९ ॥ तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः । लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ॥ १० ॥ नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्म्महामते । सोपि धर्म्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसङ्गाद्विमुह्यसि ॥ १२ ॥ कथं त्वं कर्म्मणा शक्तः कैकेयी वशवर्त्तिनः । करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्म्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १३ ॥ यदयं किल्बिषाद्भेदः कृतोप्येवं न गृह्यते । जायते तत्र मे दुःखं धर्म्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ १४ ॥ तवायं धर्म्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः । मनसापि कथं कामं कुर्य्यात्त्वां कामवृत्तयोः ॥ १५ ॥ तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः । यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्म्मतम् । तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १६ ॥ विक्लवो वीर्य्यहीनो यः स दैवमनुवर्त्तते । वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्य्युपासते ॥ १७ ॥ दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् । न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोवसीदति ॥ १८ ॥ द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरु-

षस्य च। दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति॥ १९ ॥
अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः। यद्दैवादाहतं तेऽद्य
दृष्टं राज्याभिषेचनम्॥ २०॥ अत्यंकुशमिवोद्दामं गजं मदज-
लोद्धतम्। प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्त्तये॥ २०॥
लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम्। नच कृत्स्ना-
स्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता॥ २२॥ यैर्विवासस्तवा-
रण्ये मिथो राजन् समर्थितः। अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश-
समास्तथा॥ २३॥ अहं तदाशान्धक्ष्यामि पितुस्तस्याश्च या तव।
अभिषेकविघातेन पुत्त्रराज्याय वर्त्तते॥ २४॥ मद्बलेन
विरुद्धाय न स्याद्दैवबलं तथा। प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं
पौरुषं मम॥ २५॥ ऊर्द्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम्।
आर्य्यपुत्त्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि॥ २६॥ पूर्वरा-
जर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते। प्रजा निःक्षिप्य पुत्रेषु पुत्र-
वत्परिपालने॥ २७॥ स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमश-
ङ्कया। नैवमिच्छसि धर्मात्मन् राज्यं राम त्वमात्मनि॥ २८॥
प्रतिजाने च ते वीर माभूवं वीरलोकभाक्। राज्यञ्च तव रक्षेय-
महं वेलेव सागरम्॥ २९॥ मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्या-
पृतो भव। अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात्॥ ३०॥
न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे। नासिराबन्धना-
र्थाय न शरास्तम्भहेतवः। अमित्रमथनार्थं मे सर्वमेतच्च-
तुष्टयम्॥ ३१॥ न चाहं कामयेत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम।
असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा॥ ३२॥ प्रगृहीतेन
वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये॥ ३३॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टै-
र्गहना दुश्चरा च मे। हस्त्यश्वरथहस्तोरुशिरोभिर्भविता
मही॥ ३४॥ खड्गधाराहता मेद्य दीप्यमाना इवाद्रयः।
पतिष्यन्ति द्विषो भूमौ मेघा इव सविद्युतः॥ ३५॥ बद्धा

गोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने। कथं पुरुषमानी स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३६ ॥ बहुभिश्चैकमत्यस्तन् लोके न च बहून् जनान् । विनियोच्याम्यहं वाणान्नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३७ ॥ अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति । राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वञ्च तव प्रभो ॥ ३८ ॥ अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च। वसूनाञ्च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३९ ॥ अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः। अभिषेचनविघ्नस्य कर्त्तृणान्ते निवारणे ॥ ४० ॥ ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां तवासुहृत्प्राणयशः सुहृज्जनैः। यथा तवेयं वसुधा वशा भवेत्तथैव मां शाधि तवास्मि किंकरः ॥ ४१ ॥ विसृज्य वाष्पं परिसान्त्व्य चासकृत् स लक्ष्मणं राघववंशवर्द्धनः। उवाच पितोर्वचने व्यवस्थितं निबोध मामेष हि सौम्य सत्पथः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रयोविंशः सर्गः ।

तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने। कौशल्या वाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥ अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वहितप्रियंवदः। मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्त्तयेत् ॥ २ ॥ यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते। कथं स भोच्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥ क एतत् श्रद्दधेच्छुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् । गुणवान् दयितो राज्ञो राघवो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥ नूनं तु बलवान् लोके कृतान्तः सर्वमादिशन् । लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यति ॥ ५ ॥ अयं

तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः । विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥ चिन्तावाष्पमहाधूमस्तवादर्शनचित्तजः । कर्षयित्वा भृशं पुत्र निश्वासायाससम्भवः ॥ ७ ॥ त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् । प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥ कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तमनुगच्छति । अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्स गमिष्यसि ॥ ६ ॥ यथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः । श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १० ॥ कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते । भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्त्तयिष्यति ॥ ११ ॥ भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः । स भवत्या न कर्त्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥ यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः । शुश्रूषा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥ एवमुक्ता तु रामेण कौशल्या शुभदर्शना । तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतांवरः । भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥ मया चैव भवत्या च कर्त्तव्यं वचनं पितुः । राजा भर्त्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥ इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च । वर्षाणि परमप्रीत्या स्थास्यामि वचने तव ॥ १७ ॥ एवमुक्ता प्रियं पुत्रं वाष्पपूर्णानना तदा । उवाच परमार्त्ता तु कौशल्या सुतवत्सला ॥ १८ ॥ आसां राम सपत्नीनां मध्ये वस्तुं न मे क्षमम् । नय मामपि काकुत्स्थः वनं वन्यां मृगीमिव ॥ १९ ॥ यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया । तां तथा रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्त्ता दैवतं प्रभुरेव च । भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥ न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ॥ २२ ॥ भरतश्चापि

धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः। भवतीमनुवर्त्तेत स हि धर्मरतः सदा॥ २३॥ यथा मयि तु निःक्रान्ते पुत्त्रशोकेन पार्थिवः। श्रमं नावाप्नुयात् किञ्चिदप्रमत्ता तथा कुरु॥ २४॥ दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत्। राज्ञो वृद्धस्य सततं हितञ्चर समाहिता॥ २५॥ व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा। भर्त्तारं नानुवर्त्तेत सा च पापगतिर्भवेत्॥२६॥ भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते गतिमुत्तमम्। अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात्॥ २७॥ शुश्रूषामेव कुर्व्वीत भर्तुः प्रियहिते रता। एष धर्मः पुरा दृष्टो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः॥ २८॥ अग्निकार्य्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः। पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः॥२९॥ एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी। नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता॥ ३०॥ प्राप्स्यसे परमं कामं मयि प्रत्यागते सति। यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम्॥ ३१॥ एवमुक्ता तु रामेण वाष्पपूर्णायतेक्षणा। कौशल्या पुत्त्रशोकार्त्ता रामं वचनमब्रवीत्॥ ३२॥ गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्त्रक। विनिवर्त्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः॥३३॥ गच्छ पुत्त्र त्वमेकाग्रो भद्रन्तेस्तु सदा विभो। पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतक्लमा॥ ३४॥ प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते। पितुरानृण्यतां प्राप्ते त्वयि लप्स्ये परं सुखम्॥ ३५॥ कृतान्तस्य गतिः पुत्त्र दुर्विभाव्या सदा भुवि। यस्त्वां सञ्चोदयति मे वच आच्छिद्य राघव॥ ३६॥ गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः। नन्दयिष्यसि मां पुत्त्र साम्ना श्लक्ष्णेन चेतसा॥ ३७॥ अपीदानीं स कालः स्याद्वनात्प्रत्यागतं पुनः। येन त्वां पुत्त्र पश्येयं जटावल्कलधारिणम्॥ ३८॥ तथा हि रामं वनवासनिश्चितं समीक्ष्य देवी परमेण

चेतसा। उवाच रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनाभि-
काङ्क्षिणी ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः।

सा विनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि। चकार माता
रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥ न शक्यते वारयितुं गच्छे-
दानीं रघूत्तम। शीघ्रञ्च विनिवर्त्तस्व वर्त्तस्व च सतां क्रमे ॥२॥
यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च। स वै राघवशार्दूल
धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥ येभ्यः प्रणमसे पुत्त्र चैत्येष्वायतनेषु
च। ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥ यानि
दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता। तानि त्वामभि-
रक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषया पुत्त्र मातृ-
शुश्रूषया तथा। सत्येन च महाबाहो चिरञ्जीवाभिरक्षितः ॥६॥
समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च। स्थण्डिलानि च
विप्राणां शैला वृक्षा ह्रदाः क्षयाः ॥ ७ ॥ पतङ्गाः पन्नगाः
सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम। स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च
महर्षिभिः ॥ ८ ॥ स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगो-
ऽर्यमा। लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ॥ ९ ॥ ऋतवः
षट् च ते सर्वे मासाः सम्वत्सराः क्षपाः। दिनानि च मुहू-
र्त्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ १० ॥ नक्षत्राणि च सर्व्वाणि
ग्रहाश्च सह दैवतैः। स्मृतिः स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्त्र
सर्वतः ॥ ११ ॥ स्कन्दश्च भगवान् देवः सोमश्चन्द्रो बृहस्पतिः।
सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ १२ ॥ ते चापि सर्वतः

सिद्धा दिशश्च सदिगीश्वराः। स्तुता मया वने तस्मिन् पान्तु त्वां पुत्र नित्यशः ॥१३॥ शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च। द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः ॥ १४ ॥ अहोरात्रे तथा सन्ध्या पान्तु त्वां वनमाश्रितम्। कलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्म दिशन्तु ते ॥ १५ ॥ महावने विचरतो मुनिवेशस्य धीमतः। तथादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः सदा ॥१६॥ राक्षसानां पिशाचानां दैत्यानां क्रूरकर्मणाम्। क्रव्यादानां च सर्वेषां माभूत् पुत्रक ते भयम् ॥ १७ ॥ प्लवङ्गा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने। सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गहने तव ॥ १८ ॥ महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः। महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक ॥ १९ ॥ नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सर्पजातयः। मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया सम्पूजितास्त्विह ॥ २० ॥ आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः। सर्वसम्पत्तयो राम स्वस्तिमान् गच्छ पुत्रक ॥२१॥ स्वस्ति तेऽस्त्वन्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः। सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २२ ॥ शुक्रः सोमश्च सूर्यश्च धनदोऽथ यमस्तथा। पांतु त्वामर्च्चिता राम दण्डकारण्यवासिनम् ॥ २३ ॥ अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिमुखात् च्युताः। उपस्पर्शनकाले तु त्वां रक्षन्तु रघूत्तम ॥ २४ ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतकर्त्ता तथार्षयः। ये च शेषाःसुरास्ते तु रक्षन्तु वनवासिनम् ॥ २५ ॥ इति माल्यैः सुरगणान् गन्धैश्चापि यशस्विनी। स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्च्चायतलोचना ॥ २६ ॥ ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना। हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २७ ॥ घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधः श्वेतसर्षपान्। उपसम्पादयामास कौशल्या परमाङ्गना ॥ २८ ॥ उपाध्यायः सविधिना हुत्वा शान्तिमना-

मथम्। कृतहव्यावशेषेण वाह्यं बलिमकल्पयत्॥ २९ ॥ मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्ति वाच्य द्विजांस्ततः। वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाम्॥ ३० ॥ ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय माता तस्य यशस्विनी। दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेद-मब्रवीत्॥ ३१ ॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते। वृत-नाशे समभवत् तत्ते भवतु मङ्गलम्॥ ३२ ॥ यन्मङ्गलं सुप-र्णस्य विनताकल्पयत् पुरा। अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम्॥ ३३ ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत्। अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम्॥ ३४ ॥ त्रिविक्रमान् प्रक्रमतो विष्णोरतुलतेजसः। यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम्॥ ३५ ॥ ऋषयः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ताः। मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलम्॥ ३६ ॥ इति पुत्रस्य सिद्धार्थां विशल्यकरणीं तथा। ओषधिं च सुशेषाश्च कृत्वा शिरसि भामिनी॥ ३७ ॥ गन्धैश्चापि समालभ्य राम-मायतलोचना। चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च॥ ३८॥ उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्त्तिनी। वाङ्मात्रेण न भावेन वाचा संसज्जमानया॥ ३९ ॥ आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी। अवदत् पुत्र सिद्धार्थो गच्छ राम यथासुखम्॥ ४०॥ अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम्। पश्यामि त्वां सुखं वत्स सुस्थितं राजवर्त्मसु॥ ४१ ॥ प्रनष्टदुःखसङ्कल्पा हर्षविद्योति-तानना। द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम्॥ ४२ ॥ भद्रं भद्रासनगतं वनवासादिहागतम्। द्रक्ष्यामि त्वां सुञ्ज: पुत्र तीर्णवन्तं पितुर्वचः॥ ४३ ॥ मङ्गलैरुपसम्पन्नो वनवासादि-हागतः। बध्वाश्च मम नित्यं त्वं कामान् सम्वर्द्ध याहि भोः॥ ४४ ॥ मयार्च्चिता देवगणाः शिवादयो महर्षयो भूत-गणाः सुरोरगाः। अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हिताय काङ्क्षन्तु

दिशश्च राघव ॥ ४५ ॥ अतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि। प्रदक्षिणं चापि चकार राघवं पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य सस्वजे ॥ ४६ ॥ तया हि देव्या च कृतं प्रदक्षिणो निष्पीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः। जगाम सीता-निलयं महायशाः स राघवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः।

अभिवाद्य तु कौशल्यां रामः सम्प्रस्थितो वनम्। कृत-स्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥ विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम्। हृदयान्याममंथेव जनस्य गुणवत्तया ॥२॥ वैदेही चापि तत् सर्वं न शुश्राव तपस्विनी। तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥ देवकार्य्यं स्म सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना। अभिज्ञा राजधर्माणां राज-पुत्री प्रतीक्षती ॥ ४ ॥ प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभू-षितम्। प्रहृष्टजनसम्पूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम्। अपश्यच्छोक-सन्तप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥ तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम्। तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृतताङ्गतः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम्। आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥ अद्य बार्हस्पतः श्रीमान् युक्तः पुष्येण राघव। प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥ न ते शतशलाकेन जल-फेननिभेन च। आवृतं वदनं वल्गुच्छत्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥

व्यजनाभ्याञ्च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम्। चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम्॥ ११॥ वाग्मिनो वन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ। स्तुवन्तो नाद्य दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः॥ १२॥ न ते क्षौद्रञ्च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः। मूर्ध्नि मूर्द्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधानतः॥ १३॥ न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः। अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा॥ १४॥ चतुर्भिर्वेगसम्पन्नैः हयैः काञ्चनभूषणैः। मुख्यैः पुष्परथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः॥ १५॥ न हस्ती चाग्रतः श्रीमान् सर्वलक्षणपूजितः। प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः॥ १६॥ न च काञ्चनचित्रन्ते पश्यामि प्रियदर्शनम्। भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर पुरःसरम्॥ १७॥ अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव। अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते॥ १८॥ इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः। सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम्॥ १९॥ कुले महति सम्भूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि। शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम॥ २०॥ राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै। कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ॥ २१॥ तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते। प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्ज्जितः॥ २२॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया। पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः॥ २३॥ सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम्। भरतस्य समीपन्ते नाहं कथ्यः कदाचन॥ २४॥ ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम्। तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम॥ २५॥ नापि त्वं तेन भर्त्तव्या विशेषेण कदाचन। अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्त्तितुम्॥ २६॥ तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सना-

तनम्। स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७॥ अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन्। वनमद्यैव यास्यामि स्थिरीभव मनस्विनि॥ २८ ॥ याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम्। व्रतोपवासपर्य्यैर्वर्त्तितव्यं त्वया नघे॥ २९ ॥ कल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि। वन्दितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः॥ ३०॥ माता च मम कौशल्या वृद्धा सन्तापकर्षिता। धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः सम्मानमर्हति॥ ३१॥ वन्दितव्यास्त्वया नित्यं याः शेषा मम मातरः। स्नेहप्रणयसम्भोगैः समा हि मम मातरः॥ ३२॥ भ्रातृपुत्त्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः। उभौ भरत-शत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम॥ ३३॥ विप्रियञ्च न कर्त्तव्यं भरतस्य कदाचन। स हि राजा च वैदेहि देशस्य च कुलस्य च॥ ३४॥ आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः। राजानः सम्प्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्य्यये॥ ३५॥ स्पृशन्निव गजो हन्ति जिघ्रन्निव भुजङ्गमः। स्मयन्निव नृपो हन्ति मान-यन्निव दुर्जनः॥ ३६॥ औरसानपि पुत्त्रान् हि त्यजन्त्यहित-कारिणः। समर्थान् प्रतिगृह्णन्ति नरानपि नराधिपाः॥ ३७॥ सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्त्तिनी। भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा॥ ३८॥ अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि। यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्तथा त्वया कार्य्यमिदं वचो मम॥ ३९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षड्विंशः सर्गः।

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी। प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १॥ किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम्। त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ॥ २॥ वीराणां राजपुत्त्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप। अनर्हमयशस्यञ्च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ॥ ३॥ आर्य्यपुत्त्र पिता माता भ्राता पुत्त्रस्तथा स्नुषा। स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वस्वभाग्यमुपासते ॥ ४॥ भर्तुर्भाग्यन्तु नार्य्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ। अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५॥ न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः। इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ६॥ यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव। अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७॥ ईर्ष्यारोषौ वहिःकृत्य पीतशेषमिवोदकम्। नय मां वीर विस्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८॥ प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा। सर्व्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते॥ ९॥ अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रमम्। नास्मि सम्प्रति वक्तव्या वर्त्तितव्यं यथा मया ॥ १०॥ अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम्। नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितम् ॥ ११॥ सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः। अचिन्तयन्ती त्रीन् लोकान् चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥१२॥ शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी। सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३॥ त्वं हि कर्तुम्वने शक्तो राम संपरिपालनम्। अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥१४॥ साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः। नाहं शक्या महाभाग निवर्त्तयितुमुद्यता ॥ १५॥ फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः। न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया सह ॥ १६ ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि।

द्रक्ष्यामि सरितः शैलान् पल्वलानि सरांसि च। द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ १७ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः। इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण सङ्गता ॥ १८ ॥ अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यमनुव्रता। सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी ॥ १९ ॥ एवं वर्ष-सहस्राणि शतं वापि त्वया सह। व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि हि न मे मतः ॥ २० ॥ स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव। त्वया राम नरव्याघ्र नाहं तदपि रोचये ॥ २१ ॥ अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं मृगायुतं वानरवारणैश्च। वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादावुपगृह्य सम्मता ॥ २२ ॥ अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम्। नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां नातो मया ते गुरुता भविष्यति ॥२३॥ तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सला नच स्म सीतां नृवरो निनीषति। उवाच चैनां बहुसन्निवर्त्तने वने निवासस्य च दुःखतां प्रति ॥२४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तविंशः सर्गः।

———

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः। न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥ सान्त्वयित्वा ततस्तां तु वाष्पदूषितलोचनाम्। निवर्त्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा। इहा-चरस्व धर्मं त्वं मे यथा मनसः सुखम् ॥ ३ ॥ सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्य्यं त्वयाबले। वने दोषा हि बहवो वदत-स्तान्निबोध मे ॥ ४ ॥ सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः।

बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥ हितबुध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते । सदासुखं न जानामि दुःखमेव सदावनम् ॥ ६ ॥ गिरिनिर्झरसम्भूता गिरिनिर्दरिवासिनाम् । सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥ क्रीड़मानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये तथा मृगाः । दृष्ट्वा समभिवर्त्तन्ते सीते दुःखमतो वनम् ॥८॥ सग्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यः सुदुस्तराः । मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥९॥ लताकण्टकसङ्कीर्णाः कृकवाकूपनादिताः । निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥ सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले । रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ ११ ॥ अहोरात्रञ्च सन्तोषः कर्त्तव्यो नियतात्मना । फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥ उपवासश्च कर्त्तव्यो यथा प्राणेन मैथिलि । जटाभारश्च कर्त्तव्यो वल्कलाम्बरधारणम् ॥ १३ ॥ देवतानाञ्च पितॄणां कर्त्तव्यं विधिपूर्व्वकम् । प्राप्तानामतिथीनाञ्च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥ कार्य्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः । चरतां नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥१५॥ उपहारश्च कर्त्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः । आर्षेण विधिना वेद्यां सीते दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥ यथालब्धेन कर्त्तव्यः सन्तोषस्तेन मैथिली । यथाहारैर्वनचरैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥ अतीववातस्तिमिरं वुभुक्षा चास्ति नित्यशः । भयानि च महान्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि । चरन्ति पृथिवीं दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः । तिष्ठन्त्यावृत्त्य पन्थानमतो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥ द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि । वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥ पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा

दंशाश्च मशकैः सह। बाधन्ते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम्॥२२॥ कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च। अरण्यवासे वसतो दुःखमेव तदा वनम्॥ २३ ॥ क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्त्तव्या तपसे मतिः। न भेतव्यञ्च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनम्॥ २४॥ तदलन्ते वनं गत्वा चमं न हि वनं तव। विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषकरं वनम्॥ २५ ॥ वनन्तु नेतुं न कृता मतिस्तदा बभूव रामेण यदा महात्मना। न तस्य सीता वचनं चकार तत्ततोब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टाविंशः सर्गः।

एतत् तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता। प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत्॥ १॥ ये त्वया कीर्त्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति। गुणानित्येव तान् विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान्॥ २॥ मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा। चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः॥ ३॥ अदृष्टपूर्वरूपत्वात् सर्वे ते तव राघव। रूपं दृष्ट्वापसर्पेयुस्तव सर्वे हि बिभ्यति॥ ४॥ त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया। त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम्॥ ५॥ न हि मां त्वत्समीपस्थामपि शक्रोऽपि राघव। सुराणामीश्वरः शक्तः प्रधर्षयितुमोजसा॥ ६ ॥ पतिहीना तु या नारी सा न शक्ष्यति जीवितुम्। काममेवंविधं राम त्वया मम विद-

र्शितम् ॥ ७ ॥ अथापि च महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम्।
पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥ लाक्षणेभ्यो
द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे। वनवासकृतोत्साहा नित्य-
मेव महाबल ॥ ९ ॥ आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल।
सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥ [कृता-
देशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया। कालश्चायं समुत्पन्नः
सत्यवाक् भवतु द्विजः ॥ ११ ॥ वनवासे हि जानामि दुःखानि
बहुधा किल। प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया। भिक्षिण्याः साधु-
वृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥ प्रसादितश्च वै पूर्वन्त्वया
बहुविधं प्रभो। गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥१४॥
कृतक्षणाहं भद्रन्ते गमनं प्रति राघव। वनवासस्य शूरस्य
मम चर्य्या हि रोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन् प्रेमभावाद्धि भवि-
ष्यामि विकल्मषा। भर्त्तारमनुगच्छन्ती भर्त्ता हि मम दैव-
तम् ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेपि कल्याणः सङ्गमो मे सह त्वया।
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १७ ॥ इह-
लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते। अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण
प्रेत्यभावेपि तस्य सा ॥ १८ ॥ एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां
हि पतिव्रताम्। नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनैव हेतुना ॥१९॥
भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः। नेतुमर्हसि
काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥ यदि मां दुःखिता-
मेवं वनं नेतुं न चेच्छसि। विषमाग्निं जलं वाहमास्थास्ये
मृत्युकारणात् ॥ २१ ॥ एवं बहुविधं तं स याचाते गमनं
प्रति। नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२ ॥
एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता। स्नापयन्तीव
गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥ चिन्तयन्तीं तदा तां तु

निवर्त्तयितुमात्मवान्। क्रोधाविष्टान्तु वैदेहीं काकुत्स्थो बह्व सान्त्वयत् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः।

सान्त्वमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा। वनवासनिमित्ताय भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम्। प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥२॥ किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः। राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥ अनृतं बत लोकोयमज्ञानाद्यदि वक्ष्यति। तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥ किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते। यत् परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनुव्रताम्। सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्त्तिनीम् ॥ ६ ॥ न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेनघ। त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥ स्वयं तु भार्य्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम्। शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ यस्य पथ्यञ्च रामात्थ यस्य चार्थेवरुध्यसे। त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानघ ॥ ९ ॥ स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि। तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा स्यात् त्वया सह ॥ १० ॥ नच मे भविता तत्र कश्चित् पथि परिश्रमः। पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥ कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः। तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम त्वया सह ॥ १२ ॥ महावातसमुद्भूतं यन्मामव-

करिष्यति । रजो रमण तन्मन्ये परार्द्धमिव चन्दनम् ॥ १३ ॥
शाद्वलेषु यदा शिष्ये वनान्तरनगोचरा । कुथास्तरणतल्पेषु
किं स्यात् सुखतरं ततः ॥ १४ ॥ पत्रं मूलं फलं यत्तु अल्पं वा
यदि वा बहु । दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥१५॥
न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः । आर्त्तवाण्युपभु-
ञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥ न च तत्र ततः
किञ्चित् द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् । मत्कृतेन च ते शोको न
भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ । यस्त्वया सह सः स्वर्गो निरयो
यस्त्वया विना । इति जानन् परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥१८॥
अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसे । विषमद्यैव पास्यामि
माविशं द्विषतां वशम् ॥ १६ ॥ पश्चादपि हि दुःखेन मम
नैवास्ति जीवितम् । उज्भितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं
वरम् ॥ २० ॥ इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्त्तमपि नोत्सहे ।
किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकञ्च दुःखिता ॥ १२ ॥ इति सा
शोकसन्तप्ता विलप्य करुणं बहु । चुक्रोश पतिमायस्ता भृश-
मालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २२ ॥ सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजा-
ङ्गना । चिरसन्नियतं वाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥
तस्याः स्फटिकसङ्काशं वारि सन्तापसम्भवम् । नेत्राभ्यां परि-
सुस्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥ तत् सितामलचन्द्राभं
मुखमायतलोचनम् । पर्य्यशुष्यत वाष्पेण जलोद्धृतमिवा-
म्बुजम् ॥ २५ ॥ तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ।
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥ न देवि तव
दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये । न हि मेऽस्ति भयं किञ्चित् स्वयम्भो-
रिव सर्व्वतः ॥ २७ ॥ तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ।
वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ ८ ॥ यत् सृष्टासि
मया सार्द्धं वनवासाय मैथिलि । न विहातुं मया शक्या

प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥ धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा । तं चाहमनुवर्त्तिष्ये यथा सूर्य्यं सुवर्च्चला ॥ ३० ॥ न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि । वचनन्तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥ एष धर्मश्च सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता । आज्ञामहं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते । स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥ यत्र त्रयं त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि । नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥ न सत्यं दानमानौ वा यज्ञा वाप्याप्तदक्षिणाः । तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥ स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्या पुत्त्राः सुखानि च । गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥ देवगन्धर्वगोलोकान् ब्रह्मलोकांस्तथापरान् । प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥ स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः । तथा वर्त्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥ मम सन्ना मतिः सीते नेतुं त्वां दण्डकावनम् । वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिताम् ॥ ३९ ॥ सा हि दिष्टानवद्याङ्गि वनाय मदिरेक्षणे । अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४० ॥ सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च । व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥ आरभस्व गुरुश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः । नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् । देहि चाशंसमानेभ्यः सत्वरस्व च माचिरम् ॥ ४३ ॥ भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च । रमणीयाश्च ये केचित् क्रीड़ार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥ शयनीयानि यानानि मम चान्यानि तानि च । देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामन-

न्तरम् ॥ ४५ ॥ अनुकूलन्तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः । क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेवोपचक्रमे ॥ ४६ ॥ ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् । धनानि रत्नानि च दातुमङ्गना प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥४७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रिंशः सर्गः ।

एवं श्रुत्वा तु सम्वादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः । वाष्पपर्य्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवान् ॥ १ ॥ स भ्रातुश्चरणं गाढं निपीड्य रघुनन्दनः । सीतामुवाचातियशां राघवञ्च महाव्रतम् ॥ २ ॥ यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगणैर्युतम् । अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्द्धरः ॥ ३ ॥ मया समेतोरण्यानि रम्याणि विचरिष्यसि । पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥ न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे । ऐश्वर्य्यं चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥ एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः । रामेण बहुभिः सान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातोस्मि भवता पूर्वमेव यदाप्यहम् । किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥७॥ यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः । एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानघ ॥ ८ ॥ ततोब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः । स्थितं प्राग्गामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥ स्निग्धो धर्मरतो वीरः सततं सत्पथे स्थितः । प्रियः प्राणसमो वश्यो भ्राता चापि सखा च मे ॥ १० ॥ मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् । को भरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा यश-

स्विनीम् ॥ ११ ॥ अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव। स कामवशपर्य्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥ सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता। दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम्। १३ ॥ न स्मरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा सुदुःखिताम्। भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्य्यवस्थितः ॥१४॥ तामार्य्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा। सौमित्रे भर कौशल्यामुक्तमर्थमिमञ्चर ॥ १५ ॥ एवं मयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता। धर्मज्ञ गुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥ एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन। अस्माभिर्विप्रहीनाया मातुर्नो न भवेत् सुखम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा। प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥ तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति। कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च प्रयतो नात्र संशयः ॥ १९ ॥ यदि दुष्टो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्। प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥ तदाहं दुर्मतिं क्रूरं बधिष्यामि न संशयः। तत्पक्षानपि तान् सर्व्वान् त्रैलोक्यमपि किन्नु सा ॥ २१ ॥ कौशल्या बिभृयादार्य्य सहस्रं मद्विधानपि। यस्याः सहस्रं ग्रामाणां सम्प्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥ तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च। पर्य्याप्ता मद्विधानाञ्च भरणाय मनस्विनी ॥२३॥ कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते। कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ॥ २४ ॥ धनुरादाय सगुणं खनित्रपिटकाधरः। अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमनुदर्शयन् ॥ २५ ॥ आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च। वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहार्हाणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥ भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते। अहं सर्व्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥२७॥ रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम्।

व्रजाष्टच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम्॥ २८॥ ये च राज्ञे ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम्। जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने॥ २९॥ अभेद्यकवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ। आदित्यविमलौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ। ३०॥ सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्य्यसद्मनि। सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण॥ ३१॥ स सुहृज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः। इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमम्॥ ३२॥ तद्दिव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम्। रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम्॥ ३३॥ तमुवाचात्मवान् रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम्। काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम लक्ष्मण॥ ३४॥ अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम्। ब्राह्मणेभ्यः तपस्विभ्यस्त्वया सह परन्तप॥ ३५॥ वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः। तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम्॥ ३६॥ वशिष्ठपुत्रन्तु सुयज्ञमार्य्यं त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम्। अभिप्रयास्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपरान् द्विजातीन्॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः।

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरं हितम्। गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम्।१॥ तं विप्रमग्न्यागारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत्। सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः॥ २॥ ततः सन्ध्यामुपास्याथ गत्वा सौमित्रिणा सह। जुष्टन्तत् प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम्॥ ३॥ तमागतं

वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह। सुयज्ञमभिचक्राम राघवोग्नि-मिवार्च्चितम्॥ ४॥ जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः। स हेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि॥ ५॥ अन्यैश्च रत्नै-र्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत्। सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः॥ ६॥ हारञ्च हेमसूत्रञ्च भार्य्यायै सौम्य हारय। रशनां चाथ सा सीता दातुमिच्छति ते सखी॥ ७॥ अङ्गदानि च चित्राणि केयूराणि शुभानि च। प्रयच्छति सखे तुभ्यं भार्य्यायै गच्छती वनम्॥ ८॥ पर्य्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम्। तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि॥ ९॥ नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलोयं ददौ मम। तन्ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव॥ १०॥ इत्युक्तः स तु रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत्। रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः॥ ११॥ अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियम्वदम्। सौमित्रिन्तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम्॥ १२॥ आगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ। अर्च्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवाम्बुभिः॥ १३॥ तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रेण राघव। सुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः॥१४॥ कौशल्यां चैव आशीर्भिर्भक्तः पर्य्युपतिष्ठति। आचार्य्यस्तैत्ति-रीयाणामभिरूपश्च वेदवित्। १५॥ तस्य यानञ्च दासीश्च सौमित्रे सम्प्रदापय। कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः॥ १६॥ सूतश्चित्ररथाचार्य्यः सचिवः सुचिरोषितः। तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा॥ १७॥ पशुकाभिश्च सर्व्वाभिर्गवां दशशतेन च। ये चेमे कठकालापा बहवो दण्ड-माणवाः॥१८॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत् कुर्व्वन्ति किञ्च न। अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि सम्मताः॥ १९॥ तेषामशीति यानानि रत्नपूर्णानि दापय। शालिवाह-

सहस्रञ्च भद्रकान् सम्प्रदापय। व्यञ्जनार्थञ्च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु॥ २०॥ मेखलीनां महासङ्घः कौशल्यां समुपस्थितः। तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं सम्प्रदापय॥ २१॥ अम्बा यथा नो नन्देच्च कौशल्या मम दक्षिणाम्। तथा द्विजातींस्तान् सर्व्वान् लक्ष्मणार्च्चय सर्वशः॥ २२॥ ततः पुरुषशार्दूलस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम्। यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददद्धनदो यथा॥ २३॥ अथाब्रवीद्वाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः। सम्प्रदाय बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनम्॥ २४॥ लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहञ्च यदिदं मम। अशून्यं कार्य्यमेकैकं यावदागमनं मम॥ २५॥ इत्युक्ता दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम्। उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति॥ २६॥ ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वएवोपजीविनः। स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयोह्य दृश्यत॥ २७॥ ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः। द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्॥ २८॥ तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः। क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुद्दाललाङ्गली॥ २९॥ तं वृद्धं तरुणी भार्य्या बालानादाय दारकान्। अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं दारिद्र्येण प्रपीड़िता॥ ३०॥ अपास्य फालं कुद्दालं कुरुष्व वचनं मम। रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिदवाप्स्यसे॥ ३१॥ भार्य्याया वचनं श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदाम्। स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम्॥ ३२॥ भृग्वङ्गिरःसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि। आपञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत्॥ ३३॥ स राजपुत्त्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत्। निर्द्धनो बहुपुत्त्रोऽस्मि राजपुत्त्र महायशः॥ ३४॥ क्षतवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति। तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम्॥ ३५॥ गवां सहस्रमप्येकं न तु विश्राणितं

मया । परिक्षिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसे ॥ ३६ ॥ स शाटीं त्वरितः कट्यां सम्भ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम् । आविध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगतः ॥ ३७ ॥ स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य करात् च्युतः । गोव्रजबहुसाहस्रे पपातोक्ष्णां च सन्निधौ ॥ ३८ ॥ तं परिष्वज्य धर्मात्मा आतस्मात् सरयूतटात् । आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ॥ ३९ ॥ उवाच च तदा रामस्तं गार्ग्यमभिसान्त्वयन् मन्युर्न खलु कर्त्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ ४० ॥ इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया । इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो वृणीष्व किञ्चेदपरं व्यवस्यसि ॥ ४१ ॥ ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्ति यन्त्रणा धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात् । भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन मयार्जितं प्रीतियशस्करं भवेत् ॥ ४२ ॥ ततः सभार्य्यस्त्रिजटो महामुनिर्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः । यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहणीस्तथाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४३ ॥ स चापि रामः परिपूर्णपौरुषो महाधनं धर्मबलैरुपार्ज्जितम् । नियोजयामास सुहृज्जने चिराद्यथार्हसम्मानवचःप्रचोदितः ॥ ४४ ॥ द्विजः सुहृद्भृत्यजनोऽथवा तदा दरिद्रभिक्षाचरणश्च यो भवेत् । न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो यथार्हसम्माननदानसम्भ्रमैः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः ।

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु । जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥ ततो गृहीते प्रेष्याभ्यामशोभेतां तदायुधे । मालादामभिरासक्ते सीतया समलंकृते ॥ २ ॥

ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च। अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत्॥ ३ ॥ न हि रथ्याः सुशक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः। आरुह्य तस्मात् प्रासादाद्दीनाः पश्यन्ति राघवम्॥ ४॥ पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः। ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः॥ ५ ॥ यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत्। तमेकं सीतया सार्द्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः॥ ६॥ ऐश्वर्य्यस्य रसज्ञः सन् कामानां चैव कामदः। नेच्छत्येवानृतं कर्तुं वचनं धर्मगौरवात्॥ ७॥ या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि। तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः॥ ८॥ अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम्। वर्षमुष्णञ्च शीतञ्च नेष्यत्याशु विवर्णताम्॥ ९॥ अद्य नूनं दशरथः सत्वमाविश्य भाषते। न हि राजा प्रियं पुत्त्रं विवासयितुमर्हति॥ १०॥ निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विप्रवासनम्। किं पुनर्यस्य लोकोयं जितो वृत्तेन केवलम्॥ ११ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः। राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभम्॥१२॥ तस्मात् तस्योपघातेन प्रजाः परमपीड़िताः। औदकानिव सत्वानि ग्रीष्मे सलिलसङ्क्षयात्॥ १३॥ पीड़या पीड़ितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः। मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः॥१४॥ मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः। पुष्पं फलञ्च पत्रञ्च शाखाश्चास्येतरे जनाः॥ १५॥ ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सहबान्धवाः। गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः॥ १६॥ उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च। एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम राघवम्॥ १७॥ समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च। उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः॥ १८ ॥ रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः।

मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ॥ १९ ॥ अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च। प्रणष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ॥ २० ॥ दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च। अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥ वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः। अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं सम्पद्यतां वनम् ॥ २२ ॥ विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः। त्यजन्त्वस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥ अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च। तृणमांसफलादानं देशं व्यालमृगद्विजम् ॥ २४ ॥ प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सह बान्धवैः। राघवेण वयं सर्वे वने वत्स्यामो निर्वृताः ॥ २५ ॥ इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः। शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥ स तु वेश्म पितुर्दूरात् कैलासशिखरप्रभम्। अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २७ ॥ विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम्। ददर्शावस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८ ॥ प्रतीक्षमाणोऽभिजनन्तदार्त्तमनार्त्तरूपः प्रहसन्निवाथ। जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥ तत्पूर्वमैक्ष्वाकुसुतो महात्मा रामो गमिष्यन् नृपमार्त्तरूपम्। व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥ पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः। स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवीन्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुदरो महान्। उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥ स रामप्रेषितः क्षिप्रं सन्तापकलुषेन्द्रियम्। प्रविश्य नृपतिं सूतो निश्वसन्तं ददर्श ह ॥ २ ॥ उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम्। तड़ागमिव निस्तोयं सोपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥ आलोक्य तं महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम्। राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरादरात् ॥ ४ ॥ तं वर्द्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा। भयविक्लवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः। ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥ स त्वां पश्यतु भद्रन्ते रामः सत्यपराक्रमः। सर्व्वान् सुहृद आपृच्छ्य त्वां हीदानीं दिदृक्षते ॥७॥ गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते। वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥ स सत्यवादी धर्मात्मा गाम्भीर्य्यात् सागरोपमः। आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥ सुमन्त्रानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः। दारैः परिवृतः सर्व्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ १० ॥ सोन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत्। आर्य्यो ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र माचिरम् ॥ ११ ॥ एवमुक्ताः स्त्रियः सर्व्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया। प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥१२॥ अर्द्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः। कौशल्यां परिवार्य्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥ आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः। उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥१४॥ स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तथा। जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥ स राजा पुत्रमायांतं दृष्ट्वा दूरात् कृताञ्जलिम्। उत्पपातासनात्तूर्णं आर्त्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥ सोभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशाम्पतिः। तमसं

प्राप्य दुःखार्त्तः पपात भुवि मूर्च्छितः॥ १७॥ तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः। विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा॥ १८॥ स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि। हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिमूर्च्छितः॥ १९॥ तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ। पर्य्यङ्के सीतया सार्द्धं रुदन्तः समवेशयन्॥ २०॥ अथ रामो मुहूर्त्तात्तं लब्धसंज्ञं महीपतिम्। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम्॥२१॥ आपृच्छे त्वां महाराज सर्व्वेषामीश्वरोऽसि नः। प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम्॥ २२॥ लक्ष्मणश्चानुजानीहि सीता चान्वेतु मां वनम्। कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्य्यमाणो न चेच्छतः॥ २३॥ अनुजानीहि सर्व्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद। लक्ष्मणं मां च सीताञ्च प्रजापतिरिव प्रजाः॥ २४॥ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः। उवाच राजा सम्प्रेक्ष्य वनवासाय राघवम्॥ २५। अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः। अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम्॥ २६॥ एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः। प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः॥ २७॥ भवान् वर्षसहस्रायुः पृथिव्या नृपते पतिः। अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्य्यं त्वयानृतः॥२८॥ नवपञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते। पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप॥ २९॥ रुदन्नार्त्तः प्रियं पुत्त्रं सत्यपाशेन संयुतः। कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत्॥ ३०॥ श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च। गच्छ स्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम्॥ ३१॥ न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव। विनिवर्त्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन॥ ३२॥ अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्त्र मा गच्छ सर्वथा। एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम्॥३३॥ मातरं मां च सम्पश्यन् वसे-

मामद्य शर्वरीम्। तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः कल्ये साधयिष्यसि ॥ २४ ॥ दुष्करं क्रियते पुत्त्र सर्वथा राघव त्वया। मत्प्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा यद्यासि विजनं वनम् ॥ २५ ॥ न चैतन्मे प्रियं पुत्त्र शपे सत्येन राघव। च्छन्नया चलितस्त्वस्मि स्त्रिया भस्माग्निकल्पया ॥ २६ ॥ वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि। अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याभिप्रचोदितः ॥२७॥ न चैतदाश्चर्य्यतमं यत् त्वं ज्येष्ठः सुतो मम। अपानृतकथं पुत्त्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ २८ ॥ अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितुरार्त्तस्य भाषितम्। लक्ष्मणेन सह भ्राता दीनो वचनमब्रवीत् ॥२९॥ प्राप्स्यामि यानद्य गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति। अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥ इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला। मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥ वनवासकृता बुद्धिर्न च मेद्य चलिष्यति। यत्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ॥ ४२ ॥ दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वम्भव पार्थिव। अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ॥ ४३ ॥ चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह। मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ ४४ ॥ न हि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम्। यथा निदेशं कर्तुं वै तव वै रघुनन्दन ॥ ४५ ॥ अपगच्छतु ते दुःखं माभूर्वाष्पपरिप्लुतः। न हि क्षुभ्यति दुर्द्धर्षः समुद्रः सरितांपतिः ॥ ४६ ॥ नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं नच मैथिलीम्। नैव सर्वानिमान् कामान् न स्वर्गं नच जीवितम् ॥ ४७ ॥ त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ। प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥ न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो। स शोकं धारयस्वेमं न हि मेस्ति विपर्य्ययः ॥ ४९ ॥ अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव। मया चोक्तं व्रजामीति

तत् सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥ मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयम्। प्रशान्ते हरिणाकीर्णे नानाशकुनिनादिते ।५१॥ पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम्। तस्माद्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः॥ ५२॥ चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नरसत्तम। पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं सन्तापोयं विमुच्यताम् ॥ ५३। येन संस्तम्भनीयोयं सर्व्वो वाष्पाकुलो जनः। स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियाङ्गतः॥ ५४॥ पुरञ्च राष्ट्रञ्च मही च केवला मया विसृष्टा भरताय दीयताम्। अहं निदेशं भवतोनुपालयन् वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥ न मे विसृष्टां भरतो महीमिमां सशैलखण्डां सपुरां सकाननाम्। शिवां सुसीमामनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत्॥ ५६॥ मया तथा पार्थिव दीयते मनो महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये। यथा निदेशे तव शिष्टसम्मते व्यपेतु दुःखं तव मत्कृतेनघ।। ५७॥ तदद्य नैवाद्य न राज्यमव्ययं न सर्वकामान् वसुधां न मैथिलीम्। न जीवितं त्वामनृतेन योजयन् वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा॥ ५८॥ फलानि मूलानि च भक्षयन् वने गिरींश्च पश्यन् सरितं सरांसि च। वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपम् सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः॥ ५९ ॥ एवं स राजा व्यसनाभिपन्नस्तापेन दुःखेन च पीड्यमानः। आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो भूमिङ्गतो नैव विवेद किञ्चित् ॥६०॥ देव्यः समस्ता रुरुदुः समेतास्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम्। रुदन् सुमन्त्रोपि जगाम मूर्च्छां हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ॥६१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुस्त्रिंशः सर्गः।

ततो निर्धूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासकृत्। पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान् कटकटाप्य च ॥ १ ॥ लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत्। कोपाभिभूतः सहसा सन्तापमशुभङ्गतः ॥ २ ॥ मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य सः। कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शतैः ॥ ३ ॥ वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुगैः। कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम्। भर्त्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥ ५ ॥ न ह्यकार्य्यतमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते। पतिघ्नीन्त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चान्ततः ॥ ६ ॥ यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्प्यमिवाचलम्। महोदधिमिवाक्षोभ्यं सन्तापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥ मावमंस्था दशरथं भर्त्तारं वरदं पतिम्। भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्त्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥ यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये। इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तल्लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥ राजा भवतु ते पुत्त्रो भरतः शास्तु मेदिनीम्। वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥ न हि ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति। तादृशन्त्वममर्य्यादमद्य कर्म करिष्यसि ॥ ११ ॥ आश्चर्य्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम्। आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १२ ॥ महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः। धिग्वाग्दण्डा विहिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थिताम् ॥ १३ ॥ आम्रञ्छित्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु कः। य एनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १४ ॥ अभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव ते। न हि निम्बात् स्रवेत् क्षौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ १५ ॥ तव मातुरसद्ग्राहं विद्मः पूर्वं यथा श्रुतम्। पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम् ॥ १६ ॥ सर्वभूतरुतं तस्मात् सञ्जज्ञे वसुधाधिपः। तेन

तिर्य्यग्गतानाञ्च भूतानां विदितं वचः ॥ १७ ॥ ततो जृम्भस्य शयने विरुताद्भूरिवर्च्चसः । पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधा हसत् ॥ १८ ॥ तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती । हासन्ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥ नृपश्चोवाच तां देवीं शिशंसामि ते यदि । ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥ माता ते पितरं देवी ततः कैकयमब्रवीत् । शंस मे जीव वा मा वा न मामपहसिष्यसि ॥ २१ ॥ प्रियया च तथोक्तः स कैकयः पृथिवीपतिः । तस्मै तं वरदार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २२ ॥ ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत । म्रियतां ध्वंसतां चेयं माकृथास्त्वं महीपते ॥ २३ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः । मातरं ते निरस्याशु विजहार कुवेरवत् ॥ २४ ॥ तथा त्वमपि राजानं दुर्ज्जनाचरिते पथि । असद्ग्राहमिमं मोहात् कुरुषे पापदर्शिनी ॥ २५ ॥ सत्यश्चात्र प्रवादोयं लौकिकः प्रतिभाति मे । पितॄन् समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २६ ॥ नैवा भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः । भर्त्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २७ ॥ मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम् । भर्त्तारं लोकभर्त्तारमसद्धर्ममुपादधः । २८ ॥ न हि मिथ्याप्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः । श्रीमान् दशरथो राजा देवि राजीवलोचनः ॥ २९ ॥ ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापि रक्षिता । रक्षिता जीवलोकस्य देवि रामोभिषिच्यताम् ॥ ३० ॥ परिवादो हि ते देवि महान् लोके चरिष्यति । यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपम् ॥ ३१ ॥ स्वराज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा । न हि ते राघवादन्यः क्षेमः पुरवरे वसन् ॥ ३२ ॥ रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम् । प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्व्वव्रतमनुस्मरन् ॥ ३३ ॥ इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं

राजसंसदि । भूयः सङ्क्षोभयामास सुमन्त्रस्तु कृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥ नैव सा क्षुभ्यते देवी न वास्म परिदूयते । न चास्या मुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रिया तदा ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

ततः सुमन्त्रमैक्ष्वाकुः पीड़ितोत्र प्रतिज्ञया । सवाष्पमति-
निश्वस्य जगादेदं पुनर्वचः ॥ १ ॥ सूत रत्नसुसम्पूर्णा चतु-
र्विधबला चमूः । राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीय-
ताम् ॥ २ ॥ रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥ ये चैनमुप-
जीवन्ति रमते यैश्च वीर्य्यतः । तेषां बहुधनं दत्वा तानप्यत्र
नियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि
च । अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥ निघ्न-
न्मृगान् कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु । नदीश्च विविधाः पश्यन्
न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥ धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च
मामकः । तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
यजन् पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः । ऋषिभिश्चाभिसङ्गम्य
प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥ भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पाल-
यिष्यति । सर्वकामैः पुनः श्रीमान् रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
इति ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेयी भयमागता । मुखञ्चास्यागम-
च्छोषं स्वरश्चापि व्यरुध्यत ॥ १० ॥ सा विषण्णा च सन्त्रस्ता
मुखेन परिशुष्यता । राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्य-
मब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज्यं गतधनं साधो पीतमण्डां सुरामिव ।

निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते॥ १२॥ कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम्। राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम्॥ १३। बहन्तं किन्तुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते। अनार्ये कृत्यमारब्धं किन्न पूर्वमुपारुधः॥ १४॥ तस्यैतत् क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना। कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत्॥ १५॥ तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठं पुत्त्रमुपारुधत्। असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गन्तुमर्हति॥ १६॥ एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत्। व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत॥ १७॥ तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः। शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत्॥ १८॥ असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीड़तः पथि दारकान्। सरय्वां प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः॥ १९॥ तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन्। असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मांकं राष्ट्रवर्द्धन॥ २०॥ तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम्। ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन्॥ २१॥ क्रीड़तस्त्वेष नः पुत्त्रान् बालानुद्भ्रान्तचेतसः। सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते॥ २२॥ स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः। तं तत्याजाहितं पुत्त्रं तासां प्रियचिकीर्षया॥ २३॥ तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्य्यं सपरिच्छदम्। यावज्जीवं विवास्योऽयमिति स्वानन्वशात् पिता। सफालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोकयत्। दिशः सर्व्वास्त्वनुचरन् स यथा पापकर्मकृत्॥ २५॥ इत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः। रामः किमकरोत् पापं येनैवमपरुध्यते॥ २६॥ न हि किञ्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम्। दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम्॥ २७॥ अथवा देवि दोषं त्वं कञ्चित् पश्यसि राघवे। तमद्य ब्रूहि तत्वेन तदा रामो विवास्यते॥ २८॥

अदुष्टस्य हि सन्त्यागः सत्पथे निरतस्य च। निर्दहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मविरोधनात्॥ २८॥ तदलं देवि रामस्य श्रिया विहतया त्वया। लोकतोपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने॥३०॥ श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वरः। शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत्॥ ३१॥ एतद्वचो नेच्छति पापरूपे हितं न जानासि ममात्मनो वा। आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता॥ ३२॥ अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं धनञ्च। सहैव राज्ञा भरतेन च त्वं यथासुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम्॥ ३३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षट्त्रिंशः सर्गः।

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा। अन्वभाषत वाक्यन्तु विनयज्ञो विनीतवत्॥ १॥ त्यक्तभोगस्य मे राजन् वने वन्येन जीवतः। किं कार्य्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः॥ २॥ यो हि दत्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः। रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम्॥ ३॥ तथा मम सतांश्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते। सर्व्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे॥ ४॥ खनित्रपिटके चोभे समानयत गच्छत। चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम॥ ५॥ अथ चीराणि कैकेयी स्वयमादाय राघवम्। उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा॥ ६॥ स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते। सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह॥ ७॥ लक्ष्मणश्चापि ते चैव विहाय वसने शुभे। तापसाच्छादने चैव

प्रगृह्य च सुदुर्मनाः ॥ ८ ॥ अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेय-
वासिनी। समीक्ष्य चीरं सन्त्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ ९ ॥
सा व्यपत्रपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः। कैकेय्याः कुशचीरे ते
जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥ अश्रुसम्पूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्म-
दर्शिनी। गन्धर्वराजप्रतिमं भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कथं
नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः। इति ह्यकुशला सीता
सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ कृत्वा कण्ठे तु सा चीरमेक-
मादाय पाणिना। तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीड़िता जनकात्मजा ॥१३॥
तस्याः तत् क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृताम्बरः। चीरं बबन्ध
सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥ रामं प्रेक्ष्य तु सी-
तायाः बध्नन्तं चीरमुत्तमम्। अन्तःपुरचरा नार्य्यो मुमुचुर्वारि
नेत्रजम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमायत्ता रामं ज्वलिततेजसम्।
वत्स नैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥ पितुर्वाक्यानु-
रोधेन गतस्य विजनं वनम्। तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु
प्रभो ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्त्रक। नेय-
मर्हति कल्याणी वस्तुं तापसबन्धने ॥ १८ ॥ कुरु नो याचनां
राम सीता तिष्ठतु भामिनी। धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं न ही-
दानीन्त्वमिच्छसि ॥ १९ ॥ तासामेवम्बिधा वाचः शृण्वन्दश-
रथात्मजः। बबन्धेव तदा चीरं सीतया तुल्यशीलया ॥ २० ॥
चीरे गृहीते तु तया समीक्ष्य नृपतेर्गुरुः। निवार्य्य सीतां
कैकेयीं वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे
कैकेयि कुलपांसनि। वञ्चयित्वा तु राजानं सप्रमाणेव
तिष्ठति ॥ २२ ॥ न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते।
अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥ आत्मा हि
दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्त्तिनाम्। आत्मेयमिति रामस्य पाल-
यिष्यति मेदिनीम् ॥ २४ ॥ अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण

सङ्गता। वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥ अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः। सहोपजीव्यं राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः। वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७॥ ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह। त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः। तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति। त्वयि वा पुत्त्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३०॥ यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति। पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्त्रगर्द्धिन्या पुत्त्रस्य कृतमप्रियम्। लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान्। गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरम्। न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्टः ॥ ३४॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः कैकयराजपुत्त्रि। विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्त्री। वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्रदाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे। नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः।

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत्। प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथं त्विति ॥ १ ॥ तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः। चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः ॥ २ ॥ स निश्वस्योष्णमैक्ष्वाकुस्तां भार्य्यामिदमब्रवीत्। कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ ३ ॥ सुकुमारी च बाला च सततञ्च सुखोचिता। नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ४ ॥ इयं हि कस्यापि करोति किञ्चित्तपस्विनी राजवरस्य पुत्री। या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ५ ॥ चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा। यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ६ ॥ अजीवनार्हेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत्। त्वया हि बाल्यात् प्रतिपन्नमेतत् तन्मां दहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ॥ ७ ॥ रामेण यदि ते पापे किञ्चित् कृतमशोभनम्। अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितो-धमे ॥ ८ ॥ मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला मनस्विनी। अपकारं किमिव ते करोति जनकात्मजा ॥ ९ ॥ ननु पर्य्याप्तमेतत्ते पापे रामविवासनम्। किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः ॥ १० ॥ प्रतिज्ञातं मया तावत् त्वयोक्तं देवि शृण्वता। रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ ११ ॥ तत्त्वेतत्समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि। मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् ॥ १२ ॥ इतीव राजा विलपन्महात्मा शोकस्य नान्तं स ददर्श किञ्चित्। भृशातुरत्वाच्च पपात भूमौ तेनैव पुत्रव्यसनेन मग्नः ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम्। अवाक्शिरः समासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ इयं धार्म्मिक कौशल्या मम माता यशस्विनी। वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते ॥ १६ ॥

मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरे। अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमन्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ पुत्रशोकं यथा नर्च्छेत्त्वया पूज्येन पूजिता। मां हि सञ्चिन्तयन्तीयमपि जीवेत्तपस्विनी ॥ १७ ॥ इमां महेन्द्रोपम जातगर्द्धिनीं तथा विधातुं जननीं ममार्हसि। यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टत्रिंशः सर्गः।

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरञ्च तम्। समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥ नैनं दुःखेन सन्तप्तः प्रत्यवेक्षत राघवम्। न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥२॥ स मुहूर्त्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः। विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥ मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः। प्राणिनो हिंसिता वापि तस्मादिदमुपस्थितम् ॥ ४ ॥ न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम्। कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५ ॥ योऽहं पावकसङ्काशं पश्यामि पुरतः स्थितम्। विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥ एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेयं क्लिश्यते जनः। स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम्। ७ ॥ एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण पिहितेन्द्रियः। रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक सः ॥ ८ ॥ संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः। नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ औपवाह्यं रथं योज्य त्वमायाहि हयोत्तमैः। प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात्परम् ॥ १० ॥ एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते। पित्रा मात्रा च

यस्याधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥ राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः । योजयित्वा ययौ तत्र रथमश्वैरलङ्कृतम् ॥ १२ ॥ तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् । आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥ राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वृत्तसञ्चये । उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः ॥ २४ ॥ वासांसि च वरार्हाणि भूषणानि महान्ति च । वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय ॥ १५ ॥ नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः । प्रायच्छत्सर्वमाहृत्य सीतायै सममेव तत् ॥ १६ ॥ सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् । भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥ व्यराजयत वैदेही वेश्म तत्सुविभूषिता । उद्यतोंऽशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥ तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् । अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीम् ॥ १९ ॥ असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः । भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥ एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् । अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥ असत्यशीला विकृता दुर्गाह्यहृदयाः सदा । युवत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्राद्विरागिणः ॥ २ ॥ न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः । स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः ॥ २३ ॥ साध्वीनां तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते । स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥ स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् । तव दैवसमस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ ५ ॥ विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् । कृतांजलिरुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिताम् ॥ २६ ॥ करिष्ये सर्वमेवाहं आर्या यदनुशास्ति मां । अभिज्ञास्मि यथा भर्तु-

र्वर्त्तितव्यं श्रुतञ्च मे॥ २७॥ न मामसज्जनेनार्य्यै समानयितुमर्हति। धर्म्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा॥ २८॥ नातन्त्री विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः। नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा॥ २९॥ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः। अमितस्य तु दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत्॥ ३०॥ साहमेवं गता श्रेष्ठा श्रुतधर्म्मपरावरा। आर्य्ये किमवमन्येयं स्त्रीणां भर्त्ता हि दैवतम्॥ ३१॥ सीताया वचनं श्रुत्वा कौशल्या हृदयंगमम्। शुद्धसत्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम्॥ ३२॥ तां प्राञ्जलिरभिक्राय मातृमध्येऽतिसत्कृताम्। रामः परमधर्म्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत्॥ ३३॥ अम्ब मा दुःखिता भूत्वा पश्येस्त्वं पितरं मम। क्षयोऽपि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति॥ ३४॥ सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नववर्षाणि पञ्च च। समग्रमिह संप्राप्तं मान्द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम्॥ ३५॥ एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीम्वचः। त्रयः शत शतार्द्धा हि ददर्शावेक्ष्य मातरः॥ ३६॥ ताश्चापि स तथैवार्त्ता मातॄर्दशरथात्मजः। धर्म्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः॥ ३७॥ सम्वासात्परुषं किञ्चिदज्ञानादपि यत्कृतम्। तन्मे समनुजानीत सर्व्वाश्चामन्त्रयामि वः॥ ३८॥ वचनं राघवस्यैतत् धर्म्मयुक्तं समाहितम्। शुश्रुवुस्ताः स्त्रियः सर्व्वाः शोकोपहतचेतसः॥ ३९॥ जज्ञेऽथ तासां सन्नादः क्रौञ्चीनामिव निस्वनः। मानवेन्द्रस्य भार्य्याणामेवं वदति राघवे॥ ४०। मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्म बभूव यत् पुरा। विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितम्॥ ४१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः। उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम्॥ १॥ तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सह सीतया। राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत्॥ २॥ अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौशल्यामभ्यवादयत्। अपि मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः॥ ३॥ तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत्। हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युपाघ्राय लक्ष्मणम्॥ ४॥ सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने। रामे प्रमादं माकार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति॥ ५॥ व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ। एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत्॥ ६॥ इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम्। दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु हि॥ ७॥ रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम्। अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम्॥ ८॥ लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वासौ संसिद्धं प्रियराघवम्। सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच तम्॥ ९॥ गम्यतामर्थलाभाय क्षेमाय विजयाय च। शत्रुपक्षविनाशाय पुनः संदर्शनाय च। ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्। विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा॥ १०॥ रथमारोह भद्रन्ते राजपुत्र महायशः। क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे॥ ११॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया। तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्यासि चोदितः॥ १२॥ तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा। आरुरोह वरारोहा कृत्वालङ्कारमात्मनः॥ १३॥ अथो ज्वलनसङ्काशं चामीकरविभूषितम्। तावारुरुहतुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ १४॥ वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च। भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ॥ १५॥ तथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च।

रथोपस्थे प्रविन्यस्य सचर्म कठिनं च यत्॥ १६॥ सीता-तृतीयानारूढान् दृष्ट्वा रथमचोदयत्। सुमन्त्रः संयता-नश्वान्वायुवेगसमान् जवे॥ १७॥ प्रयाते तु महारण्यं चिर-रात्राय राघवे। बभूव नगरे मूर्छा बलमूर्छा जनस्य च॥ १८॥ तत्समाकुलसम्भ्रान्तं मत्तं संकुपितद्विपम्। हयसिंजित-निर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम्॥ १९॥ ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता। राममेवाभिदुद्राव घर्मार्त्ताः सलिलं यथा॥ २०॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः। बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशनिस्वनाः॥ २१॥ संयच्छ वाजिनां रश्मीन् सूत याहि शनैः शनैः। मुखं द्रक्ष्यामो रामस्य दुर्दर्शनो भविष्यति॥ २२॥ आयसं हृदयं नूनं राममातुर-संशयम्। यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते॥ २३॥ कृत-कृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम्। न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा॥ २४॥ अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम्। भ्रातरं देवसङ्काशं यस्त्वम्परिचरिष्यसि॥ २५॥ महत्येषा हि ते वृद्धिरेष चाभ्युदयो महान्। एषः स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि।२६॥ एवं वदंतस्ते सोढुं न शेकु-र्बाष्पमागतम्। नरास्तमुपगच्छन्तः प्रियमिक्ष्वाकुनन्दनम्॥ २७॥ अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः। निर्ज-गाम प्रियं पुत्त्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन् गृहात्॥ २८॥ शुश्रुवे चा-ग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः। यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे॥ २९॥ पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान् सन्नस्तदा बभौ।परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा॥३०॥ स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः। सूतं संचोदया-मास त्वरितं वाह्यतामिति॥ ३१॥ रामो याहीति तं सूतं तिष्ठेति च जनस्तदा। उभयं नाशकत्सूतः कर्तुमध्वनि चो-

दित:॥ ३२ ॥ निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः। पतितैरभ्यवहितं प्रशशाम महीरजः॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनं हाहाकृतमचेतनम्। प्रयाणे राघवस्यासीत्पुरं परमपीड़ितम्॥ ३४॥ सुस्राव नयनैः स्त्रीणामस्त्रमायाससम्भवम्। मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव॥ ३५॥ दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम्। निपपातैव दुःखेन कृत्तमूल इव द्रुमः॥ ३६ ॥ ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः। नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम्॥३७॥ हा रामेति जनाः केचिद्राम रामेति चापरे। अन्तःपुरसमृद्धं च क्रोशन्तं पर्यदेवयत्॥ ३८॥ अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम्। राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतो पथि॥ ३९ ॥ विबद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा। धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत॥ ४०॥ पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ। दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम्॥४१॥ नहि तत् पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः। मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रार्दित इव द्विपः॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिवायान्ती वत्सला वत्सकारणात्। बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत॥ ४३॥ तथा रुदन्तीं कौशल्यां रथन्तमनुधावतीम्। क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च॥ ४४॥ रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम्। असकृत्प्रैक्षत तदा नृत्यन्तीमिव मातरम्॥ ४५ ॥ तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः। सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा॥ ४६॥ नाश्रौषमिति चात्मानमुपलब्धोपि वक्ष्यसि। चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत्॥ ४७॥ रामस्य च वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम्। ब्रजतोपि हयान् शीघ्रं चोदयामास सारथिः॥ ४८ ॥ न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं

कृत्वा प्रदक्षिणम्। मनसाप्याशुवेगैश्च न न्यवर्त्तत मानुषम्॥ ४९॥ यमिच्छेत् पुनरायान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत्। इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः। ५०॥ तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः। निशम्य राजा कृपणः सभार्यो व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः॥ ५१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः॥ ४०॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ। आर्त्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान्॥ १॥ अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः। यो गतिः शरणं चासीत् स नाथः क्वनु गच्छति॥ २॥ न क्रुध्यत्यभिशस्तोपि क्रोधनीयानि वर्जयन्। क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् समदुःखः क्व गच्छति॥ ३॥ कौशल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्त्तते। तथा यो वर्ततेस्मासु महात्मा क्वनु गच्छति॥ ४॥ कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा सञ्चोदितो वनं। परित्राता जनस्यास्य जगतः क्वनु गच्छति॥ ५॥ अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य संचयं। धर्मं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति॥ ६॥ इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः। रुरुदुश्चैव दुःखार्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः॥ ७॥ स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः। पुत्त्रशोकाभिसन्तप्तः श्रुत्वा चासीत् सुदुःखितः॥ ८॥ नाग्निहोत्राण्यहूयन्त नापठन् गृहमेधिनः। न राजते स्मगाङ्क्ष्य सूर्यश्चान्तरधीयत॥ ९॥ व्यसृजन् कवलान्नागा गावो वत्सान्न पाययन्। पुत्त्रं प्रथमजं दृष्ट्वा जननी नाभ्यनन्दत॥ १०॥ त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि।

दारुणाः सोममध्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः॥ ११॥ नक्षत्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः। विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे॥ १२॥ कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः। रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत्॥ १३॥ दिशः पर्य्याकुलाः सर्व्वास्तिमिरेणेव संवृताः। न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किञ्च न॥ १४॥ अकस्मान्नागरः सर्व्वो जनो दैन्यमुपागमत्। आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः॥१५॥ शोकपर्य्यायसन्तप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन्। अयोध्यायां जनः सर्वश्चुक्रोश जगतीपतिम्॥ १६॥ वाष्पपर्य्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः। न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः॥ १७॥ न वान्ति पवनाः शीता न शशी सौम्यदर्शनः। न सूर्य्यस्तपते लोकं सर्वं पर्य्याकुलं जगत्॥ १८॥ अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्त्तारो भ्रातरस्तथा। सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन्॥ १९॥ ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः। शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नैव भेजिरे॥ २०॥ ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरन्दरेणेव मही सपर्वता। चचाल घोरं भयशोकदीपिता सनागयोधाश्वगणा ननाद च॥ २१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकचत्वारिंशः सर्गः।

गता दृष्टिरद्यापि न निवर्त्तते ॥ ३४ ॥ तं राममेवानुविचिन्तयन्तं समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रम् । उपोपविश्याधिकमार्त्तरूपा विनिश्वसन्ती विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् । कौशल्या पुत्रशोकार्त्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥ राघवे नरशार्दूले विषं त्यक्त्वा हि जिह्मगा । विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥ २ ॥ विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता । त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३ ॥ अथास्मिन् नगरे रामश्चरन् भैक्ष्यं गृहे वसेत् । कामकारो वरन्दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४ ॥ पातयित्वा तु कैकेय्या रामः स्थानाद्यथेष्टतः । प्रविद्धो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥ नागराजपतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्द्धरः । वनमाविशते नूनं सभार्य्यः सह लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यानुमते त्वया । त्यक्तानां वनवासाय कान्ववस्था भविष्यति ॥ ७ ॥ ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः । कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥ अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः । सभार्य्यं यत् सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदायोध्या भविष्यति । यशस्विनी हृष्टजना मूच्छितध्वजमालिनी ॥ १० ॥ कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात् पुनरागतौ । भविष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥ कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं

वीरः प्रवेक्ष्यति। पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव॥ १२॥
कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ। लाजैरवकरि-
ष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ॥ १३॥ प्रविशन्तौ कदायोध्यां
द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलैः। उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ सशृङ्गाविव प-
र्वतौ॥ १४॥ कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च।
प्रदिशन्तः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम्॥ १५॥ कदा
परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः। अभ्युपैष्यति धर्मात्मा
त्रिवर्ष इव मां ललत्॥ १६॥ निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर-
कदर्य्यया। पातुकामेषु वत्सेषु मातॄणां शातितास्तनाः॥ १७॥
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता। कैकेय्या पुरुषव्याघ्र
बालवत्सेव गौर्बलात्॥ १८॥ न हि तावत् गुणैर्जुष्टं सर्व-
शास्त्रविशारदम्। एकपुत्त्रा विना पुत्त्रमहं जीवितुमुत्सहे॥१९॥
न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्प्यते। अपश्यन्त्याः
प्रियं पुत्त्रं लक्ष्मणञ्च महाबलम्॥ २०॥ अयं हि मां दीपयते
समुत्थितस्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः। महीमिमां रश्मिभि-
रुद्धतप्रभो यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः॥ २१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

———०———

विलपन्तीं तथा तां तु कौशल्यां प्रमदोत्तमाम्। एवं धर्मे
स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत्॥ १॥ तवार्य्ये सद्गुणैर्युक्तः स
पुत्त्रः पुरुषोत्तमः। किन्ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा॥२॥
यस्तवार्य्ये गतः पुत्त्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः। साधु कुर्वन् महा-
त्मानं पितरं सत्यवादिनम्॥ ३॥ शिष्टैराचरिते सम्यक् शश्वत्
प्रेत्य फलोदये। रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदा-

ष्मन्तः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥ स याच्यमानः काकुत्स्थस्ताभिः प्रकृतिभिस्तदा। कुर्व्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥ अवेक्ष्यमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव। उवाच रामः सस्नेहं ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५ ॥ या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम्। मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा विधीयताम् ॥ ६ ॥ स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्यानन्दवर्द्धनः। करिष्यति यथावद्वः प्रियानि च हितानि च ॥ ७ ॥ ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्य्यगुणान्वितः। अनुरूपः स वो भर्त्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥ स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः। अपि चाज्ञया शिष्टैः कार्य्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥ न सन्तप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि। महाराजस्तथा कार्य्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथा दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितो भवेत्। तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥ बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह। चकर्षेव गुणैर्बद्धं जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥ ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा। वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३ ॥ वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरङ्गमाः। निवर्त्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्त्तरि ॥ १४ ॥ कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरङ्गमाः। यूयं तस्मान्निवर्त्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥ धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः। उपवाह्यस्तु वो भर्त्ता नापवाह्यः पुराद्वनम् ॥ १६ ॥ एवमार्त्तप्रलापांस्तान् वृद्धान् प्रलपतो द्विजान्। अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥ पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सह लक्ष्मणः। सन्निकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥ द्विजातीन् हि पदातींस्तान् रामश्चारित्रवत्सलः। न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥ गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा

रामंसम्भ्रान्तमानसाः। ऊचुः परमसन्तप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः॥ २०॥ ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेव त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति। द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोप्यनुयान्त्यमी ॥२१॥ वाजपेयसमुत्थानिच्छत्राण्येतानि पश्य नः। पृष्ठतोनुप्रयातानि मेघानिव जलात्यये॥२२॥ अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसन्तापितस्य ते। एभिश्छायां करिष्यामः स्वच्छत्रैर्वाजपेयकैः॥२३॥ या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी। त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी॥ २४॥ हृदयेष्ववतिष्ठन्ते वेदा ये नः परं धनम्। वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः॥२५॥ न पुनर्निश्चयः कार्य्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः। त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्ममपेक्षितम्॥२६॥ याचितो नो निवर्त्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः। शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांशुलैः॥२७॥ बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः। तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्त्तने॥ २८॥ भक्तिमन्तीह भूतानि जङ्गमाजङ्गमानि च। याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय॥२९॥ अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः। उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः॥३०॥ निश्चेष्टाहारसञ्चारा वृक्षैकस्थाननिश्चिताः। पक्षिणोपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पनम्॥३१॥ एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्त्तने। ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम्॥३२॥ ततः सुमन्त्रोपि रथाद्विमुच्य श्रान्तान् हयान् सम्परिवर्त्त्य शीघ्रम्। पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्वै तमसाविदूरे॥३३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः। सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत्॥ १॥ इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रस्थिता वनम्। वनवासस्य भद्रन्ते न चोत्कण्ठितुमर्हसि॥ २॥ पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः। यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः॥ ३॥ अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम। सस्त्रीपुंसा गतानस्मान् शोचिष्यति न संशयः॥ ४॥ अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः। त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरतौ तथा॥ ५॥ पितरं चानुशोचामि मातरञ्च यशस्विनीम्। अपि नान्धौ भवेतान्नौ रुदन्तौ तावभीक्ष्णशः॥ ६॥ भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरञ्च मे। धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति॥ ७॥ भरतस्यानृशंसत्वं सञ्चिन्त्याहं पुनः पुनः। नानुशोचामि पितरं मातरञ्च महाभुज॥ ८॥ त्वया कार्य्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतम्। अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता॥ ९॥ अद्भिरेव हि सौमित्रे वत्स्याम्यत्र निशामिमाम्। एतद्धि रोचते मह्यं वन्येपि विविधे सति॥ १०॥ एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः। अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह॥ ११॥ सोऽश्वान् सुमन्त्रः संयम्य सूर्य्येऽस्तं समुपागते। प्रभूतयवसान् कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः॥ १२॥ उपास्य तु शिवां सन्ध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम्। रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह॥ १३॥ तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैः कृताम्। रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सभार्य्यः संविवेश ह॥ १४॥ सभार्य्यं सम्प्रसुप्तन्तु भ्रातरं प्रेक्ष्य लक्ष्मणः। कथयामास सूताय रामस्य विविधान् गुणान्॥ १५॥ जाग्रतोरेव सा रात्रिस्तयोः सौमित्रिसूतयोः। जगाम तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान्॥ १६॥ गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया विदूरतः।

अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥ उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्तानिशाम्य च। अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान् सौमित्रे निरपेक्षान् गृहेष्विमान्। वृक्षमूलेषु संसुप्तान् पश्य लक्ष्मण साम्प्रतम् ॥ १९ ॥ यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्त्तने। अपि प्राणान्न्यसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु। रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतो भयम् ॥ २१ ॥ अतो भूयोपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः। स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥ पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः। न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम्। रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥२४॥ अथ रामोब्रवीत् सूतं शीघ्रं संयुज्यतां रथः। गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २५ ॥ सूतस्ततः सन्त्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः। योजयित्वा तु रामस्य प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥ अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनाम्बर। त्वरयारोह भद्रन्ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥ तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः। शीघ्रगामाकुलावर्त्ताम् तमसामतरन्नदीम् । २८ ॥ स सन्तीर्य्य महाबाहुः श्रीमान् शिवमकण्टकम्। प्रपद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनम् ॥ २९ ॥ मोहनार्थन्तु पौराणां सूतं रामोब्रवीद्वचः। उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ ३० । मुहूर्त्तन्त्वरितं गत्वा निवर्त्तय रथं पुनः। यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥३१॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः। प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥ तौ सम्प्रयुक्तन्तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंशवर्द्धनौ। प्रचोदयामास ततस्तुर-

ङ्गमान् स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥ ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ । उदङ्मुखं तं तु रथं चकार सः प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

प्रभातायान्तु शर्वर्य्यां पौरास्ते राघवं विना । शोकोपहत-निश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥ शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्ष-माणास्ततस्ततः । आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुः-खिताः ॥ २ ॥ ते विषादार्त्तवदना रहितास्तेन धीमता । कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः ॥ ३ ॥ धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहृतचेतनाः । नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ ४ ॥ कथं रामो महाबाहुः स तथा वितथक्रियः । भक्तं जनमभित्यज्य प्रवासं राघवो गतः ॥ ५ ॥ यो नः सदा पालयति पिता पुत्त्रानिवौरसान् । कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥ ६ ॥ इहैव निधनं यामः महा-प्रस्थानमेव वा । रामेण रहितानां हि किमर्थं जीवितं हितम् ॥ ७ ॥ सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च । तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोथ पावकम् ॥ ८ ॥ किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियम्वदः । नीतः स राघवोस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥ ९ ॥ सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान् राघवं विना । भविष्यति निरानन्दा सस्त्रीबालवयोधिका ॥ १० ॥ निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना । विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ॥ ११ ॥ इतीव बहुधा वाचो

वाङ्मुद्यम्य ते जनाः। विलपन्ति स्म दुःखार्त्ता विवत्सा इव धेनवः॥ १२॥ ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित् ततःक्षणम्। मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः॥ १३॥ रथमार्गानुसारेण न्यवर्तन्त मनस्विनः। किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति॥ १४॥ ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः। अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम्॥ १५॥ आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः। आवर्त्तयंत तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीड़ितैः॥ १६॥ एषा रामेण नगरी रहिता नाति शोभते। आपगा गरुड़ेनेव ह्रदादुद्धृतपन्नगा॥ १७॥ चन्द्रहीनमिवाकाशन्तोयहीनमिवार्णवम्। अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः॥ १८॥ ते तानि वेश्मानि महाधनानि दुःखेन दुःखोपहता विशन्तः। नैवं प्रजग्मुः स्वजनं परं वा निरीक्षमाणाः प्रविनष्टहर्षाः॥ १९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥४७॥

—०—

तेषामेवं विषण्णानां पीड़ितानामतीव च। वाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षताम्॥ १॥ अभिगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम्। उद्गतानीव सत्वानि बभूवुरमनस्विनाम्॥ २॥ स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः। अश्रूणि मुमुचुः सर्वे वाष्पेण पिहिताननाः॥ ३॥ न चाहृष्यन्न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन्। न चाशोभन्त पण्यानि नापठन् गृहमेधिनः॥ ४॥ नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम्। पुत्त्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्य-

नन्दत॥ ५ ॥ गृहे गृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम्। व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान्॥ ६ ॥ किं नु तेषां गृहैः कार्य्यं किं दानैः किं धनेन वा। पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम्॥ ७॥ एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया। योनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने॥ ८ ॥ आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च। येषु यास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि॥ ९ ॥ शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः। आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः॥ १०॥ काननं वापि शैलं वा यं रामोनुगमिष्यति। प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम्॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमापीड़ा बहुमञ्जरिधारिणः। राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः॥ १२ ॥ अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च। दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयो राममागतम्॥ १३॥ प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः। विदर्शयंतो विविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्झरान्॥ १४॥ पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम्। यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः॥ १५॥ स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च। पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम्॥ १६॥ पादच्छाया सुखोदर्का तादृशस्य महात्मनः। स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम्॥ १७॥ वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयञ्च राघवम्। इति पौरस्त्रियो भर्त्तॄन् दुःखार्तास्तु तदब्रुवन्॥ १८॥ युष्माकं राघवोरण्ये योगक्षेमं विधास्यति। सीता नारी जनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति॥ १९॥ कोन्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च। संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा॥ २०॥ कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत्। नहि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः॥

२१॥ यया पुत्त्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात्। कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी॥ २२॥ कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका हि वसेमहि। जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे॥ २३॥ या पुत्त्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा। कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम्॥ २४॥ उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकम्। कैकेय्यास्तु कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति॥ २५॥ नहि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः। मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम्॥ २६॥ ते विषं पिवतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुःखिताः। राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत॥ २७॥ मिथ्या प्रव्राजितो रामः सभार्य्यः सहलक्ष्मणः। भरते सन्निबद्धाः स्म सौनिके पशवो यथा॥ २८॥ पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढजत्रुररिन्दमः। आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः॥ २९॥ पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः। सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्रवत् प्रियदर्शनः॥ ३०॥ नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्गविक्रमः। शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन् स महारथः॥ ३१॥ तास्तथा विलपंत्यस्तु नगरेनागरस्त्रियः। चुक्रुशुर्दुःखसन्तप्ता मृत्योरिव भयागमे॥ ३२॥ इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम्। जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्त्तत॥ ३३॥ नष्टज्वलनसम्पाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा। तिमिरेणानुलिप्तेव तदा सा नगरी बभौ॥ ३४॥ उपशांतवणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया। अयोध्यानगरी चासीत् नष्टतारमिवांबरम्॥ ३५॥ तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरि वाविवासिते। विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः सुतैर्हि तासामधिकोपि सोभवत्॥ ३६॥ प्रशान्तगीतोत्सवनृत्यवादना विभ्रष्टहर्षा पिहितापणोदया।

तथा ह्ययोध्यानगरी बभूव सा महार्णवः संक्षुभितोदको यथा॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टचत्वारिंशः सर्गः॥ ४८॥

रामोऽपि रात्रिशेषेणाते नैव महदन्तरम्। जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन्॥ १॥ तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा। उपास्य तु शिवां सन्ध्यां विषयान्तं व्यगाहत॥ २॥ ग्रामान्विकृष्टसीमांतान् पुष्पितानि वनानि च। पश्यन्नतियया शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः॥ ३॥ शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसम्वासवासिनाम्। विगर्हतां हि कैकेयीं क्रूरां क्रूरेण कर्मणा। राजानं धिक् दशरथं कामस्य वशमास्थितम्॥ ४॥ हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुवन्धिनी। तीक्ष्णा सम्भिन्नमर्यादातीक्ष्णकर्मणि वर्तते॥ ५॥ या पुत्त्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम्। वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम्॥ ६॥ कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी। सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति॥ ७॥ अहो दशरथो राजा निस्नेहः स्वसुतं प्रति। प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति॥ ८॥ एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम्। शृण्वन्नतिययौ वीरः कोशलान् कोशलेश्वरः॥ ९॥ ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारि महानदीम्। उत्तीर्य्याभिमुखः प्रायादगस्त्याधूषितां दिशम्॥ १०॥ गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतवहां नदीम्। गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरङ्गमाम्॥ ११॥ गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः

शीघ्रगैर्हयैः। मयूरहंसाभिरुतामतरत् स्यन्दिकां नदीम्॥ १२॥ स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा। स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत्॥ १३॥ सूत इत्येवमाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः। हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः॥ १४॥ कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने। मृगयां पर्य्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च सङ्गतः॥ राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन् रत्यर्थं मृगयावने। काले कृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षितम्॥ १६॥ नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने। रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसम्मता॥ १७॥ स तमध्वानमैक्ष्वाकुः सूतं मधुरया गिरा। तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन्॥ १८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकोनपञ्चाशत् सर्गः।

विशालान् कोशलान् रम्यान् यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः। अयोध्याभिमुखो धीमान् प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्॥ १॥ आपृच्छे त्वां पुरि श्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते। दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च॥ २॥ निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः। पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह सङ्गतः॥ ३॥ ततो रुचिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम्। अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम्॥ ४॥ अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृता। चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यतामर्थ सिद्धये॥ ५॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। विलपन्तो नरा घोरं प्रातिष्ठंश्च क्वचित् क्वचित्॥६॥

तथा विलपतां तेषामल्पभानां च राघवः। अचक्षुर्विषयं प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे॥ ७॥ ततो धान्यधनोपेतान्दानशीलजनान् शिवान्। अकुतश्चिद्भयान् रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान्॥ ८॥ उद्यानाम्रवनोपेतान् सम्पन्नसलिलाशयान्। तुष्टपुष्टजनाकीर्णान् गोकुलाकुलसेवितान्॥ ९॥ रक्षणीयान्नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान्। रथेन पुरुषव्याघ्रः कोशलानत्यवर्तत॥ १०॥ मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम्। राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतां वरः॥ ११॥ तत्र त्रिपथगां दिव्यां शीततोयामशैवलाम्। ददर्श राघवो गङ्गां रम्यां ऋषिनिषेविताम्॥ १२॥ आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलंकृताम्। कालेष्वप्सरोभिर्हृष्टाभिः सेविताम्भोह्रदां शिवाम्॥ १३॥ देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभिताम्। नागगन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम्॥ १४॥ देवाक्रीड़शताकीर्णां देवोद्यानयुतां नदीम्। देवार्थमाकाशगमां विख्यातां देवपद्मिनीम्॥ १५॥ जलाघाताट्टहासोग्रां फेननिर्मलहासिनीम्। क्वचिद्वेणीकृतजलां क्वचिदावर्त्तशोभिताम्॥ १६॥ क्वचित् स्तिमितगम्भीरां क्वचिद्वेगसमाकुलाम्। क्वचिद्गम्भीरनिर्घोषां क्वचिद्भैरवनिस्वनाम्॥ १७॥ देवसंघाप्लुतजलां निर्मलोत्पलसंकुलाम्। क्वचिदाभोगपुलिनां क्वचिन्निर्मलवालुकाम्॥ १८॥ हंससारससङ्घुष्टां चक्रवाकोपशोभिताम्। सदामत्तैश्च विहगैरभिसन्नादितान्तराम्॥ १९॥ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिव शोभिताम्। क्वचित् फुल्लोत्पलच्छन्नां क्वचित् पद्मवनाकुलाम्॥ २०॥ क्वचित् कुमुदखण्डैश्च कुट्मलैरुपशोभिताम्। नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च क्वचित्॥ २१॥ व्यपेतमलसङ्घातां मणिनिर्मलदर्शनाम्। दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च

वरवारणैः ॥ २२ ॥ देवोपवाह्यैश्च मुक्तैः सन्नादितवनान्तराम् । प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥ फलपुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मद्विजैस्तथा । विष्णुपादच्युतां दिव्यां महापापप्रणाशिनीम् । २४ ॥ शिशुमारैश्च नक्रैश्च भुजङ्गैश्च समन्विताम् । शङ्करस्य जटाजूटात् भ्रष्टां सागरतेजसा ॥२५॥ समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसक्रौञ्चनादिताम् । आससाद महाबाहुः शृङ्गवेरपुरम्प्रति ॥ २६ ॥ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः । सुमन्त्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २७ ॥ अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रबालवान् । सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामो चैव सारथे ॥ २८ ॥ प्रेक्ष्यामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम् । देवदानवगन्धर्वमृगपन्नगपक्षिणाम् ॥२९॥ लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम् । उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं तथोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥ रामोभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः । रथादवतरत्तस्मात्सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥३१॥ सुमन्त्रोप्यवतीर्य्यैव मोचयित्वा हयोत्तमान् । वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः । ३२ ॥ तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा । निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ३३ ॥ स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् । वृद्धैः परिवृतोमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥ ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् । सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३५ ॥ तमार्त्तः सम्परिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् । यथायोध्या तथेदन्ते राम किङ्करवाणि ते ॥ ३६ ॥ ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् । ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ॥ ३७ ॥ अर्घ्यञ्चोपानयच्छीघ्रं वाक्यं चेदमुवाच ह । स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ॥३८॥ वयं प्रेष्या भवान् भर्ता साधु राजन् प्रशाधि नः । भक्ष्यं भोज्यञ्च

पेयञ्च लेह्यञ्चैतदुपस्थितम्॥ ३९॥ शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते। गुहमेवं ब्रुवाणन्तु राघवः प्रत्युवाच ह॥ ४०॥ अर्चितास्चैव हृष्टाश्च भवता सर्व्वदा वयम्। पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसन्दर्शनेन च॥ ४१॥ भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीड़यन्वाक्यमब्रवीत्। दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि ह्यरोगं सह बान्धवः। अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च॥ ४२॥ यत्त्विदं भवता किञ्चित् प्रीत्या समुपकल्पितम्। सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे॥ ४३॥ कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनञ्च माम्। विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम्॥ ४४॥ अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित्। एतावतात्रभवता भविष्यामि सुपूजितः॥ ४५॥ एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे। एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः॥ ४६॥ अश्वानां प्रतिपानञ्च खादनञ्चैव सोन्वशात्। गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति॥ ४७॥ ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्। जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम्॥ ४८॥ तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः। सभार्य्यस्य ततोभेत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः॥ ४९॥ गुहोपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन्। अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः॥ ५०॥ तथा शयानस्य ततोस्य धीमतो यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः। अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा तदा व्यतीयाय सुखेन शर्वरी॥ ५१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चाशत्सर्गः।

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम्। गुहः सन्ताप-सन्तप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत्॥ १॥ इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता। प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथा सुखम्॥ २॥ उचितोयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः। गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम्॥ ३॥ न हि रामात्प्रियतमो ममास्ते भुवि कश्च न। ब्रवीम्येव च तत् सत्यं सत्येनैव च ते शपे॥ ४॥ अस्य प्रसादादाशंसे लोकेस्मिन् सुमहद्यशः। धर्मावाप्तिञ्च विपुलामर्थकामौ च पुष्कलौ॥ ५॥ सोहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया। रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सह॥ ६॥ न मेस्त्यविदितं किञ्चिद्वनेस्मिन् चरतः सदा। चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि॥ ७॥ लक्ष्मणस्तु ततोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ। नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता॥ ८॥ कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया। शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा॥ ९॥ यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि। तं पश्य सुखसंसुप्तं तृणेषु सह सीतया॥ १०॥ यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः। एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः॥ ११॥ अस्मिन् प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्त्तयिष्यति। विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति॥ १२॥ विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः। निर्घोषोपरतं भ्रातर्मन्ये राजनिवेशनम्॥ १३॥ कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम। नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम्॥ १४॥ जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया। तत् दुःखं यदि कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति॥ १५॥ अनुरक्तजनाकीर्णा सुखा लोकप्रियावहा। राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति॥ १६॥ कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः। शरीरं

धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः॥ १७॥ विनष्टे नृपतौ पश्चात् कौशल्या विनशिष्यति। अनन्तरञ्च मातापि मम नाशमुपैष्यति॥ १८॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम्। राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति॥ १९॥ सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते। प्रेतकार्य्येषु सर्व्वेषु संस्करिष्यन्ति राघवम्॥ २०॥ रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम्। हर्म्यप्रासादसम्पन्नां गणिकावरशोभिताम्॥२१॥ रथाश्वगजसम्बाधां तूर्य्यनादविनादिताम्। सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम्॥ २२॥ आरामोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशालिनीम्। सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम॥ २३॥ अपि जीवेद्दशरथो वनवासात् पुनर्वयम्। प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम्॥ २४॥ अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिनो वयम्। निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि॥ २५॥ परिदेवयमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः। तिष्ठतो राजपुत्त्रस्य शर्वरी सान्यवर्त्तत॥ २६॥ तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेन्द्रसूनौ गुरुसौहृदाद्गुरुः। मुमोच वाष्पं व्यसनाभिपीड़ितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकपञ्चाशत् सर्गः।

प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां पृथुवक्षा महायशाः। उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम्॥ १॥ भास्करोदयकालोऽसौ गता भगवती निशा। असौ तु कृष्णविहगः कोकिलस्तात कूजति॥ २॥ बर्हिणानाञ्च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने।

तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरङ्गमाम्॥ ३॥ विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः। गुहमामन्त्र्य सूतञ्च सोऽतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः॥ ४॥ स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च। स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत्॥ ५॥ अस्य वाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम्। सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रनावमुपाहर॥ ६॥ तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यगणो महान्। उपोह्य रुचिरं नावं गुहाय प्रत्यवेदयत्॥ ७॥ ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत्। उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं करवाणि ते॥ ८॥ तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगामिनीम्। नौरियं पुरुषव्याघ्र शीघ्रमारोह सुव्रत॥ ९॥ अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः। कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति॥ १०॥ ततः कलापान् संनह्य खड्गौ बध्वा च धन्विनौ। जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ॥११॥ राममेनं तु धर्मज्ञमुपागम्य विनीतवत्। किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत्॥ १२॥ ततोऽब्रवीद्दाशरथिः सुमन्त्रं स्पृशन् करेणोत्तमदक्षिणेन। सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः॥ १३॥ निवर्त्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम। रथं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावनम्॥ १४॥ आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्त्तः स सारथिः। सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकुमिदमब्रवीत्॥ १५॥ नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केनचित्। तव सभ्रातृभार्य्यस्य वासः प्राकृतवद्वने॥ १६॥ न मन्ये ब्रह्मचर्य्ये वा स्वधीते वा फलोदयः। मार्दवार्जवयोर्वापि त्वं चेद्व्यसनमागतः॥ १७॥ सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन्। त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रीन् लोकांस्तु जयन्निव॥ १८॥ वयं खलु हता राम यत्त्वया ह्युपवञ्चिताः। कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःख-

भागिनः ॥ १९ ॥ इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा । दृष्ट्वा दूरं गतं रामं दुःखार्त्तो रुरुदे चिरम् ॥ २० ॥ ततस्तु विगते वाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचिम् । रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये । यथा दशरथो राजा मां न शोचेत्तथा कुरु ॥ २२ ॥ शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः । कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ यद्यथाज्ञापयेत् किञ्चित् स महात्मा महीपतिः । कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्य्यन्तदविकाङ्क्षया ॥ २४ ॥ एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासन्ति नराधिपाः । यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥ यद्यथा सुमहाराजो नालीकमधिगच्छति । न च ताम्यति शोकेन सुमन्त्र कुरु तत्तथा ॥ २६ ॥ अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्य्यं जितेन्द्रियम् । ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २७ ॥ न चाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च मैथिली । अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा ॥ २८ ॥ चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः । लक्ष्मणं मां च सीताञ्च द्रक्ष्यसे क्षिप्रमागतान् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु राजानं मातरञ्च सुमन्त्र मे । अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीञ्च पुनः पुनः ॥ ३० ॥ आरोग्यं ब्रूहि कौशल्यामथ पादाभिवन्दनम् । सीताया मम चार्य्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥ ३१ ॥ ब्रूयाश्चापि महाराजं भरतं शीघ्रमानय । आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ ३२ ॥ भरतञ्च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च । अस्मत्सन्तापजं दुःखं न त्वामभि भविष्यति ॥ ३३ ॥ भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्त्तसे । तथा मातृषु वर्त्तेथाः सर्व्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥ यथा च तव कैकेयी सुमित्रा च विशेषतः । तथैव देवी कौशल्या मम माता विशेषतः ॥ ३५ ॥ तातस्य प्रियकामेन यौव-

राज्यमवेक्षता। लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥३६॥ निवर्त्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः प्रतिबोधितः। तत् सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात् काकुत्स्थमब्रवीत्। ३७॥ यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवः। भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि॥ ३८॥ कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम्। तव तात वियोगेन पुत्त्रशोकातुरामिव॥ ३९॥ सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः। विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्य्येतापि सा पुरी॥ ४०॥ दैन्यं हि नगरी गच्छेत् दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम्। सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे॥४१॥ दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम्। चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः॥ ४२॥ दृष्टं तद्वै त्वया राम यादृशं तत् प्रवासने। प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोकक्लान्तचेतसम्॥ ४३॥ आर्त्तनादो हि यः पौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने। सरथं मां निशम्यैव कुर्य्युः शतगुणं ततः॥ ४४॥ अहं किञ्चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया। नीतोऽसौ मातुलकुलं सन्तापं माकृथा इति॥ ४५॥ असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम्। कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः॥ ४६। मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः। कथं रथं त्वया हीनं प्रवाक्ष्यन्ति हयोत्तमाः॥ ४७॥ तन्न शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ। वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि॥ ४८॥ यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि। सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया॥ ४९॥ भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते। रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव॥५०॥ त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्य्याकृतं सुखम्। आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम्॥ ५१॥ प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः। प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः॥५२॥

इमेपि च हया वीर यदि ते वनवासिनः। परिचर्य्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमाङ्गतिम्॥ ५३॥ तव शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन्। अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम्॥ ५४॥ न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना। राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा॥ ५५॥ वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः। यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः॥ ५६॥ चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने। क्षणभूतानि यास्यन्ति शतशस्तु ततोन्यथा॥ ५७॥ भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्त्र गते पथि। भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्या न मां त्वं हातुमर्हसि॥ ५८॥ एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः। रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत्॥ ५९॥ जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल। शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः॥ ६०॥ नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी। कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः॥ ६१॥ यदि तुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि। राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम्॥ ६२॥ एष मे प्रथमः कल्पो यदंवा मे यवीयसी। भरतारक्षितं स्फीतं पुत्त्रराज्यमवाप्नुयात्॥ ६३॥ मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमन्त्र त्वं पुरीं व्रज। सन्दिष्टश्चापि यानर्थांस्तांस्तान् ब्रूयास्तथा तथा॥ ६४॥ इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनः पुनः। गुहं वचनमक्लीवो रामो हेतुमदब्रवीत्॥ ६५॥ नेदानीं गुह योग्योयं वासो मे सजने वने। अवश्यं त्वाश्रमे वासः कर्त्तव्यस्तद्गतो विधिः॥ ६६॥ सोहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम्। हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च॥६७॥ जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय। तत् क्षीरं राजपुत्त्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्॥ ६८॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव राम-

क्षेनाकरोज्जटाः। दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥६९॥
तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ। अशोभेतामृषि-
समौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ ७०॥ ततो वैखानसं मार्गमा-
स्थाय सहलक्ष्मणः। व्रतमादिष्टवान् रामः सहायं गुहमब्र-
वीत्॥ ७१॥ अप्रमत्तो बले कोषे दुर्गे जनपदे तथा। भवेथा
गुह राज्यं हि दुरारक्ष्यतमं मतम्॥ ७२॥ ततस्तं समनु-
ज्ञाप्य गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः। जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सह-
लक्ष्मणः॥ ७३॥ स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः।
तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत्॥ ७४॥ आरोह
त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः। सीतां चारोपयान्वक्षं
परिगृह्य मनस्विनीम्॥ ७५॥ स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्व-
मप्रतिकूलयन्। आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः॥७६॥
अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः। ततो निषादाधि-
पतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत्॥ ७७॥ राघवोपि महातेजा नाव-
मारुह्य तां ततः। ब्रह्मवत् क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः॥७८॥
आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया। प्रणमत्
प्रीतिसंहृष्टो लक्ष्मणश्चामितप्रभः॥ ७९॥ अनुज्ञाय सुम-
न्त्रञ्च सबलञ्चैव तं गुहम्। आस्थाय नावं रामस्तु चोदया-
मास नाविकान्॥ ८०॥ ततस्तैश्चोदिता नौका कर्णधारसमा-
हिता। शुभस्फावेगाभिहता गङ्गासलिलमत्यगात्॥ ८१॥
मध्यन्तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता। वैदेही प्राञ्जलि-
र्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत्॥ ८२॥ पुत्त्रो दशरथस्यायं महा-
राजस्य धीमतः। निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः॥८३॥
चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने। भ्रात्रा सह मया
चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति॥ ८४॥ ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण
पुनरागता। यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धिनि॥ ८५॥

त्वं हि त्रिपथगे देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे। भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन् सम्प्रदृश्यसे॥ ८६॥ सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने। प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते॥८७॥ गवां शतसहस्रञ्च वस्त्राण्यन्नञ्च पेशलम्। ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया॥ ८८॥ सुराघटसहस्रेण मांसभूतोदनेन च। यक्ष्ये त्वां प्रीयतां देवि पुरीं पुनरुपागता॥८९॥ यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि च सन्ति हि। तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च॥ ९०॥ पुनरेव महाबाहुर्मया भ्राता च सङ्गतः। अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे॥ ९१॥ तथा सम्भाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिताम्। दक्षिणा दक्षिणे तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत्॥ ९२॥ तीरन्तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः। प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परन्तपः॥ ९३॥ अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्द्धनम्। भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा॥ ९४॥ अवश्यं रक्षणं कार्य्यं मद्विधैर्विजने वने। अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु॥ ९५॥ पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वां चानुपालयन्। अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्त्तव्या पुरुषर्षभ॥ ९६॥ न हि तावदतिक्रान्ता सुकरा काचन क्रिया। अद्य दुःखन्तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति॥ ९७॥ प्रनष्टजनसम्बाधं क्षेत्रारामविवर्जितम्। विषमञ्च प्रपातञ्च वनमद्य प्रवेक्ष्यति॥९८॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः। अनन्तरञ्च सीताया राघवो रघुनन्दनः॥ ९९॥ गतन्तु गङ्गापरपारमाशु रामं सुमन्त्रः सततं निरीक्ष्य। अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोच वाष्पं व्यथितस्तपस्वी॥ १००॥ स लोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम्। ततः समृद्धांछुभसस्यमालिनः क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमत्॥ १०१॥ तौ तत्र हत्वा चतुरो

महामृगान् वराहमृष्यं पृषतं महारुरुम्। आदाय मेध्यन्त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम्॥ १०२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्विपञ्चाशत् सर्गः।

—०—

स तं वृक्षं समासाद्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्। रामो रमयतां श्रेष्ठ इतिहोवाच लक्ष्मणम्॥ १॥ अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः। या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि। वनञ्चातीव विजनं श्वापदैरभिनादिनम्। विभीषिकाभिर्विततं झिल्लिकागणनादितम्॥ २॥ जागर्त्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु। योगक्षेमौ हि सीताया वर्त्तेते लक्ष्मणावयोः॥ ३॥ रात्रिं कथञ्चिदेवेमां सौमित्रे वर्त्तयामहे। अपवर्त्तामहे भूमावास्तीर्य्य स्वयमर्जितैः॥ ४॥ स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः। इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः॥ ५॥ ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण। कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति॥ ६॥ सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात्। अपि न च्यावयेत् प्राणात् दृष्ट्वा भरतमागतम्।७॥ अनाथस्य हि वृद्धस्य मया चैव विनाकृतः। किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः॥ ८॥ इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम्। काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः॥ ९॥ कोह्यविद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते त्यजेत्। छन्दानुवर्त्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण॥ १०॥ सुखी वत सभार्य्यश्च भरतः कैकयीसुतः। मुदितान् कोशलानेको यो भोक्ष्य-

त्यधिराजवत्॥ ११॥ स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेकं भविष्यति। ताते तु वयसातीते मयि चारण्यमाश्रिते॥ १२॥ अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्त्तते। एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा॥ १३॥ मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च। कैकेयी साम्प्रतम्प्राप्ता राज्याय भरतस्य च॥ १४॥ अपीदानीं तु कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता। कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च सा प्रबाधेत मत्कृते॥ १५॥ मातास्मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत्। अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण॥ १६॥ अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान्। अनाथाया हि नाथस्त्वं कौशल्याया भविष्यसि॥ १७॥ क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत्। परिदद्याद्धि धर्मज्ञ गरन्ते मम मातरम्॥ १८॥ नूनं जात्यन्तरे तात स्त्रियः पुत्त्रैः वियोजिताः। जनन्या मम सौमित्रे तदद्यैतदुपस्थितम्॥ १९॥ मया हि चिरपुष्टेन दुःखसम्वर्द्धितेन च। विप्रयुज्यत कौशल्या फलकाले धिगस्तु माम्॥२०॥ मास्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्त्रमीदृशम्। सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकम्॥ २१॥ मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण शारिका। यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दंश॥ २२॥ शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता। पुत्त्रेण किमपुत्त्राया मया कार्य्यमरिन्दम॥ २३॥ अल्पभाग्या हि मे माता कौशल्या रहिता मया। शेते परमदुःखार्त्ता पतिता शोकसागरे॥ २४॥ एकोऽप्यहमयोध्याञ्च पृथिवीञ्चापि लक्ष्मण। तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्य्यमकारणम्॥ २५॥ अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ। तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये॥ २६॥ एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु। अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत्॥२७॥ विलापो-

परन्तु रामं गतार्च्चिषमिवानलम्। समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः॥ २८॥ ध्रुवमद्य पुरी राम अयोध्या युधिनां वर। निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी॥ २९॥ नैतदौपयिकं राम यदिदम्परितप्यसे। विषादयसि सीताञ्च मां चैव पुरुषर्षभ॥ ३०॥ न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव। मुहूर्त्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ॥ ३१॥ न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परन्तप। द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं चापि त्वया विना॥ ३२॥ ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य ताम्। न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ॥ ३३॥ स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमादरात्। समाः समस्ता विदधे परन्तपः प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः॥ ३४॥ ततस्तु तस्मिन् विजने महाबलौ महावने राघववंशवर्द्धनौ। न तौ भयं सम्भ्रममभ्युपेयतुर्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ॥ ३५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रिपञ्चाशत् सर्गः।

ते तु तस्मिन् महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभम्। विमलेऽभ्युदिते सूर्य्ये तस्माद्देशात् प्रतस्थिरे॥ १॥ यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाभिप्रवर्त्तते। जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम्॥ २॥ ते भूमिभागान् विविधान् देशांश्चापि मनोहरान्। अदृष्टपूर्व्वान् पश्यन्तस्तत्र तत्र यशस्विनः॥ ३॥ यथा क्षेमेण सम्पश्यन् पुष्पितान् विविधान् द्रुमान्। निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत्॥ ४॥ प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूम-

मुत्तमम् । अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये सन्निहितो मुनिः ॥ ५ ॥ नूनं प्राप्ताः स्म सम्भेदं गङ्गायमुनयोर्वयम् । तथा हि श्रूयते शब्दो वारिणोर्वारिघर्षजः ॥ ६ ॥ दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः । छिन्नाश्चाप्याश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ॥ ७ ॥ धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे । गङ्गायमुनयोः सन्धौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥ रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन् मृगपक्षिणः । गत्वा मुहूर्त्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ । सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १० ॥ स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतम् । संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥ हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृताञ्जलिः । रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सीतया चाभ्यवादत ॥ १२ ॥ न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः । पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन् रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ भार्य्या ममेयं कल्याणि वैदेही जनकात्मजा । मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥१४॥ पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः । अयमन्वगमद्भ्राता वनमेव धृतव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रा नियुक्ता भगवन् प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् । धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्त्रस्य धीमतः । उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १७ ॥ नानाविधानन्नरसान् वन्यमूलफलाश्रयान् । तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासञ्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥ मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः । राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनागतं मुनिः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्य तु तामर्चामुपविष्टं स राघवम् । भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥ चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्याम्यहमुपागतम् । श्रुतं तव मया चैव विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥ अवकाशो विविक्तोऽयं महा-

नद्योः समागमे। पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान् सुखम्॥२२॥
एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः। प्रत्युवाच शुभं वाक्यं
रामः सर्वहिते रतः॥ २३॥ भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो
जनः। सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम्॥ २४॥
आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः। अनेन कारणे-
नाहमिह वासं न रोचये॥ २५॥ एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रम-
स्थानमुत्तमम्। रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा॥ २६॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः। राघवस्य तु
तद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत्॥ २७॥ दशक्रोश इतस्तात गिरि
र्यस्मिन्निवत्स्यसि। महर्षिसेवितः पुण्यः पर्वतः शुभदर्शनः॥२८॥
गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः। चित्रकूट इति
ख्यातो गन्धमादनसन्निभः॥ २९॥ यावता चित्रकूटस्य नरः
शृङ्गाण्यवेक्ष्यते। कल्याणानि समाधत्ते न मोहे कुरुते मनः॥३०॥
ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदांशतम्। तपसा दिवमारूढाः
कपालशिरसा सह॥ ३१॥ प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः
सुखम्। इह वा वनवासाय वस राम मया सह॥ ३२। स
रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम्। सभार्यं सह च
भ्राता प्रतिजग्राह हर्षयन्॥ ३३॥ तस्य प्रयागे रामस्य तं
महर्षिमुपेयुषः। प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः
कथाः॥ ३४॥ सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखो-
चितः। भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत् सुखम्॥ ३५॥
प्रभातायान्तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपागमत्। उवाच नरशार्दूलो
मुनिं ज्वलिततेजसम्॥ ३६॥ शर्वरी भगवन्नद्य सत्यशील
तवाश्रमे। उषिताः स्मोऽह वसतिमनुजानातु नो भवान्॥३७॥
रात्र्यान्तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम्। मधुमूलफलो-
पेतं चित्रकूटं व्रजेति ह॥ ३८॥ वासमौपयिकं मन्ये तव राम

श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् । न्यग्रोधं समुपागम्य
वैदेही चाभ्यवन्दत ॥ २४ ॥ नमस्तेस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पति-
व्रतम् । कौशल्याञ्चैव पश्येम सुमित्राञ्च यशस्विनीम् । २५ ॥
इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्य्यगच्छन्मनस्विनी । अवलोक्य
ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् ॥ २६ ॥ दयिताञ्च विधे-
याञ्च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो
भरतानुज ॥ २७ ॥ पृष्ठतोनुगमिष्यामि सायुधो द्विपदांवर ।
यद्यत् फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा ॥ २८ ॥ तत्तत्
प्रयच्छ वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः । एकैकं पादपं गुल्मं लतां
वा पुष्पशालिनीम् ॥ २९ ॥ अदृष्टरूपां पश्यन्ती रामं प्रयच्छ
सावला । रमणी तान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्करान् ॥३०॥
सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः । विचित्रवालुकजलां
हंससारसनादिताम् ॥ ३१ ॥ रेमे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य
तदा नदीम् । क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥३२॥
बहून्मेध्यान् मृगान् हत्वा चेरतुर्य्यमुनावने ॥ ३३ ॥ विहृत्य ते
बर्हिणयूथनादिते शुभे वने वारणवानरायुते । समं नदीव-
प्रमुपेत्य सत्वरं निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाम् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चपञ्चाशत् सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् । प्रबोधयामास
शनैर्लक्ष्मणं रघुपुङ्गवः ॥ १ ॥ सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु
व्याहरतां स्वनम् । सम्प्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परन्तप ॥२॥
स सुप्तस्तु ततो भ्राता समये प्रतिबोधितः । जहौ निद्राञ्च

तन्द्राञ्च प्रसक्तञ्च परिश्रमम् ॥ ३ ॥ तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम्। पन्थानमृषिभिर्जुष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥४॥ ततः सम्प्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह। सीतां कमल-पत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान्। स्वैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥ पश्य भल्लातकान् विल्वान् नरैरनुपसेवितान्। फलपुष्पैरवनतान्नूनं शक्ष्याम जीवितुम् ॥ ७ ॥ पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण। मधूनि मधुकारीभिः सम्भृतानि नगे नगे ॥ ८ ॥ एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रति कूजति। रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसङ्कटे ॥ ९ ॥ मातङ्ग-यूथानुसृतं पक्षिसङ्घानुनादितम्। चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्ध-शिखरं गिरिम् ॥ १० ॥ समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते। पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥ ततस्तौ पाद-चारेण गच्छन्तौ सह सीतया। रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥ तं तु पर्व्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम्। बहुमूलफलं रम्यं सम्पन्न-सरसोदकम् ॥ १३ ॥ मनोज्ञोयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः। बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिन् शिलोच्चये। अयं वासो भवेत्तात वयमत्र वसेमहि ॥ १५ ॥ इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः। अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥ तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्म्मवित्। आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ॥ १७ ॥ ज्ञातं मया रघुश्रेष्ठ तवागमनकारणम्। अत्र वासस्तपोवनाञ्च सकाशे रोचय प्रभो ॥ १८ ॥ इति तेन समाज्ञप्तः प्रीयमाणो महारथः। तथेति प्रतिजग्राह ऋषिणोक्तं कृताञ्जलिः ॥ १९ ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः। सन्निवेद्य यथा-

निश्वस्य हा रामेति विचुक्रुशुः ॥ ११ ॥ शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दञ्च तिष्ठताम् । हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १२ ॥ दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च । न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ १३ ॥ किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् । इति रामेण नगरं पितेव परिपालितम् ॥ १४ ॥ वातायनगतानाञ्च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् । राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवितम् ॥१५॥ स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः । यत्र राजा दशरथस्तमेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥ सोवतीर्य्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च । कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥१७॥ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् । हाहाकारकृता नार्य्यो रामदर्शनकर्षिताः ॥ १८ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्त्ततराः स्त्रियः ॥१९॥ ततो दशरथः स्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः । रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् ॥ २० ॥ सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः । सूतः किं नाम कौशल्यां क्रोशन्तीं प्रति वक्ष्यति ॥ २१ ॥ यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् । आच्छिद्य पुत्त्रे निर्याते कौशल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥ सत्यरूपन्तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् । प्रदीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥ स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् । पुत्त्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पाण्डुरे गृहे ॥ २४ ॥ अभिगम्य तमासीनं राजानमभिवाद्य च । सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥ स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विद्रुतमानसः । मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीड़ितः ॥२६॥ ततोन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ । उच्छ्रित्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७ ॥ सुमित्रया तु सहिता

कौशल्या पतितं पतिम्। उत्थापयामास तदा वचनं चेद-मब्रवीत्॥ २८॥ इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्कृतकारिणः। वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभ षसे॥ २९॥ अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघवे। उत्तिष्ट सुकृतन्तेस्तु शोके न स्यात् सहायता। ३०॥ देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम्। नेह तिष्ठति कैकेयी विस्रब्धं प्रतिभाष्यताम्॥ ३१॥ सा तथोक्त्वा महाराजं कौशल्या शोकलालसा। धरण्यां निपपा-ताशु वाष्पविप्लुतभाषिणी॥ ३२॥ विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा कौशल्यां पतितां भुवि। पतिञ्चावेक्ष्य ताः सर्व्वाः समन्ताद्रुरुदुः स्त्रियः॥ ३३॥ ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धा-स्तरुणाश्च मानवाः। स्त्रियश्च सर्व्वा रुरुदुः समन्ततः पुरं तदा-सीत् पुनरेव संकुलम्॥ ३४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशत् सर्गः।

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः। तदा-जुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात्॥ १॥ तदा सूतो महा-राजं कृताञ्जलिरुपस्थितः। राममेवानुशोचन्तं दुःखशोक-समन्वितम्॥ २॥ वृद्धं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम्। विनिःश्वसन्तं ध्यायंतमस्वस्थमिव कुञ्जरम्॥३॥ राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम्। अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच पर-मार्त्तवत्॥ ४॥ क्व नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः। सोत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः॥ ५॥ दुःखस्यानु-चितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः। भूमिपालात्मजो भूमौ शेते

कथमनाथवत् ॥ ६ ॥ यं यान्तमनुयान्ति स्म पदाति रथकुञ्जराः। स गच्छति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ७ ॥ व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम्। कथं कुमारौ वैदेह्या सार्द्धं वनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥ सुकुमार्य्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया। राजपुत्त्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ ९ ॥ सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ। वनान्तं प्रविशन्तौ तावश्विनाविव मन्दरम् ॥ १० ॥ किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः। सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ११ ॥ आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्त्तय। जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १२ ॥ इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया। उवाच वाचा राजानं सबाष्पपरिबद्धया ॥ १३ ॥ अब्रवीन्मे महाराज धर्ममेवानुपालयन्। अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ १४ ॥ सूत मद्वचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः। शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १५ ॥ सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्वचनात्त्वया। आरोग्यमविशेषेण यथार्हमभिवादनम् ॥ १६ ॥ माता च मम कौशल्या कुशलञ्चाभिवादनम्। अप्रमादञ्च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥ धर्मनित्या यथा कालमग्न्यागारपरा भव। देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥१८॥ अभिमानञ्च मानञ्च त्यक्त्वा वर्त्तस्व मातृषु। अनुराजानमार्य्याञ्च कैकेयीमम्ब कारय ॥ १९ ॥ कुमारे भरते वृत्तिर्वर्त्तितव्या च राजवत्। अज्येष्ठापि हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥ भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च। सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्त्तस्व मातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः। पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥२२॥ अतिक्रान्तवया राजा मा स्मैनं व्यपरोरुधः। कुमारराज्ये

जीवस्य यस्यैवाज्ञाप्रवर्त्तनात्॥ २३॥ अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्त्तयन्। मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्त्रगर्द्धिनी॥ २४॥ इत्येवं मां महाबाहुर्ब्रुवन्निव महायशाः। रामो राजीवपत्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्त्तयत्॥ २५॥ लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निःश्वसन् वाक्यमब्रवीत्। केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः॥ २६॥ राजा तु खलु कैकेय्या लघु चाश्रुत्य शासनम्। कृतं कार्य्यमकार्य्यं वा वयं येनाभिपीड़िताः॥ २७॥ यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम्। वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम्॥ २८॥ इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतम्। रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये॥ २९॥ असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात्। जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम्॥ ३०॥ अहन्तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये। भ्राता भर्त्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः॥ ३१॥ सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम्। सर्वलोकोनुरज्येत कथञ्चानेन कर्मणा॥ ३२॥ सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्मिकम्। सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति॥ ३३॥ जानकी तु महाराज निश्वसन्ती तपस्विनी। भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता॥ ३४॥ अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्त्री यशस्विनी। तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिदब्रवीत्॥ ३५॥ उद्वीक्षमाणा भर्त्तारं मुखेन परिशुष्यता। मुमोच सहसा वाष्पं प्रयान्तमुपवीक्ष्य सा॥ ३६॥ तथैव रामोश्रुमुखः कृताञ्जलिः स्थितोब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः। तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्षते राजरथं तथैव माम्॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टपञ्चाशत् सर्गः।

———

मम त्वया निवृत्तस्य न प्रावर्त्तन्त वर्त्मनि । उष्णमश्रु विमु-
ञ्चन्तो रामे सम्प्रस्थिते वनम् ॥ १ ॥ उभाभ्यां राजपुत्त्राभ्यामथ
कृत्वाहमञ्जलिम् । प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धार-
यन् ॥ २ ॥ गुहेन सार्द्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् ।
आशया यदि मे रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ३ ॥ विषये ते
महाराज महाव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः स-
पुष्पांकुरकोरकाः ॥ ४ ॥ उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि
च । परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ५ ॥ न च
सर्पन्ति सत्त्वानि व्याला न प्रसरन्ति च ॥ रामशोकाभिभूतं
तन्निष्कूजमिव तद्वनम् ॥ ६ ॥ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलु-
षोदकाः । सन्तप्तपद्मा पद्मिन्यो लीनमीनविहङ्गमाः ॥ ७ ॥
जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च । नातिभा-
न्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथा पुरम् ॥ ८ ॥ अत्रोद्यानानि
शून्यानि प्रलीनविहगानि च । न चाभिरामानारामान्पश्यामि
मनुजर्षभ ॥ ९ ॥ प्रविशन्तमयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति ।
नरा राममपश्यन्तो निश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ देव राजरथं
दृष्ट्वा विना राममिहागतम् । दूरादश्रुमुखः सर्व्वो राजमार्ग-
गतो जनः ॥ ११ ॥ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् ।
हाहाकारकृता नार्य्यो रामदर्शनकर्शिताः ॥ १२ ॥ आयतैर्विमलै-
र्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्त्ततरा
स्त्रियः ॥ १३ ॥ नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च ।
अहमार्त्ततया किञ्चिद्विशेषं नोपलक्षये ॥ १४ ॥ अप्रहृष्ट-
मनुष्या च दीननागतुरङ्गमा । आर्त्तस्वरपरिम्लाना विनिश्व-
सितनिस्वना ॥ १५ ॥ निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजना-
तुरा । कौशल्या पुत्त्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥
सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया । वाष्पोपहतया सूत-

मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजन-
भावया । मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् ॥ १८ ॥
न सुहृद्भिर्नचामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नैगमैः । मयायमर्थः सम्मोहात्
स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतया नूनमिदं
वा व्यसनं महत् । कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृ-
च्छया ॥ २० ॥ सूत यद्यस्ति ते किञ्चिन्मयापि सुकृतं कृतम् ।
त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः सन्त्वरयन्ति माम् ॥ २१ ॥ यद्य-
द्यापि ममैवाज्ञा निवर्त्तयतु राघवम् । न शक्ष्यामि विना रामं
मुहूर्त्तमपि जीवितुम् ॥ २२ ॥ अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं
भविष्यति । मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २३ ॥
वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः । यदि जीवामि
साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २४ ॥ अतो नु किं दुःखतरं यो-
ऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् । इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघ-
वम् ॥ २५ ॥ हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि ।
न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ॥ २६ ॥ स तेन
राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः । अवगाढः सुदुष्पारं शोक-
सागरमब्रवीत् ॥ २७ ॥ रामशोकमहावेगः सीताविरहपा-
रगः । श्वसितोर्मिमहावर्त्तो वाष्पवेगजलाविलः ॥ २८ ॥
बाहुविक्षेपमीनोऽसौ विक्रन्दितमहास्वनः । प्रकीर्णकेशशैवालः
कैकेयीवड़वामुखः ॥ २९ ॥ ममास्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहा-
ग्रहः । वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥ ३० ॥ यस्मि-
न्वत निमग्नोऽहं कौशल्ये राघवं विना । दुस्तरो जीवता देवि
मयायं शोकसागरः ॥ ३१ ॥ अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं दि-
दृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् । इतीव राजा विलपन्महायशाः
पपात तूर्णं शयने समूर्च्छितः ॥ ३२ ॥ इति विलपति पार्थिवे

प्रणष्टे करुणतरं द्विगुणञ्च रामहेतोः। वचनमनुनिशम्य तस्य
देवी भयमगमत् पुनरेव राममाता ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनषष्टितमः सर्गः।

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः। धरण्यां गत-
सत्वेव कौशल्या सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ नय मां यत्र काकुत्स्थः
सीता यत्र च लक्ष्मणः। तां विना क्षणमप्यद्य जीवितुं नोत्-
सहे ह्यहम् ॥ २ ॥ निवर्त्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि।
अथ तां नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३ ॥ वाष्पवे-
गोपहतया स वाचा सज्जमानया। इदमाश्वासयन्देवीं सूतः
प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ त्यज शोकञ्च मोहञ्च सम्भ्रमं दुःखजं
तथा। व्यवधूय च सन्तापं वने वत्स्यति राघवः ॥ ५ ॥
लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन् वने। आराधयति धर्मज्ञः
परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ विजनेपि वने सीता वासं प्राप्य
गृहेष्विव। विस्रम्भं लभते भीता रामे विन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥
नास्या दैन्यं कृतं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते। उचितेव प्रवा-
सानां वैदेही प्रतिभाति मे ॥ ८ ॥ नगरोपवनं गत्वा यथा स्म
रमते पुरा। तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥
बालेव रमते सीता बालचन्द्रनिभानना। रामा रामे ह्यदीनात्मा
विजनेपि वने सती ॥ १० ॥ तद्गतं हृदयं यस्यास्तदधीनञ्च
जीवितम्। अयोध्या हि भवेदस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११ ॥
परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च। गतिं दृष्ट्वा नदी-
नाञ्च पादपान् विविधानपि ॥ १२ ॥ रामं वा लक्ष्मणं वापि

दृष्ट्वा जानाति जानकी। अयोध्या क्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता॥ १३॥ इदमेव स्मराम्यस्या सहसैवोपजल्पितम्। कैकेयी संश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति माम्॥ १४॥ ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात् पर्य्युपस्थितम्। ह्लादयन् वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत्॥ १५॥ अध्वना वातवेगेन सम्भ्रमेणातपेन च। न विगच्छति वैदेह्या चन्द्रांशुसदृशी प्रभा॥ १६॥ सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम्। वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते॥ १७॥ अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ। अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ॥ १८॥ नूपुरोत्कृष्टलीलेव खेलं गच्छति भामिनी। इदानीमपि वैदेही तद्रागान्न्यस्तभूषणा॥ १९॥ गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता। नाहारयति सन्त्रासं बाहू रामस्य संश्रिता॥२०॥ न शोच्यास्तेन चात्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः। इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम्॥ २१॥ विधूय शोकं परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः। वने रता वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिज्ञां प्रतिपालयन्ति ते॥ २२॥ तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना निवार्य्यमाणा सुतशोककर्शिता। न चैव देवी विरराम कूजितात् प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे षष्टितमः सर्गः।

वनं गते धर्मरते रामे रमयतां वरे। कौशल्या रुदती चार्त्ता भर्त्तारमिदमब्रवीत्॥ १॥ यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं

ते महायशः। सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः॥ २॥ कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्त्रौ तौ सह सीतया। दुःखितौ सुखसंवृद्धौ कथं दुःखं सहिष्यतः॥ ३॥ सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता। कथमुष्णञ्च शीतञ्च मैथिली विसहिष्यते॥ ४॥ भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम्। वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यते॥ ५॥ गीतवादित्वनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसमन्विता। कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम्॥६॥ महेन्द्रध्वजसङ्काशः क्व नु शेते महाभुजः। भुजं परिघसङ्काशमुपधाय महाबलः॥ ७॥ पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिश्वासमुत्तमम्। कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम्॥ ८॥ वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः। अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा॥ ९॥ यत्त्वया करुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः। निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने॥ १०॥ यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति। जह्याद्राज्यञ्च कोशञ्च भरतो नोपलक्ष्यते॥ ११॥ भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित् स्वानेव बान्धवान्। ततः पश्चात् समीक्षन्ते कृतकार्य्या द्विजोत्तमान्॥ १२॥ तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः। न पश्चात्ते पि मन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः॥ १३॥ ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः। नाभ्युपैतुमलम्प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः॥ १४॥ एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशाम्पते। भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते॥ १५॥ न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति। एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते॥ १६॥ हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः। नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे॥१७॥ तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव। नाभिमन्तु मलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम्॥ १८॥ नैवम्विधमसत्कारं राघवो

मर्षयिष्यति। बलवानिव शार्दूलो बालधेरभिमर्शनम्॥ १९॥ नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्य्युर्महामृधे। अधर्मन्त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत्॥ २०॥ नन्वसौ काञ्चनैर्व्वाणैर्महावीर्य्यो महाभुजः। युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्द्दहेत्॥ २१॥ स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः। स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा॥ २२॥ द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनैः। यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्त्रे विवासिते॥२३॥ गतिरेका पतिर्नार्य्या द्वितीया गतिरात्मजः। तृतीया ज्ञातयो राजन् चतुर्थी नैव विद्यते॥ २४॥ तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाहितः। न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा हा हता त्वया॥ २५॥ हतं त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं हताः स्म सर्व्वाः सह मन्त्रिभिश्च। हता सपुत्त्रास्मि हताश्च पौराः सुतश्च भार्य्या च तव प्रहृष्टौ॥ २६॥ इमां गिरं दारुणशब्दसंहितां निशम्य रामेति मुमोह दुःखितः। ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः। स्वदुष्कृतञ्चापि पुनस्तथास्मरत्॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकषष्टितमः सर्गः।

एवन्तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया। श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः॥ १॥ चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः। अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परन्तपः॥ २॥ स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णञ्च निश्वसन्। कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत्॥ ३॥ तस्य चिन्तय-

मानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् । यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्द-
वेधिना ॥ ४ ॥ अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।
द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥ दह्यमानस्तु
शोकाभ्यां कौशल्यामाह दुःखितः । वेपमानोञ्जलिं कृत्वा प्रसा-
दार्थमवाङ्मुखः ॥ ६ ॥ प्रसादये त्वां कौशल्ये रचितोयं मया-
ञ्जलिः । वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥
भर्त्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोपि वा । धर्मं विमृश-
मानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ ८ ॥ सा त्वं धर्मधरा नित्यं
दृष्टलोकपरावरा । नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुः-
खितम् ॥ ९ ॥ तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषि-
तम् । कौशल्या व्यसृजद्वाक्यं प्रणालीव नवोदकम् ॥ १० ॥
स मूर्ध्नि बध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम् । सम्भ्रमाद-
ब्रवीत्तस्मा त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥ प्रसीद शिरसा पादौ
भूमौ निपतितास्मि ते । याचितास्मि हता देव क्षन्तव्याहं न
हि त्वया ॥ १२ ॥ नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धी-
मता । उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या सम्प्रसाद्यते ॥ १३ ॥
जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् । पुत्रशोकार्त्तया
तत्तु मया किमपि भाषितम् ॥ १४ ॥ शोको नाशयते धैर्य्यं
शोको नाशयते श्रुतम् । शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोक-
समो रिपुः ॥ १५ ॥ शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ।
सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोपि न शक्यते ॥ १६ ॥
वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोत्र गण्यते । यः शोकहतहर्षायाः
पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १७ ॥ तं हि चिन्तयमानायाः शोकोयं
हृदि वर्द्धते । नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८ ॥
एवं हि कथयन्त्यास्तु कौशल्यायाः शुभं वचः । मन्दरश्मिर-
भूत सूर्य्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥ १९ ॥ अथ प्रह्लादितो

वाक्यैर्देव्या कौशल्यया नृपः। शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान्॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्विषष्टितमः सर्गः।

—०—

प्रतिबुद्धो मुहूर्त्तेन शोकोपहतचेतनः। अथ राजा दशरथः सञ्चिन्तामभ्यपद्यत॥ १॥ रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम्। आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्य्यमिवासुरम्॥ २॥ सभार्य्ये हि गते रामे कौशल्यां कोशलेश्वरः। विवक्षुरसितापाङ्गीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः॥ ३॥ स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वने। अर्द्धरात्रे दशरथः सोऽस्मरत् दुष्कृतं कृतम्॥ ४॥ स राजा पुत्त्रशोकार्त्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः। कौशल्यां पुत्त्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत्॥ ५॥ यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम्। तदेव लभते भद्रे कर्त्ता कर्मजमात्मनः॥ ६॥ गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम्। दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते॥ ७॥ कश्चिदाम्रवनं छित्वा पलाशांश्च निषिञ्चति। पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे॥ ८॥ अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति। स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः॥ ९॥ सोऽहमाम्रवनं छित्वा पलाशांश्च न्यषेचयम्। रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः॥ १०॥ लब्धशब्देन कौशल्ये कुमारेण धनुष्मता। कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम्। ११॥ तदिदं मे नु सम्प्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम्। सम्मोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम्॥ १२॥ यथान्यः

पुरुषः कश्चित् पलाशैर्मोहितोभवेत्। एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलम्॥ १३ ॥ देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम्। ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्द्धिनी।१४॥ अपास्य हि रसान् भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः। परेताचरितां भीमां रविराचरते दिशम्।।१५॥ उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः। ततोजहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गवर्हिणः।।१६॥ क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः। वृष्टिवातावधूताग्रान् पादपानभिपेदिरे।। १७॥ पतितेनाम्भसा छन्नः पतमानेन चासकृत्। आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः॥ १८॥ पाण्डुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि। सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत्॥१९॥ तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान् रथी। व्यायामकृतसङ्कल्पः सरयूमन्वगां नदीम्॥ २०॥ निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम्। अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः॥२१॥ अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्य्यतः। अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः॥२२॥ ततोहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम्। शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम्॥२३॥ अमुचं निशितं वाणमहमाशीविषोपमम्। तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः॥ २४॥ हा हेति पततस्तोये वाणव्यथितमर्मणः। तस्मिन्निपतिते भूमौ वागभूत्तत्र मानुषी।। २५॥ कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेच्च तपस्विनि। प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोहमागतः।। २६॥ इषुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया। ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः॥२७॥ कथं नु शस्त्रेण बधो मद्विधस्य विधीयते। जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः।। २८॥ को बधेनममार्थी स्यात् किम्वास्यापकृतं मया। एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम्॥२९॥

न क्वचित् साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम्। नेमन्तया न शो-
चामि जीवितक्षयमात्मनः॥ ३०॥ मातरं पितरं चोभौ अनु-
शोचामि मद्वधे। तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया॥ ३१॥
मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्त्तयिष्यति वृद्धौ च माता-
पितरावहञ्चैकेषुणाहतः॥ ३२॥ केन स्म निहताः सर्वे सुबा-
लेनाकृतात्मना। तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुका-
ङ्क्षिणः॥ ३३॥ कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि।
तस्याहं करुणां श्रुत्वा ऋषेर्विलपतो निशि॥ ३४॥ सम्भ्रान्तः
शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः। तं देशमहमागम्य दीनसत्वः
सुदुर्मनाः॥ ३५॥ अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम्।
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम्॥ ३६॥ पांशुशो-
णितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यवेधितम्। स मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां
त्रस्तमस्वस्थचेतनम्॥ ३७॥ इत्युवाच वचः क्रूरन्दिधक्षन्निव
तेजसा। किन्तवापकृतं राजन् वने निवसता मया॥ ३८॥
जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताड़ितस्त्वया। एकेन खलु वाणेन
मर्मण्यभिहते मयि॥ ३९॥ द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जन-
यिता च मे। तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ॥४०॥
चिरमाशां कृतां कष्टां तृष्णां सन्धारयिष्यतः। न नूनं तपसो
वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा॥४१॥ पिता यन्मां न जानीते शयानं
पतितम्भुवि। जानन्नपि च किं कुर्य्यादशक्तश्चापरिक्रमः॥ ४२॥
भिद्यमानमिवाशक्तिस्त्रातुमन्यो नगो नगम्। पितुस्त्वमेव मे गत्वा
शीघ्रमाचक्ष्व राघव॥ ४३॥ न त्वामनुदहेत् क्रुद्धो वनमग्नि-
रिवैधितः। इयमेकपदी राजन् यतो मे पितुराश्रमः॥ ४४॥
तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां संकुपितः शपेत्। विशल्यं कुरु मां
राजन् मर्म मे निशितः शरः॥ ४५॥ रुणाद्धि मृदु सोत्सेधं
तीरमम्बुरयो यथा। सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विन-

ष्यिष्यति ॥ ४६ ॥ इति मामविशश्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे। दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ॥ ४७ ॥ लक्षयामास स ऋषिश्चिन्तां मुनिसुतस्तदा। तप्यमानं स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्थवित् ॥ ४८ ॥ सीदमानो विवृत्ताङ्गो चेष्टमानो गतः क्षयम्। संस्तभ्य शोकन्धैर्य्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्महत्या-कृतं पापं हृदयादपनीयताम्। न द्विजातिरहं राजन्माभूत्ते मनसो व्यथा ॥ ५० ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप। इतीव वदतः कृच्छ्राद्वाणाभिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥ विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले। तस्य तातप्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ ५२ ॥ स मामुद्वीक्ष्य सन्त्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥ जलार्द्रगात्रन्तु विलप्य कृच्छ्रं मर्म्मव्रणं सन्ततमुच्छ्वसन्तम्। ततः सरय्वान्तमहं शयानं समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषण्णः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रिषष्टितमः सर्गः।

बधमप्रतिरूपन्तु महर्षेस्तस्य राघवः। विलपन्नेव धर्म्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ तदज्ञानात् महत् पापं कृत्वा संकुलितेन्द्रियः। एकस्त्वचिन्तयं बुध्या कथन्तु सुकृतं भवेत् ॥२॥ ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा। आश्रमं तदहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥ तत्राहं दुर्बलौ वृद्धौ दीनावपरिणायकौ। अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ। तामाशां मत्कृते हीनौ उपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्तस्य भय-

सन्त्रस्तचेतनः। तत्राश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः॥ ६॥ पदशब्दन्तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत। किञ्चिरायसि मे पुत्त्र पानीयं चिप्रमानय॥ ७॥ यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीड़ितं त्वया। उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश चिप्रमाश्रमम्॥८॥ यद्यलीकं कृतं पुत्त्र माता ते यदि वा मया। न तन्मनसि कर्त्तव्यं त्वया तात यशस्विना। ९॥ त्वं गतिस्त्वगतीनाञ्च चचुस्त्वं हीनचचुषाम्। समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वन्नाभिभाषसे॥ १०॥ मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया। हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रुवम्॥ ११॥ मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम्। आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्त्रव्यसनजं भयम्॥ १२॥ चत्त्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्त्रो महात्मनः। सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम्॥ १३॥ भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः। जिघांसुः श्वापदं किञ्चिन्निपाने वागतं गजम्॥ १४॥ ततः श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्य्यतः। द्विपोयमिति मत्वा हि वाणेनाभिहतो मया॥ १५॥ गत्वा तस्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि। विनिर्भिन्नङ्गतप्राणं शयानं भुवि तापसम्॥ १६॥ ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः। स मया सहसा वाण उद्धृतो मर्मतस्तदा॥ १७॥ स चोद्धृतेन वाणेन सहसा स्वर्गमास्थितः। भगवन्तावुभौ शोचन् अन्धाविति विलप्य च॥ १८॥ अज्ञानाद्भवतः पुत्त्रः सहसाभिहतो मया। शेषमेवं गते यत् स्यात् तत् प्रसीद तु मे मुनिः॥ १९॥ स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिना। नाशकत् तीव्रमायासं स कर्तुं भगवानृषिः॥२०॥ स वाष्पपूर्णवदनो निश्वसञ्छोकमूर्च्छितः। मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम्॥ २१॥ यद्येतदशुभं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम्। फलेन्मूर्द्धा स्म ते राजन् सद्यः शतसह-

स्वधा ॥ २२ ॥ क्षत्रियेण बधो राजन् वानप्रस्थे विशेषतः।
ज्ञानपूर्वकृतः स्थानात् च्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २३ ॥ सप्तधा
तु भवेन्मूर्द्धा मुनौ तपसि तिष्ठति। ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रं
तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥ २४ ॥ अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदन्ते तेन
जीवसे। अपि ह्यद्य कुलं न स्यात् राघवाणां कुतो भवान् ॥२५॥
नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभिभाषत। अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः
पुत्त्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २६ ॥ रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णा-
जिनवाससम्। शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशङ्गतम् ॥२७॥
अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ। अस्पर्शयमहं
पुत्त्रं तं मुनिं सह भार्य्यया ॥ २८ ॥ तौ पुत्त्रमात्मनः स्पृष्ट्वा
तमासाद्य तपस्विनौ। निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चैनमुवाच
ह ॥ २९ ॥ नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे। किन्नु
शेषे तु भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ ३० ॥ नन्वहन्ते
प्रियः पुत्त्र मातरं पश्य धार्मिकीम्। किन्नु नालिङ्गसे पुत्त्र
सुकुमार वचो वद ॥ ३१ ॥ कस्य वा पररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृद-
यङ्गमम्। अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३२ ॥
को मां सन्ध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः। श्लाघयिष्यत्यु-
पासीनः पुत्त्रशोकभयार्दितम् ॥ ३३ ॥ कन्दमूलफलं हृत्वा
यो मां प्रियमिवातिथिम्। भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमना-
यकम् ॥ ३४ ॥ इमामन्धाञ्च वृद्धाञ्च मातरन्ते तपस्विनीम्।
कथं पुत्त्र भरिष्यामि कृपणां पुत्त्रगर्द्धिनीम् ॥ ३५ ॥ तिष्ठ
मामागमः पुत्त्र यमस्य सदनं प्रति। श्वो मया सह गन्तासि
जनन्या च समेधितः ॥ ३६ ॥ उभावपि च शोकार्त्तावनाथौ
कृपणौ वने। क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥३७॥
ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम्। क्षमतां धर्मराजो
मे बिभृयात् पितरावयम् ॥ ३८ ॥ दातुमर्हति धर्मात्मा लोक-

पालो महायशाः। इष्टयस्य ममाद्यस्मिकामभयदच्चि-
णाम् ॥ ३८ ॥ अपापोसि यथा पुत्त्र निहतः पापकर्मणा।
तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकास्त्वस्त्रवेधिनाम् ॥ ४० ॥ यां हि
शूरा गतिं यान्ति संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः। हतास्त्वभिमुखाः पुत्र
गतिं तां परमां व्रज ॥ ४१ ॥ यां गतिं सगरः शैव्यो दिलीपो
जनमेजयः। नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्त्रक ॥ ४२ ॥
या गतिः सर्वभूतानां स्वाध्यायात्तपसश्च या। भूमिदस्याहिता-
ग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४३ ॥ गोसहस्रप्रदातॄणां गुरुसेवा-
भृतामपि। देहन्यासकृत- या च तां गतिं गच्छ पुत्त्रक ॥ ४४ ॥
न हि त्वस्मिन् कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम्। स तु
यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४५ ॥ एवं स कृपणं
तत्र पर्य्यदेवयतासकृत्। तथोक्त्वा कर्त्तुमुदकं प्रवृत्तः सह
भार्य्यया ॥ ४६ ॥ स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्त्रः स्वकर्मभिः।
स्वर्गमध्यारुहत् क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४७ ॥ आबभाषे
च तौ वृद्धौ शक्रेण सह तापसः। आश्वस्य च मुहूर्त्तन्तु पि-
तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परि-
चारणात्। भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ॥ ४९ ॥
एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता। आरुरोह दिवं क्षिप्रं
मुनिपुत्त्रो जितेन्द्रियः ॥ ५० ॥ स कृत्वाथोदकं तूर्णं तापसः
सह भार्य्यया। मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥५१॥
अद्यैव जहि मां राजन् मरणे नास्ति मे व्यथा। यः शरेणैक-
पुत्त्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५२ ॥ त्वयापि च यदज्ञाना-
न्निहतो मे स बालकः। तेन त्वामपि शप्स्येहं सुदुःखमति-
दारुणम् ॥ ५३ ॥ पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम्।
एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि ॥ ५४ ॥ अज्ञानात्तु
हतो यस्मात् क्षत्रियेण त्वया मुनिः। तस्मात्त्वान्नाविशत्याशु

ब्रह्महत्या नराधिप ॥ ५५ ॥ त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति । जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणाम् ॥५६॥ एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु । चितामारोप्य देहन्तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७ ॥ तदेतच्चिन्तया तेन स्मृतं पापं मया स्वयम् । तदा बाल्यात् कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥ तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः । अपथ्यैः सह सम्भुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५९ ॥ तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः । इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्य्यामाह तु भूमिपः ॥ ६० ॥ यदहं पुत्रशोकेन सन्त्यजिष्यामि जीवितम् । चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौशल्ये त्वं हि मां स्पृश ॥ ६१ ॥ यमक्षयमनुप्राप्ता न हि द्रक्ष्यन्ति मानवाः । यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ॥ ६२ ॥ धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः । न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ ६३ ॥ सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि । दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ॥ ६४ ॥ कश्च प्रव्रज्यमानो वा नासूयेत्पितरं सुतः । चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ॥ ६५ ॥ दूता वैवस्वतस्यैते कौशल्ये त्वरयन्ति माम् । अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥६६॥ न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् । तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥ उच्छोषयति वै प्राणान् वारि स्तोकमिवातपः । न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु शुभकुण्डलम् ॥ ६८ ॥ मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः । पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रञ्चारुनासिकम् ॥ ६९ ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपसमं मुखम् । सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च ॥ ७० ॥ सुगन्धि मम रामस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति ये मुखम् । निवृत्त-वनवासन्तमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ७१ ॥

द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा। कौशल्ये चित्त-
मोहेन हृदयं सीदते तराम्॥ ७२॥ वेदये न च संयुक्तान्
शब्दस्पर्शरसानहम्। चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रि-
याणि हि॥ ७३॥ क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संरक्ता रश्मयो
यथा। अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम्॥ ७४॥ सं-
साधयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः। हा राघव महाबाहो
हा ममायासनाशन॥ ७५॥ हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि
गतः सुत। हा कौशल्ये न पश्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि॥७६॥
हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि। इति मातुश्च रा-
मस्य सुमित्रायाश्च सन्निधौ॥ ७७॥ राजा दशरथः शोचन्
जीवितान्तमुपागमत्॥ ७८॥ तथा तु दीनः कथयन्नराधिपः
प्रियस्य पुत्त्रस्य विवासनातुरः। गतेऽर्द्धरात्रे भृशदुःखपीड़ित-
स्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः॥ ७९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुःषष्टितमः सर्गः।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि। वन्दिनः
पर्य्युपातिष्ठन् तत् पार्थिव निवेशनम्॥ १॥ सूताः परमसं-
स्कारा मागधाश्चोत्तम श्रुताः। गायकस्तुतिशीलाश्च निगदन्तः
पृथक् पृथक्॥२॥ राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम्।
प्रासादभोगविस्तीर्णस्तुतिशब्दो ह्यवर्त्तत॥ ३॥ ततस्तु स्तुवतां
तेषां सूतानां पाणिवादकाः। अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादा-
न्यवादयन्॥ ४॥ तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सस्वनुः।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः॥ ५॥ व्याहृताः

पुण्यशब्दाश्च वीणानाञ्चापि निस्वना:। आशीर्गेयञ्च गाथानां पूरयामास वेश्म तत्॥ ६॥ तत: शुचिसमाचारा: पर्य्युपस्थानकोविदा:। स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथा पुरा॥ ७॥ हरिचन्दनसम्पृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटै:। आनिन्यु: स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि॥ ८॥ मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान्। उपानिन्युस्तथा पुण्या: कुमारीबहुला स्त्रिय:॥६॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं सर्वं विधिवदर्च्चितम्। सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकम्॥ १०॥ तत: सूर्य्योदयं यावत् सर्वं परिसमुत्सुकम्। तस्थावनुपसम्प्राप्तं किंस्विदित्युपशङ्कितम्॥ ११॥ अथ या: कोशलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तरा:। ता: स्त्रियस्तु समागम्य भर्त्तारं प्रत्यबोधयन्॥ १२॥ अथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च। न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चिदप्युपलेभिरे॥ १३॥ ता: स्त्रिय: स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासञ्चलनादिषु। तां वेपथुपरीताश्च राज्ञ: प्राणेषु शङ्किता:॥ १४॥ प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं सञ्चकाशिरे। अथ सन्देहमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम्॥ १५॥ यत्तदा शङ्कितं पापं तदा जज्ञे विनिश्चय:। कौशल्या च सुमित्रा च पुत्त्रशोकपराजिते॥ १६॥ प्रसुप्ते न प्रबुध्येते यथाकालसमन्विते। निष्प्रभा सा विवर्णा च सन्ना शोकेन सन्नता॥ १७॥ न व्यराजत कौशल्या तारेव तिमिरावृता। कौशल्यानन्तरं राज्ञ: सुमित्रा तदनन्तरम्॥ १८॥ न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना। ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम्॥ १६॥ सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्त:पुरममन्यत। तत: प्रचुक्रुशुर्दीना: सस्वरन्ता वराङ्गना:॥ २०॥ करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपा:। तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्गतचेतने॥ २१॥ कौशल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतु:। कौशल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम्॥२२॥

हा भर्त्तेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले। सा कोशलेन्द्रदुहिता चेष्टमाना महीतले॥ २३॥ न भ्राजति जोध्वस्ता तारेव गगनच्युता। नृपे शान्तगुणे जाते कौशल्यां पतितां भुवि॥ २४॥ अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्व्वा हतां नागवधूमिव। ततः सर्व्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखा स्त्रियः॥ २५॥ रुदत्यः शोकसन्तप्ता निपेतुर्गतचेतनाः। ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः॥ २६॥ येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्गृहं समनादयत्। तत्परित्रस्तसम्भ्रान्तपर्य्युत्सुकजनाकुलम्॥ २७॥ सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्त्तबान्धवम्। सद्यो निपतितानन्दं दीनं विक्लवदर्शनम्॥ २८॥ बभूव नरदेवस्य सद्मदिष्टान्तमीयुषः। अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं यशस्विनन्तं परिवार्य्य पत्नयः। भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत्॥ २९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चषष्टितमः सर्गः।

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम्। गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम्॥ १॥ कौशल्या वाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता। उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत॥ २॥ सकामा भव कैकेयि भुंक्ष्व राज्यमकण्टकम्। त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि॥ ३॥ विहाय मां गतो रामो भर्त्ता च स्वर्गतो मम। विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे॥ ४॥ भर्त्तारन्तु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः। इच्छेज्जीवितमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः॥ ५॥

न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन् । कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६ ॥ अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा धामं विवासितम् । सभार्य्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा ॥ ७ ॥ स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्म्मिकः । रामः कमलपत्राक्षो जीवन्नाशमितो गतः ॥ ८ ॥ विदेहराजस्य सुता तथा चारुतपस्विनी । दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्य्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् । निशम्यमाना सन्त्रस्ता राघवं संश्रयिष्यदि ॥ १० ॥ वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन् । सोपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ११ ॥ साहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता । इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥१२॥ तां ततः सम्परिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् । व्यपनिन्युः सुदुःखार्त्तां कौशल्यां व्यवहारिकाः ॥ १३ ॥ तैलद्रोण्यां तदामात्याः संवेश्य जगतीपतिम् । राज्ञः सर्व्वाण्ययादिष्टाश्चक्रुः कर्म्माण्यनन्तरम् ॥ १४ ॥ न तु सङ्कालनं राज्ञो विना पुत्त्रेण मन्त्रिणः । सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥१५॥ तैलद्रोण्यां शायितन्तं सचिवैस्तु नराधिपम् । हा मृतोयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्य्यदेवयन् ॥ १६ ॥ बाहूनुच्छ्रित्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः । रुदन्त्यः शोकसन्तप्ताः कृपणं पर्य्यदेवयन् ॥ १७॥ हा महाराज रामेण सततं प्रियवादिना । विहीनाः सत्यसन्धेन किमर्थं विजहासि नः ॥ १८॥ कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण विवर्जिताः । कथं सपत्न्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयम् ॥ १९ ॥ स हि नाथः स चास्माकं तव च प्रभुरात्मवान् । वनं रामो गतः श्रीमान् विहाय नृपतिश्रियम् ॥२०॥ त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः । कथं वयं विवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ॥ २१ ॥ यया च राजा रामश्च

लक्ष्मणश्च महाबलः। सीतया सह सन्त्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति ॥ २२ ॥ ता बाष्पेण च सम्बीताः शोकेन विपुलेन च। व्यचेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः ॥ २३ ॥ निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता। पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना ॥ २४ ॥ वाष्पपर्य्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गनाः। शून्यचत्वरवेश्मान्ता न बभ्राज यथा पुरा ॥ २५ ॥ गते तु शोकात् त्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च। निवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ॥ २६ ॥ ऋते तु पुत्त्राद्दहनं महीपतेर्नारोचयंस्ते सुहृदः समागताः। इतीव तस्मिन् शयने न्यवेशयन् विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २७ ॥ गत प्रभाद्यौरिव भास्करं विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी। पुरी बभासे रहिता महात्मना कण्ठास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा ॥ २८ ॥ नराश्च नार्य्यश्च समेत्य सङ्घशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम्। तदा नगर्य्यां नरदेवसङ्क्षये बभूवुरार्त्ता नच शर्म लेभिरे ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षट्षष्टितमः सर्गः।

आक्रन्दिता निरानन्दा सास्रकण्ठजनाविला। अयोध्यायामवतता सा व्यतीताय शर्वरी ॥ १ ॥ व्यतीतायान्तु शर्व्वर्य्यामादित्यस्योदये ततः। समेत्य राजकर्त्तारः सभामीयुर्द्विजातयः ॥ २ ॥ मार्कण्डेयोथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः। कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः ॥ ३ ॥ एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन्। वशिष्ठमेवाभिमुखा श्रेष्ठं

राजपुरोहितम् ॥ ४ । अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा । अस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने पुत्त्रशोकेन पार्थिवे ॥ ५ ॥ स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः । लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥ उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ । पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् । अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥ ८ ॥ नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः । अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ९ ॥ नाराजके जनपदे वीजमुष्टिः प्रकीर्य्यते । नाराजके पितुः पुत्त्रो भार्य्या वा वर्त्तते वशे ॥१०॥ अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्य्याप्यराजके । इदमत्याहितं चान्यत् कुतः सत्यमराजके ॥११॥ नाराजके जनपदे कारयन्ति सभान्नराः । उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥ नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः । सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १३ ॥ नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः । ब्राह्मणा वसुसम्पूर्णा विसृज्यन्त्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥ नाराजके जनपदे प्रहृष्टा नटनर्त्तकाः । उत्सवाश्च समाजाश्च वर्द्धन्ते राष्ट्रवर्द्धनाः ॥ १५ ॥ नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः । कथाभिरभिरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १३ ॥ नाराजके जनपदे द्वद्यानानि समागताः । सायाह्ने क्रीड़ितुं यान्ति कुमार्य्यो हेमभूषिताः ॥ १७ ॥ नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः । शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १८ ॥ नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रवाहिभिः । नरानिर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १९ ॥ नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विषाणिनः । अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ २० ॥ नाराजके जनपदे शरान् सन्ततमस्यताम् ।

श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥ नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः। गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहु-पण्यसमन्विताः ॥ २२ ॥ नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी। भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ २३ ॥ नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्त्तते। न चाप्यराजके सेना शत्रून्विष-हते युधि ॥ २४ ॥ नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः। नराः संयान्ति सहसा रथैश्च प्रतिमण्डिताः ॥ २५ ॥ नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः। संवदन्तोपतिष्ठन्ते वने-षूपवनेषु वा ॥ २६ ॥ नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः। देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः ॥ २७ ॥ नाराजके जनपदे चन्दनागुरुरूषिताः। राजपुत्त्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः ॥ २८ ॥ यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम्। अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥२९॥ ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः। तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ॥ ३० ॥ नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित्। मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥३१॥ ये हि सम्भिन्नमर्य्यादा नास्तिकाः छिन्नसंशयाः। तेपि भा-वाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीड़िताः ॥ ३२ ॥ यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्त्तते। तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥ राजा सत्यञ्च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम्। राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥३४॥ यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः। विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५ ॥ अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्च न। राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ ४६ ॥ जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम्। नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ २७ ॥ स नः समीक्ष्य द्विजवर्य्य वृत्तं

नृपं विना राष्ट्रमरख्यभूतम्। कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तथान्यं त्वमेव राजानमिहाभिषेचय॥ ३८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः।

—०—

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्युवाच ह। मित्रामात्यजनान् सर्व्वान् ब्राह्मणांस्तानिदं वचः॥ १॥ यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी। भरतो वसति भ्राता शत्रुघ्नेन मुदान्वितः॥ २॥ तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितं हयैः। आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम्॥ ३॥ गच्छन्त्विति ततः सर्वे वशिष्ठं वाक्यमब्रुवन्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत्॥ ४॥ एहि सिद्धार्थविजय जयन्ताशोकनन्दन। श्रूयतामिति कर्त्तव्यं सर्व्वानेव ब्रवीमि वः॥५॥ पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः। त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम॥ ६॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्व्वे च मन्त्रिणः। त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया॥ ७॥ मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम्। भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामितः क्षयम्॥ ८॥ कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च। क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत॥ ९॥ दत्तपथ्यशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम्। केकयांस्ते गमिष्यन्तो हयानारुह्य सम्मतान्॥ १०। ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्य्यशेषमनन्तरम्। वशिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः सन्त्वरितं ययुः॥ ११। न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति। निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम्॥ १२॥

ते हास्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः। पाञ्चालदेश-
मासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम्॥ १३॥ सरांसि च सुफुल्लानि
नदीश्च विमलोदकाः। निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्य्य-
वशाद्द्रुतम्॥ १४॥ ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेवि-
ताम्। उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जलाकुलाम्॥ १५॥
निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम्। अभिगम्याभि-
वाद्यन्तं कुलिङ्गां प्राविशन् पुरीम्॥ १६॥ अभिकालं ततः
प्राप्य ततो योधिवनाच्च्युताः। पितृपैतामहीं पुण्यान्तेरुरिक्षु-
मतीं नदीम्॥ १७॥ अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान् वेद-
पारगान्। ययुर्मध्येन वाह्लीकान् सुदामानञ्च पर्वतम्॥ १८॥
विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशाञ्चापि शाल्मलीम्। नदीर्वापी-
स्तड़ागानि पल्वलानि सरांसि च॥ १९॥ पश्यन्तो विविधां-
श्चापि सिंहान् व्याघ्रान् मृगान् द्विपान्। ययुः पथातिमहता
शासनं भर्तुरीप्सवः॥ २०॥ ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन
सता पथा। गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा॥ २१॥
भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम्। अहेड-
मानास्त्वरया स्म दूता रात्र्यान्तु ते तत् पुरमेव याताः॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टषष्टितमः सर्गः।

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम्। भरते-
नापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोयमप्रियः॥ १॥ व्युष्टामेव तु तां
रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम्। पुत्त्रो राजाधिराजस्य सुभृशं
पर्य्यतप्यत॥ २॥ तप्यमानं तमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः।

आयासं विनयिष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः॥ ३॥ वादयन्ति तदा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे। नाटकान्यपरे स्माहुर्हास्यानि विविधानि च॥ ४॥ स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियबोधिभिः। गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः॥ ५॥ तमब्रवीत् प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम्। सुहृद्भिः पर्य्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे॥ ६॥ एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह। शृणु त्वं तन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम्॥ ७॥ स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्द्धजम्। पतन्तमद्रिशिखरात् कलुषे गोमये ह्रदे॥ ८॥ प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन् गोमये ह्रदे। पिबन्नंजलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः॥ ९॥ ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः। तैलेनाभ्यक्तसर्व्वाङ्गस्तैलमेवान्वगाहत॥ १०॥ स्वप्नेपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि। उपरुद्धाञ्च जगतीं तमसेव समावृताम्॥ ११॥ औपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम्। सहसा चापि संशान्तान् ज्वलितान् जातवेदसः॥ १२॥ अवदीर्णाञ्च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान् द्रुमान्। अहं पश्यामि विध्वस्तान् सधूमांश्चैव पर्वतान्॥ १३॥ पीठे कार्ष्णायसे चैव निषण्णं कृष्णवाससम्। प्रहरन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः॥ १४॥ त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः। रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः॥ १५॥ प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी। प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना॥१६॥ एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम्। अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति॥ १७॥ नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि। अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां सम्प्रदृश्यते॥ १८॥ एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये। शुष्यतीव च मे कण्ठो ये न स्वस्थं न मे मनः॥ १९॥ न पश्यामि

भयस्थानं भयञ्चैवोपधारये । भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे च्छाया चापगता मम ॥ २० ॥ जुगुप्सन्निव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २१ ॥ इमाञ्च दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि त्वनेकरूपामवितर्कितां पुरा । भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । प्रविश्यासह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥ समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्च्चिताः । राज्ञः पादौ गृहीत्वा च तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः । त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥ इमान च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च । प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥ अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते । दशकोट्यस्तु सम्पूर्णास्तथैव च नृपात्मज ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्य तु तत् सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने । दूतानुवाच भरतः कामैः सम्प्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥ कच्चित् स कुशली राजा पिता दशरथो मम । कच्चिदारोग्यता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७ ॥ आर्य्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मवादिनी । अरोगा चापि कौशल्या माता रामस्य धीमतः ॥ ८ ॥ कच्चित् सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या । शत्रुघ्नस्य च वीरस्य अरोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥ आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी । अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह ॥ १० ॥ एवमुक्तास्तु ते

दूता भरतेन महात्मना। ऊचुः सम्प्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा॥ ११॥ कुशलस्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि। शीघ्रं त्वां त्वरणु ते पन्था युज्यतां चापि ते रथः॥ १२॥ भरतश्चापि तां दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत। आपृच्छेयं महाराजं दूताः सन्त्वरयन्ति माम्॥ १३॥ एवमुक्त्वा तु तान् दूतान् भरतः पार्थिवात्मजः। दूतैः सञ्चोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह॥१४॥ राजन् पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः। पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि॥ १५॥ भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा। तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम्॥ १६॥ गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया। मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरञ्च परन्तप॥ १७॥ पुरोहितञ्च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः। तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥१८॥ तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान् कम्बलानजिनानि च। सत्कृत्य केकयो राजा भरताय ददौ धनम्॥ १९॥ अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान् व्याघ्रवीर्य्यबलोपमान्। दंष्ट्रायुक्तान्महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ॥ २०॥ रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोड़शाश्वशतानि च। सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत्॥ २१॥ तदामात्यानभिप्रेतान् विश्वास्यांश्च गुणान्वितान्। ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः॥ २२॥ ऐरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान्। खरान् शीघ्रान् सुसंयुक्तान् मातुलोऽस्मै धनं ददौ॥२३॥ स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत। भरतः कैकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा॥ २४॥ बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा। त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात्॥ २५॥ स स्ववेश्माभ्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंकुलम्। प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान् राजमार्गमनुत्तमम्॥ २६॥ अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमनुत्तमम्। ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः॥ २७॥

स मातामहमापृच्छ्य मातुलञ्च युधाजितम्। रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ॥ २८॥ रथान्मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परं शतम्। उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः। २९॥ बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहार्य्यकस्यात्मसमैरमात्यैः। आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात्॥ ३०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः।

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्य्यवान्। ततः सुदामान्द्युतिमान् सन्तीर्य्यावेक्ष्य तां नदीम्॥ १॥ ह्लादिनीं दूरपाराञ्च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम्। शतद्रुमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः॥ २॥ एलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्व्वतान्। शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्षणम्॥३॥ सत्यसन्धः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहाम्। अभ्यगात् स महाशैलान् वनं चैत्ररथं प्रति॥४॥ सरस्वतीञ्च गङ्गाञ्च युग्मेन प्रतिपद्य च। उत्तरान् वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनम्॥५॥ वेगिनीञ्च कुलिङ्गाख्यां ह्लादिनीं पर्वतावृताम्। यमुनां प्राप्य सन्तीर्णो बलमाश्वासयत्तदा॥ ६॥ शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रयादादाय चोदकम्॥ ७॥ राजपुत्त्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्। भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात्॥८॥ भागीरथीं दुःप्रतरां सोंशुधाने महानदीम्। उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे॥ ९॥ स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात् कुटिकोष्टिकाम्। सबलस्तां स तीर्त्वाथ समगाद्धर्मवर्द्धनम्॥ १०॥

तोरणं दक्षिणार्द्धेन जम्बूप्रस्थं समागमत्। वरूथञ्च ययौ रम्यक् ग्रामं दशरथात्मजः॥ ११॥ तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ। उद्यानामुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः॥१२॥ स तांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः। अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ॥ १३॥ वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तरगां नदीम्। अन्या नदीश्च विविधैः पार्वतीयैस्तुरङ्गमैः॥ १४॥ हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामप्यवर्त्तत। ततार च नरव्याघ्रो लोहित्ये च कपीवतीम्॥ १५॥ एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम्। कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा॥ १६॥ वनञ्च क्षिप्रमागच्छत् सुपरिश्रान्तवाहनः। भरतः समतीत्याशु शर्वर्य्यामरुणोदये॥ १७॥ अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह। तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि॥ १८॥ अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं चेदमब्रवीत्। एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी॥१९॥ अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पाण्डुमृत्तिका। यज्वभिर्गुणसम्पन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः॥ २०॥ भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षिवरपालिता। अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान्॥२१॥ समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम्। उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीड़ित्वोपरतैर्नरैः॥ २२॥ समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यथा। तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः॥ २३॥ अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति माम्। न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्नच वाजिभिः॥ २४॥ निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथा पुरा। उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च॥ २५॥ तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः। स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः॥ २६॥ नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम्। सरक्तां मधुरां

शाणीं कलं व्याहरतां बहु ॥ २७ ॥ चन्दनागुरुसम्पृक्तधूप-
संमूर्च्छितोमल: । प्रवाति पवन: श्रीमान् किन्नु नाद्य यथा
पुरा ॥ २८ ॥ भेरी-मृदङ्ग-वीणानां कोणसङ्घटित: पुन: ।
किमद्य शब्दो विरत: सदा दीनगति: पुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानि
च पापानि पश्यामि विविधानि च । निमित्तान्यमनोज्ञानि
तेन सीदति मे मन: ॥ ३० ॥ सर्वथा कुशलं न स्यात् सर्वथा
मम बन्धुषु । तथा ह्यसति सम्मोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१ ॥
विषण्ण: श्रान्तहृदय: त्रस्त: संलुलितेन्द्रिय: । भरत: प्रविवेशाशु
पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥ द्वारेण वैजयन्तेन प्राविश-
च्छ्रान्तवाहन: । द्वास्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तै: सहितो ययौ ॥ ३३ ॥
स त्वनेकाग्रहृदयो द्वास्थं प्रत्यर्च्य तं जनम् । सूतमश्वपते: क्लान्त-
मब्रवीत् तत्र राघव: ॥ ३४ ॥ किमहं त्वरयानीत: कारणेन
विनानघ । अशुभाशङ्कि हृदयं शीलञ्च पततीव मे ॥ ३५ ॥
श्रुता नु यादृशा: पूर्वं नृपतीनां विनाशने । आकारांस्तानहं सर्वा-
निह पश्यामि सारथे ॥ ३६ ॥ सम्मार्जनविहीनानि परुषा-
ण्युपलक्षये । असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वश: ॥ ३७ ॥
बलिकर्मविहीनानि धूपसम्मोदनेन च । अनाशितकुटुम्बानि
प्रभाहीनजनानि च ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बि
भवनान्यहम् । अपेतमाल्यशोभानि असंसृष्टाजिराणि च ॥ ३९ ॥
देवागाराणि शून्यानि न भान्तीह यथा पुरा । देवतार्च्चा:
प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च ॥ ४० ॥ माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य
पण्यानि वा तथा । दृश्यन्ते वणिजोप्यद्य न यथापूर्व्वमत्र
वै ॥ ४१ ॥ ध्यानसम्विग्नहृदया नष्टव्यापारयन्त्रिता: ।
देवायतनचैत्येषु दीना: पक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥ मलिनञ्चाश्रु-
पूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् । सस्त्रीपुंसञ्च पश्यामि जन-
मुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वा भरत: सूतन्तं दीनमा-

नसः। तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ ४४ ॥ तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्वारकपाटयन्त्राम्। दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां दुःखेन सम्पूर्णतरो बभूव ॥ ४५ ॥ बभूव पश्यन्मनसः प्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः। अवाक्शिरा दीनमना न हृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकसप्ततितमः सर्गः।

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये। जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तन्तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम्। उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥ स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम्। भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥ तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनम्। अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥४॥ अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्य्यकवेश्मनः। अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥ आर्य्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव। प्रवासाच्च सुखं पुत्त्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः। आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥ अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्य्यकवेश्मनः। अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥८॥ यन्मे धनञ्च रत्नञ्च ददौ राजा परन्तपः। परिश्रान्तं पथ्यभवत् ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्य्यमाणोऽहमागतः। यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥१०॥ शून्योयं शयनीयस्ते पर्य्यङ्को हेमभूषितः। न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः

प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥ राजा भवति भूयिष्ठ इहाम्बाया निवे-
शने। तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥
पितुर्ग्रहिष्ये पादौ च तं ममाख्याहि पृच्छतः। आहो स्विदं-
बाज्येष्ठायाः कौशल्याया निवेशने ॥ १३ ॥ तं प्रत्युवाच कैकेयी
प्रियवद्घोरमप्रियम्। अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मो-
हिता ॥ १४ ॥ या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा
भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः। पपात सहसा भूमौ
पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥ हा हतोऽस्मीति कृपणां दीनां वा-
चमुदीरयन्। निपपात महाबाहुर्बाहू निक्षिप्य वीर्यवान् ॥१७॥
ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः। विललाप महा-
तेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ एतत् सुरुचिरं भाति
पितुर्मे शयनं पुरा। शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥१९॥
तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता। व्योमेव शशिना
हीनमप्शुष्क इव सागरः ॥ २० ॥ वाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन
स्वात्मना परिपीड़ितः। प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां-
वरः ॥ २१ ॥ तमार्त्तं देवसङ्काशं समीक्ष्य पतितं भुवि। नि-
कृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २२ ॥ माता मातङ्ग-
सङ्काशं चन्द्रार्कसदृशं सुतम्। उत्थापयित्वा शोकार्त्तं वचनं
चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र महा-
यशः। त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि सम्मताः ॥ २४ ॥
दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतितपोनुगा। बुद्धिस्ते बुद्धि-
सम्पन्न प्रभेवार्कस्य मन्दिरे ॥ २५ ॥ स रुदित्वा चिरं कालं
भूमौ परिविवृत्य च। जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥२६॥
अभिषेक्ष्यति रामन्तु राजा यज्ञन्तु यक्ष्यते। इत्यहं कृतसङ्कल्पो
हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥ तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यव-

दीर्णं मनो मम। पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम्॥ २८॥ अथ केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते। धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता सत्कृतः स्वयम्॥ २९॥ न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्त्तिमान्। उपजिघ्रेत्तु मां मूर्ध्नि तातः सन्नाम्य सत्वरः॥ ३०॥ क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः। यो हि मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति॥ ३१॥ यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि सम्मतः। तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः॥ ३२॥ पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः। तस्य पादौ ग्रहिष्यामि सहीदानीं गतिर्मम॥ ३३॥ धर्मविद्धर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः। आर्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः॥ ३४॥ पश्चिमं साधु सन्देशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः। इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत्॥ ३५॥ रामेति राजा विलपन् हा सीते लक्ष्मणेति च। स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतांवरः॥ ३६॥ इति मां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव। कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः॥ ३७॥ सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया। लक्ष्मणञ्च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम्॥ ३८॥ श्रुत्वा तु विषसादैवं द्वितीयाप्रियशंसनात्। विषसवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम्॥३९॥ क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौशल्यानन्दवर्द्धनः। लक्ष्मणेन सह भ्राता सीतया च समागतः॥ ४०॥ तथा पृष्टा यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे। मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशंसया॥ ४१॥ स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम्। दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः॥ ४२॥ तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशङ्कया। स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुपचक्रमे॥ ४३॥ कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण

कस्यचित्। कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥४४॥ कच्चिन्न परदारान् वा राजपुत्त्रोऽभिमन्यते। कस्मात् स दण्डकारण्ये भ्राता रामो विवासितः ॥ ४५ ॥ अथास्य चपला माता तत् स्वकर्म यथातथम्। तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना। उवाच वचनं हृष्टा वृथा पण्डितमानिनी ॥ ४७ ॥ न ब्राह्मणधनं किञ्चिद्धृतं रामेण कस्यचित्। कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४८ ॥ न रामः परदारान् स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति। मया तु पुत्त्र श्रुत्वैव रामस्येहाभिषेचनम् ॥४९॥ याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम्। स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् ॥ ५० ॥ रामस्तु सहसौमित्रिः प्रेषितः सह सीतया। तमपश्यन् प्रियं पुत्त्रं महीपालो महायशाः ॥ ५१ ॥ पुत्त्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान्। त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् ॥ ५२ ॥ त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवम्विधं कृतम्। मा शोकं मा च सन्तापं धैर्य्यमाश्रय पुत्त्रक ॥ ५३ ॥ त्वदधीना हि नगरी राज्यञ्चैतदनामयम् ॥ ५४ ॥ तत् पुत्त्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्वशिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः। सङ्काल्य राजानमदीनसत्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्विसप्ततितमः सर्गः।

श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ। भरतो दुःखसन्तप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ किं नु कार्य्यं हतस्येह

मम राज्येन शोचतः। विहीनस्याथ पिता च भ्राता पितृसमेन च ॥ २ ॥ दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः। राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामञ्च तापसम् ॥ ३ ॥ कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता। अङ्गारमुपगुह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥ मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि। सुखं परिहृतं मोहात् कुलेऽस्मिन् कुलपांसनि ॥ ५ ॥ त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसन्धो महायशाः। तीव्रदुःखाभिसन्तप्तो हृत्तो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥ विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः। कस्मात् प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ७ ॥ कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीड़िते। दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ८ ॥ नन्वार्य्योऽपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम्। वर्त्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्त्तते ॥ ९ ॥ तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौशल्या दीर्घदर्शिनी। त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्त्तते ॥ १० ॥ तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससम्। प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसे ॥ ११ ॥ अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम्। प्रव्राज्य चीरवसनं किन्नु पश्यसि कारणम् ॥ १२ ॥ लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं यथा। तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयानीतो महानयम् ॥१३॥ अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ। केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥ तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महौजसम्। उपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १५ ॥ सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्य्यसमुद्यतम्। दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चौजसा ॥ १६ ॥ अथवा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन वा। सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्द्धिनीम् ॥ १७ ॥ न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम्। यदि रामस्य

नावेद्या त्वयि स्यान्मातृवत् सदा॥ १८॥ उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनि। साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता॥१९॥ अस्मिन् कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते। अपरे भ्रातरस्तस्मिन् प्रवर्त्तन्ते समाहिताः॥ २०॥ न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे। गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम्॥ २१॥ सततं राजपुत्त्रेषु ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते। राज्ञामेतत् समन्तत्स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः॥ २२॥ तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम्। अद्य चारित्रशौण्डीर्य्यं त्वां प्राप्य विनिवर्त्तितम्॥ २३॥ तवापि सुमहाभागे जनेन्द्रकुलपूर्वके। बुद्धिमोहः कथमयं सम्भूतस्त्वयि गर्हितः॥ २४॥ न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये। यया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम॥ २५॥ एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघे। निवर्त्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियम्॥२६॥ निवर्त्तयित्वा रामञ्च तस्याहं दीप्ततेजसः। दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना॥ २७॥ इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम्। शोकार्दितश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः॥ २८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रिसप्ततितमः सर्गः।

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा। रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः॥ १॥ राज्यात् भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि। परित्यक्तासि धर्मेण मा मृतं रुदती भव॥ २॥ किं नु ते दूषयद्रामो राजा वा भृशधार्मिकः। ययोर्मृत्युर्वि-

वासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुल-स्यास्य विनाशनात् । कैकेयि नरकं गच्छ मा च तात सलोक-ताम् ॥ ४ ॥ यत्त्वया ह्यीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा । सर्व-लोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥ त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः । अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके । न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७ ॥ कौशल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः । दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥ न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः । राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः । वनं प्रस्थापितो वीरः पितापि त्रिदिवं गतः ॥ १० ॥ यत् प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाकृते । भ्रातृभ्याञ्च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ११ ॥ कौशल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पाप निश्चये । कृत्वा कं प्राप्स्यसे ह्यद्य लोकं निरयगामिनी ॥ १२ ॥ किन्नाव-बुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयम् । ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौश-ल्यायात्मसम्भवम् ॥ १३ ॥ अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चाभि-जायते । तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥ १४ ॥ अन्यदा किल धर्मज्ञाः सुरभिः सुरसम्मता । वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ २५ ॥ तावर्द्धदिवसंश्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले । रुरोद पुत्रशोकेन वाष्पपर्य्याकुले-क्षणम् ॥ १६ ॥ अधस्ताद्व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः । बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १७ ॥ निरीक्ष-माणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थिताम् । आकाशे विष्ठितां दीनां रुदन्तीं भृशदुःखिताम् ॥ १८ ॥ तां दृष्ट्वा शोकसन्तप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीम् । इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजो-

ब्रवीद्वचः॥ १९॥ भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत्। कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि॥ २०॥ एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता। प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा॥ २१॥ शान्तं पापं न वः किञ्चित् कुतश्चिदमराधिप। अहन्तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्त्रौ विषमे स्थितौ॥२२॥ एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्य्यरश्मिप्रतापितौ। बध्यमानौ बलीवर्द्दौ कर्षकेण दुरात्मना॥ २३॥ मम कायात् प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीड़ितौ। यौ दृष्ट्वा परितप्येहं नास्ति पुत्त्रसमः प्रियः॥ २४॥ यस्याः पुत्त्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत्। तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम्॥ २५॥ इन्द्रो ह्यश्रुनिपातन्तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनम्। सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः॥ २६॥ समाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया। श्रीमत्या गुणमुख्यायाः स्वभावपरिचेष्टया॥ २७॥ यस्याः पुत्त्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक्। किं पुनर्या विना रामं कौशल्यां वर्त्तयिष्यति॥ २८। एकपुत्त्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता। तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे॥ २९॥ अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम्। वर्द्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः॥ ३०॥ आनाय्य च महाबाहुं कोशलेन्द्रं महाबलम्। स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम्॥ ३१॥ न ह्यहं पापसङ्कल्पे पापे पापं त्वया कृतम्। शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः॥३२॥ सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान्। रज्जुं बद्धाथवा कण्ठे न हि तेऽन्यत्परायणम्॥ ३३॥ अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे। कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः। ३४॥ इति नाग इवारण्ये तोमरांकुशतोदितः। पपात भुवि संक्रुद्धो निश्वसन्निव पन्नगः॥ ३५॥ संरक्तनेत्रः

शिथिलांवरस्तथा विधूतसर्व्वाभरणः परन्तपः । बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

—०—

दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा स वीर्य्यवान् । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरम् ॥ १ ॥ सोमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् । राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् ॥ २ ॥ अभिषेकं न जानामि योभूद्राज्ञा समीक्षितः । विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोभवम् ॥ ३ ॥ वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः । विवासनञ्च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥ तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः । कौशल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रां चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आगतः क्रूरकार्य्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा सुमित्रां तां विवर्णवदना कृशा । प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥७॥ स तु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा । प्रतस्थे भरतो येन कौशल्याया निवेशनम् ॥ ८ ॥ ततः शत्रुघ्नभरतौ कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ । पर्य्यष्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनाम् ॥९॥ रुदन्तौ रुदती दुःखात् समेत्यार्य्या मनस्विनी । भरतं प्रत्युवाचेदं कौशल्या भृशदुःखिता ॥ १० ॥ इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् । सम्प्राप्तं बत कैकेय्याः शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ११ ॥ प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्त्रं मे वनवासिनम् । कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ १२ ॥ क्षिप्रं मामपि

कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति । हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे स महायशाः ॥ १३ ॥ अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् । अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये येन राघवः ॥ १४ ॥ कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि । यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तप्स्यते मे सुतस्तपः ॥ १५ ॥ इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् । हस्त्यश्वरथसम्पूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ॥ १६ ॥ इत्यादि बहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः सम्भर्त्सितोनघः । विव्यथे भरतो तीव्रव्रणे तुद्येव सूचिना ॥ १७ ॥ पपात चरणौ तस्यास्तदा सम्भ्रान्तचेतनः । विलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञस्तदाभवत् ॥ १८ ॥ एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतस्तदा । कौशल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १९ ॥ आर्य्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम् । विपुलाञ्च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे ॥ २० ॥ कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्माभूत्तस्य कदाचन । सत्यसन्धः सतां श्रेष्ठो यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ २१ ॥ प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्य्यञ्च प्रतिमेहतु । हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ २२ ॥ कारयित्वा महत्कर्म भर्त्ता भृत्यमनर्थकम् । अधर्मो योस्य सोस्यास्तु यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ २३ ॥ परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् । ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ २४ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः । अधर्मो योस्य सोस्यास्तु यस्यार्य्योनुमते गतः ॥२५॥ संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् । तां चापलपतां पापं यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ २६ ॥ हस्त्यश्वरथसम्बाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले । मास्म कार्षीत् सतां धर्मं यस्यार्य्योनुमते गतः ॥२७॥ उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता । स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ २८ ॥ मा च तं व्यूढबाहुंसं चन्द्रभास्करतेजसम् । द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्य्योनुमते

गतः॥ २९॥ पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः। गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्य्योऽनुमते गतः। ३०॥ गवां स्पृशतु पादेन गुरून् परिवदेच्च सः। मित्रे द्रुह्येत सोऽत्यर्थं यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ३१॥ विश्वासात् कथितं किञ्चित् परिवादं मिथः क्वचित्। विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ३२॥ अकर्त्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तश्च निरपत्रपः। लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ३३॥ पुत्रैर्दारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः। स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ३४॥ अप्राप्य सदृशान्दारानन्पत्यः प्रमीयताम्। अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ३५॥ मात्मनः सन्ततिं द्राक्षीत् स्वेषु दारेषु दुःखितः। आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ३६॥ राजस्त्रीबालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते। भृत्यत्यागेन यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम्॥३७॥ लाक्षया मधुमांसेन लोहेन च विषेण च। सदैव बिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ३८। संग्रामे समुपोढे च शत्रुपक्षभयङ्करे। पलायमानो बध्येत यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ३९॥ कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसम्वृतः। भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ४०॥ मद्ये प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेषु च नित्यशः। कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ४१॥ मास्य धर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम्। अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ४२॥ सञ्चितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः। दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ४३॥ उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते। तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्य्योऽनुमते गतः॥ ४४॥ यदग्निदायके पापं यत् पापं गुरुतल्पगे। मित्रद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम्॥ ४५॥ देवतानां पितॄणाञ्च मातापित्रोस्तथैवच। मास्म कार्षीत् स शुश्रूषां

यथार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥ सतां लोकात् सतां कीर्त्याः सज्जुष्टात् कर्मणस्तथा। भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४७ ॥ अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोवतिष्ठताम्। दीर्घ-बाहुर्महावक्षा यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४८ ॥ बहुभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः। समायात् सततं क्लेशं यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४९ ॥ आशामाशंसमानानां दीनानामूर्द्धचक्षुषाम्। अर्थिनां वितथां कुर्य्याद्यस्यार्य्योऽनुमते गतः। मायया रमतां नित्यं पुरुषः पिशुनोऽशुचिः। राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्या-र्य्योऽनुमते गतः ॥ ५१ ॥ ऋतुस्नातां सतीं भार्य्यां ऋतुकालानु-रोधिनीम्। अतिवर्त्तेत दुष्टात्मा यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत्। तदेतत् प्रतिपद्येत तत् यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः। बालवत्साञ्च गां दोग्धुर्यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥५४॥ धर्मदारान् परित्यज्य परदारान्निषेवताम्। त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥ पानीयदूषके पापं तथैव विष-दायके। यत्तदेकः स लभतां यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ५६ ॥ तृषार्त्तं सति पानीये विप्रलम्भेन योजयन्। यत् पापं लभते तत् स्याद्यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ५७ ॥ भक्त्या विवदमानेषु मार्ग-माश्रित्य पश्यतः। तस्य पापेन युज्येत यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥५८॥ एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्त्तो निपपात ह। विहीनां पति-पुत्त्राभ्यां कौशल्यां पार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥ तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम्। भरतं शोकसन्तप्तं कौशल्या वाक्यमब्रवीत् ॥६०॥ मम दुःखमिदं पुत्त्र भूयः समुपजायते। शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे । ७१ ॥ दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सह लक्ष्मणैः। वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥६२॥ इत्युक्त्वा चाङ्कमानीय भरतं मातृवत्सलम्। परिष्वज्य महा-

बाहुं रुरोद भृशदुःखिता। एवं विलपमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः। मोहाच्च शोकसंरम्भाद्बभूव लुलितं मनः॥ ६४ ॥ लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ। मुहुर्मुहुर्निश्वसतश्च दीर्घं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः॥ ६५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चसप्ततितमः सर्गः।

तमेवं शोकसन्तप्तं भरतं कैकयीसुतम्। उवाच वदतां श्रेष्ठो वशिष्ठः श्रेष्ठ वागृषिः॥ १॥ अलं शोकेन भद्रन्ते राजपुत्र महायशः। प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम्॥ २॥ वशिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः। प्रेतकृत्यानि सर्व्वाणि कारयामास धर्मवित्॥ ३॥ उद्धृत्य तैलसंसेकात् स तु भूमौ निवेशितम्। आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम्॥ ४॥ संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते। ततो दशरथं पुत्त्रो विललाप सुदुःखितः॥ ५॥ किन्ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते। विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणञ्च महाबलम्॥ ६॥ क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम्। हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ ७॥ योगक्षेमन्तु ते व्यग्रङ्कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे। त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते॥८॥ विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते। हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति माम्॥ ९॥ एवं विलपमानन्तं भरतन्दीनमानसम्। अब्रवीद्वचनं भूयो वशिष्ठस्तु महामुनिः॥ १० ॥ प्रेतकार्य्याणि यान्यस्य कर्त्तव्यानि विशाम्पतेः। तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियतामविचारितम्॥ ११॥ तथेति भरतो वाक्यं

वशिष्ठस्याभिपूज्य तत्। ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥ ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागारात् वहिष्कृताः। ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते हूयन्ते यथाविधि ॥ १३ ॥ शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम्। वाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४ ॥ हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च वासांसि विविधानि च। प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥ चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकन्तथा। देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे ॥ १६ ॥ गन्धानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपम्। तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥ तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तु ऋत्विजः। जगुश्च ते यथाशास्त्रन्तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥ शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हन्तस्य योषितः। नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥ प्रसव्यञ्चापि तञ्चक्रुर्ऋत्विजोग्निचितं नृपम्। स्त्रियश्च शोकसन्तप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥ क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे। आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥ ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः। यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्नृपाङ्गनाः ॥ २२ ॥ कृत्वोदकन्ते भरतेन सार्द्धं नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च। पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षट्सप्ततितमः सर्गः।

ततो दशाहेतिगते कृतशौचो नृपात्मजः। द्वादशेहनि सम्प्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं ददा-

वनञ्च पुष्कलम्। वासितकं बहुश्शुक्लञ्च गाश्चापि बहुशस्तदा ॥२॥ दासीदासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च। ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्द्ध्वदेहिकम्॥ ३ ॥ ततः प्रभातसमये दिवसे च त्रयोदशे। विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः॥४॥ शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः। चितामूले पितु-र्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः॥ ५। तात यस्मिन्निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे। तस्मिन् वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया॥ ६ ॥ यस्या गतिरनाथायाः पुत्त्रः प्रव्राजितो वनम्। तामम्बां तात कौशल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप॥ ७॥ दृष्ट्वा भस्मारुणन्तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम्। पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्विषसाद ह।८॥ स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणी-तले। उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इवोच्छ्रितः॥ ९ ॥ अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम्। अन्तकाले निप-तितं ययातिमृषयो यथा॥ १०॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोक-परिप्लुतम्। विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन्॥ ११॥ उन्मत्त इव निश्चित्तो विललाप सुदुःखितः। स्मृत्वा पितुर्गुणा-ङ्गानि तानि तानि तदा तदा॥ १२। मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः। वरदानमयोऽचोभ्यो मज्जयच्छोकसा-गरः॥ १३॥ सुकुमारञ्च बालञ्च सततं लालितं त्वया। क्व तात भरतं हित्वा विलपन्तङ्गतो भवान्॥ १४॥ ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च। प्रवारयति नः सर्वांस्तन्नः कोऽद्य करिष्यति॥ १५॥ अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते। विहीनाया त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना॥ १६॥ पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते। किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवे-च्यामि हुताशनम्॥ १७॥ हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्या-मिक्ष्वाकुपालिताम्। अयोध्यां न प्रवेच्यामि प्रवेच्यामि तपो-

वनम्॥ १८ ॥ तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनञ्चाप्यवेक्ष्य तत्। भृशमार्त्ततरो भूयः सर्व एवानुगामिनः॥ १९ ॥ ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ। धरायां स्म व्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ॥ २०॥ ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः। वशिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह॥ २१॥ त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो। सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वमविलम्बसे॥ २२॥ त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः। तेषु चापरिहार्य्येषु नैवम्भवितुमर्हसि॥ २३॥ सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च। श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवम्॥ २४॥ उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ। वर्षातपपरिम्लानौ पृथगिन्द्रध्वजाविव॥ २५॥ अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ। अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः॥ २६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तसप्ततितमः सर्गः।

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः। भरतं शोकसन्तप्तमिदं वचनमब्रवीत्॥ १॥ गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः। स रामः सत्वसम्पन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम्॥२॥ बलवान् वीर्य्यसम्पन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ। किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम्॥ ३॥ पूर्व्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ। उत्पथं यः समारूढो नार्य्या राजा वशङ्गतः॥ ४ ॥ इति सम्भाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे। प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्व्वाभरणभूषिता॥ ५ ॥ लिप्ता

चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती। विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च वरभूषणैः। बभासे बहुभिर्बद्धा रज्जुभिरिव वानरी ॥ ७ ॥ तां समीक्ष्य तदा द्वाःस्थो भृशं पापस्य कारिणीम्। गृहीत्वाकरुणां कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥ यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता। सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः। अन्तःपुरचरान् सर्व्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ १० ॥ तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः। यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुताम् । ११ ॥ एवमुक्ता च तेनाशु सखीजनसमावृता। गृहीता बलवत् कुब्जा सा तद्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥ ततः सुभृशसन्तप्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः। क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायन्त सर्वशः ॥ १३ ॥ अमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वः सखीजनः। यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति ॥२४॥ सानुक्रोशां वदान्याञ्च धर्मज्ञाञ्च यशस्विनीम्। कौशल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्ति ध्रुवा गतिः ॥ २५ ॥ स च रोषेण सम्वीतः शत्रुघ्नः शत्रुशासनः। सञ्चकर्ष तदा कुब्जां क्रोशन्तीं पृथिवीतले ॥ १६ ॥ तस्यां ह्याकृष्यमाणायां मन्थरायान्ततस्ततः। चित्रबहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्य्यत ॥ १७ ॥ तेन भाण्डेन विस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम्। अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १८ ॥ स बली बलवत् क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः। कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १९ ॥ तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता। शत्रुघ्नभयसन्त्रस्ता पुत्त्रं शरणमागता ॥ २० ॥ तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत्। अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम्। यदि मां

धार्मिको रामो नास्तूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥ इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः। त्वां च मां चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यति ध्रुवम् ॥ २३ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः। न्यवर्त्तत ततो दोषात्तां मुमोच च मूर्च्छिताम् ॥२४॥ सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह। निःश्वसन्ती सुदुःखार्त्ता कृपणं विललाप ह ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता। शनैः समाश्वासयदार्त्तरूपां क्रौञ्चीं विलग्नामिव वीक्ष्यमाणाम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टसप्ततितमः सर्गः।

—०—

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे। समेत्य राजकर्त्तारो भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः। रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ २ ॥ त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्त्र महायशः। सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥ अभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव। प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥ राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम्। आभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥ अभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम्। भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः। नैवम्भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥ ७ ॥ रामः पूर्व्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः। अहं त्वरण्ये वत्स्यामि नववर्षाणि पञ्च च ॥ ८ ॥ युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला। आनयि-

व्यास्यन्तं ज्येष्ठभ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥ आभिषेचनिकञ्चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् । पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥१०॥ तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् । आनयिष्यामि वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥ न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगन्धिनीम् । वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥ क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च । रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥ एवं सम्भाषमाणन्तं रामहेतोर्नृपात्मजम् । प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥ एवन्ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठताम् । यस्त्वञ्ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥ अनुत्तमन्तद्वचनं नृपात्मजप्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च । प्रहर्षजास्तं प्रति वाष्पविन्दवो निपेतुरार्य्याननेत्रसम्भवाः ॥ १६ ॥ ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः सामात्याः सपरिषदो वियातशोकाः । पन्थानन्नरवर भक्तिमान् जनश्च व्यादिष्टस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनाशीतितमः सर्गः ।

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः । स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥ कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः । तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥२॥ सूपकाराः सुधाकाराः वंशचर्मकृतस्तथा । समर्था ये च द्रष्टारः पुरतश्च प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥ स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् । अशोभत महावेगः सागरस्येव पर्वणि ॥ ४ ॥ ते स्ववारं

समाख्याय वर्त्मकर्मणि कोविदाः। करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात् सम्प्रतस्थिरे॥ ५॥ लतावल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च। जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान् द्रुमान्॥ ६॥ अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन्। केचित् कुठारैष्टङ्कैश्च दात्रैश्छिन्दन् क्वचित् क्वचित्॥ ७॥ अपरे वीरणस्तंबान् बलिनो बलवत्तराः। विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः॥ ८॥ अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम्। निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समन्ततः॥ ९॥ बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् सञ्चुक्षुदुस्तथा। बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान्देशान्नरास्तदा॥ १०॥ अचिरेण तु कालेन परिवाहान् बहूदकान्। चक्रुर्बहुविधाकारान् सागरप्रतिमान् बहून्॥ ११॥ निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुत्तमान्। उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान्॥ १२॥ ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः। मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः॥ १३॥ चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः। बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः सुरपथोपमः॥ १४॥ आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः। रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च॥ १५॥ यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः। भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम्॥ १६॥ नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः। निवेशान् स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः॥ १७॥ बहुपांशुचयाश्चापि परिखाः परिवारिताः। तत्रेन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलिवरशोभिताः॥ १८॥ प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः। पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः॥ १९॥ वितर्दिभिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः। समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः॥ २०॥ जाह्नवीन्तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम्। शीतलामलपानीयां महा-

मीनसमाकुलाम्। २१। सचन्द्रतारागणमण्डितां यथा नभः
क्षपायाममलं विराजते। नरेन्द्रमार्गः स तदा व्यराजत क्रमेण
रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अशीतितमः सर्गः।

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः। तुष्टुवु-
र्वाग्विशेषज्ञास्तवैर्मङ्गलसं स्तवैः॥ १॥ सुवर्णकोणाभिहतः प्रणा-
दयामदुन्दुभिः। दध्मुः शङ्खांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्व-
रान्॥ २॥ स तूर्य्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव। भरतं
शोकसन्तप्तं भूयः शोकैररन्धयत्॥ ३॥ ततः प्रबुद्धो भरतस्तं
घोषं सन्निवर्त्त्य च। नाहं राजेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदमब्र-
वीत्॥ ४॥ पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत्। वि-
सृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः॥ ५॥ तस्यैषा धर्म-
राजस्य धर्ममूला महात्मनः। परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवा-
कर्णिका जले॥ ६॥ यो हि नः सुमहान्नाथः सोपि प्रव्राजितो
वनम्। अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम्॥ ७॥
इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपन्तमचेतनम्। कृपणा रुरुदुः सर्व्वाः
सस्वरं योषितस्तदा॥८॥ तथा तस्मिन् विलपति वशिष्ठो राज-
धर्मवित्। सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः॥ ९॥
शातकुम्भमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलाम्। सुधर्मामिव ध-
र्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत॥ १०॥ स काञ्चनमयं पीठं स्वस्त्या-
स्तरणसंवृतम्। अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च॥११॥
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् योधानमात्यान् गणवल्लभान्। क्षिप्रमान-

थताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ १२ ॥ स राजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतञ्च यशस्विनम्। युधाजितं सुमन्त्रञ्च ये च तत्र हिता जनाः॥ १३॥ ततो हलहलाशब्दो महान् समुदपद्यत। रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम्॥ १४॥ ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः। प्रत्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दशरथं तथा॥ १५ ॥ ह्रद इव तिमिनागसंवृतस्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः। दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभूव सा पुरा॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकाशीतितमः सर्गः।

तामार्य्यगणसम्पूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम्। ददर्श बुद्धिसम्पन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव॥ १॥ आसनानि यथान्यायमार्य्याणां विशतां तदा। वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा॥ २ ॥ सा विद्वज्जनसम्पूर्णा सभा सुरुचिरा तथा। अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी॥ ३ ॥ राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्व्वाः स समीक्ष्य च धर्मवित्। इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत्॥ ४ ॥ तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन्। धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव॥ ५ ॥ रामस्तथा सत्यवृत्तिः सतां धर्ममनुस्मरन्। नाजहात् पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः॥ ६ ॥ पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम्। तद्भुंक्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय॥७॥ उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः। कोट्यापरान्ताः सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते॥ ८॥ तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः। जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया॥९॥

प्रयाताश्चार्य्यसङ्घाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम्। तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥ मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्वं दृढव्रतम्। कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥८॥ दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः। तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥ इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः। परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १० ॥ ये च तत्रापरे सर्वे सम्मता ये च नैगमाः। रामं प्रतिययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयः शुभाः ॥ ११ ॥ मणिकाराश्च ये केचित्कुम्भकाराश्च शोभनाः। सूत्रकर्मविशेषज्ञा ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥ मायूरकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा। दन्तकाराः सूपकारा येच गन्धोपजीविनः ॥ १३ ॥ सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलकारकाः। स्नापकोष्णोदका वैद्या धूपिकाः शौण्डिकास्तथा ॥१४॥ रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः। शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्तकास्तथा ॥ १५ ॥ समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसम्मताः। गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सुवेशाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः। सर्वे ते विमलैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥ प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतम्। भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥ ते गत्वा ते दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः। समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥ यत्र रामसखा वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः। निवसत्यप्रमादेन देशन्तं परिपालयन् ॥ २० ॥ उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलं कृतम्। व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥ निरीक्ष्यानुस्थितां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम्। भरतः सचिवान् सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥ निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः। विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्वइमां सागरंगमाम् ॥ २३ ॥ दातुश्च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य

महीपतिः । और्द्धदेहनिमित्तार्थमवतीर्य्योदकं नदीम् ॥ २४ ॥ तस्यैवं ब्रुवतोमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः । न्यवेशयंस्तां च्छन्देन स्वेन स्वेन पृथक् पृथक् ॥२५॥ निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं विधानैः परिवर्हशोभिनीम् । उवास रामस्य तदा महात्मनो विचिन्तमानो भरतो निवर्तनम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ।

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् । निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन् स परितोब्रवीत् ॥१॥ महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते । नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २ ॥ यदा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः । स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥ बन्धयिष्यति वा पाशैरथ वास्मान्वधिष्यति । अनु दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥ सम्पन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् । भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं समधिगच्छति ॥ ५॥ भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम । तस्यार्थकामाः सन्नद्धा गङ्गानूपेत्र तिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठन्तु सर्वदाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम् । बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥७॥ नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतं शतम् । सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदि तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति । इयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च । अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायान्तन्तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रता-

आचचक्षे च सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः । भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १ ॥ तञ्जाग्रतं गुणैर्युक्तम्वरचापेषुधारिणम् । भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २ ॥ इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता । प्रत्याश्वसिहि शेष्वस्यां सुखं राघवनन्दन ॥ ३ ॥ उचितोयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः । धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन । मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदद्य सत्यन्तवाग्रतः ॥ ५ ॥ अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः । धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामौ च केवलौ ॥६॥ सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया । रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥७॥ नहि मेविदितं किञ्चिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा । चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥८॥ एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना । अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥९॥ कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया । शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितानि सुखानि वा ॥१०॥ यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि । तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥ महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः । एको दशरथस्यैष पुत्त्रः सदृशलक्षणः ॥ १२ ॥ अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति । विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥ विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः । निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने ॥ १४ ॥ कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम । नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम् ॥ १५॥ जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया । दुःखिता या हि कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् । राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥ सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् का-

ले ह्युपस्थिते। प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८ ॥ रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम्। हर्म्यप्रासादसम्पन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथसम्बाधां तूर्य्यनादविनादिताम्। सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥ आरामोद्यानसम्पूर्णां समाजोत्सवशालिनीम्। सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥ अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम्। निवृत्ते समये ह्यस्मिन् सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२॥ परिदेवयमानस्य तस्यैवं हि महात्मनः। तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सा न्यवर्तत ॥ २३ ॥ प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ। अस्मिन् भागीरथीतीरे सुखं सन्तारितौ मया ॥ २४ ॥ जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ। वरेषुधीचापधरौ परन्तपौ व्यपेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षडशीतितमः सर्गः।

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम्। ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥ सुकुमारो महासत्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः। पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्य मुहूर्त्तन्तु कालं परमदुर्मनाः। ससाद सहसा तोत्रैर्हृदि विद्ध इव द्विपः ॥३॥ भरतं मूर्च्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः। बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकम्पे यथा द्रुमः ॥ ४ ॥ तदवस्थन्तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः। परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककर्शितः ॥ ५ ॥ ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भर-

तस्य ताः। उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्षिताः ॥ ६ ॥
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदत्यः पर्यवारयन्। कौशल्या त्वनुसृ-
त्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ॥ ७ ॥ वत्सला स्वं यथा वत्समुपगुह्य
तपस्विनी। परिपप्रच्छ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ॥ ८ ॥
पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं प्रतिबाधते। अस्य राजकुलस्याद्य
त्वदधीनं हि जीवनम् ॥ ९ ॥ त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे स-
भ्रातृके गते। वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥
कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम्। पुत्रे वा ह्येकपुत्रा-
याः सहभार्ये वनं गते ॥ ११ ॥ स मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महा-
यशाः। कौशल्यां परिसान्त्वेदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
भ्राता मे क्वावसद्रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः। अस्वपच्छयने
कस्मिन् किं भुक्त्वा गुह शंस मे ॥१३॥ सोऽब्रवीद्भरतं पृष्टो निषादा-
धिपतिर्गुहः। यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १४॥
अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलमूलानि चैव हि। रामायाभ्यवहारार्थं
बहुशोपहृतं मया ॥१५॥ तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः।
न हि तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥१६॥ न ह्यस्माभिः प्रति-
ग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा। इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महा-
त्मना। औपवास्यं तदाकार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १८ ॥
ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा। वाग्यतास्ते त्रयः
संध्यां समुपासन्त संहिताः ॥ १९ ॥ सौमित्रिस्तु ततः पश्चादक-
रोत् स्वास्तरं शुभम्। स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं राघवकारणात्
॥ २० ॥ तस्मिन् समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया। प्रक्षाल्य
च तयोः पादान् व्यपाक्रामत्स लक्ष्मणः ॥ २१ ॥ एतत्तदिंगुदी-
मूलमिदमेव च तत्तृणम्। अस्मिन् रामश्च सीता च रात्रिं तां
शयितावुभौ। २२॥ नियम्य पृष्ठे तु तलांगुलित्रवान् शरैः सुपू-
र्णाविषुधी परन्तपः। महद्धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो निशामति-

छत्यरितोस्य केवलम् ॥२३॥ ततस्त्वहं चोत्तमवाणचापभृत् स्थितो-भवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः। अतन्द्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकै-र्महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्ताशीतितमः सर्गः।

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः। इङ्गुदीमूल-मागम्य रामशय्यामवैक्षत ॥ १ ॥ अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तस्य महात्मनः। शर्व्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्द्दि-तम् ॥ २ ॥ महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता। जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरसं-स्तीर्णे वरास्तरणसञ्चये। शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते मही-तले ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्व्वदा। हैम-राजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसञ्चयचित्रेषु चन्दनागुरुगन्धिषु। पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुकसङ्घरुतेषु च ॥६॥ प्रासादवरवर्य्येषु गीतवत्सु सुगन्धिषु। उषित्वा मेरुकल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरण-निस्वनैः। मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ८ ॥ वन्दि-भिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः। गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परन्तपः ॥ ९ ॥ अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रति-भाति माम्। मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोयमिति मे मतिः ॥१०॥ न नूनं दैवतं किञ्चित् कालेन बलवत्तरम्। यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत सः ॥ ११ ॥ यस्मिन् विदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शना। दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥१२॥

इयं शय्या मम भ्रातुरिदमावर्त्तितं शुभम् । स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥१३॥ मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ्छयने शुभा । तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकविन्दवः ॥१४॥ उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा । तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १५ ॥ मन्ये भर्त्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी । सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥ हा हतोस्मि नृशंसोस्मि यत् सभार्य्यः कृते मम । ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् ॥ १७ ॥ सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः । सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥ धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः । भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्त्तते ॥ २० ॥ सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् । वयं संशयिता सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥२१॥ अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ नच प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुन्धराम् । वने निवसतस्तस्य बाहुवीर्य्याभिरक्षिताम् ॥२३॥ शून्यसम्बरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् । अनावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥ अप्रहृष्टबलां शून्यां विषमस्थामनावृताम् । शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान् विषकृतानिव ॥२५॥ अद्य प्रभृति भूमौ तु शयिष्येहं तृणेषु वा । फलमूलाशना नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २६ ॥ तस्यार्थमुत्तरकालं निवत्स्यामि सुखं वने । तत् प्रतिश्रुतमार्य्यस्य नैवं मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥ वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति । लक्ष्मणेन सहायोध्यामार्य्यो मे पालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः । अपि मे देवताः

कुर्य्युरिमं सत्यं मनोरथम्॥ २९॥ प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते। ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं वने चिरं नार्हति मामुपेक्षितुम्॥ ३०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टाशीतितमः सर्गः।

व्युष्य रात्रिन्तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः। काल्यमुत्थाय
शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत्॥ १॥ शत्रुघ्नोत्तिष्ठ किं शेषे निषा-
दाधिपतिं गुहम्। शीघ्रमानय भद्रन्ते तारयिष्यति वाहि-
नीम्॥ २॥ जागर्मि नाहं स्वपिमि तथैवार्य्यं विचिन्तयन्।
इत्येवमब्रवीद्भ्राता शत्रुघ्नो विप्रचोदितः॥ ३॥ इति सम्व-
दतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः। आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो
वचनमब्रवीत्॥ ४॥ कच्चित् सुखं नदीतीरेवात्सीः काकुत्स्थ
शर्वरीम्। कच्चिच्च सह सैन्यस्य तव नित्यमनामयम्॥ ५॥
गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम्। रामस्यानुवशो
वाक्यं भरतोपीदमब्रवीत्॥ ६॥ सुखा नः शर्वरी धीमन्
पूजिताश्चापि ते वयम्। गङ्गा तु नौभिर्वह्वीभिर्दाशाः सन्तार-
यन्तु नः॥ ७॥ ततो गुहः सन्त्वरितं श्रुत्वा भरतशासनम्।
प्रतिप्रविश्य नगरन्तं ज्ञातिजनमब्रवीत्॥ ८॥ उत्तिष्ठत प्रबु-
ध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा। नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्यामि
वाहिनीम्॥ ९॥ ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशास-
नात्। पञ्च नावां शतान्येव समानिन्युः समन्ततः॥ १०॥
अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधराधराः। शोभमानाः
पताकिन्यो युक्तवाहाः सुसंहताः॥ ११। ततो स्वस्तिकविज्ञेयां

पाण्डुकम्बलसंवृताम् । स नन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नाव-मुपाहरत् ॥ १२ ॥ तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः । कौशल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ १३ ॥ पुरोहितश्च तत् पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये । अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १४ ॥ आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् । भाण्डानि चाददानानां घोषस्तु दिवमस्पृशत् ॥१५॥ पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः । वहन्त्यो जनमारूढं तदा सम्पेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित् काश्चित् तु वाजिनाम् । काश्चित्तत्र वहन्ति स्म यानयुग्यम्महाधनम् ॥ १७ ॥ तास्तु गत्वापरं तीरमवरोप्य च तज्जनम् । निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशवन्धुभिः ॥ १८ ॥ सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः । तरन्ति स्म प्रकाशन्ते सपक्षा इव पर्वताः ॥ १९ ॥ नावश्चारुरुहुस्त्वन्ये प्लवैस्तेरुस्तथापरे । अन्ये कुम्भघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ २० ॥ सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गां दाशैः सन्तरिता स्वयम् । मैत्रे मुहूर्त्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥ आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा निवेशयित्वा च यथोपजोषम् । द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्य्यमृत्विक्सदस्यैर्भरतः प्रतस्थे ॥ २२ ॥ स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य महात्मनो देवपुरोहितस्य । ददर्श रम्योटजवृक्षदेशं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोननवतितमः सर्गः ।

भरद्वाजाश्रमं गत्वा क्रोशादेव नरर्षभः। जनं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः॥ १॥ पद्भ्यामेव स धर्मात्मा न्यस्तशस्त्र परिच्छदः। वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितम्॥२॥ ततः सन्दर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः। मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानु पुरोहितम्॥ ३॥ वशिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महा-तपाः। सञ्चचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन्॥ ४॥ समागम्य वशिष्ठेन भरतेनाभिवादितः। अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम्॥ ५॥ ताभ्यामर्घ्यञ्च पाद्यञ्च दत्वा पश्चात् फलानि च। आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले॥ ६॥ अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु। जानन्दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत्॥ ७॥ वशिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छ-तुरनामयम्। शरीरेऽग्निषु शिष्येषु वृक्षेषु मृगपक्षिषु॥ ८॥ तथेति तु प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महायशाः। भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात्॥ ९॥ किमिहागमने कार्य्यं तव राज्यं प्रशासतः। एतदाचक्ष्व सर्वं मे न हि शुद्ध्यते मे मनः॥ १०॥ सुषुवे यममित्रघ्नं कौशल्यानन्दवर्द्धनम्। भ्रात्रा सह सभार्य्यो य-श्चिरं प्रव्राजितो वनम्॥ ११॥ नियुक्तः स्त्रीनिमित्तेन पित्रा योऽसौ महायशाः। वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश॥१२॥ कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि। अकण्टकं भोक्तु-मना राज्यं तस्यानुजस्य च॥ १३॥ एवमुक्तो भरद्वाजो भरतः प्रत्युवाच ह। पर्य्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया॥ १४॥ हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते। मत्तो न दोषमाशङ्के मैवं मामनुशाधि हि॥ १५॥ न चैतदिष्टं माता मे यदवो-चन्मदन्तरे। नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे॥ १६॥ अहन्तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः। प्रतिनेतुमयोध्यायां पादौ चास्याभिवन्दितुम्॥ १७॥ तं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं

कर्तुमर्हसि। शंस मे भगवन् रामः क्व सम्प्रति महामतिः ॥१८॥
वशिष्ठादिभिः ऋत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः। उवाच तं भर-
द्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ १९ ॥ त्वय्येतत् पुरुषव्याघ्र युक्तं
राघववंशजे। गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥
जाने चैतन्मनस्थन्ते दृढीकरणमस्त्विति। अपृच्छं त्वां तवा-
त्यर्थं कीर्त्तिं समभिवर्द्धयन् ॥ २१ ॥ जाने च रामं धर्मज्ञं
ससीतं सहलक्ष्मणम्। अयं वसति ते भ्राता चित्रकूटे महा-
गिरौ ॥ २२ ॥ श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः।
एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥ २३ ॥ ततस्तथेत्येव-
मुदारदर्शनः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः चकार बुद्धिञ्च महा-
श्रमे तदा निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
नवतितमः सर्गः।

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा। भरतं कैकयी-
पुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥ अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं
भवता कृतम्। पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २ ॥
अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव। जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं
तुष्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥ सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमि-
च्छामि भोजनम्। मम प्रीतिर्यथा रूपा त्वमर्हो मनुजर्षभ ॥४॥
किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः। कस्मान्नेहोपयातो
ऽसि सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपो-
धनम्। न सैन्येनोपयातोऽस्मि भगवन् भगवद्भयात् ॥ ६ ॥ राज्ञा
हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा तथा। यत्नतः परिहर्त्तव्या

विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥ वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वर-
वारणाः। प्रच्छाद्य भगवन् भूमिं महतीमनुयान्ति माम् ॥ ८ ॥
ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा। न हिंस्युरिति तेनाह-
मेक एवागतस्ततः ॥ ९ ॥ आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः पर-
मर्षिणा। तथानुचक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥
अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च। आतिथ्यस्य
क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥ आह्वये विश्वकर्माण-
महं त्वष्टारमेव च। आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे सन्नि-
धीयताम् ॥ १२ ॥ आह्वये लोकपालांस्त्रीन्देवान् शक्रपुरो-
गमान्। आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे सन्निधीयताम् ॥१३॥
प्राक्स्रोतसश्च या नद्यस्तिर्य्यक्स्रोतस एव च। पृथिव्यामन्त-
रीक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥ अन्याः स्रवन्तु मैरेयं
सुरामन्याः सुनिष्ठिताम्। अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसो-
पमम् ॥ १५ ॥ आह्वये देवगन्धर्व्वान् विश्वावसुहहाहुहून्।
तथैवाप्सरसो देवगन्धर्व्वैश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥ घृताचीमथ वि-
श्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुषाम्। नागदत्ताञ्च हेमाञ्च सोमामद्रि-
कृतस्थलाम् ॥ १७ ॥ शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च
भामिनीः। सर्व्वास्तुम्बुरुणा सार्द्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥
वनं कुरुषु यद्दिव्यं वासो भूषणपत्रवत्। दिव्यनारीफलं
शश्वत् तत् कौवेरमिहैव तु ॥ १९ ॥ इह मे भगवान् सोमो
विधत्तामन्नमुत्तमम्। भक्ष्यं भोज्यञ्च चोष्यञ्च लेह्यञ्च विविधं
बहु ॥ २० ॥ विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च।
सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥ एवं
समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च। शिक्षास्वरसमायुक्तं सुव्रत-
श्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥ मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृता-
ञ्जलेः। आजग्मुस्तानि सर्व्वाणि दैवतानि पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥

मलयं दर्दुरञ्चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः। उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखं शिवः॥ २४ ॥ ततोऽभ्यवर्षन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः। देवदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्व्वासु शुश्रुवे ॥ २५ ॥ प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः। प्रजगुर्देवगन्धर्व्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥ स शब्दो द्याञ्च भूमिञ्च प्राणिनां श्रवणानि च। विवेशोच्चावचः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः ॥२७॥ तस्मिन्नेवं गते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणाम्। ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्म्मणः ॥ २८ ॥ बभूव हि समा भूमिः समन्तात् पञ्चयोजनम्। शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैदूर्य्यसन्निभैः॥ २९ ॥ तस्मिन् विल्वाः कपित्थाश्च पनसा वीजपूरकाः। आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषिताः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत्। आजगाम नदी सौम्या तीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥ चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम्। हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानि शुभानि च ॥ ३२ ॥ सितमेघनिभञ्चापि राजवेश्म सुतोरणम्। शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम् ॥ ३३ ॥ चतुरस्रमसम्बाधं शयनासनयानवत्। दिव्यैः सर्व्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ ३४ ॥ उपकल्पितसर्व्वान्नं धौतनिर्म्मलभाजनम्। क्लृप्तसर्वासनं श्रीमत् स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ ३५ ॥ प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा। वेश्म तद्रत्नसम्पूर्णं भरतः कैकयीसुतः॥ ३६ ॥ अनुजग्मुश्च ते सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः। बभूवुश्च मुदा युक्तास्तं दृष्ट्वा वेश्मसंविधिम् ॥ ३७ ॥ तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च। भरतो मन्त्रिभिः सार्द्धमभ्यवर्त्तत राजवत् ॥ ३८ ॥ आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च। बालव्यजनमादाय न्यषीदत् सचिवासने ॥ ३९ ॥ आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः। ततः सेनापतिः पश्चात् प्रशास्ता च

न्यषीदत॥ ४० ॥ ततस्तत्र मुहूर्त्तेन नद्यः पायसकर्दमाः।
उपतिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात्॥ ४१ ॥ आसामुभयतः
कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः। रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य
प्रसादजाः॥ ४२॥ तेनैव च मुहूर्त्तेन दिव्याभरणभूषिताः।
आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः॥ ४३॥ सुवर्ण-
मणियुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः। आगुर्विंशतिसाहस्राः
कुवेरसहिताः स्त्रियः। ४४॥ याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद
इव लक्ष्यते। आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः॥ ४५॥
नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्चसः। एते गन्धर्वराजानो
भरतस्याग्रतो जगुः॥ ४६॥ अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ
वामना। उपानृत्यन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात्॥ ४७॥
यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने। प्रयागे तान्यदृ-
श्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा॥ ४८॥ विल्वा मार्दङ्गिका आसंश्शम्या-
ग्राहा विभीतकाः। अश्वत्था नर्त्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य ते-
जसा॥ ४९॥ ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः।
प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः॥ ५०॥ शिंशपाम-
लकी जम्बूर्याश्चान्याः कानने लताः। प्रमदाविग्रहं कृत्वा
भरद्वाजाश्रमेवसन्॥ ५१॥ सुरां सुरापाः पिवत पायसञ्च
वुभुक्षिताः। मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यो यदिच्छति॥५२॥
उच्छाद्य स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु। अप्येकमेकं पुरुषं
प्रमदाः सप्त चाष्ट च॥ ५३॥ सम्वाहन्त्यः समापेतुर्नार्य्यो
विपुललोचनाः। परिमृज्य तदान्योन्यं पाययन्ति वरा-
ङ्गनाः॥ ५४॥ हयान् गजान् खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान्।
अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि॥ ५५॥ इक्षूंश्च
मधु लाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान्। इक्ष्वाकुवरयोधानां
चोदयन्तो महाबलाः॥ ५६॥ नाश्वबन्धोश्वमाजानन्न गजं

कुञ्जरग्रहः। मत्तप्रमत्तमुदिता सा चमूस्तत्र संबभौ॥ ५७॥ तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचन्दनरूषिताः। अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदीरयन्॥ ५८ ॥ नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्यामो दण्डकान्। कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम्॥ ५६॥ इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः। अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन्॥ ६०॥ सम्प्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः। भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन्॥ ६१॥ नृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव सैनिकाः। समन्तात् परिधावन्तो माल्योपेताः सहस्रशः॥ ६२॥ ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम्। दिव्यानुद्वीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः॥ ६३॥ प्रेष्याश्चेव्यश्च बध्वश्च बलस्थाश्चापि सर्वशः। बभूवुस्ते भृशं प्रीताः सर्वे चाहतवाससः॥ ६४॥ कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्वमृगपक्षिणः। बभूवुः सुभृतास्तत्र नातोऽन्यमकल्पयन्॥ ६५॥ नाशुक्लवासास्तत्रासीत् क्षुधितो मलिनोऽपि वा। रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिदहृश्यत॥६६॥ आजैश्चापि च वाराहैर्निष्टानवरसञ्चयैः। फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः॥ ६७॥ पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः। ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः॥ ६८॥ बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः। ताश्च कामदुधा गावो द्रुमाश्चासन्मधुच्युतः॥६९॥ वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः। प्रतप्तपैठरैश्चापि मार्गमायूरकौकुटैः॥ ७०॥ पात्राणाञ्च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च। न्यर्बुदानि च पात्राणि शातकुम्भमयानि च॥ ७१॥ स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः। यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः॥ ७२॥ ह्रदाः पूर्णाः रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे। बभूवुः पयसश्चान्ये शर्कराणाञ्च सञ्चयाः॥ ७३॥

कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च। ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः॥ ७४॥ शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसञ्चयान्। शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः॥७५॥ दर्पणान् परिमृष्टांश्च वाससां चापि सञ्चयान्। पादुकोपानहश्चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः॥ ७६॥ आञ्जनीः कङ्कतान् कूर्चांश्छत्राणि च धनूंषि च। मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च॥ ७७॥ प्रतिपानह्रदान् पूर्णान् खरोष्ट्रगजवाजिनाम्। अवगाह्य सुतीर्थांश्च ह्रदान् सोत्पलपुष्करान्॥७८॥ आकाशवर्णप्रतिमान् स्वच्छतोयान् सुखप्लवान्। नीलवैदूर्य्यवर्णांश्च मृदून्यवससञ्चयान्॥ ७९॥ निर्व्वापार्थं पशूनान्ते ददृशुस्तत्र सर्वशः। व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम्॥ ८०॥ दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तावद्भरद्वाजमहर्षिणा। इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने॥ ८१॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्त्तत। प्रतिजग्मुश्च ताः सर्व्वा गन्धर्व्वाश्च यथागतम्॥ ८२॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः॥ ८३॥ तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागरुचन्दनोक्षिताः। तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः पृथक् विकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः॥ ८४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकनवतितमः सर्गः।

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः। कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह॥ १॥ तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य

प्राञ्जलिमागतम्। हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥२॥ कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता। समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥ तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च। आश्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥ सुखोषितोऽस्मि भगवन् समग्रबलवाहनः। बलवत्तर्पितश्चाहं बलवान् भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥ अपेतक्लमसन्तापाः सुभिक्षाः सुप्रतिश्रयाः। अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्मः सुसुखोषिताः ॥ ६ ॥ आमन्त्रयेऽहं भगवन् कामं त्वामृषिसत्तम। समीपं प्रस्थितुं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥ आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः। आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८ ॥ इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसम्। प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९ ॥ भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने। चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥ उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी। पुष्पितद्रुमसंच्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥ अनन्तरं तत् सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतम्। तयोः पर्णकुटीं तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२ ॥ दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च। गजवाजिसमाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते ॥ १३ ॥ वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम्। प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ॥ १४ ॥ हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्। वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ॥१५॥ कौशल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः। असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ॥ १६ ॥ कैकेयी तत्र जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा। तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम् ॥१७॥ अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा। तत्र पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो महामुनिः ॥ १८ ॥ विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातॄणां तव

राघव। एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः॥ १९॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः। यामिमां भगव-
न्दीनां शोकानशनकर्शिताम्॥ २०॥ पितुर्हि महिषीं देवीं
देवतामिव पश्यसि। एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामि-
नम्॥ २१॥ कौशल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा।
अस्या वामभुजं श्लिष्टा या सा तिष्ठति दुर्मनाः॥ २२॥ इयं
सुमित्रा दुःखार्त्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा। कर्णिकारस्य शाखेव
शीर्णपुष्पा वनान्तरे॥ २३॥ एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ
देववर्णिनौ। उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ॥ २४॥
यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ। राजा पुत्त्रविही-
नश्च स्वर्गं दशरथो गतः॥ २५॥ क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृप्तां
सुभगमानिनीम्। ऐश्वर्य्यकामां कैकेयीमनार्य्यामार्य्यरूपि-
णीम्॥ २६॥ ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम्।
यतो मूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः॥ २७॥ इत्युक्त्वा
नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा। विनिश्वस्य स ताम्राक्षः
क्रुद्धो नाग इव श्वसन्॥ २८॥ भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं
तदा। प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत्॥ २९॥ न
दोषेणैव गन्तव्या कैकेयी भरत त्वया। रामप्रव्राजनं ह्येतत्
सुखोदर्कं भविष्यति॥ ३०॥ देवानां दानवानाञ्च ऋषीणां
भावितात्मनाम्। हितमेव भविष्यद्धि रामप्रव्राजनादिह॥३१॥
अभिवाद्य तु सं सिद्धः कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। आमन्त्र्य भरतः
सैन्यं युज्यतामिति चाब्रवीत्॥ ३२॥ ततो वाजिरथान्युक्त्वा
दिव्यान् हेमविभूषितान्। अध्यारोहत् प्रयाणार्थं बहून् बहु-
विधो जनः॥ ३३॥ गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः।
जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः सम्प्रतस्थिरे॥ ३४॥ विविधा-
न्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च। प्रययुः सुमहार्हाणि

पादैरपि पदातयः ॥ ३५ ॥ अथ यानप्रवेकैस्तु कौशल्या प्रमुखा स्त्रियः । रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥ चन्द्रार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभाम् । आस्थाय प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥ सा प्रयाता महासेना गजवाजिसमाकुला । दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३८ ॥ वनानि च व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः । गङ्गायाः परवेलायां गिरिष्वथ नदीष्वपि ॥ ३९ ॥ सा सम्प्रहृष्टद्विपवाजियूथान् वित्रासयन्ती मृगपक्षिसङ्घान् । महद्वनं तत् प्रविगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्विनवतितमः सर्गः ।

—•—

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः । अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः सम्प्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥ ऋक्षाः पृषतमुख्याश्च रुरवश्च समन्ततः । दृश्यन्ते वनवाटेषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥२॥ स सम्प्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः । वृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ॥ ३ ॥ सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः । महीं संच्छादयामास प्रावृषि द्यामिवाम्बुदाः ॥ ४ ॥ तुरङ्गौघैरवतता वारणैश्च महाबलैः । अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन् काले बभूव सा ॥ ५ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं सम्परिश्रान्तवाहनः । उवाच वचनं श्रीमान् वशिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥६॥ यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव मया श्रुतम् । व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा

मन्दाकिनी नदी। एतत् प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ॥८॥ गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य सम्प्रति। वारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥ मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु। नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा घनाः ॥ १० ॥ किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वते। हयैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥ एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः। वायुप्रविद्धाः शरदि मेघजाला इवाम्बरे ॥ १२ ॥ कुर्वन्ति कुसुमापीड़ान् शिरःसु सुरभीममी। मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा यथा ॥ १३ ॥ निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम्। अयोध्येव जनाकीर्णा सम्प्रति प्रतिभाति मे ॥१४॥ खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति। तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५ ॥ स्यन्दनांस्तुरगोपेतान् सूतमुख्यैरधिष्ठितान्। एतान् सम्पततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने ॥ १६ ॥ एतान्वित्रासितान् पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान्। एतमापततः शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥ १७ ॥ अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मे। तापसानां निवासोयं व्यक्तं स्वर्गपथोनघ ॥ १८ ॥ मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने। मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९ ॥ साधुसैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननम्। यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्यते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः। विविशुस्तद्वनं शूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः ॥ २१ ॥ ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः। नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २२ ॥ अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परन्तपौ। अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसम्मतम्। सैन्यानुवाच सर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥ यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नातो गन्तव्य-

मग्रतः । अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो धृतिरेव च ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समन्ततः । भरतो यत्र धूमाग्रन्तत्र दृष्टिं समादधत् ॥ २६ ॥ व्यवस्थिताया भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणापि च भूमिमग्रतः । बभूव हृष्टा न चिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमन्तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ।

—०—

दीर्घकालोषितस्तस्मिन् गिरौ गिरिवरप्रियः । वैदेह्याः प्रियमाकाङ्क्षन् स्वञ्च चित्तम्विलोभयन् ॥ १ ॥ अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् । भार्य्याममरसंकाशः शचीमिव पुरन्दरः ॥ २ ॥ न राज्यभ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभवः । मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३ ॥ पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् । शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥ केचिद्रजतसङ्काशाः केचित् क्षतजसन्निभाः । पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥ पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचित् ज्योतीरसप्रभाः । विराजन्तेचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥ नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः । अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ॥ ७ ॥ आम्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैः पियालैः पनसैरपि । अङ्कोलैर्भव्यतिनिशैर्विल्वतिन्दुकवेणुभिः । काश्मर्य्यारिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि । वदर्य्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनवीजकैः ॥ ८ ॥ पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः । एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययङ्गिरिः ॥ १० ॥ शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान् कामहर्षणान् ।

किन्नरान् द्वन्द्वशो भद्रे रममाणान्मनस्विनः ॥ ११ ॥ शाखाव-
सक्तान् खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च । पश्य विद्याधरस्त्रीणां
क्रीडोद्देशान् मनोरमान् ॥ १२ ॥ जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च
क्वचित् क्वचित् । स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥१३॥
गुहासमीरणो गन्धान्नानापुष्पभवान् वहन् । घ्राणतर्पण-
मभ्येत्य कं नरन्न प्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥ यदीह शरदोनेकास्त्वया
सार्द्धमनिन्दिते । लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रध-
क्ष्यति ॥ १५ ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते । विचित्र-
शिखरे ह्यस्मिन् रतवानस्मि भामिनि ॥ १६ ॥ अनेन वनवासेन
मम प्राप्तं फलद्वयम् । पितुश्चानृण्यता धर्मे भरतस्य प्रियं
तथा ॥ १७ ॥ वैदेहि रमसे कच्चित् चित्रकूटे मया सह । प-
श्यन्ती विविधान् भावान्मनोवाक्कायसंमतान् ॥ १८ ॥ इदमेवा-
मृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे । वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे
प्रपितामहाः ॥ १९ ॥ शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शत-
शोभिताः । बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २० ॥
निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव । ओषध्यः स्वप्रभा-
लक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥ केचित् क्षयनिभा देशाः
केचिदुद्यानसन्निभाः । केचिदेकशिला भान्ति पर्व्वतस्यास्य
भामिनि ॥ २२ ॥ भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ।
चित्रकूटस्य कूटोयं दृश्यते सर्वतः शुभः ॥ २३ ॥ कुष्ठस्थगरपुं-
न्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् । कामिनां स्वास्तरान् पश्य कुशेशय-
दलायुतान् ॥ २४ ॥ मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ।
कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५ ॥ वस्वौक-
सारां नलिनीमतीत्येवोत्तरान् कुरून् । पर्वतश्चित्रकूटोसौ
बहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥ इमन्तु कालं वनिते विजिह्निवां-

त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन। रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्द्धिनीं स तां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चतुर्नवतितमः सर्गः ।

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोशलेश्वरः। अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥ अब्रवीच्च वरारोहां चन्द्रचारुनिभाननाम्। विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥ विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम्। कुसुमैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥ नानाविधैस्तीररुहैर्वृत्तां पुष्पफलद्रुमैः। राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४ ॥ मृगयूथनिपीतानि कलुषांभांसि साम्प्रतम्। तीर्थानि रमणीयानि रतिं सञ्जनयन्ति मे ॥ ५ ॥ जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः। ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥ आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्द्ध्वबाहवः। एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥ मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः। पादपैः पुष्पपत्राणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥ ८ ॥ क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित् पुलिनशालिनीम्। क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ९ ॥ निर्धूतान्वायुना पश्य विततान् पुष्पसञ्चयान्। पोप्लूयमानानपरान् पश्य त्वन्तनुमध्यमे ॥ १० ॥ पश्यैतद्वल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः। अधिरोहन्ति कल्याणि निष्कूजन्तः शुभा गिरः ॥ ११ ॥ दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने। अधिकं पुरवासाच्च मन्ये तव च दर्शनात् ॥ १२ ॥ विधूत-

कल्मषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः। नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३ ॥ सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीं नदीम्। कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥ त्वं पौरजनवत् व्यालानयोध्यामिव पर्वतम्। मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम् ॥ १५ ॥ लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः। त्वञ्चानुकूला वैदेहि प्रीतिञ्जनयती मम ॥ १६ ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः। नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेच्च त्वया सह ॥ १७ ॥ इमां हि रम्यां गजयूथलोड़ितां निपीततोयां गजसिंहवानरैः। सुपुष्पितां पुष्पभरैरलङ्कृतां न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी ॥१८॥ इतीव रामो बहुसङ्गतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन्। चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्द्धनः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चनवतितमः सर्गः।

तां तदा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम्। निषसाद गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् ॥ १ ॥ इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना। एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥ तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः। सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्पृशौ ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः। अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रुवुर्दिशः ॥ ४ ॥ स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः। तांश्च विप्रद्रुतान् सर्व्वान् यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥ तांश्च विप्रद्रुतान्

दृष्ट्वा तच्च श्रुत्वा महास्वनम्। उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणन्दीप्ततेजसम्॥६॥ हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया। भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः॥ ७॥ गजयूथानि वारण्ये महिषा वा महावने। वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः॥ ८॥ राजा वा राजपुत्त्रो वा मृगयामटते वने। अन्यद्वा श्वापदङ्किञ्चित् सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि॥९॥ सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण। सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि॥ १०॥ स लक्ष्मणः सन्त्वरितः शालमारुह्य पुष्पितम्। प्रेक्षमाणो दिशः सर्व्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत॥ ११॥ उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम्। गजाश्वरथसम्बाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः॥ १२॥ तामश्वगजसम्पूर्णां रथध्वजविभूषिताम्। शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत्॥ १३॥ अग्निं संशमयत्वार्य्यः सीता च भजतां गुहाम्। सज्जं कुरुष्व चापञ्च शरांश्च कवचन्तथा॥ १४॥ तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह। अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम्॥ १५॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्। दिधक्षन्निव तां सेनां रुषितः पावको यथा॥ १६॥ सम्पन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम्। आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः॥ १७॥ एष वै सुमहान् श्रीमान् विटपी सम्प्रकाशते। विराजत्युज्ज्वलस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे॥ १८॥ भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान्। एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः॥ १९॥ गृहीतधनुषावावां गिरिं वीरश्रयावहे। अथवेहैव तिष्ठावः सन्नद्धावुद्यतायुधौ॥२०॥ अपि नौ वशमागच्छेत् कोविदारध्वजो रणे। अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत् कृते व्यसनं महत्॥ २१। त्वया राघव सम्प्राप्तं सीतया च मया तथा। यन्निमित्तम्भवान् राज्याच्च्युतो राघव

शाश्वतात् ॥ २२ ॥ सम्प्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो बध्य एव हि। भरतस्य बधे दोषन्नाहं पश्यामि राघव ॥ २३ ॥ पूर्वापकारिणं हत्वा नह्यधर्म्मेण युज्यते। पूर्व्वापकारी भरतस्त्यागे धर्म्मश्च राघव ॥ २४ ॥ एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुन्धराम्। अद्य पुत्त्रं हतं सङ्ख्ये कैकेयी राज्यकामुका ॥ २५ ॥ मया पश्येत् सुदुःखार्त्ता हस्तिभिन्नमिव द्रुमम्। कैकेयीञ्च बधिष्यामि सानुबन्धां सबान्धवाम् ॥ २६ ॥ कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम्। अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारञ्च मानद ॥ २७ ॥ मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम्। अद्यैव चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ॥ २८ ॥ छिन्दंश्छत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम्। शरैर्निर्भिन्नहृदयान् कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ॥ २९ ॥ श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया। शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन् महारणे ॥ ३० ॥ ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः।

सुसंरब्धन्तु भरतं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम्। रामस्तु परिसान्त्वाथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमत्र धनुषा कार्य्यमसिना वा सचर्म्मणा। महाबले महोत्साहे भरते स्वयमागते ॥२॥ पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहवे। किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥ यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत्। नाहं तत् प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ ४ ॥ धर्म्ममर्थञ्च कामञ्च पृथिवीं चापि लक्ष्मण।

इच्छामि भवतामर्थे एतत् प्रतिशृणोमि ते ।५॥ भ्रातॄणां संग्रहार्थञ्च सुखार्थं चापि लक्ष्मण। राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥ नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा। न हीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥ यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नञ्चापि मानद। भवेन्मम सुखं किञ्चित् भस्म तत् कुरुतां शिखी ॥८॥ मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः। मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ । श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणम्। जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषोत्तम ॥ १० ॥ स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः। द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथागतः ॥ ११ ॥ अम्बाञ्च कैकयीं रुष्य भरतश्चाप्रियं वदन्। प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥ प्राप्तकालं यथैषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमर्हति। अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किञ्चिदाचरेत् ॥१३॥ विप्रियं कृतपूर्वन्ते भरतेन कदा नु किम्। ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं यद्विशङ्कसे ॥ १४ ॥ न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः। अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥ कथं नु पुत्त्राः पितरं हन्युः कस्याञ्चिदापदि। भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥ यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचम्प्रभाषसे। वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥१७॥ उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः। राज्यमस्मै प्रयच्छेति वाढमित्येव मंस्यते ॥ १८ ॥ तथोक्तो धर्मशीलेन भ्राता तस्य हिते रतः। लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९ ॥ तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीड़ितः प्रत्युवाच ह। त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥ २० ॥ व्रीड़ितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह। एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान् द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥ अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ।

वनवासमनुध्याय गृहाय प्रति नेष्यति ॥ २२ ॥ इमां चाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम्। पिता मे राघवः श्रीमान् वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥ एतौ तौ सम्प्रकाशन्ते गोत्रवन्तौ मनोरमौ। वायुवेगसमौ वीरौ जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥ स एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे। नागः शत्रुञ्जयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥ न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकविश्रुतम्। पितुर्दिव्यं महाभाग संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥ वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः। इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥ अवतीर्य तु शालाग्रात्तस्मात् स समितिञ्जयः। लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥ भरतेनाथ सन्दिष्टा संमर्दो न भवेदिति। समन्तात्तस्य शैलस्य सेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्द्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य ह। पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥ सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम्। प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तनवतितमः सर्गः।

निवेश्य सेनान्तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः। अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्त्तकम् ॥ १ ॥ निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत्। भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसङ्घैः समन्ततः। लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥ गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना। समन्वेषतु काकुत्स्थावस्मिन् परिवृतः

स्वयम् ॥ ४ ॥ अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः। सह सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम् ॥ ५ ॥ यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम्। वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ यावन्न चन्द्रसङ्काशं तद्द्रक्ष्यामि शुभाननम्। भ्रातुः पद्मविशालाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥ सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्र विमलोपमम्। मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युतिम् ॥ ८ ॥ यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ। शिरसा प्रग्रहीष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ९ ॥ यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः। अभिषिक्तो जलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ १० ॥ कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा। भर्त्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति ॥ ११ ॥ सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः। यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुवेर इव नन्दने ॥ १२ ॥ कृतकार्य्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम्। यदध्यास्ते महाराजो रामः शस्त्रभृतांवरः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुषर्षभः। पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश महद्वनम् ॥ १४ ॥ स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु। पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १५ ॥ स गिरेश्चित्रकूटस्य शालमारुह्य सत्वरम्। रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोद सहबान्धवः। अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः ॥ १७ ॥ स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम्। गुहेन सार्द्धं त्वरितो जगाम पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टनवतितमः सर्गः।

—०—

निविष्टायान्तु सेनायामुत्सुको भरतस्ततः। जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥ ऋषिं वशिष्ठं सन्दिश्य मातॄर्मे शीघ्रमानय। इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २ ॥ सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्ववर्त्तत। रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥ ३ ॥ गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम्। भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजञ्च ददर्श ह ॥ ४ ॥ शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा। काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्युपचितानि च ॥ ५ ॥ स लक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्रममेयुषः। कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥ ददर्श भवने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान्। मृगाणां महिषाणाञ्च करीषैः शीतकारणात् ॥ ७ ॥ गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान् भरतस्तदा। शत्रुघ्नञ्चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥ मन्ये प्राप्ता स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत्। नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥ उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम्। अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ १० ॥ इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम्। शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११ ॥ यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने। तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥ अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम्। आर्य्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टं महर्षिमिव राघवम् ॥ १३ ॥ अथ गत्वा मुहूर्त्तन्तु चित्रकूटं स राघवः। मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः। जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥ मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः। सर्व्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥ इति लोकसमाकृष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन्। रामं तस्य पतिष्यामि

सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥ एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दश-
रथात्मजः। ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥
शालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम्। विशालां मृदु-
विस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥ शक्रायुधनिकाशैश्च
कार्मुकैर्भारसाधनैः। रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबा-
धकैः ॥ २० ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः। शो-
भितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥ महारजतवासो-
भ्यामसिभ्याञ्च विराजिताम्। रुक्मविन्दुविचित्राभ्याञ्चमभ्या-
ञ्चातिशोभिताम् ॥ २२ ॥ गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रकाञ्चनभू-
षितैः। अरिसङ्घैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३ ॥ प्रागु
दक्प्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम्। ददर्श भरतस्तत्र
पुण्यां रामनिवेशने ॥ २४ ॥ निरीक्ष्य स मुहूर्त्तन्तु ददर्श भ-
रतो गुरुम्। उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २५ ॥
कृष्णाजिनधरन्तन्तु चीरवल्कलवाससम्। ददर्श राममासीन-
मभितः पावकोपमम् ॥ २६ ॥ सिंहस्कन्धम्महाबाहुं पुण्डरीक-
निभेक्षणम्। पृथिव्याः सागरान्तायाः भर्त्तारं धर्मचारि-
णम् ॥ २७ ॥ उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम्।
स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८ ॥ तं दृष्ट्वा
भरतः श्रीमान् दुःखमोह-परिप्लुतः। अभ्यधावत धर्मात्मा
भरतः कैकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैव विललापार्त्तो वाष्पसन्दि-
ग्धया गिरा। अशक्नुवन् धारयितुं धैर्य्याद्वचनमब्रुवन् ॥ ३० ॥
यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम्। वन्यैर्मृगैरुपासीनः
सोयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥ वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा
पुरोचितः। मृगाजिने सोयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥
अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसः सदा। सोयं जटाभारमिमं
सहते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥ यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य

सुव्रतः। शरीरक्लेशसम्भूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥ चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम्। मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥ मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः। धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥ इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः। पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥ दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्त्रो महाबलः। उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ ३८ ॥ वाष्पैः पिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम्। आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्ततः ॥ ३९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन्। तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोप्यश्रूण्यवर्त्तयत् ॥ ४० ॥ ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव समीयतू राजसुतावरण्ये। दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥ तान् पार्थिवान् वारणयूथवाहान् समागतांस्तत्र महत्यरण्ये। वनौकसस्तेभिसमीक्ष्य सर्वे त्वश्रूण्यमुञ्चन् प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
नवनवतितमः सर्गः।

—•—

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि। ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ १ ॥ कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम्। भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना ॥ २ ॥ आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवम्। अङ्के भरतमारोप्य पर्य्यपृच्छत सादरम् ॥ ३ ॥ क्व नु तेभूत् पिता तात यदरण्यं त्वमागतः। न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् । दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्
किं तात वनमागतः ॥ ५ ॥ कच्चिन्नु धरते तात राजा यत्त्वमि-
हागतः । कच्चिन्नु दीनः सहसा राजा लोकान्तरङ्गतः ॥ ५ ॥
कच्चित् सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टम्बालस्य शाश्वतम् । कच्चित् शुश्रू-
षसे तात पितुः सत्यपराक्रम ॥ ८ ॥ कच्चिद्दशरथो राजा
कुशली सत्यसागरः । राजसूयाश्वमेधानामाहर्त्ता धर्मनि-
श्चितः ॥ ८ ॥ स कच्चिद्ब्राह्मणो विद्वान् धर्मनित्यो महाद्युतिः ।
इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ॥ ९ ॥ तात कच्चिच्च
कौशल्या सुमित्रा च प्रजावती । सुखिनी कच्चिदार्य्या च देवी
नन्दति कैकयी ॥ १० ॥ कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्त्रो बहु-
श्रुतः । अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ११ ॥ कच्चि-
दग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः । हुतञ्च होष्यमाणञ्च
काले वेदयते सदा ॥ १२ ॥ कच्चिद्देवान् पितॄन् भृत्यान् गुरून्
पितृसमानपि । वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥१३॥
इष्वस्त्रवरसम्पन्नमर्थशास्त्रविशारदम् । सुधन्वानमुपाध्यायं
कच्चित्त्वन्तात मन्यसे ॥ १४ ॥ कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो
जितेन्द्रियाः । कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः ॥१५॥
मन्त्रो विजयमूलो हि राज्ञां भवति राघव । सुसंवृतो मन्त्रि-
धुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १६ । कच्चिन्निद्रावशं नैषि क-
च्चित् कालेऽवबुध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपु-
णम् ॥ १७ ॥ कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रन्न परिधावति ॥ १८ ॥ कच्चिदर्थं
विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् । क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घयसि
राघव ॥ १९ ॥ कच्चित्तु सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः ।
विदुस्ते सर्वकार्य्याणि न कर्त्तव्यानि पार्थिवाः ॥ २० ॥ कच्चिन्न
तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्त्तिताः । त्वया वा तव वामात्यै-

बुध्यते तात मन्त्रितम् ॥ २१ ॥ कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेक-
मिच्छसि पण्डितम् । पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं
महत् ॥ २२ ॥ सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ।
अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २३ ॥ एकोऽप्यमात्यो
मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः । राजानं राजपुत्त्रं वा प्रापये-
न्महतीं श्रियम् ॥ २४ ॥ कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च
मध्यमाः । जघन्याश्च जघन्येषु भृत्यास्ते तात योजिताः ॥२५॥
अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहांश्छुचीन् । श्रेष्ठां श्रेष्ठेषु
कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ २६ ॥ कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन
भृशमुद्वेजिताः प्रजाः । राष्ट्रे तवानुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयी-
सुत ॥ २७ ॥ कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारङ्कामयानमिव स्त्रियः ॥ २८ ॥ उपायकुशलं
वैद्यं भृत्यं सन्दूषणे रतम् । शूरमैश्वर्य्यकामञ्च यो न हन्ति
स हन्यते ॥ २९ ॥ कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमांश्छुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ ३० ॥ बलवन्तश्च
कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः । दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया
सत्कृत्य मानिताः ॥ ३१ ॥ कच्चिद्बलस्य भक्तञ्च वेतनञ्च यथो-
चितम् । सम्प्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ ३२ ॥
कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः । भर्तुरप्यति कुप्यन्ति
सोऽनर्थः सुमहान् कृतः ॥ ३३ ॥ कच्चित् सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुल-
पुत्त्राः प्रधानतः । कच्चित् प्राणांस्तवार्थेषु सन्त्यजन्ति समा-
हिताः ॥ ३४ ॥ कच्चिज्जानपदो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान् ।
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टा-
दशान्येषु स्वपक्षे दशपञ्च च । त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि
तीर्थानि चारणैः ॥ ३६ ॥ कच्चिद्व्यपास्तानहितान् प्रतियातांश्च
सर्वदा । दुर्बलाननवज्ञाय वर्त्तसे रिपुसूदन ॥ ३७ ॥ कच्चिन्न

लोकायतिकान् ब्राह्मणांस्तात सेवसे। अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः॥ ३८॥ धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः। बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते॥३९॥ वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः। सत्यनामां दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम्॥ ४०॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा। जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्य्यैः सहस्रशः॥ ४१॥ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम्। कच्चित् समुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसे॥ ४२॥ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः। देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः॥४३॥ प्रहृष्ट-नरनारीकः समाजोत्सवशोभितः। सुकृष्टसीमा पशुमान् हिंसाभिरभिवर्जितः॥ ४४॥ अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः। परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः॥ ४५॥ विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्व्वैः सुरक्षितः। कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव॥ ४६॥ कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः। वार्त्तायां साम्प्रतं तात लोकोयं सुखमेधते॥ ४७॥ तेषां गुप्ति परीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम्। रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः॥४८॥ कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसे कच्चित्तास्ते सुरक्षिताः। कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे॥ ४९॥ [कच्चिन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः। कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणाञ्च तृप्यसि॥ ५०॥ कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मानुषाणां विभूषितम्। उत्थायोत्थाय पूर्व्वाह्णे राजपुत्त्र महापथे॥ ५१॥ कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया। सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम्॥ ५२॥ कच्चिद्दुर्गाणि सर्व्वाणि धनधान्यायुधोदकैः। यन्त्रैश्च प्रतिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्द्धरैः॥ ५३॥ आयस्ते विपुलः कच्चित् कच्चिदल्पतरो व्ययः। अपात्रेषु न ते

कच्चित् कोशो गच्छति राघव ॥ ५४ ॥ देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च। योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः ॥ ५५ ॥ कच्चिदार्य्योऽपि शुद्धात्मा चारितश्चापकर्मणा। अदृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः ॥ ५६ ॥ गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः। कच्चिन्न मुच्यते चौरो धनलोभान्नरर्षभ ॥ ५७ ॥ व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्गतस्य च राघव। अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ५८ ॥ यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि राघव। तानि पुत्रपशून् घ्नन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५९ ॥ कच्चिद्वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यान् मुख्यांश्च राघव। दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६० ॥ कच्चिद्गुरूंश्च वृद्धांश्च तापसान्देवतातिथीन्। चैत्यांश्च सर्व्वान् सिद्धार्थान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६१ ॥ कच्चिदर्थेन वा धर्म्ममर्थं धर्मेण वा पुनः। उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विबाधसे ॥ ६२ ॥ कच्चिदर्थञ्च कामञ्च धर्मञ्च जयतांवर। विभज्य काले कालज्ञ सर्व्वान् वरद सेवसे ॥ ६३ ॥ कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदः। आशंसते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ६४ ॥ नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम्। अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ ६५ ॥ एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम्। निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६६ ॥ मङ्गलाद्यप्रयोगञ्च प्रत्युत्थानञ्च सर्वतः। कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥ दशपञ्चचतुर्वर्गान् सप्तवर्गञ्च तत्वतः। अष्टवर्गं त्रिवर्गञ्च विद्यास्तिस्रश्च राघव ॥ ६८ ॥ इन्द्रियाणां जयं बुद्धा षाड्गुण्यं दैवमानुषम्। कृत्यं विंशतिवर्गञ्च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥ ६९ ॥ यात्रा दण्डविधानञ्च द्वियोनी सन्धिविग्रहौ। कच्चिदेतान्महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ॥ ७० ॥ मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टं चतुर्भिस्त्रिभि-

रैव वा। कच्चित् समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे बुध ॥ ७१ ॥ कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सकलाः क्रियाः। कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७२ ॥ कच्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव। आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥ यां वृत्तिं वर्त्तते तातो याञ्च नः प्रपितामहाः। तां वृत्तिं वर्त्तसे कच्चिद्या च सत्पथगा शुभा ॥ ७४ ॥ कच्चित् स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव। कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः सम्प्रयच्छसि ॥ ७५ ॥ राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा महीपतिर्दण्डधरः प्रजानाम्। अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथा वदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
शततमः सर्गः।

—•—

तं तु रामः समाज्ञाय भरतं गुरुवत्सलम्। लक्ष्मणेन सह भ्राता प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥ किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया। यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥२॥ यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः। हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना। प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आर्य्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम्। गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीड़ितः ॥ ५ ॥ स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परन्तप। चकार सा महत् पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥ सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता। पतिष्यति महाघोरे नरके जननी मम ॥ ७ ॥ तस्य मे दास-

भूतस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि। अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव॥ ८॥ इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः। त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्त्तुमर्हसि॥ ९॥ तथानुपूर्व्या युक्तश्च युक्तश्चात्मनि मानद। राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सुहृदः कुरु॥ १०॥ भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया। शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा॥ ११॥ एभिश्च सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया। भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि॥ १२॥ तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलम्। पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि॥ १३॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः सवाष्पः कैकयीसुतः। रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः॥ १४॥ तं मत्तमिव मातङ्गं निश्वसन्तं पुनः पुनः। भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत्॥ १५॥ कुलीनः सत्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः। राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः॥१६॥ न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन। न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि॥ १७॥ कामकारो महाप्राज्ञ गुरूणां सर्वदानघ। उपपन्नेषु दारेषु पुत्त्रेषु च विधीयते॥१८॥ वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः। भार्य्याः पुत्त्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि॥ १९॥ वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरम्। राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः॥ २०॥ यावत् पितरि धर्मज्ञ गौरवं लोकसत्कृते। तावत् धर्मभृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम्॥ २१॥ एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव। मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत् समाचरे॥ २२॥ त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतं। वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा॥ २३॥ एवमुक्त्वा महाराजो विभागं लोकसन्निधौ। व्यादिश्य च

महाराजो दिवं दशरथो गतः ॥ २४ ॥ स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव । पिता दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥ चतुर्दश समा सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः । उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २६ ॥ यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः । तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेश्वरभावमव्ययम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे एकाधिकशततमः सर्गः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह । किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥ शाश्वतोयं सदा धर्मः स्थितोस्मासु नरर्षभ । ज्येष्ठे पुत्त्रे स्थिते राज्ञां न कनीयान् भवेन्नृपः ॥ २ ॥ स समृद्धां मया सार्द्धमयोध्यां गच्छ राघव । अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥ राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे सम्मतो मम । यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥ केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते । धीमान् स्वर्गं गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥ निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे । दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः । अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥ प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव । अक्षयं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥ त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सुस्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्त्य बुद्धिं । त्वया विहीनस्तव शोकरुग्णस्त्वां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥ ९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे द्व्यधिकशततमः सर्गः ।

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम्। राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः॥ १॥ तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा। वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परन्तपः॥ २॥ प्रगृह्य रामो बाहू वै पुष्पिताङ्ग इव द्रुमः। वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह॥ ३॥ तथाहि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम्। कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम्॥ ४॥ भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्षितम्। रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै॥ ५॥ स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामस्रुमुत्सृजन्। उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम्॥ ६॥ स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम्। उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम्॥ ७॥ किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टाङ्गतिङ्गते। कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति॥ ८॥ किं नु तस्य मया कार्य्यं दुर्जातेन महात्मनः। यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृतः॥ ९॥ अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ। शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः॥ १०॥ निःप्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृतां। निवृत्तवनवासोपि नायोध्यां गन्तमुत्सहे॥ ११॥ समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परन्तप। कोनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरङ्गते॥ १२॥ पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन्। वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम्॥ १३॥ एवमुक्त्वा तु भरतं भार्य्यामभ्येत्य राघवः। उवाच शोकसन्तप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम्॥ १४॥ सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोसि लक्ष्मण। भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपतेः॥ १५॥ ततो बहुगुणं तेषां वाष्पं नेत्रेष्वजायत। तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनाम्॥ १६॥ ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमा-

ख्याख्य दुःखितम्। अब्रुवन् जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः॥ १७॥ सा सीता श्वगतं श्रुत्वा श्वशुरन्तं महानृपम्। नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेक्षितुं प्रियम्॥ १८॥ सांत्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजां। उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः॥ १९॥ आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरं। जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः॥२०॥ सीता पुरस्तात् व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज। अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा॥ २१॥ ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः। मृदुर्दान्तश्च कान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान्॥ २२॥ सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्द्धमाश्वास्य राघवं। अवतारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम्॥ २३॥ ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादुपगम्य यशस्विनः। नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम्॥ २४॥ शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम्। सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत एतद्भवत्विति॥ २५॥ प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम्। दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत्॥ २६॥ एतत्ते राजशार्दूल विमलन्तोयमक्षयम्। पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु॥ २७॥ ततो मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य्य स राघवः। पितुश्चकार तेजस्वी निर्वापं भ्रातृभिः सह॥ २८॥ ऐंगुदं बदरैर्मिश्रं पिण्याकन्दर्भसंस्तरे। न्यस्य रामः सुदुःखार्त्तो रुदन् वचनमब्रवीत्॥ २९॥ इदं भुंक्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम्। यदन्नः पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः॥ ३०॥ ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य्य सरित्तटात्। आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम्॥ ३१॥ ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः। परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ॥ ३२॥ तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिशब्दोऽभवद्गिरौ।

भ्रातॄणां सह वदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ ३३ ॥ महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः। विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥ अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम्। तेषामेव महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥ अथ वाहान् परित्यज्य तं सर्वे प्रमुखाः स्वनम्। अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥ हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः। सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥ अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा। द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥ ३८ ॥ भ्रातॄणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम्। ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाकुलैः ॥ ३९ ॥ सा भूमिर्बहुभिर्यानैः रथनेमिसमाहता। मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥ तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः। आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ ॥ वराहवृकसंघाश्च महिषाः सृमरास्तथा। व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥ रथाङ्गाह्वयनत्यूहा हंसाः कारण्डवाः प्लवाः। तथा पुंस्कोकिलाः क्रौंचा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४३ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतं। मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४ ॥ ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्मषं। आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥४५॥ विगर्हमाणाः कैकेयीं मन्थरासहितामपि। अभिगम्य जनो रामं वाष्पपूर्णमुखोभवत् ॥ ४६ ॥ तान् नरान् वाष्पपूर्णाक्षान् समीक्ष्याथ सुदुःखितान्। पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७ ॥ स तत्र कांश्चित् परिषस्वजे नरान् नराश्च केचित्तु तमभ्यवादयन्। चकार सर्वान् सवयस्यबान्धवान् यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४८ ॥ ततः स तेषां रुदतां महात्मनां भुवं

च खं चानुविनादयन् स्वनः। गुहा गिरीणां च दिशश्च सन्ततं मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे॥ ४९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे त्र्यधिकशततमः सर्गः।

वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च। अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः॥ १॥ राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति। ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम्॥ २॥ कौशल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता। सुमित्रामब्रवीद्दीनां याश्चान्या राजयोषितः॥ ३॥ इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम्। वने प्राक्कलनं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः॥ ४॥ इतः सुमित्रे पुत्त्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः। स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्त्रस्य कारणात्॥ ५॥ जघन्यमपि ते पुत्त्रः कृतवान्न तु गर्हितः। भ्रातुर्यदर्थरहितं सर्वं तद्गर्हितं गुणैः॥ ६॥ अद्यायमपि ते पुत्त्रः क्लेशानामतथोचितः। नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु॥ ७॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले। पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना॥ ८॥ तं भूमौ पितुरार्त्तेन न्यस्तं धर्मेण वीक्ष्य सा। उवाच देवी कौशल्या सर्वा दशरथस्त्रियः॥ ९॥ इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः। राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि॥ १०॥ तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः। नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम्॥ ११॥ चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि। कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः॥ १२॥ अतो

दुःखतरं लोके न किञ्चित् प्रतिभाति मे। यत्र रामः पितुर्दद्या-दिङ्गुदिक्षोदमृद्धिमान्॥ १३ ॥ रामेणेङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे। कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा॥ १४ ॥ श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मे। यदन्नः पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः॥ १५ ॥ एवमार्त्तां सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वस्य तां तदा। ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम्॥ १६ ॥ तं भोगैः परिसंत्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः। आर्त्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्षिताः॥ १७ ॥ तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणांबुजान्। मातॄणां मनुज-व्याघ्रः सर्वासां सत्यसङ्गरः॥ १८ ॥ ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्-गुलितलैः शुभैः। प्रममार्जूरजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः॥१९॥ सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातॄः संप्रेक्ष्य दुःखितः। अभ्यवादय-दासक्तं शनै रामादनन्तरम्॥ २० ॥ यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा ववृतिरे स्त्रियः। वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे॥२१॥ सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता। श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी सम्बभूवाग्रतः स्थिता॥ २२ ॥ तां परिष्वज्य दुःखार्त्ता माता दुहितरं यथा। वनवासकृतां दीनां कौशल्या वाक्यमब्र-वीत्॥ २३ ॥ विदेहराजन्यसुता स्नुषा दशरथस्य च। राम-पत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने॥ २४ ॥ पद्ममातपसन्तप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलं। काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवां-बुदैः॥ २५ ॥ मुखन्ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयं। भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसम्भवः॥ २६ ॥ ब्रुवंत्या-मेवमार्त्तायां जनन्यां भरताग्रजः। पादावासाद्य जग्राह वशिष्ठस्य स राघवः॥ २७ ॥ पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः। प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः॥ २८ ॥ ततो जघन्यं सहितः

स्त्वमन्त्रिभिः पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः। जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥ २९॥ उपोपविष्टस्तु तदातिवीर्यवांस्तपस्विवेशेन समीक्ष्य राघवम्। श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम्॥ ३०॥ किमेष वाक्यं भरतोद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति। इतीव तस्यार्य्यजनस्य तत्वतो बभूव कौतूहलमुत्तमन्तदा॥ ३१॥ स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च धार्मिकः। वृताः सुहृद्भिश्च विरेजिरेध्वरे यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोग्नयः॥ ३२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे चतुरधिकशततमः सर्गः।

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः। शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्त्तत॥ १॥ रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः। मन्दाकिन्यां कृतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन्॥ २॥ तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत्। भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत्॥ ३॥ सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम। तद्ददामि तवैवाहं भुंक्ष्व राज्यमकण्टकम्॥ ४॥ सह ते वाम्बुवेगेन भिन्नसेतुर्जलागमे। दुरावरं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत्॥ ५॥ गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः। अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते॥ ६॥ सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते। राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति॥ ७॥ यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्द्धितः। ह्रस्वकेन दुरारोहो

रूढस्कन्धो महाद्रुमः॥ ८॥ स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत्। स तां नानुभवेत् प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोहितः॥ ९॥ एषोपमा महाबाहो तदर्थं वेत्तुमर्हसि। यत्र त्वमस्मान् वृषभो भर्त्ता भृत्यान्न शाधि हि॥ १०॥ श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः। प्रतपन्तमिवादित्यं राज्यस्थितमरिन्दमम्॥ ११॥ तवानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः। अन्तःपुरगता नार्यो नदन्तु सुसमाहिताः॥ १२॥ तस्य साध्वनुमन्यन्त नागरा विविधा जनाः। भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः॥ १३॥ तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम्। रामः कृतात्मा भरतं समाश्वास्य यदात्मवान्॥ १४॥ नात्मनः कामकारो हि पुरुषोयमनीश्वरः। इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति॥ १५॥ सर्वे चयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः। संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तञ्च जीवितम्॥१६॥ यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम्। एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम्॥ १७॥ यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वावसीदति। तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशङ्गताः॥ १८॥ अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्त्तते। यात्येव यमुना पूर्णं समुद्रमुदकार्णवम्॥ १९॥ अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह। आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः॥२०॥ आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि। आयुस्ते हीयते यस्य स्थितस्याथ गतस्य च॥ २१॥ सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति। गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्त्तते॥ २२॥ गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः। जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत्॥ २३॥ नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमितेऽहनि। आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवित-

चयम् ॥ २४ ॥ अत्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम्। ऋतूनां परिवर्त्तेन प्राणिनां प्राणसङ्क्षयः ॥ २५ ॥ यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महार्णवे। समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कञ्चन ॥ २६ ॥ एवं भार्य्याश्च पुत्त्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च। समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः ॥ २७ ॥ नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्त्तते। तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्यानुशोचतः ॥ २८ ॥ यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रयात् कश्चित् पथि स्थितः। अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ २९ ॥ एवं पूर्व्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहैर्ध्रुवः। तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसः पतमानस्य स्रोतसो वानिवर्त्तिनः। आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥ ३१ ॥ धर्म्मात्मा सुशुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः। न स शोच्यः पिता तात स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३२ ॥ स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः। दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३३ ॥ तं तु नैवंविधः कश्चित् प्राज्ञः शोचितुमर्हति। त्वद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतवान् बुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥ एते बहुविधाः शोका विलाप रुदिते तदा। वर्जनीया हि धीरेण सर्व्वावस्थासु धीमता ॥ ३५ ॥ स स्वस्थो भव मा शोको यात्वा चावसतां पुरीम्। तथा पित्रा नियुक्तोसि वशिना वदतांवर ॥ ३६ ॥ यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्म्मणा। तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्य्यस्य शासनम् ॥ ३७ ॥ न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिन्दम। स त्वयापि सदा मान्यः स वै वन्धुः स नः पिता ॥ ३८ ॥ तद्वचः पितुरेवाहं सम्मतं धर्म्मचारिणाम्। कर्म्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥ ३९ ॥ धार्म्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्त्तिना। भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता ॥ ४० ॥ आत्मानमनुतिष्ठ त्वं

स्वभावेन नरर्षभ। निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य
नः॥ ४१॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रति-
पालनार्थम्। यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुहूर्त्ताद्विरराम
रामः॥ ४२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चोत्तरशततमः सर्गः।

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत्। ततो मन्दाकिनी-
तीरे रामं प्रकृतिवत्सलम्॥ १॥ उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको
धार्मिकं वचः। को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिन्दम॥२॥
न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत्। सम्मतश्चापि
वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान्॥ ३॥ यथा मृतस्तथा जीवन्
यथासति तथा सति। यस्यैव बुद्धिलाभः स्यात् परितप्येत
केन सः॥ ४॥ परावरज्ञो यश्च स्याद्यथा त्वं मनुजाधिप।
स एव व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति॥ ५॥ अमरोपम-
सत्वस्त्वं महात्मा सत्यसङ्गरः। सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि
राघव॥ ६॥ न त्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम्।
अविषह्यतमं दुःखं नासादयितुमर्हति॥ ७॥ प्रोषिते मयि
यत् पापं मात्रा मत्कारणात् कृतम्। क्षुद्रया तदनिष्टं मे
प्रसीदतु भवान् मम॥ ८॥ धर्मबन्धेन बद्धोस्मि तेनेमां नेह
मातरम्। हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम्॥ ९॥
कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजनकर्मणः। जानन् धर्ममधर्मिष्ठं
कुर्य्यां कर्म जुगुप्सितम्॥ १०॥ गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा

प्रेतः पितेति च । तातं न परिगर्हेऽहं दैवतञ्चेति संसदि ॥ ११ ॥ को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् । स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन् कुर्य्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ १२ ॥ अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः । राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ १३ ॥ साध्वर्थमभिसन्धाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् । तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४ ॥ पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते । तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यं भवानस्तु मा भवान् दुष्कृतं पितुः । अति यत्तत् कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥ कैकेयीं मां च तातञ्च सुहृदो बान्धवांश्च नः । पौरजानपदान् सर्व्वान् त्रातुं सर्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥ क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम् । ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान् कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥ एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् । येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥ कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् । आयतिस्थश्चरेद्धर्मं क्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥ अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मञ्चरितुमिच्छसि । धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥ चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् । आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥ श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् । स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥ हीनबुद्धिगुणो बालो हीनस्थानेन चाप्यहम् । भवता च विनाभूतो न वर्त्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥ इदं निखिलमप्यग्र्यं राज्यं पित्र्यमकण्टकम् । अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ २५ ॥ इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्व्वाः प्रकृतयः सह । ऋत्विजः सवशिष्ठाश्च मन्त्रविन्मन्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज । विजित्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव

वासवः ॥ २७॥ ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन्। सुहृदस्तर्पयन् कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम्॥ २८॥ अद्यार्य्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेभिषेचने। अद्य भीताः पलायन्तु दुष्प्रदास्ते दिशो दश॥ २९॥ आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ। अद्य तत्रभवन्तञ्च पितरं रक्ष किल्बिषात्॥ ३०॥ शिरसा त्वाभियाचेहं कुरुष्व करुणां मयि। बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः॥ ३१॥ अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः। गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्द्धमप्यहम्॥ ३२॥ तथाहि रामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः। न चैव चक्रे गमनाय सत्ववान् मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः॥ ३३॥ तदद्भुतं स्थैर्य्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः। न यात्ययोध्यामिति दुःखितोभवत् स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः॥ ३४॥ तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः। तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामस्य ययाचिरे सह॥ ३५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षष्ठोत्तरशततमः सर्गः।

—•—

पुनरेवं ब्रुवाणन्तं भरतं भरताग्रजः। प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञातिमध्ये सुसत्कृतः॥ १॥ उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः। जातः पुत्त्रो दशरथात् कैकेय्यां राजसत्तमात्॥ २॥ पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन्।

मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम्॥ ३॥ देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः। सम्प्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः॥ ४॥ ततः सा सम्प्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी। अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी॥ ५॥ तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनन्तथा। तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम्॥ ६॥ तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ। चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम्॥ ७॥ सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः। सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः॥ ८॥ भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम्। कर्तुमर्हसि राजेन्द्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात्॥ ९॥ ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम्। पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरञ्चाभिनन्दय॥ १०॥ श्रूयते धीमता तात श्रुतिर्गीता यशस्विना। गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति॥ ११॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् पुत्त्र इति प्रोक्तः पितॄन् यः पाति सर्वतः॥ १२॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः। तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत्॥१३॥ एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन। तस्मात् त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात् प्रभो॥ १४॥ अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय। शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः॥ १५॥ प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन्। आभ्यान्तु सहितो वीर सीतया लक्ष्मणेन च॥ १६॥ त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम्। गच्छ त्वं पुरवरमद्य सम्प्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये॥ १७॥ छायान्ते दिनकरभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि सीताम्। एतेषामहमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिशयिनीं शनैः श्रयिष्ये॥ १८॥ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तु ते सहायः सौमित्रिर्मम

विदित: प्रधानमित्रम् । चत्वारस्तनय वरावयं नरेन्द्रं सत्यस्थं भरत चराम मा विषीद ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

आश्वासयन्तं भरतं जावालिर्ब्राह्मणोत्तमः । उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥ साधु राघव माभूत्त बुद्धिरेवं निरर्थिका । प्राकृतस्य नरस्येव आर्य्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २ ॥ कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् । एको हि जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥ तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः । उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४ ॥ यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चिद्बहिर्वसेत् । उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥ एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु । आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥ पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम । आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७ ॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय । एकवेणीधरा हि त्वा नगरी सम्प्रतीक्षते ॥ ८ ॥ राजभोगाननुभवन् महार्हान् पार्थिवात्मज । विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिपिष्टपे ॥ ९ ॥ न ते कश्चिद्दशरथस्त्वञ्च तस्य न कश्चन । अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात् कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥ बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं शोणितमेव च । संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥ गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै । प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥ अर्थधर्मपरा ये ये तांस्तां

क्षोभामि नितरान्। ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य लेभिरे॥ १३॥ अष्टका पितृदेवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः। अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति॥ १४॥ यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति। दद्यात् प्रवसतां श्राद्धं न तत् पथ्यशनं भवेत्॥ १५॥ दानसम्वनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः। यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व सन्त्यज॥ १६॥ स नास्ति परमित्येतत् कुरु बुद्धिं महामते। प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु॥ १७॥ सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम्। राज्यं स त्वं निगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः॥ १८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टोत्तरशततमः सर्गः।

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः। उवाच परया सूक्तया बुद्ध्या विप्रतिपन्नया॥ १॥ भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान्। अकार्य्यं कार्य्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसन्निभम्॥२॥ निर्मर्य्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः। मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः॥ ३॥ कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम्। चारित्रमेव व्याख्याति शुचिम्वा यदि वाशुचिम्॥ ४॥ अनार्य्यस्त्वार्य्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः। लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव॥ ५॥ अधर्मं धर्मवेषेण यदिमं लोकसङ्करम्। अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियां विधिविवर्जिताम्॥ ६॥ कश्चेतयानः पुरुषः कार्य्याकार्य्यविचक्षणः। बहु मन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम्॥ १७॥

कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयात्। अनया वर्त्त-
मानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥ कामवृत्तो न्वयं लोकः
कृत्स्नः समुपवर्त्तते। यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति
हि प्रजाः ॥ ९ ॥ सत्यमेवानृशंसञ्च राजवृत्तं सनातनम्। त-
स्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥ ऋषय-
श्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे। सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्
परङ्गच्छति चाक्षयम् ॥ ११ ॥ उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृत-
वादिनः। धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः। सत्यमूलानि
सर्व्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥ दत्तमिष्टं हुतञ्चैव त-
प्तानि च तपांसि च। वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो
भवेत् ॥ १४ ॥ एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम्।
मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥ सोऽहं पितु-
र्निदेशन्तु किमर्थं नानुपालये। सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन स-
मयीकृतम् ॥ १६ ॥ नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमो-
ऽन्वितः। सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
असत्यसन्धस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः। नैव देवा न पितरः
प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं
पश्याम्यहं ध्रुवम्। भारः सत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनन्द्यते ॥१९॥
क्षात्रं धर्ममहन्त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम्। क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च
सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥ कायेन कुरुते पापं मनसा सम्प्र-
धार्य्य तत्। अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्मपातकम् ॥ २१ ॥
भूमिः कीर्त्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि। सत्यं समनु-
वर्त्तन्ते सत्यमेव भजेत्ततः ॥ २२ ॥ श्रेष्ठं ह्यनार्य्यमेव स्याद्यद्भवा-
नवधार्य्य माम्। आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥२३॥
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः। भरतस्य करिष्यामि

वचो हित्वा शरोर्वच: ॥ २४ ॥ स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसन्निधौ। प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा॥ २५॥ वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः। मूलपुष्पफलैः पुण्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पयन्॥ २६॥ सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये। अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षणः॥ २७॥ कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म यच्छुभम्। अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः॥ २८॥ शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः। तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं प्राप्ता महर्षयः॥ २९॥ अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तन्नास्तिकवाक्यहेतुम्। अथाब्रवीत्तं नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य॥ ३०॥ सत्यञ्च धर्मञ्च पराक्रमञ्च भूतानुकम्पां प्रियवादिताञ्च। द्विजातिदेवातिथिपूजनञ्च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः॥ ३१॥ तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं सम्प्रतिपद्य विप्राः। धर्मं चरन्तः सकलं यथावत् काङ्क्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः॥ ३२॥ निन्दाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम्। बुद्ध्यानयैवंविधया चरन्तं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम्॥ ३३॥ यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि। तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां न नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात्॥ ३४॥ त्वत्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः। छित्वा सदेमञ्च परञ्च लोकं तस्माद्द्विजाः स्वस्ति कृतं हुतञ्च॥ ३५॥ धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः। अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः॥ ३६॥ इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम्। उवाच पथ्यं पुनरास्तिकञ्च सत्यं वचः सानुनयञ्च विप्रः॥ ३७॥ न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किञ्चन। समीक्ष्य कालं

पुनरास्तिको भवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः॥ ३८॥ स चापि कालोयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता। निवर्त्तनार्थं तव राम कारणात् प्रसादनार्थञ्च मयैतदीरितम्॥ ३९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
नवोत्तरशततमः सर्गः।

क्रुद्धमाज्ञाय रामन्तु वशिष्ठः प्रत्युवाच ह। जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम्॥ १॥ निवर्त्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत्। इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे॥ २॥ सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी तत्र निर्मिता। ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयम्भूर्दैवतैः सह॥ ३॥ स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुन्धराम्। असृजच्च जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः॥ ४॥ आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः। तस्मात् मरीचिः सञ्जज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः॥ ५॥ विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्वयम्। स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः॥ ६॥ यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही। तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम्॥ ७॥ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः। कुक्षेरथात्मजो वीर विकुक्षिरुदपद्यत॥ ८॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्त्रः प्रतापवान्। बाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः॥९॥ नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षं सतांवरे। अनरण्ये महाराजे तस्करो वापि कश्च न॥ १०॥ अनरण्यान्महाराज पृथूराजा बभूव ह। तस्मात् पृथोर्महातेजा स्त्रिशङ्कुरुदपद्यत॥ ११॥

स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवङ्गतः । त्रिशङ्कोरभवत्पुत्र-
धुन्धुमारो महायशाः ॥ १२ ॥ धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो
व्यजायत । युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपद्यत ॥ १३ ॥
मान्धातुस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत । सुसन्धेरपि पुत्रौ
द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥ यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो
रिपुसूदनः । भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥
यस्यैते प्रति राजान उदपद्यन्त शत्रवः । हैहयास्तालजङ्घाश्च
शूराश्च शशबिन्दवः ॥ १६ ॥ तांस्तु सर्वान् प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा
प्रवासितः । स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १७ ॥
द्वे चास्य भार्य्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः । तत्र चैका
महाभागा भार्गवं देववर्च्चसम् । ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी
पुत्त्रमुत्तमम् । एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ ॥ १८ ॥
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः । तमृषिं साभ्युपागम्य
कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ १९ ॥ स तामभ्यवदत् प्रीतो वरेप्सुं
पुत्त्रजन्मनि । पुत्त्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ॥ २० ॥
धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्त्तारिसूदनः । श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा
मुनिं तमनुमान्य च ॥ २१ ॥ पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसम-
प्रभम् । ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्त्रमजायत ॥ २२ ॥ स-
पत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । गरेण सह तेनैव
तस्मात् स सगरोऽभवत् ॥ २३ ॥ स राजा सगरो नाम यः
समुद्रमखानयत् । इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयान इमाः प्रजाः ॥ २४ ॥
असमञ्जस्तु पुत्त्रोऽभूत् सगरस्येति नः श्रुतम् । जीवन्नेव स पित्रा
तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २५ ॥ अंशुमानपि पुत्त्रोऽभूदसम-
ञ्जस्य वीर्य्यवान् । दिलीपोंऽशुमतः पुत्त्रो दिलीपस्य भगी-
रथः ॥ २६ ॥ भगीरथात् ककुत्स्थश्च काकुत्स्था येन तु
स्मृताः । ककुत्स्थस्य च पुत्त्रोऽभूत् रघुर्येन तु राघवाः ॥ २७ ॥

रघोस्तु पुत्त्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः। कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि॥ २८॥ कल्माषपाद पुत्त्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति नः श्रुतम्। यस्तु तद्वीर्य्यमासाद्य सहसैन्यो व्यनीनशत्॥ २९॥ शङ्खणस्य तु पुत्त्रोऽभूच्छूरः श्रीमान् सुदर्शनः। सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः॥ ३०॥ शीघ्रगस्य मरुः पुत्त्रो मरोः पुत्त्रः प्रशुश्रुवः। प्रशुश्रुवस्य पुत्त्रोऽभूदम्बरीषो महामतिः॥ ३१॥ अम्बरीषस्य पुत्त्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः। नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्म्मिकः॥ ३२॥ अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ। अजस्य चैव धर्म्मात्मा राजा दशरथः सुतः॥ ३३॥ तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः। तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप॥ ३४॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्व्वेषां राजा भवति पूर्व्वजः। पूर्व्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते॥ ३५॥ स राघवाणां कुलधर्म्ममात्मनः सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि। प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशाः॥ ३६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशाधिकशततमः सर्गः।

वशिष्ठः स तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः। अब्रवीद्धर्म्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः॥ १॥ पुरुषस्य हि जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः। आचार्य्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव॥ २॥ पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ। प्रज्ञां ददाति चाचार्य्यस्तस्मात् स गुरुरुच्यते॥ ३॥ स तेऽहं पितुराचार्य्यस्तव चैव परन्तप। मम त्वं वचनं कुर्व्वन्नातिवर्त्तेः सतां गतिम्॥ ४॥

इमा हि ते परिषदो ज्ञातयश्च नृपास्तथा। एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्त्तेः सतां गतिम्॥ ५॥ वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्त्तितुम्। अस्या हि वचनं कुर्व्वन्नातिवर्त्तेः सतां गतिम्॥ ६॥ भरतस्य वचः कुर्वन् याचमानस्य राघव। आत्मानं नातिवर्त्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम॥ ७॥ एवं मधुरमुक्तः स गुरुणा राघवः स्वयम्। प्रत्युवाच समासीनं वशिष्ठं पुरुषर्षभः॥ ८॥ यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा। न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत् कृतम्॥ ९॥ यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च। नित्यञ्च प्रियवादेन तथा संवर्द्धनेन च॥ १०॥ स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम। आज्ञापयन्मां यत्तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति॥ ११॥ एवमुक्ते तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम्। उवाच विपुलोरस्कः सूतं परमदुर्मनाः॥ १२॥ इह तु स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे। आर्य्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे सम्प्रसीदति॥ १३॥ निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः। शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति॥ १४॥ स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः। कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयम्॥ १५॥ तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः। किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्षसे॥ १६॥ ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हसि। न तु मूर्द्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने॥ १७॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतम्। पुरवर्य्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव॥ १८॥ आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम्। उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्य्यं नानुशासथ॥ १९॥ ते तदोचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः। काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः। २०॥ एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति। अतएव न शक्ताः स्म व्यावर्त्तयितु-

मञ्जसा ॥ २१ ॥ तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत्। एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥ एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् सम्पश्य राघव। उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३ ॥ अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत्। शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥ न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम्। एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥ यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्त्तव्यञ्च पितुर्वचः। अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥ धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः। उवाच रामः सम्प्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥ विक्रीतमाहितं क्रीतं यत् पित्रा जीवता मम। न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥२८॥ उपाधिर्न मया कार्य्यो वनवासे जुगुप्सितः। युक्तमुक्तञ्च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥ जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम्। सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥३०॥ अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः। भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम्। अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकादशाधिकशततमः सर्गः।

—०—

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम्। विस्मिताः सङ्गमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥ अन्तर्हिता मुनिगणाः स्थिताश्च परमर्षयः। तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रश-

शंसिरे॥ २॥ स धन्यो यस्य पुत्त्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ। श्रुत्वा वयं हि सम्भाषामुभयोः स्पृहयामहे॥ ३॥ ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः। भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः सङ्गता वचः॥ ४॥ कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः। ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे॥ ५॥ सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः। अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः॥ ६॥ एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्व्वाः समहर्षयः। राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः॥ ७॥ ह्लादितस्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः। रामः प्रहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत्॥ ८॥ त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया। कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत्॥ ९॥ राम धर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसन्ततम्। कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम्॥ १०॥ रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे। पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा॥ ११॥ ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः। त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः॥ १२॥ इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि। शक्तिमान् स हि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने॥ १३॥ एवमुक्त्वापतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा। भृशं संप्रार्थयामास स राघवेति प्रियं वदन्॥ १४॥ तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत्। श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम्॥ १५॥ आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या। भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि॥ १६॥ अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः। सर्वकार्य्याणि संमन्त्र्य महान्त्यपि हि कारय॥ १७॥ लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् वा हिमन्त्यजेत्। अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः॥ १८॥ कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम्। न तन्मनसि कर्त्तव्यं

वर्त्तितव्यञ्च मातृवत्॥ १९॥ एवं ब्रुवाणं भरतः कौशल्यासुतमब्रवीत्। तेजसादित्यसङ्काशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम्॥ २०॥ अधिरोहार्य्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते। एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः॥ २१॥ सोधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवसृज्य च। प्रायच्छत् सुमहातेजा भरताय महात्मने॥२२॥ स पादुके सम्प्रणम्य रामं वचनमब्रवीत्। चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम्॥ २३॥ फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन। तवागमनमाकाङ्क्षन् वसन् वै नगराद्बहिः॥ २४॥ तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परन्तप। चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेहनि रघूत्तम॥ २५॥ न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्। तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम्॥२६॥ शत्रुघ्नञ्च परिष्वज्य वचनञ्चेदमब्रवीत्। मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोष कुरु तां प्रति॥ २७॥ मया च सीतया चैव शप्तोसि रघुनन्दन। इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह॥ २८॥ स पादुके ते भरतः स्वलंकृते महोज्ज्वले सम्परिगृह्य धर्मवित्। प्रदक्षिणञ्चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्द्धनि॥ २९॥ अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं गुरूंश्च मन्त्रीन् प्रकृतीस्तथानुजौ। व्यसर्जयद्राघववंशवर्द्धनः स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः॥ ३०॥ तं मातरो वाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः। स चैव मातॄरभिवाद्य सर्वा रुदन् कुटीं स्वामविवेश रामः॥३१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः।

—०—

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा। आरु-

रोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च जावालिश्च दृढव्रतः। अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥ मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा। प्रदक्षिणञ्च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥ पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च। प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥ अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा। आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥ स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान्। अवतीर्य्य रथात् पादौ ववन्दे कुलनन्दनः ॥ ६ ॥ ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत्। अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतः ॥ ७ ॥ एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता। प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ॥ ८ ॥ स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः। राघवः परमप्रीतो वशिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः। चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥ एवमुक्तो महाप्राज्ञो वशिष्ठः प्रत्युवाच ह। वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥ एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते। अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरो भव ॥ १२ ॥ एवमुक्तो वशिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः। पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ ॥ १३ ॥ निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना। अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः। भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदांवरे। यदार्य्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्नोत्सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥ अनृणः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव। यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ तमृषिन्तु महाप्राज्ञमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः। आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ॥ १८ ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः। भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः॥ १९॥ यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः। पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी॥ २०॥ ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम्। ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शिवजलां नदीम्॥ २१॥ तां रम्यजलसम्पूर्णां सन्तीर्य सहबान्धवः। शृङ्गवेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः॥२२॥ शृङ्गवेरपुराद्भूय अयोध्यां सन्ददर्श ह। अयोध्यान्तु तदा दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम्॥ २३॥ भरतो दुःखसन्तप्तः सारथिं चेदमब्रवीत्। सारथे पश्य विध्वस्ता अयोध्या न प्रकाशते॥२४॥ निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वना॥ २५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः।

—•—

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान् प्रभुः। अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः॥ १॥ विडालोलूकचरितामालीननरवारणाम्। तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव॥ २॥ राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम्। ग्रहेणाभ्युदिते नैकां रोहिणीमिव पीड़िताम्॥ ३॥ अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्मोत्तप्तविहङ्गमाम्। लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव॥ ४॥ विधूमामिव हेमाभां शिखामग्नेः समुत्थिताम्। हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयङ्गताम्॥ ५॥ विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम्। हतप्रवीरामापन्नाश्वमूमिव महाहवे॥ ६॥ सफेनां सस्वनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम्। प्रशान्तमारुतोद्धूतां

जलोर्म्मिमिव निस्वनाम् ॥ ७ ॥ त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः । सुत्याकाले सुनिर्वृत्ते वेदिङ्गतरवामिव ॥ ८ ॥ गोष्ठमध्ये स्थितामार्त्तामचरन्तीं नवं तृणम् । गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः । वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥१०॥ सहसा चरितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयागताम् । संवृतद्युतिविस्तारान्तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरशालिनीम् । द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव ॥ १२ ॥ सम्मूढनिगमां सर्व्वां सङ्क्षिप्तविपणापणाम् । प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवांवुधरैर्वृताम् ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंवृताम् । हतशौण्डामिव ध्वस्तां पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम् । उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपान्निपतितामिव ॥ १५ ॥ विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् । भूमौ बाणैर्विनिष्कृत्तां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥ सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिनाम् । निहतां प्रति सैन्येन वड़वामिव पातिताम् ॥ १७ ॥ भरतस्तु रथस्थः सन् श्रीमान् दशरथात्मजः । वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते । यथा पुरमयोध्यायां गीतवादित्र निस्वनः ॥ १९ ॥ वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः । चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २० ॥ यानप्रवरघोषश्च सुस्निग्धहयनिस्वनः । प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिस्वनः ॥ २१ ॥ नेदानीं श्रूयते पुर्य्यामस्यां रामे विवासिते । चन्दनागुरुगन्धाश्च महार्हाश्च नवस्रजः ॥ २२ ॥ गते रामे हि तरुणाः सन्तप्ता नोपभुञ्जते । वहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ २३ ॥ नोत्सवाः सम्प्र-

वर्त्तन्ते रामशोकार्दिते पुरे। सा हि नूनं मम भ्राता पुरस्यास्य द्युतिर्गता॥ २४॥ न हि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा। कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः॥२५॥ जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवांवुदः। तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः॥ २६॥ सम्पतद्भिरयोध्यायां नाभिभान्ति महापथाः। इति ब्रुवन् सारथिना दुःखितो भरतस्तदा॥ २७॥ अयोध्यां सम्प्रविश्यैव विवेश वसतिं पितुः। तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव॥ २८॥ तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवोत्कृष्टमभास्करं दिनम्। निरीक्ष्य सर्वत्र विभक्तमात्मवान् मुमोच वाष्पं भरतः सुदुःखितः॥ २९

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुर्दशोपरिशततमः सर्गः।

ततो निक्षिप्य मातॄस्ता अयोध्यायां दृढव्रतः। भरतः शोकसन्तप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत्॥ १॥ नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्व्वानामन्त्रयेऽत्र वः। तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना॥ २॥ गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थः स गुरुर्मम। रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः॥ ३॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः। अब्रुवन्मन्त्रिणः सर्वे वशिष्ठश्च पुरोहितः॥ ४॥ सुभृशं श्लाघनीयञ्च यदुक्तं भरत त्वया। वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत्॥ ५॥ नित्यन्ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे। मार्गमार्य्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान्॥ ६॥ मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम्।

अब्रवीत् सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति॥७॥ प्रहृष्ट-
वदनः सर्व्वा मातॄः समभिभाष्य च। आरुरोह रथं श्रीमान्
शत्रुघ्नेन समन्वितः॥८॥ आरुह्य तु रथं क्षिप्रं शत्रुघ्नभरता-
वुभौ। ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः॥९॥ अग्रतो
गुरवः सर्वे वशिष्ठप्रमुखा द्विजाः। प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दि-
ग्रामो यतो भवेत्॥१०॥ बलञ्च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकु-
लम्। प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः॥११॥ रथस्थः
स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः। नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिर-
स्यादाय पादुके॥१२॥ ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य
सः। अवतीर्य्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमभाषत॥१३॥ एत-
द्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं सन्न्यासमुत्तमम्। योगक्षेमं वहे चेमे
पादुके हेमभूषिते॥१४॥ भरतः शिरसा कृत्वा सन्न्यासं
पादुके ततः। अब्रवीद्दुःखसन्तप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम्॥१५॥
छत्रं धारयत क्षिप्रमार्य्यपादाविमौ मतौ। आभ्यां राज्ये
स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम॥१६॥ भ्रात्रा तु मयि स-
न्न्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयम्। तमिमं पालयिष्यामि राघवा-
गमनं प्रति॥१७॥ क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम्।
चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ॥१८॥ ततो
निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः। निवेद्य गुरवे राज्यं भ-
जिष्ये गुरुवर्त्तिताम्॥१९॥ राघवाय च सन्न्यासं दत्वे मे वर
पादुके। राज्यञ्चेदमयोध्याञ्च धूतपापो भवाम्यहम्॥२०॥
स वल्कलजटाधारी मुनिवेशधरः प्रभुः। नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः
ससैन्यो भरतस्तदा॥२१॥ सबालव्यजनं छत्रं धारयामास
स स्वयम्। भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन्॥२२॥
ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्य्यपादुके। तदधीनस्तदा राज्यं
कारयामास सर्वदा॥२३॥ यदा हि यत्कार्य्यमुपैति किञ्चि-

दुपायनञ्चोपहृतं महार्हम्। स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावत्॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चदशोपरिशततमः सर्गः।

प्रतियाते तु भरते वसन् रामस्तदा वने। लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यन्तपस्विनाम्॥ १॥ ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे। राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान्॥ २॥ नयनैर्भ्रुकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः। अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः॥ ३॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शङ्कितः। कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं ततः॥ ४॥ न कच्चिद्भगवन् किञ्चित् पूर्ववृत्तमिदं मयि। दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः॥ ५॥ प्रमादाच्चरितं किञ्चित् कच्चिन्नावरजस्य मे। लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपं महात्मनः॥ ६॥ कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि। प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तां न वर्त्तते॥ ७॥ अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जराकृतः। वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम्॥ ८॥ कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेः सदा। चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः॥ ९॥ त्वन्निमित्तमिदं तावत् तापसान् प्रतिवर्त्तते। रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयन्ति मिथः कथाः॥१०॥ रावणावरजः कश्चित् खरो नामेह राक्षसः। उत्पाट्य तापसान् सर्व्वान् जनस्थाननिवासिनः॥ ११॥ धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः। अवलिप्तश्च पापश्च त्वाञ्च तात न मृष्यते॥ १२॥ त्वं यदाप्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्त्तसे। तदाप्रभृति

रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३ ॥ दर्शयन्ति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि । नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैरशुचिभिः सम्प्रयुज्य च तापसान् । प्रतिघ्नन्त्यपरान् क्षिप्रमनार्य्याः पुरतः स्थितान् ॥ १५ ॥ तेषु तेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च । रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः ॥१६॥ अवक्षिपन्ति स्रुग्भाण्डानग्नीन् सिञ्चन्ति वारिणा । कलशांश्च प्रमर्दन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७ ॥ तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान् प्रजिहासवः । गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽद्य माम् ॥१८॥ तत् पुरा राम शारीरीमुपहिंसां तपस्विषु । दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९ ॥ बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम् । अश्वस्याश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः ॥२०॥ खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्त्तते । सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ २१ ॥ स कलत्रस्य सन्देहो नित्ययुक्तस्य राघव । समर्थस्यापि हि सतो वासो दुःखमिहाद्य ते ॥ २२ ॥ इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्त्रस्तपस्विनम् । न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकम् ॥ २३ ॥ अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् । स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥ रामः संसाध्य ऋषिगणमनुगमनात् देशात्तस्मात् कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् । सम्यक् प्रीतैस्तैरनुगत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसम्पेदे ॥ २५ ॥ आश्रममृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न जहौ स राघवः । राघवं हि सततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरिते धृतगुणाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षोड़शोपरिशततमः सर्गः ।

—०—

राघवस्त्वपयातेषु सर्वेष्वनुविचिन्तयन् । न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥ इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः । सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥ स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ तस्मादन्यत्र गच्छामि इति सञ्चिन्त्य राघवः । प्रातिष्ठत सवैदेह्या लक्ष्मणेन च सङ्गतः ॥ ४ ॥ सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशाः । तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत् प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥ स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् । सौमित्रिञ्च महाभागं सीताञ्च समसान्त्वयत् ॥ ६ ॥ पत्नीञ्च तमनुप्राप्तां वृद्धामामन्त्र्य सत्कृताम् । सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥ अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् । प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ॥ ८ ॥ रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् । दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् ॥ ९ ॥ यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्त्तिता । उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलङ्कृता ॥ १० ॥ दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः । अनसूयाव्रतैस्तात प्रत्यूहाश्च निवर्हिताः ॥ ११ ॥ देवकार्य्यनिमित्तञ्च यया सत्वरमाणया । दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेनघ ॥ १२ ॥ तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्य्यां तपस्विनीम् । अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः । सीतामालोक्य धर्मज्ञामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ राजपुत्त्रि श्रुतन्त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् । श्रेयोऽर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५ ॥ अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता । तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६ ॥ सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य यशस्विनी । तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १७ ॥ शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्द्धजाम् ।

सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदलीमिव॥ १८॥ तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम्। अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत्॥ १९॥ अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तां दमान्विताम्। बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्य्यपृच्छदनामयम्॥ २०॥ ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम्। सान्त्वयन्त्यब्रवीद्वृद्धा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे॥ २१॥ त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानदृद्धिञ्च मानिनि। अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि॥ २२॥ नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वाशुभः। यासां स्त्रीणां प्रियो भर्त्ता तासां लोका महोदयाः॥ २३॥ दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः। स्त्रीणामार्य्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः॥ २४॥ नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम्। सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपःकृतमिवाव्ययम्॥ २५॥ नत्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमसत् स्त्रियः। कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः॥ २६॥ प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशञ्च मैथिलि। अकार्य्यवशमापन्ना स्त्रियो याः खलु तद्विधाः॥ २७॥ त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः। स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा पुण्यकृतस्तथा॥ २८॥ तदेवमेनन्त्वमनुव्रता सती पतिप्रधाना समयानुवर्त्तिनी। भव स्वभर्तुः सहधर्मचारिणी यशश्च धर्मञ्च ततः समाप्स्यसि॥ २९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः।

—•—

सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयानसूयया। प्रतिपद्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे॥ १॥ नैतदाश्चर्य्यमार्य्यायां यन्मां

त्वमनुभाषसे। विदितन्तु ममाप्येतद्यथा नार्य्याः पतिर्गुरुः॥ २॥
यद्यप्येष भवेद्भर्त्ता अनार्य्यो वृत्तिवर्जितः। अद्वैधमत्र वर्त्तव्यं
तथाप्येष मया भवेत्॥ ३॥ किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो
जितेन्द्रियः। स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत् पितृवत् प्रियः॥४॥
यां वृत्तिं वर्त्तते रामः कौशल्यायां महाबलः। तामेव नृपना-
रीणामन्यासामपि वर्त्तते॥ ५॥ सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण
नृपवत्सलः। मातृवद्वर्त्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित्॥ ६॥
आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम्। समाहितं हि मे
श्वश्र्वा हृदये यत् स्थितं मम॥ ७॥ पाणिप्रदानकाले च यत्
पुरा त्वग्निसन्निधौ। अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे
धृतम्॥ ८॥ न विस्मृतन्तु मे सर्वं वाक्यैः स्वैर्धर्मचारिणि।
पतिशुश्रूषणान्नार्य्यास्तपो नान्यद्विधीयते॥ ९॥ सावित्री पति-
शुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते। तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशु-
श्रूषया दिवम्॥ १०॥ वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि
देवता। रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्त्तमपि दृश्यते॥ ११॥
एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः। देवलोके महीयन्ते
पुण्येन स्वेन कर्मणा॥ १२॥ ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सी-
तया वचः। शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत॥ १३॥
नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे। तत् संश्रित्य बलं
सीते छन्दये त्वां शुचिव्रते॥ १४॥ उपपन्नञ्च युक्तञ्च वचनं तव
मैथिलि। प्रीता चास्म्युच्यतां सीते करवाणि प्रियञ्च किम्॥१५॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया। कृतमित्यब्रवीत्
सीता तपोबलसमन्विताम्॥ १६॥ सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया
प्रीततराभवत्। सफलञ्च प्रहर्षन्ते हन्त सीते करोम्यहम्॥१७॥
इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च। अङ्गरागञ्च
वैदेहि महार्हमनुलेपनम्॥ १८॥ मया दत्तमिदं सीते

तव गात्राणि शोभयेत्। अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भवि-
ष्यति॥ १९ ॥ अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे।
शोभयिष्यसि भर्त्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम्॥ २०॥ सा वस्त्र-
मङ्गरागञ्च भूषणानि स्रजस्तथा। मैथिली प्रतिजग्राह प्रीति-
दानमनुत्तमम्॥ २१॥ प्रतिगृह्य च तत् सीता प्रीतिदानं
यशस्विनी। श्लिष्टाञ्जलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम्॥२२॥
तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता। वचनं प्रष्टुमारेभे
कथां काञ्चिदनु प्रियाम्॥ २३॥ स्वयम्बरे किल प्राप्ता त्वमनेन
यशस्विना। राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता॥ २४॥
तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि। यथाभूतञ्च
कार्त्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि॥ २५॥ एवमुक्ता तु सा सीता
तापसीं धर्मचारिणीम्। श्रूयतामिति चोक्ता वै कथयामास
तां कथाम्॥ २६॥ मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्म-
वित्। क्षत्रधर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम्॥ २७॥
तस्य लाङ्गलहस्तस्य कृषतः क्षेत्रमण्डलम्। अहं किलोत्थिता
भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता॥ २८॥ स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टि-
विक्षेपतत्परः। पांशुगुण्ठितसर्व्वाङ्गीं विस्मितो जनको-
भवत्॥ २९॥ अनपत्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम्।
ममेयं तनयेत्युक्ता स्नेहो मयि निपातितः॥ ३०॥ अन्तरिक्षे
च वागुक्ता प्रतिमामानुषी किल। एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया
तव॥ ३१॥ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः।
अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः॥ ३२॥ दत्ता चा-
स्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणे। तया सम्भाविता चास्मि
स्निग्धया मातृसौहृदात्॥ ३३॥ पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा
तु मे पिता। चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः॥ ३४॥
सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात्। प्रधर्षणामवा-

प्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३५ ॥ तां धर्षणामदूरस्थां संदृश्यात्मनि पार्थिवः । चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा ॥ ३६ ॥ अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत् स चिन्तयन् । सदृशञ्चाभिरूपञ्च महीपालः पतिं मम ॥ ३७ ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य सन्ततम् । स्वयम्बरन्तनूजायाः करिष्यामीति धर्मतः ॥ ३८ ॥ महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना । दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ ३९ ॥ असञ्चाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् । तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ४० ॥ तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना । समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ॥४१॥ इदञ्च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः । तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥ तच्च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसन्निभम् । अभिवाद्य नरा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥ सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोयं महाद्युतिः । विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥ ४४ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ ४५ ॥ प्रोवाच पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ । सुतौ दशरथस्येतौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् । तद्धनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४७ ॥ निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य महाबलः । ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्य्यवान् ॥ ४८ ॥ तेनापूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः । तस्य शब्दोभवद्भीमः पतितस्याशनेर्यथा ॥ ४९ ॥ ततोहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसन्धिना । उद्यता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥ दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः । अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥ ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं

दशरथं नृपम् । मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥५२॥ मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला शुभदर्शना । भार्य्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५३ ॥ एवं दत्तास्मि रामाय तदा तस्मिन् स्वयम्वरे । अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं वीर्य्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ।

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् । पर्य्यष्वज्यत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया । यथा स्वयम्वरं वृत्तं तत् सर्वञ्च श्रुतं मया ॥ २ ॥ रमेयं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि । रविरस्तगतः श्रीमान् उपोह्य रजनीं शुभाम् ॥ ३ ॥ दिवसं परिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् । सन्ध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ४ ॥ एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः । सहिता उपवर्त्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ५ ॥ ऋषीणामग्निहोत्रेषु हुते च विधिपूर्वकम् । कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ६ ॥ अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः । विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥७॥ रजनीचरसत्वानि प्रचरन्ति समन्ततः । तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ८ ॥ सम्प्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता । ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यते ह्युदितोम्बरे ॥ ९ ॥ गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव । कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहमपि तोषिता ॥ १० ॥ अलं कुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम

मैथिलि । प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालङ्कारशोभिनि ॥ ११ ॥ सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा । प्रणम्य शिरसा पादौ रामं त्वभिमुखी ययौ ॥ १२ ॥ तथानुभूषितां सीतां ददर्श वदतांवरः । राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १३ ॥ न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली । प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजाम् ॥ १४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः । मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १५ ॥ ततः स शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननाम् । अर्चितस्तापसैः सर्वैरुवास रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् । आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान् वनगोचरान् ॥ १७ ॥ तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः । वनस्य तस्य सञ्चारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव । वसन्त्यस्मिन् महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टस्वा प्रमत्तस्वा तापसं धर्मचारिणम् । अदन्त्यस्मिन् महारण्ये तान्निवारय राघव ॥ २० ॥ एषः पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने । अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमस् ॥ २१ ॥ इतीरितः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परन्तपः । वनं सभार्य्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य्य इवाभ्रमण्डलम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ।

अयोध्याकाण्डं समाप्तम् ।

रामायणम्।

महर्षि वाल्मीकि प्रणीतम्

आरण्य काण्डम्।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यम्विना वितरितञ्च

" जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।"

कलिकाता राजधान्यां भारत यन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्र रायेण मुद्रितञ्च।

सन १२८८ साल।

वाल्मीकि रामायणम्।

आरण्यकाण्डम्।

—०—

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान्। रामो ददर्श
दुर्द्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्मी-
लक्ष्मीसमावृतम्। यथा प्रदीप्तं दुर्द्दर्शं गगने सूर्य्यमण्डलम् ॥ २॥
शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा। मृगैर्बहुभिराकीर्णं
पक्षिसङ्घैः समावृतम् ॥ ३ ॥ पूजितं चोपनृत्यञ्च नित्यमप्सर-
सांगणैः। विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैरजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥
समिद्भिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम्। आरण्यैश्च महा-
वृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥ बलिहोमार्च्चितं पुण्यं
ब्रह्मघोषनिनादितम्। पुष्पैश्चान्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या चित्र-
पद्मया ॥ ६ ॥ फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः। सूर्य्य-
वैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्युतम् ॥ ७ ॥ पुण्यैश्च नियताहारैः
शोभितं परमर्षिभिः। तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादि-
तम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम्। त-
द्दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ ९ ॥ अभ्यगच्छन्महा-
तेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः। दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा
महर्षयः ॥ १० ॥ अभिजग्मुस्तदा प्रीता वैदेहीञ्च यशस्विनीम्।
ते तु सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणञ्चैव

दृष्ट्वा तु वैदेहीञ्च यशस्विनीम् । मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः ॥ १२ ॥ रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्य्यं सुवेषताम् । ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १३ ॥ वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव । आश्चर्य्यभूतान्ददृशुः सर्वे ते वनवासिनः ॥ १४ ॥ अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रताः । अतिथिं पर्णशालायां राघवं सन्न्यवेशयन् ॥ १५ ॥ ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः । आजह्रुस्ते महाभागाः सलिलं धर्मचारिणः ॥ १६ ॥ मङ्गलानि प्रयुञ्जाना मुदा परमया युताः । मूलं पुष्पं फलं सर्वमाश्रमस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ते तु प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यश्च महायशाः ॥ १८ ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः । इन्द्रस्यैव चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघवः ॥ १९ ॥ राजा तस्माद्वरान् भोगान् रम्यान् भुङ्क्ते नमस्कृतः । ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः ॥ २० ॥ नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः । न्यस्तदण्डा वयं राजन् जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥२१॥ रक्षणीयास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः । एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ॥ २२ ॥ वन्यैश्च विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् । तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः । न्याय वृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
प्रथमः सर्गः ।

—०—

कृतातिथ्योऽथ रामस्तु सूर्य्यस्योदयनं प्रति । आमन्त्र्य स मुनीन् सर्व्वान् वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥ नानामृगगणाकीर्णं

ऋक्षशार्दूलसेवितम् । ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं ददर्श सलिला-
शयम् ॥ २ ॥ निष्कूजमानाशकुनिझिल्लिकागणनादितम् ।
लक्ष्मणानुचरो रामो वनमध्यं ददर्श ह ॥ ३ ॥ सीतया सह
काकुत्स्थस्तस्मिन् घोरमृगायुते । ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं
महास्वनम् ॥ ४ ॥ गभीराक्षं महावक्त्रं विकटं विकटोदरम् ।
बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसानं चर्म-
वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम् । त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्य-
मिवान्तकम् ॥ ६ ॥ त्रीन् सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान् द्वौ वृकौ पृषता-
न्दश । सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥ ७ ॥
अवसज्यायसे शूले विनदन्तं महास्वनम् । सरामं लक्ष्मणञ्चैव
सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम् ॥ ८ ॥ अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धः प्रजाः
काल इवान्तकः । स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदि-
नीम् ॥ ९ ॥ अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य तदाब्रवीत् । युवां
जटाचीरधरौ सभार्य्यौ क्षीणजीवितौ ॥ १० ॥ प्रविष्टौ दण्ड-
कारण्यं शरचापासिपाणिनौ । कथं तापसयोर्वैष वासः प्रम-
दया सह ॥ ११ ॥ अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ ।
अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ १२ ॥ चरामि सा-
युधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् । इयं नारी वरारोहा मम
भार्य्या भविष्यति ॥ १३ ॥ युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि
रुधिरं मृधे । तस्यैवं ब्रुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ १४ ॥
श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं सम्भ्रान्ता जनकात्मजा । सीता प्रावेपतो-
द्वेगात् प्रवाते कदली यथा ॥ १५ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां
विराधाङ्कगतां शुभाम् । अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परि-
शुष्यता ॥ १६ ॥ पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसम्भवाम् ।
मम भार्य्यां शुभाचारां विराधाङ्के प्रवेशिताम् ॥ १७ ॥ अत्यन्त-
सुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम् । यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं-

वरव्रतञ्च यत् ॥ १८ ॥ कैकेय्यास्तु सुसंवृत्तं चिप्रमद्यैव लक्ष्मण। या न तुष्यति राज्येन पुत्त्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥ ययाहं सर्वभूतानां प्रियः प्रस्थापितो वनम्। अद्येदानीं सकामा सा या माता मध्यमा मम ॥ २० ॥ परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे। पितुर्विनाशात् सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥२१॥ इति ब्रुवति काकुत्स्थे वाष्पशोकपरिप्लुतः। अब्रवीत् लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २२ ॥ अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः। मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे ॥ २३ ॥ शरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः। विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् ॥ २४ ॥ राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह। तं विराधे विमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २५ ॥ मम भुजबलवेगवेगितः पततु शरोऽस्य महान्महोरसि। व्यपनयतु तनोश्च जीवितं पततु ततश्च महीं विघूर्णितः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
द्वितीयः सर्गः।

अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन् वनम्। पृच्छतो मम हि ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ १ ॥ तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम्। पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २ ॥ क्षत्रियौ वृत्तसम्पन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ। त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान्। तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम्। हन्त वक्ष्यामि ते राजन् निबोध मम राघव ॥ ४ ॥ पुत्त्रः किल जवस्याहं माता मम शतह्रदा।

विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥ तपसा चाभिसम्प्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा। अस्त्रेणावध्यता लोके छेद्याभेद्यत्वमेव च ॥ ६ ॥ उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम्। त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ॥ ७ ॥ तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः। राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ८ ॥ क्षुद्र धिक् त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम्। रणे प्राप्स्यसि संतिष्ठ न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ ९ ॥ ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सुनिशितान् शरान्। सुशीघ्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥ धनुषा ज्यागुणवता सप्तेषूणां मुमोच स। रुक्मपुङ्खान् महावेगान् सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ ११ ॥ ते शरीरं विराधस्य भित्वा बर्हिणवाससः। निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः ॥ १२ ॥ स विद्धो न्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः। अभ्यद्रवत् सुसंक्रुद्धस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम्। प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्तानन इवान्तकः ॥ १४ ॥ अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः। विराधे राक्षसे तस्मिन् कालान्तकयमोपमे ॥ १५ ॥ स प्रहस्य महारौद्रः स्थित्वा जृम्भत राक्षसः। जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ स्पर्शात्तु वरदानेन प्राणान् संरोध्य राक्षसः। विराधः शूलमुद्यम्य राघवावभ्यधावत ॥ १७ ॥ तच्छूलं वज्रसङ्काशं गगने ज्वलनोपमम्। द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतांवरः ॥ १८ ॥ तद्रामविशिखैश्छिन्नं शूलं तस्यापतद्भुवि। पपाताशनिना छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ १९ ॥ तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पाविवोद्यतौ। तूर्णमापततुस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् ॥ २० ॥ स बध्यमानः सुभृशं भुजाभ्यां परिगृह्य तौ। अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः

प्रस्थातुमैच्छत ॥ २१ ॥ तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । वहत्वयमलन्तावत् तथानेन तु राक्षसः ॥ २२ ॥ यथा चेच्छति सौमित्रे तथा वहतु राक्षसः । अयमेव हि नः पन्था येन याति निशाचरः ॥ २३ ॥ स तु स्वबलवीर्य्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः । बालाविव स्कन्धगतौ चकारातिबलोद्धतः ॥ २४ ॥ तावारोप्य ततः स्कन्धं राघवौ रजनीचरः । विराधो विनदन् घोरं जगामाभिमुखो वनम् ॥ २५ ॥ वनं महामेघनिभं प्रविष्टो द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् । नानाविधैः पक्षिकुलैर्विचित्रं शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
तृतीयः सर्गः ।

ह्रियमाणौ तु काकुत्स्थौ दृष्ट्वा सीता रघूत्तमौ । उच्चैःस्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुमहाभुजौ ॥ १ ॥ एष दाशरथी रामः सत्यवान् शीलवान् शुचिः । रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सह लक्ष्मणः ॥ २ ॥ मां वृका भक्षयिष्यन्ति शार्दूला द्वीपिनस्तथा । मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । वेगञ्चक्रतुर्वीरौ बधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यं बाहुं बभञ्ज ह । रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५ ॥ स भग्नबाहुः संविग्नः पपाताशु विमूर्च्छितः । धरण्यां मेघसङ्काशो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिर्बाहुभिः पद्भिः सूदयन्तौ तु राक्षसम् । उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थण्डिले निष्पिपेषतुः ॥७॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्याञ्च परिक्षतः । निष्पिष्टो बहुधा

भूमौ न ममार स राक्षसः॥ ८॥ तमेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम्। भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्॥ ९॥ तपसा पुरुषव्याघ्र राक्षसोयं न शक्यते। शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे॥ १०॥ कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण। वनेस्मिन् सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रवर्चसः॥ ११॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति। तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्य्यवान्॥ १२॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः। इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम्॥ १३॥ हतोहं पुरुषव्याघ्र शक्रतुल्यबलेन वै। मया तु पूर्वन्त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभ॥ १४॥ कौशल्या सुप्रजास्तात रामस्त्वं विदितो मया। वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशाः॥ १५॥ अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम्। तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि॥ १६॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोब्रवीन्मां महायशाः। यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे॥ १७॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान् स्वर्गं गमिष्यति। अनुपस्थीयमानो मां स क्रुद्धो व्याजहार ह॥ १८॥ इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह। तव प्रसादान्मुक्तोहमभिशापात् सुदारुणात्॥ १९॥ भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्तिवोस्तु परन्तप। इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान्॥२०॥ अध्यर्द्धयोजने तात महर्षिः सूर्य्यसन्निभः। तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयोभिधास्यति॥ २१॥ अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशली व्रज। रक्षसां गतसत्वानामेष धर्मः सनातनः॥२२॥ अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः। एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीड़ितः॥ २३॥ बभूव स्वर्गसम्प्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः। तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह॥ २४। कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण। वने-

स्मिन् सुमहान् श्वभ्रः खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति । तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्य्यवान् ॥ २६ ॥ ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमम् । अखनत् पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २७ ॥ तं मुक्तकण्ठमुत्क्षिप्य शङ्कुकर्णं महास्वनम् । विराधं प्राक्षिपन्निम्ने नदन्तं भैरवस्वनम् ॥ २८ ॥ तमाहवे दारुणमाशु विक्रमौ स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ । मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नदन्तमुत्क्षिप्य बलेन राक्षसम् ॥ २९ ॥ अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ शितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ । समर्थ्य चात्यर्थविशारदावुभौ बिले विराधस्य बधं प्रचक्रतुः ॥ ३० ॥ स्वयं विराधेन हि मृत्युमात्मनः प्रसह्य रामेण यथार्थमीप्सितः । निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे बधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ ३१ ॥ तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने । बिलञ्च तेनातिबलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्यां प्रदरे निपात्य तम् । ननन्दतुर्वीतभयौ महावने दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
चतुर्थः सर्गः ।

—०—

हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने । ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्य्यवान् ॥ १ ॥ अब्रवीत् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् । कष्टं वनमिदं दुर्गं न चास्मो वनगोचराः ॥ २ ॥ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम् । आश्रमं शरभङ्गस्य तपसा भावितात्मनः । समीपे शरभङ्गस्य

ददर्श महदद्भुतम् ॥ ४ ॥ विभ्राजमानं वपुषा सूर्य्यवैश्वानर-
प्रभम् । रथप्रवरमारूढमाकाशे विबुधानुगम् ॥ ५ ॥ असंस्पृ-
शन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् । शुभ्राभरणं देवं विरजो-
म्बरधारिणम् ॥ ६ ॥ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ।
हरितैर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ ७ ॥ ददर्श दूरत-
स्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् । पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डल-
सन्निभम् ॥ ८ ॥ अपश्यद्विमलं छत्रं चित्रमाल्योपशोभितम् ।
चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदण्डे महाधने ॥ ९ ॥ गृहीते
वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्द्धनि । गन्धर्व्वामरसिद्धाश्च बहवः
परमर्षयः ॥ १० ॥ अन्तरिक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरैडयन् ।
सह सम्भाषमाणे तु शरभङ्गेन वासवे ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा शतक्रतुं
तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । रामोऽथ रथमुद्दिश्य भ्रातुर्दर्शय-
ताद्भुतम् । १२ ॥ अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण ।
प्रपतन्तमिवादित्यमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ १३ ॥ ये हयाः पुरुहू-
तस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः । अन्तरिक्षगता दिव्यास्त इमे
हरयो ध्रुवम् ॥१४॥ इमे च पुरुषव्याघ्रा ये तिष्ठन्त्यभितो दिशम् ।
शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः ॥ १५ ॥ विस्तीर्णविपु-
लोरस्काः परिघायतबाहवः । शोणांशुवसनाः सर्वे व्याघ्रा इव
दुरासदाः ॥ १६ ॥ उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः । रूपं
बिभ्रति सौमित्रे पञ्चविंशतिवार्षिकम् ॥ १७ ॥ एतद्धि किल
देवानां वयो भवति नित्यदा । यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते
प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥ इहैव सह वैदेह्या मुहूर्त्तं तिष्ठ लक्ष्मण ।
यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान् रथे ॥ १९ ॥ तमेव-
मुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति । अभिचक्राम काकुत्स्थः
शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ २० ॥ ततः समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं
शचीपतिः । शरभङ्गमनुप्राप्य विबुधानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

दूरोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते। निष्ठां नयत तावत्तु ततोमा द्रष्टुमर्हति॥ २२॥ जितवन्तं कृतार्थं हि तदाहमचिरादिमम्। कर्म ह्यनेन कर्त्तव्यं महदन्यैः सुदुष्करम्॥ २३॥ अथ वज्री तमामन्त्र्य मानयित्वा च तापसम्। रथेन हययुक्तेन ययौ दिवमरिन्दमः॥ २४॥ प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवः सपरिच्छदः। अग्निहोत्रमुपासीनं शरभङ्गमुपागतम्॥ २५॥ तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः। निषेदुस्तदनुज्ञाता लब्धवासा निमन्त्रिताः॥ २६॥ ततः शक्रोपयानन्तु पर्य्यपृच्छत् स राघवः। शरभङ्गश्च तत् सर्वं राघवाय न्यवेदयत्॥ २७॥ मामेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति। जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः॥ २८॥ अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्त्तमानमदूरतः। ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम्॥ २९॥ त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना। समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवस्यावरं परम्॥ ३०॥ अक्षया नरशार्दूल जिता लोका मया शुभाः। ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मामकाः॥ ३१॥ एवमुक्तो नरव्याघ्र सर्व्वशास्त्रविशारदः। ऋषिणा शरभङ्गेन राघवो वाक्यमब्रवीत्॥ ३२॥ अहमेवाहरिष्यामि सर्व्वान् लोकान् महामुने। आवासन्त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने॥ ३३॥ राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै। शरभङ्गो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः॥ ३४॥ इह राम महातेजा सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः। वसत्यरण्ये नियतः स ते श्रेयो विधास्यति॥ ३५॥ इमां मन्दाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनुव्रज। नदीं पुष्पोडुपवहां ततस्तत्र गमिष्यसि॥३६॥ एष पन्था नरव्याघ्र मुहूर्त्तं पश्य तात माम्। यावज्जहामि गात्राणि जीर्णत्वचमिवोरगः॥ ३७॥ ततोग्निं स समाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवत्। शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुता-

शनम्॥ ३८॥ तस्य रोमाणि केशांश्च तदा वह्निर्महात्मनः। जीर्णान्त्वचन्तथास्थीनि यच्च मांसञ्च शोणितम्॥ ३९॥ स च पावकसङ्काशः कुमारः समपद्यत। उत्थायाग्निचयात्तस्मा-च्छरभङ्गो व्यरोचत॥ ४०॥ स लोकानाहिताग्नीनामृषीणाञ्च महात्मनाम्। देवानाञ्च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत॥ ४१॥ स पुण्यकर्मा भुवने द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह। पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननन्द सुस्वागतमित्यु-वाच ह॥ ४२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
पञ्चमः सर्गः।

शरभङ्गे दिवं प्राप्ते मुनिसङ्घाः समागताः। अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम्॥ १॥ वैखानसा वालखिल्याः सम्प्रक्षाला मरीचिपाः। अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च ता-पसाः॥ २॥ दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे। गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवानवकाशिकाः॥ ३॥ मुनयः सलिलाहारा वायु-भक्षास्तथापरे। आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः॥४॥ तथोर्द्ध्ववासिनो दान्तास्तथार्द्रपटवाससः। सजपाश्च तपोनिष्ठा-स्तथा पञ्चतपोन्विताः॥ ५॥ सर्वे ब्राह्म्या श्रिया युक्ता दृढयोग-समाहिताः। शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः॥ ६॥ अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृताम्वरम्। ऊचुः परमधर्मज्ञ-मृषिसङ्घाः समागताः॥ ७॥ त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथः। प्रधानश्चापि नाथश्च देवानां मघवानिव॥ ८॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च। पितृव्रतत्वं सत्यञ्च

त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥ त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम्। अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥ अधर्मः सुमहान्नाथ भवेत्तस्य तु भूपतेः। यो हरेद्बलिषड्भागं न च रक्षति पुत्त्रवत् ॥ ११ ॥ युञ्जानः स्वानिव प्राणान् प्राणैरिष्टान् सुतानिव। नित्ययुक्तः सदा रक्षन् सर्व्वान्विषयवासिनः ॥ १२ ॥ प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्त्तिं स बहुवार्षिकीम्। ब्रह्मणः स्थाननासाद्य तत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥ यत् करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः। तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥ सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान्। त्वन्नाथो नाथवद्राम राक्षसैर्हन्यते भृशम् ॥ १५ ॥ एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम्। हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने ॥ १६ ॥ पम्पानदीनिवासानामनु मन्दाकिनीमपि। चित्रकूटालयानाञ्च क्रियते कदनं महत् ॥ १७ ॥ एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम्। क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥ ततस्त्वां शरणार्थञ्च शरण्यं समुपस्थिताः। परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥ परा त्वत्तो गतिर्वीर पृथिव्यां नोपपद्यते। परिपालय नः सर्व्वान् राक्षसेभ्यो नृपात्मज ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम्। इदमुवाच धर्मात्मा सर्व्वानेव तपस्विनः ॥ २१ ॥ नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञाप्योऽहन्तपस्विनाम्। केवलेन स्वकार्य्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया ॥ २२ ॥ विप्रकारमपाकष्टुं राक्षसैर्भवतामिमम्। पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ॥ २३ ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽहं यदृच्छया। तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥ तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान्। पश्यन्तु वीर्य्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५ ॥ दत्त्वा वरञ्चापि तपोधनानां धर्मे धृतात्मा सह

लक्ष्मणेन। तपोधनैश्चापि सहार्य्यदत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः॥ २६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः।

रामस्तु सहितो भ्राता सीतया च परन्तपः। सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः॥ १॥ स गत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः। ददर्श विमलं शैलं महामेरुमिवोन्नतम्॥२॥ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ सततं विविधैर्द्रुमैः। काननन्तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ॥३॥ प्रविष्टस्तु वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमम्। ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम्॥ ४॥ तत्र तापसमासीनं मलपङ्कजधारिणम्। रामः सुतीक्ष्णं विधिवत्तपोधनमभाषत॥ ५॥ रामोऽहमस्मि भगवन् भवन्तं द्रष्टुमागतः। तन्माभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम॥ ६॥ स निरीक्ष्य ततो धीरो रामं धर्मभृताम्वरम्। समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत्॥ ७॥ स्वागतन्ते रघुश्रेष्ठ राम सत्यभृताम्वर। आश्रमोयन्त्वयाक्रान्तः सनाथ इव साम्प्रतम्॥८॥ प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेऽहं महायशः। देवलोकमितो वीर देहन्त्यक्त्वा महीतले॥६॥ चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोसि मे श्रुतः। इहोपजातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः॥ १०॥ उपागम्य च मे देवो महादेवः सुरेश्वरः। सर्व्वान् लोकान् जितानाह मम पुण्येन कर्मणा॥ ११॥ तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया। मत्प्रसादात् सभार्य्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः॥ १२॥ तमुग्रतपसा दीप्तं महर्षिं सत्यवादिनम्। प्रत्युवाचात्मवान्

रामो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १३ ॥ अहमेवाहरिष्यामि स्वय
लोकान् महामुने । आवासन्त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह का-
नने ॥ १४ ॥ भवान् सर्वत्र कुशलः सर्वभूतहिते रतः । आ-
ख्यातं शरभङ्गेन गौतमेन महात्मना ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण
महर्षिर्लोकविश्रुतः । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महतायुतः ॥१६॥
अयमेवाश्रमो राम गुणवान् रम्यतामिति । ऋषिसङ्घानुचरितः
सदा मूलफलैर्युतः ॥ १७ ॥ इदमाश्रममागम्य मृगसङ्घा मही-
यसः । अहत्वा प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाकुतोभयाः ॥ १८ ॥
नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योन्यत्र विद्धि वै । तच्छ्रुत्वा वचनं
तस्य महर्षेर्लक्ष्मणानुजः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं धीरो विकृष्य
सशरं धनुः । तानहं सुमहाभाग मृगसंघान् समागतान् ॥ २० ॥
हन्यां निशितधारेण शरेणानतपर्वणा । भवांस्तत्राभिषज्येत
किं स्यात् कृच्छ्रतरं ततः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरन्तु
न समर्थये । तमेवमुक्त्वा परमं रामः सन्ध्यामुपागमत् ॥ २२ ॥
अन्वास्य पश्चिमां सन्ध्यान्तत्र वासमकल्पयत् । सुतीक्ष्णस्याश्रमे
रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २३ ॥ ततः शुभं तापसयोग्यमन्नं
स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् । ताभ्यां सुसत्कृत्य ददौ महात्मा
सन्ध्यानिवृत्तौ रजनीं समीक्ष्य ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सप्तमः सर्गः ।

रामस्तु सहसौमित्रिः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः । परिणाम्य
निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥ उत्थाय च यथाकालं रा-
घवः सह सीतया । उपस्पृश्य सुशीतेन तोयेनोत्पलगन्धिना ॥ २ ॥

अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ। काल्यं विधिवद-
भ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥ उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगत-
कल्मषाः। सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥
सुखोषिताः स्म भगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः। आपृच्छामः प्रया-
स्यामो मुनयस्त्वरयन्ति नः ॥ ५ ॥ त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्न-
माश्रममण्डलम्। ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवासि-
नाम् ॥ ६ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः। धर्म-
नित्यैस्तपोदान्तैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७ ॥ अविषह्यातपो या-
वत् सूर्यो नातिविराजते। अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वय-
वर्जितः ॥ ८ ॥ तावदिच्छामहे गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः।
ववन्दे सह सौमित्रिः सीतया सह राघवः ॥ ९ ॥ तौ संस्पृशन्तौ
चरणावुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः। गाढमाश्लिष्य सस्नेहमिदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १० ॥ अरिष्टं गच्छ पन्थानं राम सौमित्रिणा सह।
सीतया चानया सार्द्धं छाययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥ पश्याश्रमपदं
रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम्। एषां तपस्विनां वीर तपसा
भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ सुप्राप्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि
च। प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥ फुल्ल-
पङ्कजखण्डानि प्रसन्नसलिलानि च। कारण्डवविकीर्णानि
तटाकानि सरांसि च ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरि-
प्रस्रवणानि च। रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च ॥१५॥
गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु। आगन्तव्यञ्च ते
दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थः
सहलक्ष्मणः। प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥
ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा। ददौ सीता तयो-
र्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः ॥ १८ ॥ आबध्य च शुभे तूणी
चापे चादाय सस्वने। निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौ तौ राम-

लक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ श्रीमन्तौ रूपसम्पन्नावनुज्ञातौ महर्षिणा ।
प्रस्थितौ धृतचापासी सीतया सह राघवौ ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
अष्टमः सर्गः ।

—०—

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् । हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अधर्मन्तु सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् । निवृत्तेन च शक्योयं व्यसनात् कामजादिह ॥ २ ॥ त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्त्युत । मिथ्यावाक्यन्तु परमं तस्माद्गुरुतरावुभौ ॥ ३ ॥ परदाराभिगमनं विना वैरञ्च रौद्रता । मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ॥ ४ ॥ कुतोभिलषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम् । तव नास्ति मनुष्येन्द्र नचाभूत्ते कदाचन ॥ ५ ॥ मनस्यपि तथा राम न चैतद्विद्यते क्वचित् । स्वदारनिरतश्चैव नित्यमेव नृपात्मज ॥ ६ ॥ धर्मिष्ठः सत्यसन्धश्च पितुर्निर्देशकारकः । त्वयि धर्मश्च सत्यञ्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥ तच्च सर्वं महाबाहो शक्यं वोढुं जितेन्द्रियैः । तव वश्येन्द्रियत्वञ्च भूतानां शुभदर्शन ॥ ८ ॥ तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् । निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनाम् । ऋषीणां रक्षणार्थाय वधः संयति रक्षसाम् ॥ १० ॥ एतन्निमित्तं वचनं दण्डका इति विश्रुतम् । प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥ ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः । तद्वृत्तं चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम् ॥ १२ ॥ न हि मे रोचते वीर

गमनं दण्डकान् प्रति। कारणन्त्र वक्ष्यामि वदन्त्या श्रूयतां मम॥ १३॥ त्वं हि बाणधनुष्पाणिभ्रात्रा सह वनं गतः। दृष्ट्वा वनचरान् सर्व्वान् कच्चित् कुर्व्वीः शरव्ययम्॥ १४॥ क्षत्रियाणामिह धनुर्हुताशस्येन्धनानि च। समीपतः स्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम्॥ १५॥ पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक्छुचिः। कस्मिंश्चिदभवत् पुण्ये वने रतमृगद्विजे॥ १६॥ तस्यैव तपसो विघ्नं कर्त्तुमिच्छन् शचीपतिः। खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृक्॥ १७॥ तस्मिंस्तदाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः। सन्न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः॥ १८॥ स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः। वने तु विहरत्येव रक्षन् प्रत्ययमात्मनः॥ १९॥ यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च। न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः॥ २०॥ नित्यं शस्त्रं परिवहन् क्रमेण स तपोधनः। चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिन्त्यक्त्वा तपसि निश्चयम्॥ २१॥ ततः स रौद्राभिरतः प्रमत्तो धर्म्मकर्शितः। तस्य शस्त्रस्य सम्वासाज्जगाम नरकं मुनिः॥ २२॥ एवमेतत् पुरावृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम्। अग्निसंयोगवद्धेतुः शस्त्रसंयोग उच्यते॥ २३॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां तु शिक्षये। न कथञ्चन सा कार्य्या गृहीत धनुषा त्वया॥ २४॥ बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राक्षसान् दण्डकाश्रितान्। अपराधं विना हन्तुं लोके वीर न मंस्यते॥ २५॥ क्षत्रियाणान्तु वीराणां वनेषु नियतात्मनाम्। धनुषा कार्य्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणम्॥ २७॥ क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रन्तपः क्व च। व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्म्मस्तु पूज्यताम्॥ २७॥ कदर्य्यकलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात्। पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्म्मञ्चरिष्यसि॥ २८॥ अक्षया तु भवेत् प्रीतिः श्वश्रू श्वशुरयोर्मम। यदि राज्यं हि

सन्न्यस्य भवेस्त्वं निरतो मुनिः॥ २९॥ धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात् प्रभवते सुखम्। धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत्॥ ३०॥ आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्षयित्वा प्रयत्नतः। प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभते सुखम्॥ ३१॥ नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपोवने। सर्वन्तु विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः॥ ३२॥ स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे धर्मञ्च वक्तुं तव कः समर्थः। विचार्य्य बुद्ध्या तु सहानुजेन यद्रोचते तत् कुरु माचिरेण॥ ३३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
अष्टमः सर्गः।

वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया। श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ जानकीम्॥ १॥ हितमुक्तन्त्वया देवि स्निग्धया सदृशं वचः। कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे॥ २॥ किं नु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः। क्षत्रियैर्धार्य्यते चापो नार्त्तशब्दो भवेदिति॥ ३॥ ते चार्त्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः। मां सीते स्वयमागम्य शरण्यं शरणङ्गताः॥ ४॥ वसन्तः कालकालेषु वने मूलफलाशनाः। न लभन्ते सुखं भीरु राक्षसैः क्रूरकर्मभिः॥ ५॥ भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः। ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः॥ ६॥ अस्मानभ्यवपद्यैते मामूचुर्द्विजसत्तमाः। मयानुवचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखात् च्युतम्॥ ७॥ कृत्वा वचनशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतम्। प्रसीदन्तु भवन्तो मे ह्रीरेषा तु ममातुला॥ ८॥ यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः।

किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसन्निधौ ॥ ९ ॥ सर्वैरेव समागम्य वागियं समुदाहृता । राक्षसैर्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः ॥ १० ॥ अर्दिताः स्म भृशं राम भवान् नस्तत्र रक्षतु । होमकाले तु सम्प्राप्ते पर्वकालेषु चानघ ॥ ११ ॥ धर्षयन्ति स्म दुर्द्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः । राक्षसैर्धर्षितानाञ्च तापसानां तपस्विनाम् ॥ १२ ॥ गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः । कामं तपःप्रभावेण शक्ता हन्तुं निशाचरान् ॥ १३ ॥ चिरार्जितं न चेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम् । बहुविघ्नन्तपो नित्यं दुश्चरञ्चैव राघव ॥ १४ ॥ तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः । तदर्द्यमानान् रक्षोभिर्दण्डकारण्यवासिभिः ॥ १५ ॥ रक्षकस्त्वं सह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने । मया चैतद्वचः श्रुत्वा कार्त्स्न्येन परिपालनम् ॥ १६ ॥ ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे । संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ॥ १७ ॥ मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा । अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ॥ १८ ॥ न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः । तदवश्यं मया कार्य्यमृषीणां परिपालनम् ॥ १९ ॥ अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय कथं पुनः । मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तन्त्वया वचः ॥ २० ॥ परितुष्टोस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोनुशिष्यते । सदृशं चानुरूपञ्च कुलस्य तव शोभने । सधर्मचारिणी मे त्वं प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्त्रीम् । रामो धनुष्मान् सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
दशमः सर्गः ।

—०—

अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुशोभना। पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोनुजगाम ह॥१॥ तौ पश्यमानौ विविधान् शैलप्रस्थान् वनानि च। नदीश्च विविधा रम्या जग्मतुः सह सीतया॥२॥ सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः। सरांसि च सपद्मानि युतानि जलजैः खगैः॥३॥ यूथबन्धांश्च पृषतान् मदोन्मत्तान्विषाणिनः। महिषांश्च वराहांश्च गजांश्च द्रुमवैरिणः॥४॥ ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे। ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम्॥५॥ पद्मपुष्करसम्बाधं गजयूथैरलङ्कृतम्। सारसैर्हंसकादम्बैः संकुलं जलजातिभिः॥६॥ प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन् सरसि शुश्रुवे। गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्च न दृश्यते॥७॥ ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः। मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे॥८॥ इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने। कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम्॥९॥ तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा। प्रभावं सरसः क्षिप्रमाख्यातुमुपचक्रमे॥१०॥ इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सर्वकालिकम्। निर्मितं तपसा राम मुनिना माण्डकर्णिना॥११॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः। दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाशये॥१२॥ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः। अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः॥१३॥ अस्माकं कस्यचित् स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः। इति संविग्नमनसः सर्वे तत्र दिवौकसः॥१४॥ ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वदेवैर्नियोजिताः। प्रधानाप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः॥१५॥ अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः। नीतो मदनवश्यत्वं देवानां कार्य्यसिद्धये॥१६॥ ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः। तटाके निर्मितं तासां तस्मिन्नन्तर्हितं गृहम्॥१७॥

तत्रैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम्। रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १८ ॥ तासां संक्रीड़मानानामेष वादित्रनिस्वनः। श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ १९ ॥ आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः। राघवः प्रतिजग्राह सह भ्राता महायशाः ॥ २० ॥ एवं कथयमानः स ददर्शाश्रममण्डलम्। कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २१ ॥ प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः। तदा तस्मिन् स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डले ॥ २२ ॥ उषित्वा ससुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः। जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्य्यायेण तपस्विनाम् ॥ २३ ॥ येषामुषितवान् पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित्। क्वचित् परिदशान्मासानेकसम्वत्सरं क्वचित् ॥ २४ ॥ क्वचिच्च चतुरो मासान् पञ्च षट् च परान् क्वचित्। अपरत्राधिकान्मासानध्यर्द्धमधिकं क्वचित्। २५ ॥ त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवोन्यवसत् सुखम्। तत्र सम्वसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै ॥ २६ ॥ रमतश्चानुकूल्येन ययुः सम्वत्सरा दश। परिवृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ॥ २७ ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवाजगाम ह। स तमाश्रममागम्य मुनिभिः परिपूजितः ॥ २८ ॥ तत्रापि न्यवसद्रामः किञ्चित् कालमरिन्दमः। अथाश्रमस्थो विनयात् कदाचित्तं महामुनिम् ॥ २९ ॥ उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत्। अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम्। न तु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ ३१ ॥ कुशाश्रमपदं रम्यं महर्षेस्तस्य धीमतः। प्रसादार्थं भगवतः सानुजः सह सीतया ॥ ३२ ॥ अगस्त्यमधिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम्। मनोरथो महानेष हृदि सम्परिवर्त्तते ॥ ३३ ॥ यदहन्तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम्। इति

रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः॥ ३४॥ सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम्। अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम्॥ ३५॥ अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव। दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन् स्वयमेव ब्रवीषि माम्॥ ३६॥ अयमाख्यामि ते राम यत्रागस्त्यो महामुनिः। योजनान्याश्रमात्तात याहि चत्वारि वै ततः। दक्षिणेन महान् श्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः॥ ३७॥ स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते। बहुपुष्पफले रम्ये नानाविहगनादिते॥ ३८॥ पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाशयाः। हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः॥ ३९॥ तत्रैकां रजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम्। दक्षिणां दिशमास्थाय वनखण्डस्य पार्श्वतः॥४०॥ तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम्। रमणीये वनोद्देशे बहुपादपशोभिते॥ ४१॥ रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च त्वया सह। स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंयुतः॥ ४२॥ यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम्। अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महामते॥ ४३॥ इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च। प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सह सीतया॥ ४४॥ पश्यन् वनानि चित्राणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान्। सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगान्॥ ४५॥ सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन यथासुखम्। इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत्॥४६॥ एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः। अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः॥ ४७॥ यथा हि मे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः। सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः॥४८॥ पिप्पलीनाञ्च पक्वानां वनादस्मादुपागतः। गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः॥ ४९॥ तत्र तत्र च दृश्यन्ते सङ्क्षिप्ताः काष्ठसञ्चयाः। लूनाश्च परिदृश्यन्ते दर्भा वैदूर्यवर्चसः॥ ५॥

एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम्। पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं सम्प्रदृश्यते॥ ५१॥ विविक्तेषु च तीर्थेषु कृतस्नाना द्विजातयः। पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमर्जितैः॥ ५२॥ ततः सुतीक्ष्णवचनं यथा सौम्य मया श्रुतम्। अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति॥ ५३॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया। यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक् शरण्या पुण्यकर्मणा॥५४ इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः। भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ॥ ५५॥ धारयन् ब्राह्मणं रूपं इल्वलः संस्कृतं वदन्। आमन्त्रयति विप्रान् स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः॥ ५६॥ भ्रातरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम्। तान् द्विजान् भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा॥ ५७॥ ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोऽब्रवीत्। वातापे निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन्॥ ५८॥ ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन्। भित्त्वाभित्त्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत्॥ ५९॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः। विनाशितानि संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः॥ ६०॥ अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा। अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः॥ ६१॥ ततः सम्पन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तेऽवनेजलम्। भ्रातरं निष्क्रमस्वेति इल्वलः समभाषत॥ ६२॥ स तदा भाषमाणन्तु भ्रातरं विप्रघातिनम्। अब्रवीत् प्रहसन्धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः॥ ६३॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः। भ्रातुस्ते मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम्॥६४॥ अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रितम्। प्रधर्षयितुमारभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः॥ ६५॥ सोऽभ्यद्रवद्द्विजेन्द्रन्तं मुनिना दीप्ततेजसा। चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो निधनङ्गतः॥ ६६॥ तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः। विप्रानुकम्पया येन

कर्मेदं दुष्करं कृतम् ॥ ६७ ॥ एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह । रामस्यास्तङ्गतः सूर्य्यः सन्ध्याकालोऽभ्यवर्त्तत ॥६८॥ उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि । प्रविवेशाश्रमपदन्तमृषिं चाभ्यवादयत् ॥ ६९ ॥ सम्यक् प्रतिगृहीतस्तु मुनिना तेन राघवः । न्यवसत्तां निशामेकां प्राप्य मूलफलानि च ॥ ७० ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते रविमण्डले । भ्रातरन्तमगस्त्यस्य आमन्त्रयत राघवः ॥ ७१ ॥ अभिवादये त्वां भगवन् सुखमस्म्युषितो निशाम् । आमन्त्रये त्वां गच्छामि गुरुन्ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७२ ॥ गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः । यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनन्तच्चावलोकयन् ॥ ७३ ॥ नीवारान् पनसान् सालान् वञ्जुलांस्तिनिशांस्तथा । चिरिविल्वान्मधूकांश्च विल्वानथ च तिन्दुकान् ॥ ७४ ॥ पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिरुपशोभितान् । ददर्श रामः शतशस्तत्र कान्तारपादपान् ॥ ७५ ॥ हस्तिहस्तैर्विमृदितान् वानरैरुपशोभितान् । मत्तैः शकुनिसङ्घैश्च शतशः प्रतिनादितान् ॥ ७६ ॥ ततोऽब्रवीत् समीपस्थं रामो राजीवलोचनः । पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मीवर्द्धनम् ॥ ७७ ॥ स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा क्षान्ता मृगद्विजाः । आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ७८ ॥ अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा । आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ७९ ॥ प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः । प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनिनादितः ॥ ८० ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया । दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ८१ ॥ तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः । दिगियं दक्षिणा त्रासात् दृश्यते नोपभुज्यते ॥ ८२ ॥ यदाप्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा । तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८३ ॥ नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा

दिक् प्रदक्षिणा । प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्द्धर्षा क्रूरकर्म्मभिः ॥८४॥
मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः । सन्देशं पालयं-
स्तस्य विन्ध्यशैलो न वर्द्धते ॥ ८५ ॥ अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके
विश्रुतकर्म्मणः । अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान्विनीतमृगसेवितः ॥८६॥
एष लोकार्च्चितः साधुर्हिते नित्यं रतः सताम् । अस्मानधि-
गतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८७ । आराधयिष्याम्यत्राह-
मगस्त्यन्तं महामुनिम् । शेषञ्च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं
प्रभो ॥ ८८ ॥ अत्र देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अगस्त्यं नियताहाराः सततं पर्य्युपासते ॥ ८९ ॥ नात्र जीवे-
न्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः । नृशंसः पापवृत्तो वा मुनि-
रेष तथाविधः ॥ ९० ॥ अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः
सह । वसन्ति नियताहारा धर्म्ममाराधयिष्णवः ॥ ९१ ॥ अत्र
सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्य्यसन्निभैः । त्यक्ता देहान्नवैर्देहैः
स्वर्यांताः परमर्षयः ॥ ९२ ॥ यक्षत्वममरत्वञ्च राज्यानि विवि-
धानि च । अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥९३॥
आगताः स्माश्रमपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः । निवेदयेह मां प्राप्त-
मृषये सह सीतया ॥ ९४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकादशः सर्गः ।

—०—

स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः । अगस्त्यशिष्यमा-
साद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य
सुतो बली । रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्य्यया सह सीतया ॥२॥

लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः। अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः॥ ३॥ ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात्। द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम्॥ ४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः। तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम्॥ ५॥ स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम्। कृताञ्जलिरुवाचेदं रामागमनमञ्जसा॥ ६॥ यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योगस्त्यस्य सम्मतः। पुत्त्रौ दशरथस्येमौ रामो लक्ष्मण एव च॥ ७॥ प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्य्यया। द्रष्टुं भवन्तमायातौ शुश्रूषार्थमरिन्दमौ॥ ८॥ यदत्रानन्तरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि। ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम्॥ ९॥ वैदेहीञ्च महाभागामिदं वचनमब्रवीत्। दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः॥ १०॥ मनसाकाङ्क्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति। गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्य्यः सहलक्ष्मणः। ११॥ प्रवेश्यतां समीपं मे किमयं न प्रवेशितः। एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना॥ १२॥ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः। तदा निष्क्रम्य सम्भ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत्॥ १३॥ कोसौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम्। ततो गत्वाश्रमपदं शिष्येण सहलक्ष्मणः॥ १४॥ दर्शयामास काकुत्स्थं सीताञ्च जनकात्मजाम्। तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन्॥ १५॥ प्रावेशयद्यथान्यायं सत्काराहं सुसत्कृतम्। प्रविवेश ततो रामः सीतया सहलक्ष्मणः॥ १६॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन्। स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्निस्थानं तथैव च॥ १७॥ विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानञ्चैव विवस्वतः। सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौवेरमेव च॥१८॥ धातुर्विधातुः स्थानञ्च वायोः स्थानं तथैव च। स्थानञ्च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः॥ १९॥ स्थानं तथैव

गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च। स्थानञ्च नागराजस्य गरुड़स्थानमेव च॥ २०॥ कार्त्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानञ्च पश्यति। ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत्॥ २१॥ तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसम्। अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम्॥ २२॥ वहिर्लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः। औदार्य्येणैव गच्छामि निधानं तपसामिदम्॥२३॥ एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्य्यवर्च्चसम्। जग्राहापततस्तस्य पादौ च रघुनन्दनः॥ २४॥ अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृताञ्जलिः। सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः॥२५॥ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमर्च्चयित्वासनोदकैः। कुशलप्रश्नमुक्त्वा च आस्यतामिति सोब्रवीत्॥ २६॥ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन् प्रतिपूज्य च। वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ॥ २७॥ प्रथमञ्चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः। उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम्॥ २८॥ अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन्। दुःसाचीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत्॥ २९॥ राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः। पूजनीयश्च मान्यश्च भवान् प्राप्तः प्रियातिथिः॥ ३०॥ एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैश्चान्यैश्च राघवम्। पूजयित्वा यथाकामं ततोगस्त्यस्तमब्रवीत्॥ ३१॥ इदं दिव्यं महच्चापं हेमवज्रविभूषितम्। वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्म्मणा॥ ३२॥ अमोघः सूर्य्यसङ्काशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः। दत्तौ मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षय्यसायकौ॥ ३३॥ सम्पूर्णौ निशितैर्वाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः। महारजतकोशोयमसिर्हेमविभूषितः॥ ३४॥ अनेन धनुषा राम हत्वा सङ्ख्ये महासुरान्। आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम्॥ ३५॥ तद्धनुस्तौ च तूणी च शरं खड्गञ्च मानद। जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो

यथा ॥ ३६ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तन्तद्वरायुधम् । दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
द्वादशः सर्गः ।

—०—

राम प्रीतोऽस्मि भद्रन्ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण । अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरः श्रमः । व्यक्तमुत्कण्ठते चापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥ एषा च सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता । प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥ यथैषा रमते राम इह सीता तथा कुरु । दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामभिगच्छती ॥ ४ ॥ एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टेः रघुनन्दनः । समस्थमनुरज्यन्ते विषमस्थन्त्यजन्ति च ॥ ५ ॥ शतह्रदानां लोकस्य शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा । गरुड़ानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः ॥ ६ ॥ इयन्तु भवतो भार्य्या दोषैरेतैर्विवर्जिता । श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवेष्वरुन्धती ॥ ७ ॥ अलंकृतोयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह । वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिन्दम ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना राघवः संयताञ्जलिः । उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९ ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः । गुणैः सभ्रातृभार्य्यस्य गुरुर्नः परितुष्यति ॥ १० ॥ किन्तु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् । यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥११॥ ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितम् । ध्यात्वा मुहूर्त्तं धर्मात्मा ततोवाच वचः शुभम् ॥ १२ ॥ इतो द्वियोजने तात बहुमूल-

फलोदकः। देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः॥ १३॥ तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह। रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन्॥ १४॥ विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम सर्वस्तवानघ। तपसश्च प्रभावेण स्नेहाद्दशरथस्य च॥ १५॥ हृदयस्थश्च ते छन्दो विज्ञातं तपसा मया। इह वासम्प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने॥ १६॥ अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पञ्चवटीमिति। स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते॥ १७॥ स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव। गोदावर्य्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते॥ १८॥ प्राज्यमूलफलैश्चैव नानाद्विजगणैर्युतः। विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च॥ १९॥ भवानपि सदाचारः शक्तश्च परिरक्षणे। अपि चात्र वसन् राम तापसान् पालयिष्यसि॥ २०॥ एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महावनम्। उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमपि गच्छता॥ २१॥ ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः। ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः॥ २२॥ अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह। सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम्॥ २३॥ तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ। तमाश्रमं पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया॥ २४॥ गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ विषक्ततूणौ समरेष्वकातरौ। यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ॥ २५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
त्रयोदशः सर्गः।

अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः। आससाद महा-

कायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वनस्थौ रामलक्ष्मणौ । मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥२॥ स तौ मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव । उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥ ३ ॥ स तं पितृसखं मत्वा पूजयामास राघवः । स तस्य कुलमव्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कुलमात्मानमेव च । आचचक्षे द्विजस्तस्मै सर्वभूतसमुद्भवम् ॥ ५ ॥ पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् । तान्मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव ॥ ६ ॥ कर्दमः प्रथमस्तेषां विकृतस्तदनन्तरः । शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्य्यवान् ॥ ७ ॥ स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबलः । पुलस्त्यश्चाङ्गिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८ ॥ दक्षो विवस्वानपरोरिष्टनेमिश्च राघव । कश्यपश्च महातेजास्तेषामासच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥ प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुताः । षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः ॥ १० ॥ कश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः । अदितिञ्च दितिञ्चैव दनूमपि च कालकाम् ॥ ११ ॥ ताम्रां क्रोधवशाञ्चैव मनुञ्चाप्यनलामपि । तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ १२ ॥ पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन्वै जनयिष्यथ मत्समान् । अदितिस्तन्मना राम दितिश्च दनुरेव च ॥ १३ ॥ कालका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् । अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिन्दम ॥ १४ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परन्तप । दितिस्त्वजनयत् पुत्रान् दैत्यांस्तात यशस्विनः ॥ १५ ॥ तेषामियं वसुमती पुरासीत् सवनार्णवा । दनुस्त्वजनयत् पुत्रमश्वग्रीवमरिन्दम ॥ १६ ॥ नरकङ्कालकञ्चैव कालकापि व्यजायत । क्रौञ्चीं भासीन्तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ॥ १७ ॥ ताम्रा तु सुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः । उलूकान् जनयत् क्रौञ्ची भासी भासान्

व्यजायत ॥ १८ ॥ श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः। धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ १९ ॥ चक्रवाकांश्च भद्रन्ते विजज्ञे सापि भामिनी। शुकी नतां विजज्ञे तु नताया विनता सुता ॥ २० ॥ दश क्रोधवशा राम विजज्ञेऽप्यात्मसम्भवाः। मृगीञ्च मृगमन्दाञ्च हरीं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥ मातङ्गीमथ शार्दूलीं श्वेताञ्च सुरभिन्तथा। सर्वलक्षणसम्पन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥ अपत्यन्तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम। ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥ ततस्त्विरावतीन्नाम जज्ञे भद्रमदासुताम्। तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ २४ ॥ हर्य्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तपस्विनः। गोलांगूलाश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत् सुतान् ॥२५॥ मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यं मनुजर्षभ। दिशागजांस्तु काकुत्स्थ श्वेता व्यजनयत् सुतान् ॥ २६ ॥ ततो दुहितरौ राम सुरभिर्द्वे व्यजायत। रोहिणीं नाम भद्रन्ते गन्धर्व्वीञ्च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥ रोहिण्यजनयद्गावो गन्धर्व्वी वाजिनः सुतान्। सुरसा जनयन्नागान् राम कद्रूश्च पन्नगान् ॥ २८ ॥ मनुर्मनुष्यान् जनयत् काश्यपस्य महात्मनः। ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥ २९ ॥ मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा। ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः ॥ ३० ॥ सर्व्वान् पुण्यफलान् वृक्षाननलापि व्यजायत। विनता च शुकी पौत्री कद्रूश्च सुरसा स्वसा ॥ ३१ ॥ कद्रूर्नागसहस्रन्तु विजज्ञे धरणीधरान्। द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुड़ोऽरुण एव च ॥ ३२ ॥ तस्माज्जातोऽहमरुणात् सम्पातिश्च ममाग्रजः। जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्त्रमरिन्दम ॥ ३३ ॥ सोऽहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि। सीताञ्च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥ ३४ ॥ जटायुषन्तु प्रतिपूज्य राघवो मुदा

परिष्वज्य च सन्नोऽभवत्। पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान् जटायुषा सङ्कथितं पुनः पुनः ॥ ३५ ॥ स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा। जगाम तां पञ्चवटीं स लक्ष्मणो रिपून्दिधक्षन् सवनानि पालयन् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
चतुर्दशः सर्गः।

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगाकुलाम्। उवाच लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ आगताः स्म यथोद्दिष्टमिमं देशं महर्षिणा। अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितकाननः ॥ २ ॥ सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि। आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति सम्मतः ॥ ३ ॥ रमते यत्र वैदेही त्वमहञ्चैव लक्ष्मण। तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥ वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा। सन्निकृष्टञ्च यस्मिंस्तु समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः। सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते। स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥ सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः। विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥ स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि। हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥ अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः। इहाश्रमपदं रम्यं यथावत् कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसङ्काशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः। अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथाख्यात-

मगस्त्येन मुनिना भावितात्मना। इयं गोदावरी रम्या पुष्पितै-स्तरुभिर्वृता ॥ १२ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता। नातिदूरे नचासन्ने मृगयूथनिपीड़िता ॥ १३ ॥ मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः। दृश्यन्ते गिरयः सौम्याः फुल्लैस्तरु-भिरावृताः ॥ १४ ॥ सौवर्णैराजतैस्ताम्रैर्देशे देशे तथा शुभैः। गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः ॥ १५ ॥ सालै-स्तालैस्तमालैश्च खर्जूरैः पनसद्रुमैः। नीवारैस्तिनिशैश्चैव पुन्ना-गैश्चोपशोभिताः ॥ १६ ॥ चूतैरशोकैस्तिलकैः केतकैरपि चम्पकैः। पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥ १७ ॥ स्यन्दनैश्चन्दनै-र्नीपैः पनसैर्लकुचैरपि। धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुक पाटलैः। १८ ॥ इदं पुण्यमिदं रम्यमिदं बहुमृगद्विजम्। इह वत्स्याम सौमित्रे सार्द्धमेतेन पक्षिणा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा। अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ २० ॥ पर्णशालां सुविपुलां तत्र सङ्घातमृत्ति-काम्। सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २१ ॥ शमीशाखाभिरास्तीर्य्य दृढपाशावपाशिताम्। कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २२ ॥ समीकृततलां रम्यां च-कार सुमहाबलः। निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥२३॥ स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा। स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २४ ॥ ततः पुष्पबलिं कृत्वा शा-न्तिञ्च स यथाविधि। दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृ-तम् ॥ २५ ॥ स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया। राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत् परम् ॥ २६ ॥ सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा। अतिस्निग्धञ्च गाढञ्च वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ प्रीतोस्मि ते महत् कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो। प्रदेयोयं निमित्तस्ते परिष्वङ्गो मया कृतः ॥ २८ ॥

भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण। त्वया पुत्त्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम॥ २९॥ एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्द्धनः। तस्मिन्देशे बहुफले न्यवसत् ससुखं सुखी॥ ३०॥ कञ्चित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च। अन्वास्यमानो न्यवसत् स्वर्गलोके यथामरः॥ ३१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

पञ्चदशः सर्गः।

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः। शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्त्तत॥ १॥ स कदाचित् प्रभातायां शर्व्वर्य्यां रघुनन्दन.। प्रययावभिषेकार्थं रम्याङ्गोदावरीं नदीम्॥ २॥ प्रह्वः कलशहस्तस्तु सीतया सह वीर्य्यवान्। पृष्ठतोनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत्॥ ३॥ अयं स कालः सम्प्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद। अलङ्कृत इवाभाति येन सम्वत्सरः शुभः॥४॥ नीहारपरुषो लोकः पृथिवी शस्यमालिनी। जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः॥ ५॥ नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः। कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः॥ ६॥ प्राज्यकामा जनपदाः सम्पन्नतरगोरसाः। विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः॥७॥ सेवमाने दृढं सूर्य्ये दिशमन्तकसेविताम्। विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते॥ ८॥ प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्य्यश्च साम्प्रतम्। यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवानिति॥ ९॥ अत्यन्तसुखसञ्चारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः। दिवसा सुभगादित्याः छायासलिलदुर्भगाः॥ १०॥ मृदुसूर्य्याः सुनीहाराः पटुशीताः समाहिताः। शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति साम्प्रतम्॥ ११॥ निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः। शीतवृद्धतरायामा-

स्त्रियामा यान्ति साम्प्रतम् ॥ १२ ॥ रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारा-
रुणमण्डलः । निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३ ॥
ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते । सीतेव चा-
तपश्यामा लक्ष्यते नच शोभते ॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलस्पर्शो
हिमविद्धश्च साम्प्रतम् । प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुण-
शीतलः ॥ १५ ॥ वाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ।
शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्य्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६ ॥ खर्जूर-
पुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः । शोभन्ते किञ्चिदालम्बाः
शालयः कनकप्रभाः ॥ १७ ॥ मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ।
दूरमप्युदितः सूर्य्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥ अग्राह्यवीर्य्यः
पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः । संरक्तः किञ्चिदापाण्डुरातपः
शोभते क्षितौ ॥ १९ ॥ अवश्यायनिपातेन किञ्चित् प्रक्लिन्न-
शाद्वला । वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥
स्पृशन् सुविपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् । अत्यन्ततृषितो
वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१ । एते हि समुपासीना विहगा
जलचारिणः । नावगाहन्ति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥ २२ ॥
अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः । प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते
विपुष्पा वनराजयः ॥ २३ ॥ वाष्पसंच्छन्नसलिला रुतविज्ञेय-
सारसाः । हिमार्द्रवालुकास्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ॥२४॥
तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च । शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रा-
येण रसवज्जलम् ॥ २५ ॥ जराजर्ज्जरितैः पत्रैः शीर्णकेसर-
कर्णिकैः । नालशेषा हिमध्वस्ता न भान्ति कमलाकराः ॥ २६ ॥
अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्र काले दुःखसमन्वितः । तपश्चरति धर्म्मात्मा
त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥ त्यक्त्वा राज्यञ्च मानञ्च भोगांश्च
विविधान् बहून् । तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले ॥२८॥
सोऽपि वेलामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः । वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं

प्रयाति सरयूनदीम्॥ २८ ॥ अत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारो हिमार्दितः। कथन्त्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते॥ ३०॥ पद्म-पत्रेक्षणः श्यामः श्रीमान्निरुदरो महान्। धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः॥ ३१॥ प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घवाहु-ररिन्दमः। सन्त्यज्य विविधान् सौख्यान् आर्य्यं सर्व्वात्मना-श्रितः॥ ३२॥ जितः स्वर्गस्तव भ्राता भरतेन महात्मना। वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते॥ ३३॥ न पित्र्यमनु-वर्त्तन्ते मातृकं द्विपदा इति। ख्यातो लोकप्रवादोयं भरते-नान्यथा कृतः॥ ३४॥ भर्त्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः। कथन्नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरदर्शिनी॥ ३५॥ इ-त्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्वदति धार्मिके। परिवादं जनन्या-स्तमसहन् राघवोब्रवीत्॥ ३६॥ न तेम्बा मध्यमा तात गर्हि-तव्या कथञ्चन। तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु॥ ३७॥ निश्चितैव हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता। भरतस्नेहसन्तप्ता वालिशीक्रियते पुनः॥ ३८॥ संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च। हृदयान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च॥ ३९॥ कदा ह्यहं समेष्यामि भरतेन महात्मना। शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन॥ ४०॥ इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम्। चक्रेभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया॥ ४१॥ तर्पयित्वाथ सलिलैस्तैः पितॄन्दैवतानपि। स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्य्यं देवतांश्च तथानघाः॥ ४२॥ कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन। कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्र्या रुद्रः सनन्दिर्भगवानिवेशः॥ ४३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

षोड़शः सर्गः।

—०—

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च। तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम्॥ १॥ आश्रमन्तमुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः। कृत्वा पौर्व्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत्॥ २॥ उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः। स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया॥ ३॥ विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा इव। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः॥ ४॥ तदासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः। तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया॥ ५॥ सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः। भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम्॥ ६॥ दीप्तास्यञ्च महाबाहुं पद्मपत्रायतेक्षणम्। गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम्॥ ७॥ सुकुमारं महासत्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम्। राममिन्दीवरश्यामं कन्दर्पसदृशप्रभम्॥ ८॥ बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता। सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी॥ ९॥ विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्द्धजा। प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना॥ १०॥ तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी। न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना॥ ११॥ शरीरजसमाविष्टा राक्षसी राममब्रवीत्। जटी तापसवेशेण सभार्य्यः शरचापधृक्॥ १२॥ आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम्। किमागमनकृत्यन्ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि॥ १३॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पणख्या परन्तपः। ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥ १४॥ आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः। तस्याहमग्रजः पुत्त्रो रामो नाम जनैः श्रुतः॥ १५॥ भ्रातायं लक्ष्मणो नाम यवीयान्मामनुव्रतः। इयं भार्य्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता॥ १६॥ नियोगात्तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्त्रितः। धर्मार्थं धर्मकाङ्क्षी च वनं वस्तुमिहागतः॥ १७॥

त्वां तु वेदितुमिच्छामि कस्य त्वं कासि कस्य वा। त्वं हि तावन्मनोज्ञाङ्गी राक्षसी प्रतिभासि मे॥ १८॥ इह वा किंनिमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः। साब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनातुरा॥ १९॥ श्रूयतां राम तत्त्वार्थं वक्ष्यामि वचनं मम। अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी॥ २०॥ अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयङ्करा। रावणो नाम मे भ्राता यदि ते श्रोत्रमागतः॥ २१॥ प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः। विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः॥ २२॥ प्रख्यातवीर्य्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ॥ २३॥ तानहं समतिक्रान्ता राम त्वां पूर्वदर्शनात्। समुपेतास्मि भावेन भर्त्तारं पुरुषोत्तमम्॥ २४॥ अहं प्रभावसम्पन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी। चिराय भव भर्त्ता मे सीतया किं करिष्यसि॥ २५॥ विकृता च विरूपा च न सेयं सदृशी तव। अहमेवानुरूपा ते भार्य्यारूपेण पश्य माम्॥ २६॥ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम्। अनेन सह ते भ्राता भक्षयिष्यामि मानुषीम्॥ २७॥ ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च। पश्यन् सह मया कामी दण्डकान् विचरिष्यसि॥ २८॥ इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणाम्। इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः॥ २९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सप्तदशः सर्गः।

तां तु शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम्। स्वेच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत्॥ १॥ कृतदारोस्मि भवति

भार्य्येयं दयिता मम। त्वद्विधानान्तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ॥ २ ॥ अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः। श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ अपूर्व्वी भार्य्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः। अनुरूपश्च ते भर्त्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥ एनं भज विशालाक्षि भर्त्तारं भ्रातरं मम। असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥ इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता। विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्य्याहं वरवर्णिनी। मया सह सुखं सर्व्वान् दण्डकान्विचरिष्यसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः। ततः शूर्पणखां स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथं दासस्य मे दासी भार्य्या भवितुमिच्छसि। सोऽहमार्य्येण परवान् भ्राता कमलवर्णिनि ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदितामलवर्णिनि। आर्य्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्य्या भव यवीयसी ॥ १० ॥ एतां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम्। भार्य्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥ को हि रूपमिदं श्रेष्ठं सन्त्यज्य वरवर्णिनि। मानुषीषु वरारोहे कुर्य्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२ ॥ इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी। मन्यते तद्वचः सत्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥ सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परन्तपम्। सीतया सह दुर्द्धर्षमब्रवीत् काममोहिता ॥१४॥ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम्। वृद्धां भार्य्यामवष्टभ्य न मां त्वं बहुमन्यसे ॥ १५ ॥ अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम्। त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा। अभ्यगच्छत् सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७ ॥ तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः। निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मण-

मब्रवीत् ॥ १८ ॥ क्रूरैरनार्य्यैः सौमित्रे परिहासः कथञ्च न। न कार्य्यः पश्य वैदेहीं कथञ्चित् सौम्य जीवतीम् ॥ १९ ॥ इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम्। राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः। उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ॥ २१ ॥ निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा विनद्य च। यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२ ॥ सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता। ननाद विविधान्नादान् यथा प्रावृषि तोयदः ॥ २३ ॥ सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना। प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनम् ॥ २४ ॥ ततस्तु सा राक्षससङ्घसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता। उपेत्य तं भ्रातरमुग्रतेजसं पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः ॥ २५ ॥ ततः सभार्य्यं भयमोहमूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वनम्। विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
अष्टादशः सर्गः।

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम्। भगिनीं क्रोधसन्तप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि सम्भ्रमम्। व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता ॥ २ ॥ कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम्। तुदत्यभिसमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीलया ॥ ३ ॥ कालपाशं समासज्य कण्ठे मोहान्न बुध्यते। यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान् विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥ बलविक्रमसम्पन्ना कामगा कामरूपिणी।

इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकसमागता ॥ ५ ॥ देवगन्धर्व-भूतानामृषीणाञ्च महात्मनाम्। कोयमेवं महावीर्य्यस्त्वां विरूपां चकार ह ॥ ६ ॥ न हि पश्याम्यहं लोके यः कुर्य्यान्मम विप्रियम्। अमरेषु सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥ अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तगैः। सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥ निहतस्य मया सङ्ख्ये शरसंकृत्तमर्म्मणः। सफेनं रुधिरं रक्तं मेदिनी पातुमिच्छति ॥ ९ ॥ कस्य पत्ररथाः कायान्मांसमुत्कृत्य सङ्गताः। प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥ तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः। मयापकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुं महाहवे ॥ ११ ॥ उपालभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि। येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ १२ ॥ इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः। ततः शूर्पणखा वाक्यं सवाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ। पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ १४ ॥ फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्म्मचारिणौ। पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥ गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ। देवौ वा दानवावेतौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥ तरुणी रूपसम्पन्ना सर्व्वाभरणभूषिता। दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां सम्भूय प्रमदामधिकृत्य ताम्। इमामवस्थां नीताहं यथानाथा सती तथा ॥१८॥ तस्याश्चानृजुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम्। सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्द्धनि ॥ १९ ॥ एष मे प्रथमः कामः कृतस्तत्र त्वया भवेत्। तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥ इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महाबलान्। व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ २१ ॥ मानुषौ शस्त्रसम्पन्नौ चीरकृष्णा-

जिनाम्बरौ। प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥ तौ हत्वा तां च दुर्वृत्तामुपावर्त्तितुमर्हथ। इयञ्च भगिनी तेषां रुधिरं मम पास्यति ॥ २३ ॥ मनोरथोयमिष्टोस्या भगिन्या मम राक्षसाः। शीघ्रं सम्पाद्यतां गत्वा तौ प्रमथ्य स्वतेजसा ॥२४॥ युष्माभिर्निहतौ दृष्ट्वा तावुभौ भ्रातरौ रणे। इयं प्रहृष्टामुदिता रुधिरं युधि पास्यति ॥ २५ ॥ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश। तत्र जग्मुस्तया सार्द्धं घना वातेरिता इव ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकोनविंशतितमः सर्गः।

ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रममागता। रक्षसानाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया ॥ १ ॥ ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम्। ददृशुः सीतया सार्द्धं लक्ष्मणेनापि सेवितम् ॥ २ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतांस्तांश्च राक्षसान्। अब्रवीत् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ३ ॥ मुहूर्त्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः। इमानस्याबधिष्यामि पदवीमागतानिह ॥ ४ ॥ वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः। तथेति लक्ष्मणो वाक्यं राघवस्य प्रपूजयत् ॥ ५ ॥ राघवोपि महच्चापं चामीकर विभूषितम्। चकार सज्जन्धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत् ॥ ६ ॥ पुत्त्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। प्रविष्टौ सीतया सार्द्धं दुश्चरं दण्डकावनम् ॥ ७ ॥ फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ। वसन्तौ दण्डका-

रण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥ युष्मान् पापात्मकान् हन्तुं विप्रकारान्महावने। ऋषीणान्तु नियोगेन सम्प्राप्तः सशरासनः॥ ९ ॥ तिष्ठतैवात्र सन्तुष्टा नोपसर्पितुमर्हथ। यदि प्राणैरिहार्थो वो निवर्त्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश। ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः। ११ ॥ संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम्। परुषा मधुराभाषं हृष्टाहृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥ क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः। त्वमेव हास्यसे प्राणान् सद्योऽस्माभिर्हतो युधि ॥१३॥ का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्द्धनि। अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ १४ ॥ एभिर्बाहुप्रयुक्तैश्च परिघैः शूलपट्टिशैः। प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्य्यञ्च धनुश्च करपीड़ितम् ॥१५॥ इत्यवमुक्त्वा संरब्धा राक्षसास्ते चतुर्दश। उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः ॥ १६ ॥ चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम्। तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश ॥१७॥ तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषितैः। ततः पश्चान् महातेजा नाराचान् सूर्य्यसन्निभान् ॥ १८ ॥ जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान्। गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् ॥ १९ ॥ मुमोच राघवो बाणान् वज्रानिव शतक्रतुः। ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि रुधिरप्लुताः ॥ २० ॥ विनिष्पेतुस्तदा भूमौ वल्मीकादिव पन्नगाः। तैर्भग्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः ॥ २१ ॥ निपेतुः शोणितस्नाता विकृता विगतासवः। तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥२२॥ उपगम्य खरं सा तु किञ्चित्संशुष्कशोणिता। पपात पुनरेवार्त्ता सनिर्य्यासेव वल्लरी ॥ २३ ॥ भ्रातुः समीपे शोकार्त्ता ससर्ज निनदं महत्। सस्वरं मुमुचे वाष्पं विवर्णवदना तदा ॥ २४ ॥ निपातितान् प्रेक्ष्य रणे तु राक्षसान् प्रधाविता

शूर्पणखा पुनस्ततः। वधञ्च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा॥२५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
विंशतितमः सर्गः।

—०—

स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां पुनः। उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम्॥१॥ मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसाः पिशिताशनाः। त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः॥२॥ भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः। हन्यमाना न हन्यन्ते न न कुर्य्युर्वचो मम॥३॥ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत् कृते पुनः। हा नाथेति विनदन्ती सर्पवच्चेष्टसे क्षितौ॥४॥ अनाथवद्विलपसि किन्नु नाथे मयि स्थिते। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मामेवं वैक्लव्यन्त्यज्यतामिति॥५॥ इत्येवमुक्ता दुर्द्धर्षा खरेण परिसान्त्विता। विमृज्य नयने सा तु खरं भ्रातरमब्रवीत्॥६॥ अस्मीदानीमहं प्राप्ता हृतश्रवणनासिका। शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिसान्त्विता॥७॥ प्रेषिताश्च त्वया शूरा राक्षसास्ते चतुर्दश। निहन्तुं राघवं घोरं मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम्॥८॥ ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः। समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः॥९॥ तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा क्षणेनैव महाजवान्। रामस्य च महत्कर्म महांस्त्रासो भवन्मम॥१०॥ सास्मि भीता समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर। शरणन्त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतो भयदर्शिनी॥११॥ विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्म्मिमालिनि। किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे॥१२॥ एते च

निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः। ये च मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः॥ १३॥ मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षः-सुतेषु च। रामेण यदि शक्तिस्ते तेजो वास्ति निशाचर॥ १४॥ दण्डकारण्यनिलयं जहि राक्षसकण्टकम्। यदि राममभि-घ्नं न त्वमद्य वधिष्यसि॥ १५॥ तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा। बुद्ध्याहमनु पश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे॥ १६॥ स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सबलोपि महारणे। शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः॥ १७॥ अपयाहि जनस्थानात् त्वरितः सहबान्धवः। जहि त्वं समरे मूढान्यथा तु कुलपांसन॥१८॥ मानुषौ तौ न शक्नोषि हन्तुं वै रामलक्ष्मणौ। निःसत्त्वस्याल्प-वीर्य्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह॥ १९॥ रामतेजोभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि। स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथा-त्मजः॥ २०॥ भ्राता चास्य महावीर्य्यो येन चास्मि विरूपिता। एवं विलप्य बहुशो राक्षसी प्रदरोदरी॥ २१॥ भ्रातुः समीपे शोकार्त्ता नष्टसंज्ञा बभूव ह। कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृश-दुःखिता॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकविंशः सर्गः।

—०—

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्ततः। उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः॥ १॥ तवापमानप्रभवः क्रोधोयम-तुलो मम। न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ इवोल्बणम्॥ २॥ न रामं गणये वीर्य्यान्मानुषं क्षीणजीवितम्। आत्मदुश्चरितैः प्राणान् हतो योद्य विमोक्ष्यति॥ ३॥ वाष्पः सन्धार्य्यतामेष

सम्भ्रमश्च विमुच्यताम्। अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यमसादनम्॥४॥ परश्वधहतस्याद्य मन्दप्राणस्य भूतले। रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पास्यसि राक्षसि॥५॥ सम्प्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्च्युतम्। प्रशशंस पुनर्मौर्ख्यात् भ्रातरं रक्षसां वरम्॥६॥ तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः। अब्रवीद्दूषणं नाम खरः सेनापतिन्तदा॥७॥ चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्त्तिनाम्। रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्त्तिनाम्॥८॥ नीलजीमूतवर्णानां लोकहिंसाविहारिणाम्। सर्व्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय॥९॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूंषि च। शरांश्च चित्रान् खड्गांश्च शक्तीश्च विविधाः शिताः॥१०॥ अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम्। बधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविद॥११॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्य्यवर्णं महारथम्। सदश्वैः शवलैर्युक्तमाचचक्षेथ दूषणः॥१२॥ तं मेरुशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम्। हेमचक्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमयकूवरम्॥१३॥ मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रकान्तैश्च काञ्चनैः। माङ्गल्यैः पक्षिसङ्घैश्च ताराभिश्च समावृतम्॥१४॥ ध्वजनिस्त्रिंशसम्पन्नं किङ्किणीरवभूषितम्। सदश्वयुक्तं सोमर्षादारुरोह खरस्तदा॥१५॥ खरस्तु तन्महत् सैन्यं रथचर्मायुधध्वजम्। निर्यातेत्यब्रवीत् प्रेक्ष्य दूषणः सर्वराक्षसान्॥१६॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरचर्मायुधध्वजम्। निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम्॥१७॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः। खड्गैश्चक्रैरथस्थैश्च भ्राजमानैः सतोमरैः॥१८॥ शक्तिभिः परिघैः घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः। गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः॥१९॥ राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश। निर्यातानि जनस्थानात् खरचित्तानुवर्त्तिनाम्॥२०॥

तांस्तु निर्जीवतो दृष्ट्वा राक्षसान् भीमदर्शनान्। खरस्याथ रथः किञ्चिज्जगाम तदनन्तरम् ॥ २१ ॥ ततस्तान् शवलानश्वांस्तप्तकाञ्चनभूषितान्। खरस्य मतमाज्ञाय सारथिः पर्य्यचोदयत् ॥ २२ ॥ सञ्चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः। शब्देनापूरयामास स दिशः प्रदिशस्तथा ॥ २३ ॥ प्रवृद्धमन्युस्तु खरस्खरो रिपोर्बधार्थन्त्वरितो यथान्तकः। अचूचुदत् सारथिमुन्नदन् पुनर्महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
द्वाविंशः सर्गः।

—०—

तत् प्रयातं बलं घोरमशिवं शोणितोदकम्। अभ्यवर्षन्महाघोरस्तुमुलो गर्दभारुणः ॥ १ ॥ निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः। समे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २ ॥ श्यामं रुधिरपर्य्यन्तं बभुव परिवेषणम्। अलातचक्रप्रतिमं प्रतिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३ ॥ ततो ध्वजमुपागम्य हेमदण्डं समुच्छ्रितम्। समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गृध्रः सुदारुणः ॥ ४ ॥ जनस्थानसमीपे च समाक्रम्य खरस्वनाः। विस्वरान् विविधान्नादान् मांसादा मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥ व्याजह्रुरभिदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम्। अशिवं यातुधानानां शिवा घोरा महास्वनाः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नगजसङ्काशास्तोयशोणितधारिणः। आकाशं तदनाकाशं चक्रुर्भीमाम्बुवाहकाः ॥ ७ ॥ बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम्। दिशो वा प्रदिशो वापि सुव्यक्तं न चकाशिरे ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभा सन्ध्यां कालं विना दधौ। खरस्याभिमुखं नेदुस्तदा घोरा मृगाः खगाः ॥ ९ ॥

कङ्कगोमायुगृध्राश्च चुक्रुशुर्भयशंसिनः। नित्याशिवकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः॥ १०॥ नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः। कवन्धः परिघाभासो दृश्यते भास्करान्तिके॥११॥ जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः। प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोभूद्दिवाकरः॥ १२॥ उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसप्रभाः। संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः॥ १३॥ तस्मिन् क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः। उद्धूतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः। १४॥ चीचीकूचीति वाश्यन्तो बभूवुस्तत्र सारिकाः। उल्काश्चापि सनिर्घोषा निपेतुर्घोरदर्शनाः॥१५॥ प्रचचाल मही चापि सशैलवनकानना। खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः॥ १६॥ प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत। सास्रा सम्पद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः। १७॥ ललाटे च रुजो जाता नच मोहान्न्यवर्त्तत। तान् समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान्॥ १८॥ अब्रवीद्राक्षसान् सर्व्वान् प्रहसन् स खरस्तदा। महोत्पातानिमान् सर्व्वानुत्थितान् घोरदर्शनान्॥ १९॥ न चिन्तयाम्यहं वीर्य्याद्बलवान् दुर्बलानिव। तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयेयं नभस्तलात्॥ २०॥ मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम्। राघवन्तं बलोत्सिक्तं भ्रातरञ्चापि लक्ष्मणम्॥ २१॥ अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्त्तितुमुत्सहे। यन्निमित्तन्तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्य्ययः॥२२॥ सकामा भगिनी मेस्तु पीत्वा तु रुधिरन्तयोः। न क्वचित् प्राप्तःपूर्व्वो मे संयुगेषु पराजयः॥ २३॥ युष्माकमेतत् प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम्। देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतगामिनम्॥२४॥ वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ च मानवौ। सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसानां महाचमूः॥ २५॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता। समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः॥२६॥

ऋषयो देवगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्म्मणः ॥ २७ ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकानां ये च सम्मताः । जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २८ ॥ चक्रहस्तो यथा विष्णुः सर्व्वानसुरसत्तमान् । एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥ २९ ॥ जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः । ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३० ॥ रथेन तु खरो वेगात् सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः । श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ ३१ ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः । मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ ३२ ॥ द्वादशैते महावीर्य्याः प्रतस्थुरभितः खरम् । महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथिस्त्रिशिरास्तथा । चत्वार एते सेनाग्रे दूषणं पृष्ठतो ययुः ॥ ३३ ॥ सा भीमवेगा समराभिकाङ्क्षिणी सुदारुणा राक्षसवीरसेना । तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता माला ग्रहाणामिव चन्द्रसूर्य्यौ ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
त्रयोविंशः सर्गः ।

—०—

आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे । तानेवौत्पातिकान् रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १ ॥ तानुत्पातान्महाघोरान् रामो दृष्ट्वा त्यमर्षणः । प्रजानामहितान् दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ इमान् पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः । समुत्थितान् महोत्पातान् संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥ अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्ते खरस्वनाः । व्योम्नि मेघा विवर्त्तन्ते परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥ सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनन्दिताः । रुक्मपृष्ठानि चापानि विचेष्टन्ते च लक्ष्मण ॥ ५ ॥

यादृशा इह कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः। अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च॥६॥ सम्प्रहारस्तु सुमहान् भविष्यति न संशयः। अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः॥७॥ सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम्। सुप्रभञ्च प्रसन्नञ्च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते॥८॥ उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण। निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः॥९॥ रक्षसां नर्दतां घोषः श्रूयतेयं महाध्वनिः। आहतानाञ्च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः॥१०॥ अनागतविधानन्तु कर्त्तव्यं शुभमिच्छता। आपदाशङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता॥११॥ तस्मादृगृह्य वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्द्धरः। गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम्॥१२॥ प्रतिकूलितुमिच्छामि न हि वाक्यमिदन्त्वया। शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स माचिरम्॥१३॥ त्वं हि शूरश्च बलवान् हन्याः एतान्नसंशयः। स्वयं निहन्तुमिच्छामि सर्व्वानेव निशाचरान्॥१४॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया। शरानादाय चापञ्च गुहां दुर्गां समाश्रयत्॥१५॥ तस्मिन् प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया। हन्त निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत्॥१६॥ स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः। बभूव रामस्तिमिरे महानग्निरिवोत्थितः॥१७॥ स चापमुद्यम्य महच्छरानादाय वीर्य्यवान्। संबभूवास्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः॥१८॥ ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः। समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षया॥१९॥ ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः। समेत्य चोचुः सहितास्तेन्योन्यं पुण्यकर्म्मणः॥२०॥ स्वस्ति गोब्राह्मणानाञ्च लोकानां चेति संस्थिताः। जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान्॥२१॥ चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्व्वानसुरपुङ्गवान्। एवमुक्त्वा पुनः प्रोचुरालोक्य च पर-

स्वरम्॥ २२ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्। एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति॥ २३॥ इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः। जातकौतूहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्च देवताः॥ २४॥ आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम्। दृष्ट्वा सर्व्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा॥ २५॥ रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः। बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः॥ २६॥ इति सम्भाष्यमाणे तु देवगन्धर्व्वचारणैः। ततो गम्भीरनिर्ह्रादं घोरचर्मायुधध्वजम्॥ २७॥ अनीकं यातुधानानां समन्तात् प्रत्यपद्यत। वीरालापान् विसृज्यतामन्योन्यमभिगच्छताम्॥ २८॥ चापानि विस्फारयतां जृम्भतां चाप्यभीक्ष्णशः। विप्रघुष्टस्वनानाञ्च दुन्दुभींश्चाभिनिघ्नताम्॥ २९॥ तेषां तु विपुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम्। तेन शब्देन वित्रस्ताश्वासिता वनचारिणः॥ ३०॥ दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो नावलोकयन्। तच्चानीकं महावेगं रामं समनुवर्त्तते॥३१॥ धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम्। रामोपि चारयन् चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः॥ ३२॥ ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धायाभिमुखो गतः। वितत्य च धनुर्भीमं तूण्याश्चोद्धृत्य सायकान्॥३३॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम्। दुष्प्रेक्ष्यश्चाभवत् क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन्॥ ३४॥ तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राव्यथन् वनदेवताः। तस्य रुष्टस्य रूपन्तु रामस्य ददृशे तदा॥ ३५॥ दक्षस्येव क्रतुं हन्तुमुद्यतस्य पिनाकिनः॥ ३६॥ तत्कार्मुकैराभरणैरथैश्च तद्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः। बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सूर्य्योदये नीलमिवाभ्रजालम्॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे चतुर्विंशतितमः सर्गः।

अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धन्तं रिपुघातिनम्। ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरःसरैः॥ १॥ तं दृष्ट्वा सगुणं चापमुद्यम्य खरनिस्वनम्। रामस्याभिमुखं सूतश्चोद्यतामित्यचोदयत्॥ २॥ स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान् समचोदयत्। यत्र रामो महाबाहुरेको धुन्वन्धनुः स्थितः॥ ३॥ तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वतो रजनीचराः। मुञ्चमाना महानादं सचिवाः पर्य्यवारयन्॥ ४॥ स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतस्तदा। बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग इवोद्गतः॥ ५॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम्। अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः। ६॥ ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः। रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम्॥ ७॥ मुद्गरैरायसैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः। राक्षसाः समरे शूरं निजघ्नू रोषतत्पराः॥ ८॥ ते बलाहकसङ्काशा महाकाया महाबलाः। अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च॥ ९॥ गजैः पर्व्वतकूटाभै रामं युद्धे जिघांसवः। ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन् रक्षसाङ्गणाः॥१०॥ शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाघनाः। सर्वैः परिवृतो रामो राक्षसैः क्रूरदर्शनैः॥ ११॥ तिथिष्विव महादेवो वृतः पारिषदाङ्गणैः। तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः॥१२॥ प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः। स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे॥ १३॥ रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः। स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः॥ १४॥ बभूव रामः सन्ध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः। विषेदुर्देवगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः॥ १५॥ एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम्। ततो रामस्तु संक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः॥ १६॥ ससर्ज निशितान्बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः। दुरावारान्दुर्विषहान् कालपाशोपमान् रणे॥ १७॥ मुमोच लीलया कङ्कपत्रान्

काञ्चनभूषणान्। ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ॥१८॥ आददू रक्षसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव। भित्वा राक्षसदेहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः ॥ १९ ॥ अन्तरिक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः। असङ्ख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात् ॥ २० ॥ विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः। तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि चर्माणि कवचानि च ॥ २१ ॥ बाहून् सहस्ताभरणानूरून् करिकरोपमान्। चिच्छेद रामः समरे शतशोथ सहस्रशः ॥ २२ ॥ हयान् काञ्चनसन्नाहान् रथयुक्तान् ससारथीन्। गजांश्च सगजारोहान् सहयान् सादिनस्तदा ॥ २३ ॥ चिच्छिदुर्विभिदुश्चैव रामबाणा गुणच्युताः। पदातीन् समरे हत्वा चानयद्यमसादनम् ॥ २४ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः। भीममार्त्तस्वरञ्चक्रुः छिद्यमाना निशाचराः ॥ २५ ॥ तत् सैन्यं विविधैर्बाणैरर्दितं मर्मभेदिभिः। न रामेण सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २६ ॥ केचिद्भीमबलाः शूराः प्रासान् शूलान् परश्वधान्। चिक्षिपुः परमक्रुद्धा रामाय रजनीचराः ॥ २७ ॥ तेषां बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य्य वीर्य्यवान्। जहार समरे प्राणान् चिच्छेद च शिरोधरान् । २८ ॥ तेच्छिन्नशिरसः पेतुः छिन्नचर्मशरासनाः। सुपर्णवातविक्षिप्ता जगत्यां पादपा यथा ॥ २९ ॥ अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णास्ते निशाचराः। खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शराहताः ॥३०। तान् सर्व्वान् धनुरादाय समाश्वास्य च दूषणः। अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धः क्रुद्धं क्रुद्ध इवान्तकः ॥ ३१ ॥ निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः। राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ ३२ ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च पाशहस्ता महाबलाः। सृजन्तः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥ ३३ ॥ द्रुमवर्षाणि मुञ्चन्तः शिलावर्षाणि राक्षसाः। तद्बभूवाद्भुतं युद्धन्तुमुलं

रोमहर्षणम् ॥ ३४ ॥ रामस्यास्य महाघोरं पुनस्तेषाञ्च रक्षसाम् । ते समन्तादभिक्रुद्धा राघवं पुनरर्दयन् ॥ ३५ ॥ तैश्च सर्व्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः । राक्षसैः सर्वतः प्राप्तैः शरवर्षाभिरावृतः ॥ ३६ ॥ स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरम् । समयोजयद्गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः ॥ ३७ ॥ ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात् । सर्व्वा दश दिशो बाणैरापूर्य्यन्त समागतैः । ३८ ॥ नाददानं शरान् घोरान् विमुञ्चन्तं शरोत्तमान् । विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः ॥ ३९ ॥ शरान्धकारमाकाशमावृणोत् सदिवाकरम् । बभूवावस्थितो रामः प्रक्षिपन्निव तान् शरान् ॥ ४० ॥ युगपत् पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशम् । युगपत् पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ॥ ४१ ॥ निहताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना भिन्ना विदारिताः । तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते राक्षसास्ते सहस्रशः ॥४२॥ सोष्णीषैरुत्तमाङ्गैश्च साङ्गदैर्बाहुभिस्तथा । ऊरुभिर्बाहुभिश्छिन्नैर्नानारूपैर्विभूषणैः ॥ ४३ ॥ हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः । चामरैर्व्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥ रामेण बाणाभिहतैर्विच्छिन्नैः शूलपट्टिशैः । विच्छिन्नैः समरे भूमिर्विस्तीर्णाभूद्भयङ्करा ॥ ४५ ॥ तान् दृष्ट्वा निहतान् सर्वे राक्षसाः परमातुराः । न तत्र चलितुं शक्ता रामं परपुरञ्जयम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
पञ्चविंशतितमः सर्गः ।

———

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं विलोक्य तत् । सन्दिश्य महाबाहुर्भीमवेगान्दुरासदान् ॥ १ ॥ राक्षसान् पञ्च सहस्रान्

समरेष्वनिवर्त्तिनः। ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुमैरपि ॥२॥ शरवर्षैरविच्छिन्नं ववर्षुस्तं समन्ततः। तद्द्रुमाणां शिलानाञ्च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ ३ ॥ प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः। प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः ॥ ४ ॥ रामः क्रोधम्परं लेभे बधार्थं सर्वरक्षसाम्। ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ ५ ॥ शरैरभ्यकिरत् सैन्यं सर्वतः सहदूषणम्। ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ॥ ६ ॥ शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवारयत्। ततो रामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्धनुः ॥ ७ ॥ चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान्। हत्वा चाश्वांश्छरैस्तीक्ष्णैरर्द्धचन्द्रेण सारथेः ॥ ८ ॥ शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि। सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ९ ॥ जग्राह गिरिशृङ्गाभं परिघं रोमहर्षणम्। वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनम् ॥ १० ॥ आयसैः शंकुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम्। वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥ तं महोरगसङ्काशं प्रगृह्य परिघं रणे। दूषणोऽभ्यपतद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ १२ ॥ तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः। द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ ॥ १३ ॥ भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्द्धनि। परिघच्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः ॥१४॥ कराभ्याञ्च विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः। विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा तं पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे। साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः। संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः। महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ १७ ॥ स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम्।

दृष्ट्वैवापततस्तांस्तु राघवः सायकैः शितैः ॥ १९ ॥ तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह सम्प्राप्तानतिथीनिव । महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद रघुनन्दनः ॥ २० ॥ असङ्ख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् । स्थूलाक्षस्याक्षिणी स्थूले पूरयामास सायकैः ॥ २१ ॥ स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः । दूषणस्यानुगान् पञ्च सहस्रान् कुपितः क्षणात् ॥ २२ ॥ हत्वा तु पञ्चसाहस्रैरानयद्यमसादनम् । दूषणं निहतं श्रुत्वा तस्य चैव पदानुगान् ॥ २३ ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान्महाबलान् । अयं विनिहतः सङ्ख्ये दूषणः सपदानुगः ॥ २४ ॥ महत्या सेनया सार्द्धं युद्ध्वा रामं कुमानुषम् । शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः ॥२५॥ एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे । श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ २६ ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः । हेममाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ २७ ॥ द्वादशैते महावीर्य्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः । राममेवाभ्यधावन्त विसृजन्तः शरोत्तमान् ॥ २८ ॥ ततः पावकसङ्काशैर्हेमवज्रविभूषितैः । जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥२९॥ ते रुक्मपुङ्खा विशिखाः सधूमा इव पावकाः । निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ॥ ३० ॥ रक्षसान्तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना । सहस्रन्तु सहस्रेण जघान रणमूर्द्धनि ॥३१॥ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः । निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३२ ॥ तैर्मुक्तकेशैः समरे पिशितैः शोणितोक्षितैः । विस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ ३३ ॥ तत्क्षणे तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् । बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३५ ॥ तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः ।

राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामस्य रिपुसूदनः॥ ३६ ॥ शेषा हता महावीर्य्या राक्षसा रणमूर्द्धनि। घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्याग्रजेन ते॥ ३७॥ ततस्तु तद्भीमबलं महाहवे समीक्ष्य धर्मेण हतं बलीयसा। रथेन रामं महता खरस्ततः समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः॥ ३८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे षड्‌विंशतितमः सर्गः।

खरन्तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः। राक्षसस्त्रिशिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीत्॥ १॥ मां नियोजय विक्रान्तं त्वं निवर्त्तस्व साहसात्। पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम्॥ २॥ प्रतिजानामि ते सत्यमायुधञ्चाहमालभे। यथा रामं बधिष्यामि बधार्हं सर्वरक्षसाम्॥ ३॥ अहं वास्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम। विनिवर्त्त्य रणोत्साहं मुहूर्त्तं प्राश्निको भव॥ ४॥ प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यसि। मयि वा निहते रामं संयुगाय प्रयास्यसि॥ ५॥ खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात् प्रसादितः। गच्छ युद्धेत्यभिज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ॥ ६॥ त्रिशिरास्तु रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता। अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिशृङ्ग इव पर्वतः॥ ७॥ शरधारासमूहान् स महामेघ इवोत्सृजन्। व्यसृजत् सदृशं नादं जलार्द्रस्येव दुन्दुभेः॥ ८॥ आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः। धनुषा प्रतिजग्राह विधुन्वन् सायकान् शितान्॥ ९॥ स सम्प्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसोस्तदा। संबभूवातिबलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव॥ १०॥ ततस्त्रिशिरसा

वाणैर्ललाटे ताड़ितस्त्रिभिः। अमर्षी कुपितो रामः संरब्ध इद-मब्रवीत्॥ ११॥ अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम्। पुष्पै-रिव शरैर्योऽहं ललाटेऽस्मि परिक्षतः॥ १२॥ ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणाच्च्युतान्। एवमुक्त्वा तु संरब्धः शरानाशीविषो-पमान्॥ १३॥ त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धो निजघान चतु-र्दश। चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः सन्नतपर्वभिः॥ १४॥ न्यपा-तयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः। अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थे न्यपातयत्॥ १५॥ रामश्चिच्छेद वाणेन ध्वजञ्चास्य समुच्छ्रितम्। ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम्॥ १६॥ चिच्छेद रामस्तं वाणैर्हृदये सोऽभवज्जड़ः। सायकैश्चाप्रमेयात्मा सोऽमर्षात्तस्य रक्षसः॥ १७॥ शिरांस्यपातयत्त्रीणि वेगवद्भि-स्त्रिभिः शरैः। सधूमशोणितोद्गारी रामवाणाभिताड़ितः॥१८॥ न्यपतत् पतितैः पूर्वं समरस्थो निशाचरः। हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः॥ १९॥ द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याघ्रत्रस्ता मृगा इव। तान् खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषित-स्त्वरन्॥ २०॥ राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा॥ २१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सप्तविंशतितमः सर्गः।

—०—

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह। खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम्॥ १॥ स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषह्यं महा-बलम्। हतमेकेन रामेण दूषणस्त्रिशिरा अपि॥ २॥ तद्बलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः। आससाद खरो रामं न-मुचिर्वासवं यथा॥ ३॥ विकृष्य बलवच्चापं नाराचान् रक्त-

भोजनात्। खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥ ज्यां विधुन्वन् सुबहुशः शिक्षयास्त्राणि दर्शयन्। चचार समरे मार्गान् शरैः रथगतः खरः ॥ ५ ॥ स सर्व्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः। पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोपि सुमहद्धनुः ॥ ६ ॥ स सायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः। नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥ तद्बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः। पर्य्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसंकुलम् ॥ ८ ॥ शरजालावृतः सूर्य्यो न तदा स्म प्रकाशते। अन्योन्यवधसंरम्भादुभयोः सम्प्रयुध्यतोः ॥ ९ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः। आजघान रणे रामन्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥ तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्य्यवस्थितम्। ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥ हन्तारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्य्यवस्थितम्। परिश्रान्तं महासत्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥ तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम्। दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥ ततः सूर्य्यनिकाशेन रथेन महता खरः। आससादाथ तं रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥ ततोस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः। खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥ स पुनस्त्वपरान् सप्त शरानादाय मर्मणि। निजघान रणे क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम्। दर्शयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १७ ॥ ततस्तत् प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः। पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्च्चसम् ॥ १८ ॥ स शरैरर्दितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः। रराज समरे रामो विधूमोग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिबर्हणः। चकारान्ताय स रिपोः सज्यमन्यन्महद्धनुः ॥ २० ॥ स महद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा। वरन्तद्धनुरुद्यम्य खरं

समभिधावत ॥ २१ ॥ ततः कनकपुङ्खैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः। चिच्छेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥ स दर्शनीयो बहुधा विच्छिन्नः काञ्चनो ध्वजः। जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥ तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः। विव्याध हृदि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोयदैः ॥ २४ ॥ स रामो बहुभिर्बाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः। विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः संगृह्य परमाहवे। मुमोच परमेष्वासः षट्शरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥ शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्पयत्। त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वक्षस्यभिजघान ह ॥ २७ ॥ ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् भास्करोपमान्। जघान राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ॥ २८ ॥ रथस्य युगमेकेन चतुर्भिः सबलान् हयान्। षष्ठेन च शिरः सङ्ख्ये चिच्छेद खरसारथेः ॥ २९ ॥ त्रिभिस्त्रिवेणून् बलवान् द्वाभ्यामक्षं महाबलः। द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सकरं धनुः ॥ ३० ॥ छित्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव। त्रयोदशेनेन्द्रसमो बिभेद समरे खरम् ॥ ३१ ॥ प्रभग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः। गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा ॥ ३२ ॥ तत् कर्म रामस्य महारथस्य समेत्य देवाश्च महर्षयश्च। अपूजयन् प्राञ्जलयः प्रहृष्टास्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

अष्टाविंशतितमः सर्गः।

खरन्तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम्। मृदुपूर्व्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत्॥ १॥ गजाश्वरथसम्बाधे बले महति तिष्ठता। कृतन्ते दारुणं कर्म सर्व्वलोकजुगुप्सितम्॥२॥ उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत्। त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति॥ ३॥ कर्म लोकविरुद्धन्तु कुर्व्वाणं क्षणदाचर। तीक्ष्णं सर्व्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम्॥ ४॥ लोभात् पापानि कुर्व्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते। हृष्टः पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव॥ ५॥ वसतो दण्डकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः। किन्नु हत्वा महाभागान् फलं प्राप्स्यसि राक्षस॥ ६॥ न चिरं पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः। ऐश्वर्य्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः॥ ७॥ अवश्यं लभते कर्त्ता फलं पापस्य कर्मणः। घोरं पर्य्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्त्तवम्॥ ८॥ न चिरात् प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलम्। सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर॥९॥ पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम्। अहमासादितो राजा प्राणान् हन्तुन्निशाचर॥ १०॥ अद्य भित्वा मया मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः। विदार्य्यातिपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः॥ ११॥ ये त्वया दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः। तानद्य निहतः संख्ये ससैन्योनुगमिष्यसि॥ १२॥ अद्य त्वां निहतं बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः। निरयस्थं विमानस्था ये त्वया निहताः पुरा॥ १३॥ प्रहरस्व यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम। अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा॥ १४॥ एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः। प्रत्युवाच ततो रामं प्रहसन् क्रोधमूर्च्छितः॥ १४॥ प्राकृतान् राक्षसान् हत्वा युद्धे दशरथात्मज। आत्मना कथमात्मानमप्रशंस्यं प्रशंससि॥ १६॥ विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः। कथयन्ति न ते किञ्चित्तेजसा

चातिगर्विताः ॥ १७ ॥ प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः। निरर्थकं विकथन्ते यथा राम विकथ्यसे ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन्वीरः समरे को विधास्यति। मृत्युकाले तु सम्प्राप्ते स्वयमप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९ ॥ सर्वथा तु लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम्। सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निना ॥ २० ॥ न तु मामिह तिष्ठन्तं पश्यसि त्वं गदाधरम्। धराधरमिवाकम्प्यं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥ पर्य्याप्तोऽहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान् रणे तव। त्रयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥२२॥ कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम्। अस्तं प्राप्नोति सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥ चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां हतानि ते। त्वद्विनाशात् करोम्यद्य तेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धः स गदां परमांगदाम्। खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं यथा ॥ २५ ॥ खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा। भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वागात्तत्समीपतः ॥ २६ ॥ तामापतन्तीं महतीं मृत्युपाशोपमां गदाम्। अन्तरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः ॥ २७ ॥ सा विशीर्णा शरैर्भिन्ना पपात धरणीतले। गदा मन्त्रौषधिबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकोनत्रिंशत् सर्गः।

—०—

भित्वा तु तां गदां बाणै राघवो धर्मवत्सलः। स्मयमान इदं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एतत्ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम। शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमुपगर्जसि ॥ २ ॥

एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलङ्गता। अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्ययघातिनी ॥ ३ ॥ यत्त्वयोक्तं विनष्टानामिदमश्रु-प्रमार्जनम्। राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४ ॥ नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य रक्षसः। प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥ अद्य ते भिन्नकण्ठस्य फेन-बुद्बुदभूषितम्। विदारितस्य मद्बाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥६॥ पांसुरूषितसर्वाङ्गः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः। स्वप्स्यसे गां समाश्लिष्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥ ७ ॥ प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि रा-क्षसपांसने। भविष्यन्ति शरण्यानां शरण्या दण्डका इमे ॥ ८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस मच्छरैः। निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो वने ॥ ९ ॥ अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षस्यो हतबान्धवाः। बाष्पार्द्रवदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥ १० ॥ अद्य शोकरसज्ञास्ता भविष्यन्ति निरर्थिकाः। अनुरूपकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः ॥ ११ ॥ नृशंसशील क्षुद्रात्मन्नित्यं ब्राह्मणकण्टक। त्वत्कृते शङ्कितैरग्नौ मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२ ॥ त्वमेवमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं वने। खरो निर्भर्त्सयामास रोषात् खरतरस्वरः ॥ १३ ॥ दृढं खल्ववलिप्तोसि भयेष्वपि च निर्भयः। वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्योर्वश्यो न बुध्यसे ॥ १४ ॥ कालपाशपरिक्षिप्ता भवन्ति पुरुषा हि ये। कार्य्याकार्य्यं न जानन्ति ते निरस्तषड़िन्द्रियाः ॥ १५ ॥ एव-मुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भ्रुकुटीं ततः। स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः ॥ १६ ॥ रणे प्रहरणस्यार्थे सर्वतो ह्यवलोकयन्। स तमुत्पाटयामास सन्दष्टदशनच्छदम् ॥ १७ ॥ तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनर्दित्वा महाबलः। राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ तमापतन्तं बाणौघैश्छित्वा रामः प्रताप-वान्। रोषमाहारयत्तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९ ॥ जात-

खेदतरो रामो रोषरक्तान्तलोचनः। निर्बिभेद सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २० ॥ तस्य बाणान्तराद्रक्तं बहु सुस्राव फेनिलम्। गिरेः प्रस्रवणस्येव धाराणाञ्च परिस्रवः ॥ २१ ॥ विकलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे। मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवत् द्रुतम् ॥ २२ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं कृतास्त्रो रुधिराप्लुतम्। अपासर्पत् द्वित्रि पदं किञ्चित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥ ततः पावकसङ्काशं बधाय समरे शरम्। खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४ ॥ स तद्दत्तं मघवता सुरराजेन धीमता। सन्दधे च स धर्मात्मा मुमोच च खरम्प्रति ॥ १५ ॥ स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिस्वनः। रामेण धनुरानम्य खरस्योरसि चापतत् ॥ २६ ॥ स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निना। रुद्रेणेव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथान्धकः ॥२७॥ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा। बलो वेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवाश्चारणैः सह सङ्गताः। दुन्दुभीश्चाभिनिघ्नन्तः पुष्पवर्षं समन्ततः ॥ २९ ॥ रामस्योपरि संहृष्टा ववर्षुर्विस्मितास्तदा। अर्द्धाधिकमुहूर्त्तेन रामेण निशितैः शरैः ॥ ३० ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम्। खरदूषणमुख्यानां निहतानि महामृधे ॥ ३१ ॥ अहो वत महत् कर्म रामस्य विदितात्मनः। अहो वीर्य्यमहो दार्ढ्यं विष्णोरिव हि दृश्यते। ३२ ॥ इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम्। ततो राजर्षयः सर्वे सङ्गताः परमर्षयः ॥ ३३ ॥ सभाज्य मुदिता रामं सागस्त्या इदमब्रुवन्। एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः ॥ ३४ ॥ शरभङ्गाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरन्दरः। आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः ॥ ३५ ॥ एषां वधार्थं शत्रूणां रक्षसां पापकर्मणाम्। तदिदं नः कृतं कार्य्यन्त्वया दशरथात्मज ॥ ३६ ॥ स्वधर्मं प्रचरिष्यन्ति दण्डकेषु

महर्षयः। एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया॥ ३७॥ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमे सुखी। ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः॥ ३८॥ प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः। तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम्॥ ३९॥ बभूव हृष्टा वैदेही भर्त्तारं परिषस्वजे। मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान् हतान्॥ ४०॥ रामञ्चैवाव्ययं दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा॥ ४१॥ ततस्तु तं राक्षससङ्घमर्दनं सम्पूज्यमानं मुदितैर्महात्मभिः। पुनः परिष्वज्य मुदान्विताननना बभूव हृष्टा जनकात्मजा तदा॥ ४२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
त्रिंशत् सर्गः।

—०—

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः। प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत्॥ १॥ जनस्थानस्थिता राजन् राक्षसा बहवो हताः। खरश्च निहतः सङ्ख्ये कथञ्चिदहमागतः॥२॥ एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः। अकम्पनमुवाचेदं निर्दहन्निव तेजसा॥ ३॥ केन भीमं जनस्थानं हतं मम परासुना। को हि सर्वेषु लोकेषु गतिं नाधिगमिष्यति॥ ४॥ न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम्। प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन च विष्णुना॥ ५॥ कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम्। मृत्युं मरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे॥ ६॥ वातस्य तरसा वेगं निहन्तुमपि चोत्सहे। दहेयमपि संक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ॥ ७॥ तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृताञ्जलिरकम्पनः। भयात् सन्दिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम्॥ ८॥ दशग्रीवोऽभयं तस्मै

प्रदद्दौ रक्षसां वरः। स विस्रब्धोऽब्रवीद्वाक्यमसन्दिग्धमकम्पनः॥९॥ पुत्रो दशरथस्यास्ते सिंहसंहननो युवा। रामो नाम महास्कन्धो वृत्तायतमहाभुजः॥१०॥ श्यामः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः। हतस्तेन जनस्थाने खरश्च सहदूषणः॥११॥ अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः। नागेन्द्र इव निश्वस्य इदं वचनमब्रवीत्॥१२॥ स सुरेन्द्रेण संयुक्तो रामो सर्वामरैः सह। उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकम्पन॥१३॥ रावणस्य पुनर्वाक्यं निशम्य तदकम्पनः। आचचक्षे बलं तस्य विक्रमञ्च महात्मनः॥१४॥ रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्। दिव्यास्त्रगुणसम्पन्नः परं धर्मं गतो युधि॥१५॥ तस्यानुरूपो बलवान् रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः। कनीयान् लक्ष्मणो भ्राता राकाशशिनिभाननः॥१६॥ स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा। श्रीमान् राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम्॥१७॥ नैव देवा महात्मानो नात्र कार्य्या विचारणा। शरा रामेण तूत्सृष्टा रुक्मपुङ्खाः पतत्त्रिणः॥१८॥ सर्पाः पञ्चानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान्। येन येन च गच्छन्ति राक्षसा भयकर्शिताः॥१९॥ तेन तेन स्म पश्यन्ति राममेवाग्रतः स्थितम्। इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ॥२०॥ अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्। गमिष्यामि जनस्थानं रामं हन्तुं सलक्ष्मणम्॥२१॥ अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकम्पनः। शृणु राजन्यथा वृत्तं रामस्य बलपौरुषम्॥२२॥ असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः। आपगायास्तु पूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः॥२३॥ सताराग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत्। असौ रामस्तु सीदन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम्॥२४॥ भित्त्वा वेलां समुद्रस्य लोकानाप्लावयेद्विभुः। वेगं वापि समुद्रस्य वायुम्वा विधमेच्छरैः॥२५॥ संहृत्य वा पुनर्लोकान् विक्रमेण महायशाः।

शक्तः श्रेष्ठः स पुरुषः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥ न हि रामो दशग्रीव शक्यो जेतुं रणे त्वया। रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥ न तं वध्यमहं मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि। अयं तस्य वधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥ भार्य्या तस्योत्तमा लोके सीता नाम सुमध्यमा। श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता ॥ २९ ॥ नैव देवी न गन्धर्व्वी नाप्सरा नच पन्नगी। तुल्या सीमन्तिनी तस्या मानुषी तु कुतो भवेत् ॥३०॥ तस्यापहर भार्य्यां त्वं तं प्रमथ्य महावने। सीतया रहितो रामो न चैव हि भविष्यति ॥ ३१ ॥ अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः। चिन्तयित्वा महाबाहुरकम्पनमुवाच ह ॥ ३२ ॥ बाढं काल्यं गमिष्यामि एकः सारथिना सह। आनेष्यामि च वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥ तदेवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः। रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्व्वाः प्रकाशयन् ॥३४॥ स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपथगो महान्। चञ्चूर्य्यमाणः शुशुभे जलदे चन्द्रमा इव ॥ ३५ ॥ स दूरे चाश्रमं गत्वा ताटकेयमुपागमत्। मारीचेनार्च्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च। अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ कच्चित् सुकुशलं राजन् लोकानां राक्षसाधिप। आशङ्के नाधिजाने त्वं यतस्तूर्णमुपागतः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः। ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥ आरक्षो मे हतस्तात रामेणाक्लिष्टकारिणा। जनस्थानमवध्यं तत् सर्वं युधि निपातितम् ॥ ४० ॥ तस्य मे कुरु साचिव्यं तस्य भार्य्यापहरणे। राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ आख्याता केन वा सीता मित्ररूपेण शत्रुणा। त्वया राक्षसशार्दूल को न नन्दति नन्दितः ॥ ४२ ॥ सीतामिहानयस्वेति

को ब्रवीति ब्रवीहि मे। रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृङ्गं छेत्तुमिच्छति॥ ४३॥ प्रोत्साहयति यश्च त्वां स च शत्रुरसंशयम्। आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं चेच्छति त्वया॥ ४४॥ कर्मणानेन केनासि कापथं प्रतिपादितः। सुखसुप्तस्य ते राजन् प्रहृतं केन मूर्द्धनि॥ ४५॥ विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदः संस्थितदोर्विषाणः। उदीक्षितुं रावण नेह युक्तः स संयुगे राघवगन्धहस्ती॥ ४६॥ असौ रणान्तःस्थितिसन्धिबालो विदग्धरक्षोमृगहा नृसिंहः। सुप्तस्त्वया बोधयितुं न शक्यः शरोरोगपूर्णो निशितासिदंष्ट्रः॥ ४७॥ चापापहारे भुजवेगपङ्के शरोर्मिमाले सुमहाहवौघे। न रामपातालमुखेतिघोरे प्रस्कन्दितुं राक्षसराज युक्तम्॥ ४८॥ प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र लङ्कां प्रसन्नो भव साधु गच्छ। त्वं स्वेषु दारेषु रमस्व नित्यं रामः सभार्य्यो रमतां वनेषु॥ ४९॥ एवमुक्तो दशग्रीवः मारीचेन स रावणः। न्यवर्त्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृहोत्तमम्॥ ५०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः।

ततः शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश। हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम्॥ १॥ दूषणञ्च खरञ्चैव हतं त्रिशिरसं रणे। दृष्ट्वा पुनर्महानादान्ननाद जलदोपमम्॥ २॥ सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम्। जगाम परमोद्विग्ना लङ्कां रावणपालिताम्॥ ३॥ सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम्। उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम्। ४॥ आसीनं सूर्य्यसङ्काशे काञ्चने परमासने। रुक्मवेदिगतं प्राज्य

ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५ ॥ देवगन्धर्वभूतानामृषीणाञ्च महा-
त्मनाम्। अजेयं समरे घोरं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ६ ॥
देवासुरविमर्देषु वज्राग्रनिकृतव्रणम्। ऐरावतविषाणाग्रै-
रुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७ ॥ विंशद्भुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरि-
च्छदम्। विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणलक्षितम् ॥ ८ ॥
नद्धवैदूर्य्यसङ्काशं तप्तकाञ्चनकुण्डलम्। सुभुजं शुक्लदशनं
महास्यं पर्वतोपमम् ॥ ९ ॥ विष्णुचक्रनिपातैश्च शतशो देव-
संयुगे। अन्यैः शस्त्रप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥ १० ॥ आह-
ताङ्गैः समस्तैस्तं देवप्रहरणैस्तदा। अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं
क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥ क्षेप्तारं पर्वताग्राणां सुराणाञ्च प्रमर्दनम्।
उच्छेत्तारञ्च धर्माणां परदाराभिमर्षणम् ॥ १२ ॥ सर्वदिव्या-
स्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा। पुरीं भोगवतीं गत्वा पराजित्य
च वासुकिम् ॥ १३ ॥ तक्षकस्य प्रियां भार्य्यामपराजित्य जहार
यः। कैलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४ ॥ वि-
मानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार यः। वनञ्चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं
नन्दनं वनम् ॥ १५ ॥ विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि
वीर्य्यवान्। चन्द्रसूर्य्यौ महाभागौ उत्तिष्ठन्तौ परन्तपौ ॥ १६ ॥
निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः। दशवर्षसहस्राणि
तपः तप्त्वा महावने ॥ १७ ॥ पुरा स्वयम्भुवे धीरः शिरांस्युप-
जहार यः। देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः ॥ १८ ॥ अभयं
यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते। मन्त्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु
द्विजातिभिः ॥ १९ ॥ हविर्धानेषु यः सोममुपहन्ति महा-
बलः। प्राप्तयज्ञहरं दुष्टं ब्रह्मघ्नं क्रूरकारिणम् ॥ २० ॥ कर्कशं
निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम्। रावणं सर्वभूतानां सर्वलोक-
भयावहम् ॥ २१ ॥ राक्षसी भ्रातरं क्रूरं सा ददर्श महा-
बलम्। तन्दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ २२ ॥

आसने सूपविष्टन्तं काले कालमिवोद्यतम्। राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्दनम् ॥ २३ ॥ उपगम्याब्रवीद्वाक्यं राक्षसी भयविह्वला। रावणं शत्रुहन्तारं मन्त्रिभिः परिवारितम् ॥ २४ ॥ तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं प्रदर्शयित्वा भयलोभमोहिता। सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी महात्मना शूर्पणखा विरूपिता ॥२५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
द्वात्रिंशः सर्गः।

—०—

ततः शूर्पणखा दीप्ता रावणं लोकरावणम्। अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरंकुशः। समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥ २ ॥ सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम्। लुब्धन्न बहु मन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ स्वयङ्कार्य्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः। स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्य्यैर्विनश्यति ॥४॥ अयुक्तचारन्दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम्। वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ५ ॥ ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीनं नराधिपाः। ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिर्विगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः। अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७ ॥ त्वन्तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस। ज्ञातव्यं त्वं न जानीष कथं राजा भविष्यसि ॥ ८ ॥ येषां चाराश्च कोशश्च नयश्च जयताम्बर। अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ९ ॥ यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थान् सर्व्वान् अर्थान्नराधिपाः। चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥ अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्युतम्।

स्वजनञ्च जनस्थानं निहतन्नावबुध्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्। हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ १२ ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः। धर्षितञ्च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ १३ ॥ त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण। विषये स्वे समुत्पन्नं यद्भयं नावबुध्यसे ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम्। व्यसने सर्व्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ १५ ॥ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसम्भावितन्नरम्। क्रोधनं व्यसने हन्ति स्वजनोऽपि नराधिपम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठति कार्य्याणि भयेषु न बिभेति च। क्षिप्रं राज्याच्च्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भवेदिह ॥ १७॥ शुष्ककाष्ठैर्भवेत् कार्य्यं लोष्ट्रैरपि च पांशुभिः। न तु स्थानात् परिभ्रष्टैः कार्य्यं स्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥ उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा मृदिता यथा। एवं राज्यात् परिभ्रष्टः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥ १९ ॥ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्व्वज्ञो विजितेन्द्रियः। कृतज्ञो धर्म्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥ नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्त्ति नयचक्षुषा। व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥ त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः। यस्य तेऽविदितश्चारै रक्षसां सुमहान् बधः ॥ २२ ॥ परावमन्ता विषयेषु सङ्गवान् न देशकालप्रविभागतत्त्ववित्। अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये विपन्नराज्यो नचिराद्विपत्स्यसे ॥ २३ ॥ इति स्वदोषान् परिकीर्त्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः। धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो विचिन्तयामास चिरं स रावणः ॥२४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

ततः शूर्पणखां दृष्ट्वा ब्रुवतीं परुषं वचः । अमात्यमध्ये सङ्क्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः ॥ १ ॥ कश्च रामः कथंवीर्य्यः किंरूपः किंपराक्रमः । किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुस्तरम् ॥ २ ॥ आयुधं किञ्च रामस्य येन ते राक्षसा हताः । खरश्च निहतः सङ्ख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ ३ ॥ तत्त्वं ब्रूहि मनोज्ञाङ्गि केन त्वञ्च विरूपिता । इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसी क्रोधमूर्छिता ॥४॥ ततो रामं यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे । दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ॥ ५ ॥ कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः । शक्रचापनिभञ्चापं विकृष्य कनकाङ्गदम् ॥ ६ ॥ दीप्तान् क्षिपति नाराचान् सर्पानिव महाविषान् । नाददानं शरान् घोरान् विमुञ्चन्तं महाबलम् ॥ ७ ॥ न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे । हन्यमानन्तु तत् सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ॥८॥ इन्द्रेणेवोत्तमं शस्यमाहतन्त्वश्मवृष्टिभिः । रक्षसां भीमवीर्य्याणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ ९ ॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना । अर्द्धाधिकमुहूर्त्तेन खरश्च सहदूषणः ॥ १० ॥ ऋषीणामभयन्दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ ११ ॥ एका कथञ्चिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना । स्त्रीबधं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना ॥ १२ ॥ भ्राता चास्य महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः । अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली । रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणवहिश्चरः ॥ १४ ॥ रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना । धर्मपत्नी प्रिया नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥१५॥ सा सुकेशी सुनासोरूः सुरूपा च यशस्विनी । देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १६ ॥ तप्तकाञ्चनवर्णाभा रक्ततुङ्गनखी शुभा । सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥१७॥ नैव देवी न गन्धर्व्वी न यक्षी नच किन्नरी । तथारूपा मया

नारी दृष्टपूर्व्वा महीतले ॥ १८ ॥ यस्य सीता भवेद्भार्य्या यञ्च हृष्टा परिष्वजेत्। अभिजीवेत् स सर्व्वेषु लोकेष्वपि पुरन्दरात् ॥ १९ ॥ सा सुशीला वपुःश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि। तवानुरूपा भार्य्या सा त्वञ्च तस्याः पतिर्व्वरः॥२०॥ तां तु विस्तीर्ण-जघनां पीनोत्तुङ्गपयोधराम्। भार्य्यार्थे तु तवानेतुमुद्यताहं वराननाम्। विरूपिताख्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ॥ २१ ॥ तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम्। मन्मथस्य शराणाञ्च त्वं विधेयो भविष्यसि ॥ २२ ॥ यदि तस्यामभिप्रायो भार्य्यात्वे तव जायते। शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः ॥ २३ ॥ रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वरः। क्रियतां निर्व्विशङ्केन वचनं मम रावण ॥ २४ ॥ विज्ञायै षामशक्तिञ्च क्रियताञ्च महाबल। सीता तवानवद्याङ्गी भार्य्यात्वे राक्षसेश्वर ॥ २५ ॥ निशम्य रामेण शरैरजिह्मगैर्हतान् जनस्थानगतान्निशाचरान्। खरञ्च दृष्ट्वा निहतञ्च दूषणं त्वमद्य कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
चतुस्त्रिंशः सर्गः।

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम्। सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्य्यं बुद्ध्वा जगाम ह ॥ १ ॥ तत् कार्य्यमनुगम्यान्तर्यथावदुपलभ्य च। दोषाणाञ्च गुणानाञ्च सम्प्रधार्य्य बलाबलम् ॥२॥ इति कर्त्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मना। स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ॥ ३ ॥ यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नं राक्षसाधिपः। सूतं सञ्चोदयामास रथः संयुज्यतामिति ॥ ४ ॥ एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः। रथं संयोजयामास तस्याभि-

नतमुत्तमम् ।। ५ ।। कामगं रथमास्थाय काञ्चनं रत्नभूषितम्।
पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः कनकभूषितैः ॥ ६ ॥ मेघप्रतिमनादेन
स तेन धनदानुजः। राक्षसाधिपतिः श्रीमान् ययौ नदनदी-
पतिम् ॥ ७ ॥ स श्वेतबालव्यजनः श्वेतछत्रो दशाननः ।
स्निग्धवैदूर्य्यसङ्काशस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ ८ ॥ दशग्रीवो विंश-
भुजो दर्शनीयपरिच्छदः। त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशशीर्ष
इवाद्रिराट् ॥ ९ ॥ कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसाधिपः।
विद्युन्मण्डलवान्मेघः सबलाक इवाम्बरे ॥ १० ॥ सशैल-
सागरानूपं वीर्यवानवलोकयन्। नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं
सहस्रशः ॥ ११ ॥ शीतमङ्गलतोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः।
विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिरलङ्कृतम् ॥ १२ ॥ कदल्याट-
विसंशोभं नारिकेलोपशोभितम्। सालैस्तालैस्तमालैश्च तरुभिश्च
सुपुष्पितैः ॥ १३ ॥ अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः।
नागैः सुपर्णैर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः ॥ १४ ॥ जितकामैश्च
सिद्धैश्च चारणैश्चोपशोभितम्। आजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यै-
र्मरीचिपैः ॥ १५ ॥ दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम्।
क्रीड़ारतविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सेवितं
देवपत्नीभिः श्रीमतीभिरुपासितम्। देवदानवसङ्घैश्च चरितं
त्वमृताशिभिः ॥ १७ ॥ हंसक्रौञ्चप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रणादितम्।
वैदूर्यप्रस्तरं स्निग्धं सान्द्रं सागरतेजसा ॥ १८ ॥ पाण्डुराणि
विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च। तूर्यगीताभिजुष्टानि
विमानानि समन्ततः ॥ १९ ॥ तपसा जितलोकानां कामगान्यभि-
सम्पतन्। गन्धर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदानुजः ॥ २० ॥ निर्य्यास-
रसमूलानां चन्दनानां सहस्रशः। वनानि पश्यन् सौम्यानि घ्राण-
तृप्तिकराणि च ॥ २१ ॥ अगुरूणाञ्च मुख्यानां वनान्युपवनानि
च। तक्कोलानाञ्च जात्यानां फलिनाञ्च सुगन्धिनाम् ॥ २२ ॥

पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च। मुक्तानाञ्च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः॥ २३॥ शैलानि प्रवरांश्चैव प्रवालनिचयांस्तथा। काञ्चनानि च शृङ्गाणि रजतानि तथैव च॥ २४॥ प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नान्यद्भुतानि च। धनधान्योपपन्नाणि स्त्रीरत्नैरावृतानि च॥ २५॥ हस्त्यश्वरथगाढानि नगराणि विलोकयन्। तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतम्॥ २६॥ अनूपे सिन्धुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम्। तत्रापश्यत्स मेघाभं न्यग्रोधं मुनिभिर्वृतम्॥ २७॥ समन्ताद्यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः। यस्य हस्तिनमादाय महाकायञ्च कच्छपम्॥ २८॥ भक्षार्थं गरुड़ः शाखामाजगाम महाबलः। तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः॥ २९॥ सुपर्णः पर्णबहुलां बभञ्जाथ महाबलः। तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या मरीचिपाः॥ ३०॥ अजा बभूवुर्धूम्राश्च सङ्गताः परमर्षयः। तेषां दयार्थं गरुड़स्तां शाखां शतयोजनाम्॥ ३१॥ भग्नामादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ। एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम्॥३२॥ निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः। प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन्॥ ३३॥ स तु तेन प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः। अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिम्॥ ३४॥ अयोजालानि निर्मथ्य भित्वा रत्नगृहं वरम्। महेन्द्रभवनाद्गुप्तमाजहाराम्रतं ततः॥ ३५॥ तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम्। नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुज॥ ३६॥ तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः। ददर्शाश्रममेकान्ते पुण्ये रम्ये वनान्तरे॥ ३७॥ यत्र कृष्णाजिनधरं जटामण्डलधारिणम्। ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम्॥ ३८॥ स रावणः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा। मारीचेनार्चितो राजा

सर्वकामैरमानुषैः ॥ ३९ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा च भोजनेनोदकेन च। अथोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ कच्चित्ते कुशलं राजन् लङ्कायां राक्षसेश्वर। केनार्थेन पुनस्त्वं वै तूर्णमेव इहागतः ॥ ४१ ॥ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः। ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
पञ्चत्रिंशः सर्गः।

मारीच श्रूयतां तात वचनं मम भाषतः। आर्तोऽस्मि मम चार्तस्य भवान् हि परमा गतिः ॥ १ ॥ जानीषे त्वं जनस्थानं भ्राता यत्र खरो मम। दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे ॥ २ ॥ त्रिशिराश्च महाबाहू राक्षसः पिशिताशनः। अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा निशाचराः ॥ ३ ॥ वसन्ति मन्नियोगेन अधिवासञ्च राक्षसाः। बाधमाना महारण्ये मुनीन् ये धर्मचारिणः ॥ ४ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्। शूराणां लब्धलक्षाणां खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥ ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः। सङ्गताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे ॥ ६ ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः खरप्रमुखराक्षसाः। तेन संजातरोषेण रामेण रणमूर्धनि ॥ ७ ॥ अनुक्त्वा परुषं किञ्चिच्छरैर्व्यापारितं धनुः। चतुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ ८ ॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना। खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ॥ ९ ॥ हत्वा त्रिशिरसं चापि निर्भया दण्डकाः कृताः। पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः ॥ १० ॥ स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः

क्षत्रियपांसनः। अशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः॥ ११ ॥ त्यक्तधर्मा त्वधर्मात्मा भूतानामहिते रतः। येन वैरं विनारण्ये सत्वमास्थाय केवलम्॥ १२ ॥ कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता। अस्य भार्यां जनस्थानात् सीतां सुरसुतोपमाम्। १३ ॥ आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव। त्वयाह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल॥ १४ ॥ भ्रातृभिश्च सुरान् सर्वान्नाहमत्रानुचिन्तये। तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस॥ १५ ॥ वीर्ये युद्धे च दर्पे च न ह्यस्ति सदृशस्तव। उपायतो महाशूरः सर्वमायाविशारदः॥ १६ ॥ एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर। शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम॥ १७ ॥ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः। आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर॥ १८ ॥ त्वान्तु निःसंशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम्। गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं चाभिधास्यति॥ १९ ॥ ततस्तयोरपाये तु शून्ये सीतां यथासुखम्। निराबाधो हरिष्यामि राहुश्चन्द्रप्रभामिव। २०॥ ततः पश्चात्सुखं रामे भार्याहरणकर्शिते। विस्रब्धं प्रहरिष्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना॥ २१॥ तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः। शुष्कं समभवद्वक्त्रं परित्रस्तो बभूव च॥ २२॥ ओष्ठौ परिलिहन् शुष्कौ नेत्रैरनिमिषैरिव। मृतभूत इवार्तस्तु रावणं समुदैक्षत। २३। स रावणं त्रस्तविषण्णचेता महावने रामपराक्रमज्ञः। कृताञ्जलिस्तथ्यमुवाच वाक्यं हितञ्च तस्मै हितमात्मनश्च। २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

षट्त्रिंशः सर्गः।

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः। प्रत्युवाच महातेजा मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥ सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः। अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥ न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम्। अयुक्तचारश्चपलो महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तात सर्वेषामपि रक्षसाम्। अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्य्यां-ल्लोकानराक्षसान् ॥ ४ ॥ अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा। अपि सीतानिमित्तञ्च नभवेद्व्यसनं महत् ॥ ५ ॥ अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरंकुशम्। न विनश्येत्पुरी लङ्का त्वया सह सराक्षसा ॥ ६ ॥ त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः। आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ॥७॥ न च पित्रा परित्यक्तो नामर्य्यादः कथञ्चन। न लुब्धो न च दुःशीलो न च क्षत्रियपांशनः ॥ ८ ॥ न च धर्मगुणैर्हीनः कौशल्यानन्दनवर्धनः। न च तीक्ष्णो हि भूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ ९ ॥ वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम्। करिष्यामीति धर्मात्मा ततः प्रव्रजितो वनम् ॥ १० ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च। हित्वा राज्यञ्च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ११ ॥ न रामः कर्कशस्तात नाविद्वान् नाजितेन्द्रियः। अनृतं न श्रुतञ्चैव नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ रामो विग्रहवान्धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः। राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ॥ १३ ॥ कथं नु तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा। इच्छसे प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥ शरार्चिषमनाधृष्यञ्चापखड्गेन्धनं रणे। रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥ धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिष-ममर्षणम्। चापबाणधरं तीक्ष्णं शत्रुसेनापहारिणम् ॥ १६ ॥ राज्यं सुखञ्च सन्त्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः। नात्यासादयितुं

तात रामान्तकमिहार्हसि ॥ १७ ॥ अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा। न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८ ॥ तस्य वै नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी। प्राणेभ्योपि प्रियतमा भार्य्या नित्यमनुव्रता ॥१९॥ न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया। दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा ॥ २० ॥ किमुद्यमं व्यर्थमिमं कृत्वा ते राक्षसाधिप। दृष्टश्चेत्त्वं रणे तेन तदन्तमुपजीवितम् ॥ २१ ॥ जीवितञ्च सुखञ्चैव राज्यञ्चैव सुदुर्लभम्। स सर्वैः सचिवैः सार्धं विभीषणपुरस्कृतैः ॥ २२ ॥ मन्त्रयित्वा स धर्मिष्ठैः कृत्वा निश्चयमात्मनः। दोषाणाञ्च गुणानाञ्च संप्रधार्य्य बलाबलम् ॥२३॥ आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्वतः। हितं हि तव निश्चित्य क्षमन्त्वं कर्तुमर्हसि ॥२४॥ अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोशलराजसूनुना। इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं क्षमञ्च युक्तञ्च निशाचराधिप ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सप्तत्रिंश सर्गः।

कदाचिदप्यहं वीर्य्यात्पर्य्यटन् पृथिवीमिमाम्। बलं नागसहस्रस्य धारयन् पर्वतोपमः ॥ १ ॥ नीलजीमूतसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः। भयं लोकस्य जनयन् किरीटीपरिघायुधः ॥२॥ व्यचरन् दण्डकारण्यमृषिमांसानि भक्षयन्। विश्वामित्रोथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः ॥ ३ ॥ स्वयं गत्वा दशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत्। अयं रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितम् ॥ ४ ॥ मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर। इत्येवमुक्तो धर्मात्मा

राजा दशरथस्तदा ॥ ५ ॥ प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् । ऊनद्वादशवर्षीय अकृतास्त्रश्च राघवः ॥६॥ कामन्तु मम तत् सैन्यं मया सह गमिष्यति । बलेन चतुरङ्गेण स्वयमेत्य निशाचरम् ॥ ७ ॥ वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रुन्तव यथेप्सितम् । एवमुक्तः स तु मुनीराजानमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ रामान्नान्यद्बलं लोके पर्य्याप्तं तस्य रक्षसः । देवतानामपि भवान् समरेष्वभिपालकः ॥ ९ ॥ आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोकविदितं नृप । काममस्ति महत् सैन्यं तिष्ठत्विह परन्तप ॥ १० ॥ बालोप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे । गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेस्तु परं नृप ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्त्वा स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम् । जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम् ॥१२॥ तं तथा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम् । बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ १३ ॥ अजातव्यंजनः श्रीमान् बालः श्यामः शुभेक्षणः । एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया ॥ १४ ॥ शोभयन्दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा । अदृश्यत तदा रामो बालचन्द्र इवोदितः ॥ १५ ॥ ततोहं मेघसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । बली दत्तवरो दर्पादाजगामाश्रमान्तरम् ॥ १६ ॥ तेन दृष्टः प्रविष्टोहं सहसैवोद्यतायुधः । मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसम्भ्रान्तश्चकार ह ॥ १७ ॥ अवजानन्नसंमोहाद् बालोयमिति राघवम् । विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥ तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुन्यबर्हणः । तेनाहं ताड़ितः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥ नेच्छता तात मां हन्तुं तदा वीरेण रक्षितः । रामस्य शरवेगेन निरस्तो भ्रान्तचेतनः ॥ २० ॥ पातितोहं तदा तेन गम्भीरे सागराम्भसि । प्राप्य संज्ञां चिरात्तात लङ्कां प्रतिगतः पुरीम् ॥ २१ ॥ एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्ते निपातिताः । अकृता-

त्वेण रामेण बालेनाक्लिष्टकर्म्मणा॥ २२॥ तन्मया वार्य्यमाण-स्त्वं यदि रामेण विग्रहम्। करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्य नशिष्यसि॥ २३॥ क्रीड़ारतिविधिज्ञानां समाजोत्सवदर्शिनाम्। रक्षसां चैव सन्तापमनर्थं चाहरिष्यसि॥ २४॥ हर्म्यःप्रासादसम्बाधां नानारत्नविभूषिताम्। द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते॥ २५॥ अकुर्वन्तोऽपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात्। परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे यथा॥ २६॥ दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गान्दिव्याभरणभूषितान्। द्रक्ष्यस्यभिहतान् भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान्॥ २७॥ हृतदारान् सदारांश्च दश विद्रवतो दिशः। हतशेषानशरणान्द्रक्ष्यसि त्वं निशाचरान् ॥ २८॥ शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम्। प्रदग्धभवनां लङ्कां द्रक्ष्यसि त्वं न संशयः॥ २९॥ परदाराभिमर्शात्तु नान्यत् पापतरं महत्। प्रमदानां सहस्राणि तव राजन् परिग्रहे॥ ३०॥ भव स्वदारनिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षसान्। मानं वृद्धिं च राज्यञ्च जीवितं चेष्टमात्मनः॥ ३१॥ कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च। यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा-कृथा रामविप्रियम्॥ ३२॥ निवार्य्यमाणः सुहृदा मया भृशं प्रसह्य सीतां यदि धर्षयिष्यसि। गमिष्यसि क्षीणबलः सबान्धवो यमक्षयं रामशरात्तजीवितः॥ ३३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे अष्टत्रिंशत् सर्गः।

—०—

एवमस्मि तदा मुक्तः कथंचित्तेन संयुगे। इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व यदुत्तरम्॥ १॥ राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथाकृतः। सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावनम्॥ २॥ दीप्तजिह्वो महादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृङ्गो महाबलः। व्यचरन्दण्डकारण्यं मांसभक्षो महामृगः॥ ३॥ अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण। अत्यन्तघोरो व्यचरंस्तापसांस्तान् प्रधर्षयन्॥ ४॥ निहत्य दण्डकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः। रुधिराणि पिबंस्तेषां तन्मांसानि च भक्षयन्॥ ५॥ ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासयन् वनगोचरान्। तदा रुधिरमत्तोऽहं व्यचरन्दण्डकावनम्॥ ६॥ तदाहं दण्डकारण्ये विचरन्धर्मदूषकः। आसादयं तदा रामं तापसं धर्ममाश्रितम्॥ ७॥ वैदेहीञ्च महाभागां लक्ष्मणञ्च महारथम्। तापसं नियताहारं सर्वभूतहिते रतम्॥ ८॥ सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम्। तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन्॥ ९॥ अभ्यधावं सुसंक्रुद्धस्तीक्ष्णशृङ्गो मृगाकृतिः। जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरन्॥१०॥ तेन त्यक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः। विकृष्य सुमहच्चापं सुपर्णानिलतुल्यगाः॥ ११॥ ते बाणा वज्रसङ्काशाः सुघोरा रक्तभोजनाः। आजग्मुः सहिताः सर्वे त्रयः सन्नतपर्वणः॥ १२॥ पराक्रमज्ञो रामस्य शठो दृष्टभयः पुरा। समुत्क्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ॥ १३॥ शरेण मुक्तो रामस्य कथंचित्प्राप्य जीवितम्। इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोऽहं समाहितः॥ १४॥ वृक्षे वृक्षे हि पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम्। गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम्॥ १५॥ अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण। रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे॥ १६॥ राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसेश्वर। दृष्टा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामीव चेतनः

॥ १७ ॥ रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण । रत्नानि च रथाश्चैव वित्रासं जनयन्ति मे ॥ १८ ॥ अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् । बलिं वा नमुचिं वापि हन्याद्धि रघुनन्दनः ॥ १९ ॥ रणे रामेण युद्धस्व क्षमां वा कुरु रावण । न ते रामकथा कार्य्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ २० ॥ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः । परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २१ ॥ सोऽहं परापराधेन विनश्येयं निशाचर । कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वां नानुयामि वै ॥ २२ ॥ रामश्च हि महातेजा महासत्त्वो महाबलः । अपि राक्षसलोकस्य भवेदन्तकरोऽपि हि ॥ २३ ॥ यदि शूर्पणखा हेतोर्जनस्थानगतः खरः । अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २४ ॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २५ ॥ इदं वचो बन्धुहितार्थिना मया यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे । सबान्धवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे हतोऽद्य रामेण शरैरजिह्मगैः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

मारीचस्य तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तञ्च रावणः । उक्तो न प्रतिजग्राह मर्त्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥ तं पथ्यहितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः । अब्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २ ॥ दुष्कुलैतदयुक्तार्थं मारीच मयि कथ्यते । वाक्यनिष्फलमत्यर्थं बीजमुप्तमिवोषरे ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संयुगे । मूर्खस्य पापशीलस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥ यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा । स्त्रीवाक्यं प्राकृतं

श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥ अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः। प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव सन्निधौ ॥ ६ ॥ एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच विद्यते। न व्यावर्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥ दोषं गुणं वा संपृष्ट स्त्वमेवं वक्तुमर्हसि। अपायम्वा उपायम्वा कार्य्यस्यास्य विनिश्चये ॥८॥ संपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता। उद्यताञ्जलिना राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥ वाक्यमप्रतिकूलन्तु मृदुपूर्वं शुभं हितम्। उपचारेण युक्तञ्च वक्तव्यो वसुधाधिपः ॥ १० ॥ सावमर्दन्तु यद्वाक्यमथवाहितमुच्यते। नाभिनन्देत तद्राजा मानार्थी मानवर्जितम् ॥११॥ पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः। अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ १२ ॥ औष्ण्यं तथा विक्रमञ्च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम्। धारयन्ति महात्मानो राजानः चणदाचर ॥ १३ ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च नित्यदा। त्वन्तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमाश्रितः ॥ १४ ॥ अभ्यागतं हि दौरात्म्यात्परुषं वदसीदृशम्। गुणदोषौ न पृच्छामि चयञ्चात्मनि राचस ॥ १५ ॥ मयोक्तमपि चैतावत्त्वां प्रत्यमितविक्रम। अस्मिंस्तु स भवान् कृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्य्यं वचनान्मम। सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतविन्दुभिः ॥ १७ ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर। प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ त्वां हि मायामयं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविस्मया। आनयैनमिति क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली ॥ १९ ॥ अपक्रांते च काकुत्स्थे दूरं गत्वाप्युदाहर। हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवाक्यानुरूपकम् ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः। अनुगच्छति संभ्रान्तः सौमित्रिरपि सौहृदात् ॥२१॥ अपक्रांते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम्। आहरिष्यामि

वैदेहीं सहस्राच, शचीमिव॥ २२ ॥ एवं कृत्वा त्विदं कार्य्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस। राज्यस्यार्धं प्रदास्यामि मारीच तव सुव्रत॥ २३॥ गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्य्यस्यास्य विवृद्धये। अहन्त्वानुगमिष्यामि सरथो दण्डकावनम्॥ २४॥ प्राप्य सीतामयुद्धेन वञ्चयित्वा तु राघवम्। लङ्कां प्रतिगमिष्यामि कृतकार्य्यः सह त्वया॥ २५॥ नोचेत्करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै। एतत्कार्य्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यसि॥ २६॥ राज्ञो विप्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते। आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्यतः। एतद्यथावत्परिगृह्य बुध्या यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम्॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
चत्वारिंश सर्गः।

—०—

आज्ञप्तो रावणेनेत्थं प्रतिकूलञ्च राजवत्। अब्रवीत्परुषं वाक्यं निःशङ्को राक्षसाधिपम्॥ १॥ केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा। सपुत्रस्य सराज्यस्य सामात्यस्य निशाचर॥ २॥ कस्त्वया सुखिना राजन्नाभिनन्दति पापकृत्। केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः॥ ३॥ शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्य्या निशाचर। इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं बलीयसा॥ ४॥ केनेदमुपदिष्टन्ते क्षुद्रेणाहितवुद्धिना। यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर॥ ५॥ बध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण। ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्वशः॥ ६॥ अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः। निग्राह्यः सर्वथा सद्भिः स निग्राह्यो न गृह्यसे॥ ७॥

धर्ममर्थञ्च कामञ्च यशश्च जयतां वर । स्वामिप्रसादात् सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ॥ ८ ॥ विपर्य्यये तु तत् सर्वं व्यर्थं भवति रावण । व्यसनं स्वामिवैगुण्यात् प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९ ॥ राजमूलो हि धर्मश्च यशश्च जयतां वर । तस्मात् सर्वास्ववस्थासु रक्षितव्या नराधिपाः ॥ १० ॥ राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर । न चातिप्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ॥ ११ ॥ ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भज्यन्ते सह तेन वै । विषमेषु रथाः शीघ्रं मन्दसारथयो यथा ॥ १२ ॥ बहवः साधवो लोके युक्तधर्ममनुष्ठिताः । परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३ ॥ स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण । रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मृगा गोमायुना यथा ॥ १४ ॥ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावणराक्षसाः । येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ १५ ॥ तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया । यत्र त्वं शोचनीयोसि ससैन्यो विनशिष्यसि ॥ १६ ॥ मां निहत्य तु रामोसावचिरात्त्वां हनिष्यति । अनेन कृतकृत्योस्मि म्रिये चाप्यरिणा हतः ॥ १७ ॥ दर्शनादेव रामस्य हतं मामवधारय । आत्मानं च हतं विद्धि हृत्वा सीतां सबान्धवम् ॥ १८ ॥ आनयिष्यसि चेत् सीतामाश्रमात् सहितो मया नैव त्वमपि नाहं वै नैव लङ्का न राक्षसाः ॥ १९ ॥ निवार्य्यमाणस्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर । परेतकल्पा हि गतायुषो नराः हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ।२०।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

चत्वारिंशः सर्गः ।

———

धर्ममर्थञ्च कामञ्च यशश्च जयतांवर। स्वामिप्रसादात् सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर॥ ८॥ विपर्य्यये तु तत् सर्वं व्यर्थं भवति रावण। व्यसनं स्वामिवैगुण्यात् प्राप्नुवन्तीतरे जनाः॥ ९॥ राजमूलो हि धर्मश्च यशश्च जयतांवर। तस्मात् सर्वास्ववस्थासु रक्षितव्या नराधिपाः॥ १०॥ राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर। न चातिप्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस॥ ११॥ ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भुज्यन्ते सह तेन वै। विषमेषु रथाः शीघ्रं मन्दसारथयो यथा॥ १२॥ बहवः साधवो लोके युक्तधर्ममनुष्ठिताः। परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः॥ १३॥ स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण। रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मेषा गोमायुना यथा॥ १४॥ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः। येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः॥ १५॥ तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया। यत्र त्वं शोचनीयोसि ससैन्यो विनशिष्यसि॥ १६॥ मां निहत्य तु रामोसावचिरात्त्वां हनिष्यति। अनेन कृतकृत्योस्मि म्रिये चाप्यरिणा हतः॥ १७॥ दर्शनादेव रामस्य हतं मामवधारय। आत्मानं च हतं विद्धि हृत्वा सीतां सबांधवम्॥ १८॥ आनयिष्यसि चेत् सीतामाश्रमात् सहितो मया। नैव त्वमपि नाहं वै नैव लङ्का न राक्षसाः॥१९॥ निवार्य्यमाणस्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर। परेतकल्पा हि गतायुषो नराः हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम्॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकचत्वारिंशः सर्गः।

एवमुक्त्वा तु परुषं मारीचो रावणं ततः। गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिञ्चरप्रभोः॥ १॥ दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा। मद्वधोद्यतशस्त्रेण निहतं जीवितं च मे ॥ २॥ न हि रामं पराक्रम्य जीवन् प्रतिनिवर्त्तते। वर्त्तते प्रतिरूपोऽसौ यमदण्डहतस्य ते॥ ३॥ किं तु कर्तुं मया शक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि। एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ४॥ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स राक्षसः। परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत्॥ ५॥ एतच्छौण्डीर्य्ययुक्तं ते मच्छन्दवशवर्त्तिनः। इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो हि राक्षसः॥६॥ आरुह्यतामयं शीघ्रं खगो रत्नविभूषितः। मया सह रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः॥ ७॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि। तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम्॥ ८॥ ततस्तथेत्युवाचैनं रावणं ताटकासुतः। ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम्॥ ९॥ आरुह्यायततुः शीघ्रन्तस्मादाश्रममण्डलात्। तथैव तत्र पश्यन्तौ पत्तनानि वनानि च॥ १०॥ गिरींश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च। समेत्य दण्डकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः॥ ११॥ ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः। अवतीर्य्य रथात्तस्मात्ततः काञ्चनभूषणात्॥१२॥ हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत्। एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम्॥ १३॥ क्रियतां तत् सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः। स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा॥ १४॥ मृगो भूत्वाश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह। स तु रूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनम्॥ १५॥ मणिप्रवरशृङ्गाग्रः सितासितमुखाकृतिः। रक्तपद्मोत्पलमुख इन्द्रनीलोत्पलश्रवः॥ १६॥ किञ्चिदभ्युन्नतग्रीव इन्द्रनीलनिभोदरः। मधूकनिभपार्श्वश्च कञ्जकिञ्जल्कसन्निभः॥१७॥ वैदूर्यसंकाशखुरस्तनुजंघः सुसंहितः।

इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजितः ॥ १८ ॥ मनोहरस्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः। क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः॥ १९ ॥ वनं प्रज्वलयन् रम्यं रामाश्रमपदञ्च तत्। मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः ॥ २० ॥ प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम्। विचरन् गच्छते सम्यक् शाद्वलानि समंततः ॥ २१ ॥ रौप्यैर्बिन्दुशतैश्चित्रं भूत्वा च प्रियनन्दनः। विटपीनां किसलयान् भक्षयन्विचचार ह ॥ २२ ॥ कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः। तनाश्रमं मन्दगतिं सीतासन्दर्शनं ततः ॥२३॥ राजीवचित्रपृष्ठः स विरराज महामृगः। रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम्। २४ ॥ पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः। गत्वा मुहूर्त्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्त्तते ॥ २५ ॥ विक्रीडंश्च पुनर्भूमौ पुनरेव निषीदति। आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २६ ॥ मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्त्तते। सीतादर्शनमाकांक्षन् राक्षसो मृगतां गतः ॥ २७॥ परिभ्रमति चित्राणि मण्डलानि विनिष्पतन्। समुद्वीक्ष्य च सर्वे तं मृगा येऽन्ये वनेचराः ॥ २८ ॥ उपागम्य समाघ्राय विद्रवन्ति दिशो दश। राक्षसः सोपि तान्वन्यान्मृगान्मृगबधे रतः ॥ २९ ॥ प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन्। तस्मिन्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना ॥ ३० ॥ कुसुमापचये व्यग्रा पादपानत्यवर्तत। कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा ॥ ३१ ॥ कुसुमान्यवचिन्वन्ती चचार रुचिरानना। अनर्हा वनवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ॥ ३२ ॥ मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमांगना। तं वै रुचिरदन्तोष्ठं रूप्यधातुतनूरुहम् ॥ ३३ ॥ विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत। स च तां रामदयितां पश्यन्मायामयो मृगः ॥ ३४ ॥ विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद्वनम्। अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तं नानारत्नमयं

मृगम् ॥ २५ ॥ विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमानि विचिन्वती । हेमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥ प्रहृष्टा चानवद्याङ्गी मृष्टहाटकवर्णिनी । भर्तारमभिचक्रन्द लक्ष्मणं चैव सायुधम् ॥ २ ॥ आहूयाहूय च पुनस्तं मृगञ्चाभिवीक्षते । आगच्छागच्छ शीघ्रं वै आर्य्यपुत्र सहानुज ॥ ३ ॥ तावाहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । वीक्षमाणौ तु तं देशं ददर्शतुर्मृगं तदा ॥ ४ ॥ शङ्कमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ५ ॥ चरन्तो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने । अनेन निहता राम राजानः पापरूपिणा ॥ ६ ॥ अस्य मायाविदो माया मृगरूपमिदं कृतम् । भानुमत् पुरुषव्याघ्र गन्धर्वपुरसन्निभम् ॥ ७ ॥ मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव । जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥ ८ ॥ एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य्य शुचिस्मिता । उवाच सीता संहृष्टा छद्मना हृतचेतना ॥ ९ ॥ आर्य्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः । आनयैनं महाबाहो क्रीड़ार्थं नो भविष्यति ॥ १० ॥ इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः । मृगाश्चरन्ति सहितास्चमराः सृमरास्तथा ॥ ११ ॥ ऋक्षाः पृषतसङ्घाश्च वानराः किन्नरास्तथा । विहरन्ति महाबाहो रूपश्रेष्ठा महाबलाः ॥ १२ ॥ न चान्यः सदृशो राजन् दृष्टः पूर्व्वो मृगो

मया। तेजसा क्षमया दीप्त्या यथार्कं मृगसत्तमः ॥ १३ ॥ नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नभूतो ममाग्रतः। द्योतयन्वनमव्यग्रं द्योतते शशिसन्निभः ॥ १४ ॥ अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसंपच्च शोभना। मृगोऽद्भुतो विचित्राङ्गो हृदयं हरतीव मे ॥ १५ ॥ यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव। आश्चर्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥ समाप्तवनवासानां राज्यस्थानाञ्च नः पुनः। अन्तःपुरे विभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १७ ॥ भरतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां मम च प्रभो। मृगरूपमिदं दिव्यं विस्मयं जनयिष्यति ॥ १८ ॥ जीवन्न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः। अजिनं नरशार्दूल रुचिरन्तु भविष्यति ॥१९॥ निहतस्यास्य सत्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि। शष्पवृस्यां विनीतायां इच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ २० ॥ कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम्। वपुषा त्वस्य सत्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २१ ॥ तेन काञ्चनरोम्णा तु मणिप्रवरशृङ्गिणा। तरुणादित्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा ॥२२॥ बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम्। इति सीतावचः श्रुत्वा दृष्ट्वा च मृगमद्भुतम् ॥ २३ ॥ लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः। उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥ २४ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः स्पृहामुल्लसितामिमाम्। रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ २५ ॥ न वने नन्दनोद्देशे न चैत्ररथसंश्रये। कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित्समो मृगः ॥२६॥ प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः। शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकविन्दुभिः ॥ २७ ॥ पश्यास्य जृम्भमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम्। जिह्वां मुखान्निःसरन्तीं मेघादिव शतह्रदाम् ॥ २८ ॥ मसारगल्लर्कमुखः शंखमुक्तानिभोदरः। कस्य नामानिरूप्योऽसौ न मनो लोभयेन्मृगः ॥ २९ ॥ कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जाम्बूनदमयप्रभम्। नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं

भजेत् ॥ ३० ॥ मांसहेतोरपि मृगान् विहारार्थं च धन्विनः। घ्नन्ति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ॥ ३१ ॥ धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने। धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३२ ॥ तत् सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम्। मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३३ ॥ अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन्। तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्यास्तु लक्ष्मण ॥ ३४ ॥ एतस्य मृगरत्नस्य परार्ध्ये काञ्चनत्वचि। उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा ॥ ३५ ॥ न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी। भवेदेतस्य सदृशी स्पर्शने नेति मे मतिः ॥ ३६ ॥ एष चैव मृगः श्रीमान्यश्च दिव्यो नभश्चरः। उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ ॥ ३७ ॥ यदि वायं तथा यन्मां भवेद्वदसि लक्ष्मण। मायैषा राक्षसस्येति कर्तव्योऽस्य वधो मया ॥ ३८ ॥ एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाकृतात्मना। वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुङ्गवाः ॥ ३९ ॥ उत्थाय बहवोऽनेन मृगयायां जनाधिपाः। निहताः परमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयं मृगः ॥ ४० ॥ पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः। उदरस्थो द्विजान् हन्ति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव ॥ ४१ ॥ स कदाचिच्चिराल्लोके आससाद महामुनिम्। अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्ष्यस्तस्य बभूव ह ॥ ४२ ॥ समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुकामं समीक्ष्य तम्। उत्स्मयित्वा तु भगवान्वातापिमिदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ त्वया विगण्य वातापे परिभूताश्च तेजसा। जीवलोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः ॥ ४४ ॥ तद्रक्षो न भवेदेव वातापिरिव लक्ष्मण। मद्विधं योऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ॥ ४५ ॥ भवेस्ततोऽयं वातापिरगस्त्येनेवमागतः। इह त्वं भव सन्नद्धो यन्त्रितो रक्ष मैथिलीम् ॥ ४६ ॥ अस्यामायत्तमस्माकं यत् कृत्यं रघुनन्दन। अहमेनं हनिष्यामि गृहीष्याम्यथवा मृगम् ॥ ४७ ॥

याबद्गच्छामि सौमित्रे मृगमानयितुं द्रुतम्। पश्य लक्ष्मण वैदेह्या मृगत्वचि गतां स्पृहाम्॥ ४८॥ त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति। अप्रमत्तेन ते भाव्यं आश्रमस्थेन सीतया ॥ ४९॥ यावत् पृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहम्। हत्वैतच्चर्म आदाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण॥ ५०॥ प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण। भवाप्रमत्तः प्रतिगृह्य मैथिलीं प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः॥ ५१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः। दधारासिं महातेजा जाम्बूनदमयत्सरुम्॥ १॥ ततस्त्रिविनतं चापमादायात्मविभूषणम्। आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः॥ २॥ तं वन्यराजो राजेन्द्रमापतन्तं निरीक्ष्य वै। बभूवान्तर्हितस्त्रासात् पुनः सन्दर्शनेऽभवत्॥ ३॥ बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः। तं स्म पश्यति रूपेण द्योतयन्तमिवाग्रतः॥ ४॥ अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्पाणिर्महावने। अतिवृत्तमिवोत्पाताल्लोभयानं कदाचन॥ ५॥ शङ्कितं तु समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवाम्बरम्। दृश्यमानमदृश्यञ्च वनोद्देशेषु केषुचित्॥ ६॥ छिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारदं चन्द्रमण्डलम्। मुहूर्त्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात् प्रकाशते ॥ ७॥ दर्शनादर्शनेनैव सोऽपाकर्षत राघवम्। स दूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः॥ ८॥ आसीत् क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः। अथावतस्थे सुश्रान्तः छायामाश्रित्य

शाद्दले ॥ ९ ॥ स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः । मृगः परिवृतोऽथान्यैरदूरात् प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥ ग्रहीतुकामं दृष्ट्वा तं पुनरेवाभ्यधावत । तत्क्षणादेव संत्रासात् पुनरंतर्हितोऽभवत् ॥ ११ ॥ पुनरेव ततो दूराद्वृक्षषंडाद्विनिःसृतम् । दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ॥ १२ ॥ भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपितस्तत्र राघवः । सूर्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलंतमरिमर्दनम् ॥१३॥ संधाय सुदृढं चापे विकृष्य बलवद्बली । तमेव मृगमुद्दिश्य ज्वलंतमिव पन्नगम् ॥ १४ ॥ मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् । स भृशं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः । १५ ॥ मारीचस्यैव हृदयं बिभेदाशनिसन्निभः । तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत् स भृशातुरः ॥१६॥ व्यनदत् भैरवं नादं धरण्यामाल्पजीवितः । म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् ॥ १७ ॥ स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् । इह प्रस्थापयेत् सीता तां शून्ये रावणो हरेत् ॥ १८ ॥ स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वनम् । सदृशं राघवस्येव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १९ ॥ तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन हि । मृगरूपं तु तत् त्यक्त्वा राक्षसं रूपमास्थितः ॥ २० ॥ चक्रे स सुमहाकायं मारीचो जीवितं त्यजन् । तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ २१ ॥ रामो रुधिरसिक्तांगं चेष्टमानं महीतले । जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥ २२॥ मारीचस्य तु मायैषा पूर्वोक्ता लक्ष्मणेन तु । तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोऽयं मया हतः ॥ २३ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्य तु महास्वनम् । ममार राक्षसः सोऽयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति । इति संचिंत्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥ तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् । राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च

त् स्वनम् ॥ २६ ॥ निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः।
त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
चतुःचत्वारिंश सर्गः।

—०—

आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने। उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १ ॥ न हि मे जीवितं स्थाने हृदयं चावतिष्ठते। क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २ ॥ आक्रंदमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि। तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं शरणैषिणम् ॥ ३ ॥ रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम्। न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ ४ ॥ तमुवाच ततस्तत्र क्षुभिता जनकात्मजा। सौमित्रे मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि शत्रुवत् ॥ ५ ॥ यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे। इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मण मत्कृते ॥ ६ ॥ लोभात्तु मत्कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम्। व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते ॥७॥ तेन तिष्ठसि विस्रब्धं तमपश्यन्महाद्युतिम्। किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् ॥ ८ ॥ कर्त्तव्यमिह तिष्ठन्त्या यत् प्रधानस्त्वमागतः। एवं ब्रुवाणां वैदेहीं वाष्पशोकसमन्विताम् ॥ ९ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव। पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैः ॥ १० ॥ अशक्यस्तव वैदेहि भर्त्ता जेतुं न संशयः। देवि देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्रिषु ॥ ११ ॥ राक्षसेषु पिशाचेषु किंनरेषु मृगेषु च। दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने ॥ १२ ॥ यो रामं प्रतियुध्येत समरे वासवोपमम्। अवध्यः समरे रामो नैवं

त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना। अनिवार्य्यंबलं तस्य बलैर्बलवतामपि ॥ १४ ॥ त्रिभिर्लोकैः समुदितैः सेश्वरैः सामरैरपि। हृदयं निर्वृतं तेस्तु संतापस्त्यज्यतां तव ॥ १५ ॥ आगमिष्यति ते भर्त्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम्। न स तस्य स्वरो व्यक्तं न कश्चिदपि दैवतः ॥ १६ ॥ गन्धर्वनगरप्रख्या माया तस्य च रक्षसः। न्यासभूतासि वैदेही न्यस्ता मयि महात्मना ॥ १७ ॥ रामेण त्वं वरारोहे न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे। कृतवैराश्च कल्याणि वयमेतैर्निशाचरैः ॥ १८ ॥ खरस्य निधने देवि जनस्थानवधं प्रति। राक्षसा विविधा वाचो व्याहरंति महावने ॥ १९ ॥ हिंसाविहारा वैदेहि न चिन्तयितुमर्हसि। लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥२०॥ अब्रवीत् परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम्। अनार्य्यकरुणारंभ नृशंस कुलपांसन ॥ २१ ॥ अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत्। रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२ ॥ नैव चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत्। त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥ सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोनुगच्छसि। मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥ तन्न सिध्यति सौमित्रे तवापि भरतस्य च। कथमिन्दीवरश्यामं रामं पद्मनिभेक्षणम् ॥ २५ ॥ उपसंश्रित्य भर्त्तारं कामयेयं पृथक् जनं। समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम् ॥ २६ ॥ रामं विना क्षणमपि नैव जीवामि भूतले। इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् ॥ २७ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः सीतां प्राञ्जलिः स जितेन्द्रियः। उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ॥ २८ ॥ वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि। स्वभावस्त्वेष नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते ॥ २९ ॥ विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः। न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जनकात्मजे ॥ ३० ॥

श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचसन्निभम्। उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिणो हि वनेचराः॥ २१॥ न्यायवादी यथा वाक्यमुक्तोऽहं परुषं त्वया। धिक् त्वामद्य विनश्यंतीं यन्मामेवं विशङ्कसे॥२२॥ स्त्रीत्वाद्दुष्टस्वभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थितम्। गच्छामि यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने॥ २३॥ रक्षंतु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः। निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे। अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः॥ २४॥ लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु रुदन्ती जनकात्मजा। प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रबाष्पपरिप्लुता॥ २५॥ गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण। आबन्धिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः॥ २६॥ पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनं। न त्वहं राघवादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे॥ २७॥ इति लक्ष्मणमाश्रुत्य सीता शोकसमन्विता। पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह॥ २८॥ तामार्त्तरूपां विमना रुदन्तीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्रां। आश्वासयामास न चैव भर्त्तुस्तं भ्रातरं किञ्चिदुवाच सीता॥ २९॥ ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः कृताञ्जलिः किञ्चिदभिप्रणम्य च। अवेक्ष्यमाणो बहुशः स मैथिलीं जगाम रामस्य समीपमात्मवान्॥ ४०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

तया परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः। स विकाङ्क्षन् भृशं रामं प्रतस्थे न चिरादिव॥ १॥ तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः। अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृक्॥ २॥ श्लक्ष्ण-

काषायसम्वीतः शिखी छत्री उपानही। वामे चांसेऽवसज्याथ शुभे यष्टिकमण्डलू ॥ ३ ॥ परिव्राजकरूपेण वैदेहीमन्ववर्त्तत। तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने ॥ ४ ॥ रहितां सूर्य्यचन्द्राभ्यां सन्ध्यामिव महत्तमः। तामपश्यत्ततो बालां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ ५ ॥ रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद्भृशदारुणः। तमुग्रं पापकर्माणं जनस्थानगता द्रुमाः ॥ ६ ॥ संदृश्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः। शीघ्रस्रोता च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् ॥ ७ ॥ स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद्गोदावरी नदी। रामस्य त्वंतरं प्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदन्तरे ॥ ८ ॥ उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः। अभव्यो भव्यरूपेण भर्त्तारमनुशोचतीम् ॥ ९ ॥ अभ्यवर्त्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः। सहसा भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ॥ १० ॥ अतिष्ठत् प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम्। तिष्ठन् संप्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ॥ ११ ॥ शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम्। आसीनां पर्णशालायां वाष्पशोकाभिपीड़िताम् ॥ १२ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम्। अभ्यगच्छत वैदेहीं हृष्टचेता निशाचरः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्मघोषमुदीरयन्। अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १४ ॥ तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम्। बिभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १५ ॥ रौप्यकाञ्चनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि। कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव च बिभ्रती ॥ १६ ॥ ह्रीः श्रीः कीर्त्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने। भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥१७॥ समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव। विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥ १८ ॥ विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ। एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रगल्भितौ

॥ १८ ॥ पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धतालफलोपमौ। मणि-
प्रवेकाभरणौ रुचिरौ तौ पयोधरौ॥ २० ॥ चारुस्मिते चारु-
दति चारुनेत्रे विलासिनि। मनो हरसि मे वामे नदीकूल-
मिवाम्भसा ॥ २१ ॥ करान्तमितमध्यासि सुकेशे संहतस्तनि।
नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी॥ २२॥ नैवंरूपा
मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले। रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकु-
मार्य्यं वयश्च ते ॥ २३ ॥ इह वासश्च कान्तारे चित्तमुन्मथयन्ति
मे। सा प्रतिक्राम भद्रन्ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ राक्ष-
सानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम्। प्रासादाग्राणि
रम्याणि नगरोपवनानि च । २५ । सम्पन्नानि सुगन्धीनि
युक्तान्याचरितुं त्वया। वरं माल्यं वरं गन्धं वरं वस्त्रञ्च शोभ-
नम्॥ २६ ॥ भर्तारञ्च वरम्मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे। का त्वं
भवसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते ॥२७॥ वसूनां वा वरारोहे
देवता प्रतिभासि मे। नेह गच्छन्ति गन्धर्वा न देवा न च
किन्नराः॥ २८ ॥ राक्षसानामयं वासः कथं तु त्वमिहागता।
इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रा मृगा वृकाः ॥ २९ ॥ ऋक्षा-
स्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न विभ्यसे। मदान्वितानां घोराणां
कुञ्जराणां तरस्विनाम्॥ ३० ॥ कथमेका महारण्ये न विभेषि
वरानने। कासि कस्य कुतश्च त्वं किंनिमित्तञ्च दण्डकान् ॥३१॥
एका चरसि कल्याणि घोरान् राक्षससेवितान्। इति प्रशस्ता
वैदेही रावणेन महात्मना ॥ ३२ ॥ द्विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा
रावणमागतम्। सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३३ ॥
उपानीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमन्त्र्य च। अब्रवीत्सिद्धमित्येव
तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३४ ॥ द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली
समागतं पात्रकुसुम्भधारिणम्। अशक्यमुद्द्वेष्टुमुपायदर्शनात्
न्यमन्त्रयत् ब्राह्मणवत्तथागतम् ॥ ३५॥ इयं वृषी ब्राह्मण काम-

सास्यतामिदञ्च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति । इदं च सिद्धं वन-
जातमुत्तमं त्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥ निमन्त्रमाणः
प्रतिपूर्णभाषिणीं नरेन्द्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम् । प्रसह्य
तस्या हरणे दृढं मनः समर्पयामास वधाय रावणः ॥ ३७ ॥
ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं प्रतीक्षमाणा सह लक्ष्मणं तदा ।
निरीक्षमाणा हरितं ददर्श तन्महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ
॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

रावणेन तु वैदेही तदा पृष्टा जिहीर्षुणा । परिव्राजक-
रूपेण शशंसात्मानमात्मना ॥ १ ॥ ब्राह्मणश्चातिथिश्चैष अनुक्तो
हि शपेत माम् । इति ध्यात्वा मुहूर्त्तन्तु सीता वचनमब्रवीत्
॥ २ ॥ दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः । सीता
नाम्नास्मि भद्रन्ते रामस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥ उषित्वा द्वा-
दशसमा इक्ष्वाकूणां निवेशने । भुञ्जानामानुषान् भोगान् सर्व-
कामसमृद्धिनी ॥ ४ ॥ तत्र त्रयोदशे वर्षे राजामन्त्रयत प्रभुः ।
अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ॥ ५ ॥ तस्मिन् संभ्रि-
यमाणे तु राघवस्याभिषेचनम् । कैकेयी नाम भर्तारं ममार्य्या
याचते वरम् ॥ ६ ॥ परिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे ।
मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥ ७ ॥ द्वावयाचत भर्तारं
सत्यसन्धं नृपोत्तमम् । नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न पास्ये च
कदाचन ॥ ८ ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ।
इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स पार्थिवः ॥ ९ ॥ अयाच-

तार्थैरन्वर्थैर्न च याच्ञाञ्चकार सा। मम भर्ता महातेजा वयसा प्रञ्चविंशकः॥ १०॥ अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते। रामेति प्रथितो लोके सत्यवांच्छीलवान् शुचिः॥ ११॥ विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः। कामार्त्तश्च महाराजः पिता दशरथः स्वयम्॥ १२॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभ्यषेचयत्। अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम्॥१३॥ कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच द्रुतं वचः। तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव॥ १४॥ भरताय प्रदातव्यं इदं राज्यमकण्टकम्। त्वया तु खलु वस्तव्यं नववर्षाणि पञ्च च॥ १५॥ वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात्। तथेत्युवाच तां रामः कैकेयीमकुतोभयः॥ १६॥ चकार तद्वचः श्रुत्वा भर्ता मम दृढव्रतः। दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सत्यं ब्रूयां न चानृतम्॥ १७॥ एतत् ब्राह्मण रामस्य व्रतं ध्रुतमनुत्तमम्। तस्य भ्राता तु वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्य्यवान्॥ १८॥ रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा। स भ्राता लक्ष्मणो नाम ब्रह्मचारी दृढव्रतः॥ १९॥ अन्वगच्छद्धनुःपाणिः प्रव्रजंतं मया सह। जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः॥ २०॥ प्रविष्टो दण्डकारण्यं धर्मनित्यो दृढव्रतः। ते वयं प्रच्युता राज्यात् कैकेय्यास्तु कृते त्रयः॥ २१॥ विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गम्भीरमोजसा। समाश्वस मुहूर्त्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया॥ २२॥ आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम्। रुरून् गोधान् वराहांश्च हत्वादायामिषं बहु॥ २३॥ स त्वं नाम च गोत्रञ्च कुलमाचक्ष्व तत्वतः। एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज॥ २४॥ एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः। प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः॥ २५॥ येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरमानुषाः। अहं स रावणो नाम सीते रक्षो-

गणेश्वरः॥ २६॥ त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम्। रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते॥ २७॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः। सर्वासामेव भद्रन्ते ममाग्रमहिषी भव॥ २८॥ लङ्का नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी। सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा गिरिमूर्धनि॥ २९॥ तत्र सीते मया सार्द्धं वनेषु विचरिष्यसि। न चास्य वनवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि॥ ३०॥ पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः। सीते परिचरिष्यन्ति भार्य्या भवसि मे यदि॥ ३१॥ रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा। प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम्॥ ३२॥ महागिरिमिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम्। महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता॥ ३३॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम्। सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता॥ ३४॥ महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम्। नृसिंहं सिंहसङ्काशमहं राममनुव्रता॥३५॥ पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सुजितेन्द्रियम्। पृथुकीर्त्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता॥ ३६॥ त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम्। नाहं शक्या त्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा॥ ३७॥ पादपान् काञ्चनान्नूनं बहून् पश्यसि मन्दभाक्। राघवस्य प्रियां भार्य्यां यस्त्वमिच्छसि राक्षस॥ ३८॥ क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः। आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि॥ ३९॥ मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिनाहर्तुमिच्छसि। कालकूटविषं पीत्वा स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छसि॥ ४०॥ अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वयो लेढि च क्षुरम्। राघवस्य प्रियां भार्य्यामधिगन्तुं त्वमिच्छसि॥ ४१॥ अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्त्तुमिच्छसि। सूर्य्यचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्त्तुमिच्छसि॥ ४२॥ यो रामस्य प्रियां भार्य्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि। अग्निं

प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ॥ ४३ ॥ कल्याणवृत्तां यो भार्य्यां रामस्याहर्तुमिच्छसि। अयोमुखानां शूलानां मध्ये चरितुमिच्छसि ॥ ४४ । रामस्य सदृशीं भार्य्यां योऽधिगन्तुं त्वमिच्छसि। यदन्तरं सिंहसृगालयोर्वने यदन्तरं स्यन्दनिकासमुद्रयोः ॥ ४५ ॥ सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च। यदन्तरं काञ्चिकलोहसीसयोः यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः ॥ ४६ ॥ यदन्तरं हस्तिविड़ालयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४७ ॥ यदन्तरं वायसवैनतेययोर्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि। यदन्तरं हंसकगृध्रयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४८ ॥ तस्मिन् सहस्राक्षसमप्रभावे रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ। हृतापि तेऽहं न जरां गमिष्ये आज्यं यथा मक्षिकयावगीर्णम् ॥ ४९ ॥ इति स्म तद्वाक्यमदुष्टभावा सुदुष्टमुक्ता रजनीचरन्तम्। गात्रप्रकम्पाद्व्यथिता बभूव वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ५० ॥ तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः। कुलं बलं नाम च कर्म चात्मनः समाचचक्षे भयकारणार्थम् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे-वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः। ललाटे भ्रुकुटिं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥ भ्राता वैश्रवणस्याहं सापत्न्यो वरवर्णिनि। रावणो नाम भद्रन्ते दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ २ ॥ यस्य देवाः सगन्धर्वाः पिशाचाः पन्नगोरगाः। विद्रवन्ति सदा भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥ ३ ॥ येन वैश्रवणो भ्राता वै-

मातः कारणान्तरे । द्वंद्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः ॥ ४ ॥ मद्भयातः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् । कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५ ॥ यस्य तत् पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् । वीर्यादावर्जितं भद्रे येन यामि विहायसम् ॥ ६ ॥ मम सञ्जातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि । विद्रवन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः । तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात् सम्पद्यते दिवि ॥ ८ ॥ निष्कम्पपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः । भवन्ति यत्र तत्राहं तिष्ठामि च चरामि च ॥ ९ ॥ मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरी शुभा । सम्पूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ १० ॥ प्राकारेण परिक्षिप्ता पाण्डुरेण विराजिता । हेमकक्ष्या पुरी रम्या वैदूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥ हस्त्यश्वरथसम्बाधा तूर्यनादविनादिता । सर्वकामफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानभूषिता ॥ १२ ॥ तत्र त्वं वस हे सीते राजपुत्रि मया सह । न स्मरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनि ॥ १३ ॥ भुञ्जानामानुषान् भोगान् दिव्यांश्च वरवर्णिनि । न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥ स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ये दशरथो नृपः । मन्दवीर्यस्ततो ज्येष्ठः सुतः प्रस्थापितो वनम् ॥१५॥ तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा । करिष्यसि विशालाक्षि तापसेन तपस्विना ॥ १६ ॥ रक्ष राक्षसभर्तारं कामय स्वयमागतम् । न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ प्रत्याख्याय हि मां भीरु पश्चात्तापं गमिष्यसि । चरणेनाभिहत्येव पुरुरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥ अंगुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः । तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि ॥ १९ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना । अब्रवीत् परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥ कथं वैश्रवणं देवं सर्वदेवनम-

स्कृतम्। भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः। येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥ अपहृत्य शचीं भार्य्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितुम्। न हि रामस्य भार्य्यां मामानीय स्वस्तिमान् भवेत् ॥ २३ ॥ जीवेच्चिरं वज्रधरस्य पश्चाच्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम्। न मादृशीं राक्षस धर्षयित्वा पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान्। हस्ते हस्तं समाहन्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १ ॥ स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे वाक्यकोविदः। नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्य्यपराक्रमौ ॥ २ ॥ उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः। आपिबेयं समुद्रञ्च हन्यां मृत्युं रणे स्थितः ॥३॥ अर्कं तुद्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिंद्यां हि महीतलम्। कामरूपेण उन्मत्ते पश्य मां कामरूपिणम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तवतस्तस्य रावणस्य शिखिप्रभे। क्रुद्धस्य हरिपर्य्यन्ते रक्तनेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥ सद्यः सौम्यं परित्यज्य तीक्ष्णरूपं स रावणः। स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥ संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनभूषणः। क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसन्निभः ॥ ७ ॥ दशास्यो विंशतिभुजो बभूव क्षणदाचरः। स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् ॥ ८ ॥ प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः। रक्ताम्बरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९ ॥ स तामसितकेशान्तां भास्करस्य

प्रभामिव। वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि। मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः ॥ ११ ॥ मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः पतिस्तव। नैव चाहं क्वचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियम् ॥ १२ ॥ त्यज्यतां मानुषो भावो मयि भावः प्रणीयताम्। राज्याच्च्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम् ॥ १३ ॥ कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि। यः स्त्रियो वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम् ॥ १४ ॥ अस्मिन् व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः। इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीम् ॥ १५ ॥ अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः। जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ॥ १६ ॥ वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः। ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजं। प्राद्रवन्मृत्युसङ्काशं भयार्ता वनदेवताः ॥ १८ ॥ स तु मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः। प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १९ ॥ ततस्तां परुषैर्वाक्यैरभितर्ज्य महास्वनः। अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा ॥ २० ॥ सा गृहीतातिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी। रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरगतं वने ॥ २१ ॥ तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव। विचेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ॥ २२ ॥ ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा। भृशञ्चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथातुरा ॥ २३ ॥ हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक। ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा कामरूपिणा ॥ २४ ॥ जीवितं सुखमर्थञ्च धर्महेतोः परित्यज्यन्। ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि ॥ २५ ॥ ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप। कथमेवंविधं पापं न त्वं शाधि हि रावणम् ॥ २६ ॥ ननु सद्यो-

विनीतस्य द्रक्ष्यसे कर्मणः फलम्। कालोप्यङ्गीभवत्यत्र शस्यानामिव पक्तये ॥ २७ ॥ त्वं कर्म कृतवानेतत्कालोपहतचेतनः। जीवितान्तकरं घोरं रामाद्व्यसनमाप्नुहि ॥ २८ ॥ हन्तेदानीं सकामा तु कैकेयी बान्धवैः सह। ह्रियेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९ ॥ आमन्त्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्पितान्। क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३० ॥ हंससारससङ्घुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम्। क्षिप्रं रामाय शंस त्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥ दैवतानि च यान्यस्मिन्वने विविधपादपे। नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ॥ ३२ ॥ यानि कानि चिदप्यत्र सत्वानि विविधानि च। सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ॥ ३३ ॥ ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योपि गरीयसीम्। विवशा ते हृता सीता रावणेनेति शंसत ॥ ३४ ॥ विदित्वा तु महाबाहुरमुत्रापि महाबलः। आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ॥ ३५ ॥ सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता। वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ३६ ॥ सा तमुद्वीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशं गता। समाक्रन्दद्भयपरा दुःखोपहतया गिरा ॥ ३७ ॥ जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत्। अनेन राक्षसेन्द्रेणाकरुणं पापकर्मणा ॥ ३८ ॥ नैष वारयितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निशाचरः। सत्ववान् जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ॥ ३९ ॥ रामाय तु यथातत्वं जटायो हरणं मम। लक्ष्मणाय च तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकोनपञ्चाशत् सर्गः।

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे। निरैक्षद्रावणं क्षिप्रं वैदेहीञ्च ददर्श सः॥ १॥ ततः पर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः। बनस्पतिगतः श्रीमान् व्याजहार शुभां गिरम्॥२॥ दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रवः। भ्रातस्त्वन्निन्दितं कर्म कर्तुं नार्हसि सांप्रतम्॥ ३॥ जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः। राजा सर्व्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः॥४॥ लोकानाञ्च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः। तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी॥ ५॥ सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि। कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृशेत्॥६॥ रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल। निवर्तय गतिं नीचां परदाराभिमर्शनात्॥ ७॥ न तत् समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत्। यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात्॥ ८॥ अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम्। व्यवस्यन्त्यनु राजानं धर्मं पौलस्त्यनन्दन॥ ९॥ राजा धर्मस्य कामस्य द्रव्याणां चोत्तमो निधिः। धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते॥ १०॥ पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसां वर। ऐश्वर्य्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृती॥ ११॥ कामस्वभावो यः सोऽसौ न शक्यः तं प्रमार्जितुम्। न हि दुष्टात्मनामार्य्यमावसत् पालयेच्चिरम्॥ १२॥ विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः। नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापरोध्यसि॥ १३॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः। अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ १४॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः। यस्य त्वं लोकनाथस्य हृत्वा भार्य्यां गमिष्यसि॥ १५॥ क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा। दहेद्दहनभूतेन वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा॥ १६॥ सर्पमाशीविषं बध्वा वस्त्रान्ते नावबुध्यसे। ग्रीवायां प्रतिमुक्तञ्च कालपाशं न पश्यसि॥ १७॥

स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत्। तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्य्यते यदनामयम् ॥१८॥ यत् कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्त्ति-र्न यशो ध्रुवम्। शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत् कर्म समाचरेत् ॥१९॥ षष्टिवर्ष सहस्राणि जातस्य मम रावण। पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥२०॥ वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी। न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥२१॥ न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं वैदेहीं मम पश्यतः। हेतुभि-र्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥२२॥ युध्यस्व यदि शूरोसि मुहूर्त्तं तिष्ठ रावण। शयिष्यसे हतो भूमौ यथापूर्वं खरस्तथा ॥२३॥ असकृत् संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः। न चिराच्चीरवासास्त्वां रामो युधि वधिष्यति ॥२४॥ किन्नु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं नृपात्मजौ। क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच तयोर्भीतो न संशयः॥२५॥ न हि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमाम्। सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम्॥२६॥ अवश्यं तु मया कार्य्यं प्रियं तस्य महात्मनः। जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च॥२७॥ तिष्ठतिष्ठ दशग्रीव मुहूर्त्तं पश्य रावण। वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात्॥२८॥ युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यथाप्राणं निशाचर॥२९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
पञ्चाशत् सर्गः।

—०—

इत्युक्तः क्रोधताम्राक्षस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः। राक्षसेन्द्रोऽभि-दुद्राव पतगेन्द्रममर्षणः॥१॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मि-न्महाहवे। बभूव वातोद्धुतयोर्मेघयोर्गगने यथा॥२॥ तद्द-

भूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा । सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ३ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः । अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजं महाबलम् ॥४॥ स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः । जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ५ ॥ तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः । चकार बहुधा गात्रे व्रणान् पतगसत्तमः ॥ ६ ॥ अथ क्रोधाद्दशग्रीवो जग्राह दश मार्गणान् । मृत्युदण्डनिभान् घोरान् शत्रोर्निधनकांक्षया ॥ ७ ॥ स तैर्बाणैर्महावीर्य्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः । बिभेद निशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं घोरैः शिलीमुखैः ॥ ८ ॥ स राक्षसरथे पश्यन् जानकीं वाष्पलोचनाम् । अचिन्तयित्वा वाणांस्तान् राक्षसं समभिद्रवत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम् । चरणाभ्यां महातेजा बभञ्ज पतगोत्तमः ॥ १० ॥ ततोऽन्यद्धनुरादाय रावणः क्रोधमूर्च्छितः । ववर्ष शरवर्षाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११ ॥ शरैरावारितस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः । कुलायमभिसंप्राप्तः पक्षिवच्च बभौ तदा ॥१२॥ स तानि शरजालानि पक्षाभ्यां तु विधूय च । चरणाभ्यां महातेजा व्यधुनोत् पतगेश्वरः ॥ १४ ॥ काञ्चनोरश्छदान्दिव्यान् पिशाचवदनान् खरान् । तांश्चास्य जवसम्पन्नान् जघान समरे बली ॥ १५ ॥ अथ त्रिवेणुसम्पन्नं कामगं पावकार्चिषम् । मणिसोपानचित्राङ्गं बभञ्ज च महारथम् ॥ १६ ॥ पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं छत्रञ्च व्यजनैः सह । पातयामास वेगेन ग्राहिभीराक्षसैः सह ॥ १७ ॥ सारथेश्चास्य वेगेन तुण्डेन च महच्छिरः । पुनर्व्यपहनच्छ्रीमान् पक्षिराजो महाबलः ॥१८॥ स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा निपातितं भूमौ रावणं भग्नवाहनम् । साधुसाध्विति भूतानि गृध्रराजमपूजयन् ॥ २० ॥ परिश्रान्तन्तु

तं दृष्ट्वा जरया पच्चियूथपम्। उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः ॥ २१ ॥ तं प्रहृष्टं निधायांके रावणं जनकात्मजाम्। गच्छन्तं खड्गपक्षघ्नं प्रनष्टहतसाधनम् ॥ २२ ॥ गृध्रराजः समुत्पत्य रावणं समभिद्रवत्। समवार्य्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ वज्रसंस्पर्शवाणस्य भार्य्यां रामस्य रावण। अल्पबुद्धे हरस्येनां वधाय खलु रक्षसाम् ॥ २४ ॥ समित्रबन्धुसामात्यः सबलः सपरिच्छदः। विषपानं पिबस्येतत् पिपासित इवोदकम् ॥ २५ ॥ अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः। शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि ॥ २६ ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे। वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा ॥ २७ ॥ न हि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण। धर्षणं चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ ॥ २८ ॥ यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम्। तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ २९ ॥ युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्त्तन्तिष्ठ रावण। शयिष्यसि हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा ॥ ३० ॥ परेतकाले पुरुषो यत् कर्म प्रतिपद्यते। विनाशायात्मनो मन्ये प्रतिपन्नोऽसि कर्म तत् ॥ ३१ ॥ पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः को नु तत् पुमान्। कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः। निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्य्यवान् ॥ ३३ ॥ तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विददार समंततः। अधिरूढो गजारोहो यथास्याद्दुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥ विददार नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन्। केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ ३५ ॥ स तदा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः। अमर्षस्फुरितोष्ठः सन् प्राकम्पत च राक्षसः ॥ ३६ ॥ संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनांकेन रावणः। तलेनाभिजघानार्त्तो जटायुं क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥ जटायुस्तमति-

कस्य तुण्डेनास्य खगाधिपः। वामबाहूंन्दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः॥ ३८॥ संछिन्नबाहोः सद्यो वै बाहवः सहसाभवन्। विषज्वालावलीयुक्ता वल्मीकादिव पन्नगाः॥ ३९॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य वीर्य्यवान्। मुष्टिभ्यां चरणाभ्याञ्च गृध्रराजमपोथयत्॥ ४०॥ ततो मुहूर्त्तं संग्रामो बभूवातुलवीर्य्ययोः। राक्षसानाञ्च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च। ४१॥ तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स रावणः। पक्षौ पादौ च पार्श्वौ च खड्गमुद्धृत्य सोच्छिनत्॥ ४२॥ स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा। निपपात महागृध्रो धरण्यामल्पजीवितः॥ ४३॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम्। अभ्यधावत वैदेही स्वबन्धुमिव दुःखिता॥ ४४॥ तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं स पाण्डुरोरस्कमुदारवीर्य्यम्। ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां जटायुषं शान्तमिवाग्निदावम्॥ ४५॥ ततस्तु तं पत्ररथं महीतले निपातितं रावणवेगमर्दितम्। पुनश्च संगृह्य शशिप्रभानना रुरोद सीता जनकात्मजा तदा॥ ४६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकपञ्चाशत् सर्गः।

सा तु ताराधिपमुखी रावणेन निरीक्ष्य तम्। गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता॥ १॥ निमित्तं लक्षणं स्वप्नं शकुनिस्वरदर्शनम्। अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां परिदृश्यते॥ २॥ न नूनं राम जानासि महद्व्यसनमात्मनः। धावन्ति नूनं काकुत्स्थ मदर्थं मृगपक्षिणः॥ ३॥ अयं हि कृपया राम मां त्रातुमिह सङ्गतः। शेते विनिहतो भूमौ ममाभाग्याद्विह-

क्रमः ॥ ४ ॥ त्राहि मामद्य काकुत्स्थ लक्ष्मणेति वराङ्गना। सुसंत्रस्ता समाक्रन्दत् शृण्वतां तु रथान्तिके ॥ ५ ॥ तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपन्तीमनाथवत्। अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥६॥ तां लतामिव वेष्टन्तीमालिङ्गन्तीं महाद्रुमान्। मुञ्च मुञ्चेति बहुशः प्राप तां राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥ क्रोशन्तीं रामरामेति रामेण रहितां वने। जीवितान्ताय केशेषु जग्राहान्तकसन्निभः ॥ ८ ॥ प्रधर्षितायां वैदेह्यां बभूव सचराचरम्। जगत् सर्वममर्य्यादन्तमसान्धेन संवृतम् ॥ ९ ॥ न वाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोभूद्दिवाकरः। दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां देवो दिव्येन चक्षुषा ॥ १० ॥ कृतं कार्य्यमिति श्रीमान् व्याजहार पितामहः। प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन् सर्वे ते परमर्षयः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दण्डकारण्यवासिनः। रावणस्य विनाशञ्च प्राप्तं बुध्वा यदृच्छया ॥ १२ ॥ स तु तां राम रामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च। जगामादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥१३॥ तप्ताभरणवर्णाङ्गी पीतकौशेयवासिनी। रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदामिनी यथा ॥१४॥ उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः। अधिकं परिबभ्राज गिरिर्दीप्त इवाग्निना ॥ १५ ॥ तस्याः परमकल्याणास्ताम्राणि सुरभीणि च। पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्य्यन्त रावणम् ॥ १६ ॥ तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभम्। बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १७ ॥ तस्यास्तद्विमलं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम्। न रराज विना रामं विनालमिव पङ्कजम् ॥ १८ ॥ बभूव जलदं नीलं भित्वा चन्द्र इवोदितः। सुललाटं सुकेशान्तं पद्मगर्भाभमव्रणम् ॥ १९ ॥ शुक्लैः सुविमलैर्दन्तैः प्रभावद्भिरलंकृतम्। तस्याः सुनयनं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम् ॥ २० ॥ रुदितं व्यपमृष्टास्रं चन्द्रवत् प्रियदर्शनम्। सुनासं चारुताम्रोष्ठं आकाशे

हाटकप्रभम् ॥ २१ ॥ राक्षसेन्द्रसमाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम् । शुशुभे न विना रामं दिवा चन्द्र इवोदितः ॥ २२ ॥ सा हेमवर्णा नीलाङ्गं मैथिली राक्षसाधिपम् । शुशुभे काञ्चनी काञ्ची नीलङ्गजमिवाश्रिता ॥ २३ ॥ सा पद्मपीता हेमाभा रावणं जनकात्मजा । विद्युत् घनमिवाविश्य शुशुभे तप्तभूषणा ॥२४॥ तस्या भूषणघोषेण वैदेह्याः राक्षसेश्वरः । बभूव विमलो नीलः सघोष इव तोयदः ॥ २५ ॥ उत्तमाङ्गच्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः । सीतायाः ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥२६॥ सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः । समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्त्तत ॥ २७ ॥ अभ्यवर्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणानुजम् । नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोत्तमम् ॥ २८ ॥ चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम् । विद्युन्मण्डलसङ्काशं पपात धरणीतले ॥ २९ ॥ तरुप्रवालरक्ता सा नीलाङ्गं राक्षसेश्वरम् । प्राशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव काञ्चनी ॥ ३० ॥ तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा । जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानुजः ॥ ३१ ॥ तस्यास्तान्यग्निवर्णानि भूषणानि महीतले । सघोषाण्यवशीर्य्यन्त क्षीणास्तारा इवाम्बरात् ॥३२॥ तस्यास्तनान्तराद्भ्रष्टो हारस्ताराधिपद्युतिः । वैदेह्या निपतन् भाति गङ्गेव गगनच्युता ॥ ३३ ॥ उत्पातवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः । माभैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुरिव पादपाः ॥३४॥ नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः । सखीमिव गतोत्साहां शोचन्तीव स्म मैथिलीम् ॥ ३५ ॥ समन्तादभिसम्पत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः । अन्वधावंस्तदा रोषात् सीताच्छायानुगामिनः ॥ ३६ ॥ जलप्रपातास्रमुखाः शृङ्गैरुच्छ्रितबाहुभिः । सीतायां ह्रियमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः ॥ ३७ ॥ ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः । प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पा-

ण्डुरमण्डलः ॥ ३८ ॥ नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृ-
शंसता। यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः ॥ ३९ ॥
इति भूतानि सर्वाणि गणशः पर्य्यदेवयन्। वित्रस्तका दीन-
मुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः ॥ ४० ॥ उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैर्भयादिव
विलक्षणैः। सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः ॥ ४१ ॥ विक्रो-
शन्तीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथागताम्। तान्तु लक्ष्मण रामेति
क्रोशन्तीं मधुरस्वराम् ॥ ४२ ॥ अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धर-
णीतलम्। स तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्टविशेषकाम्। जहा-
रात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४३ ॥ ततस्तु सा चा-
रुदती शुचिस्मिता विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली। अपश्यती
राघवलक्ष्मणावुभौ विवर्णवक्त्रा भयभारपीड़िता ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
द्विपञ्चाशः सर्गः।

खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा। दुःखिता
परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी ॥ १ ॥ रोषरोदनताम्राक्षी भी-
माक्षं राक्षसाधिपम्। रुदती करुणं सीता ह्रियमाणा तम-
ब्रवीत् ॥ २ ॥ न व्यपत्रपसे नीच कर्मणानेन रावण। ज्ञात्वा
विरहितां यो मां चोरयित्वा पलायसे ॥ ३ ॥ त्वयैव नूनं दुष्टा-
त्मन् भीरुणा हर्तुमिच्छता। ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण
मायया ॥ ४ ॥ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपातितः।
गृध्रराजः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य सखा मम ॥ ५ ॥ परमं खलु ते
वीर्य्यं दृश्यते राक्षसाधम। विश्राव्य नामधेयं हि युद्धे नास्मि
जिता त्वया ॥ ६ ॥ ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे।

स्त्रियाश्चाहरणं नीच रहिते च परस्य च॥ ७॥ कथयिष्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितम्। सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्य्यमानिनः॥८॥ धिक् ते शौर्य्यं च सत्वं च यत्त्वया कथितं तदा। कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम्॥ ९॥ किं शक्यं कर्तुमेवं हि यत् जवेनैव धावसि। मुहूर्त्तमपि तिष्ठ त्वं न जीवन् प्रतियास्यसि॥ १०॥ न हि चक्षुःपथं प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः। ससैन्योपि समर्थस्त्वं मुहूर्तमपि जीवितुम्॥ ११॥ न त्वं तयोः शरस्पर्शं सोढुं शक्तः कथञ्चन। वने प्रज्वलितस्येव स्पर्शमग्नेर्विहङ्गमः॥ १२॥ साधु कृत्वात्मनः पथ्यं साधु मां मुञ्च रावण। मत्प्रधर्षणसंक्रुद्धो भ्राता सह पतिर्मम॥ १३॥ विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुञ्चसि। येन त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि॥ १४॥ व्यवसायस्तु ते नीच भविष्यति निरर्थकः। न ह्यहं तमपश्यन्ती भर्तारं विबुधोपमम्॥१५॥ उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान्धारयितुं चिरम्। न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे॥ १६॥ मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते। मुमूर्षूणान्तु सर्वेषां यत् पथ्यं तन्न रोचते॥ १७॥ पश्यामीह हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितं। यथा चास्मिन् भयस्थाने न बिभेषि निशाचर॥ १८॥ व्यक्तं हिरण्मयांस्त्वं हि संपश्यसि महीरुहान्। नदीं वैतरणीं घोरां रुधिरौघविवाहिनीम्॥ १९॥ खड्गपत्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण। तप्तकाञ्चनपुष्पां च वैदूर्य्यप्रवरच्छदाम्॥ २०॥ द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कण्टकैश्चिताम्। न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः॥२१॥ धारितुं शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्घृण। बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण॥२२॥ क्व गतो लप्स्यसे शर्म मम भर्त्तुर्महात्मनः। निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रातरमाहवे॥२३॥ राक्षसा निहता येन सहस्राणि चतुर्दश। कथं स राघवो वीरः

सर्वास्त्रकुशलो बली ॥ २४ ॥ न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्य्या-पहारिणम्। एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणाङ्कगा ॥ २५ ॥ भयशोकसमाविष्टा करुणं विललाप ह। तदा भृशार्त्तां बहु चैव भाषिणीम् विलापपूर्वं करुणञ्च भामिनीम्। जहार पापस्तरुणीं विचेष्टतीम् नृपात्मजामागतगात्रवेपथुः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
त्रिपञ्चाशः सर्गः।

—०—

ह्रियमाणा तु वैदेही कञ्चिन्नाथमपश्यती। ददर्श गिरिशृङ्गस्थान् पञ्च वानरपुङ्गवान् ॥ १ ॥ तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम्। उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ २ ॥ मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी। वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम् ॥ ३ ॥ सम्भ्रमात्तु दशग्रीवस्तत् कर्म च न बुद्धवान्। पिङ्गाक्षास्तां विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ ४ ॥ विक्रोशन्तीं तदा सीतां ददृशुर्वानरोत्तमाः। स च पम्पामतिक्रम्य लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ ५ ॥ जगाम मैथिलीं गृह्य रुदतीं राक्षसेश्वरः। तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः ॥ ६ ॥ उत्सङ्गेनैव भुजगीं तीक्ष्णदंष्ट्रां महाविषाम्। वनानि सरितः शैलान् सरांसि च विहायसा ॥ ७ ॥ स क्षिप्रं समतीयाय शरश्चापादिव च्युतः। तिमिनक्रनिकेतं तु वरुणालयमक्षयम् ॥ ८ ॥ सरितां शरणं गत्वा समतीयाय सागरम्। सम्भ्रमात् परिवृत्तोर्म्मिरुद्धमीननमहोरगः ॥ ९ ॥ वैदेह्यां ह्रियमाणायां बभूव वरुणालयः। अन्तरीक्षगता वाचः सस्रृजुश्चारणास्तथा ॥ १० ॥ एतदन्तो दशग्रीव इति सिद्धास्तथाब्रुवन्।

स तु सीतां विचेष्टन्तीमङ्केनादाय रावणः ॥ ११ ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः। सोऽभिगम्य पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् ॥ १२ ॥ संरूढकक्ष्यां बहुलां स्वमन्तःपुरमाविशत्। तत्र तामसितापाङ्गीं शोकमोहसमन्विताम् ॥ १३ ॥ निदधे रावणः सीतां मयो मायामिवासुरीम्। अब्रवीच्च दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः ॥ १४ ॥ यथा नैनां पुमान् स्त्री वा सीतां पश्यत्यसम्मतः। मुक्तामणिसुवर्णानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥१५॥ यद्यदिच्छेत्तदेवास्या देयं मच्छन्दतो यथा। या च वक्ष्यति वैदेहीं वचनं किञ्चिदप्रियम् ॥ १६ ॥ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानान्न तस्या जीवितं प्रियम्। तथोक्त्वा राक्षसीस्तास्तु राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १७ ॥ निःक्रम्यान्तःपुरात्तस्मात् किं कृत्यमिति चिन्तयन्। ददर्शाष्टौ महावीर्यान् राक्षसान् पिशिताशनान् ॥ १८॥ स तान् दृष्ट्वा महावीर्यो वरदानेन मोहितः। उवाच तानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्यतः ॥ १९ ॥ नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छत सत्वराः। जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयम् ॥ २० ॥ तत्रास्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे। पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः ॥ २१ ॥ बहुसैन्यं महावीर्यं जनस्थाने निवेशितम्। सदूषणखरं युद्धे निहतं रामसायकैः ॥ २२ ॥ ततः क्रोधो ममापूर्वो धैर्यस्योपरिवर्द्धते। वैरञ्च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २३ ॥ निर्य्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरं महारिपोः। न हि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २४ ॥ तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूषणघातिनम्। रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वेव निर्धनः ॥ २५ ॥ जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भी राममाश्रिता। प्रवृत्तिरुपनेतव्या किङ्करोतीति तत्वतः ॥ २६ ॥ अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरेव निशाचरैः। कर्त्तव्यश्च सदा यत्नो राघवस्य बधं प्रति

॥ २७ ॥ युष्माकं तु बलं ज्ञातं बहुशो रणमूर्द्धनि। अतस्त्वास्मिन् जनस्थाने मया यूयं निवेशिताः ॥ २८ ॥ ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा महार्थमष्टावभिवाद्य रावणम्। विहाय लङ्कां सहिताः प्रतस्थिरे यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २९ ॥ ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः सुसंप्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीम्। प्रसज्य रामेण च वैरमुत्तमं बभूव मोहान्मुदितः स रावणः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
चतुःपञ्चाशत् सर्गः।

सन्दिश्य राक्षसान् घोरान् रावणोऽष्टौ महाबलान्। आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात् कृतकृत्यममन्यत ॥ १ ॥ स चिन्तयानो वैदेहीं कामवाणैः प्रपीड़ितः। प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् ॥ २ ॥ स प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः। अपश्यद्राक्षसीमध्ये सीतां दुःखपरायणाम् ॥ ३ ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभारावपीड़िताम्। वायुवेगैरिवाक्रान्तां मज्जतीं नावमर्णवे ॥ ४ ॥ मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृताम्। अधोगतमुखीं सीतां तामभ्येत्य निशाचरः ॥ ५ ॥ तां तु शोकवशाद्दीनामवशां राक्षसाधिपः। स बलाद्दर्शयामास गृहं देवगृहोपमम् ॥ ६ ॥ हर्म्यप्रासादसम्बाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितम्। नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७ ॥ दान्तकैस्तापनीयैश्च स्फाटिकैराजतैस्तथा। वज्रवैदूर्यचित्रैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोरमैः ॥ ८ ॥ दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषं तप्तकाञ्चनभूषणम्। सोपानं काञ्चनं चित्रमारुरोह तया सह ॥ ९ ॥ दान्तका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः। हेमजालावृताश्चासन् तत्र

प्रासादपंक्तय: ॥ १० ॥ सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वश:। दशग्रीव: स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीम् ॥११॥ दीर्घिका: पुष्करिण्यश्च नानापुष्पसमावृता:। रावणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणाम् ॥ १२ ॥ दर्शयित्वा तु वैदेहीं कृत्स्नन्तद्भवनोत्तमम्। उवाच वाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥ दश राक्षसकोव्यश्च द्वाविंशतिरथापरा:। वर्जयित्वा जनान् वृद्धान् बालांश्च रजनीचरान् ॥ १४ ॥ तेषां प्रभुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणाम्। सहस्रमेकमेकस्य मम कार्य्यपुर:सरम् ॥ १५ ॥ यदिदं राज्यतन्त्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। जीवितं च विशालाक्षि त्वं मे प्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥ वह्वीनामुत्तमस्त्रीणां मम योसौ परिग्रह:। तासां त्वमीश्वरी सीते मम भार्य्या भव प्रिये ॥ १७ ॥ साधु किन्तेन्यथा बुद्ध्या रोचयस्व वचो मम। भजस्व माभितप्तस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ परिक्षिप्ता समुद्रेण लङ्केयं शतयोजना। नेयं धर्षयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरै: ॥ १९ ॥ न देवेषु न यक्षेषु न गन्धर्वेषु नर्षिषु। अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्य्यसमो भवेत् ॥ २० ॥ राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन पदातिना। किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥ भजस्व सीते मामेव भर्ताहं सदृशस्तव। यौवनं त्वध्रुवं भीरु रमस्वेह मया सह ॥२२॥ दर्शने माकृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने। कास्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते मनोरथै: ॥ २३ ॥ न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजव:। दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्रहीतुं विमला: शिखा: ॥ २४ ॥ त्रयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने। विक्रमेण नयेद्यस्त्वां मद्बाहुपरिपालिताम् ॥ २५ ॥ लङ्कायाः सुमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय। त्वत्प्रेष्या मद्विधाश्चैव देवाश्चापि चराचरम् ॥ २६ ॥ अभिषेकजलक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व च। दुष्कृतं यत् पुरा कर्म वनवासेन

तद्गतम् ॥ २७ ॥ यच्च ते सुकृतं कर्म तस्येह फलमाप्नुहि। इह सर्वाणि माल्यानि दिव्यगन्धानि मैथिलि॥ २८ ॥ भूषणानि च मुख्यानि तानि सेव मया सह। पुष्पकं नाम सुश्रोणि भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे ॥ २९ ॥ विमानं सूर्य्यसङ्काशं तरसा निर्जितं रणे। विशालं रमणीयं च तद्विमानं मनोजवम् ॥ ३० ॥ तत्र सीते मया सार्द्धं विहरस्व यथासुखम्। वदनं पद्मसङ्काशं विमलं चारुदर्शनम् ॥ ३१ ॥ शोकार्त्तं तु वरारोहे न भ्राजति वरानने। एवं वदति तस्मिन् सा वस्त्रान्तेन वराङ्गना ॥ ३२ ॥ पिधायेन्दुनिभं सीता मन्दमश्रूण्यवर्त्तयत्। ध्यायन्तीं तामिवास्वस्थां सीतां चिन्ताहतप्रभाम् ॥ ३३ ॥ उवाच वचनं वीरो रावणो रजनीचरः। अलं व्रीडेन वैदेहि धर्मलोपकृतेन ते ॥ ३४ ॥ आर्षोऽयं देवि निष्यन्दो यस्त्वामभिभविष्यति। एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरोभिः परिपीड़ितौ ॥ ३५ ॥ प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमस्मि ते। इमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिता ॥ ३६ ॥ न चापि रावणः काचित् मूर्भ्रा स्त्रीं प्रणमेत ह। एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ३७ ॥ कृतान्तवशमापन्नो ममेयमिति मन्यते ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
पञ्चपञ्चाशत् सर्गः।

सा तयोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्षिता। तृणमन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः। सत्यसन्धः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥ २ ॥ रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। दीर्घबाहुर्विशा-

लाक्षो दैवतं स पतिर्मम ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान्वधिष्यति ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया वै धर्षिता बलात्। शयिता त्वं हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ॥ ५ ॥ य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः। राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६ ॥ तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः काञ्चनभूषणाः। शरीरं विधमिष्यन्ति गङ्गाकूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥ असुरैर्वासुरैर्वा त्वं यद्यवध्योसि रावण। उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ स ते जीवितशेषस्य राघवोन्तकरो बली। पशोर्यूपगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ॥ ९ ॥ यदि पश्येत् स रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा। रक्षस्त्वमद्य निर्दग्धो यथा रुद्रेण मन्मथः ॥ १० ॥ यश्चन्द्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा। सागरं शोषयेद्वापि स सीतां मोचयेदिह ॥ ११ ॥ गतासुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः। लङ्का वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृतेन भविष्यति ॥ १२ ॥ न ते पापमिदं कर्म सुखोदर्कं भविष्यति। याहं नीता विना भावं पतिपार्श्वात्त्वया बलात् ॥ १३ ॥ स हि देवरसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः। निर्भयो वीर्य्यमाश्रित्य शून्ये वसति दण्डके ॥ १४ ॥ स ते वीर्य्यं बलं दर्पमुत्सेकं च यथाविधम्। व्यपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे ॥ १५ ॥ मां प्रदृष्य स ते कालः प्राप्तोयं राक्षसाधम। आत्मनो राक्षसानां च बधायान्तःपुरस्य च ॥ १७ ॥ न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः स्रुग्भाण्डमण्डिताः। द्विजातिमन्त्रसम्पूता चण्डालेनावमर्दितुम् ॥ १८ ॥ तथाहं धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी दृढव्रता। त्वया स्प्रष्टुं न शक्याहं राक्षसाधम पापिना ॥ १९ ॥ क्रीड़न्ती राजहंसेन पद्मषण्डेषु नित्यशः। हंसी सा तृणमध्यस्थं कथं द्रक्ष्येत मद्गुकम् ॥ २० ॥ इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा घातयस्व वा। नेदं

शरीरं रक्ष्य मे जीवितं वापि राक्षस ॥ २१ ॥ न तु शक्याम्यप-क्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः। एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात् सुपरुषं वचः ॥ २२ ॥ रावणं जानकी तत्र पुनर्नोवाच किञ्चन। सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् ॥ २३ ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां भयसन्दर्शनं वचः। शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासा द्वादश भामिनि ॥ २४ ॥ कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारु-हासिनि। ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाः छेत्स्यन्ति लेशशः ॥२५॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः। राक्षसीश्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विरूपा घोर-दर्शनाः। दर्पमस्यापनेष्यन्तु मांसशोणितभोजनाः। वचनादेव ता-स्तस्य सुघोरा घोरदर्शनाः। कृतप्राञ्जलयो भूत्वा मैथिलीं पर्य्य-वारयन् ॥२८॥ स ताः प्रोवाच राजासौ रावणो घोरदर्शनाः। प्रचाल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीं ॥ २९ ॥ अशोकवनिका-मध्ये मैथिली नीयतामिति। तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता ॥३०॥ तत्रैनां तर्जनैर्घोरैः पुनः सान्त्वैश्च मैथिलीम्। आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवधूमिव ॥३१॥ इति प्रतिसमा-दिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः। अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं परिगृह्य तु ॥ ३२ ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम्। सर्वकालमदैश्चापि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३३ ॥ सा तु शोक-परीताङ्गी मैथिली जनकात्मजा। राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा ॥ ३४ ॥ शोकेन महता ग्रस्ता मैथिली जनका-त्मजा। न शर्म लभते भीरुः पाशबद्धा मृगी यथा ॥ ३५ ॥ न विन्दते तत्र तु शर्म मैथिली विरूपनेत्राभिरतीव तर्जिता। पतिं स्मरन्ती दयितं च देवरं विचेतनाभूद्भयशोकपीड़िता ॥३६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
षट्पञ्चाशत् सर्गः।

—०—

राक्षसं मृगरूपेण चरन्तं कामरूपिणम्। निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि न्यवर्तत ॥ १ ॥ तस्य संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम्। क्रूरस्वनोथ गोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः ॥ २ ॥ स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम्। शङ्कयामास गोमायोः स्वरेण परिशङ्कितः ॥ ३ ॥ अशुभं वत मन्येहं गोमायुर्वाश्यते यथा। स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना ॥४॥ मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालक्ष्य मामकम्। विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि ॥ ५ ॥ स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा तां च हित्वाथ मैथिलीम्। तयैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६ ॥ राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो बधः। काञ्चनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमात्तु माम् ॥ ७ ॥ दूरं नीत्वाथ मारीचो राक्षसोभूच्छराहतः। हा लक्ष्मण हतोस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार ह ॥ ८ ॥ अपि स्वस्ति भवेद्द्वाभ्यां रहिताभ्यां मया वने। जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोस्मि राक्षसैः ॥ ९ ॥ निमित्तानि च घोराणि दृश्यन्तेद्य बहूनि च। इत्येवं चिन्तयन् रामः श्रुत्वा गोमायुनिस्वनम् ॥ १० ॥ निवर्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान्। आत्मनश्चापनयनं मृगरूपेण रक्षसा ॥ ११ ॥ आजगाम जनस्थानं राघवः परिशङ्कितः। तं दीनमानसं दीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ॥ १२ ॥ सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च ससृजुः स्वरान्। तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि राघवः ॥ १३ ॥ ततो लक्ष्मणमायान्तं ददर्श विगतप्रभम्। ततो विदूरे रामेण समीयाय स लक्ष्मणः ॥ १४ ॥ विषण्णः सन् विषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना। स जगर्हेथ तं भ्राता दृष्ट्वा लक्ष्मणमागतम् ॥ १५ ॥ विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते। गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ उवाच मधुरोदर्कमिदं परुषमार्तवत्। अहो लक्ष्मण गर्ह्यन्ते कृतं यत्त्वं विहाय ताम् ॥ १७ ॥

सीतामिहागतः सौम्य कच्चित् स्वस्ति भवेदिति। न मेस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्मजा ॥ १८ ॥ विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः। अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ १९ ॥ अपि लक्ष्मण सीतायाः सामग्र्यं प्राप्नुयामहे। जीवन्त्याः पुरुषव्याघ्र सुताया जनकस्य वै ॥ २० ॥ यथा वै मृगसङ्घाश्च गोमायुश्चैव भैरवम्। वाश्यन्ते शकुनाश्चापि प्रदीप्ताभभितो दिशम् ॥ २१ ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ॥ २२ ॥ इदं हि रक्षो मृगसन्निकाशं प्रलोभ्य मां दूरमनुप्रयातम्। हतं कथंचिन्महता श्रमेण स राक्षसोभूत् म्रियमाण एव ॥ २३ ॥ मनश्च मे दीनमिहाप्रहृष्टं चक्षुश्च सव्यं कुरुते विकारम्। असंशयं लक्ष्मण नास्ति सीता हृता मृता वा पथि वर्त्तते वा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सप्तपञ्चाशत् सर्गः।

स दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्यं दशरथात्मजः। पर्य्यपृच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥ १ ॥ प्रस्थितं दण्डकारण्यं या मामनुजगाम ह। क्व सा लक्ष्मण वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः ॥ २ ॥ राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान् परिधावतः। क्व सा दुःखसहाया मे वैदेही तनुमध्यमा ॥ ३ ॥ यां विना नोत्सहे वीर मुहूर्त्तमपि जीवितुम्। क्व सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ ४ ॥ पतित्वममराणां हि पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण। विना तां तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कच्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम। कच्चित् प्रव्राजनं वीर न मे मिथ्या भविष्यति ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते

मयि गते त्वयि। कच्चित् सकामा कैकेयी सुखिता सा भविष्यति॥ ७॥ सपुत्रराज्यां सिद्धार्थां हृतपुत्रा तपस्विनी। उपस्थास्यति कौशल्या कच्चित् सौम्येन कैकयीम्॥ ८॥ यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः। सुवृत्ता यदि वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण॥ ६॥ यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते। पुरः प्रहसिता सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण॥१०॥ ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा। त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी॥ ११॥ सुकुमारी च बाला च नित्यं सा दुःखभागिनी। मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः॥ १२॥ सर्वथा रक्षसा तेन जिह्मेन सुदुरात्मना। वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम्॥ १३॥ श्रुतश्च मन्ये वैदेह्या स स्वरः सदृशो मम। त्वत्वया प्रेषितस्त्वं च द्रष्टुं मां शीघ्रमागतः॥ १४॥ सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतामुत्सृज्यता वने। प्रतिकर्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्तमन्तरम्॥ १५॥ दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः। तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न संशयः॥ १६॥ अहोऽस्मि व्यसने मग्नः सर्वथा रिपुनाशन। किन्त्विदानीं करिष्यामि शङ्के प्राप्तव्यमीदृशम्॥ १७॥ इति सीतां वरारोहां चिन्तयन्नेव राघवः। आजगाम जनस्थानं त्वरया सहलक्ष्मणः॥ १८॥ विगर्हमाणोऽनुजमार्तरूपं क्षुधाश्रमेणैव पिपासया च। विनिश्वसन् शुष्कमुखो विषण्णः प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम्॥ १९॥ स्वमाश्रमं स प्रविगाह्य वीरो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित्। एतत्तदित्येव निवासभूमौ प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
अष्टपञ्चाशत् सर्गः।

अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः। परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखादिदं वचः॥ १॥ तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम्। यदा सा तव विश्वासाद्वने विरहिता मया॥ २॥ दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण। शङ्कमानं महत् पापं यत् सत्यं व्यथितं मनः॥ ३॥ स्फुरते नयनं सव्यं बाहुश्च हृदयं च मे। दृष्ट्वा लक्ष्मण दूरे त्वां सीताविरहितं पथि॥४॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः। भूयो दुःखसमाविष्टो दुःखितं राममब्रवीत्॥ ५॥ न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाहमिहागतः। प्रचोदितस्तयैवाहं त्वत्सकाशमिहागतः॥ ६॥ आर्य्येणेव पराक्रुष्टं लक्ष्मणेति सुविस्वरम्। परित्राहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिङ्गतम्॥ ७॥ सा तमार्त्तस्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली। गच्छ गच्छेति मामाशु रुदन्ती भयविक्लवा॥ ८॥ प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया। प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं तत् प्रत्ययान्वितम्॥ ९॥ न तत् पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत्। निर्वृत्ता भव नास्त्येतत् केनाप्येतदुदाहृतम्॥ १०॥ विगर्हितं च नीचञ्च कथमार्य्योऽभिधास्यति। त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत् त्रिदशानपि॥११॥ किन्निमित्तं तु केनापि भ्रातुरालंब्य मे स्वरम्। विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्ष्मण त्राहि मामिति॥ १२॥ राक्षसेनेरितं वाक्यं त्रासात् त्राहीति शोभने। न भवत्या व्यथा कार्य्या कुनारीजनसेविता॥ १३॥ अलं विक्लवतां गन्तुं स्वस्था भव निरुत्सुका। न चास्ति त्रिषु लोकेषु पुमान्यो राघवं रणे॥ १४॥ जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत्। अजेयो राघवो युद्धे देवैः शक्रपुरोगमैः॥ १५॥ एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना। उवाचाश्रूणि मुञ्चन्ती दारुणं मामिदम्वचः॥ १६॥ भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः। विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं न च त्वं

मामवाप्नुयसे ॥ १७ ॥ सङ्केताद्भरतेन त्वं रामं समनुगच्छसि । क्रोशन्तं हि यथात्यर्थं नैनमभ्यवपद्यसे ॥ १८ ॥ रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि । राघवस्यान्तरं प्रेप्सुस्तथैनं नाभिपद्यसे ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या संरब्धो रक्तलोचनः । क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ २० ॥ एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः सन्तापमोहितः । अब्रवीद् दुष्कृतं सौम्य तां विना त्वमिहागतः ॥ २१ ॥ जानन्नपि समर्थं मां रक्षसामपवारणे । अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निर्गतो भवान् ॥ २२ ॥ न हि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यदसि मैथिलीम् । क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रिया यत्त्वमिहागतः ॥ २३ ॥ सर्वथा त्वपनीतन्ते सीतया यत् प्रचोदितः । क्रोधस्य वशमागम्य नाकरोः शासनं मम ॥ २४ ॥ असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया । मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥ विकृष्य चापं परिधाय सायकं सलीलवाणेन च ताड़ितो मया । मार्गीं तनुं त्यज्य च विक्लवस्वरो बभूव केयूरधरः स राक्षसः ॥ २६ ॥ शराहतेनैव तदार्तया गिरा स्वरं ममालम्ब्य सुदूरसुश्रवम् । उपाहृतं तद्वचनं सुदारुणं त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकोनषष्टितमः सर्गः ।

अथाश्रमाद्व्रजमानस्य तस्याधो वामलोचनम् । प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते ॥ १ ॥ उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः । अपि क्षेमं तु सीताया इति वै व्याजहार ह ॥ २ ॥ त्वरमाणो जगामाथ सीता दर्शनलालसः । शून्यमाव-

सर्वं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन् रघुनन्दनः। तत्र तत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४ ॥ ददर्श पर्णशालां च सीतया रहितां तदा। श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ॥ ५ ॥ रुदन्तमिव वृक्षैश्च ग्लानपुष्पमृगद्विजम्। श्रिया विहीनं विध्वस्तं सन्त्यक्तं वनदैवतैः ॥ ६ ॥ विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धवृषीकटम्। दृष्ट्वा शून्योटजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७ ॥ हृता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति। निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८ ॥ गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः। अथवा पद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ॥ ६ ॥ यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम्। शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ १० ॥ वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन् स गिरींश्चापि नदीनदम्। बभ्राम विलपन् रामः शोकपङ्कार्णवप्लुतः ॥ ११ ॥ अस्ति कच्चित्त्वया दृष्टा सा कदम्बप्रिया प्रिया। कदम्ब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम् ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसङ्काशां पीतकौशेयवासिनीम्। शंसस्व यदि सा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी ॥ १३ ॥ अथवार्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम्। जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वा न वा ॥ १४ ॥ ककुभः ककुभोरुन्तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम्। लतापल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः ॥ १५ ॥ भ्रमरैरुपगीतश्च तथा द्रुमवरो ह्यसि। एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥ अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतनम्। त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासन्दर्शनेन माम् ॥ १७ ॥ यदि ताल त्वया दृष्टा पक्वतालोपमस्तनी। कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ॥ १८ ॥ यदि दृष्टा त्वया जम्बो जाम्बूनदसमप्रभा। प्रियां यदि विजानासि निःशङ्कं कथयस्व मे ॥ १६ ॥ अहो त्वं कर्णिकाराद्य पुष्पितः शोभसे भृशम्। कर्णि-

कारप्रियां साध्वीं शंस दृष्टा यदि प्रिया॥ २०॥ चूतनीप-महासालान् पनसान् कुररांस्तथा। दाड़िमानपि तान् गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः॥ २१॥ वकुलानथ पुन्नागान् चन्दनान् केतकांस्तथा। पृच्छन् रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लक्ष्यते॥ २२॥ अथवा मृगशावाक्षीं मृग जानासि मैथिलीम्। मृग-विप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत्॥२३॥ गज सा गज-नासोरूर्यदि दृष्टा त्वया भवेत्। तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वर वारण॥ २४॥ शार्दूल यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभा-नना। मैथिली मम विस्रब्धः कथयस्व न ते भयम्॥ २५॥ किं धावसि प्रिये नूनं दृष्टासि कमलेक्षणे। वृक्षैराच्छाद्य चा-त्मानं किं मां न प्रतिभाषसे॥ २६॥ तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेऽस्ति करुणा मयि। नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे॥ २७॥ पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि। धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम्॥ २८॥ नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनि। कृच्छ्रं प्राप्तं हि मां नूनं यथोपेक्षितु-मर्हसि॥ २९॥ व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः। विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया॥ ३०। नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुनासं शुभकुण्डलम्। पूर्णचन्द्रनिभं ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम्॥ ३१॥ सा हि चन्दनवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयकोचिता। कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भक्षिता शुभा॥ ३२॥ नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ। भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणांगदौ॥ ३३॥ मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै। सार्थेनैव परित्यक्ता भक्षिता बहुबान्धवा॥ ३४॥ हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसे त्वं प्रियां क्वचित्। हा प्रिये क्व गता भद्रे हा सीतेति पुनः पुनः॥ ३५॥ इत्येवं विल-पन् रामः परिधावद्वनाद्वनम्। क्वचिदुद्भ्रमते वेगात् क्वचिद्वि-भ्र-

मते बलात् ॥ ३६ ॥ क्वचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्-
परः। स वनानि नदीः शैलान् गिरिप्रस्रवणानि च ॥ ३७ ॥
काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः। तदा स गत्वा विपुलं
महद्वनं परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति। अनिष्ठिताशः स
चकार मार्गणे पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
षष्टितमः सर्गः।

—०—

दृष्ट्वाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः। रहितां पर्णशालां
च प्रविद्धान्यासनानि च ॥ १ ॥ अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं सन्निरीक्ष्य
च सर्वशः। उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ ॥ २ ॥
क्व नु लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता। केना हृता वा
सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया ॥ ३ ॥ वृक्षेणावार्य्य यदि मां
सीते हसितुमिच्छसि। अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुः-
खितम् ॥ ४ ॥ यैः परिक्रीड़से सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः। एते
हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायन्त्यस्राविलेक्षणाः ॥ ५ ॥ सीतया रहि-
तोऽहं वै न हि जीवामि लक्ष्मण। वृतं शोकेन महता सीता-
हरणजेन माम् ॥ ६ ॥ परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे
पिता। कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः ॥ ७ ॥ अपू-
रयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः। कामवृत्तमनार्य्यं मां
मृषावादिनमेव च ॥ ८॥ धिक् त्वामिति परे लोके व्यक्तं
वक्ष्यति मे पिता। विवशं शोकसन्तप्तं दीनं भग्नमनोरथम्
॥ ९ ॥ मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्त्तिर्नरमिवानृजुम्। क्व
गच्छसि वरारोहे मामोत्सृज्य सुमध्यमे ॥ १० ॥ त्वया विरहित-

स्याहं त्यक्ष्ये जीवितमात्मनः। इतीव विलपन् रामः सीता-दर्शनलालसः॥ ११॥ न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनका-त्मजाम्। अनासादयमानन्तं सीताशोकपरायणम्॥ १२॥ पङ्कमासाद्य विपुलं सीदन्तमिव कुञ्जरम्। लक्ष्मणो राममत्यर्थ-मुवाच हितकाम्यया॥ १३॥ मा विषादं महाबुद्धे कुरु यत्नं मया सह। इदं गिरिवनं वीर बहुकन्दरशोभितम्॥ १४॥ प्रियकाननसञ्चारा वनोन्मत्ता च मैथिली। सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम्॥ १५॥ सरितं वापि संप्राप्ता मीन-वंजुलसेविताम्। विलासयितुकामा वा लीना स्यात् कानने क्वचित्॥ १६॥ जिज्ञासमाना वैदेही त्वां मां च पुरुषर्षभ। तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन् क्षिप्रमेव यतावहे॥ १७॥ वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा। मन्यसे यदि काकुत्स्थ मास्म शोके मनः कृथाः॥ १८॥ एवमुक्तः स सौहार्दात् लक्ष्मणेन समाहितः। सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे॥ १९॥ तौ वनानि गिरींश्चैव सरितश्च सरांसि च। निखिलेन विचि-न्वन्तौ सीतां दशरथात्मजौ॥ २०॥ तस्य शैलस्य सानूनि शि-लाश्च शिखराणि च। निखिलेन विचिन्वन्तौ नैव तामभि-जग्मतुः॥ २१॥ विचिन्त्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत्। नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभाम्॥ २२॥ ततो दुःखाभिसन्तप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्। विचरन्दण्डकारण्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम्॥ २३॥ प्राप्स्यसे त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनकात्मजाम्। यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बद्ध्वा महीमिमाम्॥ २४॥ एवमुक्तस्तु वीरेण लक्ष्मणेन स राघवः। उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः॥ २५॥ वनं सुविचितं सर्वं पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः। गिरिश्चायं महाप्राज्ञ बहुकन्दरनिर्झरः॥ २६॥ न हि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम्। एवं

स विलपन् रामः सीताहरणकर्शितः। दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्त्तं विह्वलोभवत् ॥ २७ ॥ स विह्वलितसर्वाङ्गो गतबुद्धिर्विचेतनः। विषसादातुरो दीनो निश्वस्याशीतमायतम् ॥२८॥ बहुशः स तु निश्वस्य रामो राजीवलोचनः। हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो वाष्पगद्गदः ॥ २९ ॥ तं सान्त्वयामास ततो लक्ष्मणः प्रियबान्धवः। बहुप्रकारं शोकार्तः प्रश्रितः प्रश्रिताञ्जलिः ॥३०॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोष्ठपुटच्युतम्। अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राक्रोशत् स पुनः पुनः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकषष्टितमः सर्गः।

सीतामपश्यन्धर्मात्मा शोकोपहतचेतनः। विललाप महाबाहू रामः कमललोचनः ॥ १ ॥ पश्यन्निव च तां सीतामपश्यन्मन्मथार्दितः। उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम् ॥ २ ॥ त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतरा प्रिये। आवृणोषि शरीरन्ते मम शोकविवर्द्धनि ॥ ३ ॥ कदलीकाण्डसदृशौ कदल्या संवृतावुभौ। ऊरू पश्यामि ते देवि नासि शक्ता निगूहितुम् ॥ ४ ॥ कर्णिकारवनं भद्रे हसन्ती देवि सेवसे। अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ॥ ५ ॥ विशेषेणाश्रमस्याने हासोयं न प्रशस्यते। अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये ॥ ६ ॥ आगच्छ त्वं विशालाक्षि शून्योयमुटजस्तव। सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हृतापि वा ॥ ७ ॥ न हि सा विलपन्तं मामुपसंप्रेति लक्ष्मण। एतानि मृगयूथानि साश्रुनेत्राणि लक्ष्मण ॥ ८ ॥ शंसन्तीव हि मे देवीं भक्षितां रजनीचरैः।

हा ममार्य्ये क्व यातासि हा साध्वि वरवर्णिनि॥ ९॥ हा सकामाद्य कैकेयी देवि मेद्य भविष्यति। सीतया सह निर्य्यातो विना सीतामुपागतः॥ १०॥ कथं नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यमन्तःपुरं मम। निर्वीर्य्य इति लोको मां निर्दयश्चेति वक्ष्यति॥११॥ कातरत्वं प्रकाशं हि सीतापनयनेन मे। निवृत्तवनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम्॥ १२॥ कुशलं परिपृच्छन्तं कथं शक्ष्ये निरीक्षितुम्। विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तया॥१३॥ सुताविनाशसन्तप्तो मोहस्य वशमेष्यति। तात एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादिति। १४॥ अथवा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम्। स्वर्गोपि हि तया हीनः शून्य एवमतो मम॥१५॥ तन्मामुत्सृज्य हि वने गच्छायोध्यापुरीं शुभाम्। न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथञ्चन॥ १६॥ गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्वचनात्त्वया। अनुज्ञातोसि रामेण पालयेति वसुन्धराम्॥ १७॥ अम्बा च मम कैकेयी सुमित्रा च त्वया विभो। कौशल्यां च यथान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया॥ १८॥ रक्षणीया प्रयत्नेन भवता ब्रह्मचारिणा। सीतायाश्च विनाशोयं मम चामित्रसूदन। विस्तरेण जनन्या मे विनिवेद्यस्त्वया भवेत्॥ १९॥ इति विलपति राघवे तु दीने वनमुपगम्य तया विना। सुकेश्या भयविकलमुखस्तु लक्ष्मणोपि व्यथितमना भृशमातुरो बभूव॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
द्विषष्टितमः सर्गः।

स राजपुत्रः प्रियया विहीनः शोकेन मोहेन च पीड्यमानः।
विषादयन् भ्रातरमार्त्तरूपो भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ॥१॥
स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुले तु रामः।
उवाच वाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिश्वस्य रुदन् सशोकम् ॥२॥
न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुन्धरायाम्।
शोकानुशोको हि परम्पराया मामेति भिन्दन् हृदयं मनश्च ॥ ३ ॥
पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि पापानि कर्माण्यसकृत् कृतानि।
तत्रायमद्यापतितो विपाको दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ ४ ॥
राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः।
सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥ ५ ॥
सर्वन्तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे वनमेत्य क्लेशम्। सीता-
वियोगात् पुनरप्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसोपदीप्तः ॥ ६ ॥ सा
नूनमार्य्या मम राक्षसेन ह्यभ्याहृता खं समुपेत्य भीरुः। अप-
स्वरं सुस्वरविप्रलापा भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥ तौ
लोहितस्य प्रियदर्शनस्य सदोचितावुत्तमचन्दनस्य। वृत्तौ
स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ नूनं प्रियाया मम नाभिपातः ॥ ८ ॥
तत् श्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रलापं तस्या मुखं कुञ्चितकेशभारम्। रक्षो-
वशं नूनमुपागताया न भ्राजते राहुमुखे यथेन्दुः ॥ ९ ॥ तां
हारपाशस्य सदोचितां तां ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः।
रक्षांसि नूनं परिपीतवन्ति शून्ये हि भित्वा रुधिराशनानि ॥१०॥
मया विहीना विजने वने सा रक्षोभिराहृत्य विकृष्यमाणा।
नूनं विनादं कुररीव दीना सा मुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ॥ ११ ॥
अस्मिन्मया सार्द्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा। कान्त-
स्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ॥ १२॥
गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम्।
अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि नैकाकिनी याति हि सा कदा-

चित्॥ १३॥ पद्मानना पद्मपलाशनेत्रा पद्मानि वानेतुमभिप्रयाता। तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचित् मया विना गच्छति पङ्कजानि॥ १४॥ कामं त्विदं पुष्पितवृक्षषण्डं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम्। वनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी साति बिभेति भीरुः॥ १५॥ आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन्। मम प्रिया सा क्व गता हृता वा शंसस्व मे शोकहतस्य सर्वम्॥ १६॥ लोकेषु सर्वेषु न वास्ति किञ्चिद्यत्ते न नित्यं विदितं भवेत्तत्। शंसस्व वायो कुलपालिनीं तां मृता हृता वा पथि वर्त्तते वा॥ १७॥ इतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपन्तमेवम्। उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो न्याये स्थितः कालयुतञ्च वाक्यम्॥ १८॥ शोकं विसृज्याद्य धृतिं भजस्व सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः। उत्साहवन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु॥ १९॥ इतीव सौमित्रिमुदग्रपौरुषं ब्रुवन्तमार्त्तं रघुवंशसत्तमः। न चिन्तयामास धृतिं विमुक्तवान् पुनश्च दुःखं महदप्युपागमत्॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः।

स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्। शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम्॥ १॥ अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता। एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः पुनरेव हि॥ २॥ नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः। तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्वा राममब्रवीत्॥ ३॥ नैतां पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे। क्व नु सा देशमापन्ना

वैदेही क्लेशनाशिनी ॥ ४ ॥ न हि तं वेद्मि वै राम यत्र सा तनु-
मध्यमा। लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः सन्तापमोहितः ॥ ५ ॥
रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम्। स तामुपस्थितो
रामः क्व सोतेत्येवमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधा-
र्हेण हृतामपि। न तां शशंसु रामाय तथा गोदावरी नदी
॥ ७ ॥ ततः प्रचोदिता भूतैः शंसास्मै प्रियामिति। न च
सा ह्यवदत् सीतां पृष्टा रामेण शोचता ॥ ८ ॥ रावणस्य च
तद्रूपं कर्मापि च दुरात्मनः। ध्यात्वा भयात्तु वैदेहीं सा न
नदी शशंस ह ॥ ९ ॥ निराशस्तु तया नद्या सीताया दर्शने कृतः।
उवाच रामः सौमित्रिं सीतादर्शनकर्शितः ॥ १० ॥ एषा गोदा-
वरी सौम्य किञ्चिन्न प्रतिभाषते। किन्तु लक्ष्मण वक्ष्यामि स-
मेत्य जनकं वचः ॥ ११ ॥ मातरं चैव वैदेह्या विना तामहमप्रि-
यम्। या मे राज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः ॥ १२ ॥ सर्वं
व्यपानयच्छोकं वैदेही क्व नु सा गता। ज्ञातिवर्गविहीनस्य
वैदेहीमप्यपश्यतः ॥ १३ ॥ मन्ये दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम
जाग्रतः। मन्दाकिनीं जनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १४ ॥
सर्वाण्यनुचरिष्यामि यदि सीता हि लभ्यते। एते महामृगा
वीर मामीक्षन्ते पुनः पुनः ॥ १५ ॥ वक्तुकामा इव हि मे इङ्गि-
तान्युपलक्षये। तांस्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह ॥ १६ ॥
क्व सीतेति निरीक्षन् वै बाष्पसंरुद्धया गिरा। एवमुक्ता नरे-
न्द्रेण ते मृगाः सहसोत्थिताः ॥ १७ ॥ दक्षिणाभिमुखाः सर्वे
दर्शयन्तो नभस्थलम्। मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामभ्य-
पद्यत ॥ १८ ॥ तेन मार्गेण गच्छन्तो निरीक्षन्ते नराधिपम्।
येन मार्गं च भूमिं च निरीक्षन्ते स्म ते मृगाः ॥ १९ ॥ पुनर्नदन्तो
गच्छन्ति लक्ष्मणेनोपलक्षिताः। तेषां वचनसर्वस्वं लक्षयामास
चेङ्गितम् ॥ २० ॥ उवाच लक्ष्मणो धीमान् ज्येष्ठं भ्रातरमार्त-

वत्। क्व सीतेति त्वया पृष्टा यदिमे सहसोत्थिताः॥ २१॥ दर्शयन्ति क्षितिं चैव दक्षिणां च दिशं खगाः। साधु गच्छावहे देव दिशमेतां च नैरृतिम्॥ २२॥ यदि तस्यागमः कश्चिदार्या वा साथ लक्ष्यते। बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम्॥ २३॥ लक्ष्मणानुगतः श्रीमान् वीक्षमाणो वसुन्धराम्। एवं सम्भाषमाणौ तौ अन्योन्यं भ्रातरावुभौ॥२४॥ वसुन्धरायां पतितपुष्पमार्गमपश्यताम्। पुष्पवृष्टिं निपतितां दृष्ट्वा रामो महीतले॥ २५॥ उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः। अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण॥ २६॥ अपि नद्धानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने। मन्ये सूर्य्यश्च वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी॥ २७॥ अभिरक्षन्ति पुष्पाणि प्रकुर्वन्तो मम प्रियम्। एवमुक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं पुरुषर्षभम्॥ २८॥ उवाच रामो धर्मात्मा गिरिं प्रस्रवणाकुलम्। कच्चित् क्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी॥ २९॥ रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया। क्रुद्धोऽब्रवीत् गिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा॥ ३०॥ तां हेमवर्णां हेमाङ्गीं सीतां दर्शय पर्वत। यावत् सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम्॥ ३१॥ एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मैथिलीं प्रति। दर्शयन्निव तां सीतां नादर्शयत राघवे॥३२॥ ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम्। मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि॥ ३३॥ असेव्यः सर्वतश्चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः। इमां वा सरितं चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण॥ ३४॥ यदि नाख्याति मे सीतामद्य चन्द्रनिभाननाम्। एवं प्ररुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा॥ ३५॥ ददर्श भूमौ निष्क्रान्तं राक्षसस्य पदं महत्। त्रस्ताया रामकांक्षिण्याः प्रधावन्त्या इतस्ततः॥ ३६॥ राक्षसेनानुसृप्ताया वैदेह्याश्च पदानि तु। स समीक्ष्य परिक्रान्तं सी-

ताया राक्षसस्य च ॥ ३७ ॥ भग्नं धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथम् । सम्भ्रान्तहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम् ॥ ३८ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः कीर्णाः कनकबिन्दवः । भूषणानां हि सौमित्रे माल्यानि विविधानि च ॥ ३९ ॥ तप्तबिन्दुनिकाशैश्च चित्रैः क्षतजबिन्दुभिः । आवृतं पश्य सौमित्रे सर्वतो धरणी-तलम् ॥ ४० ॥ मन्ये लक्ष्मण वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः । भित्त्वा भित्त्वा विभक्ता वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ ४१ ॥ तस्या निमित्तं सीताया द्वयोर्विवदमानयोः । बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह ॥ ४२ ॥ मुक्तामणिचितं चेदं रमणीयं विभूषितम् । धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद्धनुः ॥ ४३ ॥ राक्षसानामिदं वत्स सुराणामथवापि वा । तरुणादित्यसङ्काशं वैदूर्य्यगुलिकाचितम् ॥ ४४ ॥ विशीर्णं पतितं भूमौ कवचं कस्य काञ्चनम् । छत्रं शतशलाकञ्च दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ ४५ ॥ भग्नदण्डमिदं सौम्य भूमौ कस्य निपातितम् । काञ्चनोरश्छ-दाश्चेमे पिशाचवदनाः खराः ॥ ४६ ॥ भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे । दीप्तपावकसङ्काशो द्युतिमान् समर-ध्वजः ॥ ४७ ॥ अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य सांग्रामिको रथः । रथाक्ष-मात्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः ॥ ४८ ॥ कस्येमे निहिता बाणाः प्रकीर्णा घोरदर्शनाः । शरावरौ शरैः पूर्णौ विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण ॥ ४९ ॥ प्रतोदाभीषुहस्तोयं कस्य वा सारथि-र्हतः । पदवी पुरुषस्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः ॥ ५० ॥ वैरं शतगुणं पश्य मम तैर्जीवितान्तकम् । सुघोरहृदयैः सौम्य राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ ५१ ॥ हृता मृता वा वैदेही भक्षिता वा तपस्विनी । न धर्मस्त्रायते सीतां ह्रियमाणां महावने ॥ ५२ । भक्षितायां हि वैदेह्यां हृतायामपि लक्ष्मण । के हि लोके प्रियं कर्त्तुं शक्ताः सौम्य ममेश्वराः ॥ ५३ ॥ कर्तारमपि

लोकानां शूरं करुणवेदिनम्। अज्ञानादवमन्येरन् सर्वभूतानि लक्ष्मण॥ ५४॥ मृदुं लोकहिते युक्तं दान्तं करुणवेदिनम्। निर्वीर्य्य इति मन्यन्ते नूनं मां त्रिदशेश्वराः॥ ५५॥ मां प्राप्य हि गुणो दोषः संवृतः पश्य लक्ष्मण। अद्यैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च॥ ५६॥ संहृत्यैव शशिज्योत्स्नां महान् सूर्य्य इवोदितः। संहृत्यैव गुणान् सर्वान्मम तेजः प्रकाशते॥ ५७॥ नैव यक्षा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः। किन्नरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण॥ ५८॥ ममास्त्रबाणसम्पूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण। असम्पातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम्॥ ५९॥ सन्निरुद्धग्रहगणं आवारितनिशाकरम्। विप्रनष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम्॥ ६०॥ विनिर्मथितशैलाग्रं शुष्यमाणञ्च सागरम्। ध्वस्तद्रुमलतागुल्मं विप्रणाशितकाननम्॥ ६१॥ त्रैलोक्यं तु करिष्यामि संयुक्तं कालकर्मणा। न ते कुशलिनीं सीतां प्रदास्यन्ति ममेश्वराः॥ ६२॥ अस्मिन् मुहूर्त्ते सौमित्रे मम द्रक्ष्यन्ति विक्रमम्। नाकाशमुत्पतिष्यन्ति सर्वभूतानि लक्ष्मण॥ ६३॥ मम चापगुणान्मुक्तैर्बाणजालैर्निरन्तरम्। मर्दितं सर्वतश्चैव ध्वस्तभ्रान्तमृगद्विजम्॥ ६४॥ समाकुलममर्य्यादं जगत् पश्याद्य लक्ष्मण। आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकदुरावरैः॥ ६५॥ करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम्। मम रोषप्रयुक्तानां विशिखानां बलं सुराः॥ ६६॥ द्रक्ष्यन्त्यद्य विमुक्तानां अमर्षाद्दूरगामिनाम्। नैव देवा न दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः॥ ६७॥ भविष्यन्ति मम क्रोधात् त्रैलोक्येऽपि प्रणाशिते। देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि॥ ६८॥ बहुधा निपतिष्यन्ति बाणौघैः शकलीकृताः। निर्मर्य्यादानिमान् लोकान् करिष्याम्यद्य सायकैः॥ ६९॥ हृतां मृतां वा सौमित्रे न दास्यन्ति ममेश्वराः। तथारूपां

ष्हि वैदेहीन्नदास्यन्ति यदि प्रियाम्॥ ७० ॥ नाशयामि जगत् सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्। यावद्दर्शनमस्या वै तापयामि च सायकैः॥ ७१ ॥ इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः स्फुरमाणोष्ठसंपुटः। वल्कलाजिनमाबध्य जटाभारमबन्धयत्॥ ७२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य रामस्य तथाभूतस्य धीमतः। त्रिपुरं जघ्नुषः पूर्वं रुद्रस्येव बभौ तनुः॥ ७३ ॥ लक्ष्मणादथ चादाय रामो निष्पीड्य कार्मुकम्। शरमादाय सन्दीप्तं घोरमाशीविषोपमम्॥ ७४ ॥ सन्दधे धनुषि श्रीमान् रामः परपुरञ्जयः। युगान्ताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत्॥ ७५ ॥ यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो यथाविधिः। नित्यं न प्रतिहन्यन्ते सर्वभूतेषु लक्ष्मण। तथाहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्योऽस्म्यसंशयम्॥ ७६ ॥ पुरेव मे चारुदतीमनिन्दितां दिशन्ति सीतां यदि नाद्य मैथिलीम्। स देवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत् सशैलं परिमर्दयाम्यहम्॥ ७७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
चतुःषष्टितमः सर्गः।

—०—

तप्यमानं तदा रामं सीताहरणकर्शितम्। लोकानामभवे युक्तं सांवर्तकमिवानलम्॥ १॥ वीक्षमाणं धनुः सज्जं निश्वसन्तं पुनः पुनः। दग्धुकामं जगत् सर्वं युगान्ते च यथा हरम्॥ २॥ अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं स लक्ष्मणः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता॥ ३॥ पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः। न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि॥ ४॥ चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा। एतच्च नियतं नित्यं त्वयि चानुत्तमं यशः॥ ५॥ एकस्य नाप-

राघेन लोकान् हन्तुं त्वमर्हसि । ननु जानामि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ ६ ॥ केन वा कस्य वा हेतोः संयुगः सपरिच्छदः । खुरनेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिन्दुभिः ॥ ७ ॥ देशो निर्वृत्तसंग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज । एकस्य तु विमर्दोयं न द्वयोर्वदताम्बर ॥ ८ ॥ न हि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् । नैकस्य तु कृते लोकान्विनाशयितुमर्हसि ॥ ९ ॥ युक्तदण्डा हि मृदवः प्रशान्ता वसुधाधिपाः । सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः ॥ १० ॥ कोनुदारप्रणाशन्ते साधु मन्येत राघव । सरितः सागराः शैला देवगन्धर्वदानवाः ॥११॥ नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्येव साधवः । येन राजन् हृता सीता तमन्वेषितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मद्द्वितीयो धनुष्पाणिः सहायैः परमर्षिभिः । समुद्रं वा विचेष्यामः पर्वतांश्च वनानि च ॥१३॥ गुहाश्च विविधा घोराः पद्मिन्यो विविधास्तथा । देवगन्धर्वलोकांश्च विचेष्यामः समाहिताः ॥ १४ ॥ यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्य्यापहारिणम् । न चेत् साम्ना प्रदास्यन्ति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः । कोशलेन्द्र ततः पश्चात् प्राप्तकालं करिष्यसि ॥१५॥ शीलेन साम्ना विनयेन सीतां नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र । ततः समुत्सादय हेमपुङ्खैः महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

तं तथा शोकसन्तप्तं विलपन्तमनाथवत् । मोहेन महता युक्तं परिद्यूनमचेतसम् ॥ १ ॥ ततः सौमित्रिराश्वास्य मुहूर्तादिव लक्ष्मणः । रामं सम्बोधयामास चरणौ चाभिपीड़यन् ॥२॥

महता तपसा चापि महता चापि कर्मणा। राज्ञा दशरथे-
नासील्लब्धो मृतमिवामरैः॥ ३॥ तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगा-
न्महीपतिः। राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथाश्रुतम्॥ ४॥
यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ न सहिष्यसे। प्राकृतश्चाल्प-
सत्वश्च इतरः कः सहिष्यति॥ ५॥ आश्वसिहि नरश्रेष्ठ प्राणिनः
कस्य नापदः। संस्पृशन्त्यग्निवद्राजन् क्षणेन व्यपयान्ति च
॥ ६॥ लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुषात्मजः। गतः शक्रेण
सालोक्यमनयस्तं समस्पृशत्॥ ७॥ महर्षिर्यो वशिष्ठस्तु यः
पितुर्नः पुरोहितः। अह्ना पुत्रशतं जज्ञे तथैवास्य पुनर्हतम्
॥ ८॥ या चेयं जगतो माता सर्वलोकनमस्कृता। अस्याश्च
चलनं भूमेर्दृश्यते कोशलेश्वर॥९॥ यौ धर्मौ जगतो नेत्रौ यत्र
सर्वं प्रतिष्ठितम्। आदित्यचन्द्रौ ग्रहणमभ्युपेतौ महाबलौ॥१०॥
सुमहान्त्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ। न देवस्य प्रमुञ्चन्ति
सर्वभूतानि देहिनः॥ ११॥ शक्रादिष्वपि देवेषु वर्त्तमानौ
नयानयौ। श्रूयते नरशार्दूल न त्वं व्यथितुमर्हसि॥ १२॥
मृतायामपि वैदेह्यां नष्टायामपि राघव। शोचितुं नार्हसे वीर
यथान्यः प्राकृतस्तथा॥ १३॥ त्वद्विधा न हि शोचन्ति सततं
सर्वदर्शनाः। सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः
॥ १४॥ तत्त्वतो हि नरश्रेष्ठ बुद्ध्या समनुचिन्तय। बुद्ध्या युक्ता
महाप्राज्ञा विजानन्ति शुभाशुभे॥ १५॥ अदृष्टगुणदोषाणा-
मध्रुवाणां तु कर्मणाम्। नान्तरेण क्रियान्तेषां फलमिष्टं च
वर्त्तते॥ १६॥ मामेवं हि पुरा वीर त्वमेव बहुशोक्तवान्।
अनुशिष्याद्धि को नु त्वां अपि साक्षात् बृहस्पतिः॥१७॥ बुद्धिश्च
ते महाप्राज्ञ देवैरपि दुरन्वया। शोकेनाभिप्रसुप्तन्ते ज्ञानं
सम्बोधयाम्यहम्॥ १८॥ दिव्यं च मानुषं चैवमात्मनश्च परा-
क्रमम्। इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे॥ १९॥

किं ते सर्व्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ। तमेव तु रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः।

—०—

पूर्व्वजोऽप्युक्तवाक्यस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितम्। सारग्राही महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १ ॥ स निगृह्य महाबाहुः प्रवृद्धं रोषमात्मनः। अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ किं करिष्यावहे वत्स क्व वा गच्छाव लक्ष्मण। केनोपायेन पश्यावः सीतामिह विचिन्तय ॥ ३ ॥ तं तथा परितापार्तं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्। इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ४ ॥ राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतम्। सन्तीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कन्दराणि च ॥ ५ ॥ गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुलाः। आवासाः किन्नराणां च गन्धर्व्वभवनानि च ॥ ६ ॥ तानि युक्तो मया सार्द्धं समन्वेषितुमर्हसि। त्वद्विधा बुद्धिसम्पन्ना महात्मानो नरर्षभाः ॥ ७ ॥ आपत्सु न प्रकम्पन्ते वायुवेगैरिवाचलाः। इत्युक्तस्तद्वनं सर्व्वं विचचार सलक्ष्मणः ॥ ८ ॥ क्रुद्धो रामः शरं घोरं सन्धाय धनुषि क्षुरम्। ततः पर्व्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ॥ ९ ॥ ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम्। तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १० ॥ अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः। गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति काननम् ॥ ११ ॥ भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम्। एवं बधिष्ये

दीप्ताग्रैः शरैर्घोरैरजिह्मगैः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वाभ्यपतत् द्रष्टुं सन्धाय धनुषि क्षुरम् । क्रुद्धो रामः समुद्रान्तां चालयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तं दीनदीनया वाचा सफेनं रुधिरम्वमन् । अभ्यभाषत पक्षी स रामं दशरथात्मजम् ॥ १४ ॥ यामौषधीमिवायुष्मन् अन्वेषसि महावने । सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥ १५ ॥ त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव । ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा ॥ १६ ॥ सीतामभ्यवपन्नोहं रावणश्च रणे प्रभो । विध्वंसितरथच्छत्रः पतितो धरणीतले ॥ १७ ॥ एतदस्य धनुर्भग्नमेते चास्य शरास्तथा । अयमस्य रणे राम भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ १८ ॥ अयन्तु सारथिस्तस्य मत्पक्षनिहतो भुवि । परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्वा खड्गेन रावणः ॥ १९ ॥ सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् । रक्षसा निहतं पूर्वं मा न हन्तुं त्वमर्हसि ॥ २० ॥ रामस्तस्य तु विज्ञाय सीतासक्तां प्रियां कथाम् । गृध्रराजं परिष्वज्य परित्यज्य महद्धनुः ॥ २१ ॥ निपपातावशो भूमौ रुरोद सहलक्ष्मणः । द्विगुणीकृततापार्त्तो रामो धीरतरोपि सन् ॥ २२ ॥ एकमेकायने कृच्छ्रे निश्वसन्तं मुहुर्मुहुः । समीक्ष्य दुःखितो रामः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ राज्याद्भ्रष्टं वने वासः सीता नष्टा मृतो द्विजः । ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्दहेदपि हि पावकम् ॥ २४ ॥ सम्पूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् । सोपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत् सरितांपतिः ॥ २५ ॥ नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तोस्मिन् सचराचरे । येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा ॥ २६ ॥ अयं पितुर्वयस्यो मे गृध्रराजो महाबलः । शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययात् ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहलक्ष्मणः । जटायुषं च पस्पर्श पितृस्नेहं निदर्शयन् ॥ २८ ॥ निकृत्तपक्षं

रुधिरावसिक्तं तं गृध्रराजं परिगृह्य राघवः । क्व मैथिली प्राणसमा गतेति विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सप्तषष्टितमः सर्गः ।

रामः प्रेक्ष्य तु तं गृध्रं भुवि रौद्रेण पातितम् । सौमित्रिं मित्रसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ममायं नूनमर्थेषु यतमानो विहङ्गमः । राक्षसेन हतः संख्ये प्राणांस्त्यजति मत्कृते ॥ २ ॥ अतिखिन्नः शरीरेऽस्मिन् प्राणो लक्ष्मण विद्यते । तथा स्वरविहीनोऽयं विक्लवं समुदीक्षते ॥ ३ ॥ जटायो यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहरितुं पुनः । सीतामाख्याहि भद्रन्ते बधमाख्याहि चात्मनः ॥ ४ ॥ किंनिमित्तो जहारार्य्यां रावणस्तस्य किं मया । अपराधं तु यं दृष्ट्वा रावणेन हृता प्रिया ॥ ५ ॥ कथं तच्चन्द्रसङ्काशं मुखमासीन्मनोहरम् । सीतया कानि चोक्तानि तस्मिन् काले द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ कथंवीर्य्यः कथंरूपः किंकर्मा स च राक्षसः । क्व चास्य भवनं तात ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ७ ॥ तमुद्वीक्ष्य स धर्मात्मा विलपन्तमनन्तकम् । वाचा विक्लवया राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ सा हृता राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । मायामास्थाय विपुलां वातदुर्दिनसङ्कुलाम् ॥ ९ ॥ परिक्लान्तस्य मे तात पक्षौ छित्वा निशाचरः । सीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १० ॥ उपरुध्यन्ति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघव । पश्यामि वृक्षान् सौवर्णान् उशीरकृतमूर्धजान् ॥ ११ ॥ येन याति मुहूर्त्तेन सीतामादाय रावणः । विप्रनष्टं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रति-

पद्यते ॥ १२ ॥ विन्दो नाम मुहूर्त्तोसौ न च काकुत्स्थ सोबुधत्। झषवद्वडिशं गृह्य चिप्रमेव विनश्यति ॥ १३ ॥ न च त्वयान्यथा कार्य्या जनकस्य सुतां प्रति। वैदेह्यां रंस्यसे चिप्रं हत्वा तं रणमूर्धनि ॥ १४ ॥ असंमूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्यनुभाषतः। आस्यात् सुस्राव रुधिरं म्रियमाणस्य सामिषम् ॥१५॥ पुत्रो विश्रवसः साचात् भ्राता वैश्रवणस्य च। इत्युक्त्वा दुर्लभान् प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ १६ ॥ ब्रूहि ब्रूहीति रामस्य ब्रुवाणस्य कृताञ्जलेः। त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य प्राणा जग्मुर्विहायसम् ॥ १७ । स निक्षिप्य शिरो भूमौ प्रसार्य्य चरणौ तथा। विक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८ ॥ तं गृध्रं प्रेच्य ताम्राचं गतासुमचलोपमम्। रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९ ॥ बहूनि रक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम्। अनेन दण्डकारण्ये विशीर्णमिह पक्षिणा ॥ २० ॥ अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः। सोयमद्य हतः शेते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २१ ॥ पश्य लक्ष्मण गृध्रोयमुपकारी हतश्च मे। सीतामभ्यवपन्नो हि रावणेन बलीयसा ॥२२ ॥ गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत्। मम हेतोरयं प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३ ॥ सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः। शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥ सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम्। यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परन्तप ॥ २५ ॥ राजा दशरथः श्रीमान् यथा मम महायशाः। पूजनीयश्च मान्यश्च तथायं पतगेश्वरः ॥२६॥ सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकम्। गृध्रराजं दिधक्ष्यामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७ ॥ नाथं पतगलोकस्य चितिमारोपयाम्यहम्। इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसा ॥ २८ ॥ या गतिर्यज्ञशीलानामा-

च्छिताग्नेश्च या गतिः । अपरावर्त्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥ २९ ॥ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् । गृध्रराज महासत्व संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम् । ददाह रामो धर्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखितः ॥ ३१ ॥ रामोपि सहसौमित्रिर्वनं यात्वा स वीर्य्यवान् । स्थूलान् हत्वा महीरोहाननुतस्तार तं द्विजम् ॥ ३२ ॥ रोहिमांसानि चोद्धृत्य पेशीकृत्वा महायशाः । शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले ॥ ३३ ॥ यत्तत् प्रेतस्य मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः । तत् स्वर्गगमनं क्षिप्रं तस्य रामो जजाप ह ॥ ३४ ॥ ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ । उदकञ्चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥ २५ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना जलं गृध्राय राघवौ । स्नात्वा तौ गृध्रराजाय उदकं चक्रतुस्तदा ॥ ३६ ॥ स गृध्रराजः कृतवान् यशस्करं सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः । महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३७ ॥ कृतोदकौ तावपि पक्षिसत्तमे स्थिरां च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः । प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो वनं सुरेन्द्राविव विष्णुवासवौ ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
अष्टषष्टितमः सर्गः ।

कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ रामलक्ष्मणौ । अवेक्षन्तौ वने सीतां जग्मतुः पश्चिमां दिशम् ॥ १ ॥ तां दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ । अविप्रहतमैक्ष्वाकौ पन्थानं प्रतिपेदतुः ॥ २ ॥ गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितम् । आवृतं

सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ३ ॥ व्यतिक्रम्य तु वेगेन
गृहीत्वा दक्षिणां दिशम् । सुभीमं तन्महारण्यं व्यतीयातौ
महाबलौ ॥ ४ ॥ ततः परं जनस्थानात् त्रिक्रोशं गम्य राघवौ ।
क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ ॥ ५ ॥ नानामेघघन-
प्रख्यं प्रहृष्टमिव सर्वतः । नानावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगपक्षिगणै-
र्युतम् ॥ ६ ॥ दिदृक्षमाणौ वैदेहीं तद्वनन्तौ विचिन्वतुः । तत्र
तत्रावतिष्ठन्तौ सीताहरणदुःखितौ ॥ ७ ॥ ततः पूर्वेण तौ
गत्वा त्रिक्रोशं भ्रातरौ तदा । क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गा-
श्रममन्तरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तु तद्वनं घोरं बहुभीममृगद्विजम् ।
नानावृक्षसमाकीर्णं सर्वं गहनपादपम् ॥ ९ ॥ ददृशाते गिरौ
तत्र दरीं दशरथात्मजौ । पातालसमगम्भीरां तमसा नित्य-
संवृताम् ॥ १० ॥ आसाद्य च नरव्याघ्रौ दर्य्यास्तस्या विदूरतः ।
ददृशतुर्महारूपां राक्षसीं विकृताननाम् ॥ ११ ॥ भयदामल्प-
सत्वानां वीभत्सां रौद्रदर्शनाम् । लम्बोदरीन्तीक्ष्णदंष्ट्रां करालां
परुषत्वचम् ॥ १२ ॥ भक्षयन्तीं मृगान् भीमान् विकटां मुक्त-
मूर्धजाम् । अवैक्षतां तु तौ तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
सा समासाद्य तौ वीरौ व्रजन्तं भ्रातुरग्रतः । एहि रंस्यावहे-
त्युक्त्वा समालम्भत लक्ष्मणम् ॥ १४ ॥ उवाच चैनं वचनं सौमि-
त्रिमुपगृह्य च । अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः
॥ १५ ॥ नाथ पर्वतदुर्गेषु नदीनां पुलिनेषु च । आयुश्चिर-
मिदं वीर त्वं मया सह रंस्यसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तु कुपितः
खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः । कर्णनासस्तनं तस्या निचकर्तारि-
सूदनः ॥ १७ ॥ कर्णनासे निकृत्ते तु विस्वरं विननाद सा ।
यथागतं प्रदुद्राव राक्षसी घोरदर्शना ॥ १८ ॥ तस्यां गतायां
गहनं व्रजन्तौ वनमोजसा । आसेदतुरमित्रघ्नौ भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ।

अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २० ॥ स्पन्दते मे दृढं बाहुरुद्विग्नमिव मे मनः । प्रायशश्चाप्यनिष्टानि निमित्तान्युपलक्षये ॥ २१ ॥ तस्मात् सज्जीभवार्य्य त्वं कुरुष्व वचनं मम । ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति सम्भ्रम् ॥ २२ ॥ एष वञ्जुलको राम पक्षी परमदारुणः । आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्द्दति ॥ २३ । तयोरन्वेषतोरेवं सर्वन्तद्वनमोजसा । सञ्जज्ञे विपुलः शब्दः प्रभञ्जन्निव तद्वनम् ॥ २४ ॥ संवेष्टितमिवात्यर्थं गहनं मातरिश्वना । वनस्य तस्य शब्दोभूद्वनमापूरयन्निव ॥ २५ ॥ तं शब्दं कांक्षमाणस्तु रामः खड्गी सहानुजः । ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६ ॥ आसेदतुश्च तद्रक्षः तावुभौ प्रमुखे स्थितम् । विवृद्धमशिरोग्रीवं कबन्धमुदरेमुखम् ॥ २७ ॥ रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् । नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥२८॥ अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता । महापक्ष्मेण पिङ्गेन विपुलेनायतेन च ॥ २९ ॥ एकेनोरसि घोरेण नयनेन सुदर्शिना । महादंष्ट्रोपपन्नन्तं लेलिहा" महामुखम् ॥३०॥ भक्षयन्तं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विजान् । घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ॥ ३१ ॥ कराभ्यां विविधान् गृह्य ऋक्षान् पक्षिगणान् मृगान् । आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान् मृगयूथपान् ॥ ३२ ॥ स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रात्रोः प्रपन्नयोः । अथ तत् समतिक्रम्य क्रोशमात्रं ददर्शतुः ॥ ३३ ॥ महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतम् । कबन्धमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥ स महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य्य विपुलौ भुजौ । जग्राह सहितावेव राघवौ पीड़यन् बलात् ॥ ३५ ॥ खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजौ महाभुजौ । भ्रातरौ विवशं प्राप्तौ कृष्यमाणौ महाबलौ ॥ ३६ ॥ तत्र धैर्य्याच्च शूरस्तु राघवो

नेव विद्यते। बाल्यादनाश्रयाच्चैव लक्ष्मणस्त्वभिविव्यथ॥ ३७॥ उवाच च विषण्ण: सन् राघवं राघवानुज:। पश्य मां विवशं वीर राक्षसस्य वशङ्गतम्॥ ३८॥ मयैकेन तु निर्युक्त: परिमुच्यस्व राघव। मां हि भूतबलिं दत्वा पलायस्व यथासुखम्॥ ३९॥ अधिगन्तासि वैदेहीमचिरेणेति मे मति:। प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ पितृपैतामहीं महीम्॥ ४०॥ तत्र मां राम राज्यस्थ: स्मर्तुमर्हसि सर्वदा। लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम: सौमित्रिमब्रवीत्॥ ४१॥ मास्म त्रासं कृथा वीर न हि त्वादृग्विषीदति। एतस्मिन्नन्तरे क्रूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ ४२॥ तावुवाच महाबाहु: कबन्धो दानवोत्तम:। कौ युवां वृषभस्कन्धौ महाखड्गधनुर्धरौ॥ ४३॥ घोरं देशमिमं प्राप्तौ दैवेन मम चाक्षुषौ। वदतां कार्य्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम्॥ ४४॥ इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्त्तस्येह तिष्ठत:। सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्षभौ॥४५॥ मां तूर्णमनुसंप्राप्तौ दुर्लभं जीवितं हि वाम्। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य दुरात्मन:॥ ४६॥ उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता। कृच्छ्रात् कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम॥ ४७॥ व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य तां प्रियाम्। कालस्य सुमहद्वीर्य्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण॥ ४८॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनै: पश्य मोहितौ। नातिभारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण॥ ४९॥ शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे। कालाभिपन्ना: सीदन्ति यथा वालुकसेतव:॥ ५०॥ इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो महायशा दाशरथि: प्रतापवान्। अवेक्ष्य सौमित्रिमुदग्रविक्रम: स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत्॥ ५१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे एकोनसप्ततितम: सर्ग:।

तौ तु तत्र स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । बाहुपाश परिक्षिप्तौ कबन्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तिष्ठतः किन्नु मां दृष्ट्वा क्षुधार्तं क्षत्रियर्षभौ । आहारार्थं तु सन्दिष्टौ दैवेन हतचेतनौ ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा । उवाचार्तिसमापन्नो विक्रमे कृतनिश्चयः ॥ ३ ॥ त्वां च मां च पुरा तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः । तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिन्द्यावहे गुरू ॥ ४ ॥ भीषणोयं महाकायो राक्षसो भुजविक्रमः । लोकं ह्यविजितं कृत्वा ह्यावां हन्तुमिहेच्छति ॥ ५ ॥ निश्चेष्टानां बधो राजन् कुत्सितो जगतीपतेः । क्रतुमध्योपनीतानां पशूनामिव राघव ॥ ६ ॥ एतत् सञ्जल्पितं श्रुत्वा तयोः क्रुद्धस्तु राक्षसः । विदार्य्यास्यं ततो रौद्रं तौ भक्षयितुमारभत् ॥ ७ ॥ ततस्तौ देशकालज्ञौ खड्गाभ्यामेव राघवौ । अच्छिन्दन्तां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदेशयोः ॥ ८ ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः । चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥ ९ ॥ स पपात महाबाहुः छिन्नबाहुर्महास्वनः । खञ्च गाञ्च दिशश्चैव नादयन् जलदो यथा ॥ १० ॥ स निकृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः । दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवां इति दानवः ॥ ११ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः । शशंस तस्य काकुत्स्थः कबन्धस्य महाबलः ॥ १२ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः । तस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं मां च लक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ माता प्रतिहृते राज्ये रामः प्रब्राजितो वनम् । मया सह चरत्येष भार्य्यया च महद्वनम् ॥ १४ ॥ अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने । रक्षसापहृता भार्य्या यामिच्छन्ताविहागतौ ॥ १५ ॥ त्वं तु को वा किमर्थ च कबन्धसदृशो वने । आस्येनोरसि दीप्तेन भग्नजङ्घो विचेष्टसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तः कबन्धस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः ।

उवाच वचनं प्रीतस्तदिन्द्रवचनं स्मरन्॥ १७॥ स्वागतं वां नरव्याघ्रौ दिष्ट्या पश्यामि वामहम्। दिष्ट्या चेमौ निकृत्तौ मे युवाभ्यां बाहुबन्धनौ॥ १८॥ विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद्यथा। तन्मे शृणु नरव्याघ्र तत्वतः शंसतस्तव॥ १९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
सप्ततितमः सर्गः।

पुरा राम महाबाहो महाबलपराक्रमम्। रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्॥ १॥ यथा सूर्यस्य शक्रस्य सोमस्य च यथा वपुः। सोऽहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत्॥ २॥ ऋषीन् वनगतान् राम त्रासयामि ततस्ततः। ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया॥ ३॥ स चिन्वन् विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः। तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरपापाभिधायिना॥ ४॥ एतदेवं नृशंसन्ते रूपमस्तु विगर्हितम्। स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यान्तो भवेदिति॥ ५॥ अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः। यदा छित्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने॥ ६॥ तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम्। श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण॥ ७॥ इन्द्रशापादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे। अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयम्॥ ८॥ दीर्घमायुः स मे प्रादात् ततो मां विभ्रमोऽस्पृशत्। दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति॥ ९॥ इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम्। तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा॥ १०॥ सक्थिनी च शिरश्चैव शरीरे संप्रवेशितम्। स मया याच्यमानः सन्नानयद्यमसादनम्॥

॥ ११ ॥ पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् । अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः ॥ १२ ॥ वज्रिणा निहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् । स एवमुक्तः शक्रो मे बाहू योजनमायतौ ॥१३ ॥ स तदास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् । सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संक्षिप्यास्मिन् वनेचरान् ॥ १४ ॥ सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान् भक्षयामि समन्ततः । स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः सलक्ष्मणः ॥ १५ ॥ छेत्स्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि । अनेन वपुषा तात वनेऽस्मिन् राजसत्तम ॥ १६ ॥ यद्यत् पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये । अवश्यं ग्रहणं रामो मन्येऽहं समुपेष्यति ॥ १७ ॥ इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासकृतश्रमः । स त्वं रामोऽसि भद्रन्ते नाहमन्येन राघव ॥ १८ ॥ शक्यो हन्तुं यथातत्वमेवमुक्तं महर्षिणा । अहं हि मतिसाचिव्यं करिष्यामि नरर्षभ ॥ १९ ॥ मित्रं चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना । एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः ॥ २० ॥ इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्य च पश्यतः । रावणेन हृता भार्या सीता मम यशस्विनी ॥ २१ ॥ निष्क्रान्तस्य जनस्थानात् सह भ्रात्रा यथासुखम् । नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः ॥ २२ ॥ निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे । शोकार्त्तानामनाथानामेवं विपरिधावताम् ॥ २३ ॥ कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारेण वर्त्तताम् । काष्ठान्यानीय भग्नानि काले शुष्काणि कुञ्जरैः ॥ २४ ॥ धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर श्वभ्रे महति कल्पिते । स त्वं सीतां समाचक्ष्व येन वा यत्र वा हृताम् ॥ २५ ॥ कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्वतः । एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम् ॥२६ ॥ प्रोवाच कुशलो वक्ता वक्तारमपि राघवम् । दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम् ॥ २७ ॥ यस्तां वक्ष्यति तं वक्ष्ये दग्धः

स्वं रूपमास्थितः । योऽभिजानाति तद्ब्रह्मस्तद्वक्ष्ये राम तत्-परम् ॥ २८ ॥ अदग्धस्य हि विज्ञातुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो । राक्षसन्तु महावीर्य्यं सीता येन हृता तव ॥ २९ ॥ विज्ञानं हि महद्भ्रष्टं शापदोषेण राघव । स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोक-विगर्हितम् ॥३० ॥ किन्तु यावन्न यात्यस्तं सविता श्रान्तवाहनः । तावन्मामवटे क्षिप्त्वा दह राम यथाविधि ॥ ३१ ॥ दग्धस्त्वयाह-मवटे न्यायेन रघुनन्दन । वक्ष्यामि तं महावीर यस्तं वेत्स्यति राक्षसम् ॥ ३२ ॥ तेन सख्यञ्च कर्त्तव्यं न्याय्यवृत्तेन राघव । कल्पयिष्यति ते वीर साहाय्यं लघुविक्रम ॥ ३३ ॥ न हि तस्यास्त्य-विज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव । सर्वान् परिसृतो लोकान् पुरा वै कारणान्तरे ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
एकसप्ततितमः सर्गः ।

एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कबन्धेन नरेश्वरौ । गिरिप्रदर-मासाद्य पावकं विससर्जतुः ॥ १ ॥ लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलि-ताभिः समन्ततः । चितामादीपयामास स प्रजज्वाल सर्वतः ॥ २ ॥ तच्छरीरं कबन्धस्य घृतपिण्डोपमं महत् । मेदसा पच्यमानस्य मन्दं दहत पावकः ॥ ३ ॥ स विधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः । अरजे वाससी बिभ्रन्माल्यं दिव्यं महा-बलः ॥ ४ ॥ ततश्चिताया वेगेन भास्वरो विरजांबरः । उत्-पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यङ्गभूषणः ॥ ५ ॥ विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे । प्रभया च महातेजा दिशो दश विराजयन् ॥ ६ ॥ सोऽन्तरिक्षगतो वीक्ष्य कबन्धो राममब्रवीत् । शृणु

राघव तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ राम षड् युक्तयो लोके याभिः सर्वं विमृश्यते। परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ॥ ८ ॥ दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम सलक्ष्मणः। यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ॥ ९ ॥ तदवश्यं त्वया कार्य्यं ससुहृत् सुहृदां वर। अकृत्वा न हि ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन् ॥ १० ॥ श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः। भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११ ॥ ऋष्यमूके गिरिवरे पम्पापर्य्यन्तशोभिते। निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ १२ ॥ वानरेन्द्रो महावीर्य्यस्तेजस्वी चामितप्रभः। सत्यसन्धो विनीतश्च धृतिमान्मतिमान्महान् ॥ १३ ॥ दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान्महाबलपराक्रमः। भ्रात्रा विवासितो वीर राज्यहेतोर्महात्मना ॥ १४ ॥ स ते सहायो मित्रञ्च सीतायाः परिमार्गणे। भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः ॥ १५ ॥ भवितव्यं हि यच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा। कर्त्तुमिक्ष्वाकुशार्दूल कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥ गच्छ शीघ्रमितो वीर सुग्रीवन्तं महाबलम्। वयस्यन्तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव ॥ १७ ॥ अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ। न च ते सोवमन्तव्यः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ १८ ॥ कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्य्यवान्। शक्तौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्य्यं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥ कृतार्थो वाकृतार्थो वा तव कृत्यं करिष्यति। स ऋक्षरजसः पुत्रः पम्पामटति शङ्कितः ॥ २० ॥ भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः। सन्निधायायुधं क्षिप्रमृष्यमूकालयं कपिम् ॥ २१ ॥ कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम्। स हि स्थानानि कार्त्स्न्येन सर्वाणि कपिकुञ्जरः ॥ २२ ॥ नरमांसाशिनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति। न तस्याविदितं लोके किञ्चदस्ति हि राघव ॥ २३ ॥ यावत्

सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुः परन्तप। स नदीर्विपुलान् शैलान् गिरिदुर्गाणि कन्दरान्॥ २४॥ अन्विष्य वानरैः सार्द्धं पत्नीस्तेऽधिगमिष्यति। वानरांश्च महाकायान् प्रेषयिष्यति राघव॥२५॥ दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम्। अन्वेष्यति वरारोहां मैथिलीं रावणालये॥ २६॥ स मेरुशृङ्गाग्रगतामनिन्दितां प्रविश्य पातालतलेऽपिवाश्रिताम्। प्लवंगमानामृषभस्तव प्रियां निहत्य रक्षांसि पुनः प्रदास्यति॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
द्विसप्ततितमः सर्गः।

दर्शयित्वा तु रामाय सीतायाः परिमार्गणे। वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबन्धः पुनरब्रवीत्॥ १॥ एष राम शिवः पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः। प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमा॥२॥ जम्बूपियालपनसा न्यग्रोधप्लक्षतिन्दुकाः। अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः॥ ३॥ धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः। नीलाशोकाः कदम्बाश्च करवीराश्च पुष्पिताः॥ ४॥ अग्निमुख्या अशोकाश्च सुरक्ताः पारिभद्रकाः। तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वा च तान् बलात्॥ ५॥ फलान्यमृतकल्पानि भक्षयित्वा गमिष्यथ। तदतिक्रम्य काकुत्स्थ वनं पुष्पितपादपम्॥ ६॥ नन्दनप्रतिमं त्वन्यत् कुरवस्तूत्तरा इव। सर्वकालफला यत्र पादपा मधुरस्रवाः॥ ७॥ सर्वे च ऋतवस्तत्र वने चैत्ररथे यथा। फलभारनतास्तत्र महाविटपधारिणः॥ ८॥ शोभन्ते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसन्निभाः। तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वाथवा सुखम्॥ ९॥ फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते

प्रदास्यति । चङ्क्रमन्तौ वरान् शैलान् शैलाच्छैलं वनाद्वनम् । १० ॥ ततः पुष्करिणीं वीरौ पम्पा नाम गमिष्यथ । अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामशैवलाम् ॥ ११ । राम सञ्जातवालूकां कमलोत्पलशोभिताम् । तत्र हंसाः प्लवाः क्रौञ्चाः कुरराश्चैव राघव ॥ १२ ॥ वल्गुस्वरानि कूजन्ति पम्पासलिलगोचराः । नोद्विजन्ते नरान् दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः पुरा ॥ १३ ॥ घृतपिण्डोपमान् स्थूलांस्तान् द्विजान् भक्षयिष्यथ । रोहितांश्चक्रतुण्डांश्च नलमीनांश्च राघव ॥ १४ ॥ पम्पायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम वरान् हतान् । निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककण्टकान् ॥ १५ ॥ तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति । भृशं तान् खादतो मत्स्यान् पम्पायाः पुष्पसञ्चये ॥ १६ ॥ पद्मगन्धि शिवं वारि सुखशीतमनामयम् । उद्धृत्य स तदाक्लिष्टं रूप्यस्फटिकसन्निभम् ॥ १७ ॥ अथ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति । स्थूलान् गिरिगुहाशय्यान् वानरान् वनचारिणः ॥ १८ ॥ सायाह्ने विचरन् राम दर्शयिष्यति लक्ष्मणः । अपां लोभादुपावृत्तान् वृषभानिव नर्दतः ॥ १९ ॥ स्थूलान् पीतांश्च पम्पायां द्रक्ष्यसि त्वं नरोत्तम । सायाह्ने विचरन् राम विटपीमाल्यधारिणः ॥ २० ॥ शिवोदकं च पम्पायां दृष्ट्वाशोकं विहास्यसि । सुमनोभिश्चितांस्तत्र तिलका नक्तमालकाः ॥ २१ ॥ उत्पलानि च फुल्लानि पङ्कजानि च राघव । न तानि कश्चिन्माल्यानि तत्रारोपयिता नरः ॥ २२ ॥ न च वै म्लानतां यान्ति न च शीर्यन्ति राघव । मतङ्गशिष्यास्तत्रासन् ऋषयः सुसमाहिताः ॥ २३ ॥ तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतां गुरोः । ये प्रपेतुर्महीं तूर्णं शरीरात् स्वेदबिन्दवः ॥ २४ ॥ तानि माल्यानि जातानि मुनीनां तपसा तदा स्वेदबिन्दुसमुत्थानि न विनश्यन्ति राघव ॥ २५ ॥ तेषां गतानामद्यापि दृश्यते परि-

चारिणी। श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ चिरजीविनी ॥२६॥
त्वां तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम्। दृष्ट्वा देवोपमं देव
स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २७ ॥ ततस्तद्राम पम्पायास्तीरमा-
श्रित्य पश्चिमम्। आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ पश्यसि
॥ २८ ॥ न तत्राक्रमितुं नागाः शक्नुवन्ति तदाश्रमे। ऋषेस्तस्य
मतङ्गस्य विधानात्तच्च काननम् ॥ २९ ॥ मतङ्गवनमित्येव
विश्रुतं रघुनन्दन। तस्मिन्नन्दनसङ्काशे देवारण्योपमे वने ॥३०॥
नानाविहङ्गसङ्कीर्णे रंस्यसे राम निर्वृतः। ऋष्यमूकस्तु पम्पायाः
पुरस्तात् पुष्पितद्रुमः ॥ ३१ ॥ सुदुःखारोहणश्चैव शिशुनागाभि-
रक्षितः। उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकालेभिनिर्मितः ॥ ३२ ॥
शयानः पुरुषो राम तस्य शैलस्य मूर्धनि। यः स्वप्ने लभते
वित्तं तत् प्रबुद्धोधिगच्छति ॥ ३३ ॥ यस्त्वेनं विषमाचारः पाप-
कर्माधिरोहति। तत्रैवं प्रहरन्त्येनं सुप्तमादाय राक्षसाः ॥३४॥
ततोपि शिशुनागानां आक्रन्दः श्रूयते महान्। क्रीड़तां राम
पम्पायां मतङ्गाश्रमवासिनाम् ॥ ३५ ॥ सक्ता रुधिरधाराभिः
संहत्य परमद्विपाः। प्रचरन्ति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विनः
॥ ३६ ॥ ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं चारुशोभनम्। अत्यन्त-
सुखसंस्पर्शं सर्वगन्धसमन्वितम् ॥ ३७ ॥ निवृत्ताः संविगाहन्ते
वनानि वनगोचराः। ऋक्षांश्च द्वीपिनश्चैव नीलकोमलकप्रभान्
॥ ३८ ॥ रुरूनपेतानजयान् दृष्ट्वा शोकं प्रहास्यसि। राम तस्य
तु शैलस्य महती शोभते गुहा ॥ ३९ ॥ शिलापिधाना काकुत्स्थ
दुःखं चास्याः प्रवेशनम्। तस्या गुहायाः प्राक्द्वारे महाञ्छीतो-
दको ह्रदः ॥ ४० ॥ बहुमूलफलो रम्यो नानानगसमाकुलः।
तस्यां वसति धर्मात्मा सुग्रीवः सह वानरैः ॥ ४१ ॥ कदाचिच्छि-
खरे तस्य पर्वतस्यापि तिष्ठति। कबन्धस्त्वनुशास्यैवं तावुभौ
रामलक्ष्मणौ ॥४२॥ स्रग्वी भास्करवर्णाभः खे व्यरोचत वीर्य-

वान् । तं तु स्वस्थं महाभागं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥ प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरन्तिके । गम्यतां कार्य्यसिद्ध्यर्थमिति तावब्रवीत् स च ॥ ४४ ॥ सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य कबन्धः प्रस्थितस्तदा ॥ ४५ ॥ स तत् कबन्धः प्रतिपद्य रूपं वृतः श्रिया भास्वरसर्वदेहः । निदर्शयन् राममवेक्ष्य खस्थः सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

तौ कबन्धेन तं मार्गं पम्पाया दर्शितं वने । आतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥ तौ शैलेष्वाचितानेकान् क्षौद्रपुष्पफलद्रुमान् । वीक्षन्तौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥ कृत्वा तु शैलपृष्ठे तु तौ वासं रघुनन्दनौ । पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ॥ ३ ॥ तौ पुष्करिण्याः पम्पायास्तीरमासाद्य पश्चिमम् । अपश्यतां ततस्तत्र शबर्य्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४ ॥ तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतम् । सुरम्यमभिवीक्षन्तौ शबरीमभ्युपेयतुः ॥ ५ ॥ तौ दृष्ट्वा तु तदा सिद्धा समुत्थाय कृताञ्जलिः । पादौ जग्राह रामस्य लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ ६ ॥ पाद्यमाचमनीयञ्च सर्वं प्रादाद्यथाविधि । तामुवाच ततो रामः श्रमणीं धर्मसंस्थिताम् ॥ ७ ॥ कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित्ते वर्द्धते तपः । कच्चित्ते नियतः कोप आहारश्च तपोधने ॥८॥ कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते मनसः सुखम् । कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ॥ ९ ॥ रामेण तापसी पृष्टा सा सिद्धा सिद्धसंमता । शशंस शबरी वृद्धा रामाय

प्रत्यवस्थिता ॥ १० ॥ अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिस्तव सन्दर्शनान्मया। अद्य मे सफलं जन्म गुरवश्च सुपूजिताः ॥ ११ ॥ अद्य मे सफलं तप्तं स्वर्गश्चैव भविष्यति। त्वयि देववरे राम पूजिते पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ तवाहञ्चक्षुषा सौम्य पूता सौम्येन मानद। गमिष्याम्यक्षयान् लोकांस्त्वत्प्रसादादरिन्दम ॥ १३ ॥ चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः। इतस्ते दिवमारूढा यानहं पर्य्यचारिषम् ॥ १४ ॥ तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः। आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥ स ते प्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहितोऽतिथिः। तं च दृष्ट्वा वरान् लोकानक्षयांस्त्वं गमिष्यसि ॥ १६ ॥ एवमुक्ता महाभागैस्तदाहं पुरुषर्षभ। मया तु सञ्चितं वन्यं विविधं पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ तवार्थ पुरुषव्याघ्र पम्पायास्तीरसम्भवम्। एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्य्या शबरीमिदम् ॥ १८ ॥ राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमवहिःकृताम्। दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावन्ते महात्मनाम् ॥ १९ ॥ श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि सन्द्रष्टुं यदि मन्यसे ॥ २० ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्रविनिःसृतम्। शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत्। पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ २१ ॥ मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन। इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महाद्युते। जुहवाञ्चक्रिरे तीर्थं मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥ २२ ॥ इयं प्रत्यक्स्थली वेदी यत्र ते मे सुसंस्कृताः। पुष्पोपहारं कुर्वन्ति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ २३ ॥ तेषां तपःप्रभावेण पश्याद्यापि रघूत्तम। द्योतयन्ती दिशः सर्वाः श्रिया वेद्यतुलप्रभा ॥ २४ ॥ अशक्नुवद्भिस्तैर्गन्तुमुपवासश्रमालसैः। चिन्तितेनागतान् पश्य समेतान् सप्तसागरान् ॥ २५ ॥ कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह। अद्यापि न विशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन ॥ २६ ॥ देवकार्य्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि

कृतानि वै। पुष्पैः कुवलयैः सार्द्धं म्लानत्वं न तु यान्ति वै ॥ २७॥ कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यञ्च श्रुतं त्वया। तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्ष्याम्येतत् कलेवरम्॥ २८॥ तेषामिच्छाम्यहं गन्तुं समीपं भावितात्मनाम्। मुनीनामाश्रमे येषामहञ्च परिचारिणी॥ २९॥ धर्मिष्ठन्तु वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः। प्रहर्षमतुलं लेभे आश्चर्यमिति चाब्रवीत्॥ ३०॥ तामुवाच ततो रामः शबरीं संशितव्रताम्। अर्चितोऽहं त्वया भद्रे गच्छ कामं यथासुखम्॥ ३१॥ इत्येवमुक्ता जटिला चीरकृष्णाजिनाम्बरा। अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वात्मानं हुताशने॥ ३२॥ ज्वलत्पावकसङ्काशा स्वर्गमेव जगाम ह। दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना॥ ३३॥ दिव्याम्बरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना। विराजयन्ति तं देशं विद्युत् सौदामनी यथा॥ ३४॥ यत्र ते सुकृतात्मानो विहरन्ति महर्षयः। तत् पुण्यं शबरी स्थानं जगामात्मसमाधिना॥ ३५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे
चतुःसप्ततितमः सर्गः।

—०—

दिवं तु तस्यां यातायां शबर्य्यां स्वेन तेजसा। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिन्तयामास राघवः॥ १॥ चिन्तयित्वा तु धर्मात्मा प्रभावं तु महात्मनाम्। हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत्॥ २॥ दृष्टो मयाश्रमः सौम्य बह्वाश्चर्य्यः कृतात्मनाम्। विश्वस्तमृगशार्दूलो नानाविहगसेवितः॥ ३॥ सप्तानाञ्च समुद्राणां तेषां तीर्थेषु लक्ष्मण। उपस्पृष्टञ्च विधिवत् पितरश्चापि तर्पिताः॥ ४॥ प्रनष्टमशुभं यन्नः कल्याणं समुप-

स्थितम्। तेन ह्येतत् प्रहृष्टं मे मनो लक्ष्मण संप्रति॥५॥ हृदये मे नरव्याघ्र शुभमाविर्भविष्यति। तदागच्छ गमिष्यावः पम्पां तां प्रियदर्शनाम्॥६॥ ऋष्यमूको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते। यस्मिन् वसति धर्मात्मा सुग्रीवोंऽशुमतः सुतः॥७॥ नित्यं वालिभयात् त्रस्तश्चतुर्भिः सह वानरैः। अहं त्वरे च तं द्रष्टुं सुग्रीवं वानरर्षभम्॥८॥ तदधीनं हि मे कार्य्यं सीतायाः परिमार्गणम्। इति ब्रुवाणन्तं वीरं सौमित्रिरिदमब्रवीत्॥९॥ गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः। आश्रमात्तु ततस्तस्मान्निःक्रम्य स विशाम्पतिः॥१०॥ आजगाम ततः पम्पां लक्ष्मणेन सह प्रभुः। समीक्षमाणः पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमम्॥११॥ कोयष्टिभिश्चार्ज्जुनकैः शतपत्रैश्च कीचकैः। एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नादितं तद्वनं महत्॥१२॥ स रामो विविधान् वृक्षान् सरांसि विविधानि च। पश्यन् कामाभिसन्तप्तो जगाम परमं ह्रदम्॥१३॥ स तामासाद्य वै रामो दूरात्पानीयवाहिनीम्। मतङ्गसरसं नाम ह्रदं समवगाहत॥१४॥ तत्र जग्मतुरव्यग्रौ राघवौ हि समाहितौ। स तु शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः॥१५॥ विवेश नलिनीं रम्यां पङ्कजैश्च समावृताम्। तिलकाशोकपुन्नागवकुलोद्दालकाशिनीम्॥१६॥ रम्योपवनसम्बाधां पद्मसंपीड़ितोदकाम्। स्फटिकोपमतोयान्तां श्लक्ष्णवालुकसन्तताम्॥१७॥ मत्स्यकच्छपसम्बाधां तीरस्थद्रुमशोभिताम्। सखीभिरेव संयुक्तां लताभिरनुवेष्टिताम्॥१८॥ किन्नरोरगगन्धर्वयक्षराक्षससेविताम्। नानाद्रुमलताकीर्णां शीतवारिनिधिं शुभाम्॥१९॥ पद्मसौगन्धिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमण्डलैः। नीलां कुवलयोद्घाटैर्बहुवर्णां कुथामिव॥२०॥ अरविन्दोत्पलवतीं पद्मसौगन्धिकायुताम्। पुष्पिताम्रवणोपेतां

वर्हिणोद्घुष्टनादिताम् ॥ २१ ॥ स तां दृष्ट्वा ततः पम्पां रामः सौमित्रिणा सह। विललाप च तेजस्वी रामो दशरथात्मजः ॥ २२ ॥ तिलकैर्वीजपूरैश्च वटैः शुक्लद्रुमैस्तथा। पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागैश्च सुपुष्पितैः ॥ २३ ॥ मालतीकुन्दगुल्मैश्च भाण्डीरैर्निचुलैस्तथा। अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः ॥ २४ ॥ अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रमदेवोपशोभिताम्। अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमण्डितः ॥ २५ ॥ ऋष्यमूक इति ख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः। हरिर्ऋक्षरजो नाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः ॥ २६ ॥ अध्यास्ते तु महावीर्य्यः सुग्रीव इति विश्रुतः। सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभम् ॥ २७ ॥ इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमः। कथं मया विना सीतां शक्यं लक्ष्मण जीवितुम् ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीड़ितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतनः। विवेश पम्पां नलिनीं मनोरमां तमुत्तमं शोकमुदीरयानः ॥ २९ ॥ क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन् वनं ददर्श पम्पां शुभदर्शकाननाम्। अनेकनानाविधपक्षिसंकुलां विवेश रामः सह लक्ष्मणेन ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे

पञ्चसप्ततितमः सर्गः।

आरण्यकाण्डम् समाप्तम्।

रामायणम्।

महर्षि वाल्मीकि प्रणीतम्

किष्किन्ध्याकाण्डम्।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

कलिकाता राजधान्यां भारतयन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम्।

शकाब्दाः ১৮০৪।

वाल्मीकिरामायणम्।

किष्किन्ध्याकाण्डम्।

श्रीगणेशाय नमः। स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषा-
कुलाम्। रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥
तत्र दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि च कम्पिरे। स कामवशमापन्नः
सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सौमित्रे शोभते पम्पा वैदूर्य-
विमलोदका। फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३ ॥
सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम्। यत्र राजन्ति
शैला वा द्रुमाः सशिखरा इव ॥ ४ ॥ मां तु शोकाभिसन्तप्त-
माधयः पीड़यन्ति वै। भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणे-
न च ॥ ५ ॥ शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना।
व्यवकीर्णैर्बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ६ ॥ नलिनै-
रपि संच्छन्ना ह्यत्यर्थशुभदर्शना। सर्वव्यालानुचरिता मृगद्विज-
समाकुला ॥ ७ ॥ अधिकं प्रतिभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम्।
द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ॥ ८ ॥ पुष्पभार-
समृद्धानि शिखराणि समन्ततः। लताभिः पुष्पिताग्राभिरुप-
गूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥ सुखानिलोयं सौमित्रे कालः प्रचुर-
मन्मथः। गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥

पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् । सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षन्तोयमुचामिव ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः । वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरव किरन्ति गाम् ॥ १२ ॥ पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः । कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीड़तीव समंततः ॥ १३ ॥ विक्षिपन् विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः । मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥ मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् । शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥ तेन विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः । अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥ १६ ॥ स एष सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः । गन्धमभ्यवहन् पुण्यं श्रमापनयनोनिलः ॥ १७ ॥ अमी पवनविक्षिप्ता विनदन्तीव पादपाः । षट्पदैरनु कूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः । संसक्त शिखराः शैला विराजन्ति महाद्रुमैः ॥ १९ ॥ पुष्पसंच्छन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः । अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥२०॥ सुपुष्पितांस्तु पश्यैतान् कर्णिकारान् समन्ततः । हाटकप्रतिसंच्छन्नान्नरान् पीताम्बरानिव ॥ २१ ॥ अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः । सीतया विप्रहीनस्य शोकसन्दीपनो मम ॥ २२ ॥ मां हि शोकसमाक्रान्तं सन्तापयति मन्मथः । हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः ॥ २३ ॥ एष दात्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे । प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ २४ ॥ श्रुत्वैतस्य पुराशब्दमाश्रमस्था मम प्रिया । मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत ॥ २५ ॥ एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः । वृक्षगुल्मलताः पश्य सम्पतन्ति समन्ततः ॥ २६ ॥ विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः । भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः ॥ २७ ॥

अस्याः कूले प्रमुदिताः संघशः शकुनास्त्विह। दात्यूहरतिविक्रन्दैः पुंस्कोकिलरुतैरपि॥ २८॥ स्वनन्ति पादपाश्चेमे ममानङ्गप्रदीपकाः। अशोकस्तवकाङ्गारः षट्पदस्वननिस्वनः॥ २९॥ मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति। न हि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम्॥ ३०॥ अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम्। अयं हि रुचिरस्तस्याः कालो रुचिरकाननः॥ ३१॥ कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ। मन्मथायाससम्भूतो वसन्तगुणवर्धितः॥ ३२॥ अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्न चिरादिव। अपश्यतस्तां वनितां पश्यतो रुचिरान्द्रुमान्॥ ३३॥ ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति। अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयतीह मे॥ ३४॥ दृश्यमानो वसन्तश्च स्वेदसंसर्गदूषकः। मां हि सा मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम्॥ ३५॥ सन्तापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रवनानिलः। अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः॥ ३६॥ स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव। शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्च्छिताः॥ ३७॥ मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः। पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति॥३८॥ शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुनि। तामेव मनसा रामां मयूरोऽप्यनुधावति॥ ३९॥ वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव। मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया॥ ४०॥ तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया। मम त्वयं विनावासः पुष्पमासे सुदुःसहः॥ ४१॥ पश्य लक्ष्मण संरागस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि। अधुना शिखिनी कामात् भर्तारमभिवर्तते॥ ४२॥ ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसम्भ्रमा। मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत्॥४३॥ पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे। पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये॥ ४४॥

रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया । निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥ नदन्ति कामं शकुना मुदिताः संघशः कलम् । आह्वयन्त इवाऽन्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥ वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया । नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ॥ ४७ ॥ नूनं न तु वसन्तस्तं देशं स्पृशति यत्र सा । कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्त्तयेत् सा मया विना ॥ ४८ ॥ अथ वा वर्त्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया । किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥ ४९ ॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुभाषा च मे प्रिया । नूनं वसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५० ॥ दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम सम्परिवर्त्तते । नालम्वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥ मयि भावो हि वैदेह्यास्तत्वतो विनिवेशितः । ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२ ॥ एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः । तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम ॥ ५३ ॥ सदासुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया । मारुतः स विना सीतां शोकसञ्जननो मम ॥ ५४ ॥ तां विनाय विहङ्गोसौ पक्षी प्रणादितस्तदा । वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिकूजति ॥ ५५ ॥ एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः । पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ॥ ५६ ॥ पश्य लक्ष्मण सन्नादं वने मदविवर्द्धनम् । पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामवकूजताम् ॥ ५७ ॥ विक्षिप्तां पवनेनैतां असौ तिलकमञ्जरीम् । षट्पदः सहसाभ्येति मदोद्धूतामिव प्रियाम् ॥ ५८ ॥ कामिनामयमत्यन्तमशोकः शोकवर्द्धनः । स्तवकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मा स्थितः ॥ ५९ ॥ अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः । विभ्रमोत्सिक्तमनसः साङ्गरागा नरा इव ॥ ६० ॥ सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु । किन्नरा नरशार्दूल विचरन्ति

यतः स्रुतः ॥ ६१ ॥ इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः। नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्य्यवत् ॥ ६२ ॥ एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता। हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता ॥ ६३ ॥ जले तरुणसूर्य्याभैः षट्पदाहतकेसरैः। पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ६४ ॥ चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा। मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥ ६५ ॥ पवनाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेम्भसि। पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥६६। पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं प्रियपङ्कजाम्। अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ॥ ६७ ॥ अहो कामस्य वामत्व यो गतामपि दुर्लभाम्। स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥ शक्यो धारयितुं कामो भवेदभ्यागतो मया। यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥ यानि स्म रमणीयानि तया सह भवन्ति मे। तान्येवारमणीयानि जायन्ते मे तया विना ॥७०॥ पद्मकोशपलाशानि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते। सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ॥ ७१ ॥ पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षांतरविनिःसृतः। निश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥ सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुनि। पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभिताम् ॥ ७३ ॥ अधिकं शैलराजोयं धातुभिस्तु विभूषितः। विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितम् ॥ ७४ ॥ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः। निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ॥ ७५ ॥ पम्पातीररुहाश्चेमे संसिक्ता मधुगन्धिनः। मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ॥ ७६ ॥ केतक्यः सिन्दुवाराश्च वासन्त्यः पुष्पिता वने। मातुलिङ्गाश्च पूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ॥ ७७ ॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च

वञ्जुला वकुलास्तथा। चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च
पुष्पिताः॥ ७८॥ पद्मकाश्चैव शोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः।
लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेशरपिञ्जराः॥ ७९ ॥ अङ्कोलाश्च
कुरण्टाश्च चूर्णकाः पारिभद्रकाः। चूताः पाटलयश्चापि
कोविदाराश्च पुष्पिताः॥ ८० ॥ मुचुकुन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते
गिरिसानुषु। केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः॥ ८१ ॥
शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा। तिनिशा नक्त-
मालाश्च चन्दनाः स्यन्दनास्तथा॥ ८२॥ हिन्तालास्तिलकाश्चैव
नागवृक्षाश्च पुष्पिताः। पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टि-
तान्॥ ८३॥ द्रुमान् पश्येह सौमित्रे पम्पाया रुचिरान्बहून्।
वातविक्षिप्तविटपान् यथासन्नान्द्रुमानिमान्॥ ८४ ॥ लताः
समनुवर्त्तन्ते मत्ता इव वरस्त्रियः। पादपात्पादपं गच्छन्
शैलाच्छैलं वनाद्वनम्॥ ८५॥ वाति नैकरसास्वादसम्मोदित
इवानिलः। केचित्पर्य्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः॥ ८६॥
केचिन्मुकुलसम्वीताः श्यामवर्णा इवाबभुः। इदं मृष्टमिदं
स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि॥ ८७॥ रागरक्तो मधुकरः कुसुमे-
ष्वेव लीयते। निलीय पुनरुत्पत्य सहसान्यत्र गच्छति। मधुलुब्धो
मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ॥ ८८॥ इयं कुसुमसङ्घातैरुप-
स्तीर्णा सुखाकृता। स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव॥८९॥
विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु। विस्तीर्णाः पीतरक्ता-
भाः सौमित्रे प्रस्तरा कृताः॥९०॥ हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां
पुष्पसम्भवम्। पुष्पमासे हि तरवः सङ्घर्षादिव पुष्पिताः॥९१॥
आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः। कुसुमोत्तंस-
विटपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण॥ ९२॥ एष कारण्डवः पक्षी
विगाह्य सलिलं शुभम्। रमते कान्तया सार्द्धं काममुद्दीप-
यन्निव॥ ९३ ॥ मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेतन्मनोरमम्।

स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ॥ ९४ ॥ यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि । स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ॥ ९५ ॥ न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह । रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहान्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥ अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो विविधच्छदाः । काननेऽस्मिन् विना कान्तां चित्तामुन्मादयन्ति मे ॥ ९७ ॥ पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करावृताम् । चक्रवाकानुचरितां कारण्ड-वनिषेविताम् ॥ ९८ ॥ प्लवैः क्रौञ्चैश्च सम्पूर्णां महामृगनिषे-विताम् । अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्भिर्विहङ्गमैः ॥ ९९ ॥ दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः । श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम् ॥ १०० ॥ पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् । मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरही-कृतम् ॥ १०१ ॥ व्यथयन्तीव मे चित्तं सञ्चरन्तस्ततस्ततः । अस्मिन् सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणाकुले ॥१०२॥ पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम । जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा । सेवेत यदि वैदेही पम्पायाः पवनं शुभम् ॥१०३॥ पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम् । धन्या लक्ष्मण सेवन्ते पम्पाया वनमारुतम् ॥ १०४ ॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया । कथं धारयति प्राणान्विवशा जनका-त्मजा ॥ १०५ ॥ किं नु वक्ष्यामि धर्मज्ञं राजानं सत्यवादिनम् । जनकं पृष्टसीतन्तं कुशलं जनसंसदि ॥ १०६ ॥ या मामनु-गता मन्दं पित्रा प्रस्थापितं वनम् । सीता धर्मं समास्थाय क्व नु सा वर्तते प्रिया ॥ १०७ ॥ तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये । या मामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विहतचेतसम् ॥ १०८ ॥ तच्चार्वञ्चितपक्ष्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम् । अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मतिर्मम ॥ १०९ ॥ स्मितहास्यांतरयुतं गुणवन्मधुरं

स्मितम् । वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण ॥११०॥ मामप्य दुःखं वने श्यामा मां मन्मथविकर्षितम् । नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥ १११ ॥ किंतु वक्ष्याम्ययोध्यायां कौशल्यां हि नृपात्मज । क्व सा स्नुषेति पृच्छन्तीं कथं चातिमनस्विनीम् ॥ ११२ ॥ गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् । नह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥ ११३ ॥ इति रामं महात्मानं विलपन्तमनाथवत् । उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ॥ ११४ ॥ संस्तंभ राम भद्रन्ते माशुचः पुरुषोत्तम । नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥ ११५ ॥ स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने । अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ॥११६॥ यदि गच्छति पातालं ततोऽभ्यधिकमेव वा । सर्वथा रावणस्तात न भविष्यति राघव ॥ ११७ ॥ प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः । ततो हास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ॥ ११८ ॥ यदि याति दितेर्गर्भं रावणः सह सीतया । तत्राप्येनं हनिष्यामि नचेद्दास्यति मैथिलीम् ॥ ११९ ॥ स्वास्थ्यं भद्र भजस्वार्य त्यजतां कृपणा मतिः । अर्थो हि नष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्यते ॥ १२० ॥ उत्साहो बलवानार्य्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् । सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ १२१ ॥ उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु । उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलप्स्याम जानकीम् ॥ १२२ ॥ त्यजतां कामवृत्तं त्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः । महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ १२३ ॥ एवं सम्बोधितस्तेन शोकोपहतचेतनः । संत्यज्य शोकमोहञ्च रामो धैर्य्यमुपागमत् ॥ १२४ ॥ सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः । रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यां पारिप्लवद्रुमाम् ॥१२५॥ निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकन्दरञ्च ।

उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥१२६॥ तं मत्तमातङ्गविलासगामिनं गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा। स लक्ष्मणो राघवमिष्टचेष्टो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव॥ १२७॥ तावृष्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ। शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव चिचेष्ट चेष्टम् ॥१२८॥ स तौ महात्मा गजमन्दगामी शाखामृगस्तत्र चरन् चरन्तौ। दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिन्तापरीतो भयभारभग्नः ॥ १२९ ॥ तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितान्तम्। त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयो विजग्मुर्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ॥ १३०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
प्रथमः सर्गः।

—०:०—

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। वरायुध-धरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोभवत्॥ १॥ उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन्। न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुङ्गवः ॥ २॥ नैव चक्रे मनः स्थातुं वीक्षमाणो महाबलौ। कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह॥ ३॥ चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम्। सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैस्तैर्वानरैः सह ॥ ४॥ ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः। शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ॥५॥ एतौ वनमिदं दुर्गं वालि-प्रणिहितौ ध्रुवम्। छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ॥६॥ ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ। जग्मुर्गिरितटात्तस्मा-दन्यच्छिखरमुत्तमम्॥ ७॥ ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथ-पर्षभम्। हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्य्योपतस्थिरे॥ ८॥ एव-मेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम्। प्रकम्पयन्तो वेगेन गि-

रीणां शिखराणि च ॥ ९ ॥ ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः। बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान्दुर्गमाश्रितान् ॥ १० ॥ आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम्। मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा ॥ ११ ॥ ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रे समाश्रिताः। सङ्गम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥१२॥ ततस्तु भयसन्त्रस्तं वालिकिल्बिषशङ्कितम्। उवाच हनुमान् वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः ॥ १३ ॥ सम्भ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान्। मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४ ॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं विद्रुतो हरिपुङ्गव। तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५ ॥ यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात् पापकर्मणः। स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् ॥ १६ ॥ अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवंगम। लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ ॥ १७ ॥ बुद्धिविज्ञानसम्पन्न इङ्गितैः सर्वमाचर। न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८ ॥ सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः। ततः शुभतरं वाक्यं हनुमन्तमुवाच ह ॥ १९ ॥ दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ। कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितावेव शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ। राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥ अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छद्मचारिणः। विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्त्यपि ॥ २२ ॥ कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शिनः। भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम। इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४ ॥ लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि। विश्वासयन् प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनः ॥ २५ ॥ ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव। प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य

धनुर्धरौ ॥ २६ ॥ शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवंगम । व्याभाषितैर्वा रूपैर्वा विज्ञेया दुष्टतानयोः ॥ २७ ॥ इत्येवं कपिराजेन सन्दिष्टो मारुतात्मजः । चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥ तथेति सम्पूज्य वचस्तु तस्य कपिः सुभीतस्य दुरासदस्य । महानुभावो हनुमान् ययौ तदा स यत्र रामोऽतिबली सलक्ष्मणः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

द्वितीयः सर्गः ।

वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः । पर्वताहृष्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ ॥ १ ॥ कपिरूपं परित्यज्य हनूमान् मारुतात्मजः । भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥ ततः स हनुमान् वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया । विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ॥ ३ ॥ आवभाषे च तौ वीरौ यथावत् प्रशशंस च । सम्पूज्य विधिवद्वीरौ हनूमान् वानरोत्तमः ॥ ४ ॥ उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ । राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ॥ ५ ॥ देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ । त्रासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः ॥ ६ ॥ पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ समन्ततः । इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तरस्विनौ ॥ ७ ॥ धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ । निश्वसन्तौ वरभुजौ पीड़यन्ताविमाः प्रजाः ॥ ८ ॥ सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ महाबलपराक्रमौ । शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ ॥ ९ ॥ श्रीमन्तौ रूपसम्पन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ । हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ ॥ १० ॥ प्रभया पर्वतेन्द्रोऽसौ युवयोरवभासितः । रा-

ज्यार्हाविमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ॥ ११॥ पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ। अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिहागतौ॥ १२॥ यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुन्धराम्। विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ॥ १३॥ सिंहस्कन्धौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ। आयताश्चासुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः॥ १४॥ सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः। उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथ्वीमिमाम्॥ १५॥ ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम्। इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने॥ १६॥ प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते। संपूर्णाश्च शितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः॥ १७॥ जीवितान्तकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः। महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषणौ॥ १८॥ खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव। एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथ॥ १९। सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरपुङ्गवः। वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः॥ २०॥ प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना। राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान्नाम वानरः॥ २१॥ युवाभ्यां स हि धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति। तस्य मां सचिवं वित्त वानरं पवनात्मजम्॥ २२॥ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकारणात्। ऋष्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामचारिणम्॥२३॥ एवमुक्त्वा तु हनुमान् तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ। वाक्यज्ञो वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किञ्चन॥ २४॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत्। प्रहृष्टवदनः श्रीमान् भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम्॥ २५॥ सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः। तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमिहागतः॥ २६॥ तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम्। वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिन्दम॥ २७॥ नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः। नासाम-

वेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम् ॥ २८ ॥ नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतं। बहु व्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितम् ॥ २९ ॥ न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा। अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः क्वचित् ॥ ३० ॥ अविस्तरमसन्दिग्धमविलंबितमव्यथम्। उरस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ॥ ३१ ॥ संस्कारक्रमसम्पन्नामद्भुतामविलंबिताम्। उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीम् ॥ ३२ ॥ अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया। कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३३ ॥ एवंविधो यस्य दूतो न भवेत् पार्थिवस्य तु। सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्य्याणां गतयोऽनघ ॥ ३४ ॥ एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्य्यसाधकाः। तस्य सिध्यन्ति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३५ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम्। अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥३६॥ विदिता नौ गुणा विद्वन् सुग्रीवस्य महात्मनः। तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३७ ॥ यथा ब्रवीषि हनुमन् सुग्रीववचनादिह। तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥ ३८ ॥ तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः। मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥३९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

तृतीयः सर्गः।

—०✱०—

ततः प्रहृष्टो हनुमान् कृत्यवानिति तद्वचः। श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १ ॥ भाव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः। यदयं कृत्यवान् प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥२॥ ततः परमसंहृष्टो हनूमान् प्लवगोत्तमः। प्रत्युवाच ततो वाक्यं

रामं वाक्यविशारदम् ॥ ३ ॥ किमर्थं च वनं घोरं पम्पाकानन-मण्डितम् । आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः । आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५ ॥ राजा दशरथो नाम द्युतिमान् धर्मवत्सलः । चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयन् ॥ ६ ॥ न द्वेष्टा विद्यते तस्य स तु द्वेष्टि न कञ्चन । स तु सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्त-दक्षिणैः । तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ ८ ॥ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः । ज्येष्ठो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः ॥९॥ राजलक्षणसंयुक्तः संयुक्तो राज्यसम्पदा । राज्याद्भ्रष्टो मया वस्तुं वने सार्द्धमिहागतः ॥ १० ॥ भार्य्यया च महाभाग सीतयानुगतो वशी । दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ॥ ११ ॥ अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः । कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥ १२ ॥ सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः । ऐश्वर्य्येण विहीनस्य वनवासे रतस्य च ॥ १३ ॥ रक्षसापहृता भार्य्या रहिते कामरूपिणा । तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य चाहृता ॥१४॥ दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः । आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वान-राधिपः ॥१५ ॥ स ज्ञास्यति महावीर्य्यस्तव भार्य्यापहारिणाम् । एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो दिवं गतः ॥ १६ ॥ एतत्ते सर्व-माख्यातं यथातथ्येन पृच्छतः । अहं चैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १७ ॥ एष दत्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः । लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १८ ॥ सीता यस्य स्नुषा चासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः । तस्य पुत्रः शर-ण्यस्य सुग्रीवं शरणं गतः ॥ १९ ॥ सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा । गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥

यस्य प्रसादैः सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः। स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकांक्षते॥ २१॥ येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः। मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै॥ २२॥ तस्यायं पूर्वजः पुत्रः त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। सुग्रीवं वानरेन्द्रन्तु रामः शरणमागतः॥ २३॥ शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते। कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः॥ २४॥ एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनं। हनूमान् प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः॥ २५॥ ईदृशा बुद्धिसम्पन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः। द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः॥ २६॥ स हि राज्याच्च विभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना। हृतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम्॥ २७॥ करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः। सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे॥२८॥ इत्येवमुक्त्वा हनुमान् श्लक्ष्णं मधुरया गिरा। बभाषे साधु गच्छामः सुग्रीवमिति राघवम्॥२९॥ एवं ब्रुवन्तं धर्मात्मा हनूमन्तं सलक्ष्मणः। प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम्॥ ३०॥ कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः। कृत्यवान् सोपि संप्राप्तः कृतकृत्योसि राघव॥३१॥ प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते। नानृतं वक्ष्यते वीरो हनूमान् मारुतात्मजः॥३२॥ ततः स सुमहाप्राज्ञो हनूमान् मारुतात्मजः। जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ॥ ३३॥ भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः। पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः॥ ३४॥ स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत् प्रहृष्टः। गिरिवरमुरुविक्रमप्रयातः स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम्॥ ३५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

चतुर्थः सर्गः।

———

ऋष्यमूकात्तु हनूमान् गत्वा तं मलयं गिरिम्। आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ॥ १॥ अयं रामो महाप्राज्ञ संप्राप्तो दृढविक्रमः। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः॥ २॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः। धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशकारकः॥ ३॥ राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः। दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः॥ ४॥ तपसा सत्यवाक्येन वसुधा तेन पालिता। स्त्री-हेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामोऽरण्यं समागतः॥ ५॥ तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः। रावणेन हृता भार्य्या स त्वां शरणमागतः॥ ६॥ भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। प्रगृह्य चार्चयस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ॥ ७॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं सुग्रीवो वानराधिपः। दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्योवाच च राघवम्॥ ८॥ भवान् धर्मविनीतश्च सुतपाः सर्ववत्सलः। आख्याता वायुपुत्रेण तत्वतो मे भवद्गुणाः॥ ९॥ तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो। यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह॥१०॥ रोचते यदि मे सख्यं बाहुरेष प्रसारितः। गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्य्यादा बध्यतां ध्रुवा॥ ११॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम्। संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना॥ १२॥ हृष्टः सौहृदमालंब्य पर्य्यष्वजत पीडितम्। ततो हनूमान् सन्त्यज्य भिक्षुरूपमरिन्दमः॥ १३॥ काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम्। दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम्॥ १४॥ तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधौ सुसमाहितः। ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम्॥१५॥ सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ। ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ॥ १६॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमभिजग्मतुः। त्वं वयस्योऽसि हृद्यो मे एकं दुःखं सुखं च नौ॥ १७॥

सुग्रीवं राघवो वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् । ततः सुपर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् । १८ ॥ सालस्यास्तीर्य्य सुग्रीवो निषसाद स राघवः । लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १९ ॥ शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् । ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ २० ॥ प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः । अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः ॥ २१ ॥ हृतभार्य्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः । सोऽहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ॥ २२ ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव । वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु ॥ २३ ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा । एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ २४ ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव । उपकारफलं मित्रं विदितं मे महाकपे ॥ २५ ॥ वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्य्यापहारिणम् । अमोघाः सूर्य्यसंकाशा ममेमे निशिताः शराः ॥ २६ ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः । कङ्कपत्रपरिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ॥ २७ ॥ तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव । तमद्य वालिनं पश्य तीक्ष्णैराशीविषोपमैः ॥ २८ ॥ शरैर्विनिहतं भूमौ प्रकीर्णमिव पर्वतम् । स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् । सुग्रीवः परमः प्रीतः परमं वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ तव प्रसादेन नृसिंह वीर प्रियाञ्च राज्यञ्च समाप्नुयामहम् । तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं यथा न हिंस्यात्स पुनर्ममाग्रजम् ॥ ३० ॥ सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि । सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
पञ्चमः सर्गः ।

पुनरेवाब्रवीत् प्रीतो राघवं रघुनन्दनम्। अयमाख्याति ते राम सेवको मन्त्रिसत्तमः॥ १॥ हनूमान् यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव॥२॥ रक्षसापहृता भार्य्या मैथिली जनकात्मजा। त्वया विमुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता॥ ३॥ अन्तरं प्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम्। भार्य्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा॥ ४॥ भार्य्यावियोगजं दुःखं न चिरात्त्वं विमोक्ष्यसे। अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव॥ ५॥ रसातले वा वर्त्तन्तीं वर्तन्तीं वा नभस्तले। अहमानीय दास्यामि तव भार्य्यामरिन्दम्॥ ६॥ इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव। न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः॥ ७॥ तव भार्य्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा। त्यज शोकं महाबाहो तां कान्तामानयामि ते॥ ८॥ अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः। ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा रौद्रकर्मणा॥९॥ क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम्। स्फुरन्ती रावणस्यांके पन्नगेन्द्रबधूर्यथा॥ १०॥ आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतले स्थितम्। उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च॥ ११॥ तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव। आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि॥ १२॥ तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम्। आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे॥ १३॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम्। प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया॥१४॥ उत्तरीयं गृहीत्वा तु स तान्याभरणानि च। इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः॥ १५॥ ततो गृहीत्वा वासस्तु शुभान्याभरणानि च। अभवद्वाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः॥ १६॥ सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु वाष्पेण दूषितः। हा प्रियेति रुदन्धै-

र्यमुत्सृज्य न्यपतत् क्षितौ ॥ १७ ॥ हृदि कृत्वा स बहुशस्त-मलंकारमुत्तमम्। निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ १८ ॥ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं प्रेक्ष्य पार्श्वतः। परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया। उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ २० ॥ शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया। उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्। नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ॥ २२ ॥ नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात्। ततस्तु राघवो वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया। रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणप्रिया हृता ॥ २४ ॥ क्व वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम। यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २५ ॥ हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशम्। आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥ मम दयिततमा हृता वनाद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा। कथय मम रिपुं तमद्य प्लवगपते यमसन्निधिं नयामि ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
षष्ठः सर्गः।

—०:०—

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः। अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥ १ ॥ न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः। सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् ॥२॥ सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिन्दम। करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ।३।। रावणं सगणं

ष्टत्वा परितोष्यात्मपौरुषम् । तथास्मि कर्ता न चिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥ अलं वैक्लव्यमालंव्य धैर्य्यमात्मगतं स्मर । त्वद्विधानां न सदृशमीदृशं बुद्धिलाघवम् ॥५॥ मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्य्याविरहजं महत् । नाहमेवं हि शोचामि धैर्य्यं न च परित्यजे ॥ ६ ॥ नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोपि सन् । महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान्महान् ॥ ७ ॥ वाष्पमापतितं धैर्य्यान्निगृहीतुं त्वमर्हसि । मर्य्यादां सत्वयुक्तानां धृतिन्नोत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥ व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितांतगे । विमृशंश्च स्वया बुध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९॥ वालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योनुवर्तते । स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ १० ॥ एषोञ्जलिर्मया वद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये । पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरन्दातुमर्हसि ॥ ११ ॥ ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् । तेजश्च क्षयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः । स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्य्यमाश्रय केवलम् ॥ १३ ॥ हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते । वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥ मधुरं सांत्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः । सुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रांतेन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥ प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात् प्रभुः । संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ कर्त्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च । अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया ॥ १७ ॥ एष च प्रकृतिस्थोहमनुनीतस्त्वया सखे । दुर्लभो हीदृशो वन्धुरस्मिन् काले विशेषतः ॥ १८ ॥ किन्तु यत्नस्त्वया कार्य्यो मैथिल्याः परिमार्गणे । राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम् । वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते तव ॥ २० ॥ मया च यदिदं वाक्यमभिमानात् समी-

रितम्। तत्त्वया हरिशार्दूल तत्वमित्युपधार्य्यताम्॥ २१॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन। एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपाम्यहम्॥ २२॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह। राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः॥ २३॥ एवमेकांतसंश्लिष्टौ ततस्तौ नरवानरौ। उभावनन्योन्यसदृशं सुखं दुःखमभाषताम्॥ २४॥ महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नृपाणामधिपस्य तस्य। कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा च कार्य्यं हृदयेन विद्वान्॥ २५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

सप्तमः सर्गः।

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन हर्षितः। लक्ष्मणस्याग्रजं शूरमिदं वचनमब्रवीत्॥ १॥ सर्व्वथाहमनुग्राह्यो देवतानां न संशयः। उपपन्नो गुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम॥ २॥ शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयानघ। सुरराज्यमभिप्राप्तुं स्वराज्यं किमुत प्रभो॥ ३॥ सोहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव। यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम्॥ ४॥ अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः। न तु वक्तुं समर्थोहं त्वयि आत्मगतान् गुणान्॥ ५॥ महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम्। निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्य्यमात्मवतांवर॥ ६॥ रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च। अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः॥ ७॥ आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा। निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः॥ ८॥ धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोपि वानघ। वयस्यार्थे प्रवर्त्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम्॥ ९॥ तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रिय-

दर्शनम्। लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥ ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणञ्च महाबलम्। सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः। सुपुष्पमीषत् पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥ तस्यैकां पर्णबहुलां शाखां भंक्त्वा सुशोभिताम्। रामस्यास्तीर्य्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ॥ १३ ॥ तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम्। सालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा। सालपुष्पावसङ्कीर्णे तस्मिन् गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णया शुभया गिरा। उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥ अहं विनिकृतो भ्राता चराम्येष भयार्दितः। ऋष्यमूकं गिरिवरं हृतभार्य्यः सुदुःखितः ॥ १७ ॥ सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वने संभ्रान्तचेतनः। वालिना निकृतो भ्राता कृतवैरश्च राघव ॥ १८ ॥ वालिनो मे भयार्त्तस्य सर्वलोकाभयङ्कर। ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः। प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम्। अद्यैव तं वधिष्यामि तव भार्य्यापहारिणम् ॥ २१ ॥ इमे हि मे महाभाग पत्रिणस्तिग्मतेजसः। कार्त्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२ ॥ कंकपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः। सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३ ॥ वालिसंज्ञममित्रन्ते भ्रातरं कृतकिल्बिषम्। शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ २४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः। प्रहर्षमतुलं लेभे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥ राम शोकाभिभूतोऽहं शोकार्तानां भवान् गतिः। वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६ ॥ त्वं हि पाणिप्रदानेन

वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकम्। अतः प्राणैर्बहुमतः सत्येन च शपाम्यहम्॥ २७॥ वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धः प्रवदाम्यहम्। दुःखमन्तर्गतं तन्मे मनो हरति नित्यशः॥ २८। एतावदुक्त्वा वचनं वाष्पदूषितलोचनः। वाष्पदूषितया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम्। २९॥ वाष्पवेगन्तु सहसा नदीवेगमिवागतम्। धारयामास धैर्य्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ॥३०॥ स निगृह्य तु तं वाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे। विनिश्वस्य च तेजस्वी राघवं पुनरूचिवान्॥ ३१॥ पुराहं वालिना राम राज्यात् स्वादवरोपितः। परुषाणि च संश्राव्य निर्द्धूतोऽस्मि बलीयसा॥ ३२॥ हृता भार्य्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी। सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते॥ ३३॥ यत्नवांश्च स दुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव। बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया॥ ३४॥ शङ्कया त्वेतयाहं च दृष्ट्वा त्वामपि राघव। नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति॥ ३५॥ केवलं हि सहाया मे हनूमत्प्रमुखास्त्विमे। अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान् कृच्छ्रगतोऽपि सन्॥ ३६॥ एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः। सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति चास्थिते॥ ३७॥ संक्षेपस्त्वेष मे राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते। स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः॥ ३८॥ तद्विनाशेऽपि मे दुःखं प्रमृष्टं स्यादनन्तरम्। सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनम्॥ ३९॥ एष मे राम शोकान्तः शोकार्त्तेन निवेदितः। दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः॥ ४०॥ श्रुत्वैतच्च वचो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत्। किन्निमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्वतः॥ ४१॥ सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर। आनन्तर्य्याद्विधास्यामि संप्रधार्य्य बलाबलम्॥ ४२॥ बलवान् हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम्। वर्द्धते हृदयोत्कम्पो प्रावृट्वेग

द्वाम्भसः ॥ ४३ ॥ ह्यः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः । दृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना । प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ४५ ॥ ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे । वैरस्य कारणं तत्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

—०*०—

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिसूदनः । पितुर्बहुमतो नित्यं मम चापि तथा पुरा ॥१॥ पितुर्युपरते तस्मिन् ज्येष्ठोयमिति मन्त्रिभिः । कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसम्मतः ॥ २ ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् । अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत् स्थितः ॥३॥ मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः । तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा ॥ ४ ॥ स तु सुप्ते जने रात्रौ किष्किन्ध्याद्वारमागतः । नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ॥ ५ ॥ प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दतो भैरवस्वनम् । श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥ ६ । स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम् । वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ७ ॥ स तु निर्धूय ताः सर्वा निर्जगाम महाबलः । ततोहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ॥ ८ ॥ स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम् । असुरो जातसन्त्रासः प्रदुद्राव तदा भृशम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्द्रवति सन्त्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ । प्रकाशोपि कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा ॥ १० ॥ स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् । प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ॥ ११ ॥

तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा विलं रोषवशङ्गतः। मामुवाच ततो वाली
वचनं चुभितेन्द्रियः ॥ १२ ॥ इह तिष्ठाद्य सुग्रीव विलद्वारि
समाहितः। यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुम् ॥ १३ ॥
मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परन्तपः। शापयित्वा स मां
पद्भ्यां प्रविवेश विलं ततः ॥ १४ ॥ तस्य प्रविष्टस्य विलं साग्रः
सम्वत्सरो गतः। स्थितस्य च विलद्वारि स कालो व्यत्यवर्त्तत
॥ १५ ॥ अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः। भ्रातरं
न प्रपश्यामि पापशङ्कि च मे मनः ॥ १६ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य
विलात्तस्माद्विनिःसृतम्। सफेनं रुधिरं दृष्ट्वा ततोऽहं भृश-
दुःखितः ॥ १७ ॥ नर्दतामसुराणाञ्च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः। न
रतस्य च संग्रामे क्रोशतोऽपि स्वनो गुरोः ॥ १८ ॥ अहं त्ववगतो
बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम्। पिधाय च विलद्वारं शिलया
गिरिमात्रया ॥ १९ ॥ शोकार्त्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्ध्यामागतः
सखे। गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम् ॥ २० ॥
ततोऽहन्तैः समागम्य समेतैरभिषेचितः। राज्यं प्रशासतस्तस्य
न्यायतो मम राघव ॥ २१ ॥ आजगाम रिपुं हत्वा दानवं स तु
वानरः। अभिषिक्तन्तु मां दृष्ट्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २२ ॥
मदीयान्मन्त्रिणो बध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत्। निग्रहे च समर्-
थस्य तं पापं प्रति राघव ॥ २३ ॥ न प्रावर्त्तत मे बुद्धिर्भ्रातृ-
गौरवयन्त्रिता। हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा
॥ २४ ॥ मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभिवादयम्। उक्ताश्च
नाशिषस्तेन प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २५ ॥ नत्वा पादावहं तस्य
मुकुटेनास्पृशं प्रभो। अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार
सः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
नवमः सर्गः।

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धन्तमुपागतम् । अहं प्रसादयां-चक्रे भ्रातरं हितकाम्यया ॥ १ ॥ दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः । अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेको नाथ नन्दनः ॥ २ ॥ इदं बहुशलाकन्ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् । छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मया धृतम् ॥ ३ ॥ आर्तस्तत्र विलद्वारि स्थितः सम्वत्सरं नृप । दृष्ट्वा च शोणितं द्वारि विलाच्चापि समुत्थितम् ॥ ४ ॥ शोकसंविग्नहृदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः । अपिधाय विलद्वारं शैलशृङ्गेण तत्तदा ॥ ५ ॥ तस्माद्देशादपक्रम्य किष्किन्ध्यां प्राविशं पुनः । विषादात्त्विह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च ॥ ६ ॥ अभिषिक्तो न कामेन तन्मे चन्तुं त्वमर्हसि । त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथा पुरा ॥ ७ ॥ राजभावे नियोगोयं मम त्वद्विरहात् कृतः । सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् ॥ ८ ॥ न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् । मा च रोषं कृथाः सौम्य मम शत्रुनिसूदन ॥ ९ ॥ याचे त्वां शिरसा राजन् मया बद्धोयमञ्जलिः । बलादस्मिन् समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः ॥ १० ॥ राजभावे नियुक्तोहं शून्यदेशजिगीषया । स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स विनिर्भर्त्स्य वानरः ॥ ११ ॥ धिक् त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह । प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव सम्मतान् ॥ १२ ॥ मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् । विदितं वो मया रात्रौ मायावी स महासुरः ॥ १३ ॥ मां समाह्वयत क्रूरो युद्धाकांक्षी तदा पुरा । तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा निःसृतोहं नृपालयात् ॥ १४ ॥ अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः । स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः ॥ १५ ॥ प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां समुपागतौ । अभिद्रुतस्तु वेगेन विवेश स महाविलम् ॥ १६ ॥ तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलम् । अयमुक्ताय मे

भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १७ ॥ अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम्। विलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ १८ ॥ स्थितोयमिति मत्वाहं प्रविष्टस्तु दुरासदम्। तं मे मार्गयतस्तत्र गतः संवत्सरस्तदा ॥ १९ ॥ स तु दृष्टो मया शत्रु-रनिर्वेदाद्भयावहः। निहतश्च मया सद्यः स सर्वैः सह बन्धुभिः ॥२०॥ तस्यैव च प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्बिलम्। पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥ सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं तमहं सुखम्। निष्क्रामं नेह पश्यामि विलस्य पिहितं मुखम् ॥ २२ ॥ विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः। यतः प्रतिवचो नास्ति ततोहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥ पादप्रहारैस्तु मया बहुभिः परिपातितम्। ततोहं तेन निष्क्रम्य यथा पुर-मुपागतः ॥ २४ ॥ तत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं मृगयतात्मनः। सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः। तदा निर्वासयामास वाली विगत-साध्वसः ॥ २६ ॥ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव। तद्भयाच्च महीं सर्वां क्रान्तवान् सवनार्णवाम् ॥ २७ ॥ ऋष्यमूकं गिरिवरं भार्य्याहरणदुःखितः। प्रविष्टोस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणा-न्तरे ॥ २८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत्। अना-गसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ॥ २९ ॥ वालिनश्च भया-र्त्तस्य सर्वलोकभयापह। कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य विग्र-हात् ॥ ३० ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम्। वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ ३१ ॥ अमोघाः सूर्य्यसंकाशा निशिता मे शरा इमे। तस्मिन् वालिनि दुर्वृत्ते पतिष्यन्ति रुषान्विताः ॥ ३२ ॥ यावत्तं न हि पश्येयं तव भार्य्यापहारि-णम्। तावत् स जीवेत् पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानात् पश्यामि मग्नस्त्वं शोकसागरे। त्वामहं तार-

यिष्यामि वाढं प्राप्नासि पुष्कलम् ॥ २४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्द्धनम्। सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥२५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

दशमः सर्गः।

—०*०—

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्द्धनम्। सुग्रीवः पूजयाञ्चक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १ ॥ असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः। त्वं दहेः कुपितो लोकान् युगान्त इव भास्करः ॥ २॥ वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्य्यं धृतिश्च या। तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३॥ समुद्रात् पश्चिमात् पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम्। क्रामत्यनुदिते सूर्य्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४॥ अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि। ऊर्द्धमुत्पात्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्य्यवान् ॥ ५ ॥ बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा द्रुमाः। वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ॥ ६ ॥ महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः। बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्य्यवान् ॥ ७॥ स वीर्य्योत्सेकदुष्टात्मा वरदानेन मोहितः। जगाम स महाकायः समुद्रं सरितांपतिम् ॥ ८॥ ऊर्म्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसञ्चयम्। मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ९ ॥ ततः समुद्रो धर्म्मात्मा समुत्थाय महाबलः। अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् ॥ १० ॥ समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद। श्रूयतां त्वभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ ११ ॥ शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम्। शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ १२ ॥ महाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्झरः। स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्त्तुमर्हति ॥ १३ ॥ तं

भीतमिति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः । हिमवद्वनमागच्छ च्छर-श्चापादिव च्युतः ॥ १४ ॥ ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रप्रतिमाः शिलाः । चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च ॥ १५ ॥ ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः । हिमवानब्रवी-द्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः ॥ १६ ॥ क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल । रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणो ह्यहम् ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः । उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात् संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥ यदि युद्धे समर्थ-स्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यमः । तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे यो हि युद्धं युयुत्सतः ॥ १९ ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः । अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २० ॥ वाली नाम महाप्राज्ञः शक्रपुत्रः प्रतापवान् । अध्यास्ते वानरः श्रीमान् किष्किन्ध्यामतुलप्रभाम् ॥ २१ ॥ स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्ध-विशारदः । द्वंद्वयुद्धं स दातुन्ते नमुचेरिव वासवः ॥ २२ ॥ तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि । स हि दुर्मर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३ ॥ श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं कोपाविष्टः स दुन्दुभिः । जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्ध्यां वालि-नस्तदा ॥ २४ ॥ धारयन्माहिषं वेषं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः । प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २५ ॥ ततस्तु द्वार-मागम्य किष्किन्ध्याया महाबलः । ननर्द कंपयन् भूमिं दुन्दुभि-र्दुन्दुभिर्यथा ॥ २६ ॥ समीपजान्द्रुमान् भञ्जन् वसुधां दारयन् खुरैः । विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्द्वारं द्विरदो यथा ॥ २७ ॥ अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः । निष्पपात सह स्त्रीभि-स्ताराभिरिव चन्द्रमाः । २८ । मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुन्दुभिम् । हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९ ॥ किमर्थं नगरद्वारमिदं रुध्वा विनर्दसे । दुन्दुभे विदितो मेऽसि

रच प्राणान्महाबल॥ ३०॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः। उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात् संरक्तलोचनः॥ ३१॥ न त्वं स्त्रीसन्निधौ वीर वचनं वक्तुमर्हसि। मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम्॥ ३२॥ अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम्। गृह्यतामुदयं वैरं कामभोगेषु वानर॥३३॥ दीयतां संप्रदानञ्च परिष्वज्य च वानरान्। सर्वशाखामृगेन्द्रस्त्वं सम्भावय सुहृज्जनम्॥ ३४॥ सुदृष्टां कुरु किष्किन्ध्यां कुरुष्वात्मसमं पुरम्। क्रीड़ त्वं च समं स्त्रीभिरहन्ते दर्पशासनः॥ ३५॥ यो हि सुप्तं प्रपन्नं वा भग्नं वा रहितं क्षमम्। हन्यात् स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम्॥ ३६॥ स प्रहस्याब्रवीन्मन्दं क्रोधात्तमसुरोत्तमम्। विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा॥ ३७॥ मत्तोऽयमिति मा मंस्था यद्यभीतोऽसि संयुगे। मदीयं संप्रहारेऽस्मिन् वीरपानः समर्थ्यताम्॥ ३८॥ तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम्। पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत॥ ३९॥ विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसन्निभम्। अविध्यत तदा वाली विनदन् कपिकुञ्जरः॥ ४०॥ वाली व्यापादयांचक्रे ननर्द च महास्वनम्। श्रोत्राभ्यामथ रक्तन्तु तस्य सुस्राव पात्यतः॥ ४१॥ तयोस्तु क्रोधसंरम्भात् परस्परजयैषिणोः। युद्धं समभवत् घोरं दुन्दुभेर्वालिनस्तथा॥ ४२॥ अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः। मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः शिलाभिः पादपैस्तथा॥ ४३॥ परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा। आसीद्धीनोऽसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्द्धत॥ ४४॥ तन्तु दुन्दुभिमुद्यम्य धरण्यामभ्यपातयत्। युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा॥ ४५॥ स्रोतोभ्यो बहुरक्तन्तु तस्य सुस्राव पात्यतः। पपात च महाबाहुः क्षितौ पञ्चत्वमागतः॥४६॥ तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम्। चिक्षेप वेगवान् वाली

वेगेनैकेन योजनम् ॥ ४७ ॥ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात् क्षतजबिन्दवः। प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति ॥ ४८ ॥ तान् दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविप्रुषः। क्रुद्धस्तस्य महाभाग चिन्तयामास को न्वयम् ॥ ४९ ॥ येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना। कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा स विनिष्क्रम्य ददर्श मुनिसत्तमः। महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ॥ ५१ ॥ स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत्। उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारं वानरं प्रति ॥ ५२ ॥ इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य बधो भवेत्। वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥ ५३ ॥ क्षिपता पादपाश्चेमे संभग्नाश्चासुरीतनुम्। समन्तादाश्रमं पूर्णं योजनं मामकं यदि ॥ ५४ ॥ आक्रमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति। ये चास्य सचिवाः केचित् संश्रिता मामकं वनम् ॥ ५५ ॥ न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुखम्। तेऽपि वा यदि तिष्ठन्ति शपिष्ये तानपि ध्रुवम् ॥ ५६ ॥ वनेऽस्मिन्मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते। पत्त्रांकुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५७ ॥ दिवसश्चाद्य मर्य्यादा यं द्रष्टा चास्मि वानरम्। बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥ ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम्। निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान् दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ॥५९॥ किं भवन्तः समस्ताश्च मतङ्गवनवासिनः। मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६० ॥ ततस्ते कारणं सर्वं तथा शापं च वालिनः। शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ॥ ६१ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम्। स महर्षिं समासाद्य याचते स्म कृताञ्जलिः ॥ ६२ ॥ महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति। शापधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥६३॥ ततः शापभयाद्भीतो ऋष्यमूकं महागिरिम्। प्रवेष्टुं नेच्छति

हरिर्दृष्टं चापि नरेश्वर ॥ ६४ ॥ तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् । विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६५ ॥ एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संप्रकाशते । वीर्य्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान् ॥ ६६ ॥ इमे च विपुलाः शालाः सप्तशाखावलम्बिनः । यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ॥ ६७ ॥ एतदस्यासमं वीर्य्यं मया राम प्रकाशितम् । कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्ष्यसे नृप ॥ ६८ ॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसन् लक्ष्मणोऽब्रवीत् । कस्मिन् कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्याः वालिनो बधम् ॥ ६९ ॥ तमुवाचाथ सुग्रीवं सप्ततालानिमान् पुरा । एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ॥ ७० ॥ रामो निर्दारयेदेषां वाणेनैकेन च द्रुमम् । वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७१ ॥ हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण । उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते ॥७२॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनः । ध्यात्वा मुहूर्त्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् ॥ ७३ ॥ शूरश्च शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः । बलवान् वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ॥ ७४ ॥ दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि । यानि सञ्चिन्त्य भीतोऽहं ऋष्यमूकमुपाश्रितः ॥ ७५ ॥ तमजय्यमधृष्यञ्च वानरेन्द्रममर्षणम् । विचिन्तयन्न मुञ्चामि ऋष्यमूकमनुत्त्वहम् ॥ ७६ ॥ उद्विग्नः शङ्कितश्चाहं विचरामि महावने । अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७७ ॥ उपालब्धञ्च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल । त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ७८ ॥ किन्तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः । अप्रत्यक्षं तु मे वीर्य्यं समरे तव राघव ॥ ७९ ॥ न खल्वहं त्वान्तुलये नावमन्ये न भीषये । कर्मभिस्तस्य भीमैश्च कातर्य्यं जनितं मम ॥ ८० ॥ कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्य्यमाकृतिः ।

प्लावयन्ति परन्तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ८१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः । स्मितपूर्वमथो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति ॥ ८२ ॥ यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर । प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ॥ ८३ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सान्त्वयन् लक्ष्मणाग्रजः । राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ॥ ८४ ॥ तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् । असुरस्य तनुं शुष्कां पादाङ्गुष्ठेन वीर्यवान् ॥ ८५ ॥ क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् । लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ८६ ॥ हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनमर्थवत् । आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तकायः पुरा सखे । परिश्रान्तेन मत्तेन भ्राता मे वालिना तदा ॥ ८७ ॥ लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव । क्षिप्त एवं प्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ॥ ८८ ॥ नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाधिकम् । आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत् सुमहद्राघवान्तरम् ॥ ८९ ॥ स एव संशयस्तात तव तस्य च यद्बलम् । सालमेकं विनिर्भिद्य भवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥ ९० ॥ कृत्वैतत् कार्मुकं सज्यं हस्तिहस्तमिवापरम् । आकर्णपूर्णमायम्य विसृजस्व महाशरम् ॥ ९१ ॥ इमं हि सालं प्रहितस्त्वया शरो न संशयोऽत्रास्ति विदारयिष्यति । अलं विमर्षेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजन् प्रतिशापितो मया ॥ ९२ ॥ यथा हि तेजःसु वरः सदा रविर्यथा हि शैलो हिमवान् महाद्रिषु । यथा चतुष्पात्सु च केसरी वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वरः ॥ ९३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
एकादशः सर्गः ।

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम्। प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १ ॥ स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः। सालमुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन् स रवैर्दिशः ॥२॥ स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः। भित्त्वा सालान् गिरिप्रस्थं सप्त भूमिं विवेश ह ॥ ३ ॥ सायकस्तु मुहूर्तेन सालान् भित्त्वा महाजवः। निष्पत्य च पुनस्तूणमन्तमेव प्रविवेश ह ॥ ४ ॥ तान् दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान् सालान् स वीरपुङ्गवः। रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥५॥ स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः। सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥ इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः। रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥ सेन्द्रानपि सुरान् सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ। समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८ ॥ येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः। बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥९॥ अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम। सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् ॥१०॥ तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम्। वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोयमञ्जलिः ॥ ११ ॥ ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम्। प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुगतं वचः ॥ १२ ॥ अस्माद्गच्छाम किष्किन्ध्यां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः। गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम् ॥ १३ ॥ सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्ध्यां वालिनः पुरीम्। वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन् गहने वने ॥ १४ ॥ सुग्रीवोप्यनदत् घोरं वालिनो ह्वानकारणात्। गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवांबरम् ॥ १५ ॥ तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः। निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोस्ततटादिव ॥१६॥ ततस्तु तुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत्। गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥१७॥ तलैरशनिकल्पैश्च वज्र-

कल्पैश्च मुष्टिभिः। जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ ॥ १८॥ ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदैक्षत। अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥१९॥ यन्नावगच्छत् सुग्रीवं वालिनं चापि राघवः। ततो न कृतवान् बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २०॥ एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना। अपश्यन् राघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुद्रुवे ॥ २१॥ क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः। वालिनाभिद्रुतः क्रोधात् प्रविवेश महावनम् ॥ २२ ॥ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः। मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा स सन्निवृत्तो महाबलः ॥२३॥ राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता। तदेव वनमागच्छत् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४॥ तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम्। ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥ २५॥ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम्। वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६॥ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्वतः। वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे ॥२७॥ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः। करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ २८॥ सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम्। कारणं येन बाणोऽयं स मया न विसर्जितः ॥ २९॥ अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च। त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३०॥ स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर। विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ॥ ३१॥ ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम। नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिवर्हणम् ॥ ३२॥ जीवितान्तकरं घोरं सादृश्यात्तु विशंकितः। मूलघाती न नौ स्यादि द्वयोरिति कृतो मया ॥३३॥ त्वयि वीर विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया। मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्यात् कपीश्वर ॥ ३४॥ दत्ताभयवधो नाम पातकं

महदद्भुतम्। अहं च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी ॥ ३५ ॥ त्वदधीना वयं सर्वे वनेऽस्मिन् शरणं भवान्। तस्माद्युध्यस्व भूयस्त्वं मा मा शङ्कीश्च वानर ॥ ३६ ॥ एतन्मुहूर्त्ते तु मया पश्य वालिनमाहवे। निरस्तमिषुणैकेन चेष्टमानं महीतले ॥ ३७ ॥ अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर। येन त्वामभिजानीयां द्वंद्वयुद्धमुपागतम् ॥ ३८ ॥ गजपुष्पामिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम्। कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥ ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायुताम्। लक्ष्मणो गजपुष्पां तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥४०॥ स तया शुशुभे श्रीमान् लतया कण्ठसक्तया। मालयेव बलाकानां ससंध्य इव तोयदः ॥ ४१ ॥ विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः। जगाम सह रामेण किष्किन्ध्यां पुनराप सः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
द्वादशः सर्गः।

—०:०—

ऋष्यमूकात् स धर्मात्मा किष्किन्ध्यां लक्ष्मणाग्रजः। जगाम सह सुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥ समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम्। शरांश्चादित्यसंकाशान् गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २ ॥ अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः। सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ३ ॥ पृष्ठतो हनुमान् वीरो नलो नीलश्च वीर्य्यवान्। तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥ ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलम्बिनः। प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरङ्गमाः ॥ ५ ॥ कन्दराणि च शैलांश्च निर्भराणि गुहास्तथा। शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥ वैदूर्य्यविमलैस्तोयैः पद्मैश्चाशोककुट्मलैः।

शोभितान् सजलान्मार्गे तटाकांश्चावलोकयन् ॥ ७ ॥ कारण्डैः
सारसैर्हंसैर्वञ्जुलैर्जलकुक्कुटैः । चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैः प्रति-
नादितान् ॥ ८ ॥ मृदुशष्पांकुराहारान्निर्भयान् वनचारिणः ।
चरतः सर्वतः पश्यन् स्थलीषु हरिणान् स्थितान् ॥ ९ ॥ तटाक-
वैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् । घोरानेकचरान् वन्यान्
द्विरदान् कूलघातिनः ॥१०॥ मत्तान् गिरितटोद्घुष्टान् पर्वतानिव
जङ्गमान् । वानरान् द्विरदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ॥ ११ ॥
वने वनचरांश्चान्यान् खेचरांश्च विहङ्गमान् । पश्यन्तस्त्वरिता
जग्मुः सुग्रीववशवर्त्तिनः ॥ १२ ॥ तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं
रघुनन्दनः । द्रुमषण्डवनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥ एष
मेघ इवाकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते । मेघसङ्घातविपुलं पर्यन्त-
कदलीवृतम् ॥ १४ ॥ किमेतत् ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं
मम । कौतूहलापनयनं कर्त्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीव-
स्तन्महद्वनम् ॥ १६ ॥ एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
उद्यानवनसम्पन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७ ॥ अत्र सप्तजना
नाम मुनयः संशितव्रताः । सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जल-
शायिनः ॥ १८ ॥ सप्तरात्रकृताहारा वायुनाचलवासिनः ।
दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥ तेषामेतत्
प्रभावेण द्रुमप्राकारसंवृतम् । आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरा-
सुरैः ॥ २० ॥ पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथान्ये वनचारिणः । वि-
शन्ति मोहाद्येऽप्यत्र न निवर्तन्ति ते पुनः ॥ २१ ॥ विभूषणरवा-
श्चात्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः । तूर्यगीतस्वनश्चापि गन्धो दिव्यश्च
राघव ॥ २२ ॥ त्रेताग्नयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्येष प्रदृश्यते ।
वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान् कपोताङ्गारुणो घनः ॥ २३ ॥ एते वृक्षाः
प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः । मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो

यथा॥ २४॥ कुरु प्रणामं धर्मात्मंस्तेषामुद्दिश्य राघव। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संहताञ्जलिः॥ २५॥ प्रणमन्ति हि ये तेषामृषीणां भावितात्मनाम्। न तेषामशुभं किञ्चिच्छरीरे राम विद्यते॥ २६॥ ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः। समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत्॥ २७॥ अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः। सुग्रीवो वानरश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः॥ २८॥ ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात् सप्तजनाश्रमात्। ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्ध्यां वालिपालिताम्॥ २९॥ ततस्तु रामानुजरामवानराः प्रगृह्य शस्त्राण्युदितोग्रतेजसः। पुरीं सुरेशात्मजवीर्य्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागतास्त्विह॥ ३०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
त्रयोदशः सर्गः।

—०—

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्ध्यां वालिनः पुरीम्। वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन् गहने वने॥ १॥ विसार्य्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः। सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशम्॥ २॥ ततस्तु निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत्। परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम्॥ ३॥ गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः। अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्ततः॥ ४॥ दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत्। हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनभूषणाम्॥ ५॥ प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्ध्यां वालिनः पुरीम्। प्रतिज्ञा या कृता वीर त्वया वालिवधे पुरा॥ ६॥ सफलां कुरु तां क्षिप्रं लतां काल इवागतः। एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः॥ ७॥ तमि-

चोवाच वचनं सुग्रीवं शत्रुसूदनः । कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया ॥ ८ ॥ लक्ष्मणेन समुत्पाट्य एषा कण्ठे कृता तव । शोभतेऽप्यधिकं वीर लतया कण्ठसक्तया ॥ ९ ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया । अद्य वालिसमुत्थन्ते भयं वैरं च वानर ॥ १० ॥ एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे । मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ ११ ॥ वाली विनिहतो यावद्भूमौ पांसुषु चेष्टते । यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन् स विनिवर्त्तते ॥ १२ ॥ ततो दोषेण मागच्छेत् सद्यो गर्हेश्च मां भवान् । प्रत्यक्षं सप्त ते ताला मया बाणेन दारिताः ॥ १३ ॥ ततो वेत्सि बलेनाद्य वालिनं निहतं रणे । अनृतं नोक्तपूर्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ॥ १४ ॥ धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन । सफलाञ्च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि सम्भ्रमम् ॥ १५ ॥ प्रसूतं कलमक्षेत्रं वर्षेणेव शतक्रतुः । तदाह्वाननिमित्तञ्च वालिनो हेममालिनः ॥ १६ ॥ सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः । जितकाशी जयश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरात् ॥ १७ ॥ निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वाली संप्रियसंयुगः । रिपूणां धर्षितं श्रुत्वा मर्षयन्ति न संयुगे । १८ ॥ जानन्तस्तु स्वकं वीर्य्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः । स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ॥ १९ ॥ ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् । तेन शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ॥ २० ॥ राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः । द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ॥ २१ ॥ पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः । ततः स जीमूतकृतप्रणादो नादं व्यमुञ्चन्त्वरया प्रतीतः ॥ २२ ॥ सूर्य्यात्मजः शौर्य्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वानिलचञ्चलोर्म्मिः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
चतुर्दशः सर्गः ।

अथ तस्य निनादन्तं सुग्रीवस्य महात्मनः । शुश्रावान्तःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १ ॥ श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् । मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापादितो महान् ॥२॥ ततो रोषपरीताङ्गो वाली स कनकप्रभः । उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३ ॥ वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः । भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ॥४॥ शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः । वेगेन च पदन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥ तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौहृदा । उवाच त्रस्तसम्भ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ॥६॥ साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम् । शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ॥ ७ ॥ काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यसि च वानर । वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८ ॥ सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते । श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्य्यते ॥ ९ ॥ पूर्वमापतितं क्रोधात् स त्वामाह्वयते युधि । निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥१०॥ त्वया तस्य निरस्तस्य पीड़ितस्य विशेषतः । इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे ॥ ११॥ दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः । निनादस्य च संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२ ॥ नासहायमहं मन्ये सुग्रीवन्तमिहागतम् । अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३ ॥ प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः । नापरीक्षितवीर्य्येण सुग्रीवः सख्यमेष्यति ॥ १४ ॥ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः । अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्याम्यद्य हितं वचः ॥ १५ ॥ अङ्गदस्तु कुमारोयं वनान्तमुपनिर्गतः । प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासीन्निवेदिता ॥ १६ ॥ अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ । इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ । सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ ।

स ते भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्मणि ॥ १८ ॥ रामः पर-बलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः। निवासवृक्षः साधूनामाप-न्नानां परा गतिः ॥ १९ ॥ आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैव भाज-नम्। ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥ २० ॥ धातू-नामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान्। तत्क्षमो न विरोधस्ते सह तेन महात्मना ॥ २१ ॥ दुर्जयेनाप्रमेयेण रामेण रणकर्मसु। शूर वक्ष्यामि ते किञ्चिन्नचेच्छाम्यभ्यसूयितुम् ॥ २२ ॥ श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम्। यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय॥२३॥ विग्रहं माकृथा वीर भ्रात्रा राजन् यवीयसा। अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥ २४ ॥ सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज दूरतः। लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः ॥ २५ ॥ तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते। न हि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कञ्चन ॥२६॥ दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम्। वैरमेतत् समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु ॥२७॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवो महाबन्धुर्मतस्तव। भ्रातृसौहृदमालंब्य नान्या गतिरिहास्ति ते ॥ २८ ॥ यदि ते मत्प्रियं कार्य्यं यदि चा-वैषि मां हितम्। याच्यमानः प्रियत्वेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥२९ प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि। क्षमो हि ते कोसलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥३०॥ तदा हि तारा हि तमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे। न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

पञ्चदशः सर्गः।

—०:०—

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम्। वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत्॥१॥ गर्जतोस्य सुसंरब्धं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः। मर्षयिष्यामि केनापि कारणेन वरानने॥२॥ अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्त्तिनाम्। धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते॥३॥ सोढुं न च समर्थोहं युद्धकामस्य संयुगे। सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जितम्॥४ न च कार्य्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते। धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति॥५॥ निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोनुगच्छसि। सौहृदं दर्शितं तावन्मयि भक्तिस्त्वया कृता॥६॥ प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि सम्भ्रमम्। दर्पं चास्य विनेष्यामि न च प्राणैर्विमोच्यते॥७॥ अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यदीप्सितम्। वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीड़ितः प्रतियास्यति॥८॥ न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान्। कृतं तारे सहायत्वं दर्शितं सौहृदं मयि॥९॥ शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्व जनेन च। अलं जित्वा निवर्त्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे॥१०॥ तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी। चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम्॥११॥ ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रविद्विजयैषिणी। अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता॥१२॥ प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम्। नगर्य्या निर्य्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन्॥१३॥ स निश्वस्य महारोषो वाली परमवेगवान्। सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शत्रुदर्शनकांक्षया॥१४॥ स ददर्श ततः श्रीमान् सुग्रीवं हेमपिङ्गलम्। सुसम्वीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम्॥१५॥ तं स दृष्ट्वा महाबाहुः सुग्रीवं पर्य्यवस्थितम्। गाढं परिदधे वासो वाली परमकोपनः॥१६॥ स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्य्यवान्। सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः॥१७॥ श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः। सुग्री-

सोपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम्॥१८॥ तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणकोविदम्। आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ एष मुष्टिर्महान्बद्धो गाढं सुनियतांगुलिः। मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥२०॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो क्रुद्धो वालिनमब्रवीत्। तव चैव हरन् प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्द्धनि ॥२१॥ ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगतः। अभवत् शोणितोद्गारी सापीड इव पर्वतः॥ २२ ॥ सुग्रीवेण तु निःशंकं सालमुत्पाट्य तेजसा। गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥ २३ ॥ स तु वृक्षेण निर्भग्नः सालताडनविह्वलः। गुरुभारपराक्रान्ता नौः ससार्थेव सागरे ॥२४॥ तौ भीमवलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगितौ। प्रवृद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवांबरे॥ २५ ॥ परस्परममित्रघ्नौ छिद्रान्वेषणतत्परौ। ततोवर्द्धत वाली तु बलवीर्य्यसमन्वितः ॥ २६ ॥ सूर्य्यपुत्रो महावीर्य्यः सुग्रीवः परिहीयत। वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः॥ २७ ॥ वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास राघवं। वृक्षैः सशाखैः शिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ॥२८ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः। तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव॥ २९ ॥ तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ। मेघाविव महाशब्दैस्तर्जमानौ परस्परम्॥ ३०॥ हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरं। प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥३१॥ ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम्। स शरं वीक्षतो वीरो वालिनो वधकांक्षया॥ ३२ ॥ ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविषोपमम्। पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवांतकः॥ ३३ ॥ तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्रस्थेश्वराः। प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगांत इव मोहिताः॥३४॥ मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः। राघवेण महावाणो वालिवक्षसि पातितः॥ ३५ ॥ ततस्तेन महातेजा वीर्य्ययुक्तः कपीश्वरः। वेगेनाभिहतो वाली

निपपात महीतले ॥ ३६ ॥ इन्द्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले । आश्वयुक्समये मासि गतसत्वो विचेतनः ॥३७॥ वाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली चार्त्तस्वरः शनैः ॥ ३८ ॥ नरोत्तमः काल इवांतकोपमं शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभूषितम् । ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ॥ ३९ ॥ अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः प्रपुष्पिताशोक इवाचलोद्गतः । विचेतनो वासवसूनुराहवे प्रभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

षोड़शः सर्गः ।

—०—

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः । पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥१॥ स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः । अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २ ॥ अस्मिन्निपतिते भूमौ हर्य्यृक्षाणां गणेश्वरे । नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत मेदिनी ॥३॥ भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः । नश्रीर्जहाति न प्राणान्न तेजो न पराक्रमम् ॥४॥ शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी रत्नभूषिता । दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥५॥ स तया मालया वीरो हैमया हरियूथपः । सन्ध्यानुगतपर्य्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥६॥ तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः । त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्याभिशोभते ॥ ७ ॥ तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् । रामवाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ॥८॥ तं तथा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलम् । ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकादिह च्युतम् ॥९॥ आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम् । महेन्द्रमिव दुर्ध-

र्षमुरेन्द्रमिव दुःसहम् ॥१०॥ महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् । व्यूढोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणानुचरो रामो ददर्शोपससर्प च । तं तथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलम् ॥ १२ ॥ बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव । उपयातौ महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणञ्च महाबलम् । अब्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ १४ ॥ स भूमावल्पतेजोसुनिहतो नष्टचेतनः । अर्थसंहितया वाचा गर्वितं रणगर्वितम् ॥ १५ ॥ पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽत्र प्राप्तस्त्वया गुणः । यदहं युद्धसंरब्धस्त्वत्कृते निधनं गतः ॥१६॥ कुलीनः सत्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः । रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥ सानुक्रोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः । इत्येतत्सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ॥ १८ ॥ दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्वं पराक्रमः । पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाप्यपकारिषु ॥ १९ ॥ तान् गुणान् संप्रधार्याहमग्र्यञ्चाभिजनं तव । तारया प्रतिषिद्धः सन् सुग्रीवेण समागतः ॥ २० ॥ न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेद्धुमर्हसि । इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ २१ ॥ स त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् । जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २२ ॥ सतां वेशधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् । नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥२३॥ विषये वा पुरे वा ते यदा पापं करोम्यहम् । न च त्वामवजानेहं कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम् ॥ २४ ॥ फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् । मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् ॥ २५ ॥ त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः । लिङ्गमप्यस्ति ते राजन् दृश्यते धर्मसंहितम् ॥ २६ ॥ कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः । धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरन् ॥ २७ ॥ त्वं राघवकुले जातो धर्मवानिति

विस्रुतः। अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसे॥ २८॥ साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ। पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाप्यपकारिषु॥२९॥ वयं वनचरा राम मृगमूलफलाशिनः। एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वर॥३०॥ भूमिर्हिरण्यं रूपं च निग्रहे कारणानि च। तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा॥ ३१॥ नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि। राजवृत्तिरसङ्कीर्णा न नृपाःकामवृत्तयः॥ ३२॥ त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः। राजवृत्तेषु सङ्कीर्णः शरासनपरायणः॥ ३३॥ न तेस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता। इन्द्रियैः कामवृत्तः सन् कृष्यते मनुजेश्वर॥३४। हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम्। किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम्॥३५॥ राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चौरः प्राणिवधे रतः। नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः॥ ३६॥ सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः। लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः॥ ३७॥ अधार्य्यं च न मे सद्भिः रोमास्थि च वर्जितम्। अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः॥३८॥ पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव। शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः॥३९॥ चर्मचास्थि च मे राम न स्पृशन्ति मनीषिणः। अभक्ष्याणि च मांसानि सोहं पञ्चनखो हतः॥ ४०॥ तारया वाक्यमुक्तोहं सत्यं सर्वज्ञया हितम्। तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः॥४१॥ त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुन्धरा। प्रमदा शीलसंपूर्णा पत्येव च विधर्मणा॥४२॥ शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः। कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना॥४३॥ छिन्नचारित्र्यकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्त्तिना। त्यक्तधर्माकुशेनाहं निहतो रामहस्तिना॥ ४४॥ अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम्। वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः॥ ४५॥

उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमोऽयं प्रकाशितः। अपकारिषु ते राम नैवं पश्यामि विक्रमम् ॥ ४६ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा मया युधि नृपात्मज। अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ४७॥ त्वयादृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः। प्रसुप्तपन्नगेनेव नरः पापवशं गतः ॥ ४८ । सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया मामेव परिपूर्वन्त्वमेतदर्थमचोदयः ॥ ४९ ॥ मैथिलीमहमेकाह्ना तव चानीतवान् भवेः । राक्षसञ्च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणम् । कण्ठेवद्धा प्रदद्यान्ते निहतं रावणं रणे ॥ ५० ॥ न्यस्तां सागरतो ये वा पातालेवापि मैथिलीम् । आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ॥ ५१ ॥ युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि। अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ।।५२।। काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते। क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधुचिन्त्यताम् ।। ५३ ॥ इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा। समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूष्णीं बभूवामरराजसूनुः ।। ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

सप्तदशः सर्गः।

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम्। परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १ ॥ तं निःप्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम्। उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसम्पन्नं हरीश्वरमनुत्तमम्। अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ धर्ममर्थञ्च कामञ्च समयञ्चापि लौकिकम्। अविज्ञाय कथं वाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ।।४।। अपृष्ट्वा

बुद्धिसम्पन्नान् वृद्धानाचार्य्यसम्मतान् । सौम्यं वानरचापल्यात् त्वं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना । मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि ॥ ६ ॥ तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः । धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७ ॥ नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन् सत्यञ्च सुस्थितम् । विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ॥ ८ ॥ तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः । चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानमिच्छवः ॥ ९ ॥ यस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले । पालयत्यखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्मविप्रियम् ॥ १० ॥ ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः । भरताज्ञां पुरस्कृत्य निग्रहामो यथाविधि ॥ ११ ॥ त्वं तु संक्लिष्टधर्मश्च कर्मणा च विगर्हितः । कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथिवर्त्तिनः ॥ १३ ॥ यवीयानात्मनः पुत्त्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः । पुत्त्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चैवात्र कारणं ॥ १४ ॥ सूक्ष्मः परमविज्ञेयः सतां धर्मः प्लवंगम । हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५ ॥ चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः । जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन् प्रेक्षसे नु किं ॥ १६ ॥ अहन्तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते । न हि मां केवलाद्रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः । भ्रातुर्वर्त्तसि भार्य्यायां त्यक्त्वाधर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥ अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । रुमायां वर्त्तसे कामात् स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥ १९ ॥ तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर । भ्रातृभार्य्याभिमर्शेऽस्मिन्दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ २० ॥ न हि लोकविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः । दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ॥ २१ । नच ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्गतः । औरसीं

भगिनीं वापि भार्य्यां वाप्यनुजस्य यः ॥२२॥ प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो बधः स्मृतः। भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्त्तिनः ॥ २३ ॥ त्वञ्च धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमुपेक्षितुम्। गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् ॥ २४ ॥ भरतः कामयुक्तानां निग्रहे पर्य्यवस्थितः। वयं तु भरतादेशावधिं कृत्वा हरीश्वर। त्वद्विधान् भिन्नमर्य्यादान्निग्रहीतुं व्यवस्थिताः ॥२५॥ सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा। दारराज्यनिमित्तञ्च निःश्रेयसकरः स मे ॥ २६ ॥ प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ। प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २७ ॥ तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंश्रितैः। शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ २८ ॥ सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः। वयस्यस्योपकर्त्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता ॥ २९ ॥ शक्यं त्वयापि तत् कार्य्यं धर्ममेवानुवर्तता। श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ॥ ३० ॥ गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया। राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१ ॥ शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात् प्रमुच्यते। राजा त्वशासनात्तस्य तदावाप्नोति किल्बिषम् ॥ ३२ ॥ आर्य्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम्। श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥३३॥ अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः। प्रायश्चित्तञ्च कुर्व्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३४ ॥ तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः। बधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३५ ॥ शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव। तच्छ्रुत्वा हि महद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुङ्गव। वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ॥ ३७ ॥ प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान्। प्रधावितान् वा वित्र-

स्तान् विश्रब्धानतिविष्ठितान्॥ ३८॥ प्रमत्तानप्रमत्तान् वा नरा मांसाशिनो भृशम्। विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते॥ ३९॥ यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः। तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर॥ ४०॥ अयुध्यन् प्रतियुध्यन् वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि॥ ४१॥ दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च। राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः॥ ४२॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्न चिपेन्नाप्रियं वदेत्। देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले॥ ४३॥ त्वन्तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः। विदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम्॥ ४४॥ एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम्। न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः॥ ४५॥ प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः। यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तत्तथैव न संशयः॥४६॥ प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात्। यदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियम्॥४७॥ तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव। त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः॥ ४८॥ कार्य्यकारणसिद्धौ च प्रसन्ना बुद्धिरव्यया॥ ४९॥ मामप्यवगतं धर्माद्व्यतिक्रान्तं पुरस्कृतम्। धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय॥ ५०॥ बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्त्तरवः शनैः। उवाच रामं संप्रेक्ष्य पङ्कमग्न इव द्विपः॥ ५१॥ न चात्मानमहं शोचे न तारां नापि बान्धवान्। यथा पुत्रं गुणज्येष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम्॥ ५२॥ स ममादर्शनाद्दीनो बाल्यात् प्रभृति लालितः। तटाक इव पीताम्बुरुपशोषं गमिष्यति॥ ५३॥ बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः। तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः॥ ५४॥ सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम्। त्वं हि गोप्ता च शास्ता च कार्य्याकार्य्यविधौ स्थितः॥ ५५॥ या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या। सुग्रीवे

चाङ्गदे राजंस्तां चिन्तयितुमर्हसि ॥ ५६ ॥ मद्दोषकृतदोषान्तां यथा तारां तपस्विनीम्। सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि ॥ ५७ ॥ त्वया ह्यनुगृहीतेन शक्यं राज्यमुपासितुम्। त्वद्वशे वर्त्तमानेन तव चित्तानुवर्त्तिना ॥ ५८ ॥ शक्यन्दिवञ्चार्जयितुम्वसुधाञ्चापि शासितुम्। त्वत्तोऽहम्वधमाकाङ्क्षन् वार्य्यमाणोपि तारया ॥ ५९ ॥ सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वन्द्वयुद्धमुपागतः। इत्युक्ता वानरो रामम्विरराम हरीश्वरः ॥ ६० ॥ स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम्। साधुसम्मतया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१ ॥ न वयम्भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम। वयम्भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ६२ ॥ दण्ड्ये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते। कार्य्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ६३ ॥ तद्भवान्दण्डसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः। गतः स्वां प्रकृतिन्धर्म्यान्दण्डदिष्टेन वर्त्मना ॥ ६४ ॥ त्यज्य शोकञ्च मोहञ्च भयं च हृदये स्थितम्। त्वया विधानं हर्य्यग्र न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ६५ ॥ यथा त्वय्यङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर। तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ॥ ६६ ॥ स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्त्तितम्। निशम्य रामस्य रणावमर्हिनो वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६७ ॥ शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रभाषितस्त्वं यदजानता विभो। इदं महेन्द्रोपम भीमविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे महीश्वर ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

अष्टादशः सर्गः।

—•:•—

स वानरमहाराजः शयानः शरपीडितः। प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यते॥ १॥ अश्मभिः परिभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम्। रामबाणेन चाक्रांतो जीवितान्ते मुमोह सः॥ २॥ तं भार्य्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे। हतं प्लवगशार्दूलं तारा सुश्राव वालिनम्॥ ३॥ सा सपुत्राप्रियं श्रुत्वा वधं भर्त्तुः सुदारुणम्। निष्पपात भृशं तस्मादुद्विग्ना गिरिकन्दरात्॥ ४॥ ये त्वंगदपरीवारा वानरा हि महाबलाः। ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः॥ ५॥ सा ददर्श ततस्त्रस्तान् हरीनापततो द्रुतम्। यूथादिव परिभ्रष्टान् मृगान् निहतयूथपान्॥ ६॥ तानुवाच समासाद्य दुःखितान् दुःखिता सती। रामवित्रासितान् सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः॥ ७॥ वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः। तं विहाय सुवित्रस्ताः कस्माद्द्रवत दुर्गताः॥ ८॥ राज्यहेतोः स चेद्भ्राता भ्रात्रा क्रूरेण पातितः। रामेण प्रहृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः॥ ९॥ कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः। प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गनाम्॥ १०॥ जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम्। अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम्॥ ११॥ क्षिप्तान् वृक्षान् समाविध्य विपुलाश्च तथा शिलाः। वाली वज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेव निपातितः॥ १२॥ अभिभूतमिदं सर्वं विद्रुतं वानरं बलम्। अस्मिन् प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे॥ १३॥ रक्षतां नगरी शूरैरंगदश्चाभिषिच्यताम्। पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति प्लवङ्गमाः॥ १४॥ 'अथवा रुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने। आविशन्ति च दुर्गाणि क्षिप्रमद्यैव वानराः॥ १५॥ अभार्य्याः सहभार्य्याश्च संत्यज वनचारिणः। लुब्धेभ्यो विप्रलब्धेभ्यस्तेभ्यो नः सुमहद्भयम्॥ १६॥ अल्पांतरगतानां तु श्रुत्वा वचनमङ्गना। आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे

चारुहासिनी ॥ १७ ॥ पुत्रेण मम किं कार्य्यं राज्येनापि किमात्मना। कपिसिंहे महाभागे तस्मिन् भर्तरि नश्यति ॥१८॥ पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः। योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्ती शोकमूर्च्छिता। शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २० ॥ सा व्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि। हन्तारं वानरेन्द्राणां समरेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ २१ ॥ क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम्। महावातसमाविष्टं महामेघौघनिस्वनम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यं पराक्रान्तं दृष्ट्वेवोपरतं घनम्। नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥ २३ ॥ शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजमिवाहतम् ॥ २४ ॥ अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम्। नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ २५ ॥ अवष्टभ्यावतिष्ठन्तं ददर्श धनुरूर्जितम्। रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैव तथानुजम् ॥२६॥ तानतीत्य समासाद्य भर्त्तारं निहतं रणे। समीक्ष्य व्यथिता भूमौ सम्भ्रान्ता निपपात ह ॥ २७ ॥ सुप्तेव पुनरुत्थाय आर्य्यपुत्रेतिवादिनी। रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संवीतं मृत्युदामभिः ॥ २८ ॥ तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव। विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चांगदमागतम् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
एकोविंशः सर्गः।

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरेण तम्। दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥ १ ॥ सा समासाद्य भर्त्तारं पर्य्यष्वजत भामिनी। इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥२॥

वानरं पर्वतेन्द्राभं शोकसन्तप्तमानसा। तारा तरुमिवोन्मूलं पर्य्यदेवयतातुरा॥ ३॥ रणे दारुणविक्रान्त प्रवीरप्लवगाम्बर। किमिदानीं पुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे॥ ४॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम्। नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः॥ ५॥ अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप। गतासुरपि तां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे॥ ६॥ व्यक्तमद्य त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्त्तिता। किष्किन्ध्येव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता॥ ७॥ यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु। विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः॥ ८॥ निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे। त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे॥ ९॥ हृदयं सुस्थितं मह्यं दृष्ट्वा निपतितं भुवि। यन्न शोकाभिसन्तप्तं स्फुटतेद्य सहस्रधा॥ १०॥ सुग्रीवस्य त्वया भार्य्या हृता स च विवासितः। यत्तत्तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप॥ ११॥ निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता। यैषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेन्द्र हितैषिणी॥ १२॥ रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद। नूनमप्सरसामार्य्य चित्तानि प्रमथिष्यसि॥ १३॥ कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव। बलाद्येनावपन्नोसि सुग्रीवस्यावशो वशम्॥ १४॥ अस्थाने वालिनं हत्वा युध्यमानं परेण च। न सन्तप्यति काकुत्स्थः कृत्वा कर्म सुगर्हितम्॥ १५॥ वैधव्यं शोकसन्तापं कृपणाकृपणा सती। अदुःखोपचिता पूर्वं वर्त्तयिष्याम्यनाथवत्॥ १६॥ लालितश्चांगदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः। वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते॥ १७॥ कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम्। दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यति॥ १८॥ समाश्वासय पुत्रं त्वं सन्देशं सन्दिशस्व मे। मूर्द्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि॥ १९॥ रामेण हि महत् कर्म कृतं

त्वामभिनिघ्नता। आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥२०॥ सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे। भुंक्ष्व राज्यमनु-द्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥ २१ ॥ किं मामेवं प्रलपतीं प्रियां त्वं नाभिभाषसे। इमाः पश्यावरा बह्वो भार्य्यास्ते वानरेश्वर ॥ २२ ॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्य्यः सर्वतश्च ताः। परि-गृह्यांगदं दीना दुःखार्त्ताः प्रतिचुक्रुशुः ॥२३॥ किमङ्गदं साङ्गद-वीरबाहो विहाय यातोसि चिरं प्रवासम्। न युक्तमेवं गुण-सन्निकृष्टं विहाय पुत्रं प्रिय चारुवेषम् ॥ २४ ॥ यद्यप्रियं किञ्चि-दसंप्रधार्य्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो। क्षमस्व मे तद्धरि-वंशनाथ व्रजामि मूर्द्ध्ना तव वीर पादौ ॥ २५ ॥ तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः। व्यवस्य तत् प्राय-मनिंद्यवर्णा उपोववेष्टुं भुवि यत्र वाली ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे

विंशः सर्गः।

—०—

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवांबरात्। शनै-राश्वासयामास हनूमान् हरियूथपः ॥ १ ॥ गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम्। अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २ ॥ शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकम्पसे। कस्य कस्यानुशोच्योस्ति देहेस्मिन् वुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥ अङ्गदस्तु कुमा-रोयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया। आपत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४ ॥ जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम्। तस्माच्छुभं हि कर्त्तव्यं पण्डितेनेह लौकिकम् ॥ ५ ॥ यस्मिन् हरिसहस्राणि शतानि नियुतानि च। वर्त्तयन्ति कृताशानि सोयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६ ॥ यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदान-

क्षमापरः। गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि॥ ७॥ सर्वे च हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवांगदः। हर्य्यृक्षपतिराज्यं च त्वत्सनाथमनिन्दिते॥ ८॥ ताविमौ शोकसन्तप्तौ शनैः प्रेरय भामिनि। त्वया परिगृहीतोयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम्॥ ९॥ सन्ततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम्। राज्ञस्तत् क्रियतां सर्वमेष कालस्य निश्चयः॥ १०॥ संस्कार्य्यो हरिराजस्तु अङ्गदश्चाभिषिच्यताम्। सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि॥ ११॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीड़िता। अब्रवीदुत्तरं तारा हनूमन्तमवस्थितम्॥ १२॥ अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम्। हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम्॥ १३॥ न चाहं हरिराज्यस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा। पितृव्यास्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्य्येष्वनन्तरः॥ १४॥ न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्नङ्गदं प्रति। पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम॥ १५॥ न हि मम हरिराजसंश्रयात् क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा। अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम्॥ १६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
एकविंशः सर्गः।

वीक्ष्यमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन्। आदावेव तु सुग्रीवं ददर्शानुजमग्रतः॥ १॥ तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरम्। आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत्॥२॥ सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात्। कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात्॥ ३॥ युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः। सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा॥ ४॥

प्रतिपद्यस्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् । मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥ जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलां तथा । प्रजहाम्येष वै तूर्णं अहं चागर्हितं यशः ॥ ६ ॥ अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः । यद्यप्यसुकरं राजन् कर्तुमेव त्वमर्हसि ॥ ७ ॥ सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम् । वाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदम् । मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् । मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ ८ ॥ त्वमप्यस्य पिता दाता परित्राता च सर्वशः । भयेष्वभयदश्चैव यथाहं प्लवगेश्वर ॥ १० ॥ एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः । रक्षसां च वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ ११ ॥ अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान्रणे । करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥ १२ ॥ सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये । औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥१३॥ यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं तन्मुक्तसंशयम् । न हि तारामतं किञ्चिदन्यथा परिवर्तते ॥ १४ ॥ राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया । स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्यादमानितः ॥ १५ ॥ इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम् । उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् । हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्तो इवोडुराट् ॥ १७ ॥ तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतन्द्रितः । जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् ॥ १८ ॥ तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा दृष्ट्वा चैवात्मजं स्थितम् । संसिद्धः प्रेतभावाय स्नेहादङ्गदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये । सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ २० ॥ यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया । न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मन्यते ॥ २१ ॥ नास्यामित्रैर्गतं

गच्छेमां शत्रुभिररिन्दम। भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव॥ २२॥ न चातिप्रणयः कार्य्यः कर्त्तव्यो प्रणयश्च ते। उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव॥ २३॥ इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीड़ितो भृशम्। विवृत्तैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः॥ २४॥ ततो विचक्रुशुस्तत्र वानरा हतयूथपाः। परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः॥ २५॥ किष्किन्ध्या ह्यद्य शून्या च स्वर्गते वानरेश्वरे। उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च॥ २६॥ हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः। येन दत्तं महद्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः॥ २७॥ गोलभस्य महाबाहो दशवर्षाणि पञ्च च। नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति॥ २८॥ ततः षोड़शमे वर्षे गोलभो विनिपातितः। तं हत्वा दुर्विनीतन्तु वाली दंष्ट्राकरालवान्॥ २९॥ सर्वाभयकरोऽस्माकं कथमेष निपातितः। हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा वनेचरास्तत्र न शर्म लेभिरे॥ ३०॥ वनेचरा सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवांपतौ॥ ३१॥ ततस्तु तारा व्यसनार्णवप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा। जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमञ्छिन्नमिवाश्रिता लता॥ ३२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
द्वाविंशः सर्गः।

—०:०—

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम्। पतिं लोकाच्च्युता तारामृतस्वचनमब्रवीत्॥ १॥ शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम। उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले॥ २॥ मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव। शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे॥ ३॥ सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भव-

त्यहो। सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर साहसिकप्रिय ॥ ४ ॥ ऋक्ष-
वानरमुख्यास्त्वां बलिनम्पर्युपासते। तेषां विलपितं कृच्छ्रमंग-
दस्य च शोचतः ॥ ५ ॥ मम चेमा गिरः श्रुत्वा किं त्वं न प्रति-
बुध्यसे। इदं तद्वीर शयनं तत्र शेषे हतो युधि ॥ ६ ॥ शायि-
ता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा। विशुद्धसत्वाभिजन प्रिय-
युद्ध मम प्रिय ॥ ७ ॥ मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद।
शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥ ८ ॥ शूरभार्य्यां
हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम्। अवभग्नश्च मे मानो भग्ना
मे शाश्वती गतिः ॥ ९ ॥ अगाधे च निमग्नास्मि विपुले शोक-
सागरे। अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम् ॥ १० ॥
भर्त्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा कृतम्। सुहृच्चैव च भर्ता
च प्रकृत्या च मम प्रियः ॥ ११ ॥ प्रहारे च पराक्रान्तः शूरः
पञ्चत्वमागतः। पतिहीना तु या नारी कामम्भवतु पुत्रिणी ॥१२॥
धनधान्यसमृद्धापि विधवेत्युच्यते बुधैः। स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे
रुधिरमण्डले ॥ १३ ॥ कृमिरागपरिस्तोमे स्वकीये शयने यथा।
रेणुशोणितसम्वीतं गात्रं तव समंततः ॥ १४ ॥ परिरब्धुं न
शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ। कृतकृत्योद्य सुग्रीवो वैरेस्मिन्नति-
दारुणे ॥ १५ ॥ यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम्। शरेण
हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ॥ १६ ॥ वार्य्यामि त्वां निरी-
क्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते। उद्ववर्ह शरं नीलस्तया गात्रगतं तदा
॥ १७ ॥ गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा। तस्य निः-
कृष्यमाणस्य बाणस्यापि बभौ द्युतिः ॥ १८ ॥ अस्तमस्तकसन्नद्ध-
रश्मेर्दिनकरादिव। पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः ॥१९॥
ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात्। अवकीर्णं विमार्जन्ती
भर्तारं रणरेणुना ॥ २० ॥ अस्त्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमा-
हतम्। रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ २१ ॥

उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना । अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् ॥ २२ ॥ संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्तः पापकर्मणा । बालसूर्योज्ज्वलतनुं प्रयातं यमसादनम् ॥२३॥ अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् । एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ॥ २४ ॥ भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् । अभिवादयमानन्त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा ॥ २५ ॥ दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे । अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतनम् । सिंहेन पतितं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥२६॥ इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामप्रहरणाम्भसा । तस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७ ॥ या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे । शातकौम्भीं प्रियां मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥ २८ ॥ राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद । सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥ २९ ॥ न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता हि निवारणे तव । हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्विजहाति मामपि ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
त्रयोविंशः सर्गः ।

तामश्रुवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन । पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेपे ॥ १ ॥ सबाष्पपूर्णेन मुखेन पश्यन् क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी । जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः सम्परिदूयमानः ॥ २ ॥ स तं समासाद्य गृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम् । यशस्विनं लक्षणलक्षिताङ्गमवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३ ॥ यथा प्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र कृतं त्वया दृष्टफलञ्च कर्म । ममाद्य भोगेषु नरेन्द्रसूनो मनो

जिष्टत्तं हतजीवितेन ॥ ४ ॥ अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदन्त्यां पुरेति विक्रोशति दुःखतप्ते। हते नृपे संशयितेऽङ्गदे च न राम राज्ये रमते मनो मे ॥ ५ ॥ क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षात् भ्रातुर्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात्। हते त्विदानीं हरियूथपेऽस्मिन् सुतीक्ष्णमिक्ष्वाकुवर प्रतप्स्ये ॥ ६ ॥ श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन् हि वासश्चिरमृष्यमूके। यथा तथा वर्त्तयतः स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥ ७ ॥ न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच। तस्यैव तद्रामवचोऽनुरूपमिदं वचः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥ ८ ॥ भ्राता कथं नाम महागुणस्य भ्रातुर्वधं राम विरोचयेत। राज्यस्य दुःखस्य च वीर सारं विचिन्तयन् कामपुरस्कृतोऽपि ॥ ९ ॥ वधो हि मे मतो नासीत् स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात्। ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात् प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥१०॥ द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्त्तं परिनिष्टनन्। सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ भ्रातृत्वमार्य्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः। मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥१२॥ अचिन्तनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम्। प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिदं वयस्य भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः ॥ १३ ॥ पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलञ्च वृक्षाश्च कामं जगृहुः स्त्रियश्च। को नाम पाप्मानमिमं सहेत शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छेत् ॥ १४ ॥ नार्हामि संमानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुत एव राज्यम्। अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तं नैवंविधं राघव कर्म कृत्वा ॥१५॥ पापस्य कर्त्तास्मि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य लोके। शोको महान्मामभिवर्त्ततेऽयं वृष्टेर्यथा निम्नमिवाम्बुवेगः ॥१६॥ सोदर्य्यघातापरगात्रवालः सन्तापहस्ताक्षिशिरोविषाणः। एनोमयो मामभिहन्ति हस्ती दृप्तो नदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥ १७ ॥ अहो बतेदं नृवराविपह्यं निवर्त्तते मे हृदि साधु वृत्तम्। अग्नौ

विवर्णं परितप्यमानं किट्टं यथा राघव जातरूपम् ॥ १८॥ महाबलानां हरियूथपानां इदं कुलं राघव मन्निमित्तम् । अस्याङ्गदस्यापि च शोकतापादर्धस्थितप्राणमितीव मन्ये ॥ १९ ॥ सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतस्तु पुत्रः सदृशोऽङ्गदेन । न चापि विद्येत स वीर देशो यस्मिन् भवेत् सोदरसन्निकर्षः ॥ २० ॥ अद्याङ्गदो वीरवरो न जीवेज्जीवेत माता परिपालनार्थम् । विना तु पुत्रं परितापदीना सा नैव जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥ सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् । इमे विचेष्यन्ति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे परिवर्त्तमानाः ॥२२॥ कृत्स्नन्तु ते सेत्स्यति कार्य्यमेतन्मय्यप्यतीते मनुजेन्द्रपुत्र । कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥२३॥ इत्येवमार्त्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वालिजघन्यजस्य । संजातवाष्पः परवीरहन्ता रामो मुहूर्त्तं विमना बभूव ॥ २४ ॥ तस्मिन् क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणः क्षितिं क्षमावान् भुवनस्य गोप्ता । रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २५ ॥ तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथां पतिं समाश्लिष्य तदा शयानाम् । उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां मन्त्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीम् ॥ २६॥ सा विस्फुरंती परिरभ्यमाणा भर्त्तुः समीपादपनीयमाना । ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्य्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७ ॥ सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा । अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥ तस्येन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्य्या । आर्त्तातितूर्णं व्यसनं प्रपन्ना जगाम तारा परिविह्वलन्ती ॥ २९ ॥ तं सा समासाद्य विशुद्धसत्त्वं शोकेन संभ्रान्तशरीरभावा । मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यम् ॥ ३० ॥ त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधर्मकश्च । अक्षीणकीर्त्तिश्च विच-

व्रणाश्च चितिक्षमावान् क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१ ॥ त्वमात्तबाणा-सनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः । मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२ ॥ येनैव बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव बाणेन हि मां जहीहि । हता गमिष्यामि समीपमस्य न मां विना वीर रमेत वाली ॥ ३३ ॥ स्वर्गेऽपि पद्मामल-पत्रनेत्र समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् । न ह्येष उच्चावचताम्र-चूडा विचित्रवेषाप्सरसो भजिष्यत् ॥ ३४ ॥ स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली । रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ ३५ ॥ त्वं वेत्थ ताव-द्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः । तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ ३६ ॥ यच्चापि मन्येत भवान्महात्मन् स्त्रीघातदोषस्तु भवेन्न मह्यम् । आत्मेय-मस्येति हि मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ॥३७॥ शास्त्र-प्रयोगाद्विविधाच्च वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः । दारप्रदा-नाद्धि न दानमन्यत् प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥३८॥ त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर । अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीर घातात् ॥ ३९ ॥ आर्तामनाथा-मपनीयमानामेवङ्गतां नार्हसि मामहंतुम् । अहं हि मातङ्ग-विलासगामिनी प्लवंगमानामृषभेण धीमता ॥ ४० ॥ विना वरार्होत्तमहेममालिना चिरं न शक्ष्यामि नरेन्द्र जीवितुम् । इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्वास्य हितस्वभावे ॥ ४१ ॥ मा वीरभार्ये विमतिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा । तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥ ४२ ॥ त्रयोऽपि लोका विहितं विधानं नातिक्रमं ते वशगा हि तस्य । प्रीतिं परां प्राप्स्यति तां तथैव पुत्रश्च ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ॥ ४३ ॥ धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ।

श्वासिता तेन महात्मना तु प्रभावयुक्तेन परंतपेन ॥ ४४ ॥ सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः ।

सुग्रीवञ्च स तारां च साङ्गदं सहलक्ष्मणः । समानशोकः काकुत्स्थः सांत्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः । यदत्रानन्तरं कार्य्यं तत्समाधातुमर्हथ ॥२॥ लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो वाष्पमोक्षणम् । न काल उत्तरं किञ्चित् परं कर्म उपासितम् ॥ ३ ॥ नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् । नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥ ४ ॥ न कर्त्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगेनापि चेश्वरः । स्वभावे वर्त्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ॥ ५ ॥ न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते । स्वभावञ्च समासाद्य न कश्चिदतिवर्त्तते ॥ ६ ॥ न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः । न मित्रज्ञातिसम्बन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७ ॥ किन्तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता । धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहितः ॥ ८ ॥ इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् । सामदानार्थसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना । स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणा न परिरक्षता ॥ १० ॥ एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः । तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥ वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा । अवदत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२ ॥ कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्य्यमनन्तरम् । तारांगदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥ १३ ॥ समा-

स्थापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च। चन्दनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात्॥ १४॥ समाश्वासय दीनं त्वमङ्गदं दीनचेतसम्। मा भूर्वालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम्॥१५॥ अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च। घृतं तैलमथो गन्धान् यच्चात्र समनन्तरम्॥ १६॥ त्वं तार शिविकां शीघ्रमादायागच्छ सम्भ्रमात्। त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन् काले विशेषतः॥ १७॥ सज्जीभवन्तु प्लवगाः शिविकावाहनोचिताः। समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम्॥ १८॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्द्धनः। तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा॥ १९॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः सम्भ्रान्तमानसः। प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिविकासक्तमानसः॥ २०॥ आदाय शिविकां तारः स तु पर्य्यापतत् पुनः। वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः॥ २१॥ दिव्यां भद्रासनयुतां शिविकां स्यन्दनोपमाम्। पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम्॥ २२॥ आचितां चित्रपत्तीभिः सुनिविष्टां समन्ततः। विमानमिव सिद्धानां जालवातायनायुताम्॥ २३॥ सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृताम्। दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम्॥ २४॥ वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम्। गुहागहनसंछन्नां रक्तचन्दनभूषिताम्॥ २५॥ पुष्पौघैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च। तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम्॥ २६॥ ईदृशीं शिविकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्। क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्य्यं विधीयताम्॥ २७॥ ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिविकां तदा। आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु॥ २८॥ आरोप्य शिविकां चैव वालिनं गतजीवितम्। अलङ्कारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम्॥ २९॥ आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः। और्द्ध्वदेहिकमार्य्यस्य क्रियतामनुकूलतः।

॥ ३० ॥ विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहूनि च। अग्रतः प्लवगायान्तु शिविका तदनन्तरम् ॥ ३१ ॥ राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः। तादृशैरिह कुर्वन्तु वानरा भर्त्तृ-सत्क्रियाम् ॥ ३२ ॥ तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्द्ध्वदेहि-कम्। अङ्गदं परिरभ्याशु ताराप्रभृतयस्तथा ॥ ३३ ॥ क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः। ततः प्रणिहिताः सर्वा वान-र्य्योऽस्य वशानुगाः ॥ ३४ ॥ चुक्रुशुर्वीरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम्। तारा प्रभृतयः सर्वा वानर्य्यो हतबान्धवाः ॥ ३५ ॥ अनुजग्मुश्च भर्त्तारं क्रोशन्तः करुणस्वराः। तासां रुदित-शब्देन वानरीणां वनान्तरे ॥ ३६ ॥ वनानि गिरयश्चैव विक्रो-शन्तीव सर्वतः। पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते ॥ ३७॥ चितां चक्रुः सुबहवो वानरा वनचारिणः। अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिविकां वानरोत्तमाः ॥ ३८ ॥ तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकपरायणाः। ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिविकातलशायिनम् ॥ ३९ ॥ आरोप्यांके शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता। हा वानरमहाराज हा नाथ मम वत्सल ॥ ४० ॥ हा महार्ह महा-बाहो हा मम प्रिय पश्य माम्। जनं न पश्यसीमं त्वं कस्मा-च्छोकाभिपीड़ितम् ॥ ४१ ॥ प्रहृष्टमिह ते वक्त्रं गतासोरपि मानद। अस्तार्कसमवर्णं च दृश्यते जीवितो यथा ॥ ४२ ॥ एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर। येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा रणे ॥ ४३ ॥ इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्य्यो प्लवगा-स्तव। पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किन्नु बुध्यसे ॥ ४४ ॥ तवेष्टा ननु चैवेमा भार्य्याश्चन्द्रनिभाननाः। इदानीं नेक्षसे कस्मात् सुग्रीवं प्लवगेश्वर ॥ ४५ ॥ एते हि सचिवा राजन् तारप्रभृतय-स्तव। पुरवासिजनश्चायं परिवार्य्य विषीदति ॥ ४६ ॥ विस-र्जयैतान् सचिवान् यथा पुरमरिन्दम। ततः क्रीड़ामहे सर्वा

वनेषु मदनोत्कटाः ॥ ४७ ॥ एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरिप्लुताम्। उत्थापयतिस्म तदा वानर्यः शोककर्षिताः ॥ ४८ ॥ सुग्रीवेण ततः सार्द्धं सोऽङ्गदः पितरं रुदन्। चितामारोपयामास शोकेनाभिप्लुतेन्द्रियः ॥ ४९ ॥ ततोऽग्निं विधिवद्दत्वा सोपसव्यं चकार ह। पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ॥५०॥ संस्कृत्य वालिनं तं तु विधिवत् प्लवगर्षभाः। आजग्मुरुदकं कर्त्तुं नदीं शुभजलां शिवाम् ॥ ५१ ॥ ततस्ते सहितास्तत्र अङ्गदं स्थाप्य चाग्रतः। सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वानरा जलम् ॥ ५२ ॥ सुग्रीवेणेव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः। समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्य्याण्यकारयत् ॥ ५३ ॥ ततोऽथ तं वालिनमग्र्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा हतम्। प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसन्तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिवान् हरिः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः।

ततः शोकाग्निसन्तप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससम्। शाखामृगमहामात्राः परिवार्य्योपतस्थिरे ॥१॥ अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम्। स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः ॥२॥ ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ भवत्प्रसादात्काकुत्स्थ पितृपैतामहं महत्। वानराणां सदंष्ट्राणां सम्पन्नबलशालिनाम् ॥ ४ ॥ महात्मनां सुदुष्प्रापं प्राप्तं राज्यमिदं प्रभो। भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् ॥ ५ ॥ संविधास्यति कार्य्याणि सर्वाणि ससुहृद्गणः। स्नातोयं विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि ॥ ६ ॥

अर्चयिष्यति माल्यैश्च रत्नैश्च त्वां विशेषतः। इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुं त्वमर्हसि ॥ ७ ॥ कुरुष्व स्वामिसम्बन्धं वानरान् संप्रहर्षय। एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा ॥ ८ ॥ प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः। चतुर्दशसमाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् ॥ ९ ॥ न प्रवेक्ष्यामि हनुमन् पितुर्निर्देशपारगः। सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ १० ॥ प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम्। एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वृत्तज्ञो वृत्तसम्पन्नमुदारबलविक्रमम्। इममप्यङ्गदं वीरं यौवराज्येऽभिषेचय ॥ १२ ॥ ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च। अङ्गदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥ १३ ॥ पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः। प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः ॥ १४ ॥ नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम्। अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः ॥ १५ ॥ इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता। प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥ १६ ॥ कार्त्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणबधे यत। एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् ॥ १७ ॥ अभिषिच्य स्वराज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय। इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ १८ ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्ध्यां वालिपालिताम्। तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् ॥ १९ ॥ अभिवार्य्य प्रविष्टानि सर्वतः प्लवगेश्वरम्। ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ॥ २० ॥ प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः। सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥ भ्रातुरन्तःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः। प्रविष्टं भीमविक्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ २२ ॥ अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः। तस्य पाण्डुरमाजह्रुः छत्रं हेमपरिष्कृतम्

॥ २३ ॥ शुक्ले च बालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे। तथा रत्नानि सर्वाणि सर्वबीजौषधानि च ॥ २४ ॥ सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान् कुसुमानि च। शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम् ॥ २५ ॥ सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च। चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान् बहून् ॥ २६ ॥ अक्षतं जातरूपं च प्रियंगुमधुसर्पिषी। दधि चर्म च वैयाघ्रं परार्ध्यौ चाप्युपानहौ ॥ २७ ॥ समालम्भनमादाय गोरोचनमनःशिलाम्। आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्याश्च षोडश ॥२८॥ ततस्ते वानरश्रेष्ठमभिषेक्तुं यथाविधि। रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २९ ॥ ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम्। मन्त्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः ॥३०॥ ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते। प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३१ ॥ प्राङ्मुखं विधिवन्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने। नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ॥ ३२ ॥ आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः। अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलं जलम् ॥ ३३ ॥ शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चैव काञ्चनैः। शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ३४ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः। मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा ॥ ३५ ॥ अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना। सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ३६ ॥ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः। प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ रामस्य तु वचः कुर्वन् सुग्रीवो वानरेश्वरः। अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३८ ॥ अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवङ्गमाः। साधुसाध्विति सुग्रीवं महात्मानो ह्यपूजयन् ॥ ३९ ॥ रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः। प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्र वर्त्तिनि ॥ ४० ॥

हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता । बभूव नगरी रम्या किष्किन्ध्या गिरिगह्वरे ॥ ४१ ॥ निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः । रुमां च भार्य्यामुपलभ्य वीर्य्यवान् अवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

षड्विंशः सर्गः ।

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् । आजगाम सहभ्राता रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १ ॥ शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम् । नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम् ॥२॥ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् । मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिकरं शिवम् ॥ ३ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम् । प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥४॥ कृत्वा च समयं रामः सुग्रीवेण सहानघः । कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ ५ ॥ विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम् । इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ ६ ॥ अस्यां वत्स्याम सौमित्रे वर्षरात्रमरिन्दम । गिरिशृङ्गमिदं रम्यमुत्तमं पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितम् । नानाधातुसमाकीर्णं नदीदर्दुरसंयुतम् ॥८॥ विविधैर्वृक्षषण्डैश्च चारुचित्रलतावृतम् । नानाविहगसंघुष्टं मयूररवनादितम् ॥ ९ ॥ मालतीकुन्दगुल्मैश्च सिन्दुवारैः शिरीषकैः । कदम्बार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १० ॥ इयं च नलिनी रम्या फुल्लपङ्कजमण्डिता । नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज ॥ ११ ॥ प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति ।

पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य विवातेयं भविष्यति ॥ १२ ॥ गुहाद्वारे च सौमित्रे शिलासमजला शिवा। कृष्णा चैवायताचैव भिन्नांजनचयोपमा ॥ १३ ॥ गिरेः शृङ्गमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभम्। भिन्नांजनचयाकारमम्भोदरमिवोदितम् ॥ १४ ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवाम्बरम्। कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितम् ॥ १५ ॥ प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं स्वशमकर्दमाम्। गुहायाः पुरतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६ ॥ चन्दनैस्तिलकैः सालैस्तमालैरतिमुक्तकैः। पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम् ॥ १७ ॥ वानीरैस्तिमिरैश्चैव वकुलैः केतकैरपि। हिन्तालैस्तिनिशैर्नीपैर्वेतसैः कृतमालकैः ॥१८॥ नीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः। वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ॥ १९ ॥ शतशः पक्षिसंघैश्च नानानादविनादिता। एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलंकृता ॥ २० ॥ पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारससेविता। प्रहसंत्येव भात्येषा नानारत्नसमन्विता ॥ २१ ॥ क्वचिन्नीलोत्पलैश्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः क्वचित्। क्वचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुसुमकुट्मलैः ॥ २२ ॥ पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिक्रौञ्चविनादिता। रमणीया नदी सौम्या मुनिसंघनिषेविता ॥ २३ ॥ पश्य चन्दनवृक्षाणां पंक्तीः सुरुचिरा इव। ककुभानां च दृश्यन्ते मनसैवोदिताः समम् ॥ २४ ॥ अहो सुरमणीयोयं देशः शत्रुनिसूदन। दृढं रंस्याव सौमित्रे साध्वत्र निवसावहे ॥ २५ ॥ इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना। सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज ॥२६॥ गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतांवर। नदतां वानराणां च मृदङ्गाडम्बरैः सह ॥२७॥ लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः। ध्रुवं नन्दति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम् ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः। बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन् प्रस्रवणे

गिरौ ॥ २९ ॥ सुमुखे हि बहुद्रव्ये तस्मिन् हि धरणीधरे।
वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पापि नाभवत् ॥ ३० ॥ हृतां हि भार्य्यां
स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम्। उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं
च विशेषतः ॥ ३१ ॥ आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम्।
तत्समुत्थेन शोकेन वाष्पोपहतचेतसम् ॥ ३२ ॥ तं शोचमानं
काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम्। तुल्यदुःखोऽब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणो-
ऽनुनयं वचः ॥ ३३ ॥ अलम्वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि।
शोचतो ह्यवसीदन्ति सर्व्वार्था विदितं हि ते ॥ ३४ ॥ भवान्
क्रियापरो लोके भवान्देवपरायणः। आस्तिको धर्मशीलश्च
व्यवसायी च राघव ॥ ३५ ॥ न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं
विशेषतः। समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमै जिह्मकारिणम् ॥ ३६ ॥
समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरीकुरु। ततः सपरिवारं तं
राक्षसं हन्तुमर्हसि ॥ ३७ ॥ पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागर-
वनाचलाम्। परिवर्त्तयितुं शक्तः किं पुनस्तं हि रावणम् ॥ ३८ ॥
शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः। ततः सराष्ट्रं सगणं
रावणं तं बधिष्यसि ॥ ३९ ॥ अहन्तु खलु ते वीर्य्यं प्रसुप्तं
प्रतिबोधये। दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ४० ॥
लक्ष्मणस्य हि तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम्। राघवः सुहृदं
स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन
च हितेन च। सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ॥ ४२ ॥
एष शोकः परित्यक्तः सर्व्वकार्य्यावसादकः। विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः
प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४३ ॥ शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने
तव। सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४४ ॥ उप-
कारेण वीरस्तु प्रतीकारेण युज्यते। अकृतज्ञो प्रतिकृतो हन्ति
सत्ववतां मनः ॥ ४५ ॥ तदेव युक्तं प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलि-
स्तत् प्रतिपूज्य भाषितम्। उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्

दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४६ ॥ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता नचिरात्तु वानरः। शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ४७ ॥ नियम्य कोपं परिपाल्यतां शरत् क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह। वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्त्तयन् शत्रुवधे समर्थः ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
सप्तविंशः सर्गः।

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च। वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयं स कालः संप्राप्तः समयोद्य जलागमः। सम्पश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २ ॥ नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥ शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः। कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरः ॥ ४ ॥ सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वपि च पाण्डुभिः। स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥ मन्दमारुतनिश्वासं सन्ध्याचन्दनरञ्जितम्। आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥ ६ ॥ एषा धर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता। सीतेव शोकसन्तप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥ ७ ॥ मेघोदरविनिर्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः। शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धिनः ॥ ८ ॥ एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः। सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९ ॥ मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः। मारुतपूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १० ॥ कशाभिरिव

हेमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम्। अन्तःस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥ नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ती प्रतिभाति मे। स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी ॥१२॥ इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः। अनुलिप्ता इव घनैः नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥ क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान्। कुटजान् पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु ॥ १४ ॥ मम शोकाभिभूतस्य कामसन्दीपनान् स्थितान् ॥१५॥ रजः प्रशान्तं स हि मोऽद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः। स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ १६ ॥ संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः। अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न सम्पतन्ति ॥ १७ ॥ क्वचित् प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति। क्वचित् क्वचित् पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ १८ ॥ व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम्। मयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥ १९ ॥ रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम्। अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥ २० ॥ विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः। गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥ २१ ॥ वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्योत्सवबर्हिणानि। वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेष्वधिकं विभान्ति ॥ २२ ॥ समुद्वहन्तः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः। महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ २३ ॥ मेघाभिकामा परिसम्पतन्ती सम्मोदिता भाति बलाकपंक्तिः। वातावधूता वरपौण्डरीकी लम्बेव माला रुचिराम्बरस्य ॥२४॥ बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन। गात्रानुवृत्तेन

शुकप्रभेण नारी वलाक्षोक्षितकम्बलेन ॥२५॥ निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति । हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २६ ॥ जाता वनान्ताः शिखिसुप्रनृत्ता जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः । जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥ २७ ॥ वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति । नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गमाः ॥ २८ ॥ प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्धमाघ्राय मत्ता वननिर्झरेषु । प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ॥२९॥ धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः । क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति ॥ ३० ॥ अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः । जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति शाखा निपीयमाना इव षट्पदौघैः ॥ ३१ ॥ तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् । विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव वारणानाम् ॥ ३२ ॥ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य । युद्धाभिकामः प्रतिनादशङ्की मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसन्निवृत्तः ॥ ३३ ॥ क्वचित् प्रगीता इव षट्पदौघैः क्वचित् प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः । क्वचित् प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥३४॥ कदम्बसर्जार्जुनकन्दलाढ्या वनान्तभूमिर्मधुवारिपूर्णा । मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ३५ ॥ मुक्तासमाभं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् । हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ॥ ३६ ॥ षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् । आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैर्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥ क्वचित् प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः । व्याल-

स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसन्निरुद्धाम्। अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ॥ ३९ ॥ नद्यः समुद्वाहितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा। दृप्ता नवप्राभृतपूर्णभोगा द्रुतं स्वभर्तारमुपोपयान्ति ॥ ४० ॥ नीलेषु नीला नववारिपूर्णा मेघेषु मेघाः प्रतिभान्ति सक्ताः। दावाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥४१॥ प्रमत्तसन्नादितबर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि। चरन्ति नीपार्जुनवासितानि गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ॥ ४२ ॥ नवाम्बुधाराहतकेशराणि ध्रुवं परिष्वज्य सरोरुहाणि। कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पिबन्ति ॥ ४३ ॥ मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विक्रान्ततरा मृगेन्द्राः। रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रक्रीड़ितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥४४॥ मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादा महाजलौघैर्गगनावलम्बाः। नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृत्स्नामपवाहयन्ति ॥ ४५ ॥ वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाताः समुदीर्णवेगाः। प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलं विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४६ ॥ नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तैः पवनोपनीतैः। घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ॥ ४७ ॥ घनोपगूढं गगनं न तारा न भास्करो दर्शनमभ्युपैति। नवैर्जलौघैर्धरणी वितृप्ता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ ४७ ॥ महान्ति कूटानि महीधराणां धाराविधौतान्यधिकं विभान्ति। महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ४८ ॥ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः। गुहासु सन्नादितबर्हिणासु हारा विकीर्यन्त इवावभान्ति ॥ ५० ॥ शीघ्रं प्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम्।

मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्सङ्गतलैर्ध्रियन्ते ॥ ५१ ॥ सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः। पतन्ति चातुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥ ५२ ॥ विलीनमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः। विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५३ ॥ वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना पथ्येव वर्त्तते। वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५४ ॥ मासि प्रौष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम्। अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥ ५५ ॥ निवृत्तकर्मायतनो नूनं सञ्चितसञ्चयः। आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोशलाधिपः ॥ ५६ ॥ नूनमापूर्य्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः। मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ॥ ५७ ॥ इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते। विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥ ५८ ॥ अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः। नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥ ५९ ॥ शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः। रावणश्च महान् शत्रुरपारः प्रतिभाति मे ॥ ६० ॥ अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान्। प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किञ्चिदीरितम् ॥ ६१ ॥ अपि चापि परिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतम्। आत्मकार्य्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम् ॥ ६२ ॥ स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम्। उपकारञ्च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ६३ ॥ तस्मात्कालं प्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण। सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमभिकांक्षयन् ॥ ६४ ॥ उपकारेण वीरो हि प्रतीकारेण युज्यते। अकृतज्ञो प्रतिकृतो हन्ति सत्ववतां मनः ॥ ६५ ॥ अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत् प्रतिपूज्य भाषितम्। उवाच रामं स्वभिरामदर्शनम् प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ६६ ॥ यदुक्तमेतत्तव सर्व-

मीप्सितं नरेन्द्र कर्त्ता न विराद्धरीश्वरः। मरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः॥ ६७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
अष्टाविंशः सर्गः।

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम्। सारसाकुलसंघुष्टं रम्यजोत्स्नानुलेपनम्॥ १॥ समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दं धर्मार्थसंग्रहम्। अत्यर्थं चासतां मार्गमेकान्तगतमानसम्॥ २॥ निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा। प्राप्तवन्तमभिप्रेतान् सर्वानेव मनोरथान्॥ ३॥ स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम्। विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम्॥ ४॥ क्रीड़न्तमिव देवेशं गन्धर्वाप्सरसां गणैः। मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम्॥ ५॥ उच्छिन्नराज्यसन्देहं कामवृत्तमवस्थितम्। निश्चितार्थोऽर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित्॥ ६॥ प्रसाद्य वाक्यैर्विविधैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः। वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः॥ ७॥ हितं पथ्यं च तथ्यञ्च सामधर्मार्थनीतिमत्। प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम्॥ ८॥ हरीश्वरमुपागम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत्। राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्द्धिता॥ ९॥ मित्राणां संग्रहः शेषस्तद्भवान् कर्तुमर्हति। यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्त्तते॥ १०॥ तस्य राज्यञ्च कीर्त्तिश्च प्रतापश्चापि वर्द्धते। यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप॥ ११॥ समान्येतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते। तद्भवान् वृत्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरत्यये॥ १२॥ मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत् कर्तुमर्हति। सन्त्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थे यो न वर्त्तते। सम्भ्रमाद्विकृतोत्साहः सोऽनर्थैनावरुध्यते॥ १३॥ यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्त्तते। स कृत्वा

महतोऽप्यर्थान्मित्रार्थे न युज्यते ॥ १४ ॥ यदि ते मित्रकार्य्यं
नो कालातीतमरिन्दम। क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्ग-
णम् ॥ १५ ॥ न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित्। त्वर-
माणोऽपि सम्प्राज्ञस्तव राजन्वशानुगः ॥१६॥ कुलस्य हेतुः स्फीतस्य
दीर्घबन्धुश्च राघवः। अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ॥१७॥
तस्य त्वं कुरु वै कार्य्यं पूर्वं तेन कृतं तव। हरीश्वर कपिश्रेष्ठा-
नाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १८ ॥ न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीत-
श्चोदनादृते। चोदितस्य हि कार्य्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः ॥१९॥
अकर्तुरपि कार्य्यस्य भवान् कर्त्ता हरीश्वर। किं पुनः प्रति-
कर्तुस्ते राज्येन च धनेन च ॥ २० ॥ शक्तिमानतिविक्रान्तो
वानरर्क्षगणेश्वर। कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किन्नु सज्जसे
॥ २१ ॥ कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान्। वशे दाश-
रथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते ॥ २२ ॥ प्राणत्यागविशङ्केन
कृतं तेन महत् प्रियम्। तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि
चाम्बरे ॥ २३ ॥ देवदानवगन्धर्वा असुराः समरुद्गणाः। न
च यक्षा भयं तस्य कुर्य्युः किमिव राक्षसाः ॥ २४ ॥ तदेवं शक्ति-
युक्तस्य पूर्वं प्रतिकृतस्तथा। रामस्यार्हसि पिङ्गेश कर्तुं सर्वा-
त्मना प्रियम् ॥ २५ ॥ नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे।
कस्यचित् सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥ २६ ॥ तदाज्ञा-
पयकः किन्ते कुतो वापि व्यवस्यतु। हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति
कोट्यग्रशोऽनघ ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधुनिरू-
पितम्। सुग्रीवः सत्वसम्पन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ २८ ॥ सन्दि-
देशातिमतिमान्नीलं नित्यकृतोद्यमम्। दिक्षु सर्वासु सर्वेषां
सैन्यानामुपसंग्रहे ॥२९॥ यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः।
समागच्छन्त्यसङ्गेन सेनाग्र्या तथा कुरु ॥ ३० ॥ ये त्वन्तपालाः
प्लवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः। समानयन्तु ते शीघ्रं त्वरिताः

शासनान्मम ॥ ३१ ॥ स्वयं चानन्तरं कार्य्यं भवानेवानुपश्यतु ॥ ३२ ॥ त्रिपञ्चरात्रादूर्द्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः । तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ३३ ॥ हरींश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चितम् । इति व्यवस्थां हरिपुङ्गवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्य्यवान् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः ।

—०:०—

गृहं प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः । वर्षरात्रे स्थितो रामः कामशोकाभिपीड़ितः ॥ १ ॥ पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् । शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २ ॥ कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् । दृष्ट्वा कालमतीतञ्च मुमोह परमातुरः ॥ ३ ॥ स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्त्तान्मतिमान्नृपः । मनस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् । सारसारवसंघुष्टं विललापार्त्तया गिरा ॥ ५ ॥ आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते । शरदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ६ ॥ सारसारावसंनादैः सारसारावनादिनी । याश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते कथम् ॥ ७ ॥ पुष्पितांश्चासनान् दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान् । कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामपश्यती ॥ ८ ॥ या पुरा कलहंसानां कलेन कलभाषिणी । बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साद्य मे रमते कथम् ॥ ९ ॥ निस्वनञ्चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् । पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १० ॥ सरांसि सरितो वापी काननानि वनानि च । तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥ ११ ॥ अपि तां मद्वियोगाच्च

सौकुमार्य्यञ्च भामिनीम्। सुदूरं पीड़येत्कामः शरद्गुणनिरन्तरः॥ १२॥ एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः। विहङ्ग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात्॥ १३॥ ततश्चञ्चूर्य्य रम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु। ददर्श पर्य्युपावृत्तो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणोऽग्रजम्॥ १४॥ स चिन्तया दुःसहया परीतं विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी। भ्रातुर्विषादात्त्वरितोऽतिदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच दीनम्॥१५॥ किमार्य्य कामस्य वशङ्गतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन। अयं ह्रिया संह्रियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्त्तितेन॥ १६॥ क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम्। सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्वः स्वकर्म्महेतुं च कुरुष्व तात॥ १७॥ न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण। न चाग्निचूड़ां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवरार्ह कश्चित्॥ १८॥ स लक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः। हितञ्च पथ्यञ्च नयप्रसक्तं ससामधर्म्मार्थं समाहितञ्च॥ १९॥ निःसंशयं कार्य्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषोऽप्यनुवर्तितव्यः। न तु प्रवृद्धस्य दुरासदस्य कुमार वीर्य्यस्य फलञ्चचिन्त्यम्॥ २०॥ अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन्। उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता॥ २१॥ तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुन्धराम्। निर्वर्तयित्वा शस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः॥ २२॥ दीर्घगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः। विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज॥ २३॥ नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश। विमदा इव मातङ्गाः शान्तवेगाः पयोधराः॥ २४॥ जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनः। चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः॥ २५॥ घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण। नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्तः सहसानघ॥ २६॥ अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः। अनु-

लिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चन्द्ररश्मिभिः॥ २७॥ शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम्। लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत् प्रवृत्ता॥ २८॥ संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मी शरत्कालगुणोपपन्ना। सूर्य्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति॥ २९॥ सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी षट्पादवृन्दैरनुगीयमानः। मत्तद्विपानां पवनानुसारी दर्पं विनेष्यन्नधिकं विभाति॥३०॥ अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः स्मरप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः। महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीड़न्ति हंसाः सह चक्रवाकैः॥ ३१॥ मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु। प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता॥ ३२॥ नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तबर्हाभरणा वनेषु। प्रियास्वरक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः॥ ३३॥ मनोज्ञगन्धैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पातिभारावनताग्रशाखैः। सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीव वनान्तराणि॥ ३४॥ प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानाम्। मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोऽद्य मन्दाः॥ ३५॥ व्यक्तं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि। कल्हारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशःप्रकाशाः॥ ३६॥ सूर्य्यातपक्रामणनष्टपङ्का भूमिश्चिरोद्घाटितसान्द्ररेणुः। अन्योन्यवैरेण समायुतानां उद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम्॥ ३७॥ शरद्गुणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांशुसमुत्थितांगाः। मदोत्कटाः संप्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदन्ति॥ ३८॥ समन्मथा तीव्रतरानुरागा कुलान्विता मन्दगतिः करेणुः। मदान्वितं संपरिवार्य्य यान्तं वनेषु भर्त्तारमनुप्रयाति॥ ३९॥ त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषितानि बर्हाणि तीरोपगता नदीनाम्। निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः

प्रयान्ति दीना विमना मयूराः ॥ ४० ॥ वित्रास्य कारण्डव-
चक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटा गजेन्द्राः। सरःसु बद्धांबुजभूष-
णेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति ॥ ४१ ॥ व्यपेतपंकासु
सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु। ससारसारावविनादितासु
नदीषु हंसा निपतन्ति हृष्टाः ॥ ४२ ॥ नदीघनप्रस्रवणोदकाना-
मतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम्। प्लवङ्गमानां च गतोत्सवानां ध्रुवं
रवाः संप्रति संप्रनष्टाः ॥ ४३ ॥ अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया
नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः। क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरो-
षिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ४४ ॥ चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलित-
तारका। अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥ ४५ ॥
रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा।
ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥४६॥
विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपंक्तिः। नभः
समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ॥ ४७ ॥
सुप्तैकहंसं कुमुदैरुपेतं महाह्रदस्थं सलिलं विभाति। घनै-
र्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णमिवान्तरीक्षम् ॥ ४८ ॥
प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम्। वाप्यु-
त्तमानामधिकाद्यलक्ष्मीर्वराङ्गनानामिव भूषितानाम् ॥४९॥ वेणु-
स्वनव्यञ्जिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालेऽनिलसंप्रवृत्तः। संमूर्च्छितो
कीचकगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ॥ ५० ॥ नवै-
र्नदीनां कुसुमप्रहासैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन। धौतामलक्षौम-
पटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभितानि ॥ ५१ ॥ वने प्रचण्डा
मधुपानशौण्डाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः। वनेषु मत्ताः
पवनानुयात्रां कुर्वन्ति पद्मासनरेणुगौराः ॥ ५२ ॥ जलं प्रसन्नं
कुसुमप्रहासं क्रौञ्चस्वनं शालिवनं विपक्वम्। मृदुश्च वायुर्विमलश्च
चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५३ ॥ मीनोपसन्दर्शित-

मेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः । कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम् ॥ ५४ ॥ सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि । सपत्ररेखानि सरोचनानि वधूमुखानीव नदीमुखानि ॥ ५५ ॥ प्रफुल्लवाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु । गृहीतचापोद्यतदण्डचण्डः प्रचण्डचापोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५६ ॥ लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा । निष्पन्नशस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥ ५७ ॥ दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः । नवसङ्गमसंव्रीडा जघनानीव योषितः ॥ ५८ ॥ प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुरराभिविनादिताः । चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाशयाः ॥ ५९ ॥ अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज । उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६० ॥ इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज । न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं च तथाविधम् ॥ ६१ ॥ असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः । दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुगाः ॥ ६२ ॥ हंससारसचक्राह्वैः कुररैश्च समन्ततः । पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ॥ ६३ ॥ चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः । मम शोकाभितप्तस्य तथा सीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥ चक्रवाकीव भर्त्तारं पृष्ठतोऽनुगता वनम् । विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव चाङ्गना ॥ ६५ ॥ प्रियाविहीने दुःखार्त्ते हृतराज्ये विवासिते । कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः । दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥ इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः । अहं वानरराजस्य परिभूतः परन्तप ॥ ६८ ॥ स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे । कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ६९ ॥ स

किष्किन्धां प्रविश्य त्वं ब्रूहि वानरपुङ्गवम्। मूर्खं ग्राम्यसुखेसक्तं सुग्रीवं वचनान्मम॥ ७०॥ अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम्। आशां संश्रुत्य यो हन्ति लोके स पुरुषाधमः॥७१॥ शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम्। सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः॥ ७२॥ कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये। तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते॥ ७३॥ नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे। द्रष्टुमिच्छसि चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम्॥ ७४॥ घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे। निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छसि॥ ७५॥ काममेवं गतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे। त्वत्सहायस्य मे वीर न चिन्ता स्यान्नृपात्मज॥७६॥ यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरञ्जय। समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः॥७७॥ वर्षाः समयकालन्तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः। व्यतीतांश्चतुरो मासान् विहरन्नावबुध्यते॥ ७८॥ सामात्यपरिषत् क्रीड़न् पानमेवोपसेवते। शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम्॥७९॥ उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वीर महाबल। मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः॥ ८०॥ न स संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः। समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः॥ ८१॥ एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया। त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबान्धवम्॥ ८२॥ यदेवम्विहिते कार्य्ये यद्धितं पुरुषर्षभ। तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वरा कालव्यतिक्रमः॥ ८३॥ कुरुष्व सत्यं मयि वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम्। मा वालिनं प्रेतगतो यमक्षये त्वमद्य पश्येर्मम चोदितः शरैः॥ ८४॥ स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम्। चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशवर्द्धनः॥ ८५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः सर्गः।

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकामम्।
नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच॥ १॥ न
वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मन्यते कर्मफलानुषङ्गान्। न
भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथा हि नातिक्रमतेऽस्य बुद्धिः॥ २॥
मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्तस्तव प्रसादात् प्रतिकारबुद्धिः। हतो-
ऽग्रजं पश्यतु वीर वालिनं न राज्यमेवं विगुणस्य देयम्॥ ३॥ न
धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य। हरिप्रवीरैः
सह वालिपुत्रो नरेन्द्रपुत्र्या विचयं करोतु॥ ४॥ तमात्तबाणा-
सनमुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचण्डकोपम्। उवाच रामः पर-
वीरहन्ता स्ववेक्षितं सानुनयं च वाक्यम्॥ ५॥ न हि वै
त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत्। कोपमार्येण यो हन्ति स वीरः
पुरुषोत्तमः॥ ६॥ नेदमत्र त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण।
तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तञ्च सङ्गतम्॥ ७॥ सामोपहितया
वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन्। वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं काल-
पर्यये॥ ८॥ सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत् पुरुषर्षभः। प्रवि-
वेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा॥ ९॥ ततः शुभमतिः प्राज्ञो
भ्रातुः प्रियहिते रतः। लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः
॥ १०॥ शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमम्। प्रगृह्य
गिरिशृङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव॥ ११॥ यथोक्तकारी वचन-
मुत्तरञ्चैव सोत्तरम्। बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तदा
॥ १२॥ कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः क्रोधाग्निना वृतः। प्रभ-
ञ्जन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्ततः॥ १३॥ सालतालाश्वकर्णांश्च
तरसा पातयन् बलात्। पर्यस्यन् गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च
वेगितः॥ १४॥ शिलाश्च शकलीकुर्वन् पद्भ्यां गज इवाशुगः।
दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतम्॥ १५॥ तामपश्य-
द्बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम्। दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किं-

ष्किन्ध्यां गिरिसङ्कटे ॥ १६ ॥ रोषात् प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः। ददर्श वानरान् भीमान् किष्किन्ध्यायां बहिश्चरान् ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम्। शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ १८ ॥ जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वतान्तरे। तान् गृहीतप्रहरणान् सर्वान् दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ॥ १९ ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विन्धन इवानलः। तं ते भयपरीताङ्गाः क्षुब्धं दृष्ट्वा प्लवङ्गमाः। कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विद्रुता दिशः ॥ २० ॥ ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुङ्गवाः। क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ २१ ॥ तारयासहितः कामी सक्तः कपिवृषस्तदा। न तेषां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा ॥ २२ ॥ ततः सचिवसन्दिष्टा हरयो रोमहर्षणाः। गिरिकुञ्जरमेघाभा नगरान्निर्ययुस्तदा ॥ २३ ॥ नखदंष्ट्रायुधा वीराः सर्वे विकृतदर्शनाः। सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे विवृतदर्शनाः ॥ २४ ॥ दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः। केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुः तुल्यवर्चसः ॥२५॥ ततस्तैः कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः। अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्ध्यां तां दुरासदाम् ॥ २६ ॥ ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखान्तरात्। निष्क्रम्योदग्रसत्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा ॥२७॥ सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान्। दृष्ट्वा क्रोधवशं वीरः पुनरेव जगाम सः ॥ २८ ॥ स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः। बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ २९ ॥ बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान्। स्वतेजोविषसम्भूतः पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ ३० ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम्। समासाद्याङ्गदस्त्रासाद्विषादमगमत्परम् ॥ ३१ ॥ सोऽङ्गदं रोषताम्राक्षः सन्दिदेश महायशाः। सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ॥ ३२ ॥ एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाश-

मरिन्दम। भ्रातुर्व्यसनसन्तप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः॥ ३३॥ तस्य वाक्यं यदि रुचिः क्रियतां साधु वानरः। इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमिदं मम॥ ३४॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत्। पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः॥ ३५॥ अथाङ्गदस्तस्य सुतीव्रवाचा संभ्रान्तभावः परिदीनवक्त्रः। निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्वी ततो रुमायाश्चरणौ ववन्दे॥ ३६॥ संगृह्य पादौ पितुरुग्रतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ। पादौ रुमायाश्च निपीड़यित्वा निवेदयामास ततस्तदर्थम्॥ ३७॥ स निद्राक्लान्तसंवीतो वानरो न विबुद्धवान्। बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः॥ ३८॥ ततः किलकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः। प्रसादयन्तस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः॥ ३९॥ ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनम्। सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः॥ ४०॥ तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः। मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलः स्रग्विभूषणः॥ ४१॥ अथाङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ। मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य संमतोदारदर्शनौ॥ ४२॥ यक्षश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणावर्थधर्मयोः। वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः॥ ४३॥ प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनं सार्थनिश्चितैः। आसीनं पर्य्युपासीनौ यथा शक्रं महत्पतिम्॥ ४४॥ सत्यसन्धौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। मनुष्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ॥ ४५॥ तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः। यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान् मुञ्चति वानराः॥ ४६॥ स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः। व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात्॥ ४७॥ अयं च तनयो राजन् तारायादयितोऽङ्गदः। लक्ष्मणेन सकाशन्ते प्रेषितस्त्वरयानघ॥ ४८॥ सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्य्यवान्। वानरान् वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव॥४९॥

तस्य मूर्ध्ना प्रणामं त्वं सपुत्रः सहबान्धवः। गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यस्योपशाम्यताम्॥ ५०॥ यथा हि रामो धर्मात्मा तत् कुरुष्व समाहितः। राजन् तिष्ठस्व समये भव सत्यप्रतिश्रवः॥ ५१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः।

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह। लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान्॥ १॥ न च तानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम्। मन्त्रज्ञान्मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितः॥ २॥ न मे दुर्व्याहृतं किञ्चिन्नापि मे दुरनुष्ठितम्। लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये॥ ३॥ असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः। मम दोषानसंभूतांश्रावितो राघवानुजः॥ ४॥ अत्र तावद्यथा बुद्धिः सर्वैरेव यथाविधि। भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः॥ ५॥ न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात्। मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम्॥ ६॥ सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनम्। अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते॥ ७॥ अतो निमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना। यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया॥ ८॥ सुग्रीवेणैवमुक्ते तु हनुमान् हरिपुङ्गवः। उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम्॥ ९॥ सर्वथा नैतदाश्चर्यं यत्त्वं हरिगणेश्वर। न विस्मरस्यविस्रब्धमुपकारं कृतं शुभम्॥ १०॥ राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः। त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः॥ ११॥ सर्वथा प्रणयात् क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः। भ्रातरं संप्रहितवान् लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम्॥ १२॥

त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदाम्बर। फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छुभा ॥ १३ ॥ निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका। प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च ॥ १४ ॥ प्राप्तमुद्योगकालन्तु नावैहि हरिपुङ्गव। त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५ ॥ आर्त्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात्। वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ कृतापराधस्य हि ते नान्यत् पश्याम्यहं क्षमम्। अन्तरेणाञ्जलिं बध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७ ॥ नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम्। अतएव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥ १८ ॥ अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः। स देवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥ १९ ॥ न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत्। पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ २० ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः। राजंस्तिष्ठस्व समये भर्त्तुर्भार्य्येव तद्वशे ॥ २१ ॥ न रामरामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितुम्। मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं स राघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्च्चसः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
द्वात्रिंशः सर्गः।

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा। प्रविवेश गुहां रम्यां किष्किन्ध्यां रामशासनात् ॥ १ ॥ द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः। बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥२॥ निश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम्। बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्य्यवारयन् ॥ ३ ॥ स तां रत्नमयीं दिव्यां श्रीमान् पुष्पितकाननाम्। रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ॥ ४ ॥

हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नोपशोभिताम्। सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ५ ॥ देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः। दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥ ६ ॥ चन्दनागुरुपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिताम्। मैरेयाणां मधूनां च सम्मोदितमहापथाम् ॥ ७ ॥ विन्ध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः। ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ॥ ८ ॥ अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च। गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य सरभस्य च ॥ ९ ॥ विद्युन्मालेश्च सम्पातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः। वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः ॥ १० ॥ कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा। दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ॥ ११ ॥ एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम्। ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥१२॥ पाण्डुराभ्रप्रकाशानि गन्धमाल्ययुतानि च। प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ १३ ॥ पाण्डुरेण तु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदम्। वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥ १४ ॥ शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः। सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥ महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः। दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १६ ॥ हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः। दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ १७ ॥ सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः। अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ १८ ॥ स सप्त कक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः। ददर्श सुमहद्गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १९ ॥ हैमराजतपर्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः। महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्र समावृतम् ॥ २० ॥ प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वनम्। तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समतालपदाक्षरम् ॥ २१ ॥ बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः।

स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वाभिजन-सम्पन्ना वरमाल्यकृतस्रजः। वरमाल्यकृतव्यग्राभूषणोत्तम-भूषिताः ॥ २३ ॥ नातृप्तान्नाति चाव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान्। सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥ २४ ॥ शिञ्जितं नूपुराणां च काञ्चीनां निस्वनं तथा। स निशम्य ततः श्रीमान् सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ॥ २५ ॥ रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनम्। चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥२६॥ चारित्रेण महाबाहुरपाकृष्टः स लक्ष्मणः। तस्थावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः ॥ २७ ॥ तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः। विज्ञायागमनं त्रस्तः स चचाल वरासनात् ॥ २८ ॥ अङ्गदेन यथा मह्यं पुरस्तात् प्रतिवेदितम्। स व्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥ २९ ॥ अङ्गदेन समाख्यातो ज्यास्वनेन च वानरः। बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्योपशुष्यत ॥ ३० ॥ ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम्। उवाच हितमव्यग्रं त्राससंभ्रान्तमानसः ॥ ३१ ॥ किन्नु रुट्कारणं सुभ्रु प्रकृत्या मृदुमानसः। सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः ॥ ३२ ॥ किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिन्दिते। न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नरपुङ्गवः ॥ ३३ ॥ यद्यस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किञ्चिदप्रियम्। तद्बुद्ध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमेवाभिधीयताम् ॥ ३४ ॥ अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि। वचनैः सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ त्वद्दर्शने विशुद्धात्मा न स्म कोपं करिष्यति। न हि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित् कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ३६ ॥ त्वया सान्त्वैरुपाक्रान्तं प्रसन्नेन्द्रियमानसम्। ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिन्दमम् ॥ ३७ ॥ सा प्रस्खलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा। सलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं जगाम तारा नमिताङ्गयष्टिः ॥ ३८ ॥ स तां समीक्ष्यैव

हरीशपत्नीं तस्मादुदासीनतया महात्मा। अव्याकुलोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ॥ ३९ ॥ सा पानयोगाच्च निवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः । उवाच तारा प्रणयप्रगल्भा वाक्यं महार्थं परिसान्त्वरूपम् ॥ ४० ॥ किङ्कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र कस्ते नसन्तिष्ठति वाङ्निदेशे । कः शुष्कवृक्षं वनमापतन्तं दवाग्निमासीदति निर्विशङ्कः ॥ ४१ ॥ स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमशङ्कितः । भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः । भर्त्ता भर्तृहिते युक्ते न चैवमवबुध्यसे ॥ ४३ ॥ न चिन्तयति राज्यार्थं सोऽस्माञ्छोकपरायणान् । सामात्यपरिषत्तारे काममेवोपसेवते ॥ ४४ ॥ स मासांश्चतुरः कृत्वा प्रमाणं प्लवगेश्वरः । व्यतीतांस्तान्मदोदग्रो विहरन्नावबुध्यते ॥ ४५ ॥ न हि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेव प्रशस्यते । पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते ॥४६॥ धर्मलोपो महांस्तावत् कृते ह्यप्रतिकुर्वतः । अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४७ ॥ मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् । तद्द्वयं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तदेवं प्रस्तुते कार्य्ये कार्य्यमस्माभिरुत्तरम् । तत्कार्य्यं कार्य्यतत्त्वज्ञे त्वमुदाहर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥ सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं मधुरस्वभावम् । तारा गतार्थे मनुजेन्द्रकार्य्ये विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ॥ ५० ॥ न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चापि कोपः स्वजने विधेयः । त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुम् ॥ ५१ ॥ कोप कथं नामगुणप्रकृष्टः कुमार कुर्य्यादपकृष्टसत्त्वे । कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत् सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥ जानामि कोपं हरिवीरबन्धोर्जानामि कार्य्यस्य च कालसङ्गम् । जानामि कार्य्यं त्वयि यत्कृतन्नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्य्यम् ॥ ५३ ॥ तच्चापि

जानामि तथा विपस्य बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य। जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥ ५४ ॥ न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति त्वं वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः। न देशकालौ हि यथार्थधर्मौ अवेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ५५ ॥ तं कामवृत्तं मम सन्निकृष्टं कामाभियोगाच्च विमुक्तलज्जम्। क्षमस्व तावत् परवीरहन्तः त्वद्भ्रातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५६ ॥ महर्षयो धर्मतपोभिरामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः। अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥ ५७ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मणमप्रमेयम्। पुनः सखेदं मदविह्वलाक्षी भर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ५८ ॥ उद्योगस्तु चिराज्ञप्तः सुग्रीवेण नरोत्तम। कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ॥ ५९ ॥ आगता हि महावीर्य्या हरयः कामरूपिणः। कोटिः शतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥ ६० ॥ तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया। अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥ ६१ ॥ तारया चाप्यनुज्ञातस्त्वरया वापि चोदितः। प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमरिन्दम. ॥ ६२ ॥ ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने। महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसन्निभम् ॥ ६३ ॥ दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम्। दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम् ॥६४॥ दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमदाभिः समन्ततः। संरब्धतररक्ताक्षो बभूवान्तकसन्निभः ॥ ६५ ॥ रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेमवर्णः। ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः सविशालनेत्रम् ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

—:०:—

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् । सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥ क्रुद्धं निश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा । भ्रातुर्व्यसनसन्तप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २ ॥ उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् । महान्महेन्द्रस्य यथा स्वलङ्कृत इव ध्वजः ॥ ३ ॥ उत्पतन्तमनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः । सुग्रीवगमने पूर्णं चन्द्रं तारागणा इव ॥ ४ ॥ संरक्तनयनः श्रीमान् सञ्चचार कृताञ्जलिः । वसुधावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥५॥ रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् । अब्रवीत् लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ॥ ६ ॥ सत्वाभिजनसम्पन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः । कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७ ॥ यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् । मिथ्याप्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ८ ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं तु गवानृते । आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ॥ ९ ॥ पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत् प्रतिकरोति यः । कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ॥ १० ॥ गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः । दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तन्निबोध प्लवङ्गम ॥ ११ ॥ गोघ्ने चैव सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १२ ॥ अनार्य्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर । पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत् प्रतिकरोषि यत् ॥ १३ ॥ ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर । सीताया मार्गणे यत्नः कर्त्तव्यः कृतमिच्छता ॥ १४ ॥ स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः । न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् ॥ १५ ॥ महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना । हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६ ॥ कृतं चेन्नाभिजानीषे राघवस्य महात्मनः । सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७ ॥ न स सङ्कुचितः

पन्था येन वाली हतोमतः। समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथ-
मन्वगाः॥ १८॥ त्वं नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकात् शरांश्च तान्
पश्यसि वज्रसन्निभान्। ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न राम-
कार्य्यं मनसाप्यवेक्ष्यसे॥ १९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
चतुस्त्रिंशः सर्गः।

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा। अब्रवील्लक्ष्मणं
तारा ताराधिपनिभानना॥ १॥ नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं
परुषमर्हति। हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः॥ २॥
नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः। नैवानृतकथो वीर
न जिह्मश्च कपीश्वरः॥ ३॥ उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः
कपिः। रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे॥ ४॥ राम-
प्रसादात् कीर्त्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम्। प्राप्तवानिह
सुग्रीवो रुमाम्माञ्च परन्तप॥ ५॥ सुदुःखशयितः पूर्वं प्राप्येदं
सुखमुत्तमम्। प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः॥६॥
घृताच्याङ्किलसंसक्तो दशवर्षाणि लक्ष्मण। अहो मन्यत धर्मात्मा
विश्वामित्रो महामुनिः॥ ७॥ न हि प्राप्तन्तु जानीते काल-
ङ्कालविदाम्वर। विश्वामित्रो महातेजाः किम्पुनर्यः पृथग्जनः
॥ ८॥ पशुधर्मगतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण। अवितृप्तस्य
कामेषु रामः क्षन्तुमिहार्हति॥ ९॥ न च रोषवशं तात गन्तु-
मर्हसि लक्ष्मण। निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा॥१०॥
सत्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ। अविमृश्य न रोषस्य
सहसा यान्ति वश्यताम्॥ ११॥ प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थं
समाहिता। महान् रोषसमुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम्॥१२॥

इमां मां चाङ्गदं राज्यं धनधान्यपशूनि च। रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम ॥ १३ ॥ समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम्। शशाङ्कमिव रोहिण्या हत्वा तं राक्षसाधमम् ॥ १४ ॥ शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल रक्षसाम्। अयुतानि च षट्त्रिंशत् सहस्राणि शतानि च ॥ १५ ॥ अहत्वा तांश्च दुर्द्धर्षान् राक्षसान् कामरूपिणः। अशक्यं रावणं हन्तुं येन सा मैथिली हृता ॥ १६ ॥ ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण। रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७ ॥ एवमाख्यातवान् वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः। आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्य ब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥ त्वत्सहायनिमित्तं हि प्रेषिता हरिपुङ्गवाः। आनेतुं वानरान्युद्धे सुबहून् हरिपुङ्गवान् ॥ १९ ॥ तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान् सुमहाबलान्। राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः ॥ २० ॥ कृता सुसंस्था सौमित्रे सुग्रीवेण पुरा यथा। अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः ॥ २१ ॥ ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च। अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिन्दम। कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥ तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात् क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः। हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं प्रथमभयस्य हि शङ्किताश्च सर्वाः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
पञ्चत्रिंशः सर्गः।

—०:०—

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम्। मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १ ॥ तस्मिन् प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः। लक्ष्मणात् सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत्

॥ २ ॥ ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत्। चिच्छेद विमदश्चासीत् सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३ ॥ स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः। अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ॥ ४ ॥ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्त्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम्। रामप्रसादात् सौमित्रे पुनः प्राप्तमिदं मया ॥ ५ ॥ कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा। तादृशं प्रतिकुर्वीत अंशेनापि नृपात्मज ॥ ६ ॥ सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम्। सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ॥ ७ ॥ सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः। गिरिश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिता ॥ ८ ॥ धनुर्विस्फारयानस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण। सशैला कम्पिता भूमिः सहायैः किन्नु तस्य वै ॥ ९ ॥ अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ। गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरःसरम् ॥ १० ॥ यदि किञ्चिदतिक्रान्तं विश्वासात् प्रणयेन वा। प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ११ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः। अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह ॥ १२ ॥ सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर। त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः ॥ १३ ॥ यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचमीदृशम्। अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥ सहायेन तु सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान्। वधिष्यति रणे शत्रुं न चिरान्नात्र संशयः ॥ १५ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः। उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् ॥ १६ ॥ दोषज्ञः सति सामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति। वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम ॥१७॥ सदृशश्चासि रामेण विक्रमेण बलेन च। सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुङ्गव ॥ १८ ॥ किन्तु शीघ्रमितो वीर निष्क्रम त्वं मया सह। सान्त्वयस्व वयस्यं च भार्याहरणदुःखितम् ॥ १९ ॥

यच्च शोकाभिभूतस्य हृष्ट्वा रामस्य भाषितम् । मया त्वं परुषा-
ण्युक्तस्तत् क्षमस्व सखे मम ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
षट्त्रिंशः सर्गः ।

—०ः०—

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना । हनूमन्तं स्थितं
पार्श्वे वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ महेन्द्रहिमवद्विन्ध्यकैलास-
शिखरेषु च । मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥ २ ॥
तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु नित्यशः । पर्वतेषु समुद्रान्ते
पश्चिमस्यान्तु ये दिशि ॥ ३ ॥ आदित्यभवने चैव गिरौ सन्ध्याभ्र-
सन्निभे । पद्माचलवनं भीमाः संश्रिता हरिपुङ्गवाः ॥ ४ ॥
अञ्जनाम्बुदसङ्काशाः कुञ्जरेन्द्रमहौजसः । अञ्जने पर्वते चैव ये
वसन्ति प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥ महाशैलगुहावासा वानराः कनक-
प्रभाः । मेरुपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः ॥ ६ ॥ तरु-
णादित्यवर्णाश्च पर्वते ये महारुणे । पिबन्तो मधुमैरेयं भीम-
वेगाः प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥ वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च ।
तापसाश्रमरम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ॥ ८ ॥ तांस्तांस्त्वमानय
क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् । सामदानादिभिः कल्पैर्वानरैर्वेग-
वत्तरैः ॥ ९ ॥ प्रेषिताः प्रथमं ये च मया ज्ञाता महाजवाः ।
त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं संप्रेषय हरीश्वरान् ॥ १० ॥ ये प्रसक्ताश्च
कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः । इहानयस्व तान् शीघ्रं सर्वानेव
कपीश्वरान् ॥ ११ ॥ अहोभिर्दशभिर्ये च नागच्छन्ति ममा-
ज्ञया । हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२ ॥ शता-
न्यद्य सहस्राणि कोट्यश्च मम शासनात् । प्रयान्तु कपिसिंहानां
निदेशे मम ये स्थिताः ॥ १३ ॥ मेघपर्वतसङ्काशाश्छादयन्तो

इवाम्बरम्। घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः ॥१४॥ ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः। आनयन्तु हरीन् सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम ॥ १५ ॥ तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः। दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान् प्रेषयामास वानरान् ॥ १६ ॥ ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रिज्योतिरध्वगाः। प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तु क्षणेन वै ॥ १७ ॥ ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरःसु च। वानरा वानरान् सर्वान् रामहेतोरचोदयन् ॥ १८ ॥ मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः। सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयशङ्किताः ॥ १९ ॥ ततस्तेऽञ्जनसङ्काशाः गिरेस्तस्मान्महाबलाः। तिस्रः कोट्यः प्लवङ्गानां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २० ॥ अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन् गिरिवरे रताः। सन्तप्तहेमवर्णाभास्तस्मात् कोट्यो दश च्युताः ॥ २१ ॥ कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम्। ततः कोटिसहस्राणि वानराणां समागमन् ॥ २२ ॥ फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः। तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥ २३ ॥ अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम्। विन्ध्याद्वानरकोटीनां सहस्रं न्यपतत् द्रुतम् ॥ २४ ॥ क्षीरोदवेलानिलयाः तमालवनवासिनः। नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५ ॥ वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाबलाः। आगच्छद्वानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥ २६ ॥ ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान्। ते वीरा हिमवच्छैले ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७ ॥ यस्मिन् गिरिवरे पुण्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा। सर्वदेवमनस्तोषो बभूव सुमनोरमः ॥ २८ ॥ अन्ननिष्यन्दजातानि मूलानि च फलानि च। अमृतस्वादुकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः ॥ २९ ॥ तदन्नसम्भवन्दिव्यम्फलमूलम्मनोहरम्। यः कश्चित् सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः ॥ ३० तानि

मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः। औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरियूथपाः॥ २१॥ तस्माच्च यज्ञायतनात् पुष्पाणि सुरभीणि च। आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात्॥ २२॥ ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान्। सञ्चोदयित्वा त्वरितं यूथानां जग्मुरग्रतः॥ ३३॥ ते तु तेन मुहूर्तेन कपयः शीघ्रचारिणः। किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः॥ ३४॥ ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलमूलं च वानराः। तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन्॥ ३५॥ सर्वे परिसृताः शैलाः सरितश्च वनानि च। पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपयान्ति ते॥ ३६॥ एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः। प्रतिजग्राह च प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम्॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
सप्तत्रिंशः सर्गः।

प्रतिगृह्य च तत् सर्वमुपायनमुपाहृतम्। वानरान् सान्त्वयित्वा च सर्वानेवं विसर्जयत्॥ १॥ विसर्जयित्वा स हरीन् शूरांस्तान् कृतकर्मणः। मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम्॥ २॥ स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम्। अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन्॥ ३॥ किष्किन्धाया विनिष्क्रामो यदि सौम्य व्यरोचते। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम्॥ ४॥ सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह। एवं भवतु गच्छामः स्थेयं त्वच्छासने मया॥ ५॥ तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम्। विसर्जयामास तदा ताराद्याश्चैव योषितः॥ ६॥ एहीत्युच्चैर्हरिवरान् सुग्रीवः समुदाहरत्। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः॥ ७॥ बद्धाञ्जलिपुटाः

सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः। तानुवाच ततः प्राप्तान् राजार्कसदृशप्रभः॥ ८॥ उपस्थापयत क्षिप्रं शिविकां मम वानराः। श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः॥ ९॥ समुपस्थापयामासुः शिविकां प्रियदर्शनाम्। तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिविकां वानराधिपः॥ १०॥ लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत्। इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसन्निभम्॥ ११॥ बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः। पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि॥ १२॥ शुक्लैश्च बालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः। शङ्खभेरीनिनादैश्च वन्दिभिश्चाभिनन्दितः॥ १३॥ निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम्। स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः॥ १४॥ परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः। स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम्॥ १५॥ अवातरन्महातेजाः शिविकायाः सलक्ष्मणः। आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत्॥ १६॥ कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन् वानराश्चाभवंस्तथा। तटाकमिव तं दृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजम्॥ १७॥ वानराणां महासैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत्। पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम्॥ १८॥ प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे। परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत्॥१९॥ निषण्णं च ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीत्ततः। धर्ममर्थञ्च कामञ्च काले यस्तु निषेवते॥२०॥ विभज्य सततं वीर स राजा कपिसत्तम। हित्वा धर्मं तथार्थञ्च कामं यस्तु निषेवते॥२१॥ स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते। अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः॥२२॥ त्रिवर्गफलभोक्ता च राजा धर्मेण युज्यते। उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुनिषूदन॥ २३॥ स चिन्त्यतां हि पिङ्गेश हरिभिः सह मन्त्रिभिः। एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत्॥ २४॥ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च

शाश्वतम्। त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया॥ २५॥ तव देव प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयताम्वर। कृतं न प्रतिकुर्य्याद्यः पुरुषाणां हि दूषकः॥ २६॥ एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन। प्राप्ताश्चादाय वलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान्॥ २७॥ ऋक्षाश्च वानराः शूराः गोलांगूलाश्च राघव। कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः॥ २८॥ देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः। स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव॥२९॥ शतैः शतसहस्रैश्च वर्तन्ते कोटिभिस्तथा। अयुतैश्चावृता वीर शंकुभिश्च परन्तप॥ ३०॥ अर्वुदैरर्वुदशतैर्मध्यैश्चान्त्यैश्च वानराः। समुद्राश्चापरार्द्धाश्च हरयो हरियूथपाः॥ ३१॥ आगमिष्यन्ति ते राजन्महेन्द्रसमविक्रमाः। मेघपर्वतसङ्काशा मेरुविन्ध्यकृतालयाः॥ ३२॥ ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं योद्धुमाहवे। निहत्य रावणं युद्धे ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम्॥ ३३॥ ततः समुद्योगमवेक्ष्य वीर्य्यवान् हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः। बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः॥ ३४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
अष्टत्रिंशः सर्गः।

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृताम्वरः। बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम्॥ १॥ यदेन्द्रो वर्षते वर्षां न तत् चित्रं भविष्यति। आदित्योऽसौ सहस्रांशुः कुर्य्याद्वितिमिरं नभः॥ २॥ चन्द्रमा रजनीं कुर्य्यात् प्रभया सौम्य निर्मलाम्। त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रीतिं कुर्य्यात् परन्तप॥ ३॥ एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत् सौम्य शोभनम्। जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम्॥ ४॥ त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेतास्मि

सकलानरीन्। त्वमेव मे सुहृन्मित्रं सहायं कर्त्तुमर्हसि॥ ५॥ जहाराात्मविनाशाय मैथिलीं राक्षसाधमः। वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम्॥ ६॥ न चिरात्तं बधिष्यामि रावणं निशितैः शरैः। पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवारिहा॥ ७॥ एतस्मिन्नन्तरे चैव रजः समभिवर्तत। उष्णां तीव्रां सहस्रांशोः छादयद्गगने प्रभाम्॥ ८॥ दिशः पर्य्याकुलाश्चासन् तमसा तेन दूषिताः। चचाल च मही सर्व्वा सशैलवनकानना॥ ९॥ ततो नागेन्द्रसङ्काशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः। कृत्स्ना सञ्छादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवङ्गमैः॥ १०॥ निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः। कोटीः शतपरीवारैर्वानरैर्हरियूथपैः॥ ११॥ नादेयैः पार्वतेयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः। हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनवासिभिः॥ १२॥ तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः। पद्मकेशरवर्णैश्च श्वेतैर्हेमकृतालयैः॥ १३॥ कोटीः सहस्रैर्दशभिः श्रीमान् परिवृतस्तदा। वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत॥ १४॥ ततः काञ्चनशैलाभस्ताराया वीर्य्यवान् पिता। अनेकैर्बहुसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत॥ १५॥ तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः। पिता रुमायाः संप्राप्तः सुग्रीवश्वसुरो विभुः॥ १६॥ पद्मकेसरसङ्काशस्तरुणार्कनिभाननः। बुद्धिमान् वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः॥ १७॥ अनेकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः। पिता हनुमतः श्रीमान् केसरी प्रत्यदृश्यत॥ १८॥ गोलांगूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः। वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत॥ १९॥ ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिवर्हणः। वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत॥ २०॥ महाबलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः। आजगाम महावीर्य्यस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः॥ २१॥ नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामैष यूथपः। अदृश्यत महाकायः

कोटिभिर्दशभिर्वृतः॥ २२॥ ततः काञ्चनशैलाभो गवयो नाम यूथपः। आजगाम महावीर्यः कोटिभिः पञ्चभिर्वृतः॥ २३॥ दरीमुखश्च बलवान्यूथपोऽभ्याययौ तदा। वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समवस्थितः॥ २४॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ। कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम्॥ २५॥ गजश्च बलवान्वीरस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः। ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवन्नामनामतः॥ २६॥ कोटिभिर्दशभिर्व्याप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः। रुमणो नाम तेजस्वी विक्रान्तैर्वानरैर्वृतः॥२७॥ आगतो बलवान् तूर्णं कोटीशतसमावृतः। ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च॥ २८॥ पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः। ततः पद्मसहस्रेण वृतः शङ्कुशतेन च॥ २९॥ युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः। ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिभिर्भीमविक्रमैः॥ ३०॥ पञ्चभिर्हरिकोटिभिर्दूरतः परिदृश्यत। इन्द्रजानुः कपिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत॥ ३१॥ एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः। ततो रम्भस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः॥ ३२॥ अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च। ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः॥ ३३॥ प्रत्यदृश्यत कोटीभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली। कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः॥ ३४॥ वृतः कोटिसहस्रेण हनूमान् प्रत्यदृश्यत। नलश्चापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः॥ ३५॥ कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च। ततो दरीमुखः श्रीमान् कोटिभिर्दशभिर्वृतः॥ ३६॥ संप्राप्तोऽभिनदन् तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः। शरभः कुमुदो वह्निर्वानरो रम्भ एव च॥ ३७॥ एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः। आवृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च॥ ३८॥ यूथपाः समनुप्राप्ता येषां संख्या न विद्यते। आगताश्च निविष्टाश्च पृथिव्यां सर्ववानराः॥ ३९॥ आप्लवन्तः

प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । अभ्यवर्त्तन्त सुग्रीवं सूर्य्यमभ्रगणा इव ॥ ४० ॥ कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रहृष्टा बाहुशालिनः । शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ॥ ४१ ॥ अपरे वानरश्रेष्ठाः सङ्गम्य च यथोदितम् । सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ४२ ॥ सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तांस्त्वरितांस्तदा । निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४३ ॥ यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः । निवेशयित्वा विधिवद्बलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः ।

—०:०—

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः । उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् ॥ १ ॥ आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामचारिणः । वानरेन्द्रा महेन्द्राभा ये मद्विषयवासिनः ॥ २ ॥ त इमे बहुविक्रान्तैर्बलिभिर्भीमविक्रमैः । आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ३ ॥ ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लमाः । पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥ ४ ॥ पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः । कोट्योघाश्च इमे प्राप्ता वानरास्तव किङ्कराः ॥ ५ ॥ निदेशवर्त्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते स्थिताः । अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यन्त्यरिन्दम ॥ ६ ॥ त इमे बहुसाहस्रैरनेकैर्बहुविक्रमैः । आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ७ ॥ यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् । त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ काममेषामिदं कार्य्यं विदितं मम तत्त्वतः । तथापि तु यथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः । बाहुभ्यां सम्परि-

प्लवङ्ग इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा। स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन् वसति रावणः ॥ ११ ॥ अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च। प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन् काले सह त्वया ॥ १२ ॥ नाहमस्मिन् प्रभुः कार्य्ये वानरेन्द्र न लक्ष्मणः। त्वमस्य हेतुः कार्य्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर ॥ १३ ॥ त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्य्यविनिश्चयम्। त्वं हि जानासि मे कार्य्यं मम वीर न संशयः ॥ १४ ॥ सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित्। भवानस्मद्धिते युक्तः सुहृदाप्तोऽर्थवित्तमः ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम्। अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ १६ ॥ शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरम्। सोमसूर्य्यनिभैः सार्द्धं वानरैर्वानरोत्तमः ॥ १७ ॥ देशकालनयैर्युक्तो विज्ञः कार्य्यविनिश्चये। वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥ अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम्। तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ १९ ॥ मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च। नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ॥ २० ॥ कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनश्च महागिरिम्। सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् ॥ २१ ॥ महीं कालमहीं चापि शैलकाननशोभिताम्। ब्रह्ममालान् विदेहांश्च मालवान् काशिकोशलान् ॥ २२ ॥ मागधांश्च महाग्रामान् पुण्ड्रांस्त्वङ्गांस्तथैव च। भूमिञ्च कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम् ॥ २३ ॥ सर्वञ्च तद्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः। रामस्य दयितां भार्य्यां सीतां दशरथस्नुषाम् ॥ २४ ॥ समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान् पत्तनानि च। मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदालयाः ॥ २५ ॥ कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः। घोरलोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः ॥ २६ ॥ अक्षया बलवन्तश्च तथैव पुरुषादकाः।

किराताश्तीक्ष्णचूड़ाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ॥ २७ ॥ आममीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः। अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ॥ २८ ॥ एतेषामाश्रमाः सर्वे विचेयाः काननौकसः। गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च ॥ २९ ॥ यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्। सुवर्णरूपकद्वीपं सुवर्णाकरमण्डितम् ॥ ३० ॥ यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः। दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः ॥ ३१ ॥ एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च। मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ३२ ॥ ततो रक्तजलं प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रवाहिणम्। गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३३ ॥ तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३४ ॥ पर्वतप्रभवा नद्यः सुभीमबहुनिष्कुटाः। मार्गितव्या दरीमन्तः पर्वताश्च वनानि च। ३५ ॥ ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ। ऊर्मिमन्तं महारौद्रं क्रोशन्तमनिलोद्धतम् ॥ ३६॥ तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णन्ति नित्यशः। ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालबुभुक्षिताः ॥ ३७ ॥ तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम्। अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥ ३८ ॥ ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम्। गत्वा प्रेक्षथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३९ ॥ गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम्। तत्र कैलाससङ्काशं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४० ॥ तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः। शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ॥४१॥ ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति। अभितप्ता स्म सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ॥४२ ॥ निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः। ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥ ४३ ॥ गत्वा द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः। तस्य मध्ये महान्

श्वेतो ऋषभो नाम पर्वतः ॥ ४४ ॥ दिव्यगन्धैः कुसुमितैराचितैश्च
नगैर्वृतः । सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ॥ ४५ ॥ नाम्ना
सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् । विबुधाश्चारणा यक्षाः किन्न-
राश्चाप्सरोगणाः ॥ ४६ ॥ हृष्टाः समधिगच्छन्ति नलिनीं तां
रिरंसवः । क्षीरोदं समतिक्रम्य तदा द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४७ ॥
जलोदं सागरं शीघ्रं सर्वभूतभयावहम् । तत्र तत्कोपजं तेजः
कृतं हयमुखं महत् ॥ ४८ ॥ अस्याहुस्तं महावेगमोदनं सचरा-
चरम् । तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम् ॥ ४९ ॥
श्रूयते चासमर्थानां दृष्ट्वाभूद्वडवामुखम् । स्वादूदस्योत्तरे तीरे
योजनानि त्रयोदश । जातरूपशिलो नाम सुमहान् कनक-
प्रभः ॥ ५० ॥ तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगन्धरणीधरम् । पद्मपत्र-
विशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ५१ ॥ आसीनं पर्वतस्याग्रे
सर्वदेवनमस्कृतम् । सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ५२ ॥
त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः । स्थापितः पर्वत-
स्याग्रे विराजति सवेदिकः ॥ ५३ ॥ पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं
तत् त्रिदशेश्वरैः । ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ॥ ५४ ॥
तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता । जातरूपमयी दिव्या
विराजति सवेदिका ॥ ५५ ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च
पुष्पितैः । जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसन्निभैः ॥ ५६ ॥ तत्र
योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् । शृङ्गः सौमनसं नाम जात-
रूपमयं ध्रुवम् ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्वपदं कृत्वा पुरा विष्णुः त्रिवि-
क्रमे । द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५८ ॥ उत्त-
रेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः । दृश्यो भवति भूयिष्ठं
शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५९ ॥ तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या
महर्षयः । प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ६० ॥
अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते । तस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च

सर्वप्राणभृतामपि ॥६१॥ शैलस्य तस्य पृष्ठेषु कन्दरेषु वनेषु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६२ ॥ काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्य्यस्य च महात्मनः। आविष्टा तेजसा सन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥ ६३ ॥ पूर्वमेतत् कृतद्वारं पृथिव्या भुवनस्य च। सूर्य्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ॥ ६४ ॥ तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६५ ॥ ततः परमगम्या सा दिक् पूर्वा त्रिदशावृता। रहिता चन्द्रसूर्य्याभ्यामदृश्या तमसावृता ॥ ६६ ॥ शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु नदीषु च। ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी॥ ६७ ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः। अभास्करममर्य्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६८॥ अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च। मासे पूर्णे निवर्त्तध्वं उदयं प्राप्य पर्वतम् ॥ ६९ ॥ ऊर्द्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन् वध्यो भवेन्मम। सिद्धार्थाः सन्निवर्त्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ॥ ७० ॥ महेन्द्रकान्तां वनखण्डमण्डितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः। अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ॥ ७१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चत्वारिंशः सर्गः।

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम्। दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १ ॥ नीलमग्निसुतं चैव हनूमन्तं च वानरम्। पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महौजसम् ॥ २॥ सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च। गजं गवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभं तथा ॥ ३ ॥ मैन्दं चैव सुषेणं च द्विविदं गन्ध-

मादनम्। उल्कामुखमनङ्गं च हुताशनसुतावुभौ ॥ ४ ॥ अङ्गदप्रमुखान् वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः। वेगविक्रमसम्पन्नान् सन्दिदेश विशेषवित् ॥ ५ ॥ तेषामग्रेसरं चैव बृहद्बलमथाङ्गदम्। विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशम् ॥ ६ ॥ ये के च न समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः। कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां समुदाहरत् ॥ ७ ॥ सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम्। नर्मदां च नदीं रम्यां महोरगनिषेविताम् ॥ ८ ॥ ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम्। मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्णनगराण्यपि ॥९॥ आब्रवन्तीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत। विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि ॥ १० ॥ तथा मत्स्यकलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः। अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ॥ ११ ॥ नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत। तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान् पाण्ड्यांश्च केरलान् ॥ १२ ॥ अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः। विचित्रशिखरः श्रीमान् चित्रपुष्पितकाननः ॥ १३ ॥ सुचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः। ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलाशयाम् ॥ १४ ॥ तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहृतामप्सरोगणैः। तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसः ॥ १५ ॥ द्रक्ष्यथादित्यसङ्काशमगस्त्यमृषिसत्तमम्। ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ॥ १६ ॥ ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम्। सा चन्दनवनैश्चित्रैः प्रच्छन्नद्वीपवारिणी ॥ १७॥ कान्तेव युवती कान्तं समुद्रमवगाहते। ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ १८ ॥ युक्तं कपाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः। ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्य्यार्थनिश्चयम् ॥ १९ ॥ अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः। चित्रसानुनगः श्रीमान्महेन्द्रः पर्वतोत्तमः ॥ २० ॥ जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम्। नानाविधैर्नगैः फुल्ले-

लताभिश्चोपशोभितम् ॥ २१ ॥ देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च शोभितम्। सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं सुमनोरमम् ॥ २२ ॥ तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु। द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनविस्तृतः ॥ २३ ॥ अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः। तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४ ॥ स हि देशस्तु बध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः। राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी। अङ्गारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजनी ॥२६॥ एवं निःसंशयान् कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः। मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ॥ २७ ॥ तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान् समुद्रे शतयोजने। गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८ ॥ चन्द्रसूर्यांशुसङ्काशः सागराम्बुसमाश्रयः। भ्राजते विपुलैः शृङ्गैः खरं च विलिखन्निव ॥ २९ ॥ तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः। न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ॥ ३० ॥ प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गथ वानराः। तमतिक्रम्य दुर्द्धर्षं सूर्यवान्नाम पर्वतः ॥ ३१ ॥ अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश। ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ॥ ३२ ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः। तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च ॥ ३३ । मधूनि पीत्वा तुष्टाश्च परं गच्छत वानराः। तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः ॥ ३४ ॥ अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा। यत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ ३५ ॥ शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम्। तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ॥ ३६ ॥ विशालरथ्या दुर्द्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता। रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ॥ ३७ ॥ सर्पराजो महाघोरो यस्यां वसति वासुकिः। निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती

पुरी ॥ ३८ ॥ तत्र चानन्तरोद्देशा ये के च न समावृताः। तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितिम् ॥३९॥ सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः। गोशीर्षकं पद्मकञ्च हरिश्यामं च चन्दनम् ॥ ४० ॥ दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम्। न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा प्रष्टव्यं तु कदाचन ॥ ४१ ॥ रोहिता नाम गन्धर्वा घोरं रक्षन्ति तद्वनम्। तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्य्यसमप्रभाः ॥४२॥ शैलूषोग्रामणीः शिक्षः शुक्रो बभ्रुस्तथैव च। रविसोमाग्निवपुषां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥ ४३ ॥ अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्ततः स्वर्गजितः स्थिताः। ततःपरं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः। राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसा वृता ॥ ४४ ॥ एतावदेव युष्माभिर्वीरवा नरपुङ्गवाः। शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४५ ॥ सर्वमेतत् समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते। गतिं विदित्वा वैदेह्याः सन्निवर्त्तितुमर्हथ ॥ ४६ ॥ यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति। मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः। कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ॥ ४८ ॥ अमितबलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः। मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

एकचत्वारिंशः सर्गः।

अथ प्रस्थाप्य स हरीन् सुग्रीवो दक्षिणां दिशम्। अब्रवीन्मेघसङ्काशं सुषेणं नाम वानरम् ॥ १ ॥ ताराया: पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम्। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥ २ ॥ महर्षिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम्। वृतं

कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥ बुद्धिविक्रमसम्पन्नं वैन-
तेयसमद्युतिम्। मरीचिपुत्रान् मारीचानर्चिर्माल्यान्महाबलान्
॥ ४ ॥ ऋषिपुत्रांश्च तान् सर्वान् प्रतीचीमादिशद्दिशम्। द्वाभ्यां
शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः ॥ ५ ॥ सुषेणप्रमुखा यूयं
वैदेहीं परिमार्गथ। सौराष्ट्रान् सहवाह्लीकान् चन्द्रचित्रांस्तथैव
च ॥ ६ ॥ स्फीतान् जनपदान् रम्यान् विपुलानि पुराणि च।
पुन्नागगहनं कुक्षिं वकुलोद्दालकाकुलम् ॥ ७ ॥ तथा केतक-
षण्डांश्च मार्गध्वं हरिपुङ्गवाः। प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैव नद्यः शीत-
जलाः शिवाः ॥ ८ ॥ तापसानामरण्यानि कन्तारगिरयश्च ये।
तत्रस्थलीर्मरुप्राया अत्युच्चशिशिराः शिलाः ॥ ९ ॥ गिरिजाला-
वृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम्। ततः पश्चिममागम्य समुद्रं
द्रष्टुमर्हथ ॥ १० ॥ तिमिनक्राकुलजलं गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः।
ततः केतकषण्डेषु तमालगहनेषु च ॥ ११ ॥ कपयो विहरि-
ष्यन्ति नारिकेलवनेषु च। तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं राव-
णस्य च ॥ १२ ॥ वेलातलनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च। मुरची-
पत्तनं चैव रम्यञ्चैव जटापुरम् ॥ १३ ॥ अवन्तीमङ्गलेपाञ्च
तथा चालक्षितं वनम्। राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि तत-
स्ततः ॥ १४ ॥ सिन्धुसागरयोश्चैव सङ्गमे तत्र पर्वतः। महान्
सोमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः ॥ १५ ॥ तत्र प्रस्थेषु रम्येषु
सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः। तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीड़ान्यारो-
पयन्ति ते ॥ १६ ॥ तानि नीड़ानि सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च
ये। दृप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिस्वनाः ॥ १७ ॥ विच-
रन्ति विशालेऽस्मिन् तोयपूर्णे समन्ततः। तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं
काञ्चनं चित्रपादपम् ॥ १८ ॥ सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः
कामरूपिभिः। कोटिं तत्र समुद्रस्य काञ्चनीं शतयोजनाम् ॥१९॥
दुर्दर्शां पारियात्रस्य गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः। कोट्यस्तत्र चतु-

विंशद्वन्न्यवर्णानां तपस्विनाम् ॥ २० ॥ वसन्त्यग्निनिकाशानां घोराणां पापकर्मणाम्। पावकार्च्चिःप्रतीकाशाः समवेताः समन्ततः ॥ २१ ॥ नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः। नादेयञ्च फलं तस्माद्देशात् किञ्चित् प्लवङ्गमैः ॥ २२ ॥ दुरासदा हि ते वीराः सत्ववन्तो महाबलाः। फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ति भीमविक्रमाः ॥ २३ ॥ तत्र यत्नश्च कर्त्तव्यो मार्गितव्या च जानकी। न हि तेभ्यो भयं किञ्चित्कपित्वमनुवर्त्ततास् ॥ २४ ॥ तत्र वैदूर्य्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः। नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ॥ २५ ॥ श्रीमान् समुदितस्तत्र योजनानां शतं समम्। गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवङ्गमाः ॥ २६ ॥ चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवान्नाम पर्वतः। तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २७ ॥ तत्र पञ्चजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवम्। आजहार ततश्चक्रं शङ्खञ्च पुरुषोत्तमः ॥२८॥ तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च। रावणः सहवैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २९ ॥ योजनानि चतुःषष्टिर्वराहो नाम पर्वतः। सुवर्णशृङ्गः सुमहानगाधे वरुणालये ॥ ३० ॥ तत्र प्राग्जोतिषं नाम जातरूपमयं पुरम्। तस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥ ३१ ॥ तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च। रावणः सहवैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३२ ॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरदर्शनम्। पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रस्रवणायुतः ॥ ३३ ॥ तं गजाश्च वराहाश्च सिंहव्याघ्राश्च सर्वतः। अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥ ३४ ॥ यस्मिन् हरिहयः श्रीमान्महेन्द्रः पाकशासनः। अभिषिक्तः सुरै राजा मेघनाश्च स पर्वतः ॥ ३५ ॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम्। षष्टिं गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ॥३६॥ तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वशः। जातरूपमयैर्वृक्षैः

शोभितानि सुपुष्पितः ॥ ३७ ॥ तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तमपर्वतः। आदित्येन प्रसन्नेन शैलोदत्तवरः पुरा ॥ ३८ ॥ तेनैवमुक्तः शैलेन्द्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः। मत्प्रसादात् भविष्यन्ति दिवारात्रौ च काञ्चनाः ॥ ३९ ॥ त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः। ते भविष्यन्ति भक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ॥ ४० ॥ विश्वे देवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः। आगत्य पश्चिमां सन्ध्यां मेरुमुत्तमपर्वतम् ॥ ४१ ॥ आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्य्योऽभिपूजितः। अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४२ ॥ योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः। मुहूर्त्तार्द्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयम् ॥ ४३ ॥ शृङ्गे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्य्यसन्निभम्। प्रासादगणसम्बाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४४ ॥ शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः। निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥ अन्तरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान्। जातरूपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः ॥ ४६ ॥ तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरःसु च सरित्सु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ४७ ॥ यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भावितः। मेरुसावर्णिरित्येष ख्यातो वै ब्रह्मणासमः ॥ ४८ ॥ प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्य्यसन्निभः। प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥ ४९ ॥ एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये। कृत्वावितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वते ॥ ५० ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः। अभास्करममर्य्यादं न जानीमस्ततःपरम् ॥ ५१ ॥ अवगम्यतु वैदेहीं निलयं रावणस्य च। अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत ॥ ५२ ॥ ऊर्द्धं मासान्नवस्तव्यं वसन् बध्यो भवेन्मम। सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ॥ ५३ ॥ श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः। गुरुरेषो महाबाहुः श्वशुरो

मे महाबल: ॥ ५४ ॥ भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्व एव हि। प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् ॥५५॥ कृतकृत्या भविष्याम: कृतस्याप्रतिकर्मणा। अतोन्यदपि यत् कार्य्यं कार्य्यं स्यास्य प्रियं भवेत् ॥ ५६ ॥ संप्रधार्य्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥ ५७ ॥ तत: सुषेणप्रमुखाः प्लवङ्गमाः सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य। आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपास्ते जग्मुर्दिशन्तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

द्विचत्वारिंशः सर्गः।

—०:०—

ततः सन्दिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम्। वीरं शतवलिं नाम वानरं वानरेश्वरः॥१॥ उवाच राजा सर्वज्ञः सर्ववानरसत्तमः। वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तदा ॥ २ ॥ वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम्। वैवस्वतसुतैः सार्द्धं प्रविष्टः सर्वमन्त्रिभिः ॥ ३ ॥ दिशं ह्युदीचीं विक्रान्त हिमशैलावतंसिकाम्। सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४ ॥ अस्मिन् कार्य्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये। ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदांवर ॥ ५ ॥ कृतं विप्रियमस्माकं राघवेण दुरात्मना। तस्य चेत् प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६ ॥ अर्थिनः कार्य्यनिर्वृत्तिमकर्तुं यश्चरेत्ततः। तस्य स्यात् सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः॥ ७॥ एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा। तथा भवद्भिः कर्त्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥ ८ ॥ अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः। अस्मासु च गतः प्रीतिं रामः परपुरञ्जयः॥ ९ ॥ इमानि बहुदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च। भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसम्पदा

॥ १० ॥ तत्र म्लेच्छान् पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च। प्रस्थलान् भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥ ११ ॥ काम्बोजयवनांश्चैव शकानां पत्तनानि च। अवीच्यवरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ ॥ १२ ॥ लोध्रपद्मकषण्डेषु देवदारुवनेषु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १३ ॥ ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम्। कालं नाम महासानुं पर्वतन्तं गमिष्यथ ॥ १४ ॥ महत्सु तस्य शैलेषु पर्वतेषु गुहासु च। विचिन्वत महाभागां रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम्। ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गन्तुमर्हथ ॥ १६ ॥ ततो देवसखो नाम पर्वतः पतगालयः। नानापक्षिसमाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः ॥ १७ ॥ तस्य काञ्चनषण्डेषु निर्झरेषु गुहासु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥१८॥ तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम्। अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्वविवर्जितम् ॥ १९ ॥ तन्तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम्। कैलासं पाण्डुरं प्राप्य हृष्टा यूयं भविष्यथ ॥ २० ॥ तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम्। कुवेरभवनं रम्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २१ ॥ विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला। हंसकारण्डवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता ॥२२॥ तत्र वैश्रवणो राजा सर्वलोकनमस्कृतः। धनदो रमते श्रीमान् गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २३ ॥ तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च। रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यास्ततस्ततः ॥ २४ ॥ क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य विलं तस्य सुदुर्गमम्। अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत् स्मृतम् ॥ २५ ॥ वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः। देवैरभ्यर्थिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥ २६ ॥ क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च। दर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २७ ॥ अवृक्षं कामशैलञ्च मानसं

विहगालयम्। न गतिस्तत्र भूतानां न देवानां न रक्षसाम् ॥२८॥ स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः। क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः॥ २९ ॥ मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयं कृतम्। मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकन्दरः॥ ३० ॥ स्त्रीणामश्वमुखीनां तु निकेतस्तत्र तत्र तु। तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ॥ ३१ ॥ सिद्धा वैखानसा यत्र बालखिल्याश्च तापसाः। वन्दितव्यास्तयः सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ॥ ३२ ॥ प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः। हेमपुष्कर-संछिन्नं तत्र वैखानसं सरः॥ ३३॥ तरुणादित्यसङ्काशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः। औपवाह्यः कुवेरस्य सार्वभौम इति स्मृतम् ॥ ३४ ॥ गजः पर्य्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः। तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम्। अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादिमत् ॥ ३५ ॥ गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाश्यते। विश्राम्यद्भिस्तपः सिद्धैर्देवकल्पैः स्वयं प्रभैः॥ ३६ ॥ तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा। उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः॥ ३७ ॥ ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान् प्रत्यानयन्ति च। उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ३८ ॥ ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभि कृतोदकाः॥ ३९ ॥ नील-वैदूर्य्यपत्राढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः। रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्मयैः॥ ४० ॥ तरुणादित्यसङ्काशा भान्ति तत्र जलाशयाः। महार्हमणिरत्नैश्च काञ्चनप्रभकेशरैः ॥४१॥ नीलोत्पलवनैश्चित्रैः सदेशः सर्वतो वृतः। निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः॥ ४२ ॥ उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः। सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः॥ ४३ ॥ जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः। नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः॥ ४४ ॥ दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान् स्रवन्ति

च। नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥४५॥ मुक्तावैदूर्य्यचित्राणि भूषणानि तथैव च। स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ॥ ४६ ॥ सर्वर्त्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः। महार्हमणिचित्राणि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४७ ॥ शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च। मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः ॥ ४८ ॥ यानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च। स्त्रियश्च गुणसम्पन्ना रूपयौवनलक्षिताः ॥४९॥ गन्धर्वाः किन्नराः सिद्धा नागविद्याधरास्तथा। रमन्ते सहितास्तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभाः ॥ ५० ॥ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः। सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सह योषितः ॥ ५१ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वरैः। श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोरमः ॥ ५२ ॥ तत्र नामुदितः कश्चिन्नात्र कश्चिदसत्प्रियः अहन्यहनि वर्द्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ॥५३॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रमुत्तरस्तोयसान्निधिः। तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ॥ ५४ ॥ स तु देशो विसूर्य्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते। सूर्य्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयः तपतेव विवस्वता ॥५५॥ भगवांस्तत्र विश्वात्मा शम्भुरेको दशात्मकः। ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५६ ॥ न कथञ्चनगन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण च। अन्येषामपि भूतानां नानुक्रामति वै गतिः ॥ ५७ ॥ स हि सोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः। तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ॥ ५८ ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः। अभास्करममर्य्यादं न जानीमस्ततःपरम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्त्तितम्। यदन्यदपि नोक्तञ्च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६० ॥ ततः कृतं दाशरथेर्महत् प्रियं महत् प्रियञ्चापि ततो मम प्रियम्। कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥ ६१ ॥ ततः कृतार्थाः

सहिता: सबान्धवा मयार्च्चिता: सर्वगुणैर्मनोरमै: । चरिष्यथोर्व्वीं प्रतिशान्तशात्रवा: सहप्रिया भूतधरा: प्लवङ्गमा: ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रिचत्वारिंश: सर्ग: ।

—०:०—

विशेषेण तु सुग्रीवो हनूमत्यर्थमुक्तवान् । स हि तस्मिन् हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १ ॥ अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् । सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसाम् ॥ २ ॥ न भूमौ नान्तरीक्षे वा नाम्बरे नामरालये । नाप्सु वा गतिभङ्गन्ते पश्यामि हरिपुङ्गव ॥ ३ ॥ सासुरा: सहगन्धर्वा: सनागनरदेवता: । विदिता: सर्वलोकास्ते ससागरधराधरा: ॥ ४ ॥ गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवञ्च महाकपे । पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ५ ॥ तेजसा वापि ते भूतं न समम्भुवि विद्यते । तद्यथा लभ्यते सीता तत् त्वमेवानुचिन्तय ॥६॥ त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धि: पराक्रमः । देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ॥७॥ ततः कार्य्यं समासङ्गमवगम्य हनूमति । विदित्वा हनुमन्तञ्च चिन्तयामास राघव: ॥ ८ ॥ सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति हरीश्वर: । निश्चितार्थतरश्चापि हनूमान् कार्य्यसाधने ॥ ९ ॥ तदेवम्प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः । भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुव: कार्य्यफलोदय: ॥ १० ॥ तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् । कृतार्थ इव संहृष्टः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ११ ॥ ददौ तस्य ततः प्रीत: स्वनामाङ्कोपशोभितम् । अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्या: परन्तपः ॥ १२ ॥ अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा । मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नानुपश्यति ॥ १३ ॥ व्यवसायश्च ते वीर सत्वयुक्तश्च विक्रमः । सुग्रीवस्य च सन्देशः

सिद्धिं कथयतीव मे॥ १४॥ स तत् प्रगृह्य हरिश्रेष्ठः कृत्वा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः। वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगर्षभः॥ १५॥ स तत् प्रकर्षन् हरिणां महद्बलम् बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः। गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः॥ १६॥ अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः। पवनसुत यथाधिगम्यते सा जनकसुता हनुमंस्तथा कुरुष्व॥ १७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

—०:०—

सर्वांश्चाहूय सुग्रीवो प्लवगान् प्लवगर्षभः। समस्तांश्चाब्रवीद्राजा रामकार्य्यार्थसिद्धये॥ १॥ एवमेतद्विचेतव्यं भवद्भिर्वानरोत्तमैः। तदुग्रशासनं भर्त्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः॥ २॥ शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे। रामः प्रस्रवणे तस्मिन् न्यवसत् सहलक्ष्मणः॥ ३॥ प्रतीक्षमाणस्तं मासं सीताधिगमने कृतः। उत्तरान्तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम्॥ ४॥ प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतवलिस्तदा। पूर्वां दिशम्प्रतिययौ विनतो हरियूथपः॥ ५॥ ताराङ्गदादिसहितः प्लवगः पवनात्मजः। अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः॥ ६॥ पश्चिमाञ्च दिशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः। प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम्॥ ७॥ ततः सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथातथम्। कपिसेनापतिर्वीरो मुमोद सुखितः सुखम्॥ ८॥ एवं सञ्चोदिताः सर्वे सर्वे वानरयूथपाः। स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे॥ ९॥ नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः।

क्ष्वेडन्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः ॥ १० ॥ एवं सञ्चोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः। आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ॥ ११ ॥ अहमेको वधिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे। ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १२ ॥ वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयतामिति। एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ॥ १३ ॥ विधमिष्याम्यहम्वृक्षान् दारयिष्याम्यहं गिरीन्। धरणीन्दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ॥ १४ ॥ अहं योजनसंख्यायाः प्लवयन्नात्र संशयः। शतयोजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहम् ॥ १५ ॥ भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च। पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ १६ ॥ इत्येकैकस्तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः। जचुश्च वचनं तस्य हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत्। कथम्भवान्विजानीते सर्वं वै मण्डलम्भुवः ॥ १ ॥ सुग्रीवश्च ततो रामं उवाच प्रणतात्मवान्। श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण वचो मम ॥२॥ यदा तु दुन्दुभिर्नाम दानवं महिषाकृतिम्। प्रतिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ॥ ३ ॥ तदा विवेश महिषो मयलस्य गुहां प्रति। विवेश वाली तत्रापि मलयं तत् जिघांसया ॥ ४ ॥ ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत्। न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५ ॥ ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम्। तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातुः शोकविषार्दितः ॥ ६ ॥

अशक्नुवन् निष्क्रमितुं महिषो विनशिष्यति। ततोऽहमागां किष्किन्ध्यां निराशस्तस्य जीविते ॥ ८ ॥ राज्यं च सुमहत् प्राप्य तारां च रुमया सह। मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगतज्वरः ॥ ९ ॥ आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः। ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद्भययन्त्रितः ॥ १० ॥ स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः। परिकालयते वाली धावन्तं सचिवैः सह ॥ ११ ॥ ततोऽहं वालिना तेन सोऽनुबद्धः प्रधावितः। नदीश्च विविधाः पश्यन् वनानि नगराणि च ॥ १२ ॥ आदर्शतलसङ्काशा ततो वै पृथिवी मया। अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत् कृता ॥ १३ ॥ पूर्वां दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान्द्रुमान्। पर्वतान् सदरीन् रम्यान् सरांसि विविधानि च ॥ १४ ॥ उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमण्डितम्। क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम् ॥ १५ ॥ तदा हि काल्यमानस्तु वालिनाभिद्रुतो ह्यहम्। पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ॥ १६ ॥ दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम्। विन्ध्यपादपसङ्कीर्णां चन्दनद्रुमशोभिताम् ॥ १७ ॥ द्रुमशैलान्तरे पश्यन् भूयो दक्षिणतोपराम्। अपरां च दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुतः ॥ १८ ॥ सम्पश्यन्विविधान्देशानस्तं च गिरिसत्तमम्। प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठं उत्तरं संप्रधावितः ॥ १९ ॥ हिमवन्तं च मेरुञ्च समुद्रं च तथोत्तरम्। यदा न विन्दे शरणं वालिना समभिद्रुतः ॥ २० ॥ ततो मां बुद्धिसम्पन्नो हनूमान् वाक्यमब्रवीत्। इदानीं मे स्मृतं राजन् यथा वाली हरीश्वरः ॥ २१ ॥ मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले। प्रविशेद्यदि वा वाली मूर्द्धास्य शतधा भवेत् ॥ २२ ॥ तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति। ततः पर्वतमासाद्य ऋष्यमूकं नृपात्मज ॥ २३ ॥ न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात्तदा। एवं

मया तदा राजन् प्रत्यक्षमुपलक्षितम्। पृथिवीमण्डलं सर्वं गुहामस्यागतस्ततः॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
षट्चत्वारिंशः सर्गः।

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपिपुङ्गवाः। व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जसा॥ १॥ ते सरांसि सरित्कक्षानाकाशं नगराणि च। नदीदुर्गांस्तथा देशान् विचिन्वन्ति समन्ततः॥ २॥ सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः। तत्र देशान्विचिन्वन्ति सशैलवनकाननान्॥ ३॥ विचिन्त्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः। समायान्तिस्म मेदिन्यान्निशाकालेषु वानराः॥ ४॥ सर्वर्त्तुकामान्देशेषु वानराः सफलद्रुमान्। आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहःसु ते॥ ५॥ तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः। कपिराजेन सङ्गम्य निराशाः कपिकुञ्जराः॥ ६॥ विचिन्त्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह। स दृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः॥ ७॥ दिशमप्युत्तरां सर्वां विविच्य स महाकपिः। आगतः सह सैन्येन भीतः शतबलिस्तदा॥ ८॥ सुषेणः पश्चिमामाशां विविच्य सह वानरैः। समेत्य मासे पूर्णे तु सुग्रीवमुपचक्रमे॥ ९॥ तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च। आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन्॥ १०॥ विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च। निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये॥ ११॥ गुहाश्च विचिताः सर्वा यास्ते परिकीर्तिताः। विचिताश्च महागुल्मा लताविततसन्तताः॥ १२॥ गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च। सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च॥ १३॥ ये चैव गहने

देशा विचितास्ते पुनः पुनः ॥ १४ ॥ उदारसत्वाभिजनो हनूमान् स मैथिलीं ज्ञास्यति वानरेन्द्र। दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् ॥ १५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

स तु ताराङ्गदाभ्यान्तु सहसा हनुमान् कपिः। सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं गन्तुं देशं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः। ततो विचिन्त्य विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥२॥ पर्वताग्रनदीदुर्गान् सरांसि विपुलद्रुमान्। वृक्षखण्डांश्च विविधान् पर्वतान् वनपादपान् ॥ ३ ॥ अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशम्। न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४ ॥ ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधान्यपि। निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ तादृशान्यप्यरण्यानि विचिन्त्य भृशपीड़िताः। स देशश्च दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् ॥ ६ ॥ त्यक्त्वा तु तं ततो देशं सर्वे वै हरियूथपाः। देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥७॥ यत्र वन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः। निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥८॥ न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः। शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ॥ ९ ॥ न चात्र वृक्षा नौषध्यो न वल्लयो नापि वीरुधः। स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ॥ १० ॥ प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्च विवर्जिताः। कण्डुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः ॥ ११ ॥ महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः। तस्य तस्मिन् वने पुत्रो बालको दशवार्षिकः ॥ १२ ॥ प्रनष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तेन महामुनिः।

तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनम् ॥ १३ ॥ अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम्। तस्य ते काननान्तांस्तु गिरीणां कन्दराणि च ॥ १४ ॥ प्रभवाणि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः। तत्र चापि महात्मानो नापश्यन् जनकात्मजाम् ॥ १५ ॥ हर्त्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः। ते प्रविश्य तु तद्भीमं लतागुल्मसमावृतम् ॥ १६ ॥ ददृशुर्भीमकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम्। ते दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवासुरम् ॥ १७ ॥ गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम्। सोऽपि तान् वानरान् सर्वान्नष्टाः स्थेत्यब्रवीद्बली ॥ १८ ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य सङ्गतम्। तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा ॥ १९ ॥ रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह। स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वहन् ॥ २० ॥ असुरो न्यपतद्भूमौ पपात इव पर्वतः। ते तु तस्मिन्निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः ॥ २१ ॥ विचिन्वन् प्रायशस्तत्र सर्वन्ते गिरिगह्वरम्। विचितं तु ततः सर्वं सर्वे ते काननौकसः ॥ २२ ॥ अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम्। ते विचिन्त्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ॥ २३ ॥ एकान्ते वृक्षमूलं तु निषेदुर्दीनमानसाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

अथाङ्गदस्तदा सर्वान् वानरानिदमब्रवीत्। परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्वास्य शनैर्वचः ॥ १ ॥ वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च। दरीगिरिगुहाश्चैव विचिताः सर्वतः ॥ २ ॥ तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी न च दृश्यते। तथा रक्षोऽपहर्त्ता च सीतायाश्चैव दुष्कृती ॥ ३ ॥ कालश्च नो

महान् यातः सुग्रीवस्योग्रशासनः। तस्माद्भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः॥ ४॥ विहाय तन्द्रीं शोकञ्च निद्रां चैव समुत्थिताम्। विचिनुध्वं तथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम्॥ ५॥ अनिर्वेदञ्च दाक्ष्यञ्च मनसश्चापराजयम्। कार्य्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम्॥ ६॥ अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः। खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वताम्॥ ७॥ अवश्यं कुर्वतां तस्य दृश्यते कर्मणः फलम्। परं निर्वेदमागम्य न हि नोन्मीलनं क्षमम्॥ ८॥ सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानराः। भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः॥ ९॥ हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते। उच्यतां हि क्षमं यत्तत् सर्वेषामेव वानराः॥ १०॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः। उवाच व्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया॥ ११॥ सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो यदुवाच ह। हितं चैवानुकूलञ्च क्रियतामस्य भाषितम्॥ १२॥ पुनर्मार्गामहे शैलान् कन्दरांश्च शिलास्तथा। काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च॥ १३॥ यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना। विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि सङ्गताः॥ १४॥ ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः। विन्ध्यकाननसङ्कीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम्॥१५॥ ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम्। शृङ्गवन्तं दरीवन्तमधिरुह्य च वानराः॥ १६॥ तत्र लोध्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च। विचिन्वन्तो हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः॥ १७॥ तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः। न पश्यन्तिस्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम्॥ १८॥ ते तु दृष्टिगतं दृष्ट्वा तं शैलं बहुकन्दरम्। अध्यारोहन्त हरयो वीक्ष्यमाणाः समन्ततः॥१९॥ अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः। स्थित्वा मुहूर्त्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः॥ २०॥ ते मुहूर्त्तं समाश्वस्ताः

किञ्चिद्भयपरिश्रमाः । पुनरेवोद्यताः क्रत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१ ॥ हनूमत्प्रमुखास्तावत् संस्थिताः प्लवगर्षभाः । विन्ध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुश्च समन्ततः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

—०:०—

सह ताराङ्गदाभ्यां तु सङ्गम्य हनुमान् कपिः । विचिनोति च विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १ ॥ सिंहशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा । विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २ ॥ आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् । तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्त्तत ॥ ३ ॥ स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहागहनवान् महान् । तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोतिस्म पर्वतम् ॥ ४ ॥ परस्परेण रहिता अन्योन्यस्याविदूरतः । गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ ५ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवानपि । अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥ ६ ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् । विचिन्वन्तस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ॥ ७ ॥ दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् । क्षुत्पिपासा परीतास्तु श्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ॥ ८ ॥ अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् । तत्र क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥ ९ ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः । ततस्तद्बिलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम् ॥ १० ॥ विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः । सञ्जातपरिशङ्कास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः ॥ ११ ॥ अभ्यपद्यत संहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः । नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम् ॥ १२ ॥ दुर्दर्शमिव घोरञ्च दुर्विगाह्यञ्च सर्वशः । ततः पर्वतकूटाभो हनूमान्

मारुतात्मजः॥ १३ ॥ अब्रवीद्वानरान् घोरान् कान्तारवनकोविदः। गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम्॥१४॥ वयं सर्वं परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम्। अस्माच्चापि विलाद्धंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः॥ १५ ॥ जलार्द्रांश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्तिस्म सर्वशः। नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः॥ १६ ॥ तथा चेमे विलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः। इत्युक्त्वास्तद्विलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम्॥ १७ ॥ अचन्द्रसूर्य्यं हरयो ददृशूरोमहर्षणम्। निशम्य तस्मात् सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः॥ १८ ॥ प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम्। न तेषां सज्जते दृष्टिर्न तेजो न पराक्रमः॥ १९ ॥ वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्त्तते। ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्विलं कपिकुञ्जराः॥ २० ॥ प्रकाशञ्चाभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम्। ततस्तस्मिन् विले भीमे नानापादपसंकुले॥ २१ ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम्। ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः सम्भ्रान्ताः सलिलार्थिनः॥ २२ ॥ परिपेतुर्विले तस्मिन् कञ्चित्कालमतन्द्रिताः। ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवङ्गमाः॥ २३ ॥ आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते यदा। ततस्तं देशमागम्य सौम्या वितिमिरं वनम्॥ २४ ॥ ददृशुः काञ्चनान् वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान्। सालांस्तालांस्तमालांश्च पुन्नागान्वकुलान्धवान्॥ २५ ॥ चम्पकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान्। स्तवकैः काञ्चनैश्चित्रैं रक्तैः किसलयैस्तथा॥ २६ ॥ आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान्। तरुणादित्यसङ्काशान् वैदूर्य्यमयवेदिकान्॥ २७ ॥ विभ्राजमानान् वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान्। नीलवैदूर्य्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगैर्वृताः॥ २८ ॥ महद्भिः काञ्चनैर्वृक्षैर्वृतं बालार्कसन्निभैः। जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चाथ पङ्कजैः॥ २९ ॥ नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलायुताः। काञ्चनानि

विमानानि राजतानि तथैव च ॥ ३० ॥ तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च। हैमराजतभौमानि वैदूर्य्यमणिमन्ति च ॥ ३१ ॥ ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः। पुष्पितान् फलिनो वृक्षान् प्रवालमणिसन्निभान् ॥ ३२ ॥ काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः। मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ३३ ॥ विविधानि विशालानि ददृशुस्ते समन्ततः। हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च राशयः ॥ ३४ ॥ अगुरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च सञ्चयान्। शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ॥ ३५ ॥ महार्हाणि च यानानि मधूनि रसवन्ति च। विचिन्वन्तोऽम्बराणां च महार्हाणां च सञ्चयान् ॥ ३६ ॥ कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च सञ्चयान्। तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तत्र महाप्रभाः ॥ ३७ ॥ ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं काञ्चिददूरतः। तां च ते ददृशुस्तत्र चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ॥ ३८ ॥ तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा। विस्मिता हरयस्तत्र व्यवतिष्ठन्त सर्वशः ॥ ३९ ॥ ततो हनूमान् गिरिसन्निकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम्। पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलञ्च रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
पञ्चाशः सर्गः।

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र चीरकृष्णाजिनाम्बराम्। अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ १ ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम्। क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः ॥ २ ॥ महद्धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः। इमांस्त्वेवंविधान् भावान् विविधानद्भुतोपमान् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः। कस्यैते काञ्चना वृक्षास्तरुणा-

दित्यसन्निभाः ॥ ४ ॥ शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च। काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ॥ ५ ॥ तपनीयगवाक्षाणि मणिजालाहृतानि च। पुष्पिता फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धयः ॥ ६ ॥ इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा। काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले ॥ ७ ॥ कथं मत्स्याश्च सौवर्णा दृश्यन्ते सह कच्छपैः। आत्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्य वै तत्तपोबलम् ॥ ८ ॥ अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि। एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ॥ ९ ॥ प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता। मयो नाम महातेजा मायावी वानरर्षभ ॥ १० ॥ तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम्। पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ॥ ११ ॥ येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम्। स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महद्वने ॥ १२ ॥ पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसन्धनम्। विधाय सर्वं बलवान् सर्वकामेश्वरस्तदा ॥ १३ ॥ उवास सुखितः कालं कञ्चिदस्मिन्महावने। तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ॥ १४ ॥ विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः। इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥१५॥ शाश्वतं कामभोगाश्च गृहं चेदं हिरण्मयम्। दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ॥१६॥ इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम। मम प्रियसखी हेमा नृत्यगीतविशारदा ॥१७॥ तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनं महत्। किं कार्य्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपद्यथ ॥ १८ ॥ कथञ्चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम्। शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च। भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे

एकपञ्चाशः सर्गः।

अथ तानब्रवीत् सर्वान् विश्रान्तान् हरियूथपान्। इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी ॥ १ ॥ वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात्। यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि तां कथाम् ॥ २ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः। आर्जवेण यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः। रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥४॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्य्यया। तस्य भार्य्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ ५ ॥ वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः। राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ६ ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम्। सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७ ॥ रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम्। सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८ ॥ विचित्य तु वनं सर्वं समुद्रं दक्षिणां दिशम्। वयं बुभुक्षिताः सर्वे वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥९॥ विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः। नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे ॥ १० ॥ चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो महद्बिलम्। लतापादपसम्पन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११ ॥ अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलरेणुभिः। कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः ॥ १२ ॥ साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवङ्गमाः। तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ १३ ॥ अस्मिन्निपतिताः सर्वेऽप्यथ कार्य्यत्वरान्विताः। ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तैः परस्परम् ॥ १४ ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम्। एतन्नः कार्य्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ॥ १५ ॥ त्वाञ्चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः। आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥ अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः। यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया ॥ १७ ॥ ब्रूहि प्रत्यु-

प्रकारार्थं बिले कुर्वन्तु वानराः। एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरांस्तै स्वयंप्रभा ॥ १८ ॥ प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान्। सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनाम् ॥ १९ ॥ चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित्। एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ॥ २० ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितलोचनाम्। शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म सर्वे वै धर्मचारिणीम् ॥ २१ ॥ यः कृतः समयोऽस्मासु सुग्रीवेण महात्मना। स तु कालो व्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् ॥ २२ ॥ सा त्वमस्माद्बिलादस्मानुत्तारयितुमर्हसि। तस्मात् सुग्रीववचनादतिक्रान्तान् गतायुषः ॥ २३ ॥ त्रातुमर्हसि नः सर्वान् सुग्रीवभयशङ्कितान्। महच्च कार्यमस्माभिः कर्त्तव्यं धर्मचारिणि ॥ २४ ॥ तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः। एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्त्तितुम्। तपसः सुप्रभावेण नियमोपार्जितेन च ॥ २६ ॥ सर्वानेव बिलादस्मात्तारयिष्यामि वानरान्। निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ २७ ॥ न हि निष्क्रमितुं शक्यं अनिमीलितलोचनैः। ततो निमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः ॥ २८ ॥ सहसापिदधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षया। वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ॥ २९ ॥ निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया। उवाच सर्वांस्तांस्तत्र तापसी धर्मचारिणी ॥ ३० ॥ निःसृतान् विषमात्तस्मात् समाश्वास्येदमब्रवीत्। एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः ॥ ३१ ॥ एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः। स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः। इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत् प्रविवेश स्वयंप्रभा ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
द्विपञ्चाशः सर्गः।

ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम्। अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिराकुलम्॥ १॥ मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम्। तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः॥ २॥ विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे। उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा॥ ३॥ ततः पुष्पातिभाराग्रान् लताशतसमावृतान्। द्रुमान् वासन्तिकान् दृष्ट्वा बभूवर्भयशङ्किताः॥ ४॥ ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिवेद्य परस्परम्। नष्टसन्देशकालार्था निपेतुर्धरणीतले॥ ५॥ ततस्तान् कपिवृद्धांश्च शिष्टांश्चैव वनौकसः। वाचा मधुरयाभाष्य यथावदनुमान्य च॥ ६॥ स तु सिंहवृषस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः। युवराजो महाप्राज्ञ अङ्गदो वाक्यमब्रवीत्॥ ७॥ शासनात् कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः। मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किन्न बुध्यत॥ ८॥ वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्या व्यवस्थिताः। प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्य्यमुत्तरम्॥ ९॥ भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः। हितेष्वभिरता भर्त्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु॥ १०॥ कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः। मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः॥ ११॥ इदानीमकृतार्थानां मर्त्तव्यं नात्र संशयः। हरिराजस्य सन्देशमकृत्वा कः सुखी भवेत्॥ १२॥ अस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम्। प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम्॥ १३॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः। न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान्॥ १४॥ अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति। तस्मात् क्षममिहाद्यैव गन्तुं प्रायोपवेशनम्॥ १५॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च। ध्रुवं नो हिंसते राजा सर्वान् प्रतिगतानितः॥ १६॥ वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः। न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः॥ १७॥

नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा । स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ १८ ॥ घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः । किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे ॥ १९ ॥ इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि । एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् । सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २० ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियारक्तश्च राघवः । समीक्ष्याकृतकार्यांस्तु तस्मिंश्च समये गते ॥ २१ ॥ अदृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् । राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयम् ॥ २२ ॥ न क्षमं चापराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः । प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समागताः ॥ २३ ॥ इहैव सीतामन्वीक्ष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा । नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ २४ ॥ प्लवङ्गमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे । अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥ २५ ॥ इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतपुष्पोदकभोज्यपेयम् । इहास्ति नो नैव भयं पुरन्दरात् न राघवाद्वानरराजतोऽपि वा ॥ २६ ॥ श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोऽनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः । यथा न हन्येम तथाविधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि । अथ मेने हृतं राज्यं हनूमानङ्गदेन तत् ॥ १ ॥ बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् । चतुर्दशगुणं मेने हनूमान् वालिनः सुतम् ॥ २ ॥ आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः । शशिनं शुक्लपक्षादौ

वर्द्धमानमिव श्रिया ॥ ३ ॥ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः । शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरन्दरम् ॥ ४ ॥ भर्त्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविशारदः । अभिसन्धातुमारेभे हनूमानङ्गदं ततः ॥ ५ ॥ स चतुर्णामुपायानां द्वितीयमुपवर्णयत् । भेदयामास तान् सर्वान् वानरान्वाक्यसम्पदा ॥ ६ ॥ तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततो भीषयदङ्गदम् । भीषणैर्विविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥ त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै ध्रुवम् । दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८ ॥ नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुङ्गव । नाज्ञाप्यं विसहिष्यन्ति पुत्रदारं विना त्वया ॥ ९ ॥ त्वां नैते ह्यनुरज्येयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते । यथायं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः ॥ १० ॥ न ह्यहं ते इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः । दण्डेन न त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥ विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसा । आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्बलः ॥ १२ ॥ या चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्बिलमिति श्रुतम् । एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्य्यं विदारणम् ॥ १३ ॥ स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा । लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्द्यात् पत्रपुटं यथा ॥ १४ ॥ लक्ष्मणस्य च नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः । वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारकाः ॥ १५ ॥ अवस्थानं यदैव त्वमासिष्यसि परन्तप । तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥१६॥ स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः । खेदिताः दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७ ॥ स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः । तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८ ॥ अत्युग्रवेगा निशिता घोरा लक्ष्मणसायकाः । अपावृतं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥ अस्माभिस्तु गतं सार्द्धं विनीतवदुपस्थितम् । आनुपूर्व्या तु सुग्रीवो राज्ये

त्वां स्थापयिष्यति ॥ २० ॥ धर्मराजः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः । शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च स त्वां जातु न नाशयेत् ॥ २१ ॥ प्रियकामश्च ते मातुः तदर्थं चास्य जीवितम् । तस्यापत्यञ्च नास्त्यन्यत्तस्मादङ्गद गम्यताम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

—०:०—

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् । स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थैर्य्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवम् । विक्रमश्चैव धैर्य्यं च सुग्रीवेनोपपद्यते ॥ २ ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्य्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ ३ ॥ कथं स धर्मं जानीते येन भ्राता दुरात्मना । युद्धायाभिनियुक्तेन विलस्यपिहितं मुखम् ॥ ४ ॥ सत्यात् पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः । विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्मभयभीरुणा । आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्मस्तस्मिन् कथं भवेत् ॥ ६ ॥ तस्मिन् पापे कृतघ्ने तु स्मृतिभिन्ने चलात्मनि । आर्य्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो विशेषतः ॥ ७ ॥ राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणो विगुणोपि वा । कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८ ॥ भिन्नमन्त्रोपराधश्च हीनशक्तिः कथं ह्यहम् । किष्किन्धां प्राप्य जीवेयं अनाथ इव दुर्बलः ॥ ९ ॥ उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् । शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥१०॥ बन्धनाच्चावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् । अनुजानन्तु मां सर्वे गृहं गच्छन्तु वानराः ॥ ११ ॥ अहन्त्वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहम्पुरीम् । इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो

मरणमेव मे॥ १२॥ अभिवादनपूर्वन्तु राजा कुशलमेव च। अभिवादनपूर्वन्तु राघवौ बलशालिनौ॥ १३॥ वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः। आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे॥ १४॥ मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ। प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी॥ १५॥ विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम्। एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च॥१६॥ विवेश चाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मुखः। तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः॥ १७॥ नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः। सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम्॥ १८॥ परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवस्यन् प्रायमासितुम्। तद्वाक्यं वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः॥ १९॥ उपस्पृश्योदकं सर्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन्। दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः॥ २०॥ मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत् क्षममिति स्म ह। रामस्य वनवासञ्च क्षयन्दशरथस्य च॥ २१॥ जनस्थानवधञ्चैव वधञ्चैव जटायुषः। हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधन्तथा॥२२॥ रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम्। स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवङ्गमैः। बभूव सन्नादितनिर्झरान्तरो भृशन्नदद्भिर्जलदैरिवाम्बरम्॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

—०:०—

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन् प्रायं गिरिस्थले। हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे॥ १॥ सम्पातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहङ्गमः। भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यातबलपौरुषः॥ २॥ कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः। उपविष्टान्

हरीन् दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३ ॥ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्त्तते। यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४ ॥ परं पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम्। उवाच तद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवङ्गमान् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः। अङ्गदः परमायत्तो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतोपमः। इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७ ॥ रामस्य न कृतं कार्य्यं न कृतं राजशासनम्। हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः समुपागता ॥ ८ ॥ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा। गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥ ९ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्य्यग्योनिगतान्यपि। प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥ १० ॥ अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः। ततस्तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना ॥ ११ ॥ प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा। राघवार्थे परिश्रान्ता वयं सन्त्यक्तजीविताः ॥ १२ ॥ कान्ताराणि प्रपन्नाश्च न च पश्याम मैथिलीम्। स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे ॥ १३ ॥ मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम्। जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च। हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १४ ॥ रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्ये सह सीतया। राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधम् ॥ १५ ॥ रामकोपादशेषाणां रक्षसां च तथा वधम्। कैकेय्या वरदानेन इदं च विकृतं कृतम् ॥ १६ ॥ तदसुखमनुकीर्त्तितं वचो भुवि पतितांश्च निरीक्ष्य वानरान्। भृशचकितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान् स गृध्रराजः ॥ १७ ॥ तत्तु श्रुत्वा तथा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम्। अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः ॥ १८ ॥ कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे। जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः ॥ १९ ॥

कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः। नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥ २० ॥ इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम्। यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ॥२१॥ अतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोऽस्मि कीर्त्तनात्। तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ॥ २२ ॥ भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः। तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ॥ २३ ॥ यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः। सूर्य्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोमि विसर्पितुम् ॥ २४ ॥ इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्त्तुमरिन्दमाः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः।

शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा वानरयूथपाः। श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्म्मणा तस्य शङ्किताः ॥ १ ॥ ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवङ्गमाः। चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान्नो भक्षयिष्यति ॥ २ ॥ सर्वथा प्रायमासीनान् यदि नो भक्षयिष्यति। कृतकृत्याः भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥ ३ ॥ एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते हरियूथपाः। अवतार्य्य गिरेः शृङ्गाद्गृध्रमाहाङ्गदस्तदा ॥४॥ बभूवर्क्षरजो नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान्। ममार्य्यः पार्थिवः पक्षिन् धार्मिकौ तस्य चात्मजौ ॥ ५ ॥ वाली च सुग्रीवश्चैव पुत्रौ घनबलावुभौ। लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ॥ ६ ॥ राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः। रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ७ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्य्यया। पितुर्निदेशनिरतो धर्म्मपन्थानमागतः ॥ ८ ॥ तस्य भार्य्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात्।

रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ॥ ९ ॥ ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा। रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् ॥ १० ॥ परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे। एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ॥ ११ ॥ संस्कृतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमाम्। ततो मम पितृव्येन सुग्रीवेण महात्मना ॥ १२ ॥ चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत् पितरं मम। मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ १३ ॥ निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत्। स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ १४ ॥ राजा वानरमुख्यानां तेन प्रस्थापिता वयम्। एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ १५ ॥ वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव। ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः ॥ १६ ॥ अज्ञानात्तु प्रविष्टाश्च धरण्या विवृतं बिलम्। मयस्य मायाविहितं तद्बिलं च विचिन्वताम् ॥ १७ ॥ व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः। ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः ॥ १८ ॥ कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात् प्रायमुपासिताः। क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे ॥ १९ ॥ गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
सप्तपञ्चाशः सर्गः।

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैः त्यक्तजीवितैः। सबाष्पो वानरान् गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १ ॥ यवीयान् स मम भ्राता जटायुर्नाम वानराः। यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥ २ ॥ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये। न

हि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥ ३ ॥ पुरा वृत्रवधे वृत्ते स चाहं च जयैषिणौ। आदित्यमुपयातौ स्वे ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥ ४ ॥ आवृत्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भृशम्। मध्यं प्राप्ते तु सूर्य्ये तु जटायुरवसीदति ॥ ५ ॥ तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्य्यरश्मिभिरर्दितम्। पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविक्लवम् ॥ ६ ॥ निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः। अहमस्मिन्वसन् भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७ ॥ जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्राता सम्पातिना तदा। युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ॥ ८ ॥ जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया। आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९ ॥ अदीर्घदर्शिनं तं वै रावणं राक्षसाधमम्। अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥ १० ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा भ्राता ज्येष्ठो जटायुषः। आत्मानुरूपं वचनं वानरान् संप्रहर्षयन् ॥ ११ ॥ निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं गतवीर्य्यः प्लवङ्गमाः। वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ जानामि वारुणान् लोकान् विष्णोस्त्रैविक्रमानपि। देवासुरविमर्दांश्च ह्यमृतस्य विमन्थनम् ॥ १३ ॥ रामस्य यदिदं कार्य्यं कर्त्तव्यं प्रथमं मया। जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४ ॥ तरुणी रूपसम्पन्ना सर्वाभरणभूषिता। ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥ क्रोशन्ती रामरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी। भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती ॥ १६ ॥ सूर्य्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम्। असिते राक्षसे भाति यथा विद्युदिवाम्बरे ॥ १७ ॥ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्त्तनात्। श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८ ॥ पुत्रो विश्रवसः साक्षात् भ्राता वैश्रवणस्य च। अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९ ॥ इतो द्वीपे समुद्रस्य सम्पूर्ण-

शतयोजने। तस्मिन् लङ्कापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥२०॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः। प्रासादैर्हेमवर्णैश्च महद्भिः सुसमावृता ॥ २१ ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन महता च समन्विता। तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी ॥ २२ ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता। जनकस्यात्मजां राज्ञस्तस्यां द्रक्ष्यथ मैथिलीम् ॥ २३ ॥ लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्ततः। संप्राप्य सागरस्यान्ते सम्पूर्णे शतयोजने ॥ २४ ॥ आसाद्य दक्षिणं कूलं ततो द्रक्ष्यथ रावणम्। तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः ॥ २५ ॥ ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ। आद्यः पन्था कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः ॥ २६ ॥ द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशनाः। भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह ॥ २७ ॥ श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम्। बलवीर्य्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् ॥ २८ ॥ षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा। वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २९ ॥ गर्हितन्तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिनः। प्रतिकार्य्यञ्च मे तस्य वैरं भ्रातृकृतं भवेत् ॥ ३० ॥ इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा। अस्माकमपि सौपर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ॥ ३१ ॥ तस्मादाहारवीर्य्येण निसर्गेण च वानराः। आयोजनशतात् साग्रादयं पश्याम नित्यशः ॥ ३२ ॥ अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः। विहिता वृक्षमूले तु वृत्तिश्च रणयोधिनाम् ॥ ३३ ॥ उपायो दृश्यतां कश्चित् लङ्घने लवणाम्भसः। अभिगम्यतु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ ॥ ३४ ॥ समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयम्। प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ ततो नीत्वा तु तं देशं तीरे नदनदीपतेः। निर्दग्धपक्षं सम्पातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३६ ॥ तं पुनः प्रापयित्वा च

तं देश पतगेश्वरम्। बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
अष्टपञ्चाशः सर्गः।

ततस्तदमृतस्वादं गृध्रराजेन भाषितम्। निशम्य वदतो हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः ॥ १ ॥ जाम्बवान्वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवङ्गमैः। भूतलात् सहसोत्थाय गृध्रराजानमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम्। तदाख्यातु भवान् सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥ ३ ॥ को दाशरथिबाणानां वज्रवेग-निपातिनाम्। स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥४॥ स हरीन् प्रतिसंमुक्तान् सीताश्रुतिसमाहितान्। पुनराश्वासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम्। येन वापि ममाख्यातं यत्र चायतलोचना ॥ ६ ॥ अह-मस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते। चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७ ॥ तं मामेवं गतः पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः। आहारेण यथाकालं बिभर्त्ति पततांवरः ॥ ८ ॥ तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः। मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥ ९ ॥ स कदाचित् क्षुधार्त्तस्य ममाहाराभिकांक्षिणः। गतः सूर्य्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यना-मिषः ॥ १० ॥ स मयाहारसंरोधात् पीड़ितः प्रीतिवर्द्धनः। अनु-मान्य यथातत्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अहं तात यथा-कालमामिषार्थी खमाप्लुतः। महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य सुस-माश्रितः ॥ १२ ॥ तत्र सत्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम्। पन्थानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १३ ॥ तत्र कश्चिन्मया

दृष्टः सूर्य्योदयसमप्रभाम्। स्त्रियमादाय गच्छन् वै भिन्नाञ्जनचयोपमः॥ १४॥ सोऽभ्यवरार्थं तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः। तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमनुयाचितः॥ १५॥ न हि सामोपपन्नानां प्रहर्त्ता विद्यते भुवि। नीचेष्वपि जनः कश्चित् किमङ्ग बत मद्विधः॥ १६॥ स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगितः। अथाहं खचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः॥ १७॥ दिष्ट्या जीवति सीतेति अब्रुवन्मां महर्षयः। कथंचित् सकलत्रोऽसौगतस्ते स्वस्त्यसंशयम्॥ १८॥ एवमुक्तस्ततोऽहन्तैः सिद्धैः परमशोभनैः। स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः॥ १९॥ पश्यन्दाशरथेर्भार्य्यां रामस्य जनकात्मजाम्। भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम्॥ २०॥ रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्द्धजाम्। एष कालात्ययस्तात इति वाक्यविदांवरः॥ २१॥ एतदर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत्। तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत् काचित् पराक्रमे॥ २२॥ अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किञ्चित् समारभेत्। यत्तु शक्यं मया कर्त्तुं वाग्बुद्धि गुणवर्त्तिना॥ २३॥ श्रूयतां तत्र वक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम्। वाङ्मतिभ्यां हि सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः॥ २४॥ यदि दाशरथेः कार्य्यं मम तन्नात्र संशयः। तद्भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः॥२५॥ प्रहिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः। रामलक्ष्मणवाणाश्च विहिताः कङ्कपत्रिणः॥ २६॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्य्याप्तास्त्राणनिग्रहे। कामन्तु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः। भवतां तु समर्थानां न किञ्चिदपि दुष्करम्॥२७॥ तदलङ्कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः। न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः॥२८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
एकोनषष्टितमः सर्गः।

—०:०—

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः। उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्य्य समन्ततः॥ १॥ तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम्। जनितप्रत्ययो हर्षात् सम्पातिः पुनरब्रवीत्॥ २॥ कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम। तथ्यं संकीर्त्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम्॥ ३॥ अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरानघ। सूर्य्यतापपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्य्यरश्मिभिः॥ ४॥ लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव। वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किञ्चन॥ ५॥ ततस्तु सागरान् शैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च। वनानि च प्रदेशांश्च निरीक्ष्य मतिरागता॥ ६॥ हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरोदरकूटवान्। दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चयः॥ ७॥ आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम्। ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन् उग्रतपाभवत्॥ ८॥ अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा गिरौ। वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निशाकरे॥९॥ अवतीर्य्य च विन्ध्याग्रात् कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः। तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः॥ १०॥ तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम्। जटायुषा मया चैव बहुशोऽधिगतो हि सः॥ ११॥ तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगन्धिनः। वृक्षो नापुष्पितः कश्चिदफलो वा न दृश्यते॥ १२॥ उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः। द्रष्टुकामः प्रतीक्षेव भगवन्तं निशाकरम्॥ १३॥ अथ पश्यामि दूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम्। कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम्॥ १४॥ तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नानासरीसृपाः। परिवार्य्योपगच्छन्ति दातारं प्राणिनो यथा॥ १५॥ ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः। प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम्॥ १६॥ ऋषिस्तु दृष्ट्वा हि मां तुष्टः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः। मुहूर्त्तमात्रान्निर्गम्य ततः कार्य्य

मपृच्छत ॥ १७ ॥ सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णान्ते नावगम्यते। अग्निदग्धाविमौ पक्षौ प्राणाश्चापि शरीरके ॥ १८ ॥ गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे। गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥ ज्येष्ठोऽवितस्त्वं सम्पाते जटायुरनुजस्तव। मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम ॥२०॥ किन्ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम्। दण्डो वायं धृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
षष्टितमः सर्गः।

ततस्तद्दारुणं कर्म दुष्करं सहसा कृतम्। आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्य्यानुगमनं तथा ॥ १ ॥ भगवन् व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया चाकुलेन्द्रियः। परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं परिभाषितुम् ॥ २ ॥ अहं चैव जटायुश्च सङ्घर्षाद्गर्वमोहितौ। आकाशं पतितौ दूराज्जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ॥ ३ ॥ कैलासशिखरे बध्वा मुनीनामग्रतः पणम्। रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ॥ ४ ॥ अप्यावां युगपत् प्राप्तौ अपश्याव महीतले। रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ क्वचिद्वादित्रघोषश्च क्वचिद्भूषणनिस्वनः। गायन्तीः स्माङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ॥ ६ ॥ तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपदमास्थितौ। आवामालोकयावस्तद्वनं शाद्वलसंवृतम् ॥ ७ ॥ उपलैरिव संच्छन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः। आपगाभिश्च सम्वीता सूत्रैरिव वसुन्धरा ॥ ८ ॥ हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिः। भूतले संप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥ तीव्रस्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः। समाविशत मोहश्च ततो मूर्च्छा च दारु-

रुणाम् ॥१०॥ न च दिक् ज्ञायते याम्या न चाग्नेयी न वारुणी। युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥ मनश्च मे हतं भूयः चक्षुः प्राप्य तु संश्रयम्। यत्नेन महता ह्यस्मिन् मनः सन्धाय चक्षुषी ॥ १२ ॥ यत्नेन महता भूयो भास्करः प्रतिलोकितः। तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १३॥ जटायुर्मामनापृच्छन्निपपात महीं ततः। तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १४ ॥ पक्षाभ्याञ्च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत। प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् ॥ १५ ॥ आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम्। अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥ १६ ॥ राज्याच्च हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च। सर्वथा मर्तुमेवैच्छन् पतिष्ये शिखराद्गिरेः ॥१७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
एकषष्टितमः सर्गः।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं भृशदुःखितः। अथ ध्यात्वा मुहूर्त्तञ्च भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः। चक्षुषी चैव प्राणाश्च विक्रमश्च बलञ्च ते ॥ २ ॥ पुराणे सुमहत् कार्य्यं भविष्यं हि मया श्रुतम्। दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३ ॥ राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुवर्द्धनः। तस्य पुत्रो महातेजाः रामो नाम भविष्यति ॥ ४ ॥ अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति। तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन् पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥ नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्य्यां हरिष्यति। राक्षसेन्द्रो जनस्थाने अवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥ सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली। न भोक्ष्यति महाभग्ना दुःखमग्ना यशस्विनी ॥ ७ ॥ परमान्नं च

वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः। यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम्॥ ८॥ तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदं त्विति। अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति॥ ९॥ यदि जीवति मे भर्त्ता लक्ष्मणो वापि देवरः। देवत्वं गच्छतो वापि तयोरन्नमिदं त्विति॥ १०॥ एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवङ्गमाः। आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गम॥ ११॥ सर्वथा तु न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि। देशकालौ प्रतीचस्व पचौ त्वं प्रतिपत्स्यते॥ १२॥ उत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपचकम्। इहस्थस्त्वं तु लोकानां हितं कार्य्यं करिष्यसि॥ १३॥ त्वयापि खलु तत् कार्य्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः। ब्राह्मणानां गुरूणां च मुनीनां वासवस्य च॥ १४॥ इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम्। महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः॥ १५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
द्विषष्टितमः सर्गः।

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः। मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमालयम्॥ १॥ कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः। अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये॥२॥ अद्य त्वेतस्य कालस्य वर्षं साग्रशतं गतम्। देशकालप्रतीक्षोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः॥ ३॥ महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे। मां निर्दहति सन्तापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम्॥ ४॥ उदितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्त्तये। बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणे मम॥ ५॥ सा मेऽपनयते दुःखन्दीप्तेवाग्निशिखा तमः। बुध्यता च मया वीर्य्यं रावणस्य दुरात्मनः॥ ६॥ पुत्रः सन्त-

र्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिलिं कथम्। तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीतावियोजितौ ॥ ७ ॥ न मे दशरथस्नेहात् पुत्रेणो-त्पादितं प्रियम्। तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संहतैर्वानरैः सह ॥ ८ ॥ उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम्। स दृष्ट्वा स्वान्तनु-मुत्पन्नैः पक्षैररुणच्छदैः ॥ ९ ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्र-वीत्। निशाकरस्य राजर्षेः प्रसादादमितौजसः ॥ १० ॥ आदित्य-रश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ पुनरुपस्थितौ। यौवने वर्त्तमानस्य ममा-सीद्यः पराक्रमः ॥ ११ ॥ तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरुषमेव च। सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ॥ १२ ॥ पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः। इत्युक्त्वा तान् हरीन् सर्वान् सम्पातिः पतगोत्तमः ॥ १३ ॥ उत्पपात गिरेः शृङ्गाज्जिज्ञासुः खगमो गतिम्। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिसंहृष्टमानसाः। बभूवु-र्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४ ॥ अथ पवनसमान-विक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः। अभिजिदभिमुखां दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः।

आख्याता गृध्रराजेन समुत्प्लुत्य प्लवङ्गमाः। सङ्गताः प्रीति-संयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥ १ ॥ सम्पातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम्। हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥२॥ अभिगम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः। कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमवस्थितम् ॥ ३ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम्। सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥ ४ ॥ प्रसुप्त-मिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः। क्वचित् पर्वतमात्रैश्च जल-

राशिभिरावृतम् ॥ ५ ॥ संकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः। रोमहर्षकरं दृष्ट्वा निषेदुः कपिकुञ्जराः ॥ ६ ॥ आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः। निषेदुः सहिताः सर्वे कथं कार्य्यमिति ब्रुवन् ॥ ७ ॥ विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात्। आश्वासयामास हरीन् भयार्त्तान् हरिसत्तमः ॥ ८ ॥ न विषादे मनः कार्य्यं विषादो दोषवत्तरः। विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ९ ॥ यो विषादं प्रसहते विक्रमे समुपस्थिते। तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिद्ध्यति ॥ १० ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह। हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ॥ ११ ॥ सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्य्याङ्गदं बभौ। वासवं परिवार्य्येव मरुतां वाहिनी स्थिता ॥ १२ ॥ कोन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तस्तम्भयितुं भवेत्। अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १३ ॥ ततस्तान् हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिन्दमः। अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १४ ॥ क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम्। कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसन्धमरिन्दमम् ॥ १५ ॥ को वीरो योजनशतं लङ्घयेत प्लवङ्गमः। इमांश्च यूथपान् सर्वान्मोचयेत् को महाभयात् ॥ १६ ॥ कस्य प्रसादाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च। इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १७ ॥ कस्य प्रसादाद्रामञ्च लक्ष्मणञ्च महाबलम्। अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवञ्च वनौकसः ॥ १८ ॥ यदि कश्चित् समर्थो वः सागरप्लवने हरिः। स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ १९ ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत्। स्तिमितेवाभवत् सर्वा सा तत्र हरिवाहिनी ॥ २० ॥ पुनरेवाङ्गदः प्राह तान् हरीन् हरिसत्तमः। सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः। व्यपदेशकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २१ ॥

न हि वो गमने सङ्गः कदाचित् कस्यचिद्भवेत्। ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
चतुःषष्टितमः सर्गः।

—०:०—

अथाङ्गदवचः श्रुत्वा ते सर्वे वानरर्षभाः। स्वं स्वं गतौ समुत्साहमूचुस्तत्र यथाक्रमम्॥ १॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः। मैन्दश्च द्विविदश्चैव अङ्गदो जाम्बवांस्तथा॥ २॥ आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम्। गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम्॥ ३॥ शरभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह। त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः॥ ४॥ ऋषभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह। चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां न संशयः॥ ५॥ वानरांस्तु महातेजा अब्रवीद्गन्धमादनः। योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः॥ ६॥ मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह। योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे॥ ७॥ ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत। गमिष्यामि न सन्देहः सप्ततिं योजनान्यहम्॥ ८॥ सुषेणस्तु महातेजाः सत्ववान् कपिसत्तमः। अशीतिं प्रतिजानेऽहं योजनानां पराक्रमे॥ ९॥ तेषां कथयतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च। ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान् प्रत्यभाषत॥ १०॥ पूर्वमस्माकमप्यासीत् कश्चिद्गतिपराक्रमः। ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म साम्प्रतम्॥ ११॥ किन्तु नैवं गते शक्यमिदं कार्य्यमुपेक्षितुम्। यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ॥ १२॥ साम्प्रतं कालमस्माकं या गतिस्तां निबोधत। नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः॥ १३॥ तांश्च सर्वान् हरिश्रेष्ठान् जाम्ब-

वानिदमब्रवीत्। न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥१४॥
मया वैरोचने यज्ञे प्रभविष्णुः सनातनः। प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं
क्रममाणस्त्रिविक्रमः ॥ १५ ॥ स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्द-
विक्रमः। यौवने च तदासीन्मे बलमप्रतिमम्परम् ॥ १६ ॥ सम्प्र-
त्येतावदेवाद्य शक्यं मे गमने स्वतः। नैतावता च संसिद्धिः
कार्य्यस्यास्य भविष्यति ॥ १७ ॥ अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गद-
स्तदा। अनुमान्य तदा प्राज्ञो जाम्बवन्तम्महाकपिम् ॥ १८ ॥
अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत्। निवर्त्तने तु मे शक्तिः
स्यान्नवेति न निश्चितम् ॥ १९ ॥ तमुवाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान्
वाक्यकोविदः। ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्य्यृक्षसत्तम ॥ २० ॥
कामं शतसहस्रम्वा न ह्येष विधिरुच्यते। योजनानां भवान्
शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्त्तितुम् ॥२१॥ न हि मे प्रेषिता तात स्वामी
प्रेष्यः कथञ्चन। भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम ॥ २२ ॥
भवान् कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः। स्वामी कलत्रं
सैन्यस्य गतिरेषा परन्तप ॥ २३ ॥ अपि चैतस्य कार्य्यस्य भवान्
मूलमरिन्दम। तस्मात् कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान्
॥ २४ ॥ मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्य्यविदान्नयः। मूले हि
सति सिध्यन्ति गुणाः सर्वे फलोदयाः ॥२५॥ तद्भवानस्य कार्य्यस्य
साधनं सत्यविक्रमः। बुद्धिविक्रमसम्पन्नो हेतुरत्र परन्तप ॥२६॥
गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम। भवन्तमाश्रित्य वयं
समर्था ह्यर्थसाधने ॥ २७ ॥ उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं
महाकपिः। प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः ॥ २८ ॥
यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुङ्गवः। पुनः खल्विद-
मस्माभिः कार्य्यं प्रायोपवेशनम् ॥ २९ ॥ न ह्यकृत्वा हरिपतेः
सन्देशन्तस्य धीमतः। तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परि-
रक्षणम् ॥ ३० ॥ स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः।

प्रतीत्य तस्य सन्देशं विनाशो गमने भवेत् ॥ ३१ ॥ तत्तथा ह्यस्य कार्य्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः । तद्भवानेव दृष्टार्थः सञ्चिन्तयितुमर्हति ॥ ३२ ॥ सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः । जाम्बवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् ॥ ३३ ॥ तस्य ते वीर कार्य्यस्य न किञ्चित् परिहास्यते । एष सञ्चोदयाम्येनं यः कार्य्यं साधयिष्यति ॥ ३४ ॥ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् । सञ्चोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

—०:०—

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् । जाम्बवान् समुदीक्ष्यैव हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ वीर वानरलोकस्य सर्व्वशास्त्रविशारद । तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनूमन् किन्न जल्पसि ॥ २ ॥ हनूमन् हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि । रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः । गरुत्मानिव विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४ ॥ बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः । भुजङ्गानुद्धरन् पक्षी महाबाहुर्महाबलः ॥ ५ ॥ पक्षयोर्यद्बलं तस्य भुजवीर्य्यबलं तव । विक्रमश्चापि तेजश्च न ते तेनापहीयते ॥ ६ ॥ बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्वञ्च हरिपुङ्गव । विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न सज्जसे ॥ ७ ॥ अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला । अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८ ॥ विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि । अभिशापादभूत्तात कपित्वे कामरूपिणी ॥ ९ ॥ दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य

महात्मनः। मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी॥ १०॥ विचित्रमाल्याभरणा कदाचित् क्षौमधारिणी। अचरत् पर्वतस्याग्रे प्राहृडम्बुदसन्निभे॥ ११॥ तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम्। स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोऽपहरच्छनैः॥ १२॥ स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरू सुसंहतौ। स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम्॥ १३॥ तां बलादायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम्। दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः॥ १४॥ स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः। मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम्॥ १५॥ सा तु तत्रैव सम्भ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत्। एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति॥ १६॥ अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत। न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मा भूत्ते मनसो भयम्॥ १७॥ मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनि। वीर्यवान् बुद्धिसम्पन्नस्तव पुत्रो भविष्यति॥ १८॥ महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः। लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति मया समः॥ १९॥ एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे। गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभ॥ २०॥ अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने। फलञ्चेति जिघृक्षुस्त्वं उत्पत्याभ्युत्थितो दिवम्॥ २१॥ शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे। तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः॥ २२॥ त्वामप्युपगतं तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे। क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन तेजसा॥ २३॥ तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत। ततो हि नामधेयन्ते हनूमानिति कीर्त्तितम्॥ २४॥ ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम्। त्रैलोक्यं भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः॥ २५॥ सम्भ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति। प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः॥ २६॥ प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं

वरं ददौ । अवध्यत्वं तथाऽवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २७ ॥
वज्रस्येव निपातेन निरुजं त्वां समीक्ष्य च । सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा
ददौ ते वरमुत्तमम् ॥ २८ ॥ स्वच्छन्दतश्च मरणं तव स्यादिति
वै प्रभो । स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ २९ ॥
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः । त्वं हि वायुसुतो
वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥ ३० ॥ वयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु
साम्प्रतम् । दाक्ष्यविक्रमसम्पन्नः कपिराज इवापरः ॥ ३१ ॥
त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना । त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी
परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३२ ॥ तदा चौषधयोऽस्माभिः सञ्चिता
देवशासनात् । निर्मथ्यममृतं याभिस्तदानीं नो महद्बलम् ॥३३॥
स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः । साम्प्रतं कालमस्माकं
भवान् सर्वगुणान्वितः ॥ ३४ ॥ तद्विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवता-
मुत्तमो ह्यसि । त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामा हि सर्वा वानरवाहिनी ॥३५॥
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम् । परा हि सर्वभूतानां
हनूमन्या गतिस्तव ॥ ३६ ॥ विषण्णा हरयः सर्वे हनुमन् किमुपे-
क्षसे । विक्रमस्व महावेग विष्णुस्त्रीन् विक्रमानिव ॥ ३७ ॥ ततः
कपीनामृषभेण चोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः । प्रह-
र्षयन् तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं पवनात्मजस्तदा ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः ।

तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् । वेगेन पूर्य-
माणं च सहसा वानरोत्तमम् ॥ १ ॥ सहसा शोकमुत्सृज्य प्रह-
र्षेण समन्विताः । विनेदुस्तुष्टुवुश्चापि हनूमन्तं महाबलम् ॥ २ ॥
प्रहृष्टा विस्मिताश्चापि ते वीक्षन्ते समन्ततः । त्रिविक्रमं कृतो-

त्वाहं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ संस्तूयमानो हनुमान् व्यवर्द्धत महाबलः । समाविध्य च लांगूलं हर्षाद्बलमुपेयिवान् ॥४॥ तस्य संस्तूयमानस्य वृद्धैर्वानरपुङ्गवैः । तेजसा पूर्य्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ ५ ॥ यथा विजृम्भते सिंहो विवृते गिरिगह्वरे । मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा सम्प्रति जृम्भते ॥ ६ ॥ अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः । अम्बरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ हरीणामुत्थितो मध्यात् स प्रहृष्टतनूरुहः । अभिवाद्य हरीन् वृद्धान् हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ आरुजन् पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः । बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ॥९॥ तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः । मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवनेनास्मि तत्समः ॥ १० ॥ उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम् । मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ११ बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे । समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदम् ॥ १२ ॥ ममोरुजङ्घवेगेन भविष्यति समुत्थितः । समुत्थितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३ ॥ पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेवितम् । वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ॥ १४ ॥ उदयात् प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् । अनस्तमितमादित्यमहं गन्तुं समुत्सहे ॥१५॥ ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागन्तुमुत्सहे । प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् । सागरान् शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ १७ ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवङ्गमाः । हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् ॥ १८ ॥ लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः । अनुयास्यति मामद्य प्लवमानस्विहायसा ॥ १९ ॥ भविष्यति हि मे पन्था स्वातेः पन्था इवाम्बरे । चरन्तङ्घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव च ॥ २० ॥ द्रक्ष्यन्ति निपतं तं च सर्वभूतानि वानराः ।

महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवङ्गमाः ॥ २१ ॥ दिवमाप्लुत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्बरम्। विधमिष्यामि जीमूतान् कम्पयिष्यामि पर्वतान्। सागरं शोषयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥२२॥ वैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा। ऋते सुपर्णराजानं मारुतस्वा महाबलम्। तस्य भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् ॥ २३ ॥ निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम्। सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता ॥ २४ ॥ भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरम्। विष्णोः प्रक्रममाणस्य तदा त्रीन् विक्रमानिव ॥ २५ ॥ बुद्धा चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा। अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवङ्गमाः ॥ २६ ॥ मारुतस्य समो वेगे गरुड़स्य समो जवे। अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २७ ॥ वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयम्भुवः। विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥ २८ ॥ लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः। तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जन्तममितप्रभम् ॥ २९ ॥ प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः। तच्चास्य वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥ ३० ॥ उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान् प्लवगेश्वरः। वीर केसरिणः पुत्र वेगवन्मारुतात्मज ॥ ३१ ॥ ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः। तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ॥ ३२ ॥ मङ्गलान्यर्थसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः। ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥३३॥ गुरूणाञ्च प्रसादेन संप्लव त्वं महार्णवम्। स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ॥ ३४ ॥ त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवनानि वनौकसाम्। ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥ ३५ ॥ कोऽपि लोकेन मे वेगं प्लवने धारयिष्यति। एतानीह नगस्यास्य शिलासङ्कटशालिनः ॥३६॥ शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च। येषु वेगं गमिष्यामि महेन्द्रं शिखरेष्वहम् ॥ ३७ ॥ नाना-

द्रुमविकीर्णेषु धातुनिस्यन्दशोभिषु। एतानि मम वेगं हि शिख-
राणि महान्ति च ॥ ३८ ॥ प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः
शतम्। ततस्तु मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः। आरुरोह
नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥ ३९ ॥ वृतं नानाविधैः पुष्पैर्मृग-
सेवितशाद्वलम्। लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ४० ॥
सिंहशार्दूलसहितं मत्तमातङ्गसेवितम्। मत्तद्विजगणोद्घुष्टं
सलिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ४१ ॥ महद्भिरुच्छ्रितः शृङ्गैर्महेन्द्रस्य
महाबलः। विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ४२ ॥
बाहुभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मना। ररास सिंहाभि-
हतो महान्मत्त इव द्विपः ॥ ४३ ॥ मुमोच सलिलोत्पीडान् विप्र-
कीर्णशिलोच्चयः। वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ॥ ४४ ॥
नानागन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः। उत्पतद्भिर्विहङ्गैश्च विद्या-
धरगणैरपि ॥ ४५ ॥ त्यज्यमानमहासानुः स निलीनमहोरगः।
शैलशृङ्गशिलोत्पातस्तदाभूत् स महागिरिः ॥ ४६ ॥ निःश्वसद्भि-
स्तदा तैस्तु भुजङ्गैरर्द्धनिःसृतैः। सपताक इवाभाति स तदा
धरणीधरः ॥ ४७ ॥ ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः।
सीदन्महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ४८ ॥ स वेगवान्
वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहन्ता। मनः समाधाय
महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्ध्याकाण्डे
सप्तषष्टितमः सर्गः।

किष्किन्ध्याकाण्ड समाप्तम्।

—०ः०—

रामायणम्।

महर्षि वाल्मीकि प्रणीतम्

सुन्दराकाण्डम्।

—०:०—

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

कलिकाता राजधान्यां भारतयन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८०४।

वाल्मीकिरामायणम्।

सुन्दराकाण्डम्।

श्रीरामचन्द्राय नमः। ततो रावणहृतायाः सीतायाः शत्रु-कर्षणः। इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥ दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन् कर्म वानरः। समुदग्रशिरोग्रीवो गवां-पतिरिवाबभौ ॥ २ ॥ अथ वैदूर्य्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः। धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥ द्विजान्वित्रा-सयन् धीमानुरसा पादपान् हरन्। मृगांश्च सुबहून्निघ्नन् प्रवृद्ध इव केशरी ॥ ४ ॥ नीललोहितमाञ्जिष्ठपद्मवर्णैः सितासितैः। स्वभावसिद्धैर्विमलैर्धातुभिः समलंकृतम् ॥ ५ ॥ कामरूपिभि-राविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः। यक्षकिन्नरगन्धर्वैर्देवकल्पैः स-पन्नगैः ॥ ६ ॥ स तस्य गिरिवर्य्यस्य तले नागवरायुते। तिष्ठन् कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥ स सूर्य्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयम्भुवे। भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८ ॥ अञ्जलिं प्राङ्मुखं कुर्वन् पवनायात्मयोनये। ततो हि ववृधे गन्तुन्दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥ स प्लवगप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः। ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरः सन् लिलङ्घयिषुरर्णवम्। बाहुभ्यां पीड़या-मास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ११ ॥ स चचालाचलश्चाशु मुहूर्त्तं कपिपीड़ितः। तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥

तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेन सुगन्धिना। सर्वतः संवृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा॥१३॥ तेन चोत्तमवीर्य्येण पीड्यमानः स पर्वतः। सलिलं स प्रसुस्राव मदमत्त इव द्विपः॥ १४॥ पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः। रीतीर्निर्वर्त्तयामास काञ्चनाञ्जन-राजतीः॥ १५॥ मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनः-शिलाः। मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजिरिवानलः॥ १६॥ हरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः। गुहाविष्टानि सत्वानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः॥ १७॥ स महान् सत्वसन्नादः शैलपीड़ा-निमित्तजः। पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च॥ १८॥ शिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः। वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः॥ १९॥ तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तै-र्महाशिलाः। जज्वलुः पावकोद्दीप्ता विभिदुश्च सहस्रधा॥ २०॥ यानि त्वौषधिजालानि तस्मिन् जातानि पर्वते। विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुः शमितुं विषम्॥ २१॥ भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतै-रिति मत्वा तपस्विनः। त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह॥ २२॥ पानभूमिगतं हित्वा हैममासनभाजनम्। पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान्॥ २३॥ लेह्यानुच्चावचान् भक्ष्यान्मांसानि विविधानि च। आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून्॥ २४॥ कृतकण्ठगुणाः क्षीवा रक्तमाल्यानुलेपनाः। रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे॥२५॥ हारनूपुरकेयूर-पारिहारधरास्त्रियः। विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह॥ २६॥ दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः। सहिता-स्तस्थुराकाशे वीक्षाञ्चक्रुश्च पर्वतम्॥ २७॥ शुश्रुवुश्च तदा शब्द-मृषीणां भावितात्मनाम्। चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे॥२८॥ एष पर्वतसङ्काशो हनूमान्मारुतात्मजः। तितीर्षति महावेगः समुद्रं वरुणालयम्॥ २९॥ रामार्थं वानरार्थं

च चिकीर्षन् कर्म दुष्करम्। समुद्रस्य परम्पारं दुष्प्रापं प्राप्तु-
मिच्छति ॥ ३० ॥ इति विद्याधरा वाचः श्रुत्वा तेषां तपस्विनाम्।
तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३१ ॥ दुधुवे च स रोमाणि
चकम्पे चानलोपमः। ननाद च महानादं सुमहानिव तोयदः
॥ ३२ ॥ आनुपूर्व्याच्च वृत्तं तल्लाङ्गूलं लोमभिश्चितम्। उत्प-
तिष्यन् विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३३ ॥ तस्य लांगूल-
माविद्धमतिवेगस्य पृष्ठतः। ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महो-
रगः ॥ ३४ ॥ बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ। आससाद
कपिः कट्यां चरणौ सञ्चुकोच च ॥३५॥ संहृत्य च भुजौ श्रीमान्
तथैव च शिरोधराम्। तेजः सत्त्वं तथा वीर्य्यमाविवेश स वीर्य्य-
वान् ॥ ३६ ॥ मार्गमालोकयन् दूरादूर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः।
रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३७ ॥ पद्भ्यां दृढमव-
स्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः। निकुच्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन्
महाबलः ॥ ३८ ॥ वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत्। यथा
राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः ॥ ३९ ॥ गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि
लङ्कां रावणपालिताम्। न हि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां
जनकात्मजाम् ॥ ४० ॥ अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम्।
यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्यामि कृतश्रमः ॥ ४१ ॥ बध्वा राक्षस-
राजानमानयिष्यामि रावणम्। सर्वथा कृतकार्य्योऽहमेष्यामि
सह सीतया ॥ ४२ ॥ आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सराव-
णाम्। एवमुक्त्वा तु हनुमान् वानरान् वानरोत्तमः ॥ ४३ ॥
उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन्। सुपर्णमिव चात्मानं मेने
स कपिकुञ्जरः ॥ ४४ ॥ समुत्पतति तस्मिंस्तु वेगात्ते नगरोहिणः।
संहृत्य विटपान् सर्वान् समुत्पेतुः समन्ततः ॥ ४५ ॥ स मत्तको-
यष्टिभकान् पादपान् पुष्पशालिनः। उद्वहन्नूरुवेगेन जगाम
विमलेऽम्बरे ॥ ४६ ॥ ऊरुवेगोत्थिता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः।

प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ४७ ॥ तमूरुवेगो-
न्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः। अनुजग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव
महीपतिम् ॥ ४८ ॥ सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः।
हनूमान् पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥ सारवन्तोऽथ
ये वृक्षा न्यमज्जन् लवणाम्भसि। भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता
वरुणालये ॥ ५० ॥ स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिः सांकुरकोरकैः।
शुशुभे मेघसङ्काशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥५१॥ विमुक्तास्तस्य वेगेन
मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः। व्यवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो
यथा ॥ ५२ ॥ लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरे पतत्। द्रुमाणां
विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५३ ॥ पुष्पौघेण सुगन्धेन
नानावर्णेन वानरः। बभौ मेघ इवोद्यन्वै विद्युद्गणविभूषितः
॥ ५४ ॥ तस्य वेगसमुद्भूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत। ताराभिरिव
रामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥५५॥ तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशा-
ते प्रसारितौ। पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥५६॥
पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम्। पिपासुरिव
चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ५७ ॥ तस्य विद्युत्प्रभाकारे
वायुमार्गानुसारिणः। नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ
॥ ५८ ॥ पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले। चक्षुषी संप्र-
काशेते चन्द्रसूर्याविव स्थितौ ॥ ५९ ॥ मुखं नासिकया तस्य
ताम्रया ताम्रमाबभौ। सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा स्यात् सूर्य-
मण्डलम् ॥ ६० ॥ लाङ्गूलञ्च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते। अम्बरे
वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितम् ॥ ६१ ॥ लांगूलचक्रो हनुमान्
शुक्लदंष्ट्रोऽनिलात्मजः। व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः
॥ ६२ ॥ स्फिक्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः। महता
दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६३ ॥ तस्य वानरसिंहस्य प्लव-
मानस्य सागरम्। कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥६४॥

खे यथा निपतन्त्युल्का उत्तरान्ताद्विनिःसृता। दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः॥ ६५॥ पतत्पतङ्गसङ्काशो व्यायतः शुशुभे कपिः। प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्षया बध्यमानया॥ ६६॥ उपरिष्टाच्छरीरेण छायया चावगाढया। सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः॥ ६७॥ यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः। स तु तस्याङ्गवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते॥ ६८॥ सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्ष्मणा। अभिघ्नंस्तु महावेगः पुप्लुवे स महाकपिः॥६९॥ कपिवातश्च बलवान्मेघवातश्च निर्गतः। सागरं भीमनिर्ह्रादं कम्पयामासतुर्भृशम्॥ ७०॥ विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि। पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी॥ ७१॥ मेरुमन्दरसङ्काशानुद्गतान् सुमहार्णवे। अत्यक्रामन्महावेगस्तरङ्गान् गणयन्निव॥ ७२॥ तस्य वेगसमुद्घुष्टं जलं सजलदं तदा। अम्बरस्थं विबभ्राजे शारदाभ्रमिवाततम्॥ ७३॥ तिमिनक्रझषाः कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तदा। वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम्॥ ७४॥ क्रममाणं समीक्ष्याथ भुजङ्गाः सागरङ्गमाः। व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णमिव मेनिरे॥ ७५॥ दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता। छाया वानरसिंहस्य जवे चारुतराभवत्॥ ७६॥ श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी। तस्य सा शुशुभे छाया पतिता लवणाम्भसि॥ ७७॥ शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः। वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः॥ ७८॥ येनासौ याति बलवान् वेगेन कपिकुञ्जरः। तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः॥ ७९॥ आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन्। हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा॥ ८०॥ पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च। कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे॥ ८१॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः

पुनः। प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८२ ॥ प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा। ववृषुस्तत्र पुष्पाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८३ ॥ तताप न हि तं सूर्य्यः प्लवन्तं वानरेश्वरम्। सिषेवे च तदा वायू रामकार्य्यार्थसिद्धये ॥ ८४ ॥ ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा। जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो वनौकसम् ॥ ८५ ॥ नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विविधानि च। प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८६ ॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति। इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ८७ ॥ साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः। करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ८८ ॥ अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्द्धितः। इक्ष्वाकुसचिवश्चायं तन्नार्हत्यवसादितुम् ॥ ८९ ॥ तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः। शेषञ्च मयि विश्रान्तः सुखी सोऽतितरिष्यति ॥ ९० ॥ इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि। हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ९१ ॥ त्वमिहासुरसंघानां देवराज्ञा महात्मना। पातालनिलयानां हि परिघः सन्निवेशितः ॥ ९२ ॥ त्वमेषां ज्ञातवीर्य्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम्। पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९३ ॥ तिर्य्यगूर्द्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्द्धितुम्। तस्मात् सञ्चोदयामि त्वां उत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९४ ॥ स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्य्येति वीर्य्यवान्। हनूमान् रामकार्य्यार्थी भीमकर्मा खमाप्लुतः ॥ ९५ ॥ अस्य साह्यं मया कार्यमिक्ष्वाकुकुलवर्त्तिनः। (?) अस्य प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि। हिरण्यगर्भो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः। उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतावृतः ॥ ९६ ॥ स सागरजलं भित्त्वा बभूवात्युच्छ्रितस्तदा। यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ ९७ ॥ स महात्मा मुहूर्त्तेन पर्वतः सलिलावृतः। दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ ९८ ॥ शातकुम्भ-

मयैः शृङ्गैः सकिन्नरमहोरगैः। आदित्योदयसङ्काशैरालिखद्भि-रिवांबरम्॥ ९९॥ तस्य जाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः। आकाशं शस्त्रसङ्काशमभवत् काञ्चनप्रभम्॥ १००॥ जातरूप-मयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः। आदित्यशतसङ्काशः सोभवद्गिरि-सत्तमः॥ १०१॥ तमुत्थितमसङ्गेन हनूमानग्रतः स्थितम्। मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोयमिति निश्चितः॥ १०२॥ स तमुच्छ्रित-मत्यर्थं महावेगो महाकपिः। उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः॥ १०३॥ स तदा सादितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः। बुध्वा तस्य हरेर्वेगं जहर्ष च ननाद च॥ १०४॥ तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः। प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत् पर्वतः कपिम्॥ १०५॥ मानुषं धारयन् रूपमात्मनः शिखरे स्थितः। दुष्करं कृतवान् कर्म त्वमिदं वानरोत्तम॥ १०६॥ निपत्य मम शृङ्गेषु सुखं विश्रम्य गम्यताम्। राघवस्य कुले जातैरुदधिः परि-वर्द्धितः॥ १०७॥ स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः। कृते च प्रतिकर्त्तव्यमेष धर्मः सनातनः॥ १०८॥ सोऽयं तत् प्रतिकार्य्यार्थी त्वत्तः सम्मानमर्हति। त्वन्निमित्तमनेनाहं बहु-मानात् प्रचोदितः॥ १०९॥ योजनानां शतं चापि कपिरेष खमाप्लुतः। तव सानुषु विश्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति॥ ११०॥ तिष्ठ त्वं हरिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम्। तदिदं गन्धवत् स्वादु कान्दमूलफलं बहु। तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽथ गमिष्यसि॥ १११॥ अस्माकमपि सम्बन्धः कपिमुख्य त्वयास्ति वै। प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः॥ ११२॥ वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज। तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर॥ ११३॥ अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोपि विजा-नता। धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनर्यादृशो भवान्॥ ११४॥ त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः। पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः

कपिकुञ्जर ॥ ११५ ॥ पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति मारुतः। तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥११६॥ पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन्। तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुड़ा इव वेगिनः ॥ ११७ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघाः सहर्षिभिः। भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥११८॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः। पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ॥ ११९ ॥ स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट्। ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥ १२० ॥ अस्मिन् लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम। गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥ १२१ ॥ ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योसि मम मारुते। त्वया ममैष सम्बन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥१२२॥ अस्मिन्नेवं गते कार्य्ये सागरस्य ममैव च। प्रीतिं प्रीतमनाः कर्त्तुं त्वमर्हसि महामते ॥ १२३ ॥ श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण हरिसत्तम। प्रीतिं च मम मान्यस्य प्रीतोस्मि तव दर्शनात् ॥१२४॥ एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत्। प्रीतोस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १२५ ॥ त्वरते कार्य्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्त्तते। प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा ॥१२६॥ इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः। जगामाकाशमाविश्य वीर्य्यवान् प्रहसन्निव ॥ १२७ ॥ स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः। पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ १२८ ॥ अथोर्द्ध्वं दूरमाप्लुत्य हित्वा शैलमहार्णवौ। पितुः पन्थानमासाद्य जगाम विमलेम्बरे ॥ १२९ ॥ भूयश्चोर्द्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन्। वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम कपिकुञ्जरः ॥ १३० ॥ तद्द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम्। प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १३१ ॥ देवताश्चाभवन् हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा। काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३२ ॥

उवाच वचनं धीमान् परितोषात् सगद्गदम्। सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३३ ॥ हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम्। अभयं ते प्रयच्छामि तिष्ठ सौम्य यथासुखम्॥ १३४॥ साह्यं कृतं ते सुमहद्विश्रान्तस्य हनूमतः। क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १३५ ॥ रामस्यैष हितायैव याति दाशरथेः कपिः। सत्क्रियां कुर्वता शक्त्या तोषितोऽस्मि दृढं त्वया ॥ १३६ ॥ स तत् प्रहर्षमलभद्विपुलं पर्वतोत्तमः। देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १३७ ॥ स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा। हनूमांश्च मुहूर्त्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १३८ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः। अब्रुवन् सूर्य्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम् ॥ १३९ ॥ अयं वातात्मजः श्रीमान् प्लवते सागरोपरि। हनूमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्त्तं विघ्नमाचर ॥ १४० ॥ राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम्। दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्त्रं कृत्वा नभःस्पृशम् ॥ १४१ ॥ बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम्। त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १४२ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता। समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः ॥१४३॥ विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम्। प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह ॥ १४४ ॥ मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ। अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १४५ ॥ वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा। व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः ॥ १४६ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्रहृष्टवदनोऽब्रवीत्। रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥१४७॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्य्यया। अस्य कार्य्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः। तस्य सीता हृता भार्य्या रावणेन यशस्विनी ॥ १४८ ॥ तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशास-

नात्। कर्त्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनि ॥ १४९ ॥
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम्। आगमिष्यामि
ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १५० ॥ एवमुक्ता हनुमता
सुरसा कामरूपिणी। अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम
॥ १५१ ॥ तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत्। बलं
जिज्ञासमाना सा नागमाता हनूमतः ॥ १५२ ॥ निविश्य वदनं
मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम। वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति
सत्वरा ॥ १५३ ॥ व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः।
एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ १५४ ॥ अब्रवीत् कुरु वै
वक्त्रं येन मां विषहिष्यसि। इत्युक्ता सुरसां क्रुद्धो दशयोजन-
मायताम् ॥ १५५ ॥ दशयोजनविस्तारो हनूमानभवत्तदा।
चकार सुरसाप्यास्यं विंशद्योजनमायतम् ॥ १५६ ॥ तं दृष्ट्वा
व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान्। दीर्घजिह्वं सुरसया सुभीमं
नरकोपमम् ॥ १५७ ॥ तं दृष्ट्वा मेघसङ्काशं विंशद्योजनमायतम्।
हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ॥ १५८ ॥ चकार सुरसा
वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम्। बभूव हनुवान्वीरः पञ्चाशद्योज-
नोच्छ्रितः ॥ १५९ ॥ चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमुच्छ्रितम्।
तदेव हनुमान्वीरः सप्ततिं योजनोच्छ्रितः ॥ १६० ॥ चकार सुरसा
वक्त्रं अशीतिं योजनोच्छ्रितम्। हनूमाननलप्रख्यो नवतिं
योजनच्छ्रितः ॥ १६१ ॥ चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम्।
स संक्षिप्यात्मनः कायं जीमूत इव मारुतिः ॥ १६२ ॥ तस्मिन्
मुहूर्त्ते हनुमान् बभूवांगुष्टमात्रकः। सोऽभिपद्याथ तद्वक्त्रं निष्पत्य
च महाबलः ॥ १६३ ॥ अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्र-
वीत्। प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते। गमिष्ये
यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्तव ॥ १६४ ॥ तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं
राहुमुखादिव। अब्रवीत् सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम्

॥ १६५ ॥ अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम्। समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १६६ ॥ तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम्। साधुसाध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम् ॥ १६७ ॥ स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम्। जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १६८ ॥ सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते। चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते ॥ १६९ ॥ सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः। विमानैः सम्पतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ॥ १७० ॥ वज्राशनिसमस्पर्शैः पावकैरिव शोभिते। कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरधिष्ठिते ॥ १७१ ॥ वहता हव्यमत्यन्तं सेविते चित्रभानुना। ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १७२ ॥ महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले। विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १७३ ॥ देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे। विताने जीवलोकस्य विमले ब्रह्मनिर्मिते ॥ १७४ ॥ बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वृते। जगाम वायुमार्गे च गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १७५ ॥ हनूमान्मेघजालानि प्राकर्षन् मारुतो यथा। कालागुरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च ॥ १७६ ॥ कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे। प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १७७ ॥ प्रावृषीन्दुरिवाभाति निष्पतन् प्रविशंस्तथा। प्रदृश्यमानः सर्वत्र हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १७८ ॥ भेजेऽम्बरं निरालम्बं पक्षयुक्त इवाद्रिराट्। प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ॥ १७९ ॥ मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी। अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ॥ १८० ॥ इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम्। इति सञ्चिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् ॥ १८१ ॥ छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः। समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पंगूकृतपराक्रमः ॥ १८२ ॥ प्रतिलोमेन वातेन महा-

नौरिव सागरे। तिर्य्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्तदा कपिः ॥१८३॥
ददर्श स महासत्वमुत्थितं लवणाम्भसि। तं दृष्ट्वा चिन्तयामास
मारुतिर्विकृताननम् ॥ १८४ ॥ कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्वमद्भुत-
दर्शनम्। छायाग्राहि महावीर्य्यं तदिदं नात्र संशयः ॥ १८५ ॥
स तां बुद्ध्वार्थतत्वेन सिंहिकां मतिमान् कपिः। व्यवर्द्धत महा-
कायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १८६ ॥ तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्द्ध-
मानं महाकपेः। वक्त्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसन्निभम् ॥१८७॥
घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत्। स ददर्श ततस्तस्या
विकृतं सुमहन्मुखम् ॥ १८८ ॥ कायमात्रं च मेधावी मर्माणि
च महाकपिः। स तस्या विकृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ॥१८९॥
संक्षिप्य मुहुरात्मानं निपपात महाकपिः। आस्ये तस्या निम-
ज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः ॥ १९० ॥ ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं
पूर्णं पर्वणि राहुणा। ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य
वानरः ॥ १९१ ॥ उत्पपाताथ वेगेन मनःसंपातविक्रमः।
तां तु दृष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य सः ॥ १९२॥ कपि-
प्रवीरो वेगेन ववृधे पुनरात्मवान्। हृतहृत् सा हनुमता पपात
विधुराम्भसि। स्वयंभुवैव हनुमान् सृष्टस्तस्या निपातने ॥१९३॥
तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम्। भूतान्याकाश-
चारीणि तमूचुः प्लवगोत्तमम् ॥ १९४ ॥ भीममद्य कृतं कर्म
महत् सत्वं त्वया हतम्। साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवताम्वर
॥ १९५ ॥ यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव। धृति-
र्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स कर्मसु न सीदति ॥ १९६ ॥ स तैः संपू-
जितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनः। जगामाकाशमाविश्य पन्नगा-
शनवत् कपिः ॥ १९७ ॥ प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः परिलोकयन्।
योजनानां शतस्यान्ते वनराजीर्ददर्श सः ॥ १९८॥ ददर्श च
पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम्। द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपव-

नानि च ॥ १९९॥ सागरं सागरानूपान् सागरानूपजान् द्रुमान्। सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयन् ॥ २०० ॥ स महामेघसङ्काशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान्। निरुन्धं तमिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम् ॥ २०१ ॥ कायवृद्धिं प्रवेगञ्च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः। मयि कौतूहलं कुर्य्युरिति मेने महामतिः ॥ २०२ ॥ ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम्। पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ २०३ ॥ तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनूमान् प्रकृतौ स्थितः। त्रीन् क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्य्यहरो हरिः ॥ २०४ ॥ स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम्। समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्य्यमूर्ध्नि कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते ॥ २०५ ॥ विधाय रूपं व्यथयन् मृगद्विजान् स सागरं दानवपन्नगायुतम्। बलेन विक्रम्य महोर्म्मिमालिनं निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा। परैरशक्यं प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ २०६ ॥ ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे। सकेतकोद्दालकनारिकेले महाभ्रकूटप्रतिमो महात्मा ॥ २०७ ॥ ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्य्यमूर्ध्नि। कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन् मृगद्विजान् ॥ २०८ ॥ स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्म्मिमालिनम्। निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥ २०९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
प्रथमः सर्गः।

—०:०—

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः। त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥ ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्य्यवान्। अभिवृष्टस्तत्र तस्थौ पुष्पमयो हरिः ॥ २ ॥ योज-

नानां शतं श्रीमान् तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः। अनिश्वसन् कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति॥ ३॥ शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि। किं पुनः सागरस्यान्तं सङ्ख्यातं शतयोजनम्॥ ४॥ स तु वीर्य्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः। जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम्॥ ५॥ शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च। मधुमन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च॥ ६॥ शैलांश्च तरुसंछन्नान् वनराजीश्च पुष्पिताः। अभिचक्राम तेजस्वी हनूमान् प्लवगर्षभः॥ ७॥ स तस्मिन्नचले तिष्ठन् वनान्युपवनानि च। स नगाग्रे स्थितां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः॥ ८॥ सरलान् कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान्। पियालान्मुचलिन्दांश्च कुटजान् केतकान्यपि॥ ९॥ प्रियंगून् गन्धपूर्णांश्च नीपान् सप्तच्छदांस्तथा। असनान् कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान्॥ १०॥ पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि। पादपान् विहगाकीर्णान् पवनाधूतमस्तकान्॥ ११॥ हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलावृताः। आक्रीड़ान्विविधान् रम्यान्विविधांश्च जलाश्रयान्॥ १२॥ सन्तता विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः। उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः॥ १३॥ समासाद्य च लक्ष्मीवान् लङ्कां रावणपालिताम्। परिखाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम्॥ १४॥ सीतापहारणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम्। समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्वभिः॥ १५॥ काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम्। गृहैश्च गिरिसङ्काशैः शारदाम्बुदसन्निभैः॥ १६॥ पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम्। अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजशोभिताम्॥ १७॥ तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापंक्तिविराजितैः। ददर्श हनुमान् लङ्कां देवो देवपुरीमिव॥ १८॥ गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः। ददर्श

स कपिः श्रीमान् पुरीमाकाशगामिव ॥ १९ ॥ पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा। प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २० ॥ वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम्। शतघ्नीशूलकेशान्तामट्टालकवतंसकाम् ॥ २१ ॥ मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा। द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२ ॥ कैलासनिलयप्रख्यमालिखन्तमिवाम्बरम्। ध्रियमाणमिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥ संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्भुजगैरिव। तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः। रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ २४ ॥ आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः। न हि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २५ ॥ इमान्तु विषमां लङ्कां दुर्गां रावणपालिताम्। प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २६ ॥ अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते। न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २७ ॥ चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां तरस्विनाम्। वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ २८ ॥ यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा। तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ २९ ॥ ततः सञ्चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः। गिरेः शृङ्गे स्थितस्तस्मिन् रामस्याभ्युदयं ततः ॥ ३० ॥ अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी। प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३१ ॥ महौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः। वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३२ ॥ लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया। प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३३ ॥ तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः। हनुमांश्चिन्तयामास विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम्। अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३५ ॥ न विनश्येत् कथं

कार्य्यं रामस्य विदितात्मनः। एकामेकस्तु पश्येयं रहिते जनकात्मजाम्॥ ३६॥ भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः। विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्य्योदये यथा॥ ३७॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते। घातयन्तीह कार्य्याणि दूताः पण्डितमानिनः॥ ३८॥ न विनश्येत् कथं कार्य्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत्। लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न भवेद्वृथा॥ ३९॥ मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः। भवेद्व्यर्थमिदं कार्य्यं रावणानर्थमिच्छतः॥ ४०॥ न हि शक्यं क्वचित् स्थातुं अविज्ञातेन राक्षसैः। अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित्॥ ४१॥ वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम। न ह्यत्राविदितं किञ्चिद्रक्षसां भीमकर्म्मणाम्॥४२॥ इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः। विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हास्यति तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः। लङ्कामभिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये॥ ४४॥ रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम्। प्रविश्य भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम्॥ ४५॥ इति निश्चित्य हनुमान् सूर्य्यस्यास्तमयं कपिः। आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः॥ ४६॥ सूर्य्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः। वृषदंशकमात्रोथ बभूवाद्भुतदर्शनः॥ ४७॥ प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्पत्य वीर्य्यवान्। प्रविवेश पुरीं रम्यां प्रविभक्तमहापथाम्॥ ४८॥ प्रासादमालावितता स्तम्भैः काञ्चनसन्निभैः। शातकुम्भनिभैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम्॥ ४९॥ सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम्। स्थलैः स्फटिकसङ्कीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः। तैस्तैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम्॥ ५०॥ काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम्। लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम्॥ ५१॥ अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः। आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्याः

दृष्टोनोत्सुकः ॥ ५२ ॥ स पाण्डुराविद्धविमानमालिनीं महार्ह-
जाम्बूनदजालतोरणाम्। यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपा-
चरैर्भीमबलैः सुपालिताम् ॥ ५३ ॥ चन्द्रोपि साचिव्यमिवास्य
कुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन्। ज्योत्स्नावितानेन वितत्य
लोकानुत्तिष्ठतेनैकसहस्ररश्मिः ॥ ५४ ॥ शङ्खप्रभं क्षीरमृणाल-
वर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम्। ददर्श चन्द्रं स हरिप्रवीरः
पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
द्वितीयः सर्गः।

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे। सत्त्वमास्थाय मेधावी
हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥ निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपि-
कुञ्जरः। रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २ ॥
शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम्। सागरोपमनिर्घोषां सा-
गरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥ सुपुष्टबलसम्पुष्टां यथैव विटपावतीम्।
चारुतोरणनिर्व्यूढां पाण्डरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥ भुजगाचरितां
गुप्तां शुभां भोगवतीमिव। तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिर्गण-
निषेविताम् ॥ ५ ॥ चण्डमारुतनिर्ह्रादां यथा चाप्यमरावतीम्।
शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥ किङ्किणी-
जालघोषाभिः पताकाभिरलंकृताम्। आसाद्य सहसा हृष्टः
प्राकारमभिपेदिवान् ॥ ७ ॥ विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य
सर्वतः। जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवेदिकैः ॥ ८ ॥ मणि-
स्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः। तप्तहाटकनिर्व्यूढै राजता-
मलपाण्डुरैः ॥ ९ ॥ वैदूर्यकृतसोपानैः स्फटिकान्तरपांसुभिः।
चारुसञ्जवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥ क्रौञ्चबर्हिण-

संघुष्टैः राजहंसनिषेवितैः। तूर्य्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः परिनादिताम्॥ ११॥ वस्वोकसारप्रतिमां समीक्ष्य नगरीं ततः। खमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्ष हनुमान् कपिः॥ १२॥ तां समीक्ष्य पुरीं लङ्कां राक्षसाधिपतेः शुभाम्। अनुत्तमामृद्धिमतीं चिन्तयामास वीर्य्यवान्॥ १३॥ नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात्। रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधपाणिभिः॥ १४॥ कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः। प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मैन्दद्विविदयोरपि॥ १५॥ विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः। ऋक्षस्य कपिमुख्यस्य मम चैव गतिर्भवेत्॥ १६॥ समीक्ष्य च महाबाहो राघवस्य पराक्रमम्। लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत् प्रीतिमान् कपिः॥ १७॥ तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारावतंसिकाम्। यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम्॥ १८॥ तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरैश्च महागृहैः। नगरीं राक्षसेन्द्रस्य स ददर्श महाकपिः॥ १९॥ अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाकपिम्। नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम्॥ २०॥ सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता। स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना॥ २१॥ पुरस्तात्तस्य वीरस्य वायुसूनोरतिष्ठत। मुञ्चमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम्॥ २२॥ कस्त्वं केन च कार्य्येण इह प्राप्तो वनालय। कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत् प्राणा धरन्ति ते॥ २३॥ न शक्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया। रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः॥ २४॥ अथ तामब्रवीद्वीरो हनूमानग्रतः स्थिताम्। कथयिष्यामि यत्तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥ २५॥ का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे। किमर्थं चापि मां क्रोधान्निर्भर्त्सयसि दारुणे॥ २६॥ हनूमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी। उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम्॥ २७॥ अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः। आज्ञाप्रतीक्षा

दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम्॥ २८॥ न शक्यं मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरीमिमाम्। अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया॥ २९॥ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम। सर्वतः परिरक्षामि अतस्ते कथितम्मया॥ ३०॥ लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः। यत्नवान् स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवा-परः॥ ३१॥ स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः। आब-भाषेथ मेधावी सत्ववान् प्लवगर्षभः॥ ३२॥ द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां साट्टप्राकारतोरणाम्। इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे॥ ३३॥ वनान्युपवनानीह लङ्कायां काननानि च। सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे॥ ३४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी। भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम्॥ ३५॥ मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम्। न शक्या ह्यद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम॥ ३६॥ ततः स हरिशार्दूल-स्तामुवाच निशाचरीम्। दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथा-गतम्॥ ३७॥ ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयङ्करम्। तलेन वानरश्रेष्ठं ताड़यामास वेगिता॥ ३८॥ ततः स हरि-शार्दूलो लङ्कया ताड़ितो भृशम्। ननाद सुमहानादं वीर्य्य-वान्मारुतात्मजः॥ ३९॥ ततः सम्वर्त्तयामास वामहस्तस्य सो-ङ्गुलीः। मुष्टिनाभिजघानैनां हनूमान् क्रोधमूर्च्छितः॥ ४०॥ स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयं कृतः। सा तु तेन प्रहा-रेण विह्वलांगा निशाचरी। पपात सहसा भूमौ विकृतानन-दर्शना॥ ४१॥ ततस्तु हनुमान्वीरस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम्। कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियञ्च ताम्॥ ४२॥ ततो वै भृशमुद्विग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम्। उवाचागर्वितं वाक्यं हनू-मन्तं प्लवङ्गमम्॥ ४३॥ प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम। समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्ववन्तो महाबलाः॥ ४४॥ अहं तु

नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम। निर्जिताहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल॥ ४५॥ इदं च तथ्यं शृणु मे ब्रुवन्त्या वै हरीश्वर। स्वयं स्वयम्भुवा दत्तं वरदानं यथा मम॥ ४६॥ यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत्। तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम्॥ ४७॥ स हि मे समयः सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात्। स्वयम्भूविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः॥ ४८॥ सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः। रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः॥ ४९॥ तत् प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम्। विधत्स्व सर्वकार्य्याणि यानि यानीह वाञ्छसि॥ ५०॥ प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः पुरीं शुभां राक्षसमुख्यपालिताम्। यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्ग सर्वत्र गतो यथासुखम्॥ ५१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
तृतीयः सर्गः।

स निर्जित्य पुरीं लङ्कां श्रेष्ठां तां कामरूपिणीम्। विक्रमेण महातेजा हनूमान् कपिसत्तमः॥ १॥ अद्वारेण महावीर्य्यः प्राकारमवपुप्लुवे। निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः॥ २॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितङ्करः। चक्रेथ पादं सव्यञ्च शत्रूणां स तु मूर्धनि॥ ३॥ प्रविष्टः सत्वसम्पन्नो निशायां मारुतात्मजः। स महापथमास्थाय मुक्तापुष्पविराजितम्॥ ४॥ ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः। हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्य्यघोषपुरस्कृतैः॥ ५॥ वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः। गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः॥ ६॥ प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः। सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः

पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ॥ ७ ॥ वर्द्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषितैः । तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितङ्करः ॥ ८ ॥ राघवार्थं चरन् श्रीमान्ददर्श च ननन्द च । भवनाद्भवनं गच्छन् ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ ९ ॥ विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः । शुश्राव रुचिरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् ॥ १० ॥ स्त्रीणां मदनविद्धानां दिवि चाप्सरसामिव । शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणाञ्च निस्वनम् ॥ ११ ॥ सोपाननिनदांश्चापि भवनेषु महात्मनाम् । आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेडितांश्च ततस्ततः ॥ १२ ॥ शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै । स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान् ददर्श सः ॥ १३ ॥ रावणस्तवसंयुक्तानार्जतो राक्षसानपि । राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोगणं महत् ॥ १४ ॥ ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान् बहून् । दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोजिनांबरवाससः ॥ १५ ॥ दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांस्तथा । कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि ॥ १६ ॥ एकाक्षानेकवर्णांश्च चलदेकपयोधरान् । करालान् भुग्नवक्त्रांश्च विकटान् वामनांस्तथा ॥ १७ ॥ धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् । परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ १८ ॥ नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् । नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्न वामनान् ॥ १९ ॥ विरूपान् बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः । ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ २० ॥ शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः । क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ २१ ॥ स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् । नानावेषसमायुक्तान् यथा स्वैरचरान् बहून् ॥ २२ ॥ तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् । शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः ॥ २३ ॥ रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः । स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा

महाहाटकतोरणम् ॥ २४ ॥ राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम्। पुण्डरीकावतंसाभिः परिखाभिः समावृतम् ॥२५॥ प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः। त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादनिनादितम् ॥ २६ ॥ वाजिह्रेषितसंघुष्टमङ्गुतैश्च हयै-स्तथा। रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः ॥ २७ ॥ वार-णैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः। भूषितैरुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ २८ ॥ रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः। राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः ॥ २९ ॥ स हेमजाम्बू-नदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम्। परार्ध्यकालागरु-चन्दनाढ्यं स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
चतुर्थः सर्गः।

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्वमन्तम्। ददर्श धीमान् भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १ ॥ लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम्। भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥२॥ या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था। तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥ हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः। वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रोपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ॥ ४ ॥ स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोर्द्ध्वशृङ्गः। हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥ ५ ॥ विनष्ट-शीतांवुतुषारपङ्को महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः। प्रकाशलक्ष्मा-श्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवांश्छशाङ्कः ॥ ६ ॥ शिलातलं

प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारण्यं प्राप्य यथा गजेन्द्रः। राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः॥ ७॥ प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः। रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान् प्रदोषः॥ ८॥ तन्त्रीस्वराः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्य्यः पतिभिः स्ववृत्ताः। नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्त्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः॥ ९॥ मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि। वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान् स कपिः कुलानि॥ १०॥ परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजांश्च पीनानधिविक्षिपन्ति। मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति॥ ११॥ रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति। रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति॥ १२॥ ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्यस्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः। सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिश्वसन्त्यः॥ १३॥ महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः। रराज वीरैश्च विनिश्वसद्भिर्ह्रदो भुजङ्गैरिव निश्वसद्भिः॥ १४॥ बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान् संश्रद्दधानान् जगतः प्रधानान्। नानाविधानान् रुचिराभिधानान् ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान्॥ १५॥ ननन्द दृष्ट्वा च स तान् सुरूपान् नानागुणानात्मगुणानुरूपान्। विद्योतमानान् स च तान् सुरूपान् ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान्॥ १६॥ ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः। प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुस्वभावाः॥ १७॥ स्त्रियो ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः। ददर्श काश्चित् प्रमदोपगूढा यथा विहङ्गा विहगोपगूढाः॥ १८॥ अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः। भर्त्तुः परा धर्म-

परा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनोपविष्टाः ॥ १६ ॥ अप्राहताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्पराद्ध्यास्तपनीयवर्णाः। पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः ॥ २० ॥ ततः प्रियान् प्राप्य मनोभिरामान् सुप्रीतियुक्ताः सुमनोभिरामाः। गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २१ ॥ चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्त्रमाला वक्राः सुपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः। विभूषणानां च ददर्श मालाः शतह्रदानामिव चारुमालाः ॥२२॥ न त्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम्। लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम्॥२३॥ सनातने वर्त्मनि सन्निविष्टां रामेक्षणीं तां मदनाभिविष्टाम्। भर्त्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यः पराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥२४॥ उष्णार्दितां सानुसृतास्रकण्ठीं पुरा वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीम्। सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं वने प्रवृत्तामिव नीलकण्ठीम् ॥ २५ ॥ अव्यक्तरेखामिव चन्द्रलेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम्। क्षतप्ररूढामिव वर्णरेखां वायुप्रभग्नामिव मेघरेखाम् ॥ २६ ॥ सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतांवरस्य। बभूव दुःखोपहतश्चिरस्य प्लवङ्गमो मन्द इवाचिरस्य ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
पञ्चमः सर्गः।

स निकामं विमानेषु विचरन् कामरूपधृक्। विचचार कपिर्लङ्कां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥ आससाद च लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम्। प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥ रक्षितं राक्षसैर्भीमैः सिंहैरिव महद्वनम्। समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणै-

हैमभूषणैः। विचित्राभिश्च कच्याभिर्द्वारैश्च रुचिरावृतम्॥ ४॥ गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः। उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः॥ ५॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतैः। घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः॥ ६॥ बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभूषितम्। महारथसमावासं महारथमहास्वनम्॥ ७॥ दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः। विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः॥ ८॥ विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम्। मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः॥९॥ मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम्। वराभरणसंह्रादैः समुद्रस्वननिस्वनम्॥ १०॥ तद्राजगुणसम्पन्नं मुख्यैश्च वरचन्दनैः। महाजनसमाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम्॥ ११॥ भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषविनादितम्। नित्यार्चितं पर्वसु तं पूजितं राक्षसैः सदा॥ १२॥ समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रसमनिस्वनम्। महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम्॥ १३॥ महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः। विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम्॥ १४॥ लङ्काभरणमित्येव सोमन्यत महाकपिः। चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः॥ १५॥ गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च सर्वशः। वीक्षमाणोप्यसन्त्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः॥ १६॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम्। ततोन्यत् पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान्॥ १७॥ अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम्। विभीषणस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः॥ १८॥ महोदरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि। विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च॥ १९॥ वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः। शुकस्य च महावेगः सारणस्य च धीमतः॥ २०॥ तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः। जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः॥ २१॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च।

वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ २२ ॥ धूम्राक्षस्याथ सम्पातेर्भवनं मारुतात्मजः। विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३ ॥ शुकनाभस्य चक्रस्य शठस्य कपटस्य च। ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य सादिनः। विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५ ॥ करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि। प्लवमानः क्रमेणैव हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः। तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः। आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥ रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः। विचरन् हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः ॥ २९ ॥ शूलमुद्गरहस्तांश्च शक्तितोमरधारिणः। ददर्श विविधान् गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥ राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान्। रक्तान् श्वेतान् सितांश्चापि हरींश्चापि महाजवान् ॥ ३१ ॥ कुलीनान् रूपसम्पन्नान् गजान् परगजारुजान्। शिक्षितान् गजशिक्षायां ऐरावतसमान्युधि ॥ ३२ ॥ निहन्तॄन् परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः। क्षरतश्च यथा मेघान् स्रवतश्च यथा गिरीन् ॥ ३३ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषान् दुर्धर्षान् समरे परैः। सहस्रवाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः ॥ ३४ ॥ हेमजालैरवच्छन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः। ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५ ॥ शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः। लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ॥३६॥ क्रीड़ागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानि च। कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥ ३७ ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने। स मन्दरतलप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ॥३८॥ ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम्। अनन्तरत्ननिचयं निधि-

जालं समन्ततः। घोरनिष्ठितकर्माङ्गं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९ ॥ अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च। विरराज च तद्वेश्म रश्मिमानिव रश्मिभिः ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च। भाजनानि च शुभ्राणि ददर्श हरियूथपः ॥ ४१ ॥ मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम्। मनोरममसम्बाधं कुबेरभवनं यथा ॥ ४२ ॥ नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निस्वनेन च। मृदङ्गतालनिर्घोषैर्घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ ४३ ॥ प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम्। सुव्यूढकक्षं हनुमान् प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
षष्ठः सर्गः।

—०:०—

स वेश्मजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तवैदूर्यसुवर्णजालम्। यथा महत् प्रावृषि मेघजालं विद्युद्विनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १ ॥ निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः। मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २ ॥ गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि। सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥ तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि। महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥ ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम्। रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥ महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम्। नानातरूणां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥ नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरम्भोधरमर्च्यमानम्। हंसप्रवेकैरिव वाह्य-

मानं श्रिया युतं खे सुकृतं विमानम् ॥ ७ ॥ यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम्। ददर्श युक्तीकृतचारुमेघं चित्रं विमानं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥ मही कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः। वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥ कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्यः। पुनश्च पद्मानि सकेसराणि वनानि चित्राणि सरोवराणि ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विघूर्णमानम्। वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥ कृताश्च वैदूर्य्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः। चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२ ॥ प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः। कामस्य पक्षा इव भान्ति पक्षाः कृताः विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३ ॥ नियुज्यमानाश्च गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः। बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४ ॥ इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुकन्दरम्। पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥ १५ ॥ ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन् पुरीं दशमुखबाहुनिर्जिताम्। अदृश्य तां जनकसुतां सुदुःखितां सुपूजितां पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः। अपश्यतोभवदतिदुःखितं मनः सचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे सप्तमः सर्गः।

—०:०—

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो महद्विमानं मणिरत्नचित्रितम्। प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श धीमान् पवनात्मजः कपिः॥ १॥ तदप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा। दिवं गते वायुपथे प्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्म तत्॥ २॥ न तत्र किञ्चिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किञ्चिन्न महार्घरत्नवत्। न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किञ्चिन्न महाविशेषवत्॥ ३॥ तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम्। अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषनिर्मितम्॥ ४॥ मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरासदं मारुततुल्यगामिनम्। महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम्॥ ५॥ विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम्। मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा॥ ६॥ वहन्ति यं कुण्डलशोभिताननाः महाशनं व्योमचरा निशाचराः। विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः॥ ७॥ वसन्तपुष्पोत्तरचारुदर्शनं वसन्तमासादपि चारुदर्शनम्। सपुष्पकन्तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः॥ ८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
अष्टमः सर्गः।

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विमलमायतम्। ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मारुतात्मजः॥ १॥ अर्द्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं महत्। भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम्॥ २॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम्। सर्वतः परिचक्राम हनूमानरिसूदनः॥ ३॥ उत्तमं राक्षसावासं हनूमानवलोकयन्।

आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥ चतुर्विषाणै-र्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च। परिक्षिप्तमसम्बाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥ राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम्। आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥ तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिङ्गिलझषाकुलम्। वायुवेगसमाधूतम्पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥ या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चेन्द्रे हरिवाहने। सा रावणगृहे रम्या नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥ या च राज्ञः कुवेरस्य यमस्य वरुणस्य च। तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धीरक्षोगृहेष्विह ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत् सुनिर्मितम्। बहुनिर्य्यूहसंयुक्तं ददर्श पवनात्मजः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा। विमानं पुष्पकन्नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ११ ॥ परेण तपसा लेभे यत् कुवेरः पितामहात्। कुवेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ ईहामृगसमायुक्तैः कार्त्तस्वरहिरण्मयैः। सुकृतैराजतस्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १३ ॥ मेरुमन्दरसङ्काशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम्। कूटागारैः शुभागारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १४ ॥ ज्वलनार्कप्रतीकाशैः सुकृतं विश्वकर्मणा। हेमसोपानयुक्तं च चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥ जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फटिकैरपि। इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥ विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाघनैः। निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७ ॥ चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च। सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः। तत्रस्थः सर्वतो गन्धं पानभक्षान्नसम्भवम् ॥ १९ ॥ दिव्यं सम्मूर्च्छितं जिघ्रन् रूपवन्तमिवानिलम्। सगन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम् ॥ २० ॥ इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः। ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शिवाम् ॥ २१ ॥ रावणस्य

महाकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियम्। मणिसोपानविकृतां हेम-
जालविराजिताम्॥ २२॥ स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरित-
रूपिकाम्। मुक्तावज्रप्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि॥ २३॥
विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम्। समैरृजुभि-
रत्युच्चैः समन्तात् सुविभूषितैः॥ २४॥ स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं
संप्रस्थितामिव। महत्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणांकया॥२५॥
पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहशालिनीम्। नादितां मत्त-
विहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम्॥ २६॥ परार्घ्यास्तरणोपेतां रक्षो-
धिपनिषेविताम्। धूम्रामगुरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम्॥२७॥
पत्रपुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम्। मनसो मोदजननीं
वर्णस्यापि प्रसाधनीम्॥ २८॥ तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः
सञ्जननीमिव। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्च पञ्चभिरुत्तमैः॥२९॥
तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता। स्वर्गोऽयं देवलोकोऽय-
मिन्द्रस्यापि पुरी भवेत्॥ ३०॥ सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्य-
मन्यत मारुतिः॥ ३१॥ प्रध्यायत इवापश्यत् प्रदीपांस्तत्र काञ्च-
नान्। धूर्त्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान्॥ ३२॥ दीपा-
नाञ्च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च। अर्चिर्भिर्भूषणानां च
प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत॥ ३३॥ ततोऽपश्यत् कुथासीनं नानावर्णाम्बर-
स्रजम्। सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम्॥ ३४॥ परि-
वृत्तेऽर्द्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम्। क्रीड़ित्वोपरतं रात्रौ प्रसुप्तं
बलवत्तदा॥ ३५॥ तत् प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषितम्।
निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनम्महत्॥ ३६॥ तासां संवृत-
दान्तानि मीलिताक्षीणि मारुतिः। अपश्यत् पद्मगन्धीनि वद-
नानि सुयोषिताम्॥ ३७॥ प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा
क्षपाक्षये। पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव बभुस्तदा॥ ३८॥
इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः। अम्बुजानीव फुल्लानि

प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ इति वा मन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः। मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४० ॥ सा तस्य शुशुभे शाला ताभिस्त्रीभिर्विराजिता। शरदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥ ४१ ॥ स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः। यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरिव संवृतः ॥ ४२ ॥ याश्च्यवन्तेऽम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः। इमास्ताः सङ्गताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३॥ ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम्। प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तकचपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः। पानव्यायामकालेषु निद्रोपहतचेतसः ॥ ४५ ॥ व्यावृत्ततिलकाः काश्चित् काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः। पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित् परमयोषितः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारवृताश्चान्याः काश्चित् प्रस्रस्तवाससः। व्याविद्धरसनादामाः किशोर्य्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥ अकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्ना मृदितस्रजः। गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासाञ्चिदुद्गताः। हंसा इव बभुः सुप्तास्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥ अपरासां च वैदूर्य्याः कादम्बा इव पक्षिणः। हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥ हंसकारण्डवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः। आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१ ॥ किङ्किणीजालसङ्काशास्ता हेमविपुलाम्बुजाः। भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवा बभुः ॥ ५२ ॥ मृदुष्वङ्गेषु कासाञ्चित् कुचाग्रेषु च संस्थिताः। बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥ अंशुकान्ताश्च कासाञ्चिन्मुखमारुतकम्पिताः। उपर्य्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ ताः पताका इवोद्धूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः। नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५ ॥ ववल्गुश्चात्र कासाञ्चित् कुण्डलानि शुभा-

स्विषाम् । मुखमारुतसङ्कम्पैर्मन्दं मन्दं च योषिताम् ॥५६॥ शर्करासवगन्धः स प्रकृत्या सुरभिः सुखः । तासां वदननिश्वासः सिषेवे रावणन्तदा ॥ ५७ ॥ रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः । मुखानि च सपत्नीनां उपाजिघ्रन् पुनः पुनः ॥ ५८ ॥ अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः । अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९ ॥ बाहू उपनिधायान्याः पारिहार्य्यविभूषिताः । अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्यिरे ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काचित् पुनर्भुजम् । अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा कुचौ ॥ ६१ ॥ ऊरूपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः । परस्परनिविष्टाङ्ग्यो मदस्नेहवशानुगाः ॥ ६२ ॥ अन्योऽन्यस्याङ्गसंस्पर्शात् प्रीयमाणाः सुमध्यमाः । एकीकृतभुजाः सर्वाः सुषुपुस्तत्र योषितः ॥ ६३ ॥ अन्योऽन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा । मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६४ ॥ लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् । अन्योऽन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६५ ॥ प्रतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योऽन्यभ्रमराकुलम् । आसीद्वनमिवोद्धूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६६ ॥ उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा । विवेकः शक्यमाधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ॥ ६७ ॥ रावणे सुखसम्विष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः । ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रेक्षन्तो निर्मिषा इव ॥ ६८ ॥ राजर्षिविप्रदैत्यानां गन्धर्व्वाणां च योषितः । रक्षसां चाभवत् कन्यास्तस्य कामवशङ्गताः ॥६९॥ युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृतास्त्रियः । समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥ ७० ॥ न तत्र काश्चित् प्रमदाः प्रसह्य वीर्य्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः । न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हां जनकात्मजां तु ॥ ७१ ॥ न वाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता । भार्य्याभवत्तस्य न

हीनसत्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७२ ॥ बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी। इमा महाराक्षसराजभार्य्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७३ ॥ पुनश्च सोऽचिन्तयदात्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता। अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्य्यकर्म्म ॥ ७४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
नवमः सर्गः ।

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम्। अवेक्षमाणो हनुमान्ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥ दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैदूर्य्यैश्च वरासनैः। महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥ तस्य चैकतमे देशे दिव्यमाल्योपशोभितम्। ददर्श पाण्डुरं छत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥ ३ ॥ जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानोः समप्रभम्। अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४ ॥ वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः। गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५ ॥ परमास्तरणास्तीर्णं आविकाजिनसंवृतम्। दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ६ ॥ तस्मिन् जीमूतसङ्काशं प्रदीप्तोज्ज्वलकुण्डलम्। लोहिताक्षं महाबाहुं महाराजतवाससम् ॥ ७ ॥ लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना। सन्ध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गणम् ॥ ८ ॥ वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम्। स वृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ९ ॥ क्रीड़ित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम्। प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥ १० ॥ पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः। भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥ निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः।

आसाद्य परमोद्विग्नः सोऽपासर्पत् सुभीतवत् ॥ १२ ॥ अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः। क्षीवं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३ ॥ शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनं शुभम्। गन्धहस्तिनि सम्विष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥ काञ्चनाङ्गदसन्नद्धौ ददर्श स महात्मनः। विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरापीड़नकृतव्रणौ। वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥१६॥ पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ। सुलक्षणनखांगुष्ठौ स्वङ्गुलीयकलक्षितौ ॥ १७ ॥ संहतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ। विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥ शशक्षतजकल्पेन स शीतेन सुगन्धिना। चन्दनेन परार्द्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९ ॥ उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ। यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥ ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ। मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रुषिताविव ॥ २१ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः। शुशुभेऽचलसङ्काशः शृङ्गाभ्यां इव मन्दरः ॥ २२ ॥ चूतपुन्नागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः। मिष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरःसरः ॥ २३ ॥ तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात्। शयानस्य विनिश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥ मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजता। मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥२५॥ रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना। पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजता ॥ २६ ॥ पाण्डुरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम्। महार्हेण सुसम्वीतं पीतेनोत्तरवाससा ॥ २७ ॥ माषराशिप्रतीकाशं निश्वसन्तं भुजङ्गवत्। गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥२८॥ चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानं चतुर्दिशम्। प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥ पादमूलगताश्चापि ददर्श स महा-

त्मन;। पत्नीः स प्रियभार्य्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥ शशि-प्रकाशवदना वरकुण्डलभूषणाः। अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥ नृत्यवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः। वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे कपिः ॥ ३२ ॥ वज्रैर्वैदूर्य्य-गर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम्। ददर्श तापनीयानि कुण्डला-न्यङ्गदानि च ॥ ३३ ॥ तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलः। विराजते विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥ मदव्यायामखिन्ना-स्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः। तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥ अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्यशालिनी। विन्यस्त-शुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते। महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥ अन्या कक्षगतेनैव मड्डूकेनासितेक्षणा। प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥ पटहं चारुसर्वाङ्गी न्यस्य शेते शुभस्तनी। चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव कामिनी ॥ ३९ ॥ काचिद्वीणां परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना। वरं प्रियतमं गृह्य सकामेव हि कामिनी ॥ ४० ॥ विपञ्चीम्परिगृह्यान्या नियता नृत्यशालिनी। निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥ अन्या कनकसङ्काशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः। मृदङ्गं परिविद्ध्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥ भुजपाशान्तरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी। पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥ डिम्डिमम्परि-गृह्यान्या तथैवासक्तडिम्डिमा। प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगृह्येव भामिनी ॥ ४४ ॥ काचिदाडम्बरं नारी भुजसम्भोगपीडितम्। कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥ कलसीमप-विध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी। वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥ पाणिभ्याञ्च कुचौ काचित् सुवर्णकलशो-पमौ। उपगृह्याबला सुप्ता निद्रावशमुपागता ॥ ४७ ॥ अन्या

कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना । अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणी निद्रा-
वशमुपागता ॥ ४८ ॥ आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वर-
स्त्रियः । निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥
तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे । ददर्श रूपसम्पन्ना-
मथ तां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५० ॥ मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः
सुविभूषिताम् । विभूषयन्तीमिव च स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥५१॥
गौरीं कनकवर्णाभामिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् । कपिर्मन्दोदरीन्तत्र
शयानाञ्चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥ स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां
मारुतात्मजः । तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसम्पदा । हर्षेण
महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ ५३ ॥ आस्फोटयामास चुचुम्ब
पुच्छं ननन्द चिक्रीड़ जगौ जगाम । स्तम्भानरोहन्निपपात
भूमौ निदर्शयन् वा प्रकृतिङ्कपीनाम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
दशमः सर्गः ।

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा । जगाम चापरा-
श्चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥१॥ न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नु-
मर्हति भामिनी । न भोक्तुं नाप्यलङ्कर्त्तुन्न पानमुपसेवितुम् ॥२॥
नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् । न हि रामसमः
कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ ३ ॥ अन्येयमिति निश्चित्य भूयस्तत्र
चचार सः । पानभूमौ हरिश्रेष्ठः सीतासन्दर्शनोत्सुकः ॥ ४ ॥
क्रीड़ितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथापराः । नृत्येन चापराः
क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ॥ ५ ॥ मुरजेषु मृदङ्गेषु चेलिकासु
च संस्थिताः । तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ६ ॥
अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः । रूपसल्लापशीलेन युक्त-

गीतार्थभाषिणा ॥ ७ ॥ देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना। रत्याधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथपः ॥ ८ ॥ अन्यत्रापि वरस्त्रीणां रूपसल्लापशायिनाम्। सहस्रं युवतीनां तु प्रसुप्तं स ददर्श ह ॥ ९ ॥ देशकालाभियुक्तन्तु युक्तवाक्याभिधायि तत्। रताविरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ १० ॥ तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः। गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ११ ॥ स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम्। करेणुभिर्यथारण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥ १२ ॥ सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः। ददर्श कपिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ १३ ॥ मृगाणां महिषाणाञ्च वराहाणां च भागशः। तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ १४ ॥ रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वथ भक्षितान्। ददर्श कपिशार्दूलो मयूरान् कुक्कुटांस्तथा ॥ १५ ॥ वराहवाध्रीणसकान्दधिसौवर्चलायुतान्। शल्यान्मृगमयूरांश्च हनूमानन्ववैक्षत ॥ १६ ॥ क्रकलान्विविधान् छागान्शशकानर्द्धभक्षितान्। महिषानेकशल्यांश्च छागांश्च कृतनिष्ठितान् ॥ १७ ॥ लेह्यानुच्चावचान् पेयान् भोज्यान्युच्चावचानि च। तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधैरागषाण्डवैः ॥ १८ ॥ हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः। पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि ॥ १९ ॥ कृतपुष्पोपहारा भूरधिकां पुष्यति श्रियम्। तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टशयनासनैः ॥ २० ॥ पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते। बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥२१॥ मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक्। दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ २२ ॥ शर्करासवमाध्वीकाः पुष्पासवफलासवाः। वासचूर्णैश्च विविधैर्दृष्टास्तैस्तैः पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥ सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः। हिरण्मयैश्च कलशैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ॥ २४ ॥ जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभि-

संवृता। राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ॥ २५ ॥ पान-श्रेष्ठां तथा भूमिं कपिस्तत्र ददर्श ह। सोऽपश्यच्छातकुम्भानि सीधोर्मणिमयानि च ॥२६॥ तानि तानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः। क्वचिदर्द्धावशेषाणि क्वचित् पीतान्यशेषतः ॥२७॥ क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह। क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान् क्वचित् पानं विभागतः ॥ २८ ॥ क्वचिदर्द्धावशेषाणि पश्यन् वै विचचार ह। शयनान्यत्र नारीणां शून्यानि बहुधा पुनः। परस्परं समाश्लिष्य काश्चित् सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २९ ॥ काचिच्च वस्त्रमन्यस्या अपहृत्योपगूह्य च। उपगम्याबला सुप्ता निद्राबल-पराजिता ॥ ३० ॥ तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यञ्च गात्र-जम्। नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥ ३१ ॥ चन्दनस्य च शीतस्य सीधोर्मधुरसस्य च। विविधस्य च माल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य च ॥ ३२ ॥ बहुधा मारुतस्तस्य गन्धं विविध-मुद्वहन्। स्नातानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः ॥३३॥ प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा। श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित् कृष्णा वराङ्गनाः ॥ ३४ ॥ काश्चित् काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये ॥ ३५ ॥ तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमू-र्च्छितम्। पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ॥ ३६ ॥ एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः। ददर्श स महातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३७ ॥ निरीक्षमाणश्च ततस्ताः स्त्रियः स महाकपिः। जगाम महतीं शङ्कां धर्मसाध्वसशङ्कितः ॥ ३८ ॥ परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम्। इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३९ ॥ न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषय-वर्त्तिनी। अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ४० ॥ तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः। निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्य्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ४१ ॥ कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता

रावणस्त्रियः। न तु मे मनसः किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४२ ॥ मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्त्तने। शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४३ ॥ नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम्। स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ॥ ४४ ॥ यस्य सत्वस्य या योनिः तस्यां तत् परिमार्गते। न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥ ४५ ॥ तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया। रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४६ ॥ देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्य्यवान्। अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४७ ॥ तामपश्यन् कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः। अपक्रम्य तदा वीरः प्रध्यातु-मुपचक्रमे ॥ ४८ ॥ स भूयः सर्वतः श्रीमान्मारुतिर्यत्नमास्थितः। आपानभूमिमुत्सृज्य तां विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकादशः सर्गः।

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो लतागृहांश्चित्रगृहान्निशा-गृहान्। जगाम सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥ स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रिया-मपश्यन् रघुनन्दनस्य ताम्। ध्रुवं न सीता ध्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥ सा राक्षसानां प्रवरेण बाला स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती। अनेन नूनं प्रति दुष्ट-कर्मणा हता भवेदार्य्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥ विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः। समीक्ष्य ता राक्षस-राजयोषितो भयाद्विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥ सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम्। न मेऽस्ति

सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥ दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा राक्षसयोषितः। न सीता दृश्यते साध्वी वृथाजातो मम श्रमः ॥ ६ ॥ किं तु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति सङ्गताः। गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ॥ ७ ॥ अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम्। ध्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्त्तने ॥ ८ ॥ किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः। गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥ अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम्। भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥ १० ॥ अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्त्तकः। करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥ तस्मादनिर्वेदकरं यत्नं चेष्टेहमुत्तमम्। अदृष्टांश्च विचेष्यामि देशान् रावणपालितान् ॥ १२ ॥ आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च। चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ १३ ॥ निष्कुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः। इति सञ्चिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ भूमीगृहांश्चैत्यगृहान् गृहातिगृहकानपि। उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन् गच्छन् पुनः क्वचित् ॥ १५ ॥ अपावृण्वंश्च द्वाराणि कपाटानवघट्टयन्। प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्निव ॥ १६ ॥ सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः। चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते। रावणान्तःपुरे तस्मिन् यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥ प्राकारान्तरवीथ्यश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः। श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥ राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा। दृष्टा हनूमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ १९ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके परा विद्याधरस्त्रियः। दृष्टा हनूमता तत्र न तु राघवनन्दिनी ॥ २० ॥ नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः। दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥ प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या

बलाद्धृताः। दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२ ॥ सोपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः। विषसाद महाबाहुर्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २३ ॥ उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च। व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागतः ॥ २४ ॥ अवतीर्य विमानाच्च हनूमान्मारुतात्मजः। चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
द्वादशः सर्गः।

विमानात्तु स संक्रम्य प्राकारं हरियूथपः। हनूमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्घनान्तरे ॥ १ ॥ संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनात्। अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥ भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम्। न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥३॥ पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा। नद्योनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥ ४ ॥ लोलिता वसुधा सर्वा न च पश्यामि जानकीम्। इह सम्पातिना सीता रावणस्य निवेशने। आख्याता गृध्रराजेन न च सा दृश्यते तु किम् ॥ ५ ॥ किं तु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा। उपतिष्ठेत विवशा रावणेन हृता बलात् ॥ ६ ॥ क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः। बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥ अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते। मन्ये पतितमार्यायाः हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥ रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीड़ितेन च। तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९ ॥ उपर्युपरि सा नूनं सागरं क्रमतस्तदा। विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥ अहो

क्षुद्रेण चानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः। अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा। अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२ ॥ संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम्। रामस्य ध्यायती वक्त्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥१३॥ हा राम लक्ष्मणेत्येव हायोध्येति च भामिनी। विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥१४॥ अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने। भृशं लालप्यते बाला पञ्जरस्थेव शारिका ॥ १५ ॥ जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा। कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६ ॥ विनष्टा वा प्रनष्टा वा मृता वा जनकात्मजा। रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्यात् दोषः स्यादनिवेदने। कथं तु खलु कर्त्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेवं गते कार्य्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम्। भवेदिति मतिं भूयो हनूमान् प्रविचारयन् ॥ १९ ॥ यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः। गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २० ॥ ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति। प्रवेशश्चैव लङ्कायां राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१ ॥ किं वा वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वापि सङ्गताः। किष्किन्धामनुसंप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥२२॥ गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परुषं वचः। न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३ ॥ परुषं दारुणं तीक्ष्णं क्रूरमिन्द्रियतापनम्। सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४ ॥ तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम्। भृशानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५ ॥ विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोपि मरिष्यति। भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६ ॥ पुत्रान्मृतान् समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः। कौशल्या च सुमित्रा च कैकयी च न संशयः ॥ २७ ॥ कृतज्ञः

सत्यसन्धश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः । रामस्तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८ ॥ दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी । पीड़िता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥ वालिजेन तु दुःखेन पीड़िता शोककर्शिता । पञ्चत्वमागता राज्ञी तारापि न भविष्यति ॥ ३० ॥ मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च । कुमारोऽप्यङ्गदस्तस्माद्विजहिष्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥ भर्तृजेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः । शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च । ३२ ॥ सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना । लालिताः कपिनाथेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३३ ॥ न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः । क्रीड़ामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥ सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीड़िताः । शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेषु विषमेषु च ॥ ३५ ॥ विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा । उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६ ॥ घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७ ॥ सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः । न हि शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३८ ॥ मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ । आशया तौ धरिष्येते वानराश्च तरस्विनः ॥ ३९ ॥ हस्तादानमुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः । वानप्रस्थो भविष्यामि अदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ४० ॥ सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके । चितां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य वा सम्यक् लिङ्गिनं साधयिष्यतः । शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४२ ॥ इदमप्यृषिभिर्दृष्टं निर्य्याणमिति मे मतिः । सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि नचेत्पश्यामि जानकीम् ॥ ४३ ॥ सुजातमूला सुभगा कीर्त्तिमाला यशस्विनी । प्रभग्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः । ४४॥

तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः । नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वा सितेक्षणाम् ॥ ४३ ॥ यदि तु प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् । अङ्गदः सहितः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४४ ॥ विनाशे बहवो दोषा जीवन् प्राप्नोति भद्रकम् । तस्मात् प्राणान् धरिष्यामि ध्रुवो जीवति सङ्गमः ॥ ४५ ॥ एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन् बहु । नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४६ ॥ ततो विक्रममासाद्य धैर्य्यवान् कपिकुञ्जरः । रावणं वा बधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥ ४७ ॥ काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ४८ ॥ अथवैनं समुत्क्षिप्य उपर्य्युपरि सागरम् । रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ४९ ॥ इति चिन्तासमापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् । ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ५० ॥ यावत् सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् । तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ५१ ॥ सम्पातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् । अपश्यन् राघवो भार्य्यां निर्दहेत् सर्ववानरान् ॥५२॥ इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः । नमत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५३ ॥ अशोकवनिका चापि महतीयं महाद्रुमा । इमामधिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥ ५४ ॥ वसून् रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मारुतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्द्धनः ॥ ५५ ॥ जित्वा तु राक्षसान् देवीमिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् । संप्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तपस्विने ॥ ५६ ॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा चिन्ताविग्रथितेन्द्रियः । उदतिष्ठन्महाबाहुर्हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ५७ ॥ नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै । नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्राग्निमरुद्गणेभ्यः ॥ ५८ ॥ स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः । दिशः सर्वाः समालोक्य सोऽशोक-

वनिकां प्रति ॥ ५६ ॥ स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम्। उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६० ॥ ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला। अशोकवनिका पुण्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६१ ॥ रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान्। भगवानपि विश्वात्मा नातिक्षोभं प्रवायति ॥ ६२ ॥ संक्षिप्तोऽयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च। सिद्धिं दिशन्तु मे सर्वे देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६३ ॥ ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् देवाश्चैव तपस्विनः। सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६४ ॥ वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च। अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व एव च ॥ ६५ ॥ सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः। दास्यन्ति मम ये चान्येऽप्यदृष्टाः पथि गोचराः ॥ ६६ ॥ तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम्। द्रक्ष्ये तदार्य्यावदनं कदा न्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यवर्चसम् ॥ ६७ ॥ क्षुद्रेण हीनेन नृशंसमूर्त्तिना सुदारुणालंकृतवेषधारिणा। बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथन्नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
त्रयोदशः सर्गः।

—०:०—

स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम्। अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥ स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः। पुष्पिताग्रान् वसन्तादौ ददर्श विविधान् द्रुमान् ॥ २ ॥ सालानशोकान् भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान्। उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान् कपिमुखानपि ॥ ३ ॥ तथाम्रवनसंच्छन्नान् लताशतसमावृतान्। ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥ स प्रविश्य विचित्रान्तां विहगैरभिनादि-

ताम्। राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५॥ विहगै-र्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम्। उदितादित्यसङ्काशां ददर्श हनुमान्वली ॥ ६ ॥ वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः। कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजां काले मृगपक्षिमदाकुलाम्। मत्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणा-युताम् ॥ ८ ॥ मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम्। सुखं प्रसुप्तान्विहगान् बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥ उत्पतद्भिर्द्विज-गणैः पक्षैर्वातैः समाहताः। अनेकवर्णविविधा मुमुचुः पुष्प-वृष्टयः ॥ १० ॥ पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनूमान्मारुतात्मजः। अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥ दिशः सर्वा-भिधावन्तं वृक्षषण्डगतं कपिम्। दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥ वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः। रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३ ॥ तरस्विना ते तरव-स्तरसा बहुकम्पिताः। कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कम्पिना तदा ॥ १४ ॥ निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफला द्रुमाः। निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्त्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥ हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः। पुष्पपत्रफलान्याशु मुमुचुः फलशालिनः ॥ १६॥ विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः। बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेन विनिर्धुताः ॥ १७॥ विधूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका। निपीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८ ॥ तथा लांगूलहस्तैस्तु चरणाभ्यां च मर्दिता। तथैवाशोकवनिका प्रभग्नवनपादपा ॥ १९ ॥ महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः। यथा प्रावृषि वेगेन मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥ स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः। तथा काञ्चनभूमीश्च विचरन्ददृशे कपिः ॥ २१ ॥ वापीश्च विविध-धाकाराः पूर्णाः परमवारिणा। महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्ना-

स्ततस्ततः॥ २२ ॥ मुक्ताप्रवालसिकता स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः।
काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥ बुद्धपद्मोत्पल-
वनाश्चक्रवाकोपशोभिताः। नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः
॥ २४ ॥ दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्भिश्च समन्ततः। अमृतो-
पमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः॥ २५ ॥ लताशतैरवनताः
सन्तानकुसुमावृताः। नानागुल्मावृतवनाः करवीरकृतान्तराः
॥ २६ ॥ ततोऽम्बुधरसङ्काशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम्। विचित्रकूटं
कूटैश्च सर्वतः परिवारितम्॥ २७ ॥ शिलागृहैरवततं नानावृक्ष-
समावृतम्। ददर्श कपिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम्॥ २८ ॥
ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः। अङ्कादिव समुत्पत्य
प्रियस्य पतितां प्रियाम्॥ २९ ॥ जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुप-
शोभिताम्। वार्य्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः॥ ३० ॥
पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स कहाकपिः। प्रसन्नामिव कान्तस्य
कान्तां पुनरुपस्थिताम्॥ ३१ ॥ तस्याद्दूरात् स पद्मिन्यो नाना-
द्विजगणायुताः। ददर्श कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः॥३२॥
कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा। मणिप्रवर-
सोपानां मुक्तासिकतशोभिताम्॥ ३३ ॥ विविधैर्मृगसंघैश्च विचित्रां
चित्रकाननाम्। प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा॥३४॥
काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम्। ये केचित् पादपा-
स्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः॥३५॥ सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्ण-
वेदिकाः। लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम्॥ ३६ ॥
काञ्चनीं शिंशपामेकां ददर्श स महाकपिः। वृतां हेममयीभिस्तु
वेदिकाभिः समन्ततः॥ ३७ ॥ सोऽपश्यद्भूमिभागांश्च नगप्रस्र-
वणानि च। सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श शिखिसन्निभान्॥ ३८ ॥
तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव महाकपिः। अमन्यत तदा वीरः
काञ्चनोऽस्मीति सर्वतः॥ ३९ ॥ तान् काञ्चनान् वृक्षगणान्मारुतेन

प्रकम्पितान्। किङ्किणीशतनिर्घोषान् दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥४०॥ सुपुष्पिताग्रान् रुचिरान् तरुणांकुरपल्लवान्। तामारुह्य महावेगः शिंशपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥ इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम्। इतश्चेतश्च दुःखार्त्तां संपतन्तीं यदृच्छया ॥४२॥ अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः। चन्दनैश्चम्पकैश्चापि वकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥ इयं च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता। इमां सा राजमहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥४४॥ सा रामा राजमहिषी राघवस्य प्रिया सदा। वनसञ्चारकुशला ध्रुवमेष्यति जानकी ॥ ४५ ॥ अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा। वनमेष्यति साद्येह रामचिन्तानुकर्षिता ॥ ४६ ॥ रामशोकाभिसन्तप्ता सा देवी वामलोचना। वनवासरता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥ वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा। रामस्य दयिता भार्य्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥ सन्ध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी। नदीं चेमां शुभजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी ॥ ४९ ॥ तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा। शुभाया पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य सम्मता ॥५०॥ यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना। आगमिष्यति सावश्यमिमां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥ एवं तु गत्वा हनुमान् महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम्। अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
चतुर्दशः सर्गः।

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् । अवेक्षमाणश्च
महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥ सन्तानकलताभिश्च पादपै-
रुपशोभिताम् । दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ॥ २ ॥
तां स नन्दनसङ्काशां मृगपक्षिभिरावृताम् । हर्म्यप्रासादसम्बाधां
कोकिलाकुलनिस्वनाम् ॥ ३ ॥ काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभि-
रुपशोभिताम् । बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४ ॥
सर्वर्तुकुसुमैरम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः । पुष्पितानामशोकानां
श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५ ॥ प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समु-
दैक्षत । निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ॥ ६॥ विनि-
ष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः । समूलपुष्परचितैरशोकैः
शोकनाशनैः ॥ ७ ॥ पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ।
कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥ स देशः प्रभया
तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः । पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालका-
स्तथा ॥ ९ ॥ विवृद्धमूलबहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः । शात-
कुम्भनिभाः केचित् केचिदग्निशिखप्रभाः ॥ १० ॥ नीलाञ्जन-
निभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः । नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं
चैत्ररथं यथा ॥ ११ ॥ अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यश्रिया-
युतम् । द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ १२ ॥
पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा । सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं
पादपैर्मधुगन्धिभिः ॥ १३ ॥ नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृग-
गणद्विजैः । अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोहरम् ॥ १४ ॥ शैलेन्द्र-
मिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् । अशोकवनिकायां तु तस्यां
वानरपुङ्गवः ॥ १५ ॥ स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमूर्जि-
तम् । मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ॥ १६ ॥
प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् । मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योत-
मानमिव श्रिया ॥ १७ ॥ निर्मलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवा-

स्वरम्। ततो मलिनसम्वीतां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ १८ ॥ उपवासकृशां दीनां निश्वसन्तीं पुनः पुनः। ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ १९ ॥ मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम्। पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥२०॥ पीतेनैकेन सम्वीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा। सपङ्कामनलङ्कारां विपद्मामिव पद्मिनीम् ॥ २१ ॥ पीड़ितां दुःखसन्तप्तां परिक्षीणां तपस्विनीम्। ग्रहेणांगारकेनेव पीड़ितामिव रोहिणीम् ॥२२॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च। शोकध्यानपरां दीनां नित्यदुःखपरायणाम् ॥ २३ ॥ प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम्। स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणेनावृतामिव ॥२४॥ नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया। नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २५ ॥ सुखार्हां दुःखसन्तप्तां व्यसनानामकोविदाम्। तां विलोक्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ॥ २६ ॥ तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः। ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ॥ २७ ॥ यथारूपा हि दृष्टा सा तथारूपेयमङ्गना। पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ॥ २८ ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः। तां नीलकण्ठीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ २९ ॥ सीतां पद्मपलाशाक्षीम्मन्मथस्य रतिं यथा। इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ३० ॥ भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम्। निश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ॥ ३१ ॥ शोकजालेन महता विततेन न राजतीम्। संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ ३२ ॥ तां स्मृतीमिव सन्दिग्धां ऋद्धिं निपतितामिव। विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥ ३३ ॥ सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव। अभूतेनापवादेन कीर्त्तिं निपतितामिव ॥ ३४ ॥ रामोपरोध व्यथितां रक्षोगणनिपीड़ि

ताम् । अवज्ञां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥३५॥ बाष्पा-म्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा । वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम् । प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥ तस्य सन्दि-दिहे बुद्धिस्तथा सीतान्निरीक्ष्य च । आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ३८ ॥ दुःखेन बुबुधे सीतां हनूमाननलंकृ-ताम् । संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरङ्गताम् ॥ ३९ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् ॥ ४० ॥ वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामो-न्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि गात्रशोभीन्यलक्षयत् ॥४१॥ सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ । मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ ४२ ॥ श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थान-वन्ति च । तान्येवैतानि मन्येहं यानि रामोन्वकीर्त्तयत् ॥ ४३ ॥ तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये । यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥ ४४ ॥ पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् । उत्तरीयन्नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवङ्गमैः ॥ ४५ ॥ भूष-णानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले । अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥ ४६ ॥ इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवत्तरम् । तथाप्यनूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥ इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया । प्रनष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥ इयं सा यत्-कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते । कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मद-नेन च ॥ ४९ ॥ स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यमाश्रितेत्यानृशंस्यतः । पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ५० ॥ अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् । रामस्य च यथा रूपन्तस्येयमसिते-क्षणा ॥ ५१ ॥ अस्या देव्या मनस्तस्मिन् तस्य चास्यां प्रतिष्ठि-

तम्। तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥ दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः। धारयत्यात्मनो देहं न शोके नावसीदति ॥ ५३ ॥ एवं सीतां तथा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसम्भवः। जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
पञ्चदशः सर्गः।

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः। गुणाभिरामं रामञ्च पुनश्चिन्तापरोभवत् ॥ १ ॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वाष्पपर्य्याकुलेक्षणः। सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनूमान् विललाप ह ॥ २ ॥ मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया। यदि सीता हि दुःखार्त्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥ रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः। नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम्। राघवोर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥ तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम्। जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः। रावणप्रतिमो वीर्य्ये कबन्धश्च निपातितः ॥ ७ ॥ विराधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः। वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणे वशस्वरः ॥ ८ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्। निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥ खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः। दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ ऐश्वर्य्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम्। अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवान् लोकविश्रुतः ॥ ११ ॥ सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः। अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी-

चेयं निरीक्षिता ॥ १२ ॥ यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत्। अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा। त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात् कलाम् ॥ १४ ॥ इयं सा धर्मशीलस्य जनकस्य महात्मनः। सुता मैथिलराजस्य सीता भर्त्तृदृढव्रता ॥ १५ ॥ उत्थिता मेदिनीं भित्वा चेत्रे हलमुखक्षते। पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥ विक्रान्तस्यार्य्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्त्तिनः। स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः। इयं सा दयिता भार्य्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥ सर्वान् भोगान् परित्यज्य भर्त्तृस्नेहबलात्कृता। अचिन्तयित्वा कष्टानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥ सन्तुष्टा फलमूलेन भर्त्तृशुश्रुषणापरा। या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥ सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी। सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥ इमां तु शीलसम्पन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः। रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥२२॥ अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति। राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥ कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च। धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४ ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान् पुष्पफलद्रुमान्। एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥ भर्त्ता नाम परं नार्य्याः शोभनं भूषणादपि। एषा हि रहिता तेन शोभनार्हा न शोभते ॥ २६ ॥ दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः। धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥ इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम्। सुखार्हां दुःखितां ज्ञात्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥ क्षितिक्षमा पुष्करसंनिभेक्षणा या रक्षिता राघव-

लक्ष्मणाभ्याम्। सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥ हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरंपरया निपीड्यमाना। सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥ अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः। हिमव्यपायेन च शीतरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥ इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव तु जातबुद्धिः। संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
षोड़शः सर्गः।

ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलं निर्मलोदयः। प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥ साचिव्यमिव कुर्वन् स प्रभया निर्मलप्रभः। चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥२॥ स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम्। शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः। स ददर्श विदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा। अकर्णां शङ्कुकर्णाञ्च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥ अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम्। ध्वस्तकेशीं तथाकेशीं केशकंबलधारिणीम् ॥ ६ ॥ लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम्। लम्बोष्ठीं चिबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वां दीर्घाञ्च कुब्जाञ्च विकटां वामनां तथा। करालां भुग्नवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८ ॥ विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः। कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९ ॥ वराहमृगशार्दूल-

महिषाजमुखाश्चैव शिवामुखाः। गजोष्ट्रहयपादाश्च निखातशिरसोपराः ॥ १० ॥ एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्वकर्णिकाः। गोकर्णीहस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥ अतिनासाश्च काश्चिच्च तिर्य्यङ्नासा अनासिकाः। गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥ हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः। अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥ अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वाननास्तथा। अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः शूकरीमुखीः ॥ १४ ॥ हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः। शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥ कराला धूम्रकेशिन्यो राक्षसीर्विकृताननाः। पिबन्ति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः ॥ १६ ॥ मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः। ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥ १७ ॥ स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य्य वनस्पतिम्। तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ १८ ॥ लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनूमान् जनकात्मजाम्। निष्प्रभां शोकसन्तप्तां मलसंकुलमूर्द्धजाम् ॥ १९ ॥ क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव। चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥ भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषिताम्। राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१ ॥ वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव। चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ २२ ॥ क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम्। स तां भर्तृहिते युक्तामयुक्तां रक्षसां वशे ॥ २३ ॥ अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम्। ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ॥२४॥ ददर्श हनुमांस्तत्र लतामकुसुमामिव। सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता। मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ २५ ॥ मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम्। संवृतां

मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २६ ॥ तां देवीं दीन-वदनामदीनां भर्तृतेजसा। रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसित-लोचनाम् ॥ २७॥ तां दृष्ट्वा हनुमान् सीतां मृगशावनिभेक्षणाम्। मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः ॥ २८ ॥ दहन्तीमिव निश्वासैर्वृक्षान् पल्लवधारिणः। सङ्घातानिव शोकानां दुःख-स्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९ ॥ तां क्षामां सुविभक्ताङ्गीं विना-भरणशोभिनीम्। प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥ हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम्। मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वा च रामाय लक्ष्मणाय च वीर्य्यवान्। सीतादर्शनसंहृष्टो हनूमान् संवृतो-ऽभवत् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तदशः सर्गः।

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम्। विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशाभवत् ॥ १ ॥ षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजि-नाम्। शुश्राव ब्रह्मघोषान् स विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥ अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः। प्राबोध्यत महाबाहुर्दश-ग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥ विबुध्य तु महाभागो राक्षसेन्द्रः प्रताप-वान्। स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमनुचिन्तयत् ॥ ४ ॥ भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः। न तु तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥ ५ ॥ स सर्वाभरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनु-त्तमाम्। तां नागैर्विविधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥ वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम्। सदा मत्तैश्च विहगै-र्विचित्रां परमाद्भुतैः ॥ ७ ॥ ईहामृगैश्च विविधैर्वृतां दृष्टिमनो-

श्रैः। वीथीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाम् ॥ ८ ॥ नाना-मृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम्। अशोकवनिकामेव प्रावि-शत् सन्ततद्रुमाम् ॥ ९ ॥ अङ्गनाः शतमात्रन्तु तं व्रजन्तमनु-व्रजन्। महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः ॥१०॥ दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः। वालव्यजनहस्ताश्च ताल-वृन्तानि चापराः ॥ ११ ॥ काञ्चनैश्चैव भृङ्गारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः। मण्डलाग्रा वृषीश्चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥ काचिद्रत्न-मयीं पात्रीं पूर्णां पानस्य भ्राजतीम्। दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥ १३ ॥ राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्ण-शशिप्रभम्। सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४ ॥ निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमस्त्रियः। अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५ ॥ व्याविद्धहारकेयूराः समा-मृदितवर्णकाः। समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा ॥१६॥ घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः। स्वेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः समाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७ ॥ प्रयान्तं नैरृतपतिं नार्यो मदिर-लोचनाः। बहुमानाच्च कामाच्च प्रियभार्यास्तमन्वयुः ॥ १८ ॥ स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः। सीतासक्तमना मन्दो मन्दाञ्चितगतिर्बभौ ॥ १९ ॥ ततः काञ्चीनिनादञ्च नूपु-राणाञ्च निस्वनम्। शुश्राव परमस्त्रीणां कपिर्मारुतनन्दनः ॥२०॥ तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम्। द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २१ ॥ दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासि-तम्। गन्धतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२ ॥ कामदर्प-मदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम्। समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरा-सनम् ॥ २३ ॥ मथितामृतफेनाभमरजोवस्त्रमुत्तमम्। सपुष्प-मवकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४ ॥ तं पत्रविटपे लीनः पत्र-पुष्पशताटतः। समीपमुपसंक्रान्तं विज्ञातुमुपचक्रमे ॥ २५ ॥

अवेक्षमाणस्तु तदा ददर्श कपिकुञ्जरः। रूपयौवनसम्पन्ना रावणस्य वरस्त्रियः॥ २६॥ ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः। तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम्॥ २७॥ क्षीवो विचित्राभरणः शंकुकर्णो महाबलः। तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः॥ २८॥ वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः। तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तम्महाकपिः॥ २९॥ रावणोऽयं महाबाहुरिति सञ्चिन्त्य वानरः। सोयमेव पुरा शेते पुरमध्ये गृहोत्तमे। अवप्लुतो महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः॥ ३०॥ स तथाप्युग्रतेजाः स निर्धूतस्तस्य तेजसा। पत्रे गुह्यान्तरे सक्तो मतिमान् संवृतोऽभवत्॥ ३१॥ स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम्। दिदृक्षुरसितापाङ्गीमुपावर्तत रावणः॥ ३२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे

अष्टादशः सर्गः।

—०:०—

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता। रूपयौवनसम्पन्नं भूषणोत्तमभूषितम्॥ १॥ ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम्। प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा॥ २॥ ऊरुभ्यामुदरं छाद्य बाहुभ्यां च पयोधरौ। उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी॥ ३॥ दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः। ददर्श दीनां दुःखार्त्तां नावं सन्नामिवार्णवे॥ ४॥ असंवृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम्। छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः॥ ५॥ मलमण्डनदिग्धाङ्गीं मण्डनार्हाममण्डनाम्। मृणालीपङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च॥ ६॥ समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः। सङ्कल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः॥ ७॥ शुष्यन्तीं रुदतीमेकां

ध्यानशोकपरायणाम्। दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥ चेष्टमानामथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव। धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीन्धूमकेतुना ॥ ९ ॥ वृत्तशीले कुले जातां आचारवति धार्मिके। पुनःसंस्कारमापन्नाञ्जातामिव च दुष्कुले ॥ १० ॥ सन्नामिव महाकीर्त्तिं श्रद्धामिव विमानिताम्। प्रज्ञामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ ११ ॥ आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव। दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव ॥ १२ ॥ पौर्णमासीमिव निशां तमोग्रस्तेन्दुमण्डलाम्। पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूराञ्चमूमिव ॥ १३ ॥ प्रभामिव तमोध्वस्तां उपक्षीणामिवापगाम्। वेदीमिव परामिष्टां शान्तामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम्। हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १५ ॥ पतिशोकातुरां शुष्कान्नदीम्विस्रावितामिव। परया मृजया हीनां कृष्णपक्षे निशामिव ॥ १६ ॥ सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम्। तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १७ ॥ गृहीतां ताड़ितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम्। निश्वसन्तीं सुदुःखार्त्तां गजराजवधूमिव ॥ १८ ॥ एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः। नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ १९ ॥ उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च। परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥ २० ॥ आयाचमानां दुःखार्त्तां प्राञ्जलिं देवतामिव। भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २१ ॥ समीक्षमाणां रुदतीमनन्दितां सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम्। अनुव्रतां रामम् अतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
एकोनविंशः सर्गः।

—०:०—

स तां परिवृतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम्। साकारै-
र्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥ मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूह-
माना स्तनोदरम्। अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि
॥ २ ॥ कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये। सर्वाङ्ग-
गुणसम्पन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥ नेह केचिन्मनुष्या वा राक्षसाः
कामरूपिणः। व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥
स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वदैव न संशयः। गमनं वा परस्त्रीणां
हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥ एवं चैवमकामां त्वां न च स्प्रक्ष्यामि
मैथिलि। कामं कामः शरीरे मे यथा कामं प्रवर्त्ततां ॥ ६ ॥
देवि नेह भयं कार्य्यं मयि विश्वसिहि प्रिये। प्रणयस्व च तत्त्वेन
मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७ ॥ एकवेणी अधःशय्या ध्यानं मलिन-
मम्बरम्। अस्थानेप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥ विचि-
त्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च। विविधानि च वासांसि
दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥ महार्हाणि च यानानि शयना-
न्यासनानि च। गीतं नृत्यञ्च वाद्यञ्च लभ मां प्राप्य मैथिलि
॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमसि मैवम्भूः कुरु गात्रेषु भूषणम्। मां प्राप्य
हि कथं वा स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११ ॥ इदं ते चारुसञ्जातं
यौवनं ह्यतिवर्त्तते। यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः स्रोतस्विनामिव
॥ १२ ॥ त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्त्ता स विश्वकृत्। न हि
रूपोपमा ह्यन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३ ॥ त्वां समासाद्य
वैदेहि रूपयौवनशालिनीम्। कः पुनर्नातिवर्त्तेत साक्षादपि
पितामहः ॥ १४ ॥ यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने।
तस्मिंस्तस्मिन् पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥ भव मैथिलि
भार्य्या मे मोहमेतं विसर्जय। बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां ममाग्र-
महिषी भव ॥ १६ ॥ लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि
मे। तानि ते भीरु सर्वाणि राज्यञ्चैव ददामि ते ॥ १७ ॥

विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम्। जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥ नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत्। पश्य मे सुमहद्वीर्य्यं अप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९ ॥ असकृत् संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः। अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥ इच्छ मां क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम्। सुप्रभाण्यवसज्जन्तां तवाङ्गे भूषणानि हि ॥ २१ ॥ साधु पश्यामि ते रूपं सुयुक्तं प्रतिकर्मणा। प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ २२ ॥ भुंक्ष्व भोगान्यथाकामं पिव भीरु रमस्व च। यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ २३ ॥ ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च। मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव ॥ २४ ॥ ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशस्विनि। किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवासिना ॥ २५ ॥ निःक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः। व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥ न हि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलप्स्यते। पुरोवलाकैरसितैर्मेघज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७ ॥ न चापि मम हस्तात् त्वां प्राप्नुमर्हति राघवः। हिरण्यकशिपुः कीर्त्तिमिन्द्रहस्तगतामिव ॥ २८ ॥ चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि। मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९ ॥ क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम्। त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥ अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः। यावन्त्यो मम सर्वासामैश्वर्य्यं कुरु जानकि ॥ ३१ ॥ मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवरस्त्रियः। तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥ यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च। तानि लोकांश्च सुश्रोणि मया भुंक्ष्व यथासुखम् ॥ ३३ ॥ न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः। न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४ ॥

पिव विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान् धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च। मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३५ ॥ कुसुमिततरुजालसन्ततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि। कनकविमलहारभूषिताङ्गि विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
विंशः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः। आर्त्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥ १ ॥ दुःखार्त्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी। चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥ २ ॥ तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता। निवर्त्तय मनो मत्तः स्वजने क्रीयतां मनः ॥ ३ ॥ न मां प्रार्थयितुं युक्तस्त्वं सिद्धिमिव पापकृत्। अकार्य्यं न मया कार्य्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ ४ ॥ कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया। एवमुक्ता तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी ॥ ५ ॥ रावणं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत्। नाहमौपयिकी भार्य्या परभार्य्या सती तव ॥ ६ ॥ साधु धर्ममवेक्षस्व साधु साधु व्रतं चर। यथा तव तथान्येषां रक्ष्या दारा निशाचर ॥ ७ ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम्। अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चलितेन्द्रियम्। नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥ इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्त्तसे। यथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥ वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः। राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम्। समृद्धा विनिनश्यन्ति

राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥ तथैव त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसंकुला। अपराधात्तवैकस्य न चिराद्विनशिष्यति ॥ १२ ॥ स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः। अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३ ॥ एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः। दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिता ॥१४॥ शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा। अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा ॥ १५ ॥ उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम्। कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥ अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च धरापतेः। व्रतस्नातस्य विद्येव विप्रस्य विदितात्मनः ॥ १७ ॥ साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम्। वने वाशितया सार्द्धं करिण्येव गजाधिपम् ॥१८॥ मित्रमौपयिकं कर्त्तुं रामः स्थानं परीप्सता। बधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ १९ ॥ विदितः सवधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः। तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २० ॥ प्रसादयस्व तं चैनं शरणागतवत्सलम्। मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ एवं हि ते भवेत् स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे। अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो परां प्राप्स्यसि चापदम् ॥२२॥ वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम्। त्वद्विधन्तु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥ रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम्। शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव ॥ २४ ॥ इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः। इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः ॥ २५ ॥ रक्षांसि निहनिष्यन्तः पुर्य्यामस्यां न संशयः। असम्पातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्रमहासर्पान् स रामगरुड़ो महान्। उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥ अपनेष्यति मां भर्त्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः। असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥२८॥

जनस्थाने हतस्थाने निहते राक्षसां बले। अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥ आश्रमं तत्तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः। गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाधम ॥ ३० ॥ न हि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया। शक्यं सन्दर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥ तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम्। वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य विग्रहे ॥ ३२ ॥ क्षिप्रं तव सनाथो मे रामः सौमित्रिणा सह। तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३ ॥ गिरिं कुवेरस्य गतोऽथवालयं सभाङ्गतो वा वरुणस्य राज्ञः। असंशयं दाशरथेर्विमोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
एकविंशः सर्गः।

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः। प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥ यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा। यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा ॥ २ ॥ सन्नियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः। द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥ ३ ॥ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल निबध्यते। जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥ एतस्मात् कारणान्न त्वां घातयामि वरानने। वधार्हामवमानार्हां मिथ्याप्रव्रजने रताम् ॥ ५ ॥ परुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम्। तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः। क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥ द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः। ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि

॥ ८ ॥ द्वाभ्यामूर्द्धन्तु मासाभ्यां भर्त्तारं मामनिच्छतीम्। मम त्वां प्रातराशार्थे सूदाः छेत्स्यन्ति खण्डशः ॥ ९ ॥ तां भर्त्स्यमानां संप्रेच्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम्। देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः १० ॥ ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वक्त्रैस्तथापराः। सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ॥ ११ ॥ ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम्। उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥ नूनं न ते जनः कश्चिदस्मिन्निःश्रेयसि स्थितः। निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् ॥ १३ ॥ मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः। त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः ॥ १४ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्य्यामभिततेजसः। उक्तवानसि यत् पापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितौ वने। तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत् स्मृतः ॥ १६ ॥ स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे। चक्षुषो विषयं तस्य न यावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥ इमे ते नयने क्रूरे विकृते कृष्णपिङ्गले। क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य्य निरीक्षतः ॥ १८ ॥ तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च। कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप शीर्य्यति ॥ १९ ॥ असन्देशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात्। न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा ॥ २० ॥ नापहर्त्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः। विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥ शूरेण धनदभ्राता बलैः समुदितेन च। अपोह्य रामं कस्माद्धि दारचौर्य्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः। विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३ ॥ नीलजीमूतसङ्काशो महाभुजशिरोधरः। सिंहसत्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वोग्रलोचनः ॥ २४ ॥ चलाग्रमुकुटः प्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः। रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः ॥ २५ ॥ श्रोणिसूत्रेण महता

मेचकेन सुसंवृतः । अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥२६॥
ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचल-
सङ्काशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २७ ॥ तरुणादित्यवर्णाभ्यां
कुण्डलाभ्यां विभूषितः । रक्तपल्लवपुष्पाभ्यां अशोकाभ्यामिवाचलः
॥ २८ ॥ स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्त्तिमान् । श्मशान-
चैत्यप्रतिमो भूषितोपि भयङ्करः ॥ २९ ॥ अवेक्षमाणो वैदेहीं
कोपसंरक्तलोचनः । उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन्
॥ ३० ॥ अनयेनाभिसम्पन्नमर्थहीनमनुव्रते । नाशयाम्यहमद्य त्वां
सूर्य्यः सन्ध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः
शत्रुरावणः । सन्ददर्श ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥
एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा । गोकर्णीं हस्तिकर्णीञ्च
लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥ हस्तिपद्याश्वपद्यौ च गोपदीं
पादचूलिकाम् । एकाक्षीमेकपादीञ्च पृथुपादीमपादिकाम् ॥३४॥
अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् । अतिमात्रास्यनेत्राञ्च
दीर्घजिह्वानखामपि ॥ ३५ ॥ अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं
शूकरीमुखीम् । यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ॥३६॥
तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य वा । प्रतिलोमानुलोमैश्च
सामदानादिभेदनैः ॥ ३७ ॥ आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यम-
नेन च । इति प्रति समादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥
काममन्युपरीतात्मा जानकीं प्रतिगर्जत । उपगम्य ततः क्षिप्रं
राक्षसी धान्यमालिनी ॥ ३९ ॥ परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचन-
मब्रवीत् । मया क्रीड़ महाराज सीतया किं तवानया ॥ ४० ॥
विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर । नूनमस्या महाराज न
देवा भोगसत्तमान् ॥ ४१ ॥ विदधत्यमरश्रेष्ठास्तव बाहुबला-
र्जितान् । अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते । इच्छतीं
कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ४२ ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या

समुत्क्षिप्तस्ततो बली। प्रहस्तमेघसङ्काशो राक्षसः सन्न्यवर्त्तत ॥ ४३ ॥ प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम्। ज्वलद्भास्करसङ्काशं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥ देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च तास्ततः। परिवार्य्य दशग्रीवं प्रविशुस्ता गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥ स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः। विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश रावणः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
द्वाविंशः सर्गः।

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः। सन्दिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह ॥ १ ॥ निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते। राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः। परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥ पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः। दशग्रीवस्य भार्य्या त्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥ ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्। आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥ प्रजापतीनां षण्णान्तु चतुर्थो यः प्रजापतिः। मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६ ॥ पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः। नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७ ॥ तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः। तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्य्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥ मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किं नानुमन्यसे। ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ विवृत्य नयने कोपात् मार्जारसदृशेक्षणा। येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जितः।

तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्य्या भवितुमर्हसि ॥ १० ॥ वीर्य्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः। बलिनो वीर्य्ययुक्तस्य भार्य्या त्वं किं न लिप्ससे ॥ ११ ॥ प्रियां बहुमतां भार्य्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः। सर्व्वासाञ्च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १२ ॥ समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम्। अन्तःपुरं तदुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥ अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्। असकृद्भीमवीर्य्येण नानागन्धर्वदानवाः। निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १४ ॥ तस्य सर्व्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः। किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्य्यात्वे नेच्छसेऽधमे ॥ १५ ॥ ततस्तां दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्। यस्य सूर्य्यो न तपति भीतो यस्य स मारुतः। न वाति स्मायतापाङ्गि किन्त्वं तस्य न तिष्ठसे ॥ १६ ॥ पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात्। शैलाः सुस्रुवुः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥ १७ ॥ तस्य नैरृतराजस्य राजराजस्य भामिनि। किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्य्यार्थे रावणस्य हि ॥ १८ ॥ साधु ते तत्वतो देवि कथितं साधु भामिनि। गृहाण सुस्मिते वाक्यं अन्यथा न भविष्यसि ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
त्रयोविंशः सर्गः।

ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विकृताननाः। परुषं परुषानर्हामूचुस्तद्वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥ किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्व्वभूतमनोहरे। महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे ॥ २ ॥ मानुषे मानुषस्यैव भार्य्या त्वं बहु मन्यसे। प्रत्याहर मनो रामान्नैवं जातु भविष्यति ॥ ३ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम्।

भर्त्तारमुपसङ्गम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥ मानुषी मानुषन्तन्तु राममिच्छसि शोभने । राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्लवं त्वमनिन्दिते ॥ ५ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरथ सङ्गताः । नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्य्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥ दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्त्ता स मे गुरुः । तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्य्यं सुवर्च्चला ॥ ९ ॥ यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति । अरुन्धती वशिष्ठञ्च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥ लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा । सावित्री सत्यवन्तञ्च कपिलं श्रीमती यथा । सौदासं मदयन्ती च केशिनी सगरं यथा ॥ ११ ॥ नैषधं दमयन्ती च भैमी पतिमनुव्रता । तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । भर्त्सयन्तिस्म परुषैर्वाक्यैरावणचोदिताः ॥ १३ ॥ अवलीनः स निर्वाक्यो हनूमान् शिंशपाद्रुमे । सीतां सन्तर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत् कपिः ॥ १४ ॥ तामभिक्रम्य संरब्धा वेपमानां समन्ततः । भृशं स लिलिहुर्दीप्तान् प्रलम्बान्दशनच्छदान् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् । नेयमर्हति भर्त्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥ सा भर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वराङ्गना । सा बाष्पमपमार्जन्ती शिंशपान्तमुपागमत् ॥ १७ ॥ ततस्तां शिंशपां सीता राक्षसीभिः समावृता । अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता ॥ १८ ॥ तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरवासिनीम् । भर्त्सयाञ्चक्रिरे भीमा राक्षस्यस्ताः समन्ततः ॥ १९ ॥ ततस्तु विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना । अब्रवीत् कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥ सीते पर्य्याप्त-

मेतावद्भर्त्तुः स्नेहः प्रदर्शितः। सर्व्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥ परितुष्टास्मि भद्रन्ते मानुषस्ते कृतो विधिः। ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि ॥ २२ ॥ रावणं भज भर्त्तारं भर्त्तारं सर्व्वरक्षसाम्। विक्रान्तमापतन्तञ्च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥ दक्षिणं त्यागशीलञ्च सर्व्वस्य प्रियवादिनम्। मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ २४ ॥ दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता। अद्यप्रभृति लोकानां सर्व्वेषामीश्वरी भव ॥ २५ ॥ अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने। किन्ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा ॥ २६ ॥ एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि। अस्मिन्मुहूर्त्ते सर्व्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥ अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा। अब्रवीत् कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य तर्ज्जती ॥ २८ ॥ बह्वन्यप्रतिरूपाणि वचनानि सुदुर्मते। अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९ ॥ न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्कृतम्। आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् ॥३०॥ रावणान्तःपुरे घोरे प्रविष्टा चासि मैथिलि। रावणस्य गृहे रुद्धा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता ॥ ३१ ॥ न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात् पुरन्दरः। कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ॥ ३२ ॥ अलमश्रुनिपातेन त्यज शोकमनर्थकम्। भज प्रीतिं प्रहर्षञ्च त्यजतां नित्यदैन्यताम् ॥ ३३ ॥ सीते राक्षसराजेन परिक्रीड़ यथासुखम्। जानीमहे यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् ॥ ३४ ॥ यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत् सुखमवाप्नुहि। उद्यानानि च रम्याणि पर्व्वतोपवनानि च ॥ ३५ ॥ सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे। स्त्रीसहस्राणि ते देवि वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि ॥३६॥ रावणं भज भर्त्तारं भर्त्तारं सर्व्वरक्षसाम्। उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ॥ ३७ ॥ यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथा-

वत् करिष्यसि। ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रूरदर्शना ॥३८॥ भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत्। इमां हरिणशावाक्षीं त्रासोत्कम्पपयोधराम् ॥ ३९ ॥ रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौहृदो मे महानयम्। यकृत्प्लीहमहत्क्रोड़ं हृदयञ्च सबन्धनम् ॥ ४० ॥ गात्राण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः। ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ कण्ठमस्या नृशंसायाः पीड़यामः किमास्यते। निवेद्यतां ततो राज्ञो मानुषी सा मृतेति च ॥ ४२ ॥ नात्र कश्चिच्च सन्देहः खादतेति स वक्ष्यति। ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥४३॥ विशस्येमां ततः सर्वान् समान् कुरुत पिण्डकान्। विभजामस्ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ॥ ४४ ॥ पेयमानीयतां क्षिप्रं माल्यञ्च विविधं बहु। ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४५ ॥ अजामुख्या यदुक्तं वै तदेव मम रोचते। सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशनी ॥ ४६ ॥ मानुषं मांसमास्वाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम्। एवं निर्भर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा। राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धैर्य्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः।

—*:*—

अथ तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु। राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी। उवाच परमत्रस्ता वाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्य्या भवितुमर्हति। कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥ सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा। न शर्म लेभे शोकार्त्ता रावणेन च भर्त्सिता ॥४॥

वेपतेस्माधिकं सीता विशन्ती वाङ्गमात्मनः। वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता ॥५॥ सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालंव्य पुष्पिताम्। चिन्तयामास शोकेन भर्त्तारं भग्नमानसा ॥ ६ ॥ सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः। चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति ॥ ७ ॥ सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा। राक्षसीनां भयाक्रान्ता विवर्णवदनाभवत् ॥ ८ ॥ तस्याः सा दीर्घबहुला वेपन्त्याः सीतया तदा। ददृशे कम्पिता वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९ ॥ सा निश्वसन्ती शोकार्त्ता शोकोपहतचेतना। आर्त्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप च ॥ १० ॥ हा रामेति च दुःखार्त्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च। हा श्वश्रु मम कौशल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥ लोकप्रवादः सत्योयं पण्डितैः समुदाहृतः। अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥ यत्राहमाभिः क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता। जीवामि हीना रामेण मुहूर्त्तमपि दुःखिता ॥१३॥ एषाल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत्। समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥ भर्त्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता। सीदामि खलु शोकेन कूलन्तोयहतं यथा ॥ १५ ॥ तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम्। धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥ सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना। तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवनम् ॥१७॥ कीदृशं तु महापापं मया देहान्तरे कृतम्। येनेदं प्राप्यते घोरं महत् दुःखं सुदारुणम् ॥ १८ ॥ जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महतावृता। राक्षसीभिश्च रक्षन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥१९॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम्। न शक्यं यत् परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः।

प्रसक्ताश्रुमुखी त्वेवं ब्रुवन्ती जनकात्मजा। अधोगतमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती। उपावृत्ता किशोरीव विचेष्टन्ती महीतले ॥ २ ॥ राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा। रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ॥ ३ ॥ राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना च दारुणम्। चिन्तयन्ती सुदुःखार्त्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ न हि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः। वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥ अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम्। हृदयं मम येनेदं न दुःखेन विशीर्य्यते ॥ ६ ॥ धिङ्मामनार्य्यामसतीं याहं तेन विनाकृता। मुहूर्त्तमपि जीवामि जीवितं पापजीविका ॥ ७ ॥ चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम्। रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ॥ ८ ॥ प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम्। यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ ९ ॥ छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्ता वाग्नौ प्रदीपिता। रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥ १० ॥ ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः। सद्वृत्तो निरनुक्रोशो शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ११ ॥ राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश। एकेनैव निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १२ ॥ निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्य्येण रक्षसा। समर्थः खलु मे भर्त्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥ १३ ॥ विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुङ्गवः। रणे रामेण निहतः स मां नाभ्यवपद्यते ॥ १४ ॥ कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा। न तु राघवबाणानां गतिरोधो भविष्यति ॥१५॥ किं तु तत् कारणं येन रामो दृढपराक्रमः। रक्षसापहृतां भार्य्यामिष्टां यो नाभिपद्यते ॥ १६ ॥ इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः। जानन्नपि स तेजस्वी धर्षणां मर्षयिष्यति ॥ १७ ॥ हृतेति मां

योधिगत्य राघवाय निवेदयेत्। गृध्रराजोपि स रणे रावणेन निपातितः॥ १८॥ कृतं कर्म महत् तेन मां तदाभ्यवपद्यता। तिष्ठता रावणवधे वृद्धेनापि जटायुषा॥ १९॥ यदि मामिह जानीयाद्वर्त्तमानां हि राघवः। अद्य वाणैरभिक्रुद्धः कुर्य्याल्लोकमराक्षसम्॥ २०॥ निर्दहेच्च पुरीं लङ्कां निर्दहेच्च महोदधिम्। रावणस्य च नीचस्य कीर्त्तिं नाम च नाशयेत्॥ २१॥ ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे। यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः॥ २२॥ अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्य्याद्रामः सलक्ष्मणः। न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्त्तमपि जीवति॥ २३॥ चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलमण्डिता। अचिरेणैव कालेन श्मशानसदृशी भवेत्॥ २४॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येनं मनोरथम्। दुष्प्रस्थानोयमाभाति सर्व्वेषां वो विपर्य्ययः॥ २५॥ यादृशानि तु दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि तु। अचिरेणैव कालेन भविष्यति हतप्रभा॥ २६॥ नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधिपे। शोषमेष्यति दुर्द्धर्षा प्रमदा विधवा यथा॥ २७॥ पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टभर्त्तृसराक्षसा। भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्त्री यथाङ्गना॥ २८॥ नूनं राक्षसकन्यानां रुदतीनां गृहे गृहे। श्रोष्यामि नचिरादेव दुःखार्त्तानामिव ध्वनिम्॥ २९॥ सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुङ्गवा। भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः॥ ३०॥ यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः। जानीयाद्वर्त्तमानां मां राक्षसस्य निवेशने॥ ३१॥ अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे। समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोयमागतः॥ ३२॥ स च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुष्टेन वर्त्तते। अकार्य्यं येन जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः॥ ३३॥ अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम्। नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः॥ ३४॥

ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति। साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम्॥ ३५॥ यदि कश्चित् प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह। क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना॥ ३६॥ रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्तीं सुदुःखिताम्। नाजानाज्जीवतीं रामः स मां भरतपूर्वजः॥ ३७॥ जानन्तौ तौ न कुर्य्यातां नोर्व्व्यां हि परिमार्गणम्। नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः॥ ३८॥ देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले। धन्या देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः॥ ३९॥ मम पश्यन्ति ये वीरं रामं राजीवलोचनम्॥ ४०॥ अथवा न हि तस्यार्थो धर्म्मकामस्य धीमतः। मया रामस्य राजर्षेर्भार्य्यया परमात्मनः॥ ४१॥ दृश्यमाने भवेत् प्रीतिः सौहृदं नास्त्यदृश्यतः। नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति॥ ४२॥ किं वा मय्यगुणाः केचित् किम्वा भाग्यक्षयो हि मे। या हि सीता वरार्हेण हीना रामेण भामिनी॥ ४३॥ श्रेयो मे जीवितान् मर्त्तुं विहीनाया ममात्मनः। रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिवर्हणात्॥ ४४॥ अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशनौ। भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ वनगोचरौ॥ ४५॥ अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना। छद्मना घातितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ ४६॥ साहमेवंविधे काले मर्त्तुमिच्छामि सर्व्वतः। न च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुःखेऽतिवर्त्तति॥ ४७॥ धन्याः खलु महात्मानो मुनयः सत्यसम्मताः। जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये॥ ४८॥ प्रियान्न सम्भवेत् दुःखं अप्रियादधिकं भवेत्। ताभ्यां हि ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम्॥ ४९॥ साहं त्यक्ता प्रियेणेव रामेण विदितात्मना। प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम्॥ ५०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः।

इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । काश्चि-
ज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः ॥ १ ॥ ततः सीतामुपा-
गम्य राक्षसो भीमदर्शनाः । पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथा-
ब्रुवन् ॥ २ ॥ अद्येदानीं तवानार्य्ये सीते पापविनिश्चये । राक्षस्यो
भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥ सीतां ताभिरनार्य्याभि-
र्दृष्ट्वा सन्तर्जितां तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्र-
वीत् ॥ ४ ॥ आत्मानं खादतानार्य्या न सीतां भक्षयिष्यथ ।
जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ५ ॥ स्वप्नो ह्यद्य मया
दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः । राक्षसानामभावाय भर्त्तुरस्या
भवाय च ॥ ६ ॥ एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।
सर्वा एवाब्रुवन् भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥ ७ ॥ कथयस्व
त्वया दृष्टः स्वप्नोयं कीदृशो निशि । तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्ष-
सीनां मुखोद्गतम् ॥ ८ ॥ उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रि-
तम् । गजदन्तमयीं दिव्यां शिविकामन्तरिक्षगाम् ॥ ९ ॥ युक्तां
वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः । शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्म-
णेन समागतः ॥ १० ॥ स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरा-
वृता । सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता ॥ ११ ॥ रामेण
सङ्गता सीता भास्करेण प्रभा यथा । राघवश्च पुनर्दृष्टश्चतुर्दन्तं
महागजम् ॥ १२ ॥ आरूढः शैलसङ्काशं चकास सहलक्ष्मणः ।
ततस्तु सूर्य्यसङ्काशौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ १३ ॥ शुक्लमाल्या-
म्बरधरौ जानकीं पर्य्युपस्थितौ । ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाश-
स्थस्य दन्तिनः ॥ १४ ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्ध-
माश्रिता । भर्त्तुरङ्कात् समुत्पत्य ततः कमललोचना ॥ १५ ॥
चन्द्रसूर्य्यौ मया दृष्टौ पाणिभ्यां परिमार्जती । ततस्ताभ्यां कुमा-
राभ्यामास्थितः स गजोत्तमः ॥ १६ ॥ सीतया च विशालाक्ष्या
लङ्काया उपरिस्थितः । पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम्

॥ १७ ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः। ततोऽन्यत्र
मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा
सीतया सह वीर्य्यवान्। आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्य्य-
सन्निभम् ॥ १९ ॥ उत्तरां दिशमालोच्य प्रस्थितः पुरुषोत्तमः।
रावणश्च मया दृष्टो मुण्डस्तैलसमुक्षितः ॥ २० ॥ रक्तवासाः
पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः। विमानात् पुष्पकादद्य रावणः
पतितः क्षितौ ॥ २१ ॥ कृष्यमाणः स्त्रिया मुण्डो दृष्टः कृष्णा-
म्बरः पुनः। रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ २२ ॥ पिबं-
स्तैलं हसन्नृत्यन् भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः। गर्द्दभेन ययौ शीघ्रं
दक्षिणां दिशमाश्रितः ॥ २३ ॥ पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसे-
श्वरः। पतितोऽवाक्शिरा भूमौ गर्द्दभाद्भयमोहितः ॥ २४ ॥
सहसोत्थाय संभ्रान्तो भयार्त्तो भयविह्वलः। उन्मत्तरूपो दिग्-
वासा दुर्वाक्यं प्रलपन् बहु ॥ २५ ॥ दुर्गन्धदुःसहं घोरं तिमिरं
नरकोपमम्। मलपङ्कं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २६ ॥
प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टो कर्द्दमं ह्रदम्। कण्ठे बध्वा दश-
ग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ २७ ॥ काली कर्द्दमलिप्ताङ्गी दिशं
याम्यां प्रकर्षति। एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो महाबलः ॥२८॥
रावणस्य सुताः सर्व्वे मुण्डास्तैलसमुक्षिताः। वराहेण दशग्रीवः
शिशुमारेण चेन्द्रजित् ॥ २९ ॥ उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयाता
दक्षिणां दिशम्। एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः।
चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ ३० ॥ समाजश्च महान्
वृत्तो गीतवादित्रनिस्वनः। पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्त-
वाससाम् ॥ ३१ ॥ लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा।
सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ३२ ॥ पीत्वा तैलं
प्रमत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः। लङ्कायां भस्मरूक्षायां सर्व्वा
राक्षसयोषितः ॥ ३३ ॥ कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्व्वे राक्षसपुङ्गवाः।

यक्षां निवसनं रक्तं प्रविष्टा गोमयं ह्रदम॥ ३४॥ अपगच्छत पश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः। घातयेत्परमामर्षी युष्मान् सार्द्धं हि राक्षसैः॥ ३५॥ प्रियां बहुमतां भार्य्यां वनवासमनुव्रताम्। भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः॥ ३६॥ तदलं क्रूरवाक्यैश्च सान्त्वमेवाभिधीयताम्। अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते॥ ३७॥ यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते। सा दुःखैर्बहुभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम्॥ ३८॥ भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया। राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम्॥ ३९॥ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिलि जनकात्मजा। अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात्॥४०॥ अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्षये। विरूपमपि चाङ्गेषु न सूक्ष्ममपि लक्षणम्॥ ४१॥ छायावैगुण्यमात्रन्तु शङ्के दुःखमुपस्थितम्। अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम्॥४२॥ अर्थसिद्धिन्तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम्। राक्षसेन्द्रविनाशञ्च विजयं राघवस्य च॥ ४३॥ निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत् प्रियम्। दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम्॥ ४४॥ ईषच्च हृषितो वा स्यात् दक्षिणायास्त्वदक्षिणः। अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते॥ ४५॥ करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः। वेपन् कथयतीवास्या राघवं पुरतः स्थितम्॥ ४६॥ पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी। सुखागतां वाचमुदीरयानः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः॥ ४७॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्त्तुर्विजयहर्षिता। अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः॥४८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे सप्तविंशः सर्गः।

स राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्त्ता। सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ १ ॥ सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च। कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥२॥ सत्यं वतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः। यत्राह-मेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि यस्मात् क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥ सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे। विदी-र्य्यते यन्न सहस्रधाद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४ ॥ नैवास्ति नूनं मम दोषमत्र बध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य। भावं न चास्याह-मनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥ तस्मिन्ननाग-च्छति लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः। नूनं ममाङ्गा-न्यचिरादनार्य्यः शरैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ॥ ६ ॥ दुःखं वतेदं ननु दुःखिताया मासौ चिरायाभिगमिष्यतो द्वौ। बद्धस्य बध्यस्य यथा निशान्ते राजोपरोधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥ हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्यः। एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥ तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ। नूनं विशस्तौ मम कारणात् तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥९॥ नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम्। यत्रार्य्य-पुत्रौ विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १० ॥ हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र। हा जीव-लोकस्य हितः प्रियस्य बध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥ अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे। पति-व्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२ ॥ मोघं हि धर्मश्चरितो मयायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थकम्। या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया सङ्गमने निराशा ॥ १३ ॥

पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च। स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिः संरंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥ अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरंविनाशाय निबद्धभावा। मोघं चरित्वाथ तपोव्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्यम् ॥ १५ ॥ संजीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि। विषस्य दाता न तु मेऽस्ति कश्चित् शस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ १६ ॥ इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती। प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥ १७ ॥ शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताथ वेणीग्रथनं गृहीत्वा। उद्बध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १८ ॥ उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री शाखां गृहीत्वा च नगस्य तस्य। तस्यास्तु रामं परिचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वञ्च कुलं शुभाङ्ग्याः ॥ १९ ॥ तस्याः निमित्तानि तदा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके। प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
अष्टाविंशः सर्गः।

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यतीतहर्षां परिदीनमानसाम्। शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपसेविनः ॥ १ ॥ तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्मराज्यावृतं कृष्णविशालशुक्लम्। प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥ भुजश्च चार्वञ्चितवृत्तपीनः परार्ध्यकालागुरुचन्दनार्हः। अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३ ॥ गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीन-

स्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः। प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या
रामं पुरस्तात् स्थितमाचचक्षे ॥ ४ ॥ शुभं पुनर्हेमसमानवर्ण-
मीषद्रजोध्वस्तमिवातुलाक्ष्याः। वासः स्थितायाः शिखराग्र-
दंत्याः किञ्चित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः ॥ ५ ॥ एतैर्निमित्तैर
परैश्च सुभ्रूः सञ्चोदिता प्रागपि साधुसिद्धैः। वातातपक्लान्त-
मिवप्रनष्टं वर्षेण वीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥ तस्याः पुनर्विम्ब
फलोपमोष्ठं स्वक्षिभ्रु केशान्तमरालपक्ष्म। वक्त्रं वभासे सित-
शुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७ ॥ सा वीतशोका
व्यपनीततन्द्रा शान्तज्वरा हर्षविवुद्धसत्वा। अशोभतार्या वदनेन
शुक्ले शितांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः।

हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्वतः। सीतायाः
स्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च गर्जितम् ॥ १ ॥ अवेक्षमाणस्तां
देवीं देवतामिव नन्दने। ततो वहुविधां चिन्तां चिन्तयामास
वानरः ॥ २ ॥ यां कपीनां सहस्राणि वहूनि अयुतानि च।
दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ॥ ३ ॥ चारेण तु
सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता। गूढेन चरता तावदवेक्षित-
मिदं मया ॥ ४ ॥ राक्षसानां विशेषश्च पुरी चेयं निरीक्षिता।
राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५ ॥ यथा तस्या-
प्रमेयस्य सर्वसत्वदयावतः। समाश्वासयितुं भार्यां पति-
दर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६ ॥ अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभा-
ननाम्। अदृष्टदुःखां दुःखस्य नह्यन्तमधिगच्छतीम् ॥ ७ ॥
यदि ह्यहं सतीमेनां शोकोपहतचेतनाम्। अनाश्वास्य गमि-

ष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८ ॥ गतेहि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी। परित्राणमपश्यन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥ यथा च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः । समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमञ्चाभिभाषणम् । कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥ अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया। सर्वथा नास्ति सन्देहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥ रामस्तु यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताब्रवीद्वचः । किमहन्तं प्रतिब्रूयामसम्भाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥ सीतासन्देशरहितं मामितस्त्वरया गतम् । निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रोधतीव्रेण चक्षुषा ॥ १४ ॥ यदि चोद्योगयिष्यामि भर्त्तारं रामकारणात् । व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥ अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामवस्थितः । शनैराश्वासयाम्यद्य सन्तापबहुलामिमाम् ॥ १६ ॥ अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः । वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥ यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् । रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ १८ ॥ अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् । मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥ सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा । रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासमुपैष्यति ॥ २० ॥ ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्य्यान्मनस्विनी । जानाना मां विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥ सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः । नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२ ॥ ततो मां सम्परिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः । वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं महाबलाः ॥ २३ ॥ तं मां शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् । दृष्ट्वा च परिधावन्तं

भवेयुः परिशङ्किताः ॥ २४ ॥ मम रूपञ्च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत्। राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विक्षतस्वराः ॥ २५ ॥ ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि। राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६ ॥ ते शूलशरनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः। आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन्वेगेनोद्वेगकारणात् ॥ २७ ॥ संरुद्धस्तैस्तु परितोविधमे राक्षसं बलम्। शक्नुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥ मां वा गृह्णीयुराप्लुत्य बहवः शीघ्रकारिणः। स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९ ॥ हिंसाभिरुचयोहिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम्। विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥ उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन् राक्षसैः परिवारिते। सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥ विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे। नान्यं पश्यामि रामस्य सहायं कार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः। शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३ ॥ कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम्। न तु शक्ष्याम्यहं प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥ असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते। कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम् ॥ ३५ ॥ एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे। प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्था विरुध्यन्ति देशकालविरोधिताः वैक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते। घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥ न विनश्येत् कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं मम। लङ्घनञ्च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ३९ ॥ कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत च। इति सञ्चिन्त्य हनुमान् चकार मतिमान् मतिम् ॥ ४० ॥ राम-

सक्लिष्टकर्माणं सुवन्नमनु कीर्तयन्। नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतचेतनाम्॥ ४१॥ इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः। शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन्॥ ४२॥ श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन् गिरम्। श्रद्धास्यति यथा सीता तथा सर्वं समादधे॥ ४३॥ इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः। मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान्॥ ४४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे

त्रिंशः सर्गः।

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महामतिः। संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह॥ १॥ राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्। पुण्यशीलो महाकीर्त्तिरिक्ष्वाकूणां महायशाः॥ २॥ अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः। मुख्यश्चेक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवान् लक्ष्मिवर्द्धनः॥ ३॥ पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः। पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी। ४॥ तस्य पुत्रः प्रियोज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः। रामोनाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां॥ ५॥ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता। रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः॥ ६॥ तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः। सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्रजितोवनं॥ ७॥ तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता। राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः॥ ८॥ जनस्थानवधं श्रुत्वा निहतौ खरदूषणौ। ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु॥ ९॥ वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया। स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीता-

मनिन्दिताम्॥ १०॥ आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम्। ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः॥ ११॥ प्रायच्छत् कपिराज्यन्तु सुग्रीवाय महात्मने। सुग्रीवेणाभिसन्दिष्टा हरयः कामरूपिणः॥ १२॥ दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्तः सहस्रशः। अहं सम्पातिवचनाच्छतयोजनमायतम्॥ १३॥ तस्याहेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान् प्लुतः। यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मवतीञ्च ताम्॥ १४॥ अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया। विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानर-पुङ्गवः॥ १५॥ जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता। ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम्। उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशपामन्ववैक्षत॥ १६॥ निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य। स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम। सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती॥ १७॥ सा तिर्यगूर्ध्वञ्च तथा ह्यधस्तात् निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम्। ददर्श पिङ्गाधि-पतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम्॥ १८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीये सुन्दराकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः।

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा। वेष्टितार्जुन वस्त्रं तं विद्युत्सङ्घातपिङ्गलम्॥ १॥ साददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम्। फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरे-क्षणम्॥ २॥ साथ दृष्ट्वा हरिवरं विनीतवदनं स्थितम्। मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमङ्गता॥ ३॥ अहो भीम-मिदं सत्वं वानरस्य दुरासदम्। दुर्निरीक्ष्य मिदं मत्वा पुनरेव सुमोह सा॥ ४॥ विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता।

राम रामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ ५ ॥ रुरोद सहसा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती। साथ दृष्ट्वा हरिवरं विनीतवदुपागतम्। मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ६ ॥ सा वीक्षमाणा पृथुभुग्नवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम्। ददर्श पिङ्गप्रवरं महार्हं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७ ॥ सा तं समीक्ष्यैव भृशं विपन्ना गतासुकल्पेव बभूव सीता। चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य चैवं विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८ ॥ स्वप्नो मयायं विकृतोऽद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः। स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥ स्वप्नोऽपि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीड़िताया:। सुखं हि मे नास्ति यतो विहीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ रामेति रामेति सदैव वुध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव। तस्यानुरूपंच कथां तदर्थामेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ ११ ॥ अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीड़िता तद्गतसर्वभावा। विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥ मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि वुध्यापि वितर्कयामि। किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥ नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयम्भुवे चैव हुताशनाय। अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा ॥ १४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे

द्वात्रिंशः सर्गः।

सोऽवतीर्य्य द्रुमात्तस्माद् विद्रुमप्रतिमाननः। विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च॥ १॥ तामब्रवीन् महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः। शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा॥ २॥ का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनी। द्रुमस्य शाखामालंब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता॥ ३॥ किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजं। पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम्॥ ४॥ सुराणामसुराणाञ्च नागगन्धर्वरक्षसां। यक्षाणां किन्नराणाञ्च का त्वं भवसि शोभने॥ ५॥ का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने। वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे॥ ६॥ किंनु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात्। रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणाधिका॥ ७॥ का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने। कोपाद् वा यदि वा मोहाद् भर्तारमसितेक्षणे। वशिष्टं कोपयित्वा त्वं वासि कल्याण्यरुन्धती॥ ८॥ कोनु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे। अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि॥ ९॥ रोदनादतिनिश्वासाद् भूमिसंस्पर्शनादपि। न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात्॥ १०॥ व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्षये। महिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे मता॥ ११॥ रावणेन जनस्थानाद् बलात् प्रमथिता यदि। सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः॥ १२॥ यथा हि तव वै दैन्यं रूपञ्चाप्रतिमानुषम्। तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम्॥ १३॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्त्तनहर्षिता। उवाच वाक्यं वैदेही हनूमन्तमुपाश्रितम्॥ १४॥ पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः। स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रणाशिनः॥ १५॥ दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः। सीतेति नाम्ना चोक्ताहं भार्या

रामस्य धीमतः॥ १६॥ समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने। भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी॥ १७॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम्। अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे॥ १८॥ तस्मिन् संम्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने। कैकेयी नाम भर्तारमिदं वचनमब्रवीत्॥ १९॥ न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनं। एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते॥ २०॥ यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम। तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः॥ २१॥ स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन्। मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम्॥ २२॥ ततस्तं स्थविरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः। ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन् राज्यमयाचत॥२३॥ स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम्। मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान्।२४॥ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सत्यं ब्रूयान्न चानृतम्। अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः॥ २५॥ स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः। विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत्॥ २६॥ साहन्तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी। न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते॥ २७॥ प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः। पूर्वजस्यानुयात्रार्थे कुशचीरैरलंकृतः॥ २८॥ ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः। प्रविष्टाः स्म पुरा दृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम्॥ २९॥ वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः। रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना।। ३०॥ द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः। ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम्॥ ३१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान् हरिपुङ्गवः। दुःखादुःखाभिभूतायाः सांत्वमुत्तरमब्रवीत्॥ १॥ अहं रामस्य संदेशाद्देवि दूतस्तवागतः। वैदेहि कुशली रामः स त्वां कौशलमब्रवीत्॥ २॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदांवरः। स त्वां दाशरथीरामो देवि कौशलमब्रवीत्॥ ३॥ लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेनुचरः प्रियः। कृतवांछोकसंतप्तः शिरसा तेभिवादनम्॥ ४॥ सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः। प्रतिसंहृष्टसर्वांगी हनूमन्तमथाब्रवीत्॥ ५॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मास्। एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि॥ ६॥ तयोः समागमे तस्मिन् प्रीतिरुत्पादिताद्भुता। परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः॥ ७॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः। सीतायाः शोकतप्तायाः समीपमुपचक्रमे॥ ८॥ यथा यथा समीपं स हनूमानुपसर्पति। तथा तथा तं सा सीता रावणं परिशङ्कते॥ ९॥ अहो धिग्धिक्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे। रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः॥ १०॥ तामशोकस्य शाखां तु विमुक्ता शोककर्शिता। तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत्॥ ११॥ अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम्। सा चैनं भयसंत्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत॥ १२॥ तं दृष्ट्वा वन्दमानञ्च सीता शशिनिभानना। अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा॥ १३॥ मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम्। उत्पादयसि मे भूयः सन्तापं तन्न शोभनम्॥ १४॥ स्वम्परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपवान्। जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः॥ १५॥ उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर। सन्तापयसि मां भूयः सन्तापं तन्न शोभनम्॥१६॥ अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम्। मनसो हि मम प्रीति-

ऽत्यन्मा तव दर्शनात्॥ १७॥ यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते। पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे॥ १८॥ गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर। चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः॥ १९॥ अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेव चिरा हृता। प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम्॥ २०॥ स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम्। पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी॥ २१॥ नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरं। न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम॥ २२॥ किन्नु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वियम्। उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृष्णिका॥ २३॥ अथ वा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः। संबुध्ये चाहमात्मानमिमञ्चापि वनौकसम्॥ २४॥ इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलं। रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम्॥ २५॥ एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा। न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा॥ २६॥ सीताया निश्चितं बुद्ध्वा हनूमान्मारुतात्मजः। श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयन्॥ २७॥ आदित्य इव तेजस्वी लोककांतः शशी यथा। राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा॥ २८॥ विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः। सत्यवादी मधुरवाग् देवो वाचस्पतिर्यथा॥ २९॥ रूपवान् सुभगः श्रीमान् कन्दर्प इव मूर्तिमान्। स्थानक्रोधे प्रहर्त्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः॥ ३०॥ बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः। अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम्॥ ३१॥ शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि तत्फलम्। नचिराद्रावणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान्॥ ३२॥ क्रोधप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः। तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः॥ ३३॥ त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत्।

लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः॥ २४॥ अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत्। रामस्य च सखा देवी सुग्रीवो नाम वानरः॥ २५॥ राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत्। नित्यं स्मरति ते रामः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः॥ ३६॥ दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता। न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणञ्च महारथम्॥ ३७॥ मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवञ्चामितौजसम्। अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान्नाम वानरः॥ ३८॥ प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम्। कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः॥ ३९॥ त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम्। नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि॥ ४०॥ विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धस्व वदतो मम॥४१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
चतुस्त्रिंशः सर्गः।

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात्। उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा॥ १॥ क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम्। वानराणां नराणाञ्च कथमासीत्समागमः॥ २॥ यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च वानर। तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत्॥ ३॥ कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं तस्य च कीदृशम्। कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे॥ ४॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनूमान्मारुतात्मजः। ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥ ५॥ जानन्ती वत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि। भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च॥ ६॥ यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै। लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे॥ ७॥

रामः कमलपत्राक्षः पूर्णचन्द्रनिभाननः। रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूतो जनकात्मजे॥ ८॥ तेजसादित्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः। बृहस्पतिसमो बुध्या यशसा वासवोपमः॥ ९॥ रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता। रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वधर्मस्य परन्तपः॥ १०॥ रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता। मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः॥ ११॥ अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः। साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम्॥ १२॥ राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानामुपासकः। ज्ञानवान् शीलसम्पन्नो विनीतश्च परन्तपः॥ १३॥ यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः। धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः॥ १४॥ विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः। गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः॥ १५॥ दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्। समश्च सुविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः॥ १६॥ त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः। त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः॥ १७॥ त्रिवलीवान् त्र्यवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान्। चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः॥ १८॥ चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्द्रंष्ट्रश्चतुर्गतिः। महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोऽष्टवंशवान्॥ १९॥ दशपद्मो दशबृहत् त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान्। षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः॥ २०॥ सत्यधर्मरतः श्रीमान् संग्रहानुग्रहे रतः। देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः॥ २१॥ भ्राता चास्य च द्वैमात्रः सौमित्रिरमितप्रभः। अनुरागेण रूपेण गुणैश्चापि तथाविधः॥ २२॥ स सुवर्णच्छविः श्रीमान् रामः श्यामो महायशाः। तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनकृतोत्सवौ॥ २३॥ विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नां अस्माभिः सह सङ्गतौ। त्वामेव

मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् ॥ २४ ॥ ददर्श तु मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् । ऋष्यमूकस्य मूले तु बहुपादसंकुले ॥ २५ ॥ भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् । वयस्य हरिराजन्तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् ॥ २६ ॥ परिचर्य्यामहे राज्यात् पूर्वजेनावरोपितम् । ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ॥ २७ ॥ स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ॥ २८ ॥ अभिप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः । ततः स शिखरे तस्मिन्वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ॥ २९ ॥ तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् । तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ॥ ३० ॥ रूपलक्षणसम्पन्नौ कृतांजलिरुपस्थितः । तौ परिज्ञाततत्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ॥ ३१ ॥ पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ । निवेदितौ च तत्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ ३२ ॥ तयोरन्योन्यसंभाषाद्भृशं प्रीतिरजायत । तत्र तौ कीर्तिसम्पन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ ३३ ॥ परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया । तं ततः सांत्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ॥ ३४ ॥ स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तः पुरुतेजसा । ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् । स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ॥ ३६ ॥ तदासीन्निष्प्रभोत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् । ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया ॥ ३७ ॥ यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले । तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ॥ ३८ ॥ संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव । तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ॥ ३९ ॥ स्वनवंत्यवकीर्णानि तस्मिन्विहतचेतसि । तान्यंके दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तदा ॥ ४० ॥ तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् । प्रादीपयद्दाशरथेस्तदा

शोकहृतागतम् ॥ ४१ ॥ शयितश्च चिरन्तेन दुःखार्त्तेन महात्मना। मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छादुत्थापितः पुनः ॥ ४२ ॥ तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः। राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेशयत् ॥ ४३ ॥ स तवादर्शनादार्य्ये राघवः परितप्यते। महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४ ॥ त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम्। तापयन्ति महात्मानं अग्न्यागारमिवाग्नयः ॥ ४५ ॥ तवादर्शनशोकेन राघवः परिचाल्यते। महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६ ॥ काननानि सुरम्याणि नदीप्रस्रवणानि च। चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४७ ॥ स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः। समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥ ४८ ॥ सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा। समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं प्रति ॥ ४९ ॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः। किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः ॥ ५० ॥ ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे। सर्वेषां हरिसंघानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५१ ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत। हनूमन्तञ्च मां देवि तयोर्दूतमुपागतम् ॥ ५२ ॥ स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः स्वानानीय महाकपीन्। त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान् ॥ ५३ ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसः। अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५४ ॥ ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः। चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ ५५ ॥ अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान् वालिसूनुर्महाबलः। प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५६ ॥ तेषां नो विप्रनष्टानां विंध्ये पर्वतसत्तमे। भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७ ॥ ते वयं कार्यनैराश्यात् कालस्यातिक्रमेण

च। भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः॥ ५८॥ विचित्य गिरिदुर्गाणि नदीप्रस्रवणानि च। अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः॥ ५९॥ ततस्तस्य गिरेर्मूर्द्ध्नि वयं प्रायमुपास्महे। दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुङ्गवान्॥ ६०॥ भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः। तव नाशञ्च वैदेहि वालिनश्च तथा वधम्॥ ६१॥ प्रायोपवेशमस्माकं मरणञ्च जटायुषः। तेषां नः स्वामिसन्देशान् निराशानां मुमूर्षताम्॥ ६२॥ कार्य्यहेतोरिवायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान्। गृध्रराजस्य सोदर्य्यः सम्पातिर्नाम गृध्रराट्॥ ६३॥ श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत्। यवीयान् केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः॥ ६४॥ एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्नरोत्तमाः। अङ्गदोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम्॥ ६५॥ रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथार्थतः। जटायोस्तु वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः॥ ६६॥ त्वामाह स वरारोहे वसन्तीं रावणालये। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्पातेः प्रीतिवर्द्धनम्॥ ६७॥ अङ्गदप्रमुखाः सर्वे ततः प्रस्थापिता वयम्। विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तमम्॥ ६८॥ त्वद्दर्शने कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः प्लवङ्गमाः। अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपागताः॥ ६९॥ चिन्तां जग्मुः पुनर्भीमां त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः। अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं दृश्य सीदतः॥ ७०॥ व्यवधूय भयन्तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः। लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला॥ ७१॥ रावणश्च मया दृष्टस्त्वञ्च शोकनिपीड़िता। एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते॥ ७२॥ अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम्। तन्मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम्॥ ७३॥ सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम्। कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृताम्बरः॥ ७४॥ गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणः शुभ-

लक्षणः। तस्य वीर्य्यवतो देवि भर्त्तुस्तव हिते रतः॥ ७५॥
अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह। मयेयमसहायेन चरता
कामरूपिणा॥७६॥ दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा।
दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम्॥ ७७॥ अपनेष्यामि
सन्तापं तवाधिगमशंसनात्। दिष्ट्या हि न मम व्यर्थं सागरस्येह
लङ्घनम्॥ ७८॥ प्राप्स्याम्यहमिदं देवि त्वद्दर्शनकृतं यशः।
राघवश्च महावीर्य्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते॥ ७९॥ सपुत्रवान्धवं
हत्वा रावणं राक्षसाधिपम्। माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणा-
मुत्तमो गिरिः॥ ८०॥ ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केशरी
हरिः। स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः। तीर्थे
नदीपतेः पुण्ये शम्बसादनमुद्धरन्॥ ८१॥ तस्याहं हरिणः क्षेत्रे
जातो वातेन मैथिलि। हनूमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव
कर्मणा॥ ८२॥ विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्त्तुरुक्ता मया गुणाः।
अचिरात्त्वामितो देवि राघवो नयिता ध्रुवम्॥ ८३॥ एवं
विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता। उपपन्नैरभिज्ञानै-
र्दूतं तमधिगच्छति॥ ८४॥ अतुलञ्च गता हर्षं प्रहर्षेण तु
जानकी। नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्माभ्यां मुमोचानन्दजं जलम्॥ ८५॥
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम्। अशोभत विशालाक्ष्या
राहुमुक्त इवोडुराट्॥ ८६॥ हनूमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्य-
थेति सा। अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम्॥ ८७॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि। किं करोमि कथं
वा ते रोचते प्रतियाम्यहम्॥ ८८॥ हतेऽसुरे संयति शम्ब-
सादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात्। ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि
मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः॥ ८९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
पञ्चत्रिंशः सर्गः।

भूय एव महातेजा हनूमान् पवनात्मजः। अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीतां प्रत्ययकारणात्॥ १॥ वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः। रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम्॥२॥ प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना। समाश्वसिहि भद्रन्ते क्षीणदुःखफला ह्यसि॥ ३॥ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्त्तुः करविभूषितम्। भर्त्तारमेव संप्राप्ता जानकी मुदिताभवत्॥ ४॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम्। बभूव हर्षोदग्रं च राहुमुक्त इवोडुराट्॥ ५॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्त्तुः सन्देशहर्षिता। परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम्॥६॥ विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम। येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम्॥ ७॥ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः। विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः॥ ८॥ न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ। यस्य ते नास्ति सन्त्रासो रावणादपि सम्भ्रमः॥ ९॥ अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम्। यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना॥ १०॥ प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम्। पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः॥ ११॥ दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः। लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्द्धनः॥ १२॥ कुशली यदि काकुत्स्थः किं नु सागरमेखलाम्। महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः॥ १३॥ अथवा शक्तिमन्तौ तु सुराणामपि निग्रहे। ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्य्ययः॥ १४॥ कच्चिन्न व्यथते रामः कच्चिन्न परितप्यते। उत्तराणि च कार्य्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः॥ १५॥ कच्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्य्येषु च न मुह्यति। कच्चित् पुरुषकार्य्याणि कुरुते नृपतेः सुतः॥ १६॥ द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते। विजिगीषुः सुहृत् कच्चिन्मित्रेषु च परन्तपः॥ १७॥ कच्चि-

न्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते। कच्चित् कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥ कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः। कच्चित् पुरुषकारं च दैवञ्च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ कच्चिन्न विगतस्नेहो विवासान्मयि राघवः। कच्चिन्मां व्यसनाद्स्मान्मोक्षयिष्यति राघवः ॥ २० ॥ सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः। दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति ॥२१॥ कौशल्यायास्तथा कच्चित् सुमित्रायास्तथैव च। अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित् कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥ मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः। कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥ कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः। ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥२४॥ वानराधिपतिः श्रीमान् सुग्रीवः कच्चिदेष्यति। मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५ ॥ कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः। अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६ ॥ रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण रामेण निहतं रणे। द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥ कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि। मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २८ ॥ धर्मापदेशात्त्यजतः स्वराज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिः। नासीद्व्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चित् स धैर्यं हृदये करोति ॥ २९ ॥ न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा। तावत् ह्यहं दूत जिजीविषेयं यावत् प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥ इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा। श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः। शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचनः। तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव

पुरन्दरः॥ ३३॥ श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः। चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्य्यृक्षगणसंयुताम्॥ ३४॥ विष्टम्भयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम्। करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम्॥ ३५॥ तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवाः सहासुराः। स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि बधिष्यति॥ ३६॥ तवादर्शनजेनार्य्ये शोकेन परिपूरितः। न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः॥ ३७॥ मन्दरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च। मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा दर्दुरेण च॥ ३८॥ यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम्। मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम्॥ ३९॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ। शतक्रतुमिवासीनं नागपृष्ठस्य मूर्धनि॥ ४०॥ न मांसं राघवो भुंक्ते न चैव मधु सेवते। वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम्॥ ४१॥ नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान्। राघवोपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनान्तरात्मना॥ ४२॥ नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः। नान्यं चिन्तयते किञ्चित् स तु कामवशङ्गतः॥ ४३॥ अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः। सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुध्यते॥ ४४॥ दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत् स्त्रीमनोहरम्। बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते॥ ४५॥ स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वमेव सीतेत्यभिभाषमाणः। धृतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः॥ ४६॥ सा रामसङ्कीर्त्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका। शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव॥ ४७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः।

सा सीता वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना। हनुमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥ अमृतं विषसंसृष्टं त्वया वानर भाषितम्। यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २ ॥ ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे। रज्ज्वेव पुरुषं बध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥ विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम। सौमित्रिं मां च रामञ्च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥ शोकस्यास्य कथं पारं राघवोऽधिगमिष्यति। प्लवमानः परिक्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥ राक्षसानां बधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम्। लङ्कामुन्मथितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥ स वाच्यः सन्त्वरस्वेति यावदेव न पूर्य्यते। अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥ वर्त्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम। रावणेन नृशंसेन समयोयं कृतो मम ॥ ८ ॥ विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति। अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत् कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥ मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते। रावणं मार्गते संख्ये मृत्युः कालवशङ्गतम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठा कन्या कला नाम विभीषणसुता कपे। तया ममैतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥ अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान् राक्षसपुङ्गवः। धृतिमाञ्छीलवान् वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥ १२ ॥ रामक्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत्। न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥ १३ ॥ आशंसेयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः। अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १४ ॥ उत्साहः पौरुषं सत्वमानृशंस्यं कृतज्ञता। विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १५ ॥ चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां जघान यः। जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १६ ॥ न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः। अहं तस्यानुभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १७ ॥ शरजालांशुमां-

दूरः कपे रामदिवाकरः । शत्रुरक्षोमयं तोयं उपशोषं नयिष्यति ॥ १८ ॥ इति सञ्जल्पमानां तां रामार्थे शोककर्षिताम् । अश्रुसम्पूर्णवदनामुवाच हनुमान् कपिः ॥ १९ ॥ श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्य्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ २० ॥ अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव स राक्षसात् । अस्मात् दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ २१ ॥ त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा सन्तरिष्यामि सागरम् । शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २२ ॥ अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि । प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः ॥ २३ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् । व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २४ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् । पुरन्दरमिवासीनं नगराजस्य मूर्धनि ॥ २५ ॥ पृष्ठमारोह मे देवि मा विकाङ्क्षस्व शोभने । योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २६ ॥ कथयन्तीव शशिना सङ्गमिष्यसि रोहिणी । मत्पृष्ठमधिरोह त्वं तदाकाशं महार्णवम् ॥ २७ ॥ न हि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने । अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २८ ॥ यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् । यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २९ ॥ मैथिली तु हरिश्रेष्ठात् श्रुत्वा वचनमद्भुतम् । हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥ हनूमन्दूरमध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि । तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप ॥ ३१ ॥ कथं चाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि । सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्त्तुर्मे प्लवगर्षभ ॥ ३२ ॥ सीतायास्तु वचः श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः । चिन्तयामास लक्ष्मीवान्नवं परिभवं कृतम् ॥ ३३ ॥ न मे जानाति सत्त्वस्था प्रभावं वा सितेक्षणा । तस्मात् पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३४ ॥ इति सञ्चिन्त्य हनुमांस्तदा

प्लवगसत्तमः। दर्शयामास सीतायाः स्वरूपमरिमर्दनः॥ ३५॥
स तस्मात् पादपाद्धीमानाप्लुत्य प्लवगर्षभः। ततो वर्द्धितुमारेभे
सीताप्रत्ययकारणात्॥ ३६॥ मेरुमन्दरसङ्काशो बभौ दीप्ता-
नलप्रभः। अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरर्षभः॥ ३७॥
हरिः पर्वतसङ्काशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः। वज्रदंष्ट्रनखो भीमो
वैदेहीमिदमब्रवीत्॥ ३८॥ सपर्वतवनोद्देशां साट्टप्राकारतोर-
णाम्। लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे॥ ३९॥
तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलन्देवि विकाङ्क्षया। विशोकं कुरु वैदेहि
राघवं सहलक्ष्मणम्॥ ४०॥ तं दृष्ट्वाचलसङ्काशमुवाच जनका-
त्मजा। पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम्॥ ४१॥ तव
सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे। वायोरिव गतिश्चापि
तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम्॥ ४२॥ प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तु-
मर्हति। उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरयूथप॥ ४३॥ जानामि
गमने शक्तिं नयने चापि ते मम। अवश्यं संप्रधार्य्याशु कार्य्य-
सिद्धिरिवात्मनः॥ ४४॥ अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मया गन्तुं त्वया
सह। वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव॥ ४५॥ अहमाकाश-
मासक्ता उपर्य्युपरि सागरम्। प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भूयो वेगेन
गच्छतः॥ ४६॥ पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझषाकुले।
भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम्॥ ४७॥ न च शक्ष्ये त्वया
सार्द्धं गन्तुं शत्रुविनाशन। कलत्रवति सन्देहस्त्वयि स्यादप्य-
संशयम्॥ ४८॥ ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः।
अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना॥ ४९॥ तैस्त्वं परिवृतः
शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः। भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर
कलत्रवान्॥ ५०॥ सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरा-
युधः। कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम्॥ ५१॥
युध्यमानस्य रक्षोभिस्ततस्तैः क्रूरकर्मभिः। प्रपतेयं हि ते पृष्ठा-

ङ्गयार्त्तौ कपिसत्तम॥ ५२॥ अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च। कथञ्चित् संपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम॥ ५३॥ अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते। पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः॥ ५४॥ मां वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद्विशसेयुरथापि वा। अनवस्थौ हि दृश्यन्ते युद्धे जयपराजयौ॥ ५५॥ अहं चापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता। त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु॥ ५६॥ कामं त्वमपि पर्य्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान्। राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः॥ ५७॥ अथ चादाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम्। यत्र तेनाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवः॥ ५८॥ आरम्भस्तु मदर्थोयं ततस्तव निरर्थकः। त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः॥ ५९॥ मयि जीवितमायत्तं राघवस्यामितौजसः। भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च॥ ६०॥ तौ निराशौ मदर्थं च शोकसन्तापकर्शितौ। सहसर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम्॥ ६१॥ भर्त्तृभक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर। नाहं स्प्रष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम॥ ६२। यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य गता बलात्। अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती॥ ६३॥ यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सराक्षसम्। मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत्॥ ६४॥ श्रुताश्च दृष्टा हि मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः। न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे॥ ६५॥ समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम्। सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम्॥ ६६॥ सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम्। सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम्॥ ६७॥ स मे कपिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं प्रियं सयूथपं

क्षिप्रमिहोपपादय। चिराय रामं प्रतिशोककर्षितां कुरुष्व मां वानरवीर हर्षिताम्॥ ६८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
सप्तत्रिंशः सर्गः।

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन तोषितः। सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः॥ १॥ युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने। सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च॥ २॥ स्त्रीत्वान्न त्वं समर्थासि सागरं व्यतिवर्त्तितुम्। मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम्॥ ३॥ द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते। रामादन्यस्य नार्हामि संस्पर्शमिति जानकि॥४॥ एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः। का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम्॥ ५॥ श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः। चेष्टितं यत्त्वया देवि भाषितञ्च ममाग्रतः॥ ६॥ कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया। स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत् समुदीरितम्॥ ७॥ लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद् दुस्तरत्वान्महोदधेः। सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत् समुदीरितम्॥८॥ इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुनन्दिना। गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथा तदुदाहृतम्॥ ९॥ यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्द्धमनिन्दिते। अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि यत्॥ १०॥ एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा। उवाच वचनं मन्दं वाष्पप्रग्रथिताक्षरम्॥ ११॥ इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम्। शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पदे॥ १२॥ तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके। तस्मिन् सिद्धाश्रिते देशे मन्दाकिन्यविदूरतः॥ १३॥ तस्योपवनखण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु।

विहृत्य सलिले क्लिन्नो ममाङ्के समुपाविशः ॥ १४ ॥ ततो मां स समायुक्तो वायसः पर्य्यतुण्डयत्। तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥ दारयन् स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते। न चाप्युपरमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥ उत्कर्षन्त्यां च रसनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणे। स्रंसमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥ त्वया विहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा। भक्ष्यगृध्नेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८॥ ततः श्रान्ताहमुत्सङ्गमासीनस्य तव विशम्। क्रुध्यन्तीव प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता ॥ १९ ॥ बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती। लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥ परिश्रमाच्च सुप्ता हे राघवाङ्केऽप्यहं चिरम्। पर्य्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रज ॥ २१ ॥ स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत्। ततः सुप्तप्रबुद्धां मां राघवाङ्कात् समुत्थिताम्। वायसः सहसागम्य विरराद स्तनान्तरे ॥ २२ ॥ पुनः पुनरथोत्पत्य विरराद स मां भृशम्। ततः समुत्थितो रामो मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः ॥२३॥ स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा। आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २४ ॥ केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम्। कः क्रीड़ति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २५ ॥ वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समवैक्षत। नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २६ ॥ पुनः किल स शक्रस्य वायसः पततांवरः। धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ २७ ॥ ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसम्वर्त्तितेक्षणः। वायसे कृतवान् क्रूरां मतिं मतिमतांवरः ॥ २८ ॥ स दर्भसंस्तराद्गृह्य ब्रह्मणोऽस्त्रेण योजयत्। स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ २९ ॥ स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भन्तं वायसं प्रति। ततस्तु वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥ ३० ॥ अनुसृष्टस्तदा काको

जगाम विविधां गतिम्। त्रीणकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह॥ ३१॥ स पित्रा च परित्यक्तः सर्वैश्च परमर्षिभिः। त्रीन् लोकान् सम्परिक्रम्य तमेव शरणं गतः॥ ३२॥ स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम्। वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्य्यपालयत्॥ ३३॥ परिद्यूनं विषण्णं च पतमानं तमब्रवीत्। मोघमस्त्रं न शक्यं तु ब्राह्मं कर्त्तुं तदुच्यताम्॥ ३४॥ ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम्। दत्त्वा तु दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः॥ ३५॥ स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च। विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम्॥३६॥ मत्कृते काकमात्रेऽपि ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम्। कस्माद्यो माहरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते॥ ३७॥ स कुरुष्व महोत्साहां कृपां मयि नरर्षभ। त्वया नाथवती नाथ ह्यनाथा इव दृश्यते॥ ३८॥ आनृशंस्यंपरो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतम्। जानामि त्वां महावीर्य्यं महोत्साहं महाबलम्॥ ३९॥ अपारवारमक्षोभ्यं गाम्भीर्य्यात् सागरोपमम्। भर्त्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम्॥ ४०॥ एवमस्त्रविदांश्रेष्ठो बलवान् सत्त्ववानपि। किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव॥ ४१॥ न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः। रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमीक्षितुम्॥ ४२॥ तस्य वीर्य्यवतः कच्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः। किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान्॥ ४३॥ भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तपः। कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः॥ ४४॥ यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्विन्द्रसमतेजसौ। सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः॥ ४५॥ ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः। समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ॥ ४६॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम्। अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान् हरियूथपः॥ ४७॥

त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे। रामे दुःखाभिपन्ने तु लक्ष्मणः परितप्यते॥ ४८॥ कथञ्चिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम्। इमं मुहूर्त्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि शोभने ॥ ४९॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ। त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लोकान् भस्मीकरिष्यतः॥ ५०॥ हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम्। राघवस्त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रतिनेष्यति॥ ५१॥ ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः। सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयो वा समागताः॥ ५२॥ इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता पुनरथाब्रवीत्। कौशल्या लोकभर्त्तारं सुषुवे यं मनस्विनी॥ ५३॥ तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय। स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रियायाश्च वराङ्गनाः॥ ५४॥ ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम्। पितरं मातरं चैव सम्मान्याभिप्रसाद्य च॥ ५५॥ अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः। आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम्॥५६॥ अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने। सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः॥ ५७॥ पितृवद्वर्त्तते रामे मातृवन्मां समाचरत्। ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः॥ ५८॥ वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवान् शक्तो न बहुभाषिता। राजपुत्रप्रियश्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे॥ ५९॥ मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः। नियुक्तो धुरि यस्यान्तु तामुद्वहति वीर्य्यवान्॥ ६०॥ यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्य्यमनुस्मरत्। स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम॥ ६१॥ मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः। यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत्॥ ६२॥ त्वमस्मिन् कार्य्यनिर्वाहे प्रमाणं हरियूथप। राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत्॥६३॥ इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः। जीवितं धारयि-

ज्ञामि मासं दशरथात्मज ॥ ६४ ॥ ऊर्द्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्ये-
नाहं ब्रवीमि ते। रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा।
त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ६५ ॥ ततो
वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम्। प्रदेयो राघवायेति
सीता हनुमते ददौ ॥ ६६ ॥ प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्न-
मनुत्तमम्। अङ्गुल्या योजयामास न ह्यस्य प्राभवद्भुजः ॥ ६७ ॥
मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च। सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा
प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ६८ ॥ हर्षेण महता युक्तः सीतादर्श-
नजेन सः। हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणस्य सलक्षणम् ॥ ६९ ॥
मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात्।
गिरिवरपवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
अष्टत्रिंशः सर्गः।

मणिं दत्वा ततः सीता हनूमन्तमथाब्रवीत्। अभिज्ञान-
मभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्वतः ॥ १ ॥ मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै
त्रयाणां संस्मरिष्यति। वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य
च ॥ २ ॥ स भूयस्त्वं समुत्साहे चोदितो हरिसत्तम। अस्मिन्
कार्य्यसमुत्साहे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥ त्वमस्मिन् कार्य्य-
निर्य्योगे प्रमाणं हरिसत्तम। तस्य चिन्तय यो यत्नो दुःखक्षय-
करो भवेत् ॥ ४ ॥ हनूमन्यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव। स
तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ५ ॥ शिरसा वन्द्य
वैदेहीं गमनायोपचक्रमे। ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं वानरा-
त्मजम् ॥ ६ ॥ वाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत्। हनू-
मन् कुशलं ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ सुग्रीवञ्च सहा-

मात्यं सर्वान् वृद्धांश्च वानरान्। ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥ ८ ॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः। अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥ जीवन्तीं मां यथा रामः सम्भावयति कीर्त्तिमान्। तत्त्वया हनुमन् वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥ नित्यमुत्साहयुक्तस्य वाचः श्रुत्वा मयेरिताः। वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥ मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः। पराक्रमे मतिं वीरो विधिवत् संविधास्यति ॥ १२ ॥ सीतायास्तु वचः श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः। शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्य्यृक्षप्रवरैर्वृतः। यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥ न हि पश्यामि मर्त्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा। यस्तस्य वमतो बाणान् स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १५ ॥ अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम्। स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥ स हि सागरपर्य्यन्तां महीं साधितुमर्हति। त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक् सत्यं सुभाषितम्। जानकी बहुमेने तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः। भर्त्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९ ॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम। कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥ मम चैवाल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर। अस्य शोकस्य महतो मुहूर्त्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥ ततो हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु। प्राणानामपि सन्देहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥ तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत्। दुःखात् दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३ ॥ अयञ्च वीर सन्देहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः। सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्य्यृक्षेषु हरीश्वरः ॥ २४ ॥ कथं नु खलु

दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम्। तानि हर्य्यृक्षसैन्यानि तौ वानरवरात्मजौ ॥ २५ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने। शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥ तदस्मिन् कार्य्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे। किं पश्यसे समाधानं त्वं हि कार्य्यविदाम्वर: ॥ २७॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्य्यस्य परिसाधने। पर्य्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदय: ॥ २८॥ बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे। विजयी स्वपुरं यायात्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः। मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः। भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम्। निशम्य हनुमान् शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ देवि हर्य्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवताम्बर:। सुग्रीवः सत्वसम्पन्नस्तवार्थे कृतनिश्चय: ॥ ३३ ॥ स वानरसहस्राणां कोटिभीरभिसंवृतः। क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसानां निवर्हणः ॥ ३४ ॥ तस्य विक्रमसम्पन्नाः सत्ववन्तो महाबलाः। मनःसङ्कल्पसम्पाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्य्यक् सज्जते गतिः। न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६ ॥ असकृत्तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा। प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः। मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ ३८ ॥ अहन्तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः। न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥ तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते। एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ ४० ॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्य्याविवोदितौ। त्वत्सकाशं महासङ्घौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥ ४१ ॥ तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ

रामलक्ष्मणौ। आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः॥४२॥ सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः। त्वामादाय वरारोहे स्वपुरीं प्रतियास्यति॥४३॥ तदाश्वसिहि भद्रन्ते भव त्वं कालकांक्षिणी। न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम्॥४४॥ निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यबान्धवे। त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी॥४५॥ क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं द्रक्ष्यसि मैथिलि। रावणं चैव रामेण द्रक्ष्यसे निहतं बलात्॥४६॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान्मारुतात्मजः। गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत्॥४७॥ तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम्। लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपागतम्॥४८॥ नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान्। वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान्॥४९॥ शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु। नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः॥५०॥ स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा। न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः॥५१॥ रुद मा देवि शोकेन माभूत्ते मनसो भयम्। शचीव भर्त्रा शक्रेण सङ्गमेष्यसि शोभने॥५२॥ रामाद्विशिष्टः कोन्योस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः। अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ॥५३॥ नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरध्युषितेऽतिरौद्रे। न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम्॥५४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

——

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः। उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥ त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर। अर्द्धसञ्जातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २ ॥ यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्षितैः। संस्पृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥ अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम। क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिनाशिनीम् ॥ ४ ॥ मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः। त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ स वीर्य्यवान् कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे। वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपमः ॥ ६ ॥ एष चूड़ामणिर्दिव्यो मया संपरिरक्षितः। एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७ ॥ एष निर्य्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसम्भवः। अतःपरं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥ असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः। राक्षसैः सहसंवासं त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥ धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन। मासादूर्द्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥ १० ॥ घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि। त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमपि क्षणम् ॥ ११ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम्। अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १२ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे। रामे शोकाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥ दृष्टा कथञ्चित् भवती न कालः परिदेवितुम्। इमं मुहूर्त्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ १४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावनिन्दितौ। त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥ हत्वा तु समरे रक्षो रावणं सहबान्धवैः। राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रतिनेष्यतः ॥ १६ ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते। प्रीतिसञ्जननं भूयस्तस्य त्वं दातुमर्हसि

॥ १७ ॥ साब्रवीद्दत्तमेवाडो मयाभिज्ञानमुत्तमम्। एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्नेन भूषणम् ॥ १८ ॥ श्रद्धेयं हनुमन् वाक्यं तव वीर भविष्यति। स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान् प्लवगसत्तमः ॥१९॥ प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे। तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरियूथपम् ॥ २० ॥ वर्द्धमानमहावेगमुवाच जनकात्मजा। अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥ हनूमन् सिंहसङ्काशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया अनामयम् ॥ २२ ॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः। अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥२३॥ इदं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनञ्च। ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ २४ ॥ स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः। तदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्य्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
चत्वारिंशः सर्गः।

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन् पूजितस्तया। तस्माद्देशादपक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥ अल्पशेषमिदं कार्य्यन्दृष्टेयमसितेक्षणा। त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते ॥ २ ॥ न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते। न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥ ३ ॥ न चास्य कार्य्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते। हतप्रवीराश्च रणे तु राक्षसाः कथञ्चिदीयुर्यदि हाद्य मार्दवम् ॥४॥ कार्य्ये कर्मणि निर्वृत्ते यो बहून्यपि साधयेत्। पूर्वकार्य्याविरोधेन स कार्य्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥ न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्प-

स्थापीह कर्मणः । यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥
इहैव तावत् कृतनिश्चयो ह्यहं व्रजेयमद्य प्लवगेश्वरालयम् । परात्म-
सम्मर्दविशेषतत्त्ववित् ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥
कथं नु खल्वद्य भवेत् सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ।
तथैव खल्वात्मबलञ्च सारवत् सम्मानयेन्मां च रणे दशाननः ॥ ८ ॥
ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सबलं सयायिनम् ।
हृदि स्थितं तस्य मतं बलञ्च सुखेन मत्वाहमितः पुनर्व्रजे ॥ ९ ॥
इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् । वनं नेत्रमनःकान्तं
नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥ इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वन-
मिवानलः । अस्मिन् भग्ने ततः कोपं करिष्यति स रावणः ॥ ११ ॥
ततो महत्साश्वमहारथद्विपं बलं समानेष्यति राक्षसाधिपः ।
त्रिशूलकालायसपट्टिशायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥
अहञ्च तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिरभङ्गविक्रमः ।
निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि हरीश्वरालयम्
॥ १३ ॥ ततो मारुतवत् क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः । ऊरुवेगेन
महता द्रुमान् क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४ ॥ ततस्तु हनुमान्वीरो बभञ्ज
प्रमदावनम् । मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥
तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः । चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च
बभूवाप्रियदर्शनं ॥ १६ ॥ नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नसलिला-
शयैः । ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम् ॥ १७ ॥
न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा । व्याकुलावरणा रेजु-
र्विह्वला इव ता लताः ॥ १८ ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्च सादितैर्व्यालै-
र्मृगैरार्तरवैश्च पक्षिभिः । शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रनष्ट-
रूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥ सा विह्वलाशोकलताप्रताना
वनस्थली शोकलताप्रताना । जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपे-
र्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २० ॥ ततः स कृत्वा जगतीपतेर्महान्

महत् व्यलीकं मनसो महात्मनः। युयुत्सुरेको बहुभिर्महाल्कै-
श्रिया ज्वलंस्तोरणमाश्रितः कपिः॥ २१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
एकचत्वारिंशः सर्गः।

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च। बभूवुस्त्राससंभ्रान्ताः
सर्वे लङ्कानिवासिनः॥ १॥ विद्रुताश्च भयत्रस्ता निषेदुर्मृग-
पक्षिणः। रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे॥ २॥
ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः। तद्वनं ददृशु-
र्भग्नं तं च वीरं महाकपिम्॥ ३॥ स तान् दृष्ट्वा महाबाहुर्महा-
सत्त्वो महाबलः। चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम्॥४॥
ततस्तु गिरिसङ्काशमतिकायं महाबलम्। राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा
पप्रच्छुर्जनकात्मजाम्॥ ५॥ कोऽयं कस्य कुतो वायं किन्निमित्त-
मिहागतः। कथं त्वया सहानेन सम्वादः कृत इत्युत॥ ६॥
आचक्ष्व नो विशालाक्षि माभूत्ते सुभगे भयम्। सम्वादमसिता-
पाङ्गि त्वया किं कृतवानयम्॥ ७॥ अथाब्रवीत्तदा साध्वी
सीता सर्वाङ्गशोभना। रक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने का गति-
र्मम॥ ८॥ यूयमेवास्य जानीत योयं यद्वा करिष्यति। अहिरेव
अहेः पादान्विजानाति न संशयः॥ ९॥ अहमप्यतिभीतास्मि
नैव जानामि को ह्ययम्। वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमाग-
तम्॥ १०॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता द्रुतम्।
स्थिताः काश्चिद्गताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम्॥ ११॥ राव-
णस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः। विरूपं वानरं भीमं
रावणाय न्यवेदिषुः॥ १२॥ अशोकवनिकामध्ये राजन् भीम-
वपुः कपिः। सीतया कृतसम्वादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः॥ १३॥

न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना। अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥ वासवस्य भवेत् दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा। प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकांक्षया ॥१५॥ तेनैवाद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम्। नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः। यत्र सा जानकी देवी स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥ जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलक्ष्यते। अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥ चारुपल्लवपत्राढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता। प्रवृद्धः शिंशपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥ तस्योग्ररूपस्योग्रत्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि। सीता सम्भाषिता येन वनं तेन विनाशितम् ॥ २० ॥ मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर। कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः। चिताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नस्रुबिन्दवः। दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥ आत्मनः सदृशान्वीरान् किङ्करान्नाम राक्षसान्। व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥ तेषामशीतिसाहस्रं किङ्कराणान्तरस्विनाम्। निर्ययुर्भवनात्तस्मात् कूटमुद्गरपाणयः ॥ २५ ॥ महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः। युद्धाभिमनसः सर्वे हनुमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥ ते कपिं तं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम्। अभिपेतुर्महाभागाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः। आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं शरैरादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासतोमरपाणयः। परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥ २९ ॥ हनूमानपि तेजस्वी श्रीमान् पर्वतसन्निभः। क्षितावाविध्य लाङ्गूलं ननाद च महाध्वनिम् ॥ ३० ॥ स भूत्वा

तु महाकायो हनूमान्मारुतात्मजः । पुच्छमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ३१ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता चानुनादिना । पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥ दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनूमान्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥ अर्दयित्वा पुरीं लङ्कां अभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥ तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन् भयशङ्किताः । ददृशुश्च हनूमन्तं सन्ध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥ स्वामिसन्देशनिःशङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् । चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥३८॥ स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः । आससादायसम्भीमं परिघन्तोरणाश्रितम् ॥ ३९ ॥ स तम्परिघमादाय जघान रजनीचरान् । स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः ॥ ४० ॥ विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः । सूदयामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक् ॥ ४१ ॥ स हत्वा राक्षसान्वीरः किङ्करान् मारुतात्मजः । युद्धाकाङ्क्षी महावीरस्तोरणं समवस्थितः ॥ ४२ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः । निहतान् किङ्करान् सर्वान् रावणाय न्यवेदयन् ॥ ४३ ॥ स राक्षसानां निहतं महाबलम् निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः । समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः स किङ्करान् हत्वा हनूमान् ध्यानमास्थितः। वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ १ ॥ तस्मात् प्रासादमद्यैवमिमं विध्वंसयाम्यहम्। इति सञ्चिन्त्य हनुमान् मनसा दर्शयन् बलम् ॥ २ ॥ चैत्यप्रासादमुत्प्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम्। आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ आरुह्य गिरिसङ्काशं प्रासादं हरियूथपः। बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य्य इवोदितः ॥ ४ ॥ संप्रधृष्य तु दुर्द्धर्षश्चैत्यप्रासादमुत्तमम्। हनूमान् प्रज्वलँल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥ संभूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः। धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना। पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥ अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः। राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥ दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः। हनूमान्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत्। शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥ धर्षयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम्। समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा महाकायश्चैत्यस्थो हरियूथपः। ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसां जनयन् भयम् ॥ १२ ॥ तेन नादेन महता चैत्यपालाः शतं ययुः। गृहीत्वा विविधानस्त्रान् प्रासान् खड्गान् परश्वधान् ॥१३॥ विसृजन्तो महाकायं मारुतिं पर्य्यवारयन्। ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ १४ ॥ आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं वाणैश्चादित्यसन्निभैः। आवर्त्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ॥ १५ ॥ परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसांगणः। ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमं रूपं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रासादस्य महांस्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम्। उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान्मारुतात्मजः

॥ १७ ॥ ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः। तत्र चाग्निः समभवत् प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः। स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ १९ ॥ अन्तरिक्षस्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्। मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् ॥ २० ॥ बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्त्तिनाम्। अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥ दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः। केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२ ॥ सन्ति चौघबलाः केचित् सन्ति वायुबलोपमाः। अप्रमेयबलाः केचित्तत्रासन् हरियूथपाः ॥ २३ ॥ ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः। शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि ॥ २४ ॥ आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः। नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः। यस्मात्त्विक्ष्वाकुवीरेण बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

सन्दिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली। जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्द्धरः ॥ १ ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः। महान्विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २ ॥ धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्रुचिरसायकम्। विस्फारयाणो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३ ॥ तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः। प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ४ ॥ रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः। हनूमान् वेगसम्पन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५ ॥ ततो रणविटङ्कस्थं हनूमन्तं महाकपिम्। जम्बुमाली महातेजा विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अर्द्धचन्द्रेण

वदने शिरस्येकेन कर्णिना। बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तु कपीश्वरम्॥ ७॥ तस्य तत् शुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम्। शरदीवांवुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना॥ ८॥ तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम्। यथाकाशे महापद्म सिक्तं काञ्चनविन्दुभिः॥ ९॥ चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः। ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम्॥ १०॥ तरसा तां समुत्पाट्य चिक्षेप जववद्बली। तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताड़यामास राक्षसः॥ ११॥ विपन्नं कर्म तत् दृष्ट्वा हनूमांश्चण्डविक्रमः। सालं विपुलमुत्पाट्य भ्रामयामास वीर्य्यवान्॥ १२॥ भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम्। चिक्षेप सुबहून् बाणान् जम्बुमाली महाबलः॥ १३॥ सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे। उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे॥ १४॥ स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महतावृतः। तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगितः॥ १५॥ अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा मदोत्कटः। परिघं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि॥ १६॥ तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू जानुनी न च। न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः॥ १७॥ संहतस्तरसा तेन जम्बुमाली महारथः। पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्ग इव द्रुमः॥ १८॥ जम्बुमालिं सुनिहतं किङ्करांश्च महाबलान्। चक्रोध रावणः श्रुत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः॥ १९॥ स रोषसम्वर्त्तिततास्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले। अमात्यपुत्रानतिवीर्य्यविक्रमान् समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः। निर्ययुर्भवनात्तस्मात् सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १ ॥ महद्बलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः। कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः। तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३ ॥ तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः। विस्फारयन्तः संहृष्टास्तड़िद्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥ जनन्यस्तास्ततस्तेषां विदित्वा किङ्करान् हतान्। बभूवुः शोकसम्भ्रान्ताः सबान्धवसुहृज्जनाः ॥ ५ ॥ ते परस्परसंघर्षास्तप्तकाञ्चनभूषणाः। अभिपेतुर्हनुमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥ सृजन्तो बाणवृष्टिन्ते रथगर्जितनिस्वनाः। प्रावृट्काल इवाम्भोदा विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥ ७ ॥ अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनूमांश्छरवृष्टिभिः। अभवत् संवृताकारः शैलराड़िव वृष्टिभिः ॥ ८ ॥ स शरान् वञ्चयामास तेषामाशुचरः कपिः। रथवेगांश्च वीराणां विचरन् विमलेऽम्बरे ॥ ९ ॥ स तैः क्रीड़न्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते। धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १० ॥ स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम्। चकार हनुमान् वेगं तेषु रक्षःसु वीर्यवान् ॥ ११ ॥ तलेनाभ्यहनत् कांश्चित्पादैः कांश्चित् परन्तपः। मुष्टिभिश्चाहनत् कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्व्यदारयत् ॥ १२ ॥ प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरानपि। केचित्तस्यैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३ ॥ ततस्तेष्ववपन्नेषु भूमौ निपतितेषु च। तत् सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४ ॥ विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः। भग्ननीड़ध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभवद्रथैः ॥ १५ ॥ स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः पथि। विविधैश्च स्वनैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥ स तान् प्रवृद्धान् विनिहत्य राक्षसान् महाबल-

चण्डपराक्रमः कपिः। युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तदेव वीरो-
ऽभिजगाम तोरणम्॥ १७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

हतान्मन्त्रिसुतान् बुध्वा वानरेण महात्मना। रावणः संवृ-
ताकारश्चकार मतिमुत्तमाम्॥ १॥ स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्द्धर्षं
चैव राक्षसम्। प्रघसम्भासकर्णौ च पञ्च सेनाग्रनायकान्॥ २॥
सन्दिदेश दशग्रीवो वीरान्नय विशारदान्। हनूमद्ग्रहणे व्यग्रान्
वायुवेगसमान् युधि॥ ३॥ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरि-
ग्रहाः। सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति॥ ४॥
यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम्। कर्म चापि समा-
धेयं देशकालाविरोधितम्॥ ५॥ न ह्यहन्तं कपिं मन्ये कर्मणा
प्रतितर्कयन्। सर्वथा तन्महत् भूतं महाबलपरिग्रहम्॥ ६॥
वानरोऽयमिति ज्ञात्वा न हि शुध्यति मे मनः। नैवाहं तं कपिं
मन्ये यथेयं प्रस्तुता कथा॥ ७॥ भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं
तपोबलात्। सनागयक्षगन्धर्वदेवासुरमहर्षयः॥ ८॥ युष्माभिः
प्रहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः। तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं
किञ्चिदेव नः॥ ९॥ तदेव नात्र सन्देहः प्रसह्य परिगृह्यताम्।
यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः॥ १०॥ सवाजिरथ-
मातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति। नावमन्यो भवद्भिश्च कपि-
र्धीरपराक्रमः॥ ११॥ दृष्टा हि हरयः शीघ्रं मया विपुल-
विक्रमाः। वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः॥ १२॥
नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः। नैव तेषां गति-
र्भीमा न तेजो न पराक्रमः॥ १३॥ न मतिर्न बलोत्साहो न

रूपपरिकल्पनम् । महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ॥ १४ ॥ प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः । कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ॥ १५ ॥ भवतामग्रतः स्थातुं न पर्य्याप्ता रणाजिरे । तथापि तु नयज्ञेन जयमाकांक्षता रणे ॥ १६ ॥ आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला । ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ॥ १७ ॥ समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः । रथैश्च मत्तैर्नागैश्च वाजिभिश्च महाजवैः ॥ १८ ॥ शस्त्रैश्च निशितैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपहिता बलैः । ततस्तु ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् ॥ १९ ॥ रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् । तोरणस्थं महावेगं महासत्त्वं महाबलम् ॥ २० ॥ महामतिं महोत्साहं महाकायं महाभुजम् । तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः ॥ २१ ॥ तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः । तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः सिताः पीतमुखाः शराः ॥ २२ ॥ शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः । स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः । उत्पपात नदन् व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २३ ॥ ततस्तु दुर्द्धरो वीरः सरथः सज्जकार्मुकः । किरन् शरशतैर्नैकैरभिपेदे महाबलः ॥ २४ ॥ स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् । वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २५ ॥ अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः । चकार निनदं भूयो व्यवर्द्धत च वीर्य्यवान् ॥ २६ ॥ स दूरं सहसोत्पत्य दुर्द्धरस्य रथे हरिः । निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २७ ॥ ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् । विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्द्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २८ ॥ तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि । तौ जातरोषौ दुर्द्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २९ ॥ स ताभ्यां सहसोत्प्लुत्य विष्ठितो विमलेऽम्बरे । मुद्गराभ्यां महाबाहु-

र्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ ३० ॥ तयोर्वेगवतोर्वेगं निहत्य स महा-
बलः। निपपात पुनर्भूमौ सुपर्ण इव वेगितः ॥ ३१ ॥ स साल-
वृक्षमासाद्य समुत्पाट्य च वानरः। तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान
पवनात्मजः ॥ ३२ ॥ ततस्तांस्त्रीन् हतान् ज्ञात्वा वानरेण तर-
स्विना। अभिगम्य महावेगः प्रहस्य प्रघसो बली ॥ ३३ ॥
भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्य्यवान्। एकतः कपिशार्दूलं
यशस्विनमवस्थितौ ॥ ३४ ॥ पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्यपोथ-
यत्। भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिकुञ्जरम् ॥ ३५ ॥ स
ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः। अभवद्वानरः क्रुद्धो
बालसूर्य्यसमप्रभः ॥ ३६ ॥ समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्याल-
पादपम्। जघान हनुमान् वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥ ३७ ॥
गिरिशृङ्गसुनिष्पिष्टौ तिलशस्तौ बभूवतुः ॥ ३८ ॥ ततस्तेष्वव-
सन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु। बलं तदवशेषन्तु नाशयामास वानरः
॥ ३९ ॥ अश्वैरश्वान् गजैर्नागान्योधैर्य्योधान् रथैरथान्। स
कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ४० ॥ हतैर्नागैस्तुरङ्गैश्च
भग्नाक्षैश्च महारथैः। हतैश्च राक्षसैर्भूमीरुद्धमार्गा समन्ततः ॥४१॥
ततः कपिस्तान् ध्वजिनीपतीन् रणे निहत्य वीरान् सबलान् स-
वाहनान्। तथैव वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव
प्रजाक्षये ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
षट्चत्वारिंशः सर्गः।

सेनापतीन् पञ्च स तु प्रमाथितान् हनूमता सानुचरान् स-
वाहनान्। निशम्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमै-

म्यतात्मम् ॥ १ ॥ स तस्य इष्वप्येणसंप्रचोदितो प्रतापवान् काञ्चन-
चित्रकार्मुकः । समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यै-
र्हविषेव पावकः ॥ २ ॥ ततो महान् बालदिवाकरप्रभं प्रतप्त-
जाम्बूनदजालसन्ततम् । रथं समास्थाय ययौ स वीर्य्यवान्
महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥ ततस्तपःसंग्रहसञ्चया-
र्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालचित्रितम् । पताकिनं रत्नविभूषित-
ध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥ सुरासुराधृष्य-
मसङ्गचारिणं तड़ित्प्रभं व्योमचरं समाहितम् । सतूणमष्टासि
निबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥ विराजमानं
प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदाम्ना शशिसूर्य्यवर्चसा । दिवाकराभं
रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥ स पूरयन्
खं च महीं च साचलां तुरङ्गमातङ्गमहारथस्वनैः । बलैः समेतैः
सहितो रणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत् कपिम् ॥ ७ ॥ स तं
समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ।
अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमं समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥ ८ ॥
स तस्य वेगञ्च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु रावणात्मजः ।
विचारयन् खं च बलं महाबलो युगक्षये सूर्य्य इवाभिवर्द्धत ॥ ९ ॥
स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थितः स्थिरं संयति दुर्नि-
वारणम् । समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शितैः
शरैस्त्रिभिः ॥ १० ॥ ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं
शत्रुपराजयोचितम् । अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसं सबाण-
पाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥ ११ ॥ सहेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः
समाससादाशुपराक्रमः कपिम् । तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः
सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः ॥ १२ ॥ ररास भूमिर्न तताप
भानुमान् ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः । कपेः कुमारस्य च
वीर्य्यसंयुगं ननाद च द्यौ रुदधिश्च चुक्षुभे ॥ १३ ॥ स तस्य वीरः

सुमुखान् पतत्रिणः सुवर्णपुङ्खान् सविषानिवोरगान्। समाधि-
संयोगविमोक्षतत्त्ववित् शरानथ त्रीन् कपिमूर्द्ध्न्यताड़यत् ॥ १४ ॥
स तैः शरैर्मूर्द्ध्नि समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचनः।
नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान् व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः
॥ १५ ॥ ततः प्लवङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं
रणे। उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्य्यत चाहवो-
न्मुखः ॥ १६ ॥ स मन्दराग्रस्थ इवांशुमाली विवृद्धकोपो बल-
वीर्य्यसंवृतः। कुमारमक्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरी-
चिभिस्तदा ॥ १७ ॥ ततः स बाणासनशक्रकार्मुकः शरप्रवर्षो
युधि राक्षसांबुदः। शरान् मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको
वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८ ॥ कपिस्ततस्तं रणचण्डविक्रमं प्रवृद्ध-
तेजोबलवीर्य्यसायकम्। कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद
हर्षात् घनतुल्यनिस्वनः ॥ १९ ॥ स बालभावाद्युधि वीर्य्य-
दर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः। समाससादाप्रतिमं रणे
कपिं गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २० ॥ स तेन बाणैः प्रसभं
निपातितैश्चकार नादं घननादनिस्वनः। समुत्पपातेनाशु नभः
समारुजन् भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥ तमुत्पतन्तं स-
मभिद्रवद्बली स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान्। रथी रथिश्रेष्ठ-
तरः किरञ्छरैः पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥ स तां-
श्छरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयन् चचार वीरः पथि वायुसेविते। शरा-
न्तरे मारुतवद्विनिष्पतन् मनोजवः संयति भीमविक्रमः ॥ २३ ॥
तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं खमास्तृणन्तं विविधैः शरोत्तमैः।
अवेक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां स च मारुतात्मजः
॥ २४ ॥ ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः कुमारवर्य्येण महात्मना
नदन्। महाभुजः कर्मविशेषतत्त्ववित् विचिन्तयामास रणे
पराक्रमम् ॥ २५ ॥ अबालवद्बालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म-

महान्महाबलः। न चास्य सर्वोद्भवकर्मशालिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥ अयं महात्मा च महांश्च वीर्य्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे। असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखोग्रतः स्थितः। पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत् सुरासुराणामपि शीघ्रकारिणः ॥ २८ ॥ न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्द्धते। प्रमापणं ह्यस्य ममाद्य रोचते न वर्द्धमानोग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥ २९ ॥ इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन् स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्य्यवान्। चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेस्य बधे तदानीम् ॥ ३० ॥ स तस्य तानष्ट वरान्महाहयान् समाहितान् भारसहान्विवर्त्तने। जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥३१॥ ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः। स भग्ननीड़ः परिवृत्तकूवरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥३२॥ स तं परित्यज्य महारथो रथं सकार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतन्। तपोभियोगादृषिरुग्रवीर्य्यवान् विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३ ॥ कपिस्ततस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते। समेत्य तं मारुतवेगविक्रमः क्रमेण जग्राह च पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥ स तं समाविध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः। मुमोच वेगात् पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥ स भग्नबाहूरुकटीपयोधरः क्षरन्नसृक् निर्मथिताक्षिलोचनः। सभिन्नसन्धिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ॥ ३६ ॥ महाकपिर्भूमितले निपीड्य चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम्। महर्षिभिश्चक्रचरैः समागतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः। सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं वज्रिसुतो-

प्रसं रणे कुमारमक्षं हतजोपमेक्षणम्। तदेव वीरोऽभिजगाम
तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

ततस्तु रक्षोऽधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे।
मनः समाधाय स देवकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोषः ॥ १ ॥
त्वमस्त्रविच्छस्त्रभृतां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता। सुरेषु
सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसञ्चितास्त्रः ॥ २ ॥ तवास्त्र-
बलमासाद्य ससुराः समरुद्गणाः। न शेकुः समरे स्थातुं सुरे-
श्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥ न कश्चित् त्रिषु लोकेषु संयुगेन गत-
श्रमः। भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः। देशकाल-
प्रधानश्च त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४ ॥ न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणां
न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमन्त्रणे। न सोऽस्ति कश्चित् त्रिषु संग्रहेषु
न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलञ्च ॥ ५ ॥ ममानुरूपं तपसो बलं च ते
पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे। न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः
श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥ निहताः किङ्कराः सर्वे जम्बु-
माली च राक्षसः। अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रगामिनः ॥७॥
बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च। सहोदरस्ते दयितः
कुमारोऽक्षश्च सूदितः ॥ ८ ॥ न तु तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरि-
निषूदन। इदञ्च दृष्ट्वा निहतं महद्बलम् कपेः प्रभावञ्च परा-
क्रमञ्च। त्वमात्मनश्चापि निरीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम्
॥९॥ बलावमर्दस्त्वयि सन्निकृष्टे तथागते शाम्यति शान्तशत्रुः।
तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रभृतां वरिष्ठ ॥ १० ॥ न
वीर सेना गणशश्च्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम्। न

मारुतस्यासि गतिप्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ ११ ॥
तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक् स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा ।
स्मरंश्च दिव्यं धनुषोस्य वीर्यं व्रजाक्षतं कर्म समारभस्व ॥ १२ ॥
न खल्वियं मति श्रेष्ठाः यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् । इयं च राज-
धर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता ॥ १३ ॥ नानाशस्त्रेषु संग्रामे वै-
शारद्यमरिन्दम । अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥१४॥
ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः । चकार
भर्तारमतित्वरेण रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १५ ॥ ततस्तैः
स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित् प्रतिपूजितः । युद्धोद्धतकृतोत्साहः संग्रामं
संप्रपद्यत ॥ १६ ॥ श्रीमान् पद्मविशालाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ।
निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वणि ॥ १७ ॥ स पक्षिराजो-
पमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः । रथं समायुक्तमसक्त
वेगः समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १८ ॥ स रथी धन्विनां
श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोस्त्रविदांवरः । रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान् यत्र
सोऽभवत् ॥ १९ ॥ स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च ।
निशम्य हरिवीरोसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् ॥ २० ॥ इन्द्रजिच्चाप-
मादाय शितशल्यांश्च सायकान् । हनूमन्तमभिप्रेत्य जगाम रण-
पण्डितः ॥ २१ ॥ तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति
बाणपाणौ । दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्चरौद्रा बहुधा
विनेदुः ॥ २२ ॥ समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च
सिद्धाः । नभः समावृत्य च पक्षिसङ्घा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः
॥ २३ ॥ आयान्तं तं रथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रध्वजं कपिः । ननाद च
महानादं व्यवर्द्धत च वेगवान् ॥ २४ ॥ इन्द्रजित् स रथं दिव्य-
माश्रितश्चित्रकार्मुकः । धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिस्व-
नम् ॥ २५ ॥ ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रण-
निर्विशङ्कौ । कपिश्च रक्षोधिपतेस्तनूजः सुरासुरेन्द्राविव बद्ध-

वैरौ ॥ २६ ॥ स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य। शरप्रवेगं व्यहनत् प्रवृद्धश्चचार मार्गे पितुरप्रमेयः ॥ २७॥ ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान् सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खान्। मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्ततान् वज्रसमानवेगान् ॥ २८ ॥ स तस्य तत्स्यंदननिस्वनं च मृदंगभेरीपटहस्वनञ्च। विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोरं पुनरुत्पपात ॥ २६ ॥ शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्त्तत महाकपिः। हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोचयन् लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३० ॥ शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्त्तत। प्रसार्य्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३१ ॥ तावुभौ वेगसम्पन्नौ रणकर्मविशारदौ। सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ हनूमतो वेद न राक्षसोन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोन्तरम्। परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३३ ॥ ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च सम्पतत्सु। जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३४ ॥ ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन् हरिवीरमुख्ये। अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३५ ॥ ततः पैतामहं वीरः सोस्त्रमस्त्रविदांवरः। सन्दधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३६ ॥ अवध्योयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्ववित्। निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३७ ॥ तेन बद्धस्ततोस्त्रेण राक्षसेन स वानरः। अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३८ ॥ ततोथ बुद्ध्वा स तदास्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद्विगताल्पवेगः। पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ३६ ॥ ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रं चाभिमन्त्रितम्। हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४० ॥ न मेस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात्। इत्येवमेवं विहितोस्त्रबन्धो

मयात्मयोनिरनुवर्त्तितव्यः॥ ४१॥ स वीर्य्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च। विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्त्ततेस्म॥ ४२॥ अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते। पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च॥ ४३॥ ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन्मे गुणदर्शनम्। राक्षसेन्द्रेण सम्वादस्तस्माद्गृह्णन्तु मां परे॥ ४४॥ स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः। परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः॥ ४५॥ ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा विनिश्चेष्टमरिन्दमम्। बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहितैः॥ ४६॥ स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रसह्य वीरैरभिगर्हणञ्च। कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः॥ ४७॥ स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्य्यवान्। अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्त्तते॥ ४८॥ अथेन्द्रजित्तं द्रुमचीरबद्धं विचार्य्य वीरः कपिसत्तमन्तम्। विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्ता मन्ये न बद्धोऽप्यनुवर्त्ततेस्म॥४९॥ अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा। पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत् प्रवर्त्तते संशयिताः स्म सर्वे॥ ५०॥ अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यते। कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीड़ितः॥ ५१॥ हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः कालमुष्टिभिः। समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः॥ ५२॥ अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः। व्यदर्शयत्तत्र महाबलन्तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे॥ ५३॥ तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम्। राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन्॥ ५४॥ कोऽयं कस्य कुतो वापि किं कार्य्यं कोऽप्युपाश्रयः। इति राक्षसवीराणां दृष्ट्वा सञ्जज्ञिरे कथाः॥ ५५॥ हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे। राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन्॥ ५६॥

अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले। ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान् गृहं महारत्नविभूषितञ्च ॥ ५७ ॥ स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम्। रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणस्ततस्ततः ॥ ५८ ॥ राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः। तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ५९ ॥ स रोषसम्वर्त्तितताम्रदृष्टिर्दशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य। अथोपविष्टान् कुलशीलवृद्धान् समादिशत्तं प्रतिमुख्य मन्त्रिन् ॥ ६० ॥ यथोक्तमन्त्रैः स कपिश्च पृष्टः कार्य्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ। निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोऽस्मि ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः। हनूमान् क्रोधताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १ ॥ भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता। मुक्ताजालवृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः। दिव्यैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥ महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचन्दनरूषितम्। स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥ विचित्रं दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः। दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रं प्रलम्बं दशनच्छदैः ॥ ५ ॥ शिरोभिर्दशभिर्वीरं भ्राजमानं महौजसम्। नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता। पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सबालार्कमिवाम्बुदम् ॥ ७ ॥ बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितैः। भ्राजमानाङ्गदैर्भीमैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥८॥ महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगचित्रिते। उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूप-

विष्टं वरासने ॥ ९ ॥ अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः। वालव्यजनहस्ताभिरारात् समुपसेवितम् ॥ १० ॥ दुर्द्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा। मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११ ॥ उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितम्। कृत्स्नं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥ मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभदर्शिभिः। आश्वास्यमानं सचिवैः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥ अपश्यद्राक्षसपतिं हनूमानतितेजसम्। विष्ठितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥ स तैः संपीड्यमानोपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः। विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥ भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनूमान् राक्षसेश्वरम्। मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो धैर्य्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः। अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥ यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरः। स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८ ॥ अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिर्लोककुत्सितैः। सर्वे बिभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥ अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्त्तुमेकार्णवं जगत्। इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान् कपिः ॥२०॥ दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
एकोनपञ्चाशः सर्गः।

तमुद्वीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम्। रोषेण महताविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १ ॥ शङ्काहृतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम्। किमेष भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागतः ॥ २ ॥ येन शप्तोस्मि कैलासे मया प्रहसिते पुरा। सोयं वानरमूर्त्तिः स्यात् किंस्विद्बाणोपि वासुरः ॥ ३ ॥ स राजा रोष-

ताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् । कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुल-
मर्थवत् ॥ ४ ॥ दुरात्मा पृच्छ्यतामेषः कुतः किं वास्य कारणम् ।
वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसानां च तर्जने ॥ ५ ॥ मत्पुरीमप्र-
धृष्यां वै गमने किं प्रयोजनम् । आयोधने वा किं कार्य्यं पृच्छ्यता-
मेष दुर्मतिः ॥ ६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ।
समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्य्या त्वया कपे ॥ ७ ॥ यदि
तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् । तत्त्वमाख्याहि मा तेभूद्भयं
वानर मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ।
चाररूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥ ९ ॥ विष्णुना
प्रेषितो वापि दूतो विजयकांक्षिणा । न हि ते वानरन्तेजो
रूपमात्रं तु वानरम् ॥ १० ॥ तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर
मोक्ष्यसे । अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ११ ॥ अथवा
यन्निमित्तस्ते प्रवेशो रावणालये । एवमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षो-
गणेश्वरम् ॥ १२ ॥ अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य वा ।
धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥ १३ ॥ जाति-
रेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः । दर्शने राक्षसेन्द्रस्य तदिदं
दुर्लभं मया ॥ १४ ॥ वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थे विनाशितम् ।
ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकांक्षिणः ॥ १५ ॥ रक्ष-
णार्थञ्च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे । अस्त्रपाशैर्न शक्योऽहं
बद्धुं देवासुरैरपि ॥ १६ ॥ पितामहादेष वरो ममापि हि
समागतः । राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्त्तितम् ॥ १७ ॥
विमुक्तोप्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिवेदितः । केनचिद्रामकार्य्येण
आगतोऽस्मि तवान्तिकम् ॥ १८ ॥ दूतोऽहमिति विज्ञाय राघव-
स्यामितौजसः । श्रूयतामेव वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे

पञ्चाशः सर्गः ।

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्ववान् हरिसत्तमः। वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम्॥ १॥ अहं सुग्रीवसन्देशादिह प्राप्तस्तवान्तिके। राक्षसेश हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत्॥ २॥ भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः। धर्मार्थसहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम्॥ ३॥ राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्। पितेव बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः॥ ४॥ ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियतरः प्रभुः। पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम्॥ ५॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्य्यया। रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः॥ ६॥ तस्य भार्य्या जनस्थाने भ्रष्टा सीतेति विश्रुता। वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः॥ ७॥ मार्गमाणस्तु तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः। ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण च सङ्गतः॥ ८॥ तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम्। सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम्॥ ९॥ ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम्। सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्य्यृक्षाणां गणेश्वरः॥ १०॥ त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः। स तेन निहतः संख्ये शरेणैकेन वानरः॥ ११॥ स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः। हरीन् संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः॥ १२॥ तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च। दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे॥ १३॥ वैनतेयसमाः केचित् केचित्तत्रानिलोपमाः। असङ्गगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः॥ १४॥ अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः। सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम्॥ १५॥ समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः। भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा॥ १६॥ तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः। परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि॥ १७॥

न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु। मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥ कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्त्तिनाम्। शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥ न चापि त्रिषु लोकेषु राजन्विद्येत कश्चन। राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥ तत् त्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुयायि च। मन्यस्व नरशार्दूल जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥ दृष्टा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम्। उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥ लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा। गृहे यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पन्नगीम् ॥ २३ ॥ नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि। विषसंसृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥ तपःसन्तापलब्धस्ते सोयं धर्मपरिग्रहः। न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥ अवध्यतां तपोभिर्यां भवान् समनुपश्यति। आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २६ ॥ सुग्रीवो न च देवोयं न यक्षो न च राक्षसः। मानुषो राघवो राजन् सुग्रीवश्च हरीश्वरः। तस्मात् प्राणपरित्राणं कथं राजन् करिष्यसि ॥ २७ ॥ न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितः। तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८ ॥ प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः। फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २९ ॥ जनस्थानवधं बुध्वा वालिनश्च वधं तथा। रामसुग्रीवसख्यञ्च बुध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥ कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम्। लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैषस्तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥ रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्य्यृक्षगणसन्निधौ। उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२ ॥ अपकुर्वन् हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः। न सुखं प्राप्नुयादन्यः किम्पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३३ ॥ यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते गृहे। कालरात्रीति तां विद्धि

सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥ तदलङ्कालपाशेन सीताविग्रह-रूपिणा। स्वयं स्कन्धावसक्तेन चेममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३५ ॥ सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रदीपिताम्। दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम् ॥ ३६ ॥ सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनम्मम। रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३७ ॥ सर्वान् लोकान् सुसंहृत्य संभूतान् सचराचरान्। पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ३८ ॥ देवासुरनरेन्द्रेषु यक्ष-रक्षोरगेषु च। विद्याधरेषु नागेषु गन्धर्वेषु मृगेषु च ॥ ३९ ॥ सिद्धेषु किन्नरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वतः। सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्व-कालेषु नास्ति सः ॥ ४० ॥ यो रामं प्रतियुध्येत विष्णुतुल्य-पराक्रमम्। सर्वलोकेश्वरस्येह कृत्वा विप्रियमीदृशम्। रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४१ ॥ देवाश्च दैत्याश्च निशा-चरेन्द्रगन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः। रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुन्न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४२ ॥ ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा। इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा स्थातुन्न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ४३॥ स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमो प्रियम्वचः। दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
एकपञ्चाशः सर्गः।

— —

स तस्य वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः। आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥ वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना। निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥ तं रक्षोधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्य्यमुपस्थितम्। विदित्वा चिन्तया-

मास कार्य्यं कार्य्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥ निश्चितार्थस्ततः साम्ना पूज्यं शत्रुजिदग्रजम्। उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मे वाक्यमिदं शृणुष्व। बधन्न कुर्वन्ति परावरज्ञाः दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥ राजन् धर्मविरुद्धञ्च लोकवृत्तेश्च गर्हितम्। तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥ ६ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः। परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥७॥ गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विचक्षणाः। ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥ तस्मात् प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद। युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः। कोपेन महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥ न पापानां बधे पापं विद्यते शत्रुसूदन। तस्मादिमं बधिष्यामि वानरं पापकारिणम् ॥११॥ अधर्म्मूलम्बहुदोषयुक्तं अनार्य्यजुष्टम्वचनन्निशम्य। उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धिमतांवरिष्ठः ॥ १२ ॥ प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थतत्त्वं वचनं शृणुष्व। दूता न बध्याः समयेषु राजन् सर्व्वेषु सर्व्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३ ॥ असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम्। न दूतबध्यं प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ १४ ॥ वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौण्ड्यन्तथा लक्षणसन्निपातः। एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान् बधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽस्ति ॥ १५ ॥ कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः। भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत् कोपन्न गच्छन्ति हि सत्ववन्तः ॥ १६ ॥ न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु वापि। विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्व्वसुरासुराणाम् ॥ १७ ॥ पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्ज्जयेन। त्वयाप्रमेयेण

सुरेन्द्रसङ्घा जिताश्च युद्धेष्वसकृन्नरेन्द्राः॥ १८॥ इत्थं विध-
स्यामरदैत्यशत्रोः शूरस्य वीरस्य तवार्जितस्य। कुर्वन्ति वीरा
मनसाप्यलीकं प्राणैर्विमुक्ता न तु भो पुरा ते॥ १९॥ न चाप्यस्य
कपेर्घाते कञ्चित् पश्याम्यहं गुणम्। तेष्वयं पात्यतां दण्डो यै-
रयं प्रेषितः कपिः॥ २०॥ साधुर्वा यदि वासाधुः परैरेष
समर्पितः। ब्रुवन् परार्थं परवान् न दूतो बधमर्हति॥ २१॥
अपि चास्मिन् हते नान्यं राजन् पश्यामि खेचरम्॥ २२॥ तस्मा-
न्नास्य बधे यत्नः कार्य्यः परपुरञ्जय। भवान् सेन्द्रेषु देवेषु यत्न-
मास्थातुमर्हति॥ २२॥ अस्मिन् विनष्टे न हि दूतमन्यं पश्यामि
यस्तौ नरराजपुत्रौ। युद्धाय युद्धप्रिय दुर्विनीतावुद्योजयेद्दै
भवतो विरुद्धौ॥ २३॥ पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुरा-
णामपि दुर्जयेन। त्वया मनोनन्दन नैरृतानां युद्धाय निर्नाश-
यितुं न युक्तम्॥ २४॥ हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु
जाताश्च महागुणेषु। मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोट्यग्रशस्ते
सुभृताश्च योधाः॥ २५॥ तदेकदेशेन बलस्य तावत् केचित्तवा-
देशकृतोद्य यान्तु। तौ राजपुत्रावुपगृह्य मूढौ परेषु ते भाव-
यितुं प्रभावम्॥ २६॥ निशाचराणामधिपोऽनुजस्य विभीषण-
स्योत्तमवाक्यमिष्टम्। जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षस-
राजमुख्यः॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
द्विपञ्चाशः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महात्मनः। देशकालहितं
वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत्॥ १॥ सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या
विगर्हिता। अवश्यन्तु बधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः॥ २॥

कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम्। तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥ ततः पश्यंत्वमुन्दीनमङ्गवैरूप्य-कर्शितम्। सुमित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम्। लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः। वेष्टन्ते तस्य लांगूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः ॥६॥ स वेष्ट्यमाने लांगूले व्यवर्द्धत महाकपिः। शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः ॥ ७ ॥ तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्निन्तत्रोप-पादयन्। लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानताड़यत् ॥ ८ ॥ रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्य्यसमाननः। स भूयः सङ्गतैः क्रूरै-राक्षसैर्हरिपुङ्गवः ॥ ९ ॥ सहस्त्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीतिं निशा-चराः। निबद्धः कृतवान् वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥ कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः। छित्त्वा पाशान् समुत्पत्य हन्यामहमिमान् पुनः ॥ ११ ॥ यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात्। निबध्नन्ते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता ॥ १२ ॥ सर्वेषामेव पर्य्याप्तो राक्षसानामहं युधि। किन्तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येऽहमीदृशम् ॥ १३ ॥ लङ्का चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति। रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥ अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये। कामं बध्नन्तु मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च ॥ १५ ॥ पीड़ां कुर्वन्ति रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः। ततस्ते संवृताकारं सत्ववन्तं महाकपिम् ॥ १६ ॥ परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम्। शङ्ख-भेरीनिनादैश्च घोषयन्तः स्वकर्मभिः ॥ १७ ॥ राक्षसाः क्रूर-कर्माणश्चारयन्तिस्म तं पुरीम्। अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ॥ १८ ॥ हनूमांश्चारयामास राक्षसानां महा-पुरीम्। अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ १९ ॥

संवृतान् भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान्। रथ्याश्च गृह-सम्बाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ॥ २० ॥ तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव च गृहान्तरान्। चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च ॥२१॥ घोषयन्ति कपिं सर्वे चार इत्येव राक्षसाः। दीप्यमाने तत-स्तस्य लांगूलाग्रे हनूमतः ॥ २२ ॥ राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसु-र्देव्यास्तदप्रियम्। यस्त्वया कृतसम्वादः सीते ताम्रमुखः कपिः ॥ २३ ॥ लांगूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते। श्रुत्वा तद्व-चनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ॥ २४ ॥ वैदेही शोकसन्तप्ता हुता-शनमुपागमत्। मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ॥ २५ ॥ उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम्। यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ २६ ॥ यदि वास्त्येकपत्नी-त्वं शीतो भव हनूमतः। ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखो-नलः ॥ २७ ॥ जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निव शुभं कपेः। हनूमज्जनकश्चैव पुच्छानलयुतोनिलः ॥ २८ ॥ ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः। दह्यमाने च लांगूले चिन्तयामास वानरः ॥ २९ ॥ प्रदीप्तोग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः। दृश्यते च महाज्वालः करोति न च मे रुजम् ॥ ३० ॥ शिशिर-स्येव सम्पातो लांगूलाग्रे प्रतिष्ठितः। अथवा तदिदं व्यक्तं यत् दृष्टं प्लवता मया। रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥३१॥ यदि तावत् समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः। रामार्थं संभ्रम-स्तादृक् किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३२ ॥ सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च। पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३३॥ भूयः संचिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः। कथमस्माद्विधस्येह बन्धनं राक्षसाधमैः ॥ ३४ ॥ प्रतिक्रियास्य युक्ता स्यात् सति मह्यं पराक्रमे। ततश्छित्वा च तान् पाशान्वेगवान् वै महाकपिः ॥३५॥ उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः। पुरद्वारं ततः श्रीमान्

च्छैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ ३६ ॥ विभक्तरक्षःसम्बाधमाससादा-
निलात्मजः। स भूत्वा शैलसङ्काशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ३७ ॥
ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत्। विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्
पुनः पर्वतसन्निभः ॥ ३८ ॥ वीक्षमाणश्च ददृशे परिघन्तोरणा-
श्रितम्। स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम्। रक्षिण-
स्तान् पुनः सर्वान् सूदयामास मारुतिः ॥ ३९ ॥ स तान्निहत्य
रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम्। प्रदीप्तलांगूल-
कृतार्चिमाली प्रकाशतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
त्रिपञ्चाशः सर्गः।

वीक्ष्यमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः। वर्द्धमानसमु-
त्साहः कार्य्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥ किन्नु खल्ववशिष्टं मे कर्त्तव्य-
मिह सांप्रतम्। यदेषां रक्षसां भूयः सन्तापजननम्भवेत् ॥ २ ॥
वनन्तावत् प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः। बलैकदेशः क्षपितः
शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥ दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत् सुखपरि-
श्रमम्। अल्पयत्नेन कार्य्येऽस्मिन्मम स्यात् सफलः श्रमः ॥ ४ ॥
यो ह्ययं मम लांगूले दीप्यते हव्यवाहनः। अस्य सन्तर्पणं न्याय्यं
कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥ ततः प्रदीप्तलांगूलः सविद्युदिव
तोयदः। भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥ गृहात्
गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः। वीक्ष्यमाणो ह्यसंत्रस्तः
प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवे-
शने। अग्निं तत्र विनिक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥ ततो-
न्यत् पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्य्यवान्। मुमोच हनुमानग्निं
कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स

महाकपिः। शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥१०॥ तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरियूथपः। जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनन्ततः ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च। ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥१२॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः। विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥ करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि। कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥ नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य महात्मनः। यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ १५ ॥ वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति। क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः ॥ १६ ॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः। गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिन्ददाह कपिकुञ्जरः ॥ १७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्य्यवान्। आससादाथ लक्ष्मीवान् रावणस्य निवेशनम् ॥ १८ ॥ ततस्तस्मिन् गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते। मेरुमन्दरसङ्काशे नानामङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥ प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लांगूलाग्रे प्रतिष्ठितम्। ननाद हनुमान् वीरो युगान्ते जलदो यथा ॥ २० ॥ श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः। कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्द्धत हुताशनः ॥२१॥ प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मसु चारयन्। तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च ॥ २२ ॥ भवनानि व्यशीर्य्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च। तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले ॥ २३ ॥ भवनानीव सिद्धानामम्बरात् पुण्यसंक्षये। संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ २४ ॥ स्वे स्वे गृहपरित्राणे भग्नोत्साहोज्झितश्रियाम्। नूनमेषोग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥ क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुस्तनन्धयधरा स्त्रियः। काश्चिदग्निपरीताङ्ग्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्द्धजाः ॥ २६ ॥ पतन्त्यो रेजिरेऽभ्रेभ्यः सौदामन्य इवाम्बरात्। वज्रविद्रुमवैदूर्य्यमुक्तारजत-

संहतान् ॥ २७ ॥ विचित्रान् भवनाद्धातून् स्यन्दमानान्ददर्श सः । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां च यथा तथा ॥ २८ ॥ हनूमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किञ्चिन्न तृप्यति । न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ २९ ॥ हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना । लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्रुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३० ॥ ततः स लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोग्निः । प्रसार्य्य-चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवतोपसृष्टः ॥ ३१ ॥ युगान्त-कालानलतुल्यरूपः समारुतोग्निर्ववृधे दिवस्पृशन् । विधूम-रश्मिर्भवनेषु सक्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३२ ॥ आदित्य-कोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समस्तां परिवार्य्य तिष्ठन् । शब्दै-रनेकैरशनिप्ररूढैर्भिदन्निवाण्डं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३३ ॥ तत्रां-म्बरादग्निरिति प्रवृद्धो रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः । निर्वाणधूमा-कुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेभ्राः ॥ ३४ ॥ वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोनिलो वा । रौद्रो-ऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोयं स्वयमेव कालः ॥ ३५ ॥ किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य लोकस्य धातुश्चतुराननस्य । इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ३६ ॥ किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः । अचिन्त्यमव्यक्त-मनन्तमेकं स्वमायया सांप्रतमागतम्वा ॥ ३७ ॥ इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे । सप्राणिसङ्घां सगृहां स-वृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३८ ॥ ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा । सपक्षिसङ्घा स-मृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ३९ ॥ हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवितेशाङ्ग हतं सुपुण्यम् । रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीमः ॥ ४० ॥ हुताशन-ज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा । हनूमतः क्रोध-

ज्वालाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ४१ ॥ ससंभ्रमं त्रस्तविषस्त्तराक्षसां समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनाङ्किताम्। ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयंभुरोषोपहतामिवावनिम् ॥ ४२ ॥ भंक्त्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे। दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्थौ हनूमान् पवनात्मजः कपिः ॥४३॥ स राक्षसांस्तान् सुबहूंश्च हत्वा वनं च भंक्त्वा बहुपादपं तत्। विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ४४ ॥ ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम्। महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुवुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ४५ ॥ देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरपन्नगाश्च। भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ४६ ॥ भङ्क्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे। दग्ध्वा लङ्कां पुरीं भीमां रराज स महाकपिः ॥ ४७ ॥ गृहाग्रशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः। प्रदीप्तलांगूलकृतार्चिमाली व्यराजतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४८ ॥ लङ्कां समस्तां सम्पीड्य लांगूलाग्निं महाकपिः। निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिपुङ्गवः ॥ ४९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः। दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
चतुःपञ्चाशः सर्गः।

सन्दीप्यमानां विध्वस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम्। अवेक्ष्य हनुमान् लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥ तस्याभूत् सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत। लङ्कां प्रदहता कामं किंस्वित् कृतमिदं मया ॥ २ ॥ धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम्।

निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ ३ ॥ क्रुद्धः पापं न कुर्य्यात् कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ४ ॥ वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित्। नाकार्य्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति। यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ६ ॥ धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम्। अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ॥ ७ ॥ यदि दग्धा त्वियं सर्वा नूनमार्य्यापि जानकी। दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्य्यमजानता ॥ ८ ॥ यदर्थमयमारम्भस्तत् कार्य्यमवसादितम्। मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ ९ ॥ ईषत् कार्य्यमिदं कार्य्यं कृतमासीन्न संशयः। तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ १० ॥ विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते। लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ ११ ॥ यदि तद्विहतं कार्य्यं मया प्रज्ञाविपर्य्ययात्। इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १२ ॥ किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्वडवामुखे। शरीरमाहो सत्त्वानां दद्मि सागरवासिनाम् ॥ १३ ॥ कथं नु जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः। तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्य्यसर्वस्वघातिना ॥ १४ ॥ मया खलु तदेवेदं रोषदोषात् प्रदर्शितम्। प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १५ ॥ धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम्। ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १६ ॥ विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः। तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति ॥ १७ ॥ एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः। धर्म्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति जीवितुम् ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयः। भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसन्तापपीडिताः ॥ १९ ॥ तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्म्मार्थसंग्रहः।

रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २० ॥ इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे। पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात् पुनरचिन्तयत् ॥ २१ ॥ अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा। न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥ न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्य्याममिततेजसः। स्वचरित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः ॥ २३ ॥ नूनं रामप्रभावेन वैदेह्याः सुकृतेन च। यन्मां दहनकर्मायं नादहद्धव्यवाहनः ॥ २४ ॥ तयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या। रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति ॥ २५ ॥ यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः। न मे दहति लांगूलं कथमार्य्यां प्रधक्ष्यति ॥ २६ ॥ पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनूमान्विस्मितस्तदा। हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २७ ॥ तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्त्तरि। अपि सा निर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २८ ॥ स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम्। शुश्राव हनुमांस्तत्र चारणानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥ अहो खलु कृतङ्कर्म दुर्विगाहं हनूमता। अग्निं विसृजता तीक्ष्णं भीमं राक्षसपद्मनि ॥ ३० ॥ प्रपलायितरक्षस्त्रीबाला वृद्धसमाकुला। जनकोलाहलाध्माता क्रन्दतीवाद्रिकन्दरैः ॥३१ ॥ दग्धेयं नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणा। जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३२ ॥ इति शुश्राव हनुमान् वाचान्तामम्‌तोपमाम्। बभूव चास्य मनसो हर्षस्तत्कालसम्भवः ॥ ३३ ॥ स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः। ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत् प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥ ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा। प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

ततस्तु शिंशपामूले जानकीं पर्य्यवस्थिताम्। अभिवाद्या-
ब्रवीद्दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥ ततस्तं प्रस्थितं
सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः। भर्त्तुः स्नेहान्विता वाक्यं हनू-
मन्तमभाषत ॥ २ ॥ यदि त्वं मन्यसे तात वसैकाहमिहानघ।
क्वचित् सुसंवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥ मम चैवाल्प-
भाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर। शोकस्यास्याप्रमेयस्य मुहूर्त्तं
स्यादपि क्षयः ॥ ४ ॥ गते हि हरिशार्दूल पुनः संप्राप्तये त्वयि।
प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरपुङ्गव ॥ ५ ॥ अदर्शनं च ते
वीर भूयो मां दारयिष्यति। दुःखाद्दुःखतरं प्राप्तां दुर्मनः
शोककर्शिताम् ॥ ६ ॥ अयञ्च वीर सन्देहः तिष्ठतीव ममाग्रतः।
सुमहत्सु सहायेषु हर्य्यृक्षेषु महाबलाः ॥ ७ ॥ कथं नु खलु
दुष्पारं सन्तरिष्यन्ति सागरम्। तानि हर्य्यृक्षसैन्यानि तौ वा
नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यातिलङ्घने।
शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥ तदत्र कार्य्य-
निर्बन्धे समुत्पन्ने दुरासदे। किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्य्य-
विशारदः ॥ १० ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्य्यस्य परिसाधने।
पर्य्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥ बलैस्तु संकुलां
कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः। मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं
भवेत् ॥ १२ ॥ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः। भव-
त्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १३ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं
प्रश्रितं हेतुसंहितम्। निशम्य हनुमान्वीरो वाक्यमुत्तरमब्रवीत्
॥ १४ ॥ देवि हर्य्यृक्षसैन्यानां ईश्वरः प्लवतांवरः। सुग्रीवः सत्य-
सम्पन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १५ ॥ स वानरसहस्राणां कोटीभि-
रभिसंवृतः। क्षिप्रमेष्यति वैदेहि सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ १६ ॥
तौ च वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ। आगम्य नगरीं
लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ १७ ॥ सगणं राक्षसं हत्वा न चिरा-

रघुनन्दनः । त्वामादाय वरारोहे स्वां पुरीं प्रतियास्यति ॥१८॥ समाश्वसिहि भद्रन्ते भव त्वं कालकांक्षिणी । क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे ॥ १९ ॥ निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यबान्धवे । त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २० ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्य्यृक्षप्रवरैर्युतः । यस्ते युधि विनिर्जित्य शोकं व्यपनयिष्यति ॥ २१ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं दर्शयित्वा परं बलम् । राक्षसप्रवरान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ २२ ॥ नगरीमाकुलां कृत्वा वञ्चयित्वा च रावणम् । दर्शयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥ २३ ॥ प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् । ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसन्दर्शनोत्सुकः ॥२४॥ आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः । तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः ॥ २५ ॥ सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः । बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः ॥२६॥ उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः । तोयौघनिस्वनैर्मन्द्रैः प्राधीतमिव सर्वतः ॥ २७ ॥ प्रगीतमिव विस्पष्टं नानाप्रस्रवणस्वनैः । देवदारुभिरुद्धूतैरूर्द्ध्वबाहुमिव स्थितम् ॥ २८ ॥ प्रपातजलनिर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव सर्वतः । वेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्घनैः ॥ २९ ॥ वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजन्तमिव कीचकैः । निश्वसन्तमिवामर्षाद्घोरैराशीविषोत्तमैः ॥ ३० ॥ नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः । मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः ॥ ३१ ॥ जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः । कूटैश्च बहुधाकीर्णं शोभितं बहुकन्दरैः ॥ ३२ ॥ सालतालाश्वकर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् । लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलंकृतम् ॥ ३३ ॥ नानामृगगणैः कीर्णं धातुनिस्यन्दभूषितम् । बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासञ्चयसङ्कटम् ॥ ३४ ॥ महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् । लतापादपसम्बाधं सिंहाधिष्ठितकन्दरम्

॥ ३५ ॥ व्याघ्रादिभिः समाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम्। आरुरोहानिलसुतः पर्वतं प्लवगोत्तमः॥ ३६ ॥ रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः। तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु ॥ ३७ ॥ सघोषाः समशीर्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः। स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः ॥ ३८ ॥ दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयन् लवणाम्भसः। अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः ॥ ३९ ॥ ददर्श सागरं भीमं भीमोरगनिषेवितम्। स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसम्भवः ॥ ४० ॥ प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम्। स तदा पीड़ितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ ४१ ॥ ररास विविधैर्भूतैः प्राविशद्वसुधातलम्। कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः॥ ४२ ॥ तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः। निपेतुर्भूतले भग्नाः शक्रायुधहता इव ॥ ४३ ॥ कन्दरोदरसंस्थानां पीड़ितानां महौजसाम्। सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन् हि शुश्रुवे ॥ ४४ ॥ स्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः। विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ ४५ ॥ अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः। निपीड़ितशिरोग्रीवा व्यचेष्टन्त महाहयः ॥ ४६ ॥ किन्नरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तथा। पीड़ितन्तन्नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ४७ ॥ स च भूमिधरः श्रीमान् बलिना तेन पीड़ितः। सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ४८ ॥ दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः। धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥४९॥ स लिलंघयिषुर्भीमं सलीलं लवणार्णवम्। कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
षट्पञ्चाशः सर्गः।

आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः । भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ १ ॥ सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् । तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशाड्वलम् ॥ २ ॥ पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् । ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलासितम् ॥ ३ ॥ वातसंघातजालोर्मिचन्द्रांशुशिशिराम्बमत् । हनूमानपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥ ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् । हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥ अपारमपरिश्रान्तश्चांबुधिं समगाहत । हनूमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥६॥ पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्टकानि च । हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रामंश्च पुनः पुनः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८ ॥ विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलांबरः । दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तथा चन्द्रायतेऽम्बरे ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यायमाणो गगने स बभौ वायुनन्दनः । दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १० ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः । प्रवरान् राक्षसान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥ आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् । अर्दयित्वा महावीरान् वैदेहीमभिवाद्य च ॥ १२ ॥ आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् । पर्वतेन्द्रं सुनाभञ्च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ १३ ॥ ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागमत् । स किञ्चिदारात् संप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ १४ ॥ महेन्द्रं मेघसङ्काशो ननाद स महाकपिः । स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ॥ १५ ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः । स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ १६ ॥ ननाद सुमहानादं लांगूलञ्चाप्यकम्पयत् । तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णाचरिते पथि ॥ १७ ॥ फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् । ये तु

ततोत्तरे कूले समुद्रस्य महाबलाः॥ १८॥ पूर्वसंविष्टिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः। महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव निस्वनम्। शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः॥ १९॥ ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः। वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम्॥ २०॥ निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः। बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकांक्षिणः॥ २१॥ जाम्बवान् स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः। उपामन्त्र्य हरीन् सर्वानिदं वचनमब्रवीत्॥ २२॥ सर्वथा कृतकार्य्योसौ हनूमान्नात्र संशयः। न ह्यस्याकृतकार्य्यस्य नाद एवंविधो भवेत्॥ २३॥ तस्य बाहूरुवेगञ्च निनादं च महात्मनः। निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुर्यतस्ततः॥ २४॥ ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च। प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः॥ २५॥ ते प्रीताः पादपाग्रेषु गृह्य शाखामवस्थिताः। वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यन्त वानराः॥ २६॥ गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः। एवं जगर्ज बलवान् हनूमान्मारुतात्मजः॥ २७॥ तमभ्रघनसङ्काशमापतन्तं महाकपिम्। दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा॥ २८॥ ततस्तु वेगवान्वीरो गिरेर्गिरिनिभः कपिः। निपपात गिरेस्तस्य शिखरे पादपाकुले॥ २९॥ हर्षेणापूर्य्यमाणोसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे। छिन्नपक्ष इवाकाशात् पपात धरणीधरः॥ ३०॥ ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः। हनूमन्तं महात्मानं परिवार्य्योपतस्थिरे॥ ३१॥ परिवार्य्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः। प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमागतमुपागमन्॥ ३२॥ उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च। प्रत्यर्चयन् हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम्॥ ३३॥ विनेदुर्मुदिताः केचित् केचित् किलकिलां तथा। हृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानरर्षभाः॥ ३४॥ हनूमांस्तु गुरून् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा

खदा । कुमारमङ्गदं चैव सोवन्दत महाकपिः ॥ ३५ ॥ स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः । दृष्टा देवीति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥ निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् । रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥३७॥ हनूमानब्रवीत् पृष्टस्तदा तान् वानरर्षभान् । अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा ॥ ३८ ॥ रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता । एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ ३९ ॥ उपवासपरिश्रान्ता मलिना जटिलाकृशा । ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ ४० ॥ निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानराभवन् । क्ष्वेडन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ॥ ४१ ॥ चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे । केचिदुच्छ्रितलांगूला प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ॥ ४२ ॥ आयताञ्चितदीर्घाणि लांगूलानि प्रविव्यधुः । अपरे तु हनूमन्तं श्रीमन्तं वानरोत्तमम् ॥ ४३ ॥ आप्लुत्य गिरिशृङ्गेषु संस्पृशन्तिस्म हर्षिताः । उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तु तदाब्रवीत् ॥ ४४ ॥ सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वाचमनुत्तमाम् । सत्त्वे वीर्य्येन ते कश्चित् समो वानर विद्यते ॥ ४५ ॥ तदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः । जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम ॥ ४६ ॥ त्वत्प्रसादात् समेष्यामः सिद्धार्था राघवेण ह । अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्य्यमहो धृतिः ॥ ४७ ॥ दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी । दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ॥ ४८ ॥ ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः । परिवार्य्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ ४९ ॥ उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते । श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ५० ॥ दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च । तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनूमद्वदनोन्मुखाः ॥ ५१ ॥

तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान् वानरैर्बहुभिर्वृतः। उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५२ ॥ हनूमता कीर्त्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदनद्धबाहुना। मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाभवत् ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः।

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः। हनूमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥ प्रीतिमत्सूपविष्टेषु वानरेषु महात्मसु। तं ततः प्रतिसंहृष्टः प्रीतियुक्तं महाकपिम् ॥२॥ जाम्बवान् कार्य्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम्। कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्त्तते ॥ ३ ॥ तस्यां चापि कथं वृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः। तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ॥ ४ ॥ संमार्गिता कथं देवी किञ्च सा प्रत्यभाषत। श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्य्यविनिश्चयम् ॥ ५ ॥ यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान्। रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान् व्याकरोतु नः ॥ ६ ॥ स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः। नमस्यन् शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात् खमाप्लुतः। उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ८ ॥ गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत्। काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ९ ॥ स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम्। उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगमुत्तमम् ॥ १० ॥ कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च। प्रहतस्य मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः ॥ ११ ॥ शिखरं सूर्य्यसङ्काशं व्यशीर्य्यत सहस्रधा। व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः ॥ १२ ॥

सुत्वेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव। पितृव्यं चापि मां
विद्धि सखायं मातरिश्वनः ॥ १३ ॥ मैनाकमिति विख्यातं निव-
सन्तं महोदधौ। पक्षवन्तः पुरा तत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः ॥१४॥
छन्दतः पृथिवीं चेरु र्बाधमानाः समन्ततः। श्रुत्वा नगानां चरितं
महेन्द्रः पाकशासनः ॥ १५ ॥ वज्रेण भगवान् पक्षौ चिच्छे-
देषां सहस्रशः। अहं तु मोचितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना
॥ १६ ॥ मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तो वरुणालये। राघवस्य
मया साह्ये वर्त्तितव्यमरिन्दम ॥ १७ ॥ रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो
महेन्द्रसमविक्रमः। एतच्छ्रुत्वा मया तस्य मैनाकस्य महात्मनः
॥ १८ ॥ कार्य्यमावेद्य च गिरेरुद्युक्तं वै मनो मम। तेन चाह-
मनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना ॥ १९ ॥ स चाप्यन्तर्हितः शैलो
मानुषेण वपुष्मता। शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ
॥ २० ॥ उत्तमं जवमास्थाय शेषमध्वानमास्थितः। ततोऽहं सुचिरं
कालं जवेनाभ्यगमं पथि ॥ २१ ॥ ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां
नागमातरम्। समुद्रमध्ये सा देवी वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम। ततस्त्वां भक्षयिष्यामि
विहितस्त्वं हि मे सुरैः ॥ २३ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः
प्रणतः स्थितः। विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयम् ॥२४॥
रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम्। लक्ष्मणेन सह
भ्रात्रा सीतया च परन्तपः ॥ २५ ॥ तस्य सीता हृता भार्य्या
रावणेन दुरात्मना। तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशास-
नात् ॥ २६ ॥ कर्त्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सति।
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २७ ॥ आग-
मिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते। एवमुक्ता मया सा तु
सुरसा कामरूपिणी ॥ २८ ॥ अब्रवीन्नातिवर्त्तेत कश्चिदेष वरो
मम। एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ २९ ॥ ततोऽर्द्ध-

गुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु। मत्प्रमाणाधिकं चैव व्यादितं तु मुखं तया ॥ ३० ॥ तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं पुनः। तस्मिन्मुहूर्त्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठसंमितः ॥ ३१ ॥ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात्। अब्रवीत् सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३२ ॥ अथ सा व्याहरद्देवी गच्छ सौम्य यथासुखम्। समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ ३३ ॥ सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर। ततोऽहं साधुसाध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ३४ ॥ ततोऽन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुड़ो यथा। छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किञ्चन ॥ ३५ ॥ सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन्। न किञ्चित्तत्र पश्यामि येन मे विहता गतिः ॥ ३६ ॥ अथ मे बुद्धिरुत्पन्ना किन्नाम गमने मम। ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपमत्र न दृश्यते ॥ ३७ ॥ अधोभागे तु मे दृष्टिः शोचतः पतिता तदा। तत्राद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम् ॥ ३८ ॥ प्रहस्य च महानादं उक्तोऽहं भीमया तया। अवस्थितमसम्भ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३९ ॥ क्वासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेप्सितः। भक्षः च प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ४० ॥ बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णमहं ततः। आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ ४१ ॥ तस्याश्चास्यं महद्भीमं वर्त्तते मम भक्षणे। न तु मां सा तु बुबुधे मम वा विकृतं कृतम् ॥ ४२ ॥ ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात्। तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभस्थलम् ॥४३॥ सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि। मया पर्वतसङ्काशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४४ ॥ शृणोमि खगतानां च वाचः सौम्या महात्मनाम्। राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥४५॥ तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन्। गत्वा च महदध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४६ ॥ दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र

गता पुरी । अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयां पुरीम् ॥४७॥
प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः । तत्र प्रविशतश्चापि
कल्पान्तघनसप्रभा ॥ ४८ ॥ अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काप्यु-
त्थिता पुरः । जिघांसन्तीं ततस्तान्तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् ॥४९॥
सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् । प्रदोषकाले प्रविशन्
भीतयाहं तयोदितः ॥ ५० ॥ अहं लङ्कापुरी वीर निर्जिता
विक्रमेण ते । यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ५१ ॥
तत्राहं सर्वरात्रन्तु विचरन् जनकात्मजाम् । रावणान्तःपुरगतो
न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५२ ॥ ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य
निवेशने । शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५३ ॥ शोचता
च मया दृष्टं प्राकारेणाभिसंवृतम् । काञ्चनेन विकृष्टेन गृहो-
पवनमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ स प्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ।
अशोकवनिकामध्ये शिंशपापादपो महान् ॥ ५५ ॥ तमारुह्य
च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् । अदूराच्छिंशपावृक्षात्पश्यामि
वरवर्णिनीम् ॥ ५६ ॥ श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ।
तदेकवासःसंवीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ ५७ ॥ शोकसन्ताप-
दीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् । राक्षसीभिर्विरूपाभिः
क्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ ५८ ॥ मांसशोणितभक्ष्याभिर्व्याघ्रीभि-
र्हरिणीं यथा । सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥५९॥
एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा । भूमिशय्या विवर्णाङ्गी
पद्मिनीव हिमागमे ॥ ६० ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्त्तव्ये
कृतनिश्चया । कथञ्चिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥६१॥
तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् । तत्रैव शिंशपा-
वृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६२ ॥ ततो हलहलाशब्दं काञ्ची-
नूपुरमिश्रितम् । शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥६३॥
ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वरूपं प्रत्यसंहरम् । अहं च शिंशपावृक्षे

पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६४ ॥ ततो रावणदाराश्च रावणश्च महा-
बलः। तं देशमनुसंप्राप्तो यत्र सीताभवत् स्थिता ॥ ६५ ॥ तं
दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोगणेश्वरम्। संकुच्योरुस्तनौ पीनौ
बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६६ ॥ वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणा-
मितस्ततः। त्राणं कञ्चिदपश्यन्तीं वेपमानान्तपस्विनीम् ॥ ६७ ॥
तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम्। अवाक्शिराः प्रप-
तितो बहुमन्यस्व मामिति ॥ ६८ ॥ यदि चेत्त्वन्तु मां दर्पान्नाभि-
नन्दसि गर्विते। द्विमासानन्तरं सीते पास्यामि रुधिरन्तव ॥ ६९ ॥
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः। उवाच परमक्रुद्धा
सीता वचनमुत्तमम् ॥ ७० ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्य्याममित-
तेजसः। इक्ष्वाकुवंशनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च ॥ ७१ ॥ अवाच्यं
वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव। किंस्विद्वीर्य्यं तवानार्य्य यो
मां भर्तुरसंनिधौ ॥ ७२ ॥ अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महा-
त्मना। न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ॥ ७३ ॥
अजेयः सत्यवाक् शूरो रणश्लाघी च राघवः। जानक्या परुषं
वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ॥ ७४ ॥ जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ
इव पावकः। विवृत्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ ७५ ॥
मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा। स्त्रीणां मध्यात्
समुत्पत्य तस्य भार्य्या दुरात्मनः ॥ ७६ ॥ वरा मन्दोदरी नाम
तया स प्रतिषेधितः। उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः
॥ ७७ ॥ सीतया तव किं कार्य्यं महेन्द्रसमविक्रम। मया सह
रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी ॥ ७८ ॥ देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्ष-
कन्याभिरेव च। सार्द्धं प्रभो रमस्वेति सीतया किं करिष्यसि
॥ ७९ ॥ ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः। उत्थाप्य
सहसानीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ८० ॥ याते तस्मिन् दश-
ग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः। सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः

क्रूरैः सुदारुणैः ॥८१॥ तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी । गर्जितं च तथा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८२ ॥ वृथा गर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः । रावणाया शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत् ॥ ८३ ॥ ततस्ताः सहिताः सर्वा विहतताशा निरुद्यमाः । परिक्लिश्य समस्तास्ता निद्रावशमुपागताः ॥ ८४॥ तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता । विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता । ८५ ॥ तासां मध्यात् समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् । आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीतामसितेक्षणाम् ॥ ८६ ॥ जनकस्यात्मजां साध्वीं स्नुषां दशरथस्य च । स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८७ ॥ रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च । अलमस्मान् परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् ॥ ८८ ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते । यदि ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ ८९ ॥ सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् । प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । ९० ॥ अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् । ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ ९१ ॥ अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः । तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् । ९२ ॥ चिन्तयामास विश्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः । सम्भाषणार्थे च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः ॥ ९३ ॥ इक्ष्वाकुकुलवंशस्तु स्तुतो मम पुरस्कृतः । श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगुणभाषिताम् ॥ ९४ ॥ प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना । कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव ॥९५ ॥ का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्यब्रुवं वचः ॥ ९६ ॥ देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः । सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ९७ ॥ तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनुमन्तमिहा-

गतम्। भर्त्रा संप्रहितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ ९८॥ इदन्तु पुरुषव्याघ्रः श्रीमान्दाशरथिः स्वयम्। अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि॥ ९९ ॥ तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम्। रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ १०० ॥ एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी। आह रावणमुत्साद्य राघवो मां नयत्विति॥ १०१ ॥ प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्य्यामनिन्दिताम्। राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम्॥ १०२॥ अथ मामब्रवीत् सीता गृह्यतामयमुत्तमः। मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु मन्यते॥ १०३ ॥ इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम्। प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां सन्दिदेश ह॥ १०४॥ ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः। प्रदक्षिणं परिक्रामभिहाभ्युद्गतमानसः॥ १०५ ॥ उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा। हनूमन्मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवम्॥ १०६॥ यथा श्रुत्वैव न चिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ। सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु॥ १०७॥ यदन्यथा भवेदेतद् द्वौ मासौ जीवितं मम। न मान्द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत्॥ १०८॥ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्त्तत। उत्तरं च मया दृष्टं कार्य्यशेषमनन्तरम् ॥ १०९ ॥ ततोवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः। युद्धकांक्षी वनन्तस्य विनाशयितुमारभे॥ ११०॥ तद्भग्नं वनखण्डन्तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्विजम्। प्रतिबुध्य निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ १११ ॥ माञ्च दृष्ट्वा वने तस्मिन् समागम्य ततस्ततः। ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे॥ ११२॥ राजन् वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना। वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्य्यं महाबलम्॥ ११३॥ तस्य दुर्बुद्धिता राजन् तव विप्रियकारिणः। वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ न पुनर्व्रजेत्॥ ११४॥ तच्छ्रुत्वा

राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा बहुदुर्जयाः। राक्षसाः किङ्करा नाम रावणस्य मनोनुगाः ॥ ११५ ॥ तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् । मया तस्मिन् वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥११६॥ तेषान्तु हतशिष्टा ये ते गता लघुविक्रमाः। निहतं च मया सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११७ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमुत्तमम् । तत्रस्थान् राक्षसान् हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः ॥ ११८ ॥ ललामभूतो लङ्काया मया विध्वंसितो रुषा। ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् ॥ ११९ ॥ राक्षसैर्बहुभिः सार्द्धं घोररूपैर्भयानकैः । तमहम्बलसम्पन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥१२०॥ परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् । तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान्महाबलान् ॥ १२१ ॥ पदातिबलसम्पन्नान् प्रेषयामास रावणः। परिघेणैव तान् सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ १२२ ॥ मन्त्रिपुत्रान् हतांछ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् । पञ्च सेनाग्रगांशूरान् प्रेषयामास रावणः ॥ १२३ ॥ तानहं सहसैन्यान् वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् । ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥१२४॥ बहुभीराक्षसैः सार्द्धं प्रेषयामास संयुगे। तन्तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ १२५ ॥ सहसा खं समुद्यन्तं पदयोश्च गृहीतवान् । चर्मासिनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥१२६॥ तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः। ततश्चेन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥ १२७ ॥ व्यादिदेश सुतं क्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् । तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम् ॥ १२८ ॥ नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागतः। महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ॥ १२९ ॥ प्रहितो रावणेनैषः सह वीरैर्मदोद्धतैः । सोऽविषह्यं हि मां बुध्वा स्वसैन्यं चावमर्दितम् ॥१३०॥ ब्रह्मणोऽस्त्रेण स तु मां प्रबध्वा चातिवेगितः। रज्जुभिश्चापि बध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ १३१ ॥ रावणस्य समीपस्थ

गृहीत्वा मामुपागमन्। दृष्ट्वा सम्भाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ॥ १३२ ॥ पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम्। तत्सर्वं च रणे तत्र सीतार्थमुपजल्पितम् ॥ १३३ ॥ तस्यास्तु दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो। मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३४ ॥ रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम्। सोऽहं दौत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ १३५ ॥ शृणु चापि समादेशं यदहं प्रब्रवीमि ते। राक्षसेश हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ॥ १३६ ॥ सुग्रीवश्च महाभाग स त्वां कौशलमब्रवीत्। धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच ह ॥ १३७ ॥ वसतो ऋष्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे। राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३८ ॥ तेन मे कथितं राजन् भार्या मे रक्षसा हृता। तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ १३९ ॥ वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण सह प्रभुः। चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १४० ॥ तेन वालिनमाहत्य शरेणैकेन संयुगे। वानराणां महाराजः कृतः संप्लवतां प्रभुः ॥ १४१ ॥ तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्य्यं सर्वात्मनात्विह। तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ १४२ ॥ क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवस्य च। यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १४३ ॥ वानराणां प्रभावोऽयं न केन विदितः पुरा। देवतानां सकाशञ्च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः ॥ १४४ ॥ इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया। मामैक्षत ततो रुष्टश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १४५ ॥ तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा। मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ १४६ ॥ ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः। तेन राक्षसराजश्च याचितो मम कारणात् ॥ १४७ ॥ नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः। राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संसेव्यते त्वया ॥ १४८ ॥ दूतवध्या न दृष्टा हि राज-

शास्त्रेषु राक्षस । दूतेन वेदितव्यं च यथाभिहितवादिना ॥ १४९ ॥ सुमहत्यपराधेपि दूतस्यातुलविक्रम । विरूपकरणं दृष्टं न वधोस्ति हि शास्त्रतः ॥ १५० ॥ विभीषणेनैवमुक्तो रावणः सन्दिदेश तान् । राक्षसानेतदेवाद्य लाङ्गूलं दह्यतामिति ॥ १५१ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः । वेष्टितं शणवल्कैश्च पट्टैः कार्पासकैस्तथा ॥ १५२ ॥ राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः । तदादीप्यन्त मे पुच्छं हनन्तः काष्ठमुष्टिभिः ॥ १५३ ॥ बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः । न मे पीड़ाभवत् काचिद्दिदृक्षोर्नगरीं दिवा ॥ १५४ ॥ ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् । अघोषयन् राजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ १५५ ॥ ततोहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः । विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः ॥ १५६ ॥ आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् । ततस्तन्नगरद्वारं वेगेनाप्लुतवानहम् ॥ १५७ ॥ पुच्छेन च दीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् । दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १५८ ॥ विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५९ ॥ दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः । रामस्य च महत् कार्य्यं मयेदं विफलीकृतम् ॥ १६० ॥ इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः । ततोहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् ॥ १६१ ॥ जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिणाम् । ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुताङ्गिरम् ॥ १६२ ॥ अदग्धा जानकीत्येव निमित्तैश्चोपलक्षितम् । दीप्यमाने तु लांगूले न मां दहति पावकः ॥ १६३ ॥ हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः । तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ १६४ ॥ ऋषिवाक्यैश्च दृष्टार्थैरभवं हृष्टमानसः । पुनर्दृष्टा च वैदेही विसृष्टश्च तया पुनः ॥ १६५ ॥ ततः पर्वत-

मासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः। प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकांक्षया
॥ १६६ ॥ ततः श्वसनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम्। पन्थान-
महमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६७ ॥ राघवस्य प्रसादेन
भवतां चैव तेजसा। सुग्रीवस्य च कार्य्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम्
॥ १६८ ॥ एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम्। तत्र यन्न
कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
अष्टपञ्चाशः सर्गः।

एतदाख्याय तत्सर्वं हनूमान्मारुतात्मजः। भूयः समुपचक्राम
वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥ सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च
संभ्रमः। शीलमासाद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः ॥ २ ॥
आर्य्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः। तपसा धारये-
ल्लोकान् क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ॥ ३ ॥ सर्वथातिप्रकृष्टोसौ रावणो
राक्षसेश्वरः। यस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥४॥
न तदग्निशिखा कुर्य्यात् संस्पृष्टा पाणिना सती जनकस्य सुता
कुर्य्याद्यत् क्रोधकलुषीकृता ॥ ५ ॥ जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वाननु-
ज्ञाप्य महाकपीन्। अस्मिन्नेवं गते कार्य्ये भवताञ्च निवेदिते।
न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥ अहमेकोपि
पर्य्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम्। तां लङ्कान्तरसा हन्तुं राव-
णञ्च सराक्षसम् ॥ ७ ॥ किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृता-
त्मभिः। कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८ ॥ अहं
तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम्। सहपुत्रं वधिष्यामि सहो-
दरयुतं युधि ॥ ९ ॥ ब्राह्ममस्त्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं
तथा ॥ १० ॥ यदि शक्रजितोस्त्राणि दुर्निरीक्ष्याणि संयुगे।

तान्यहं निहनिष्यामि विधमिष्यामि राक्षसान् ॥ ११ ॥ भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तान्। मयातुलविसृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरम् ॥ १२ ॥ देवानपि रणे हन्यात् किं पुनस्तान्निशाचरान्। भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि माम् ॥१३॥ सागरोप्यतियाद्वेलां मन्दरः प्रचलेदपि। न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १४ ॥ सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वजाः। अलमेकोपि नाशाय वीरो वालिसुतः कपिः ॥ १५ ॥ प्लवगस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः। मन्दरोप्यवशीर्य्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १६ ॥ सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु। मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १७ ॥ अश्विपुत्रौ महावेगा तौ प्लवगसत्तमौ। एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १८ ॥ मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुरी। राजमार्गेषु सर्वेषु नाम विश्रावितं मया ॥ १९ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः। राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ अहं कोसलराजस्य दासः पवनसम्भवः। हनूमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २१ ॥ अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः। अधस्ताच्छिंशपामूले साध्वी करुणमास्थिता ॥ २२ ॥ राक्षसीभिः परिवृता शोकसन्तापकर्शिता। मेघरेखापरिवृता चन्द्ररेखेव निष्प्रभा ॥ २३ ॥ अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम्। पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २४ ॥ अनुरक्ता हि वैदेही रामं सर्वात्मना शुभा। अनन्यचित्ता रामेण पौलोमीव पुरन्दरे ॥ २५ ॥ तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च। सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ २६ ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने। एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ २७ ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमोदये। रावणाद्विनिवृत्तार्थां

मर्त्तव्य कृतनिश्चया ॥ २८ ॥ कथञ्चिन्मृगशावाक्षी विश्वासमुपपादिता। ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं प्रकाशिता ॥ २९ ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता। नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्त्तरि चोत्तमा ॥ ३० ॥ यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा दशाननः। निमित्तमात्रं रामस्तु बधे तस्य भविष्यति ॥ ३१ ॥ सा प्रकृत्येव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्शिता। प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुताङ्गता ॥ ३२ ॥ एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा। यदत्र प्रतिकर्त्तव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकोनषष्टितमः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत। अश्विपुत्रौ महावेगौ बलवन्तौ प्लवङ्गमौ ॥ १ ॥ पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ। अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ २ ॥ सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान् पुरा। वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ॥ ३ ॥ सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ महाबलौ। एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ४ ॥ लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः। अहमेकोपि पर्य्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ ५ ॥ तां लङ्कान्तरसा हन्तुं रावणञ्च महाबलम्। किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ ६ ॥ कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः। वायुसूनोर्बलेनैव दग्धा लङ्केति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥ दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदितुम्। न युक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातपौरुषैः ॥ ८ ॥ न हि वः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित् पराक्रमे। तुल्यः

सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ६ ॥ जित्वा लङ्कां सरचौघां हत्वा तं रावणं रणे। सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्था हृष्टमानसाः ॥ १० ॥ तेष्वेवं हतशेषेषु राक्षसेषु हनूमता। किमन्यदत्र कर्त्तव्यं गृहीत्वायाम जानकीम् ॥ ११ ॥ रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यस्याम जनकात्मजाम्। किं व्यलीकैस्तु तान् सर्वान् वानरान् वानरर्षभाः ॥ १२ ॥ वयमेव हि गत्वा तान् हत्वा राक्षसपुङ्गवान्। राघवं द्रष्टुमर्हामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ तमेव कृतसङ्कल्पं जाम्बवान् हरिसत्तमः। उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ १४ ॥ नैषा बुद्धिर्महाबाहो यद्ब्रवीषि महाकपे। विचेतुं वयमाज्ञप्ता दक्षिणां दिशमुत्तमाम् ॥ १५ ॥ न नेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता। कथञ्चिन्निर्जितां सीतामस्माभिर्नाभिरोचयेत् ॥ १६ ॥ राघवो नृपशार्दूलः कुलं व्यपदिशन् स्वकम्। प्रतिज्ञाय स्वयं राजा सीताविजयमग्रतः ॥१७॥ सर्वेषां कपिमुख्यानां कथं मिथ्या करिष्यति। विफलं कर्म च कृतं भवेत्तुष्टिर्न तस्य च ॥ १८ ॥ वृथा च दर्शितं वीर्यं भवेद्वानरपुङ्गवाः। तस्माद्गच्छाम वै सर्वे यत्र रामः सलक्ष्मणः। सुग्रीवश्च महातेजाः कार्य्यस्यास्य निवेदने ॥ १९ ॥ न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान् पश्यति राजपुत्र। यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान् पश्यतु कार्य्यसिद्धिम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
षष्टितमः सर्गः।

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः। अङ्गदप्रमुखा वीरा हनुमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥ प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः। महेन्द्राग्रात् समुत्पत्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥ २ ॥

मेरुमन्दरसङ्काशा मत्ता इव महागजाः। छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः॥ ३॥ सभाज्यमानम्भूतैस्तमात्मवन्तम्महाबलम्। हनुमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः॥ ४॥ राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुञ्च परमं यशः। समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः॥ ५॥ प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः। सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः॥ ६॥ प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः। नन्दनोपममासेदुर्वनन्द्रुमशतायुतम्॥ ७॥ यत्तन्मधुवनन्नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम्। अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम्॥ ८॥ यद्रक्षति महावीरः सदा दधिमुखः कपिः। मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः॥ ९॥ ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः। वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्तम्महावनम्॥ १०॥ ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनम्महत्। कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः॥ ११॥ ततः कुमारस्तान् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखान् कपीन्। अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे॥ १२॥ ते निसृष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना। हरयः समपद्यन्त द्रुमान्मधुकराकुलान्॥ १३॥ भक्षयन्त सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च। जग्मुः प्रहर्षन्ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः॥ १४॥ ततश्चानुमताः सर्वे सुसंहृष्टा वनौकसः। मुदिताश्च ततस्ते च प्रनृत्यन्ति ततस्ततः॥ १५॥ गायन्ति केचित् प्रहसन्ति केचित् नृत्यन्ति केचित् प्रणमन्ति केचित्। पठन्ति केचित् प्रचरन्ति केचित् प्लवन्ति केचित् प्रलपन्ति केचित्॥ १६॥ परस्परं केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसम्पतन्ति। गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति रुदन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति॥ १८॥ तुदन्तमन्यः प्रणदन्नुपैति समाकुलन्तत् कपिसैन्यमासीत्। न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव दृप्तः॥ १९॥ ततो वनन्तत् परिभक्ष्यमाणं

द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् । समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कपींस्तान् ॥२०॥ स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः । चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २१ ॥ उवाच कांश्चित् परुषाण्यभीतमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान । समेत्य कैश्चित् कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् ॥ २२ ॥ स तैर्मदादप्रतिवार्य्यवेगैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्य्यमाणैः । प्रधर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥२३॥ नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पातैश्च समापयन्तः । मदात्कपिन्ते कपयः समंतान्महावनन्निर्विषयञ्च चक्रुः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
एकषष्टितमः सर्गः ।

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान्वानरर्षभः । अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ॥ १ ॥ अहमावर्जयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः । श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २ ॥ प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु । अवश्यं कृतकार्य्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ॥ ३ ॥ अकार्य्यमपि कर्त्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् । अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥ ४ ॥ साधुसाध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् । पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥५॥ जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुमम् । ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य शक्तितः ॥ ६ ॥ अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् । पपुः सर्वे मधु तदा रसवत् फलमाददुः ॥ ७ ॥ उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान् समागतान् । ते ताड़यन्तः शतशः सक्ता मधुवने तदा ॥ ८ ॥ मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिरभ्य ते । पिबन्ति कपयः केचित् संघशस्तत्र हृष्टवत् ॥ ९ ॥ घ्नन्तिस्म सहिताः सर्वे भक्षयन्ति यथापरे । केचित् पीत्वापविध्यन्ति मधूनि मधु-

पिङ्गलाः ॥ १० ॥ मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ।
अपरे वृक्षमूलेषु शाखा गृह्य व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥ अत्यर्थञ्च
मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य्य शेरते । उन्मत्तवेगाः प्लवगा मधु-
मत्ताश्च हृष्टवत् ॥ १२ ॥ क्षिपन्त्यपि तथान्योन्यं स्खलन्ति च तथा-
परे । केचित् क्ष्वेड़ान् प्रकुर्वन्ति केचित् कूजन्ति हृष्टवत् ॥१३॥
हरयो मधुनामत्ताः केचित् सुप्ता महीतले । धृष्टाः केचिद्धसं-
त्यन्ये केचित् कुर्वन्ति चेतरत् ॥ १४ ॥ कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये
केचिद्बुध्यन्ति चेतरत् । येप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु
॥ १५ ॥ तेपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः । जानुभिश्च
प्रघृष्टाश्च देवमार्गञ्च दर्शिताः ॥ १६ ॥ अब्रुवन् परमोद्विग्ना गत्वा
दधिमुखं वचः । हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् ॥ १७ ॥
वयञ्च जानुभिर्घृष्टा देवमार्गञ्च दर्शिताः ॥ १८ ॥ तदा दधि-
मुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः । हतं मधुवनं दृष्ट्वा सांत्वयामास
तान् हरीन् ॥ १९ ॥ एत गच्छत गच्छामो वानरानतिदर्पि-
तान् । बलेनावारयिष्यामि प्रभुञ्जानान्मधूत्तमम् ॥ २० ॥ श्रुत्वा
दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः । पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव
सहिता ययुः ॥ २१ ॥ मध्ये चैषां दधिमुखः सुमहत्गृह्य महातरुम् ।
समभ्यधावन् वेगेन सर्वे ते च प्लवङ्गमाः ॥ २२ ॥ ते शिलाः पाद-
पांश्चैव पाषाणानपि वानराः । गृहीत्वाभ्यागमन् क्रुद्धा यत्र ते
कपिकुञ्जराः ॥ २३ ॥ बलान्निवारयन्तश्च आसेदुर्हरयो हरीन् ।
सन्दष्टोष्ठपुटाः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥ अथ दृष्ट्वा
दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः । अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखा-
स्तदा ॥२५॥ सवृक्षं तं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् । वेगवन्तं
विजग्राह बाहुभ्यां कुपितोङ्गदः ॥२६॥ मदान्धो न कृपाञ्चक्रे आर्य्यः
कोयं ममेति सः । अथैनं निष्पिपेषाशु वेगेन वसुधातले ॥ २७ ॥
स भग्नबाहूरुमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः । प्रमुमोह महावीरो

मुहूर्त्तं कपिकुञ्जरः ॥२८॥ स कथञ्चिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः। उवाचैकान्तमागत्य स्वान् भृत्यान् समुपागतान् ॥ २९ ॥ एत गच्छत गच्छामो भर्त्ता नो यत्र वानरः। सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥३०॥ सर्वञ्चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्याम पार्थिवे। अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ ३१ ॥ इष्टं मधुवनं ह्येतत् सुग्रीवस्य महात्मनः। पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥३२॥ स वानरानिमान् सर्वान्मधुलुब्धान् गतायुषः। घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान् ॥ ३३ ॥ वध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिपन्थिनः। अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे भविष्यति ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबलः। जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥३५॥ निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः। सहस्रांशुसुतो धीमान् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३६ ॥ रामञ्च लक्ष्मणञ्चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च। समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥३७॥ स निपत्य महावीरः सर्वैस्तैः परिवारितः। हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३८ ॥ स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम्। सुग्रीवस्याशु तौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
द्विषष्टितमः सर्गः।

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः। दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥१॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम। अभयन्ते प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥ किं सम्भ्रमाद्धितं कृत्स्नं ब्रूहि यत् वक्तुमर्हसि। कच्चिन्मधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ॥ ३ ॥ स समाश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना। उत्थाय स महाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया न च वालिना। वनं निसृष्टपूर्वन्ते नाशितं तत्तु वानरैः॥ ५॥ न्यवारयमहं सर्वान् सहैभिर्वनचारिभिः। अचिन्तयित्वा मां हृष्टा भक्षयन्ति पिबन्ति च॥६॥ एभिः प्रधर्षणायाञ्च वारितं वनपालकैः। मामप्यचिन्तयन् देव भक्षयन्ति वनौकसः॥ ७॥ शिष्टमत्रापगमिष्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे। निवार्य्यमाणास्ते सर्वे भ्रुकुटिं दर्शयन्ति हि॥ ८॥ इमे हि संरब्धतरास्तदा तैः संप्रधर्षिताः। निवार्य्यन्ते वनात्तस्मात् क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः॥ ९॥ ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभाः। संरक्तनयनः क्रोधाद्धरयः संप्रधर्षिताः॥ १०॥ पाणिभिर्निहताः केचित् केचिज्जानुभिराहताः। प्रकृष्टाश्च तदा कामं देवमार्गञ्च दर्शिताः॥ ११॥ एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्त्तरि। कृत्स्नं मधुवनञ्चैव प्रकामं तैश्च भक्ष्यते॥ १२॥ एवम्विज्ञाप्यमानन्तं सुग्रीवम्वानरर्षभम्। अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा॥ १३॥ किमयं वानरो राजन् वनपः प्रत्युपस्थितः। कञ्चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत्॥ १४॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना। लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः॥१५॥ आर्य्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः। अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितम्मधु वानरैः॥ १६॥ नैषामकृतकार्य्याणामीदृशः स्याद्व्यतिक्रमः। वनं यदभिपन्नास्ते साधितङ्कर्म तद् ध्रुवम्॥ १७॥ वारयन्तो भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः। तथा न गणितश्चायं कपिर्दधिमुखो बली॥ १८॥ पतिर्मम वनस्यायं अस्माभिः स्थापितः स्वयम्। दृष्टा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता॥ १९॥ न ह्यन्यः साधने हेतुः कर्म्मणोस्य हनूमतः। कार्य्यसिद्धिर्हनुमति मतिश्च हरिपुङ्गवे॥ २०॥ व्यवसायश्च वीर्य्यञ्च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम्। जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः॥ २१॥ हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता

न तत्र गतिरन्यथा। अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल ॥२२॥ विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः। आगतैश्च प्रविष्टैस्तु यथा मधुवनं हितैः ॥ २३ ॥ धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं तु वानरैः। पातिता वनपालास्ते तदा जानुभिराहताः ॥ २४ ॥ एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह। नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २५ ॥ दृष्टा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः। अभिगम्य यथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २६ ॥ न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ। वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २७ ॥ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः। श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्युताम् ॥२८॥ प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महायशाः। श्रुत्वा दधिमुखस्यैवं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ॥ २९ ॥ वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत। प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ॥३०॥ धर्षितं मर्षणीयञ्च चेष्टितं कृतकर्मणाम्। गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि। शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तान् हनूमत्प्रमुखान् कपीन् ॥ ३१ ॥ इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानान् शाखामृगांस्तान् मृगराजदर्पान्। प्रष्टुं कृतार्थान् सह राघवाभ्यां श्रोतुञ्च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥३२॥ प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणाञ्च राजा। अङ्गैः प्रहृष्टैः कार्य्यसिद्धिं विदित्वा बाह्वोरासन्नामतिमात्रं ननन्द ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः।

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः। राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवञ्चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥ स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ। वानरैः सहितैः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥ स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितङ्गतः। निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं

प्रविवेश ह ॥ ३ ॥ स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान्। विमदानुद्धतान् सर्वान् मेहमानान्मधूदकम् ॥ ४ ॥ स तानुपागमद्वीरो बध्वा करपुटाञ्जलिम्। उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥ सौम्य रोषो न कर्त्तव्यो यदेभिः परिवारणम्। अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥ श्रान्तो दूरादनुप्राप्तो भक्षयस्व स्वकं मधु। युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल ॥ ७ ॥ मौर्ख्यात् पूर्वं कृतो रोषस्तद्भवान् क्षन्तुमर्हति। यथैव हि पिता तेभूत् पूर्वं हरिगणेश्वरः ॥ ८ ॥ तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसत्तम। आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ॥ ९ ॥ इहोपयानं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम्। भवदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्वनचारिभिः ॥ १० ॥ प्रहृष्टो न तु रुष्टोसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम्। प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ११ ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तानिति होवाच पार्थिवः। श्रुत्वा दधिमुखस्यैतद्वचनं श्लक्ष्णमङ्गदः ॥ १२ ॥ अब्रवीत्तान् हरिश्रेष्ठान् वाक्यं वाक्यविशारदः। शङ्के श्रुतोयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः ॥ १३ ॥ अयं च हर्षादाख्याति तेन जानामि हेतुना। तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्य्ये परन्तपाः ॥ १४ ॥ पीत्वा मधु यथाकामं विक्रान्ता वनचारिणः। किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ १५ ॥ सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरिपुङ्गवाः। तथास्मि कर्त्ता कर्त्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १६ ॥ नाज्ञापयितुमीशोहं युवराजोस्मि यद्यपि। अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं बलात् ॥ १७ ॥ ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम्। प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १८ ॥ एवं वक्ष्यति को राजन् प्रभुः सन् वानरर्षभ। ऐश्वर्य्यमदमत्तो हि सर्वोहमिति मन्यते ॥ १९ ॥ तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित्। सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ २० ॥ सर्वे वय-

मपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतत्वराः। स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः
पतिरव्ययः॥ २१॥ त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम्।
क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते॥ २२॥ एवं तु वदतां
तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत। साधु गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महा-
बलाः॥ २३॥ उत्पतन्तमनुत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः। कृत्वा-
काशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवोपलाः॥ २४॥ अङ्गदं पुरतः
कृत्वा हनूमन्तञ्च वानरम्। तेऽम्बरं सहसोत्पत्य वेगवन्तः प्लव-
ङ्गमाः॥ २५॥ विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा।
अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः॥ २६॥ उवाच शोक-
सन्तप्तं रामं कमललोचनम्। समाश्वसिहि भद्रन्ते दृष्टा देवी
न संशयः॥ २७॥ नागन्तुमिह शक्यं तैरतीतसमयैरिह।
अङ्गदस्य प्रहर्षाच्च जानामि शुभदर्शन॥ २८॥ न मत्सकाश-
मागच्छेत् कृत्ये हि विनिपातिते। युवराजो महाबाहुः प्लव-
तामङ्गदो वरः॥ २९॥ यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुप-
क्रमः। भवेत्तु दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः॥ ३०॥ पितृ-
पैतामहं चैतत् पूर्वकैरभिरक्षितम्। न मे मधुवनं हन्यादहृष्टा
जनकात्मजाम्॥ ३१॥ कौशल्यासुप्रजा राम समाश्वसिहि
सुव्रत। दृष्टा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता॥ ३२॥ न
ह्यस्य कर्मणो हेतुः साधने तद्विधो भवेत्। हनूमतीह सिद्धिश्च
मतिश्च मतिसत्तम॥ ३३॥ व्यवसायश्च शौर्यञ्च श्रुतञ्चापि
प्रतिष्ठितम्। जाम्बवान् यत्र नेता स्यादङ्गदश्च हरीश्वरः॥३४॥
हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा। माभूश्चिन्तासमायुक्तः
संप्रत्यमितविक्रम॥ ३५॥ यदा हि दर्पितोदग्राः सङ्गताः
काननौकसः। नैषामकृतकार्य्याणामीदृशः स्यादुपक्रमः॥ ३६॥
वनभङ्गेन जानामि मधूनां भक्षणेन च। ततः किलकिलाशब्दं
शुश्रावो सन्नमम्बरे॥ ३७॥ हनूमत्कर्मदृप्तानां नदतां काननौ-

कसाम्। किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३८ ॥ तत्र श्रुत्वा निनादन्तं कपीनां कपिसत्तमः। आयताञ्चितलाङ्गूलः सोऽभवद्धृष्टमानसः ॥ ३९ ॥ आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः। अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ४० ॥ तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मदान्विताः। निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ४१ ॥ हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः। नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥४२॥ दृष्टा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपमम्। आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ४३ ॥ निश्चितार्थं ततस्तस्मिन् सुग्रीवं पवनात्मजे। लक्ष्मणः प्रीतिमान् प्रीतो बहुमानादवैक्षत ॥ ४४ ॥ प्रीत्या च परयोपेतो राघवः परवीरहा। बहुमानेन महता हनूमन्तमवैक्षत ॥४५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
चतुःषष्टितमः सर्गः।

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम्। प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ १ ॥ युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च। प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमुः ॥ २ ॥ रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम्। रामे समनुरागञ्च यथा च नियमः कृतः ॥ ३ ॥ एतदाख्याय ते सर्वे हरयो रामसन्निधौ। वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥ क्व सीता वर्त्तते देवी कथञ्च मयि वर्त्तते। एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ५ ॥ रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ। चोदयन्ति हनूमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ६ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनूमान्मारुतात्मजः। प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति ॥ ७ ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा। तं मणिं काञ्चनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ८ ॥

दत्वा रामाय हनुमांस्ततः प्राञ्जलिरब्रवीत्। समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम् ॥ ९ ॥ अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया। तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ १० ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे। तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ॥ ११ ॥ त्वयि संन्यस्य जीवन्ती रामा राम मनोरथम्। दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभीरक्षिता प्रमदावने। दुःखमापद्यते देवी त्वया वीर सुखोचिता ॥ १३ ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता। एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १४ ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे। रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्त्तव्ये कृतनिश्चया ॥ १५ ॥ देवी कथञ्चित् काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया। इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्त्तयतानघ ॥ १६ ॥ सा मया नरशार्दूल शनैर्विश्वासिता तदा। ततः सम्भाषिता देवी सर्वमर्थञ्च दर्शिता ॥ १७ ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा हर्ष-मुपागता। नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्याः सदा त्वयि ॥१८॥ एवं मया महाभाग दृष्टा जनकनन्दिनी। उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १९ ॥ अभिज्ञानं च मे दत्तं यथा वृत्तं तवान्तिके। चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघवः ॥ २० ॥ विज्ञाप्यः पुनरप्येष रामो वायुसुत त्वया। अखिलेन यथा दृष्ट-मिति मामाह जानकी ॥ २१ ॥ अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात् सुपरिरक्षितः। ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २२ ॥ एष चूड़ामणिः श्रीमान्मया ते यत्नरक्षितः। मनःशिलायास्तिलकन्तत् स्मरस्वेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥ एष निर्य्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसम्भवः। एतं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ ॥ २४ ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज। ऊर्द्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २५ ॥ इति मामब्रवीत्

सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी। रावणान्तःपुरे दृष्टा स्फीतोत्फुल्ललोचना॥ २६॥ एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा। सर्वथा सागरजले सन्तारः प्रविधीयताम्॥ २७॥ तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय। देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्यात् वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस॥२८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
पञ्चषष्टितमः सर्गः।

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः। तं मणिं हृदये कृत्वा रुरोद सहलक्ष्मणः॥ १॥ तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्शितः। नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत्॥२॥ यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला। तथा ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात्॥ ३॥ मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे। वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते॥ ४॥ अयं हि जलसम्भूतो मणिः प्रवरपूजितः। यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता॥ ५॥ इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम्। अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभो॥ ६॥ अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः। अद्यास्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये॥ ७॥ किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः। परासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा॥ ८॥ इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसम्भवम्। मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना॥ ९॥ चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति। क्षणं वीर न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम्॥ १०॥ नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया। न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च॥ ११॥ कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती सदा। भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति

रक्षसाम् ॥ १२ ॥ शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवांबुदैः।
आवृतो वदनं तस्या न विराजति सांप्रतम् ॥ १३ ॥ किमाह
सीता हनुमंस्तत्वतः कथयस्व मे। एतेन खलु जीविष्ये भेषजे-
नातुरो यथा ॥ १४ ॥ मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी।
मद्विहीना वरारोहा हनूमन् कथयस्व मे। दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य
कथं जीवति जानकी ॥ १५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः।

एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना। सीताया भाषितं
सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥ इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुष-
र्षभ। पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥ सुखसुप्ता
त्वया सार्द्धं जानकी पूर्वमुत्थिता। वायसः सहसोत्पत्य विददार
स्तनान्तरे ॥ ३ ॥ पर्य्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रज।
पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥ ततः पुन-
रुपागम्य विददार भृशं किल। ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणि-
तेन समुत्थितः ॥ ५ ॥ वायसेन च तेनैवं सततं बाध्यमानया।
बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप ॥ ६ ॥ तां च दृष्ट्वा
महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे। आशीविष इव क्रुद्धस्ततो
वाक्यं त्वमूचिवान् ॥ ७ ॥ नखाग्रैः केन ते भीरु दारितं वै स्तना-
न्तरम्। कः क्रीड़ति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥
निरीक्षमाणः सहसा वायसं समुदैक्षथाः। नखैः सरुधिरै-
स्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥ सुतः किल स शक्रस्य वायसः
पततांवरः। धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥ तत-
स्तस्मिन्महाबाहो कोपसंवर्त्तितेक्षणः। वायसे त्वं व्यधाः क्रूरां मतिं
मतिमतांवर ॥ ११ ॥ स दर्भसंस्तराद्गृह्य ब्रह्मास्त्रेण न्ययोजयः।

स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखं खगम् ॥ १२॥ स त्वं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भन्तं वायसं प्रति । ततस्तु वायसन्दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह॥ १३ ॥ भीतैश्च स परित्यक्तः सुरैः सर्वैश्च वायसः। त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥ पुनरप्यागतस्तत्र त्वत्सकाशमरिन्दम। त्वं तन्निपतितं भूमौ शरण्यां शरणागतम् ॥ १५ ॥ बधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया परिपालयः। मोघमस्त्रं न शक्यन्तु कर्तुमित्येव राघव ॥ १६ ॥ ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्तिस्म सदक्षिणम्। वायसस्त्वां नमस्कृत्य राज्ञो दशरथस्य च ॥ १७ ॥ विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम्। एवमस्त्रविदांश्रेष्ठः सत्ववांछीलवानपि ॥ १८ ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव। न दानवा न गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ १९ ॥ तव राम रणे शक्तास्तथा प्रतिसमासितुम्। तव वीर्य्यवतः कश्चिन्मयि यद्यस्ति संभ्रमः ॥ २० ॥ क्षिप्रं सुनिशितैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः। भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ २१ ॥ स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः। शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ २२ ॥ सुराणामपि दुर्द्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः। ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ २३ ॥ समर्थौ सहितौ यन्मां न रक्षेते परन्तपौ। वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधुभाषितम् ॥ २४ ॥ पुनरप्यहमार्य्यान्तां इदं वचनमब्रुवम्। त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ २५ ॥ रामे दुःखाभिभूते च लक्ष्मणः परितप्यते। कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ २६ ॥ इदं मुहूर्त्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि। तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रौ परन्तपौ ॥ २७ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः। हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहबान्धवम् ॥ २८ ॥ राघवस्त्वां वरारोहे स्वपुरीं नयिता ध्रुवम्। यत्तु रामो विजानीयादभि-

ज्ञानमनिन्दिते॥ २९॥ प्रीतिसञ्जननं तस्य प्रदातुं तत्त्वमर्हसि। साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्ग्रथनमुत्तमम्॥ ३०॥ मुक्त्वा वस्त्राद्ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल। प्रतिगृह्य मणिं दोर्भ्यां तव हेतो रघुप्रिय॥ ३१॥ शिरसा संप्रणम्यैनामहमागमने त्वरे। गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी॥ ३२॥ विवर्द्धमानञ्च हि मामुवाच जनकात्मजा। अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदभाषिणी॥३३॥ ममोत्पतनसंभ्रान्ता शोकवेगसमाहृता। मामुवाच ततः सीता सभाग्योसि महाकपे॥ ३४॥ यद्द्रक्ष्यसि महाबाहुं रामं कमललोचनम्। लक्ष्मणञ्च महाबाहुं देवरं मे यशस्विनम्॥ ३५॥ सीतयाप्येवमुक्तोऽहमब्रुवं मैथिलीं तथा। पृष्ठमारोह मे देवि क्षिप्रं जनकनन्दिनि॥ ३६॥ यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम्। राघवञ्च महाभागे भर्त्तारमसितेक्षणे॥ ३७॥ साब्रवीन्मान्ततो देवी नैष धर्मो महाकपे। यत्ते पृष्ठं सिषेवेऽहं स्ववशा हरिपुङ्गव॥ ३८॥ पुरा च यदहं वीर स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा। तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनिपीड़िता॥ ३९॥ गच्छ त्वं कपिशार्दूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ। इत्येवं सा समाभाष्य भूयः सन्देष्टुमास्थिता॥ ४०॥ हनूमन् सिंहसङ्काशौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ। सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया ह्यनामयम्॥ ४१॥ यथा च स महाबाहुर्मान्तारयति राघवः। अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वमाख्यातुमर्हसि॥ ४२॥ इदञ्च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनञ्च। ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर॥ ४३॥ एतत्तवार्य्या नृप संयता सा सीता वचः प्राह विषादपूर्वम्। एतच्च बुध्वा गदितो यथा त्वं श्रद्दत्स्व सीतां कुशलां समग्राम्॥ ४४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे
सप्तषष्टितमः सर्गः।

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमः। तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य च॥ १॥ एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया। यथा मां प्राप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे॥ २॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम। कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि॥३॥ मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर। अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्त्तं स्याद्विमोचणम्॥४॥ गते हि त्वयि विक्रान्त पुनरागमनाय वै। प्राणानामपि सन्देहो मम स्यान्नात्र संशयः॥ ५॥ तवादर्शनजं चापि भयं मां परितापयेत्। दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम्॥ ६॥ अयञ्च वीर सन्देहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः। सुमहान् त्वत्सहायेषु हर्य्यृक्षेषु असंशयः॥ ७॥ कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम्। तानि हर्य्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ॥८॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने। शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य वायोर्वा तव वानघ॥ ९॥ तदस्मिन् कार्य्यनिर्य्योगे वीरैवन्दुरतिक्रमे। किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि वाक्यविदाम्वर॥ १०॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्य्यस्य परिसाधने। पर्य्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः॥ ११॥ बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे। विजयी स्वपुरीं रामो नयेत्तत् स्याद्यशस्करम्॥ १२॥ यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता। रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः॥ १३॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्द्दनः। मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्॥ १४॥ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः। भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय॥ १५॥ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम्। निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम्॥ १६॥ देवि हर्य्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतांवरः। सुग्रीवः सत्यसम्पन्नस्तवदर्थे कृतनिश्चयः॥१७॥ तस्य विक्रमसम्पन्नाः सत्ववन्तो महाबलाः। मनःसङ्कल्पसदृशा

निदेशे हरयः स्थिताः॥ १८॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्य्यक् सज्जते गतिः। न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९॥ असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलसंयुतैः। प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः॥ २०॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः। मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ २१॥ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः। न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः॥ २२॥ तदलं परितापेन देवि मन्युरपैतु ते। एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्य्याविवोदितौ। त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः॥ २४॥ अरिघ्नं सिंहसङ्काशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम्। लक्ष्मणं च धनुष्मन्तं लङ्काद्वारमुपागतम्॥२५॥ नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान्। वानरान्वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान्॥२६॥ शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु। नर्दतां कपिमुख्यानां नचिरात् श्रोष्यसे स्वनम्॥२७॥ निवृत्तवनवासं च त्वया सार्द्धमरिन्दमम्। अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रन्द्रक्ष्यसि राघवम्॥ २८॥ ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणी शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता। उवाह शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवातिशोकेन तथातिपीड़िता॥ २९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दराकाण्डे

अष्टषष्टितमः सर्गः।

समाप्तञ्च सुन्दराकाण्डम्।

—०:०—

वाल्मीकिरामायणम्।

युद्धकाण्डम्।

श्रीरामाय नमः। श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदभिभाषि-
तम्। रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ कृतं
हनुमता कार्य्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम्। मनसापि यदन्येन न शक्यं
धरणीतले ॥ २ ॥ न हि तं परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवम्।
अन्यत्र गरुड़ाद्वायोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३ ॥ देवदानवयक्षाणां
गन्धर्वोरगरक्षसाम्। अप्रधृष्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम्
॥ ४ ॥ प्रविष्टः सत्त्वमाश्रित्य जीवन् को नाम निष्क्रमेत्। को
विशेत् सुदुराधर्षां राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ ५ ॥ यो वीर्य्यबल-
सम्पन्नो न समः स्याद्धनूमतः। भृत्यकार्य्यं हनुमता सुग्रीवस्य
कृतं महत्। एवम्विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ६ ॥ यो
हि भृत्यो नियुक्तः सन् भर्त्रा कर्म्मणि दुष्करे। कुर्य्यात्तदनुरागेण
तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७ ॥ यो नियुक्तः परं कार्य्यं न कुर्य्या-
न्नृपतेः प्रियम्। भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ८ ॥
नियुक्तो नृपतेः कार्य्यं नकुर्य्याद्यः समाहितः। भृत्यो युक्तः सम-
र्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ९ ॥ तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं
हनूमता। न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ १० ॥
अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः। वैदेह्या दर्शनेनाद्य
धर्मश्च परिरक्षिताः ॥ ११ ॥ इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रक-

र्षति । यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १२ ॥ एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिषस्वजे । हनूमन्तं कृतात्मानं कृतकार्य्यमुपागतम् ॥ १४ ॥ ध्यात्वा पुनरुवाचेदं वचनं रघुसत्तमः । हरीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १५ ॥ सर्व्वथा सुकृतं तावत् सीतायाः परिमार्गणम् । सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १६ ॥ कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महाम्भसः । हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति समागताः ॥ १७ ॥ यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम । समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा शोकसंभ्रान्तो रामः शत्रुनिवर्हणः । हनूमन्तं महाबाहुं ततो ध्यानमुपागमत् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
प्रथमः सर्गः ।

तन्तु शोकपरिद्यूनं रामं दशरथात्मजम् । उवाच वचनं श्रीमान् सुग्रीवः शोकनाशनम् ॥ १ ॥ किं त्वं सन्तप्यसे वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा । मैवं भूस्त्यज सन्तापं कृतघ्न इव सौहृदम् ॥ २ ॥ सन्तापस्य च ते स्थानं न हि पश्यामि राघव । प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः ॥ ३ ॥ मतिमाञ्छास्त्रवित् प्राज्ञः पण्डितश्चासि राघव । त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषणीम् ॥ ४ ॥ समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् । लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५ ॥ निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्य्याकुलात्मनः । सर्व्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनञ्चाधिगच्छति ॥ ६ ॥ इमे हि शूराः समर्थाः सर्वे ते हरियूथपाः ।

त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७ ॥ येषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन्दृढो मम। विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् ॥ ८ ॥ रावणं पापकर्माणं त्वं तथा कर्तुमर्हसि। सेतुरत्र यथा वध्येद्यथा पश्येम तां पुरीम् ॥ ९ ॥ तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव। दृष्ट्वा तां हि पुरीं लङ्कां त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ १० ॥ हतञ्च रावणं युद्धे दर्शनादवधारय। अबध्वा सागरे सेतुं घोरे तु वरुणालये ॥ ११ ॥ लङ्का नाशादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः। सेतुबन्धः समुद्रे च यावल्लङ्कासमीपतः ॥ १२ ॥ सर्वन्तीर्णञ्च वै सैन्यं जितमित्युपधारय। इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः ॥ १३ ॥ तदलम्विक्लवां बुद्धिं राजन् सर्वविनाशिनीम्। पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिंछोकः शौर्य्यापकर्षणः ॥ १४ ॥ यत्तु कार्य्यं मनुष्येण शौण्डीर्य्यमवलम्बता। अस्मिन् काले महाप्राज्ञ सत्वमातिष्ठ तेजसा ॥ १५ ॥ शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम्। विनष्टे वा प्रनष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ १६ ॥ त्वन्तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः। मद्विधैः सचिवैः सार्द्धमरीन् जेतुन्त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ न हि पश्याम्यहं कञ्चित्त्रिषु लोकेषु राघव। गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १८ ॥ वानरेषु समासक्तं न ते कार्य्यं विपत्स्यते। आनयिष्यामि ते सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ १९ ॥ तदलं शोकमालंव्य क्रोधमालम्ब भूपते। निश्चेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः सर्वे चण्डस्य बिभ्यति ॥ २० ॥ लङ्घनार्थञ्च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः। सहास्माभिरितो यत्ते सूक्ष्मबुद्धिं विचारय ॥ २१ ॥ सर्वन्तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय। लंघिते तत्र तैः सैन्यैर्जितमित्युपधार्य्यताम् ॥ २२ ॥ इमे हि शूराः समरे हरयः कामरूपिणः। तानरीन् विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभिः ॥ २३ ॥ कथञ्चित् सन्तरिष्यामस्तं वयं वरुणालयम्।

कृतमित्येव तं मन्ये युद्धे समितिनन्दन ॥ २४ ॥ किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान्। निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्वितीयः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हेतुमत् परमार्थवित्। प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन च। सर्वथापि समर्थोऽस्मि सागरस्यास्य लंघने ॥ २ ॥ कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्कायास्तद्ब्रवीहि मे। श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादेव वानर ॥ ३ ॥ बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि। गुप्तिकर्म च लङ्काया रक्षसां सदनानि च ॥ ४ ॥ यथासुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान्। सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५ ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान्मारुतात्मजः। वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥६॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्म विधानतः। गुप्ता पुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७॥ राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा। परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमताम् ॥ ८ ॥ विभागश्च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च। एवमुक्त्वा हरिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्वतः ॥ ९ ॥ प्रहृष्टमुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला। महती रथसंपूर्णा रक्षोगणनिषेविता ॥ १० ॥ वाजिभिश्च सुसंपूर्णा सा पुरी दुर्गमापरैः। दृढबद्धकपाटानि महापरिघवन्ति च ॥ ११ ॥ चत्वारि विपुलान्यस्या द्वाराणि सुमहान्ति च। तत्रेषूपलयन्त्राणि बलवन्ति महान्ति च ॥ १२ ॥ आगतं परसैन्यं तैस्तत्र प्रतिनिवार्यते। द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालाय-

श्ममयाः स्थिताः ॥ १३ ॥ शतघ्न्यो रचिता वीरैः शतघ्न्यो रक्षसां-
गणैः। सौवर्णश्च महांस्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः ॥ १४ ॥ मणि-
विद्रुमवैदूर्यमुक्ताविरचितान्तरः। सर्वतश्च महाभीमाः शीत-
तोयाशयाः शुभाः ॥ १५ ॥ अगाधा ग्राहसंपूर्णाः परिखा मीन-
सेविताः। द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः ॥ १६ ॥
यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृहपंक्तिभिः। त्रायन्ते संक्रमास्तत्र
परसैन्यागमे सति ॥ १७ ॥ यन्त्रैस्तैरवकीर्यन्ते परिखासु सम-
न्ततः। एकस्त्वकंप्यो बलवान् संक्रमः सुमहान् दृढः ॥ १८ ॥
काञ्चनैर्बहुभिस्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः। स्वयं प्रकृतिमापन्नो
युयुत्सु राम रावणः ॥ १९ ॥ उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनु-
दर्शने। लङ्कापुरी निरालम्बा देव दुर्गभयावहा ॥ २० ॥ नादेयं
पार्वतं वन्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम्। स्थिता पारे समुद्रस्य दूर-
पारस्य राघव ॥ २१ ॥ नौ पथश्चापि नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वशः।
शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा ॥ २२ ॥ वाजिवारण-
संपूर्णा लङ्का परमदुर्जया। परिखाश्च शतघ्न्यश्च यन्त्राणि विवि-
धानि च। शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः ॥ २३ ॥
अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम्। शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे
खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥ नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वार-
माश्रितम्। चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥
प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम्। चर्मखड्गधराः सर्वे तथा
सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ अर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम्।
रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७ ॥ शतशोऽथ सह-
स्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः। यातुधाना दुराधर्षाः साग्र-
कोटीश्च रक्षसाम् ॥ २८ ॥ बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महा-
त्मनाम्। ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः ॥ २९ ॥
दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः। येन केन तु

मार्गेण तराम वरुणालयम् ॥ ३० ॥ इतीति नगरी लङ्का वानरै-रुपधार्य्यताम्। अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान् पनसोऽनलः ॥ ३१ ॥ नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किन्तव। प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् ॥ ३४ सपर्वतवनां भित्वा सखातां सप्रतोरणाम्। सप्राकारां सभवनामानयिष्यन्ति राघव ॥ ३३ ॥ एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम्। मुहूर्त्ते न तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
तृतीयः सर्गः।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः। ततोऽब्रवीन्महा-तेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥ यन्निवेदयसे लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः। क्षिप्रमेतां वधिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २ ॥ अस्मिन् मुहूर्त्ते सुग्रीवप्रयाणमभिरोचय। युक्तो मुहूर्त्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥ अस्मिन्मुहूर्त्ते विजये प्राप्ते मध्यं दिवा करे। सीतां हृत्वा तु मे यातु क्वासौ यास्यति वेगितः ॥ ४ ॥ सीता श्रुत्वा तु यानं मे आशामेष्यति जीविते। जीवितान्ते मृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा विषमिवातुरः ॥ ५ ॥ उत्तरा फाल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते। अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृतः ॥ ६ ॥ निमित्तानि च पश्यामि यानि प्रादुर्भवन्ति वै। निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यामि जानकीम् ॥ ७ ॥ उपरिष्टाद्धि नयनं स्फुरमाणमिदं मम। विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥८॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन सुपूजितः। उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ६ ॥ अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्ग-मवेक्षितुम्। वृतः शतसहस्रेण वानराणान्तरस्विनाम् ॥ १० ॥

फलमूलवता नीलः शीतकाननवारिणा। पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय॥ ११॥ दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम्। राक्षसाः पथि रक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः॥ १२॥ निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः। अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहतं बलम्॥ १३॥ यत्तु फल्गु बलं किञ्चित्तदत्रैवोपपाद्यताम्। एतद्धि घोरं कृत्यं नो विक्रमेण प्रयुज्यताम्॥ १४॥ सागरौघनिभं भीमं महानीकं महाबलाः। कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोऽथ सहस्रशः॥ १५॥ गजश्च गिरिसङ्काशो गवयश्च महाबलः। गवाक्षश्चाग्रतो यान्तु गवां दृप्ता इवर्षभाः॥ १६॥ यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतांपतिः। पालयन् दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः॥१७॥ गन्धहस्तीव दुर्द्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः। या तु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः॥ १८॥ यास्यामि बलमध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन्। अधिरुह्य हनूमन्तमैरावतमिवेश्वरः॥१९॥ अङ्गदेनैव संयातु लक्ष्मणश्चान्तकोपमः। सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा॥ २०॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः। ऋक्षराजो महाबाहुः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः॥ २१॥ पश्चार्द्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृतः। जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु॥२२॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः। व्यादिदेश महावीर्य्यो वानरान् वानरर्षभः॥ २३॥ ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य महौजसः। गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे तदा॥ २४॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः। जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम्॥२५॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि। वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा॥ २६॥ तं यान्तमनुयाति स्म महती हरिवाहिनी। हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः॥ २७॥ आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः। क्ष्वेलन्तो निनदन्तश्च

जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २८ ॥ भक्षयन्तः सुगन्धीनि मधूनि च फलानि च । उद्वहन्तो महाष्टत्वान्मञ्जरीपुञ्जधारिणः ॥२९॥ अन्योन्यं सहसा हृष्टा निर्वहन्ति क्षिपन्ति च । पतन्तश्चोत्पतन्त्यन्ये पातयन्त्यपरेऽपरान् ॥ ३० ॥ रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः । इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः ॥३१॥ पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च । पन्थानं शोधयन्तिस्म वानरैर्बहुभिः सह ॥ ३२ ॥ मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च । बलिभिर्बहुभिर्भीमैर्वृताः शत्रुनिबर्हणाः ॥३३॥ हरिः शतबलिर्वीरः कोटिभिर्दशभिर्वृतः । सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३४ ॥ कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः । अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ ३५ ॥ सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैर्बहुभिरावृतौ । सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुः ॥ ३६ ॥ तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुङ्गवः । समन्तात् प्लवतां श्रेष्ठः तद्बलं पर्यवारयत् ॥ ३७ ॥ दरीमुखः प्रजंघश्च जम्भोऽथ सरभः कपिः । सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ३८ ॥ एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्ति बलदर्पिताः । अपश्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सह्यं द्रुमशताकुलम् । सरांसि च प्रफुल्लानि तटाकानि वराणि च ॥ ३९ ॥ रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् । वर्जयन्नगराभ्यासांस्तथा जनपदानपि ॥ ४० ॥ सागरौघनिभं भीमं तद्वानरबलं महत् । निःससर्प महाघोरं भीमघोषमिवार्णवम् ॥ ४१ ॥ तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः । तूर्णमापुप्लुवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः ॥४२॥ कपिभ्यामुह्यमानौ तौ शुशुभाते नरर्षभौ । महद्भ्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्करौ ॥ ४३ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन सुपूजितः । जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ ४४ ॥ तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा । उवाच

परिपूर्णार्थं पूर्णार्थप्रतिभानवान् ॥ ४५ ॥ हृतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम्। समृद्धार्थः समृद्धार्थामयोध्यां प्रतियास्यसि ॥ ४६ ॥ महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव। शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये ॥ ४७ ॥ अनुवाति शिवो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः। पूर्णवल्गुस्वराश्चामी प्रवदन्ति मृगद्विजाः ॥ ४८ ॥ प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः। उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः ॥ ४९ ॥ ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च विशुद्धाः परमर्षयः। अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ५० ॥ त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः। पितामहः पुरोऽस्माकं इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥ विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे। नक्षत्रं परमस्माकं इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५२ ॥ नैरृतं नैरृतानां च नक्षत्रमतिपीड्यते। मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥ ५३ ॥ सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम्। काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५४ ॥ प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च। प्रवान्त्यभ्यधिका गन्धा यथार्तुकुसुमा द्रुमाः ॥५५॥ व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो। देवानामिव सैन्यानि संग्रामे तारकामये ॥ ५६ ॥ एवमार्य समीक्ष्यैतान् प्रीतो भवितुमर्हसि। इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५७ ॥ अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम हरिवाहिनी। ऋक्षवानरगोपुच्छैर्नखदंष्ट्रायुधैरपि ॥ ५८ ॥ कराग्रैश्च रणाग्रैश्च वानरैरुद्धतं रजः। भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥ ५९ ॥ सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी। छादयन्ती ययौ भीमा द्यामिवाम्बुदसन्ततिः ॥ ६० ॥ उत्तरन्त्यां तु सेनायां सन्ततं बहुयोजनम्। नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥६१॥ सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान्। समान् भूमि-

प्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च ॥ ६२ ॥ मध्येन च समन्ताच्च
तिर्य्यक् चाधश्च साविशत्। समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम
महती चमूः ॥ ६३ ॥ ते हृष्टवदनाः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः।
हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ ६४ ॥ हर्षवीर्य्यबलो-
द्रेकान्दर्शयन्तः परस्परम्। यौवनोत्सेकजान्दर्पान् विविधांश्च-
क्रुरध्वनि ॥ ६५ ॥ तत्र केचिद्द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथापरे।
केचित् किलकिलां चक्रुर्वानरा वारणोपमाः ॥ ६६ ॥ प्रास्फोटयंश्च
पुच्छानि संनिजघ्नुः पदान्यपि। भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमा-
नन्ये बभञ्जिरे ॥ ६७ ॥ आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरि-
गोचराः। महानादान् प्रमुञ्चन्तः क्ष्वेड़ामन्ये प्रचक्रिरे ॥ ६८ ॥
ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः। जृम्भमाणाश्च विक्रान्ता
विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ६९ ॥ ततः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च
सहस्रशः। वानराणां सुघोराणां यूथैः परिवृता मही ॥ ७० ॥
सास्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी। प्रहृष्टमुदिताः सर्वे
सुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ ७१ ॥ वानरास्त्वरिता यान्ति सर्वे युद्धा-
भिनन्दिनः। प्रमोचयिषवः सीतां मुहूर्त्तं क्वापि नावसन् ॥ ७२ ॥
ततः पादपसम्बाधं नानावनसमायुतम्। सह्यपर्वतमासाद्य
वानरास्ते समारुहन् ॥ ७३ ॥ काननानि विचित्राणि नदीप्रस्र-
वणानि च। पश्यन्नभिययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७४ ॥
चम्पकांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्दुवारकान्। तिमिशान् कर-
वीरांश्च भञ्जन्तिस्म प्लवङ्गमाः ॥ ७५ ॥ अङ्कोलांश्च करञ्जांश्च प्लक्ष-
न्यग्रोधतिन्दुकान्। जम्बूकामलकपुन्नागान् भञ्जन्तिस्म प्लवङ्गमाः
॥ ७६ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः। वायुवेग-
प्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥ ७७ ॥ मारुतः सुखसंस्पर्शो
वाति चन्दनशीतलः। षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु ॥ ७८ ॥
अधिकं शैलराजस्तु धातुभिः सुविभूषितः। धातुभ्यः प्रसृतो रेणु-

वायुवेगेन घट्टितः ॥ ७९ ॥ सुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः । गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः ॥ ८० ॥ केतक्यः सिन्दुवाराश्च वासन्त्यश्च मनोरमाः । माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च पुष्पिताः ॥ ८१ ॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च वञ्जुला वकुलास्तथा । रञ्जकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ ८२ ॥ चूताः पाटलिकाश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः । मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव शिंशपाः कुटजास्तथा ॥ ८३ ॥ हिन्तालास्तिमिशाश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा । नीलाशोकाश्च सरला अङ्कोलाः पद्मकास्तथा ॥८४॥ प्रीयमाणैः प्लवङ्गैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः । वाप्यस्तस्मिन् गिरौ रम्याः पल्वलानि तथैव च ॥ ८५ ॥ चक्रवाकानुचरिताः कारण्डवनिषेविताः । प्लवैः क्रौञ्चैश्च सङ्कीर्णा वराहमृगसेविताः ॥८६॥ ऋक्षैस्तरक्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः । व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमानाः समन्ततः ॥ ८७ ॥ पद्मैः सौगन्धिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा । वारिजैर्विविधैः पुष्पैः रम्यास्तत्र जलाशयाः ॥८८॥ तस्य सानुषु कूजन्ति नानाद्विजगणास्तथा । स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानराः ॥ ८९ ॥ अन्योन्यं प्लावयन्तिस्म शैलमारुह्य वानराः । फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च ॥ ९० ॥ बभञ्जुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः । द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानराः ॥ ९१ ॥ ययुः पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः । पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः ॥ ९२ ॥ विधमन्तो गिरिवरान् प्रययुः प्लवगर्षभाः । वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नदन्तो मधुदर्पिताः । अन्ये वृक्षान् प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे ॥ ९३ ॥ बभूव वसुधा तैस्तु संपूर्णा हरिपुङ्गवैः । यथा कलमकेदारैः पक्वैरिव वसुन्धरा ॥ ९४ ॥ तं सह्यं समतिक्रम्य मलयञ्च महागिरिम् । महेन्द्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः ॥ ९५ ॥ आरुरोह महाबाहुः शिखर-

न्द्रुमभूषितम् । ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः ॥ ९६ ॥ कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत् सलिलाशयम् । आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिस्वनम् ॥ ९७ ॥ अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् । रामो रमयतां श्रेष्ठः सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ ९८ ॥ अथ धौतोपलतलान्तोयौघैः सहसोत्थितैः । वेलामासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९९ ॥ एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयम् । इहेदानीं हि चिन्ता सा या नः पूर्वमुपस्थिता ॥१००॥ अतःपरमतीरोऽयं सागरः सरितांपतिः । न चायमनुपायेन शक्यस्तरितुमर्णवः ॥ १०१ ॥ तदिहैव निवेशोऽस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिह । यथेदं वानरबलं परम्पारमवाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ इतीव स महाबाहुः सीताहरणकर्शितः । रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ १०३ ॥ सर्वाः सेनानिवेश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गव । संप्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्येह लंघने ॥ १०४ ॥ स्वां स्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित् कुतो व्रजेत् । गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं भयं च नः ॥ १५ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ १०६ ॥ विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्बलम् । मधुपाण्डुजलः श्रीमान् द्वितीय इव सागरः ॥ १०७ ॥ वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवाः । निविष्टाश्च परम्पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः ॥ १०८ ॥ तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिस्वनः । अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०९ ॥ सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता । त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराभवत् ॥ ११० ॥ सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी । वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ १११ ॥ दूरपारमसम्बाधं रक्षोगणनिषेवितम् । पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ ११२ ॥ चण्डनक्रग्राहघोरं क्षपादौ दिवस-

चये। हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः॥ ११३॥ चन्द्रोदये समुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम्। चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः॥ ११४॥ पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरर्णवः फेनचन्दनम्। तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः॥ ११५॥ दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजङ्गैर्वरुणालयम्। अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम्। सुदुर्गं दुर्गमार्गं तमगाधमसुरालयम्॥११६॥ मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः। उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशयः॥ ११७॥ अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्कराम्बुमहोरगम्। सुरारिनिलयं घोरं पातालविषयं सदा॥ ११८॥ सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम्। सागरञ्चाम्बरञ्चेति निर्विशेषमदृश्यत॥ ११९॥ संपृक्तं नभसाप्यम्भः संपृक्तं च नभोम्भसा। तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले॥ १२०॥ समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च। विशेषो न द्वयोरासीत् सागरस्याम्बरस्य च॥ १२१॥ अन्योन्यैराहताः सक्ताः सस्वनुर्भीमनिस्वनाः। ऊर्मयः सिन्धुराजस्य महाभेर्य इवाहवे॥ १२२॥ रत्नौघजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना। उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम्॥ १२३॥ ददृशुस्ते महात्मानो वाताहतजलाशयम्। अनिलोद्धूतमाकाशे प्रलपन्तमिवोर्मिभिः॥ १२४॥ ततो विस्मयमापन्ना हरयो ददृशुः स्थिताः। भ्रान्तोर्मिजलसन्नादं प्रलोलमिव सागरम्॥ १२५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुर्थः सर्गः।

सा तु नीलेन विधिवत् स्वारक्षा सुसमाहिता। सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता॥ १॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र

वानरपुङ्गवौ। विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिशम् ॥२॥ निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः। पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति। मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्द्धते ॥ ४ ॥ न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति च। एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्त्तते ॥ ५ ॥ वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश। त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥ तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये। हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥ ७ ॥ तद्वियोगेन्धनवता तच्चिन्ता-विमलार्चिषा। रात्रिं दिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥८॥ अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना। कथञ्चित् प्रज्वलन् कामो न मां सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥ बह्वेतत् कामयानस्य शक्यं मे तेन जीवितुम्। यदहं सा च वामोरूरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥ केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरूदकः। उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छृणोमि ताम् ॥ ११ ॥ कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणाम्। विजित्य शत्रून्द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम् ॥ १२ ॥ कदा नु चारुबिम्बोष्ठं तस्याः पद्म-मिवाननम्। ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः ॥ १३ ॥ तौ तस्याः संहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ। कदा नु खलु सोत्कम्पौ हसन्त्या मां भजिष्यतः ॥ १४ ॥ सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती। मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १५ ॥ कथं जनकराजस्य दुहिता मम च प्रिया। राक्षसी-मध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च ॥ १६ ॥ अविक्षोभ्याणि रक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति। विधूय जलदान्नीलांच्छशिलेखेव शारदी ॥ १७ ॥ स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च। भूयस्तनु-तरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥ कदा नु राक्षसेन्द्रस्य

निधायोरसि सायकान्। सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम्॥ १९॥ कदा नु खलु मे साध्वी सीता सुरसुतोपमा। सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्ष्यत्यानन्दजञ्जलम्॥ २०॥ कदा शोकमिमं घोरं मैथिलीविप्रयोगजम्। सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा॥ २१॥ एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः। दिनक्षयान्मन्दवपुर्भास्करोऽस्तमुपागतः॥२२॥ आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः सन्ध्यामुपासत। स्मरन् कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चमः सर्गः।

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम्। राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना॥ १॥ अब्रवीद्राक्षसान् सर्वान् ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः। धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी। तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी॥ २॥ प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः। आकुला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता॥ ३॥ किं करिष्यामि भद्रं वः किं वो युक्तमतःपरम्। उच्यतां नः समर्थं यत् कृतं च सुकृतं भवेत्॥ ४॥ मन्त्रमूलं च विजयं प्रवदन्ति मनस्विनः। तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः॥ ५॥ त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः। तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम्॥ ६॥ मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये। मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपि वाधिकैः॥ ७॥ सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान् प्रवर्त्तयेत्। दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम्॥ ८॥ एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः। एकः कार्य्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं

नरम् ॥ ६ ॥ गुणदोषौ न निश्चित्य त्यक्त्वा दैवव्यपाश्रयम् । करिष्यामीति यः कार्य्यमुपेक्षेत्स नराधमः ॥ १० ॥ यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः । एवं मन्त्रापि विज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ॥ ११ ॥ एकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा । मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥ बह्वीरपि मतीर्गत्वा मन्त्रिणो मन्त्रनिर्णये । पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥ अन्योन्यमतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते । न चैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते ॥ १४ ॥ तस्मात् सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मन्त्रिसत्तमाः । कार्य्यं संप्रतिपद्यन्तां यत्तत्कृत्यं मतं मम ॥ १५ ॥ वानराणां हि धीराणां सहस्रैः परिवारितः । रामोऽभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥ तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् । तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः ॥ १७ ॥ समुद्रमुच्छोषयति वीर्य्येणान्यत् करोति वा । तस्मिन्नेवंविधे कार्य्ये विरुद्धे वानरैः सह । हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं समन्त्र्यतां मम ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षष्ठः सर्गः ।

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥ द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः । राजन् परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टिशसंकुलम् ॥ २ ॥ सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादम्भजते भवान् । त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि ॥ ३ ॥ कैलासशिखरावासो यक्षैर्बहुभिरावृतः । सुमहत् कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ॥ ४ ॥ स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो । निर्जितः समरे

रोषाल्लोकपालो महाबलः ॥ ५ ॥ विनिपात्य च यत्नेनान्विक्षोभ्य विनिरस्य च। त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम् ॥ ६ ॥ मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयात् सख्यमिच्छता। दुहिता तव भार्य्यार्थे दत्ता राक्षसपुङ्गव ॥ ७ ॥ दानवेन्द्रो मधुर्नाम वीर्य्योत्सिक्तो दुरासदः। विगृह्य वशमानीतः कुम्भीनस्याः सुखावहः ॥ ८ ॥ निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम्। वासुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वशमाहृताः ॥ ९ ॥ अक्षया बलवन्तश्च शूरा लब्धवराः पुनः। त्वया संवत्सरं युध्वा समरे दानवा विभो ॥ १० ॥ स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिन्दम। मायाश्चाधिगतास्तत्र बह्व्यो वै राक्षसाधिप ॥ ११ ॥ शूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे। निर्जितास्ते महाभाग चतुर्विधबलानुगाः ॥ १२ ॥ मृत्युदण्डमहाग्राहं शाल्मलीद्रुममण्डितम्। कालपाशमहावीचिं यमकिङ्करपन्नगम् ॥ १३ ॥ महाज्वरेण दुर्द्धर्षं यमलोकमहार्णवम्। अवगाह्य त्वया राजन् यमस्य बलसागरम् ॥ १४ ॥ जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः। सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र सुतोषिताः ॥ १५ ॥ क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः। आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः ॥ १६ ॥ तेषां वीर्य्यगुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे। प्रसह्य ते त्वया राजन् हताः समरदुर्जयाः ॥ १७ ॥ तिष्ठ त्वं किं महाराज श्रमेण तव वानरान्। अयमेको महाराज इन्द्रजित् क्षपयिष्यति ॥१८॥ अनेन च महाराज माहेश्वरमनुत्तमम्। इष्ट्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥ शक्तितोमरमीनञ्च विनिकीर्णान्त्रशैवलम्। गजकच्छपसम्बाधमश्वमण्डूकसंकुलम् ॥ २० ॥ रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुद्वसुमहोरगम्। रथाश्वगजतोयौघं पदातिपुलिनं महत् ॥ २१ ॥ अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम्। गृहीतो दैवतपतिर्लङ्कायाञ्च प्रवेशितः ॥ २२ ॥ पितामह

नियोगाच्च सुतः शम्बरस्त्वया। गतस्त्रिविष्टपं राजन् सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥ तमेव त्वं महाराज विसृजेन्द्रजितं सुतम्। यावद्वानरसेनां तां सरामां नयति क्षयम् ॥ २४ ॥ राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात्। हृदि नैव त्वया कार्य्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तमः सर्गः।

ततो नीलाम्बुदप्रख्यः प्रहस्तो नाम राक्षसः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥ देवदानवगन्धर्वाः पिशाचाः पतगोरगाः। सर्वे धर्षयितुं शक्याः किम्पुनर्वानरा रणे ॥ २ ॥ सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चितास्म हनूमता। न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन् स वनगोचरः ॥ ३ ॥ सर्वां सागरपर्य्यन्तां सशैलवनकाननाम्। करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मां भवान् ॥ ४ ॥ रक्षाञ्चैव विधास्यामि वानराद्रजनीचरान्। नागमिष्यति ते दुःखं किञ्चिदात्मापराधजम् ॥५॥ अब्रवीत्तु सुसंक्रुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः। इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६ ॥ अयं परिभवो भूयः पुरस्यान्तःपुरस्य च। श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेण प्रदर्शनम् ॥७॥ अस्मिन्मुहूर्त्ते गत्वैको निवर्त्तिष्यामि वानरान्। प्रविष्टान् सागरं भीममम्बरं वा रसातलम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सुसंक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः। प्रगृह्य परिघं घोरं मांसशोणितदूषितम् ॥ ९ ॥ किन्नो हनुमता कार्य्यं कृपणेन तपस्विना। रामे तिष्ठति दुर्द्धर्षे सुग्रीवेऽपि सलक्ष्मणे ॥ १० ॥ अद्य रामं ससुग्रीवं परिघेण सलक्ष्मणम्। आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ ११ ॥ इदं ममापरं वाक्यं शृणु

राजन् यदिच्छसि। उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रुमतन्द्रितः ॥१२॥ कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः। राक्षसानां सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः ॥ १३ ॥ काकुत्स्थमुपसङ्गम्य बिभ्रन्तो मानुषं वपुः। सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥ प्रेषिता भरतेनैव भ्राता तव यवीयसा। स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५ ॥ ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः। चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र यामहे ॥१६॥ आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम्। अश्मशस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥ एवञ्चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ। अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८ ॥ कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्य्यवान्। अब्रवीत्परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन सङ्गताः। अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥२०॥ सुग्रीवं सहनूमन्तं सर्वांश्चैवात्र वानरान्। ततो वज्रहनूर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः ॥ २१ ॥ क्रुद्धः परिलिहन् सृक्कां जिह्वया वाक्यमब्रवीत्। स्वैरं कुर्वन्तु कार्य्याणि भवन्तो विगतज्वराः ॥२२॥ एकोऽहं भक्षयिष्यामि तां सर्वां हरिवाहिनीम्। स्वस्थाः क्रीड़न्तु निश्चिन्ताः पिबन्तु मधु वारुणीम् ॥ २३ ॥ अहमेको हनिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम्। साङ्गदञ्च हनूमन्तं सर्वांश्चैवात्र वानरान् ॥२४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टमः सर्गः।

ततो निकुम्भो रभसः सूर्य्यशत्रुर्महाबलः। सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च महापार्श्वमहोदरौ ॥ १ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्द्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः। इन्द्रशत्रुर्महातेजा बलवान् रावणात्मजः ॥ २ ॥

प्रहस्तोथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः। धूम्राक्षोथ निकुम्भश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३ ॥ परिघान् पट्टिशांश्शूलान् प्रासान् शक्तिपरश्वधान्। चापानि च सुबाणानि खड्गांश्च विपुलांच्छुभान् ॥४॥ प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः। अब्रुवन् रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५ ॥ अद्य रामं बधिष्यामः सुग्रीवं च सलक्ष्मणम्। कृपणं च हनूमन्तं लङ्का येन प्रधर्षिता ॥ ६ ॥ तान् गृहीतायुधान् सर्वान्वारयित्वा विभीषणः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७ ॥ अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योर्थः प्राप्तुं न शक्यते। तस्य विक्रमकालांस्तान् युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥ प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन प्रहतेषु च। विक्रमास्तात सिध्यन्ति परीक्ष्य विधिना कृताः ॥ ९ ॥ अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम्। जितरोषं दुराधर्षं प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥ समुद्रं लङ्घयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम्। गतिं हनूमतो लोके को विद्यात् तर्कयेत वा ॥ ११ ॥ बलान्यपरिमेयानि वीर्य्याणि च निशाचराः। परेषां सहसावज्ञा न कर्त्तव्या कथञ्चन ॥ १२ ॥ किञ्च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा। आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्य्यां यशस्विनः ॥१३॥ खरो यद्यतिवृत्तस्तु रामेण निहतो रणे। अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ १४ ॥ एतन्निमित्तं वैदेही भयन्नः सुमहद्भवेत्। आहृता सा परित्याज्या कलहार्थे कृते नु किम् ॥ १५ ॥ न नः क्षमं वीर्य्यवता तेन धर्मानुवर्त्तिना। वैरं निरर्थकङ्कर्त्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥ १६ ॥ यावन्न सगजां साश्वां बहुरत्नसमाकुलाम्। पुरीन्दारयते वाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १७ ॥ यावत् सुघोरा महती दुर्द्धर्षा हरिवाहिनी। नावस्कन्दति नो लङ्कान्तावत् सीता प्रदीयताम् ॥ १८ ॥ विनश्येद्धि पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः। रामस्य दयिता पत्नी स्वयं यदि न दीयते ॥ १९ ॥ प्रसादये त्वां बन्धु-

त्वात् कुरुष्व वचनं मम। हितन्तथ्यं त्वहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २० ॥ पुरा शरान् सूर्य्यमरीचिसन्निभान्नवाग्रपुङ्खान् सुदृढान्नृपात्मजः। सृजत्यमोघान् विशिखान् वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २१ ॥ त्यजाशु कोपं सुखधर्म्मनाशनम् भजस्व धर्मं रतिकीर्त्तिवर्द्धनम्। प्रसीद जीवेम सपुत्रबान्धवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २२ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः। विसर्जयित्वा तान् सर्वान् प्रविवेश स्वकं गृहम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
नवमः सर्गः।

ततः प्रत्यूषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः। राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः॥ १ ॥ शैलाग्रचयसङ्काशं शैलशृङ्गमिवोन्नतम्। सुविभक्तमहाकक्षं महाजनपरिग्रहम् ॥ २ ॥ मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम्। राक्षसैश्चाप्तपर्य्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ३ ॥ मत्तमातङ्गनिश्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम्। शङ्खघोषमहाघोषन्तूर्य्यसन्नादनादितम् ॥ ४ ॥ प्रमदाजनसम्बाधं प्रजल्पितमहापथम्। तप्तकाञ्चननिर्य्यूहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५ ॥ गन्धर्वाणामिवावासमालयं मरुतामिव। रत्नसञ्चयसम्बाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥ तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिवान्। अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ ७ ॥ पुण्यान् पुण्याहघोषांश्च वेदविद्भिरुदाहृतान्। शुश्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥ पूजितान्दधिपात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः। मन्त्रवेदविदो विप्रान्ददर्श स महाबलः ॥ ९ ॥ स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानं स्वतेजसा।

आसनस्थं महाबाहुर्ववन्दे धनदानुजम् ॥ १० ॥ स राजदृष्टि-सम्पन्नमासनं हेमभूषितम् । जगाम समुदाचारं प्रयुज्याचार-कोविदः ॥ ११ ॥ स रावणं महात्मानं विजने मन्त्रसन्निधौ । उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् ॥ १२ ॥ प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सान्त्वेनोपस्थितक्रमः । देशकालार्थसंवादि दृष्टलोकपरा-वरः ॥ १३ ॥ यदाप्रभृति वैदेही संप्राप्तेह परन्तप । तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४ ॥ सस्फुलिङ्गः सधूमार्चिः सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसंधुक्षितोऽप्यग्निर्न सम्यगभिवर्द्धते ॥१५॥ अग्निष्ठेष्वग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च । सरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिकाः ॥ १६ ॥ गवां पयांसि स्कन्नानि विमदा वरकुञ्जराः । दीनमश्वाः प्रहेषन्ते नवग्रासाभिनन्दिनः ॥ १७ ॥ खरोष्ट्राश्वतरा राजन् भिन्नरोमाः स्रवन्ति च । न स्वभावेऽव-तिष्ठन्ति विधानैरपि चिन्तिताः ॥ १८ ॥ वायसाः संघशः क्रूरा व्याहरन्ति समन्ततः । समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु संघशः ॥ १९ ॥ गृध्राश्च परिलीयन्ते पुरीमुपरिपीड़िताः । उपपन्नाश्च संध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिवं शिवाः ॥ २० ॥ क्रव्यादानां मृगाणाञ्च पुरीद्वारेषु संघशः । श्रूयन्ते विपुला घोषाः सविस्फूर्जितनिस्वनाः ॥ २१ ॥ तदेवं प्रस्तुते कार्य्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् । रोचते वीर वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२ ॥ इदं च यदि वा मोहा-ल्लोभाद्वा व्याहृतं मया । तत्रापि च महाराज न दोषं कर्त्तु-मर्हसि ॥ २३ ॥ अयं हि दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते । रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ २४ ॥ श्रावणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्ताः सर्वमन्त्रिणः । अवश्यञ्च मया वाच्यं यद्दृष्ट-मथवा श्रुतम् ॥ २५ ॥ संप्रधार्य्य यथान्यायं तद्भवान् कर्त्तु-मर्हति । इति स्वमन्त्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमूचिवान् । रावणं रक्षसांश्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः ॥ २६ ॥ हितं महार्थं

मृदुहेतुसंहितं व्यतीतकालायति संप्रतिक्षमम्। निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत्॥ २७॥ भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति यातु मैथिलीम्। सुरैः सहेन्द्रैरपि सङ्गरे कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः॥ २८॥ इत्येवमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चण्डविक्रमः। दशाननो भ्रातरमाप्तवादिनं विसर्जयामास तदा विभीषणम्॥२९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
दशमः सर्गः।

स बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहितः। असम्मानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्मणा॥ १॥ अतीवकामसम्पन्नो वैदेहीमनुचिन्तयन्। अतीतसमये काले तस्मिन् वै युधि रावणः॥२॥ अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च प्राप्तकालममन्यत। स हेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम्॥ ३॥ उपगम्य विनीताश्वमारुरोह महारथम्। तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम्॥ ४॥ प्रययौ रक्षसां श्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति। असिचर्मधरा योधाः सर्वायुधधरास्ततः॥ ५॥ राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरस्तात् संप्रतस्थिरे। नानाविकृतवेशाश्च नानाभूषणभूषिताः॥ ६॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य्य ययुस्तदा। रथैश्चातिरथाः शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः॥ ७॥ अनुत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीड़द्भिश्च वाजिभिः। गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः॥ ८॥ परश्वधधराश्चान्ये तथान्ये शूलपाणयः। ततस्तूर्य्यसहस्राणां संजज्ञे निस्वनो महान्। तुमुलः शङ्खशब्दश्च सभां गच्छति रावणे॥ ९॥ स नेमिघोषेण महान् सहसाभिनिनादयन्। राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः॥ १०॥ विमलच्छातपत्रश्च मस्तकीतमशोभत पाण्डुरं

राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा॥ ११॥ हेममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फाटिकविग्रहे। चामरव्यजने तस्य रेजतुः सव्यदक्षिणे॥१२॥ तं कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः। राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे॥ १३॥ राक्षसैः स्तूयमानः सन् जयाशीर्भिररिन्दमः। आससाद महातेजाः सभां विरचितां तदा॥ १४॥ सुवर्णरजताकीर्णां विशुद्धस्फटिकान्तराम्। विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम्॥ १५॥ तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां सभां तदा। प्रविवेश महातेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा॥ १६॥ तस्यां स वैदूर्य्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम्। महत् सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम्॥ १७॥ ततः शशासेश्वरवद्दूतान् लघुपराक्रमान्। समानयत मे क्षिप्रमिहैतान् राक्षसानिति॥१८॥ कृत्यमस्ति महज्जातं कर्त्तव्यमिति शत्रुभिः। राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमुः॥ १९॥ अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च। उद्यानेषु च रक्षांसि चोदयन्तो ह्यभीतवत्॥ २०॥ ते रथान् रुचिरानेके दृप्तानेके पृथग्धयान्। नागानेकेऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः॥ २१॥ सा पुरी परमाकीर्णा रथकुञ्जरवाजिभिः। सम्पतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवाम्बरम्॥ २२॥ ते वाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च। सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहा गिरिगुहामिव॥ २३॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः। पीठेष्वन्ये वृषीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन्॥ २४॥ ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात्। यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपम्॥ २५॥ मन्त्रिणश्च यथा मुख्याः निश्चितार्थेषु पण्डिताः। अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः॥ २६॥ समीयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तथा। सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै। रम्यायां राक्षसेन्द्रस्य समीयुस्तत्र संघशः॥ २७॥ ततो महात्मा विपुलं

सुयुग्यं रथं वरं हेमविचित्रिताङ्गम्। शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी विभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २८ ॥ स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पश्चाच्चरणौ ववन्दे। शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्हं पृथगासनानि ॥ २९ ॥ सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम्। तेषां पराद्ध्यागुरुचन्दनानां स्रजां च गन्धाः प्रववुः समन्तात् ॥ ३० ॥ न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित् सभासदो नापि जजल्पुरुच्चैः। संसिद्धार्थाः सर्व एवोग्रवीर्या भर्त्तुः सर्वे ददृशुश्चाननन्ते ॥ ३१ ॥ स रावणः शस्त्रभृतां मनस्विनां महाबलानां समितौ मनस्वी। तस्यां सभायां प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

एकादशः सर्गः।

स तां परिषदं कृत्स्नां समीक्ष्य समितिञ्जयः। प्रचोदयामास तदा प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ १ ॥ सेनापते यथा ते स्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः। योद्धा नगररक्षायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ स प्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन् राजशासनम्। विनिक्षिप्य बलं सर्वं बहिरन्तश्च मन्दिरे ॥ ३ ॥ ततो विनिक्षिप्य बलं पृथक् नगरगुप्तये। प्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४ ॥ विहितं बहिरन्तश्च बलं बलवतस्तव। कुरुष्व विमनाः क्षिप्रं यदभिप्रेतमस्ति ते ॥ ५ ॥ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा राज्यहितैषिणः। सुखेप्सुः सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥ प्रियाप्रिये सुखे दुःखे लाभालाभे हिताहिते। धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७ ॥ सर्वकृत्यानि युष्माभिः समारब्धानि सर्वदा। मन्त्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ॥ ८ ॥ ससोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासवः। भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः

प्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥ अहं तु खलु सर्वान्वः समर्थयितुमुद्यतः ।
कुम्भकर्णस्य तु स्वप्नान्नेममर्थमचोदयम् ॥ १० ॥ अयं हि सुप्तः
षण्मासान् कुम्भकर्णो महाबलः । सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानी-
मुपस्थितः ॥ ११ ॥ इयञ्च दण्डकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया ।
रक्षोभिश्चरितोद्देशादानीता जनकात्मजा ॥ १२ ॥ सा मे न
शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी । त्रिषु लोकेषु चान्या मे न
सीता सदृशी तथा ॥ १३ ॥ तनुमध्या पृथुश्रोणी शरदिन्दुनिभा-
नना । हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४ ॥
सुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । दृष्ट्वा ताम्रनखे-
स्तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥ १५ ॥ हुताग्निरर्चिसङ्काशामेनां
सौरीमिव प्रभाम् । उन्नसम्बिमलं वल्गु वदनं चारुलोचनम् ॥१६॥
पश्यंस्तदवशस्तस्याः कामस्य वशमेयिवान् । क्रोधहर्षसमानेन
दुर्वर्णकरणेन च ॥ १७ ॥ शोकसन्तापनित्येन कामेन कलुषी-
कृतः । सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भामिनी ॥ १८ ॥ प्रतीक्ष-
माणा भर्तारं राममायतलोचना । तन्मया चारुनेत्रायाः प्रति-
ज्ञातं वचः शुभम् ॥ १९ ॥ श्रान्तोऽहं सततं कामाद्यातो हय इवा-
ध्वनि । कथं सागरमक्षोभ्यं तरिष्यन्ति वनौकसः ॥ २० ॥ बहु-
सत्त्वसमाकीर्णं तौ वा दशरथात्मजौ । अथवा कपिनैकेन कृतं नः
कदनं महत् ॥२१॥ दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथा मति ।
मानुषान्नो भयं नास्ति तथापि तु विमृश्यताम् ॥२२॥ तदा देवा-
सुरे युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम् । ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीव-
प्रमुखान् हरीन् ॥ २३ ॥ परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ ।
सीतायाः पदवीं वीरौ सम्प्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४ ॥ अदेया
च यथा सीता बध्यौ दशरथात्मजौ । भवद्भिर्मन्त्र्यतां मन्त्रः
सुनीतश्चाभिधीयताम् ॥ २५ ॥ न हि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्य-
न्यस्य कस्यचित् । सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥२६॥

तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम्। कुम्भकर्णः प्रवृक्रोध वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु ते इहाहृता। सकृत् समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २८ ॥ सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमन्त्रम्। विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ २९ ॥ न्यायेन राजकार्य्याणि यः करोति दशानन। न स सन्तप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ॥ ३० ॥ अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च। क्रियमाणानि दूष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३१ ॥ यः पश्चात् पूर्वकार्य्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति। पूर्वं चापरकार्य्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ३२ ॥ चपलस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्याधिकं बलम्। छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ ३३ ॥ त्वयेदं महदारब्धं कार्य्यमप्रतिचिन्तितम्। दिष्ट्या त्वां नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥ ३४ ॥ तस्मात् त्वया समारब्धं कर्म ह्यप्रतिमं परैः। अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ ३५ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव निशाचर। यदि शक्रविवस्वन्तौ यदि पावकमारुतौ ॥ ३६ ॥ तावहं योधयिष्यामि कुवेरवरुणावपि। गिरिमात्रशरीरस्य महापरिघयोधिनः। नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभीयाद्वै पुरन्दरः ॥ ३७ ॥ पुनर्मां यद्द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति। ततोऽहन्तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्वस ॥ ३८ ॥ बधेन वै दाशरथेः सुखावहं जयं तवाहर्त्तुमहं यतिष्ये। हत्वा च रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान् हरियूथमुख्यान् ॥ ३९ ॥ रमस्व कामं पिव चाग्रवारुणीं कुरुष्व कार्य्याणि हितानि विज्वरः। मया तु रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्वादशः सर्गः।

रावणं क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः। मुहूर्त्तमनु-
सञ्चिन्त्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ यः खल्वपि वनं प्राप्य मृग-
व्यालनिषेवितम्। न पिबेन्मधु संप्राप्य स नरो बालिशो भवेत् ॥२॥
ईश्वरस्येश्वरः कोऽस्ति तव शत्रुनिबर्हण। रमस्व सह वैदेह्या
शत्रूनाक्रम्य मूर्द्धसु ॥ ३ ॥ बलात् कुक्कुटवृत्तेन प्रवर्त्तस्व महा-
बल। आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तां भुङ्क्ष्व च रमस्व च ॥ ४ ॥
लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति किं भयम्। प्राप्तमप्राप्तकालं वा
सर्वं प्रतिविधास्यसे ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णः सहास्माभिरिन्द्रजिच्च महा-
बलः। प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६ ॥ उप-
प्रदानं सान्त्वं वा भेदस्त्वा कुशलैः कृतम्। समतिक्रम्य दण्डेन
सिद्धिमर्थेषु रोचये ॥ ७ ॥ इह प्राप्तान्वयं सर्वान्छत्रूंस्तव महा-
बल। वशे शस्त्रप्रतापेन करिष्यामो न संशयः ॥ ८ ॥ एवमुक्त-
स्तदा राजा महापार्श्वेन रावणः। तस्य संपूजयन् वाक्यमिद-
म्वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ महापार्श्व प्रवदतो रहस्यं किञ्चिदात्मनः।
चिरवृत्तन्तदाख्यास्ये यदवाप्तं पुरा मया ॥ १० ॥ पितामहस्य
भवनं गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलीम्। चञ्चूर्य्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्नि-
शिखामिव ॥ ११ ॥ सा प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना ततः।
स्वयम्भोर्भवनं प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा ॥ १२ ॥ तच्च तस्य
तदा मन्ये ज्ञातमासीन्महात्मनः। अथ सङ्कुपितो देवो मामिदं
वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमि-
ष्यसि। तदा ते शतधा मूर्द्धा फलिष्यति न संशयः १४ ॥ इत्य-
हन्तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम्। नारोहये बलात् सीतां
वैदेहीं शयने शुभे ॥ १५ ॥ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे
गतिः। नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयति तेन माम् ॥ १६ ॥ को
हि सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये। क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं
सम्बोधयितुमिच्छति ॥१७॥ न मत्तो निर्गतान्बाणान् द्विजिह्वान्

पन्नगानिव। रामः पश्यति संग्रामे तेन मामभिगच्छति॥ १८॥ क्षिप्रं वज्रसमैर्बाणैः शतधा कार्मुकाच्युतैः। राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुञ्जरम्॥ १९॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महतावृतः। उदितः सविता काले नक्षत्राणां प्रभामिव॥ २०॥ न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधास्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः। मया त्वियं बाहुबलेन निर्जिता पुरा पुरी वैश्रवणेन पालिता॥ २१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रयोदशः सर्गः।

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि। विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम्॥ १॥ वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः स्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः। पञ्चाङ्गुलिः पञ्चशिरोऽतिकायः सीता महाहिस्तव केन राजन्॥२॥ यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः। दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥३॥ यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम्। वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥ ४॥ न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ च राजन् तथा महापार्श्वमहोदरौ वा। निकुम्भकुम्भौ च तथातिकायः स्थातुं समर्था युधि राघवस्य॥ ५॥ जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथवा मरुद्भिः। न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः॥ ६॥ निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे। न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कदाचित्॥ ७॥ न यक्षगन्धर्वमहोरगेभ्यो भयं न संख्ये पतगोत्तमेभ्यः। कथं नु रामाद्भविता भयं नो नरेन्द्रपुत्रात् समरे कदाचित्॥ ८॥ प्रहस्त-

वाक्यं त्वहितं निशम्य विभीषणो राजहिताभिकाङ्क्षी । ततो महार्थं वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ ९ ॥ प्रहस्त राजा च महोदरश्च त्वं कुम्भकर्णश्च यथार्थजातम् । ब्रवीत रामं प्रतीतं न शक्यं यथागतिः स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ १० ॥ बधस्तु रामस्य मया त्वया च प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा । कथं भवेदर्थविशारदस्य महार्णवन्तर्तुमिवाप्लवस्य ॥ ११ ॥ धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः । प्रहस्त देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवन्ति मूढाः ॥ १२ ॥ तीक्ष्णा न तावत्तव कङ्कपत्रा दुरासदा राघव विप्रमुक्ताः । भित्वा शरीरं प्रविशन्ति वाणाः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १३ ॥ भित्वा न तावत् प्रविशन्ति कायम् प्राणान्तिकास्ते शनितुल्यवेगाः । शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्ततेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १४ ॥ न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुम्भकर्णस्य सुतो निकुम्भः । न चेन्द्रजिद्दाशरथिं प्रसोढुं त्वस्वा रणे शक्रसमं समर्थः ॥ १५ ॥ देवान्तको वापि नरान्तको वा तथातिकायोतिरथो महात्मा । अकम्पनश्चापि समानसारः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६ ॥ अयं हि राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः । अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थं तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७ ॥ अनन्तभोगेन सहस्रमूर्द्ना नागेन भीमेन महाबलेन । बलात् परिक्षिप्तमिमं भवन्तो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयन्तु ॥ १८ ॥ यावद्धि केशग्रहणात् सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः । निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥ सुवारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः । युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन् सः ॥ २० ॥ इदं पुरस्यास्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं ससुहृज्जनस्य । सम्यग्धि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेन्द्रपुत्राय ददातु मैथिलीम् ॥ २१ ॥ परस्य वीर्य्यं

स्वबलञ्च बुद्ध्या स्थानं क्षयञ्चैव तथैव वृद्धिम्। तथा स्वपक्षेप्यनु-
मृश्य बुद्ध्या वदेत् क्षमं स्वामिहितं स मन्त्री॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुर्दशः सर्गः।

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य। ततो
महात्मा वचनम्बभाषे तत्रेन्द्रजिन्नैरृतयूथमुख्यः॥ १॥ किन्नाम
ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकञ्चै बहुभीतवच्च। अस्मिन् कुले
योपि भवेन्न जातः सोपीदृशं नैव वदेन्न कुर्य्यात्॥ २॥ सत्वेन
वीर्य्येण पराक्रमेण धैर्य्येण शौर्य्येण च तेजसा च। एकः कुले-
स्मिन् पुरुषो विमुक्तो विभीषणस्तात कनिष्ठ एषः॥ ३॥ किन्नाम
तौ मानुषराजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन। सुप्राकृतेनापि
निहन्तुमेतौ शक्यौ कुतो भीषयसे स्म भीरो॥ ४॥ त्रिलोक-
नाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः। मयार्दिता-
श्चापि दिशः प्रपन्नाः सर्वे तदा देवगणाः समग्राः॥ ५॥ ऐरावतो
निस्वनमुन्नदन् सन्निपातितो भूमितले मया तु। विकृष्य दन्तौ
तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणाः समग्राः॥६॥ सोहं सुराणा-
मपि दर्पहन्ता दैत्योत्तमानामपि शोककर्त्ता। कथं नरेन्द्रा-
त्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्य्यः॥ ७॥ अथेन्द्र-
कल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य। ततो महार्थं
वचनं बभाषे विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः॥ ८॥ न तात मन्त्रे
तव निश्चयोस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः। तस्मात्त्वया ह्यात्म-
विनाशनाय वचोर्थहीनं बहुविप्रलप्तम्॥ ९॥ पुत्रप्रवादेन तु
रावणस्य त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोसि शत्रुः। यस्येदृशं राघवतो
विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम्॥ १०॥ त्वमेव वध्यश्च

सुदुर्मतिश्च स चापि बध्यो य इहानये त्वाम् । यातं हृढं साङ्गिकञ्च योध्य प्रावेशयन्मन्त्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥ मूढः प्रगल्भो विनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा । मूर्खस्त्वमत्यन्तसुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिद्बालतया ब्रवीषि ॥ १२ ॥ को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् । सहेत बाणान् यमदण्डकल्पान् समीक्ष्य मुक्तान् युधि राघवेण ॥ १३॥ धनानि रत्नानि सुभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणींश्च चित्रान् । सीता च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चदशः सर्गः ।

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् । अब्रवीत् परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥ वसेत् सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा । न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥२॥ जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस । हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३ ॥ प्रधानं साधकं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस । ज्ञातयोऽप्यवमन्यंते शूरं परिभवन्ति च ॥ ४ ॥ नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः । प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयः सुभयावहाः ॥ ५ ॥ श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पद्मवने पुरा । पाशहस्तान्नरान् दृष्ट्वा शृणुष्व गदतो मम ॥ ६ ॥ नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः । घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः ॥ ७ ॥ उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणेनात्र संशयः । कृत्स्नाद्भयात् ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥ विद्यते गोषु सम्पन्नं विद्यते ज्ञातितो भयम् । विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ब्राह्मणे तपः ॥ ९ ॥ ततो नेष्टमिदं सौम्यं यदहं

लोकसत्कृत: । ऐश्वर्य्यमभिजातिश्च रिपूणां मूर्ध्नि च स्थित:
॥ १० ॥ यथा पुष्करपत्रेषु पतितास्तोयबिन्दव: । न श्लेषमभि-
गच्छन्ति तथानार्य्येषु सौहृदम् ॥ ११ ॥ यथा शरदि मेघानां
सिञ्चतामपि गर्जताम् । न भवत्यंबुसंक्लेदस्तथानार्य्येषु सौहृदम्
॥ १२ ॥ यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विन्दन्न तिष्ठति । तथा त्वमपि
तत्रैव तथानार्य्येषु सौहृदम् ॥ १३ ॥ यथा मधुकरस्तर्षात् काश-
पुष्पं पिबन्नपि । रसमत्र न विन्देत तथानार्य्येषु सौहृदम् ॥१४॥
यथा पूर्वं गज: स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रज: । दूषयत्यात्मनो देहं
तथानार्य्येषु सौहृदम् ॥ १५ ॥ योन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेत-
न्निशाचर । अस्मिन्मुहूर्त्ते न भवेत् त्वां तु धिक् कुलपांसन ॥१६॥
इत्युक्त: परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषण: । उत्पपात गदा-
पाणिश्चतुर्भि: सह राक्षसै: ॥ १७ ॥ अब्रवीच्च तदा वाक्यं जात-
क्रोधो विभीषण: । अन्तरिक्षगत: श्रीमान् भ्रातरं राक्षसाधिपम्
॥ १८ ॥ स त्वम्भ्रातासि मे राजन् ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ।
ज्येष्ठो मान्य: पितृसमो न च धर्मपथे स्थित: । इदं हि परुषं
वाक्यं न क्षमाम्यग्रजस्य ते ॥ १९ ॥ सुनीतं हितकामेन वाक्य-
मुक्तं दशानन । न गृह्णन्त्यकृतात्मान: कालस्य वशमागता: ॥२०॥
पुरुषा: सुलभा राजन् सततं प्रियवादिन: । अप्रियस्य च पथ्यस्य
वक्ता श्रोता च दुर्लभ: ॥ २१ ॥ बद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूताप-
हारिणा । न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा ॥ २२ ॥
दीप्तपावकसङ्काशै: शितै: काञ्चनभूषणै: । न त्वामिच्छाम्यहं
द्रष्टुं रामेण निहतं शरै: ॥ २३ ॥ शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च
नरा रणे । कालाभिपन्ना: सीदन्ति यथा वालुकसेतव: ॥ २४ ॥
तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता । आत्मानं सर्वथा रक्ष
पुरीञ्चेमां सराक्षसाम् । स्वस्ति तेस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया
विना ॥ २५ ॥ निवार्य्यमाणस्य हितैषिणा मया न रोचते ते

वचनं निशाचर। परेतकाले हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षोड़शः सर्गः ।

इत्युक्ता परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः। आजगाम मुहूर्त्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तं मेरुशिखराकारं प्रदीप्तमिव तेजसा। गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥ ये चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः। तेपि वर्मायुधोपेता भूषणोत्तमभूषिताः ॥ ३ ॥ स च मेघाचलप्रख्यो वज्रायुधसमप्रभः। वरायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ४ ॥ तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः। वानरैः सह दुर्द्धर्षं चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ५ ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु वानरांस्तानुवाच ह। हनुमत्प्रमुखान् सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ एषः सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः। राक्षसोभ्येति पश्यध्वमस्मान् हन्तुं न संशयः ॥ ७ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः। शालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥ शीघ्रं व्यादिश नो राजन् बधायैषां दुरात्मनाम्। निपतन्ति हता यावद्धरण्यामल्पचेतनाः ॥ ९ ॥ तेषां सम्भाषमाणानामन्योन्यं स विभीषणः। उत्तरन्तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ १० ॥ स उवाच तदा प्राज्ञः स्वरेण महता महान्। सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य खस्थ एव विभीषणः ॥ ११ ॥ रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः। तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १२ ॥ तेन सीता जनस्थानात् हृता हत्वा जटायुषम्। रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ १३ ॥ तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च

न्यदर्शयम्। साधु निर्य्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १४ ॥
स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः। उच्यमानं हितं
वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १५ ॥ सोऽहं परुषितस्तेन दास-
वच्चावमानितः। त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १६ ॥
निवेदयत मां क्षिप्रं राघवाय महात्मने। सर्वलोकशरण्याय
विभीषणमुपस्थितम् ॥ १७ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघु-
विक्रमः। लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राप्तः शत्रुरतर्कितः। निहन्यादन्तरं लब्ध्वा
उलूको वायसानिव ॥ १९ ॥ मन्त्रे व्यूहेन ये चारे युक्तो भवितु-
मर्हसि। वानराणां च भद्रन्ते परेषाञ्च परन्तप ॥ २० ॥ अन्त-
र्द्धानगता ह्येते राक्षसाः कामरूपिणः। शूराश्च निकृतिज्ञाश्च
तेषां जातु न विश्वसेत् ॥ २१ ॥ प्रणिधी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य
भवेदयम्। अनुप्रविश्य सोऽस्मासु भेदं कुर्य्यान्न संशयः ॥ २२ ॥
अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान्। अनुप्रविश्य विश्वस्तः
कदाचित् प्रहरेदपि ॥ २३ ॥ मित्रादपि बलञ्चैव मौलं भृत्य-
बलन्तथा। सर्वमेतद्बलं ग्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्बलम् ॥ २४ ॥
प्रकृत्या राक्षसो ह्येष भ्राता मित्रस्य वै प्रभो। आगतश्च रिपोः
पश्चात् कथमस्मिंश्च विश्वसे ॥ २५ ॥ रावणस्यानुजो भ्राता विभी-
षण इति श्रुतः। चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणं गतः ॥ २६ ॥
रावणेन प्रणीतं हि तमवैहि विभीषणम्। तस्याहं निग्रहं मन्ये
क्षमं क्षमवतांवर ॥ २७ ॥ राक्षसो जिह्मया बुध्या सन्दिष्टोऽय-
मिहागतः। प्रहर्त्तुं मायया छन्नो विश्वस्ते त्वयि चानघ ॥ २८ ॥
वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन सचिवैः सह। रावणस्य नृशंसस्य
भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो
वाहिनीपतिः। वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ ३० ॥
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महाबलः। समीपस्थानुवाचेदं

हनुमत्प्रमुखान् कपीन् ॥ ३१ ॥ यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति । वाक्यं हेतुमदत्यर्थं भवद्भिरपि च श्रुतम् ॥ ३२ ॥ सुहृदामर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सदा । समर्थेनोपसंदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ३३ ॥ इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वंमतमतन्द्रिताः । सोपचारं तदा राममूचुः प्रियचिकीर्षवः ॥ ३४ ॥ अज्ञातं नास्ति ते किञ्चित् त्रिषु लोकेषु राघव । आत्मानं पूजयन् राम पृच्छस्यस्मान् सुहृत्तया ॥ ३५ ॥ त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः । परीक्ष्यकारी स्मृतिमान्निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥३६॥ तस्मादेकैकशस्तावत् ब्रुवन्तु सचिवास्तव । हेतुतो मतिसम्पन्नाः समर्थाश्च पुनस्तथा ॥ ३७ ॥ इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानङ्गदोऽग्रतः । विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३८ ॥ शत्रोः सकाशात् संप्राप्तः सर्वथा तर्क्य एव हि । विश्वासनीयः सहसा न कर्त्तव्यो विभीषणः ॥ ३९ ॥ छादयित्वात्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः । प्रहरन्ति च रंध्रेषु सोऽनर्थः सुमहान् भवेत् ॥ ४० ॥ अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेदिह । गुणतः संग्रहं कुर्य्याद्दोषतस्तु विसर्जयेत् ॥ ४१ ॥ यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशङ्कितम् । गुणान्वापि बहून् ज्ञात्वा संग्रहः क्रियते नृप ॥ ४२ ॥ शरभस्त्वथ निश्चित्य सार्थं वचनमब्रवीत् । क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ४३ ॥ प्रणिधाय हि चारेण यथावत् सूक्ष्मबुद्धिना । परीक्ष्य च ततः कार्य्यो यथान्यायं परिग्रहः ॥ ४४ ॥ जाम्बवांस्त्वथ सम्प्रेक्ष्य शास्त्रबुध्या विचक्षणः । वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम् ॥ ४५ ॥ बद्धवैरान्त्र पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषणः । अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शङ्कितामयम् ॥ ४६ ॥ ततो मैन्दस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः । वाक्यं वचनसम्पन्नो बभाषे हेतुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥ अनुजो नाम तस्यैव रावणस्य विभीषणः । पृच्छ्यतां मधुरेणायं शनैर्नरपतो-

श्वर ॥ ४८ ॥ भावमस्य तु विज्ञाय तत्वतस्त्वं करिष्यसि। यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४९ ॥ अथ संस्कारसम्पन्नो हनुमान् सचिवोत्तमः। उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ५० ॥ न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतांवरम्। अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ५१ ॥ न वादान्नापि संघर्षान्नाधिक्यान्न च कामतः। वक्ष्यामि वचनं राजन् यथार्थं रामगौरवात् ॥ ५२ ॥ अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव। तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५३ ॥ ऋते नियोगात् सामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते। सहसा विनियोगो हि दोषवान् प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥ चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव। अर्थस्यासंभवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५५ ॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्ययं यद्विभीषणः। विवक्षा चात्र मेऽस्तीयं तां निबोध यथामति ॥ ५६ ॥ स एष देशकालश्च भवतीह यथा तथा। पुरुषात् पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि ॥ ५७ ॥ दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमस्य तथा त्वयि। युक्तमागमनं ह्यत्र सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५८ ॥ अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन् पृच्छ्यतामिति। यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥ ५९ ॥ पृच्छ्यमाना विशङ्केत सहसा बुद्धिमान् वचः। तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्यापृष्टं सुखागतम् ॥ ६० ॥ अशक्यं सहसा राजन् भावो बोद्धुम्परस्य वै। अन्तरेण स्वरैर्भिन्नैर्नैपुण्यं पश्यतां भृशम् ॥ ६१ ॥ न त्वस्य ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता। प्रसन्नवदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६२ ॥ अशङ्कितमतिः स्वस्थो न शठः परिसर्पति। न चास्य दुष्टवागस्ति तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६३ ॥ आकारश्छाद्यमानोपि न शक्यो विनिगूहितुम्। बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ६४ ॥ देशकालोपपन्नञ्च कार्यं कार्यविदांवर। सफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६५ ॥

उद्योगन्तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तञ्च रावणम्। वालिनश्च हतं श्रुत्वा सुग्रीवञ्चाभिषेचितम्॥ ६६॥ राज्यं प्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्वमिहागतः। एतावत्तु पुरस्कृत्य विद्यते तस्य संग्रहः॥ ६७॥ यथाशक्तिमयोक्तन्तु राक्षसस्यार्जवं प्रति। प्रमाणं त्वं हि शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतांवर॥ ६८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तदशः सर्गः।

अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह। प्रत्यभाषत दुर्द्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम्॥ १॥ ममापि च विवक्षास्ति काचित् प्रति विभीषणम्। श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः॥ २॥ मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन। दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितम्॥ ३॥ सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च। ततः शुभतरम्वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवः॥ ४॥ सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः। ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत्॥ ५॥ को नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत्। वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य तु॥६॥ ईषदुत्स्मयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम्। इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः॥ ७॥ अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च। न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः॥ ८॥ अस्ति सूक्ष्मतरङ्किञ्चिद्यथात्र प्रतिभाति माम्। प्रत्यक्षं लौकिकञ्चापि वर्त्तते सर्वराजसु॥ ९॥ अमित्रास्तत् कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्त्तिताः। व्यसनेषु प्रहर्त्तारस्तस्मादयमिहागतः॥१०॥ अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकान् हितान्। एष प्रायो नरेन्द्राणां शङ्कनीयस्तु शोभनः॥ ११॥ यस्तु दोषतया प्रोक्तो

ह्यादानैरिवलस्य च। तत्र ते कीर्त्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु॥ १२॥ न वयं तत्कुलीनाश्च राज्याकांक्षी च राक्षसः। पण्डिता हि भविष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः॥ १३॥ अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च ते भविष्यन्ति सङ्गताः। प्रणादश्च महानेषोऽन्योन्यस्य भयमागतम्। इति भेदङ्गमिष्यन्ति तस्मात् प्राप्तो विभीषणः॥ १४॥ न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः। मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः॥ १५॥ एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः। उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत्॥ १६॥ रावणेन प्रणिहितं तमवेहि निशाचरम्। तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतांवर॥ १७॥ राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या सन्दिष्टो यमिहागतः। प्रहर्त्तुं त्वयि विश्वस्ते प्रच्छन्नो मयि वानघ॥ १८॥ लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवः सह। रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः॥ १९॥ एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः। वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत्॥ २०॥ सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च। ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवम्॥ २१॥ सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः। सूक्ष्ममप्यहितं कर्त्तुम्मम शक्तः कथञ्चन॥ २२॥ पिशाचान्दानवान् यक्षान् पृथिव्यां चैव राक्षसान्। अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्यामिच्छन् हरिगणेश्वर॥२३॥ श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः। अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः॥२४॥ स हि तं प्रतिजग्राह भार्य्याहर्त्तारमागतम्। कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः॥ २५॥ ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा। शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिना॥ २६॥ बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम्। न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परन्तप॥ २७॥ आर्त्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणङ्गतः। अरिः प्राणान्

परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥ स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति । स्वया शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥ विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणः शरणं गतः । आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥ एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे । अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ ३१ ॥ करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् । धर्मिष्ठं च यशस्यञ्च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदयम् ॥ ३२ ॥ सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ ३३ ॥ आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया । विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः । प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देनाभिपूरितः ॥ ३५ ॥ किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथशिखामणे । यत्त्वमार्य्यं प्रभाषेथाः सत्ववान् सत्पथे स्थितः ॥ ३६ ॥ मम चाप्यन्तरात्मायं शुद्धं वेत्ति विभीषणम् । अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३७ ॥ तस्मात् क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव । विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः ॥३८॥ ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः । विभीषणेनाशु जगाम सङ्गमं पतत्रिराजेन यथा पुरन्दरः ॥३९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टादशः सर्गः ।

राघवेणाभये दत्ते सन्नतो रावणानुजः । विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवलोकयत् ॥ १ ॥ खात् पपातावनिं हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह । स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः ॥२॥ पादयोर्निपपाताथ चतुर्भिः सह राक्षसैः । अब्रवीच्च तदा वाक्यं

रामं प्रति विभीषणः ॥ ३ ॥ धर्मयुक्तञ्च युक्तञ्च सांप्रतं संप्रहर्षणम् । अनुजो रावणस्याहं तेन चास्म्यवमानितः ॥ ४ ॥ भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः । परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च ॥ ५ ॥ भवद्गतं हि मे राज्यं जीवितञ्च सुखानि च । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ वचसा सांत्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिबन्निव । आख्याहि मम तत्वेन राक्षसानां बलाबलम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तदा रक्षो रामेणाक्लिष्टकर्मणा । रावणस्य बलं सर्वं व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां गन्धर्वोरगपक्षिणाम् । राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात् स्वयम्भुवः ॥ ९ ॥ रावणानन्तरो भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्य्यवान् । कुम्भकर्णो महातेजाः शक्रप्रतिबलो युधि ॥ १० ॥ राम सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो यदि ते श्रुतः । कैलासे येन समरे मणिभद्रः पराजितः ॥ ११ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणो ह्यवध्यकवचो युधि । धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदृश्यो भवतीन्द्रजित् ॥ १२ ॥ संग्रामे सुमहत्व्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम् । अन्तर्द्धानगतः शत्रूनिन्द्रजिद्धन्ति राघव ॥ १३ ॥ महोदरमहापार्श्वौ राक्षसश्चाप्यकम्पनः । अनीकपास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४ ॥ दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम् । मांसशोणितभक्ष्याणां लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥ स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् । सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन दुरात्मना ॥ १६ ॥ विभीषणस्य तु वचस्तच्छ्रुत्वा रघुसत्तमः । अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदम्वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ यानि कर्मापदानानि रावणस्य विभीषण । आख्यातानि च तत्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥ १८ ॥ अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सहात्मजम् । राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतच्छृणोतु मे ॥ १९ ॥ रसातलं वा प्रविशेत् पातालं वापि रावणः । पितामहसकाशं वा न मे जीवन् प्रमोक्ष्यते ॥ २० ॥ अहत्वा

रावणं संख्ये सपुत्रजनबान्धवम्। अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभि-
स्तैर्भ्रातृभिः शपे ॥ २१ ॥ श्रुत्वा तु वचनन्तस्य रामस्याक्लिष्ट-
कर्मणः। शिरसा वन्द्य धर्मात्मा वक्तुमेव प्रचक्रमे ॥ २२ ॥ राक्ष-
सानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणे। करिष्यामि यथाप्राणं
प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥ २३ ॥ इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य
विभीषणम्। अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ २४ ॥
तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम्। राजानं रक्षसां
क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्च-
द्विभीषणम्। मध्ये वानरमुख्यानां राजानं रामशासनात् ॥२६॥
तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवङ्गमाः। प्रचुक्रुशुर्महात्मानं
साधुसाध्विति चाब्रवन् ॥ २७ ॥ अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च
विभीषणम्। कथं सागरमक्षोभ्यन्तराम वरुणालयम् ॥ २८ ॥
उपायैरभिगच्छाम यथा नदनदीपतिम्। तराम तरसा सर्वे
ससैन्या वरुणालयम् ॥ २९ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच विभी-
षणः। समुद्रं राघवो राजा शरणङ्गन्तुमर्हति ॥ ३० ॥ खानितः
सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः। कर्त्तुमर्हति रामस्य ज्ञातेः
कार्य्यं महामतिः ॥ ३१ ॥ एवं विभीषणेनोक्तं राक्षसेन विप-
श्चिता। आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३२ ॥
ततश्चाख्यातुमारेभे विभीषणवचः शुभम्। सुग्रीवो विपुलग्रीवः
सागरस्योपवेशनम् ॥ ३३ ॥ प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्य-
रोचत। स लक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च महीश्वरम् ॥ ३४ ॥
सत्क्रियार्थं क्रियादक्षं स्मितपूर्वमभाषत। विभीषणस्य मन्त्रोयं
मम लक्ष्मण रोचते ॥ ३५ ॥ सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान्मन्त्र-
विचक्षणः। उभाभ्यां संप्रधार्य्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥
एवमुक्तौ ततो वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ। समुदाचारसंयुक्त-
मिदं वचनमूचतुः ॥ ३७ ॥ किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति

राघव। विभीषणेन यत्तूक्तमस्मिन् काले सुखावहम् ॥ ३८ ॥ अबध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन्वरुणालये। लङ्का नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ३९ ॥ विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः। अलङ्कालात्ययं कृत्वा सागराय नियुज्यताम्। यथा सैन्येन गच्छामः पुरीं रावणपालिताम् ॥ ४० ॥ एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः। संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनविंशः सर्गः।

ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम्। ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्य्यवान् ॥ १ ॥ चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः। तां दृष्ट्वा सर्वतोऽव्यग्रं प्रतिगम्य स राक्षसः ॥ २ ॥ आविश्य लङ्कां वेगेन राजानमिदमब्रवीत्। एष वानररिक्षौघो लङ्कां समभिवर्त्तते ॥ ३ ॥ अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः। पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४ ॥ उत्तमौ रूपसम्पन्नौ सीतायाः पदमागतौ। एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ महाद्युती ॥ ५ ॥ बलं चाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम्। तत्वभूतं महाराज क्षिप्रं वन्दितुमर्हसि ॥ ६ ॥ तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हन्ति वेदितुम्। उपप्रदानं सांत्वं वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ॥ ७ ॥ शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः। उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्य्यार्थमात्मनः ॥ ८ ॥ शुकं नाम तदा रक्षो वाक्यमर्थविदांवरम्। सुग्रीवं ब्रूहि गत्वाशु राजानं वचनान्मम। यथा सन्देशमक्लीवं श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ ९ ॥ त्वं वै महाराजकुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरजः सुतश्च।

न चास्य नार्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथापि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ १० ॥ अहं यद्यहरं भार्य्यां राजपुत्रस्य धीमतः । किन्तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धां प्रतिगम्यताम् ॥ ११ ॥ न हीयं हरिभिर्लङ्का प्राप्तुं शक्या कथञ्चन । देवैरपि सगन्धर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १२ ॥ स तदा राक्षसेन्द्रेण सन्दिष्टो रजनीचरः । शुको विहङ्गमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चाम्बरम् ॥ १३ ॥ स गत्वा दूरमध्वानमुपर्य्युपरि सागरम् । संस्थितो ह्यम्बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावणेन दुरात्मना । तं प्रापयन्तं वचनं तूर्णमाप्लुत्य वानराः ॥ १५ ॥ प्रारभन्त तदा क्षिप्रं लोप्तुं हन्तुञ्च मुष्टिभिः । स तैः प्लवङ्गैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः ॥१६॥ गगनाद्भूतले चाशु प्रतिगृह्यावतारितः । वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ न दूतान् घ्नन्ति काकुत्स्थ वार्य्यतां साधु वानराः । यस्तु हित्वा मतं भर्त्तुः स्वमतं संप्रभाषते । अनुक्तवादी दूतः सन् स दूतो वधमर्हति ॥ १८ ॥ शुकस्य वचनं रामः श्रुत्वा तु परिदेवितम् । उवाच मा वधिष्टेति घ्नतः शाखामृगर्षभान् ॥ १९ ॥ स च यत्र लघुर्भूत्वा हरिभिर्दर्शितभये । अन्तरिक्षे स्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ सुग्रीव सत्वसम्पन्न महाबलपराक्रम । किम्मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावणः ॥ २१ ॥ स एवमुक्तः प्लवगाधिपस्तदा प्लवङ्गमानामृषभो महाबलः । उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं दीनमदीनसत्वः ॥ २२ ॥ न मेसि मित्रो न तथानुकम्प्यो न च पकर्त्तासि न मे प्रियोसि । अरिश्च रामस्य सहानुबन्धः समोसि वालीव वधार्हवध्यः ॥ २३ ॥ निहन्म्यहं त्वां ससुतं सबन्धुं सज्ञातिवर्गं रजनीचरेश । लङ्काञ्च सर्वां महता बलेन क्षिप्रं करिष्यामि समेत्य भस्म ॥ २४ ॥ न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सर्वैः सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्तः । अन्तर्हितः सूर्य्यपथङ्गतोपि तथैव पातालमनुप्रविष्टः ।

गिरीशपादाम्बुजसङ्गतो वा हतोसि रामेण सहानुजस्त्वम् ॥ २५ ॥
तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम्। त्रातारं नानु-
पश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम् ॥ २६ ॥ अवधीस्त्वं जराद्धं
गृध्रराजं जटायुषम्। किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य
च ॥ २७ ॥ हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे।
महाबलं महात्मानं दुराधर्षं सुरैरपि। न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते
प्राणान् हरिष्यति ॥ २८ ॥ ततोब्रवीद्वालिसुतोप्यङ्गदो कपि-
सत्तमः। नायं दूतो महाप्राज्ञ चारकः प्रतिभाति मे ॥ २९ ॥
तुलितं हि बलं सर्वमनेन तव तिष्ठता। गृह्यतां मागमल्लङ्का-
मेतद्धि मम रोचते ॥ ३० ॥ ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्पत्य
बलीमुखाः। जगृहुश्च बबन्धुस्तं विलपन्तमनाथवत् ॥ ३१ ॥
शुकस्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तैः संप्रपीडितः। व्याचक्रोश महात्मानं
रामं दशरथात्मजम् ॥ ३२ ॥ लुप्यते मे बलात् पक्षौ भिद्यते मे
तथाक्षिणी। यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिश्च यामहम्
॥ ३३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम्। सर्वं तदु-
पपद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३४ ॥ नाघातयत्तदा रामः
श्रुत्वा तत् परिदेवितम्। वानरानब्रवीद्रामो मुच्यतां दूत
आगतः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
विंशः सर्गः।

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः। अञ्जलिं प्राङ्-
मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ॥ १ ॥ बाहुं भुजगभोगाभमुप-
धायारिसूदनः। जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं पुरा ॥२॥ मणि-
काञ्चनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः। भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमने-

कथा ॥ ३ ॥ चन्दनागुरुभिश्चैव पुरस्तादभिषेवितम्। बालसूर्य-प्रकाशैश्च चन्दनैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥ शयने चोत्तमाङ्गेन सीतायाः शोभितम्पुरा। तक्षकस्येव सम्भोगं गङ्गाजलनिषेवितम् ॥ ५ ॥ संयुगे युगसङ्काशं शत्रूणां शोकवर्द्धनम्। सुहृदां नन्दनं दीर्घं सागरान्तव्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥ अस्यता च पुनः सव्यं ज्याघात-विहतत्वचम्। दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसन्निभम् ॥७॥ गोसहस्रप्रदातारमुपाधाय भुजोत्तमम्। अद्य मे मरणं वापि तरणं सागरस्य वा ॥ ८ ॥ इति रामो मतिं कृत्वा महाबाहु-र्महोदधिम्। अधिशिश्ये च विधिवत् प्रयतोऽत्र स्थितो मुनिः ॥ ९ ॥ तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले। नियमा-दप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ॥ १० ॥ स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः। उपासत तदा रामः सागरं सरितांपतिम् ॥ ११ ॥ न च दर्शयते रूपं मन्दो रामस्य सागरः। प्रयतेनापि रामेण यथार्हमपि पूजितः ॥ १२ ॥ समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः। समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥१३॥ अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यः स्वयम्। प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ॥ १४ ॥ असामर्थ्यफला ह्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः। आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टम्विपरिधावकम् ॥ १५ ॥ सर्वतोत्सृष्टदण्डञ्च लोकः सत्कुरुते नरम्। न साम्ना शक्यते कीर्त्तिर्न साम्ना शक्यते यशः ॥ १६ ॥ प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽस्मिन् जयो वा रणमूर्द्धनि। अद्य मद्बाणनिर्भग्नैर्मकरैर्मकरालयम् ॥१७॥ निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवद्भिः पश्य सर्वतः। भोगिनां पश्य भोगानि मया भिन्नानि लक्ष्मण ॥ १८ ॥ महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह। सशङ्खशुक्तिकाजालं समीनमकरं तथा ॥ १९ ॥ अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये। क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ॥ २० ॥ असमर्थं विजानाति धिक् क्षमा-

सीदृश जने। न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥२१॥ चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान्। समुद्रं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ २२ ॥ अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम्। वेलासु कृतमर्यादं सहस्रोर्मिसमाकुलम् ॥ २३ ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम्। महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः। बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ २५ ॥ सम्पीड्य च धनुर्घोरं कम्पयित्वा शनैर्जगत्। मुमोच विशिखानुग्रान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥ २६ ॥ ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः। प्रविशन्ति समुद्रस्य जलं वित्रस्तपन्नगम् ॥ २७ ॥ तोयवेगः समुद्रस्य समीनमकरो महान्। संबभूव महाघोरः समारुतरवस्तथा ॥ २८ ॥ महोर्मिजालचलितः शङ्खजालसमावृतः। सधूमः परिवृत्तोर्मिः सहसासीन्महोदधिः ॥ २९ ॥ व्यथिताः पन्नगाश्च सन् दीप्तास्या दीप्तलोचनाः। दानवाश्च महावीर्य्याः पातालतलवासिनः ॥३०॥ ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तथा। विन्ध्यमन्दरसङ्काशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ आघूर्णिततरङ्गौघः संभ्रान्तोरगराक्षसः। उद्वर्त्तितमहाग्राहः सघोषो वरुणालयः ॥ ३२ ॥ ततस्तु तं राघवमुग्रवेगम् प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम्। सौमित्रिरुत्पत्य विनिश्वसन्तं मामेति चोक्त्वा धनुरालम्बे ॥ ३३ ॥ एतद्विनापि ह्युदधेस्तवाद्य सम्पत्स्यते वीरतमस्य कार्य्यम्। भवद्विधाः क्रोधवशं न यान्ति दीर्घं भवान् पश्यतु साधुवृत्तम् ॥ ३४ ॥ अन्तर्हितैश्चापि तथान्तरिक्षे ब्रह्मर्षिभिश्चैव सुरर्षिभिश्च। शब्दः कृतः कष्टमिति ब्रुवद्भिर्मामेति चोक्त्वा महता स्वरेण ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

एकविंशः सर्गः।

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः। अद्याहं शोषयिष्यामि सपातालं महार्णवम्॥ १॥ शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर। मया निहतसत्त्वस्य पांशुरुत्पद्यते महान्॥२॥ मत्कार्मुकनिसृष्टेन शरवर्षेण सागर। परन्तीरङ्गमिष्यन्ति पद्भिरेव प्लवङ्गमाः॥ ३॥ विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुषं नापि विक्रमम्। दानवालय सन्तापं मत्तो नावगमिष्यसि॥ ४॥ ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदण्डनिभं शरम्। संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः॥ ५॥ तस्मिन् विकृष्टे सहसा राघवेण शरासने। रोदसी सम्पफालेव पर्वताश्च चकम्पिरे॥ ६॥ तमश्च लोकमावव्रे दिशश्च न चकाशिरे। परिचुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरितस्तदा॥ ७॥ तिर्य्यक् च सह नक्षत्रैः सङ्गतौ चन्द्रभास्करौ। भास्करांशुभिरादीप्तन्तमसा च समावृतम्॥ ८॥ प्रचकाशे तदाकाशमुल्काशतविदीपितम्। अन्तरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुरतुलस्वनाः॥ ९॥ प्रास्फुटंश्च पुनर्दिव्या दिवि मारुतपंक्तयः। बभञ्ज च तदा वृक्षान् जलदानुद्वहन्मुहुः॥ १०॥ आरुजंश्चैव शैलाग्रांच्छिखराणि प्रभञ्जनः। दिवि चस्पृ महावेगाः संहताः समहास्वनाः॥ ११। मुमुचुर्वैद्युतानग्नींस्ते महाशनयस्तदा। यानि भूतानि दृश्यानि चुक्रुशुश्चाशनैः समम्॥ १२॥ अदृश्यानि च भूतानि मुमुचुर्भैरवस्वनम्। शिश्यिरे चाभिभूतानि सन्त्रस्तान्युद्विजन्ति च॥ १३॥ संप्रविव्यथिरे चापि न च पस्पन्दिरे भयात्। सह भूतैः सतोयोर्म्मिः सनागः सहराक्षसः॥ १४॥ सहसाभूत्ततो वेगाद्भीमवेगो महोदधिः। योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र संप्लवान्॥ १५॥ तं तथा समतिक्रान्तं नातिचक्राम राघवः। तमुद्धतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम्॥ १६॥ ततो मध्यात्समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः। उदयाद्रिर्महाशैलात् मेरोरिव दिवाकरः॥ १७॥ पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत।

स्निग्धवैदूर्य्यसङ्काशो जाम्बूनदविभूषणः ॥ १८ ॥ रत्नमाल्याम्बरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः। सर्वपुष्पमयीं दिव्यां शिरसा धारयन् स्रजम् ॥ १९ ॥ जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषणैः। आत्मजानाञ्च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमः ॥ २० ॥ धातुभिर्मण्डितः शैलो विविधैर्हिमवानिव। आघूर्णिततरङ्गौघः कालिकानिलसंकुलः ॥ २१ ॥ गङ्गासिन्धुप्रधानाभिरापगाभिः समावृतः। सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्य्यवान्। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ २२ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव। स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ २३ ॥ तत् स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लवः। विकारस्तु भवेद्गाध एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २४ ॥ न कामान्न च लोभाद्वा न भयात् पार्थिवात्मज। रागान्नक्राकुलजलं स्तम्भयेयं कथञ्चन ॥ २५ ॥ विधास्ये येन गन्तासि विषहिष्येऽप्यहन्तथा। न ग्राहा विधमिष्यन्ति यावत् सेना तरिष्यति। हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलम् ॥ २६ ॥ तमब्रवीत्तदा रामः शृणु मे वरुणालय। अमोघोऽयम्महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यताम् ॥ २७ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा तञ्च दृष्ट्वा महाशरम्। महोदधिर्महातेजा राघवस्वाक्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥ उत्तरेणावकाशोऽस्ति कश्चित् पुण्यतरो मम। द्रुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥ २९ ॥ उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः। आभीरप्रमुखाः पापाः पिबन्ति सलिलं मम ॥ ३० ॥ तैर्न संस्पर्शनम्पापं सहेयं पापकर्मभिः। अमोघः क्रियतां राम अयन्तत्र शरोत्तमः ॥ ३१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य स राघवः। मुमोच तं शरन्दीप्तम्परं सागरदर्शनात् ॥ ३२ ॥ तेन तन्मरुकान्तारम्पृथिव्यां किल विश्रुतम्। निपातितः शरो यत्र वज्राशनिसमप्रभः ॥ ३३ ॥ ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीड़िता। तस्माद्व्रणमुखात्तोय-

मुत्पपात रसातलात्॥ ३४॥ स बभूव तदा कूपो व्रण इत्येव विश्रुतः। सततञ्चोत्थितन्तोयं समुद्रस्येव दृश्यते॥ ३५॥ अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत। तस्मात्तद्वाणपातेन अपः कुक्षिष्वशोषयत्॥ ३६॥ विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव च। शोषयित्वा तु तं कुक्षिं रामो दशरथात्मजः। वरन्तस्मै ददौ पश्चात् मरवेऽमरविक्रमः॥ ३७॥ पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरसायुतः। बहुस्नेहो बहुक्षीरः सुगन्धिर्विविधौषधिः॥ ३८॥ एवमेतैश्च संयुक्तो बहुभिः संयुतो मरुः। रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह॥ ३९॥ तस्मिन्देशे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितांपतिः। राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत्॥ ४०॥ अयं सौम्य नलो नाम तनयो विश्वकर्मणः। पित्रा दत्तवरः श्रीमान् प्रीतिमान् विश्वकर्मणा॥ ४१॥ एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः। तमहं धारयिष्यामि यथा ह्येष पिता तथा॥ ४२॥ एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्तदा। अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलम्॥ ४३॥ अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे मकरालये। पितुः सामर्थ्यमासाद्य तत्वमाह महोदधिः॥ ४४॥ दण्ड एव परो लोके पुरुषस्येति मे मतिः। धिक् क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा॥ ४५॥ अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया। ददौ दण्डभयाद्गाधं राघवाय महोदधिः॥ ४६॥ स्मारितोऽस्म्यहमेतेन तत्वमाह महोदधिः। मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा। मया तु सदृशः पुत्रस्तव देवि भविष्यति॥ ४७॥ औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा। न चाप्यहमनुक्तो वः प्रब्रूयामात्मनो गुणान्॥ ४८॥ समर्थश्चाप्यहं सेतु कर्त्तुं वै वरुणालये। तस्मादद्यैव बध्नन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः॥ ४९॥ ततो विसृष्टा रामेण सर्वतो हरिपुङ्गवाः। उत्पेतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः॥ ५०॥ ते नगान्नगसङ्काशाः शाखा-

मृगगणर्षभाः। बभञ्जुः पादपांस्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥ ५१ ॥
ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानराः। कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकै-
स्तिमिशैरपि ॥ ५२ ॥ बिल्वकैः सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः।
चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ॥ ५३ ॥ समूलांश्च विमू-
लांश्च पादपान् हरिसत्तमाः। इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रतिजह्रुरित-
स्ततः ॥ ५४ ॥ तालान्दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलविभीतकान्।
करीरान् बकुलान्निम्बान् समाजह्रुरितस्ततः ॥ ५५ ॥ हस्ति-
मात्रान्महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः। पर्वतांश्च समुत्पाट्य
यन्त्रैः परिवहन्ति च ॥ ५६ ॥ प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जल-
मुद्धतम्। समुत्ससर्प चाकाशमपासर्पत्ततः पुनः ॥ ५७ ॥ समुद्रं
क्षोभयामासुर्निपतन्तः समन्ततः। सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति व्यायतं
शतयोजनम् ॥ ५८ ॥ नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः।
स तदा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ॥ ५९ ॥ दण्डानन्ये प्रगृ-
ह्णन्ति विचिन्वन्ति तथापरे। वानरैः शतशस्तत्र रामस्याज्ञा-
पुरःसरैः ॥ ६० ॥ मेघाभैः पर्वताभैश्च तृणैः काष्ठैर्बबन्धिरे।
पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं बध्नन्ति वानराः ॥ ६१ ॥ पाषाणांश्च
गिरिप्रख्यान् गिरीणां शिखराणि च। दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य
वारणसन्निभाः ॥ ६२ ॥ शैलानां क्षिप्यमाणानां शिलानां तत्र
पात्यताम्। बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥ ६३ ॥
महेलं हनुमान् शैलं यं यं विपुलमाक्षिपत्। तं तं करेण वामेन
सलीलं जगृहे नलः ॥ ६४ ॥ कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि
चतुर्दश। प्रहृष्टैर्गजसङ्काशैस्त्वरमाणैः प्लवङ्गमैः ॥ ६४ ॥ द्वितीयेन
तथैवाह्ना योजनानि तु विंशतिः। कृतानि प्लवगैस्तूर्णं भीमा-
कारैर्महाबलैः ॥ ६५ ॥ अह्ना तृतीयेन तथा योजनानि तु
सागरे। त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥ ६६ ॥ चतुर्थेन
तथा चाह्ना द्वाविंशतिरथापि च। योजनानि महावेगैः कृतानि

त्वरितैस्ततः ॥ ६७ ॥ पश्चसेन तथा चाङ्गा प्लवगैः चिप्रकारिभिः ।
योजनानि त्रयोविंशत् सुवेलमधिकृत्य वै ॥ ६८ ॥ स वानरवरः
श्रीमान् विश्वकर्मात्मजो बली । बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य
पिता तथा ॥ ६९ ॥ स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये ।
शुशुभे सुभगः श्रीमान् स्वातीपथ इवाम्बरे ॥ ७० ॥ ततो देवाः
सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामा-
स्तदद्भुतम् ॥ ७१ ॥ दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७२ ॥ आप्लवन्तः प्लवन्तश्च
गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । तमचिन्त्यमसह्यं च त्वद्भुतं लोमहर्षणम्
॥ ७३ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् । तानि कोटि-
सहस्राणि वानराणां महौजसाम् ॥ ७४ ॥ बध्नन्तः सागरे सेतुं
जग्मुः पारं महोदधेः । विशालः सुकृतः श्रीमान् सुभूमिः सुस-
माहितः ॥ ७५ ॥ अशोभत महान् सेतुः सीमन्त इव सागरे ।
ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः ॥ ७६ ॥ परेषामभि-
धानार्थमतिष्ठत् सचिवैः सह । सुग्रीवस्तु ततः प्राह रामं सत्य-
पराक्रमम् ॥ ७७ ॥ हनूमन्तं त्वमारोह अङ्गदं त्वथ लक्ष्मणः ।
अयं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः ॥ ७८ ॥ वैहायसौ
युवामेतौ वानरौ धारयिष्यतः । अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान्
रामः सलक्ष्मणः ॥ ७९ ॥ जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण सम-
न्वितः । अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये प्लवङ्गमाः ॥ ८० ॥
सलिलं प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे । केचिद्वैहायसगताः
सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥ ८१ ॥ घोषेण महता घोषं सागरस्य
समुच्छ्रितम् । भीममन्तर्दधे भीमा तरन्ती हरिवाहिनी ॥ ८२ ।
वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना । तीरे निविविशे
राज्ञा बहुमूलफलोदके ॥ ८३ ॥ तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं
समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः । उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः

समभ्यषिञ्चन् सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ ८४ ॥ जयस्व शत्रून्नरदेव मेदिनींससागरां पालय शाश्वतीः समाः। इतीव रामं नरदेवसत्तमम् शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ८५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्वाविंशः सर्गः।

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः। सौमित्रिं सम्परिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च। बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ २ ॥ लोकक्षयकरं भीमं भयम्पश्याम्युपस्थितम्। निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ ३ ॥ वाताश्च कलुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा। पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति च महीरुहाः ॥ ४ ॥ मेघाः क्रव्यादसङ्काशाः परुषाः परुषस्वनाः। क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ ५ ॥ रक्तचन्दनसङ्काशा सन्ध्या परमदारुणा। ज्वलितं प्रपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ ६ ॥ दीना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः। प्रत्यादित्यं विमर्दन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ ७ ॥ रजन्यामप्रकाशस्तु सन्तापयति चन्द्रमाः। कृष्णं रक्तांशुपर्यन्तो लोकक्षय इवोदितः ॥ ८ ॥ ह्रस्वो रूक्षो प्रकाशश्च परिवेषस्तु लोहितः। आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ ९ ॥ रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च। युगान्तमिव लोकानाम्पश्य शंसन्ति लक्ष्मण ॥ १० ॥ काकाः श्येनास्तथा नीचैर्गृध्राः परिपतन्ति च। शिवाश्चाप्यशुभान्नादान्नदन्ति सुमहाभयान् ॥ ११ ॥ शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तैः कपिराक्षसैः। भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १२ ॥ क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालिताम्। अभियाम जवेनैव सर्वैर्हरिभिरावृताः ॥ १३ ॥ इत्येवमुक्त्वा धन्वी स रामः संग्राम-

धर्षणः । प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभुः ॥ १४ ॥ स-
विभीषणसुग्रीवाः सर्वे ते वानरर्षभाः । प्रतस्थिरे विनर्दन्तो
धृतानां द्विषतां वधे ॥ २५ ॥ राघवस्य प्रियार्थन्तु सुतरां वीर्य्य-
शालिनाम् । हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनन्दनः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

त्रयोविंशः सर्गः ।

सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता । शशिना शुभ-
नक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १ ॥ प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव
वसुन्धरा । पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २ ॥ ततः
शुश्रुवुराक्रुष्टं लङ्कायाः काननौकसः । भेरीमृदङ्गसंघुष्टं तुमुलं
लोमहर्षणम् ॥ ३ ॥ बभूवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः ।
अमृष्यमाणास्तद्घोषं विनेदुर्घोषवत्तरम् ॥ ४ ॥ राक्षसास्तु
प्लवङ्गानां शुश्रुवुस्तेपि गर्जितम् । नर्दतामिव दृप्तानां मेघाना-
मम्बरे स्वनम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् ।
जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥ अत्र सा मृग-
शावाक्षी रावणेनोपरुध्यते । अभिभूता ग्रहेणेव लोहिताङ्गेन
रोहिणी ॥ ७ ॥ दीर्घमुष्णं च निश्वस्य समुद्वीक्ष्य च लक्ष्मणम् ।
उवाच वचनं वीरस्तत्कालहितमात्मनः ॥ ८ ॥ आलिखन्तीमिवा-
काशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण । मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्व-
कर्मणा ॥ ९ ॥ विमानैर्बहुभिर्लङ्का सङ्कीर्णा हि विराजते । विष्णोः
पदमिवाकाशं छादितम्पाण्डुभिर्घनैः ॥ १० ॥ पुष्पितैः शोभिता
लङ्का वनैश्चित्ररथोपमैः । नानापतगसंघुष्टफलपुष्पोपगैः शुभैः
॥ ११ ॥ पश्य मत्तविहङ्गानि प्रलीनभ्रमराणि च । कोकिला-
कुलषण्डानि दोधवीति शिवोनिलः ॥ १२ ॥ इति दाशरथी रामो
लक्ष्मणं समभाषत । बलञ्च तत्र विभजच्छास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १३ ॥

प्रगृह्य कपिसेनां तां बलादादाय वीर्य्यवान्। अङ्गदः सह
नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः॥ १४॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वान-
रौघसमावृतः। आश्रितो दक्षिणं पार्श्वमृषभो नाम वानरः
गन्धहस्तीव दुर्द्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः। तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः
सव्यं पक्षमधिष्ठितः॥ १६॥ मूर्द्ध्नि स्थास्याम्यहं यत्तो लक्ष्मणेन
समन्वितः। जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः॥ १७॥
ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः। जघनं कपिसेनायाः
कपिराजोऽभिरक्षतु। पश्चार्द्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसावृतः॥१८॥
संविभक्तमहाव्यूहा महावानररक्षिता। अनीकिनी सा विबभौ
यथा द्यौः साभ्रसंप्लवा॥ १९॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गाणि महतश्च
महीरुहान्। आसेदुर्वानरा लङ्कां विमर्द्दयिषवो रणे॥ २०॥
शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा। इति स्म दधिरे
सर्वे मनांसि हरिपुङ्गवाः॥ २१॥ ततो रामो महातेजाः सुग्रीव-
मिदमब्रवीत्। सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम्॥२२॥
रामस्य तु वचः श्रुत्वा वानरेन्द्रो महाबलः। मोचयामास तं दूतं
शुकं रामस्य शासनात्॥ २३॥ मोचितो रामवाक्येन वानरैश्च
निपीड़ितः। शुकः परमसन्त्रस्तो रक्षोऽधिपमुपागमत्॥ २४॥
रावणः प्रहसन्नेव शुकं वाक्यमुवाच ह। किमिमौ ते सितौ पक्षौ
लूनपक्षश्च दृश्यते॥ २५॥ कच्चिन्नानेकचित्तानान्तेषां त्वं वश-
मागतः। ततः स भयसंविग्नस्तेन राज्ञाभिचोदितः। वचनं
प्रत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम्॥ २६॥ सागरस्योत्तरे तीरे-
ऽब्रुवन्ते वचनन्तथा। यथासन्देशमक्लिष्टं सांत्वयन् श्लक्ष्णया
गिरा॥ २७॥ क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रः प्लवङ्गमैः। गृही-
तोऽस्म्यपि चारब्धो हन्तुं लोप्तुञ्च मुष्टिभिः॥ २८॥ न ते सम्भा-
षितुं शक्याः संप्रश्नोऽत्र न विद्यते। प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा
राक्षसाधिप॥ २९॥ स च हन्ता विराधस्य कबन्धस्य खरस्य

च। सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः पदमागतः॥ २०॥ स कृत्वा सागरे सेतुं तीर्त्वा च लवणोदधिम्। एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः॥ २१॥ ऋक्षवानरसंघानामनीकानि सहस्रशः। गिरिमेघनिकाशानां छादयन्ति वसुन्धराम्॥ २२॥ राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च। नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोरिव॥ २३॥ पुरा प्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुरु। सीतां चास्मै प्रयच्छाशु युद्धं वापि प्रदीयताम्॥ २४॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्। रोषसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा॥ २५॥ यदि मां प्रतियुध्येरन्देवगन्धर्वदानवाः। नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि॥ २६॥ कदा समभिधावन्ति मामका राघवं शराः। वसन्ते पुष्पितं मत्ता भ्रमरा इव पादपम्॥ २७॥ कदा शोणितदिग्धाङ्गं दीप्तैः कार्मुकविच्युतैः। शरैरादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुञ्जरम्॥ २८॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः। ज्योतिषामिव सर्वेषां प्रभामुद्यन्दिवाकरः॥ २९॥ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे बलम्। न च दाशरथिर्वेद तेन मां योद्धुमिच्छति॥ ४०॥ न मे तूणीशयान् वाणान् सविषानिव पन्नगान्। रामः पश्यति संग्रामे तेन मां योद्धुमिच्छति॥ ४१॥ न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः। मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रवादिताम्॥४२॥ ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्त्तभीतमहास्वनाम्। नाराचतलसन्नादां नदीमहितवाहिनीम्। अवगाह्य महारङ्गं वादयिष्याम्यहं रणे॥ ४३॥ न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युद्धेऽस्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः॥ यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा स्वयम्॥ ४५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः।

सवले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे। अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १ ॥ समग्रं सागरन्तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम्। अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २ ॥ सागरे सेतुबन्धं तं न श्रद्दध्यां कथञ्चन। अवश्यं चापि संख्येयन्तन्मया वानरं बलम् ॥ ३ ॥ भवन्तौ वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ। परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥ मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च सङ्गताः। ये पूर्वमभिवर्त्तन्ते ये च शूराः प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥ स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे। निवेशश्च यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६ ॥ रामस्य व्यवसायश्च वीर्यं प्रहरणानि च। लक्ष्मणस्य च वीरस्य तत्वतो ज्ञातुमर्हथ ॥ ७ ॥ कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महौजसाम्। तच्च ज्ञात्वा यथातत्वं शीघ्रमागन्तुमर्हथ ॥ ८ ॥ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ। हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९ ॥ ततस्तद्वानरं सैन्यं अचिन्त्यं लोमहर्षणम्। संख्यातुं नाध्यगच्छेतान्तदा तौ शुकसारणौ ॥ १० ॥ तत् स्थितं पर्वताग्रेषु निर्झरेषु गुहासु च। समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च। तरमाणं च तीर्णं च तर्त्तुकामं च सर्वशः ॥११॥ निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम्। तद्बलार्णवमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ ॥ १२ ॥ तौ ददर्श महातेजाः प्रतिच्छन्नौ विभीषणः। आचचक्षे स रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥ १३ ॥ तस्यैतौ राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ शुकसारणौ। लङ्कायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरञ्जय ॥ १४॥ तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तथा। कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥१५॥ आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहिताबुभौ। परिज्ञातुं बलं सर्वं तवेदं रघुनन्दन ॥ १६ ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः। अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १७ ॥

यदि दृष्टं बलं सर्वं वयं वा सुसमाहिताः। यथोक्तं वा कृतं कार्य्यं छन्दतः प्रतिगम्यताम्॥ १८॥ अथ किञ्चिददृष्टं वा भूयस्तद्द्रष्टुमर्हथ। विभीषणो वा कार्त्स्न्येन पुनः सन्दर्शयिष्यति॥१९॥ न चात्मग्रहणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति। न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ चेन्न दूतौ बधमर्हतः॥ २०॥ प्रच्छन्नौ च विमुक्तौ चारौ रात्रिचरावुभौ। शत्रुपक्षस्य सततं विभीषणविकर्षिणौ॥२१॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां भवद्भ्यां धनदानुजः। वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तवचनं मम॥ २२॥ यद्बलं त्वं समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि। तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यश्च सबान्धवः॥ २३॥ श्वःकाले नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम्। रक्षसां च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया॥ २४॥ क्रोधं भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावण। श्वःकाले वज्रवान् वज्रं दानवेष्विव वासवः॥ २५॥ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ। जयेति प्रतिनन्द्यैनं राघवं धर्मवत्सलम्॥ २६॥ आगम्य नगरीं लङ्कामब्रूतां राक्षसाधिपम्। विभीषणगृहीतौ तु बधार्थं राक्षसेश्वर॥ २७॥ दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा। एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः॥ २८॥ लोकपालसमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः। रामो दाशरथिः श्रीमान् लक्ष्मणश्च विभीषणः॥ २९॥ सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः। एते शक्ताः पुरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम्॥ ३०॥ उत्पाट्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः। यादृशन्तद्धि रामस्य रूपं प्रहरणानि च। बधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः॥ ३१॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी। बभूव दुर्द्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः॥ ३२॥ प्रहृष्टयोधा ध्वजिनी महात्मनां वनौकसां संप्रतियोद्धुमिच्छताम्। अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥ ३३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः।

तद्वचः सत्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितम्। निशम्य रावणो
राजा प्रत्यभाषत सारणम् ॥ १ ॥ यदि मामभियुञ्जीरन् देव-
गन्धर्वदानवाः। नैव सीतामहं दद्यां सर्वलोकभयादपि ॥ २ ॥
त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिः पीड़ितो भृशम्। प्रतिप्रदान-
मद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ॥ ३ ॥ को हि नाम सपत्नो मां
समरे जेतुमर्हति। इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः
॥ ४ ॥ आरुरोह ततः श्रीमान् प्रासादं हिमपाण्डुरम्। बहु-
तालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ॥ ५ ॥ ताभ्यां चराभ्यां
सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः। पश्यमानः समुद्रन्तं पर्वतांश्च
वनानि च ॥ ६ ॥ ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवङ्गमैः। तद-
पारमसह्यं च वानराणां महाबलम् ॥ ७ ॥ आलोक्य रावणो
राजा परिपप्रच्छ सारणम्। एषां के वानरा मुख्याः के शूराः
के महाबलाः ॥ ८ ॥ के पूर्वमभिवर्त्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः।
केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ॥ ९ ॥ सारणाचक्ष्व
मे सर्वं किंप्रभावाः प्लवङ्गमाः। सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं
परिपृच्छतः ॥ १० ॥ आचभाषेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तान् वनौकसः।
एषो योऽभिमुखो लङ्कां नर्दंस्तिष्ठति वानरः ॥ ११ ॥ यूथपानां
सहस्राणां शतेन परिवारितः। यस्य घोषेण महता सप्राकारा
सतोरणा ॥ १२ ॥ लङ्का प्रतिहता सर्वा सशैलवनकानना।
सर्वशाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ बलाग्रे तिष्ठते
वीरो नीलो नामैष यूथपः। बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति
वीर्यवान् ॥ १४ ॥ लङ्कामभिमुखः कोपादभीक्ष्णञ्च विजृम्भते।
गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिञ्जल्कसन्निभः ॥ १५ ॥ स्फोटयत्यति-
संरब्धो लांगूलं च पुनः पुनः। यस्य लांगूलशब्देन स्वनन्ति
प्रदिशो दश ॥ १६ ॥ एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः।
युवराजोऽङ्गदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥ १७ ॥ वालिनः

स्तृष्टः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः। राघवार्थे पराक्रान्तः शक्रार्थे वरुणो यथा॥ १८॥ एतस्य सा मतिः सर्वा यत् दृष्टा जनकात्मजा। हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा॥ १९॥ बहूनि वानरेन्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान्। परिगृह्याभियाति त्वां स्वेनानीकेन मर्दितुम्॥ २०॥ अनु वालिसुतस्यापि बलेन महता वृतः। वीरस्तिष्ठति संग्रामे सेतुहेतुरयं नलः॥ २१॥ ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेड़यन्ति नदन्ति च। आस्थाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन हरियूथपाः॥ २२॥ परैर्दुष्प्रसहा घोराश्चण्डाश्चण्ड-पराक्रमाः। अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च॥ २३॥ त एनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिनः। एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम्॥ २४॥ श्वेतो रजतसङ्काशश्चपलो भीम-विक्रमः। बुद्धिमान् वानरः शूरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः॥ २५॥ तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति वानरः। विभजन् वानरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन्॥ २६॥ यः पुरा गोमतीतीरे रम्यम्पर्य्येति पर्वतम्। नाम्ना संरोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः॥ २७। तत्र राज्यं प्रशास्त्येषः कुमुदो नाम यूथपः। योऽसौ शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति॥ २८॥ यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घलांगूलमाश्रिताः। ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरदर्शनाः॥ २९॥ अदीनो वानरश्चण्डः संग्राम-मभिकांक्षति। एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम्॥३०॥ यस्त्वेषः सिंहसङ्काशः कपिलो दीर्घकेशरः। निभृतः प्रेक्षते लङ्कां दिधक्षन्निव चक्षुषा। विन्ध्यं कृष्णगिरिं सह्यं पर्वतं च सुदर्शनम्॥ ३१॥ राजन् सततमध्यास्ते सरभो नाम यूथपः। शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुङ्गवाः॥ ३२॥ य यांत वानरा घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः। परिवार्य्यानुगच्छन्ति लङ्कां मर्दितुमोजसा॥ ३३॥ यस्तु कर्णौ विवृणुते जृम्भते च पुनः

पुनः । न तु संविजते मृत्योर्न च सेना प्रधावति ॥ २४ ॥ प्रक्रम्पते च रोषेण तिर्यक् च पुनरीक्षते । पश्यन् लाङ्गूलविक्षेपं स्वे ङ्क्ष्येष महाबलः ॥ २५ ॥ महौजसा वीतभयो रम्यं साल्व यपर्वतम् । राजन् सततमध्यास्ते रम्भो नामैष यूथपः ॥ २६ ॥ एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः । राजंश्छतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ २७ ॥ यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति । मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥ २८ ॥ भेरीणामिव सन्नादो यस्यैषः श्रूयते महान् । घोषः शाखामृगेन्द्राणां संग्राममभिकांक्षताम् ॥ २९ ॥ एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् । युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ४० ॥ एनं शतसहस्राणां शतार्द्धं पर्य्युपासते । यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥ ४१ ॥ यस्तु भीमां प्रवल्गन्तीं चमूं तिष्ठति शोभयन् । स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४२ ॥ एष दर्दुरसङ्काशो विनतो नाम यूथपः । पिबंश्चरति यो वेणां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥ ४३ ॥ षष्टिः शतसहस्राणि बलमस्य प्लवङ्गमाः । त्वामाह्वयति युद्धाय क्रथनो नाम वानरः ॥ ४४ ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च यूथा यूथविभागशः । यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः ॥ ४५ ॥ अवमत्य सदा सर्वान् वानरान् बलदर्पितः । गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्त्तते ॥ ४६ ॥ एनं शतसहस्राणि सप्ततिः पर्य्युपासते । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्द्दितुम् ॥ ४७ ॥ एते दुष्प्रसहा वीरा येषां संख्या न विद्यते । यूथपा यूथपश्रेष्ठास्तेषां यूथानि भागशः ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षड्विंशः सर्गः ।

———

तांस्तु ते संप्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान्। राघवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥ १ ॥ स्निग्धा यस्य बहुव्यामा दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः। ताम्राः पीताः सिताः कृष्णाः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २ ॥ प्रगृहीता प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः। पृथिव्यां चानुकृष्यन्ते तारो नामैष वानरः ॥ ३ ॥ तं पृष्ठतो तु गच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः। द्रुमानुद्यम्य सहसा लङ्कारोहणतत्पराः ॥ ४ ॥ यूथपा हरिराजस्य किङ्कराः समुपस्थिताः। नीलानिव महामेघांस्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि ॥ ५ ॥ असिताञ्जनसङ्काशान् युद्धे सत्यपराक्रमान्। असंख्येया न निर्देश्यान् परं पारमिवोदधेः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च ये केचिद्विषयेषु नदीषु च। एते त्वामभिवर्त्तन्ते राजन् ऋक्षाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥ एषां मध्ये स्थितो राजन् भीमाक्षिर्भीमदर्शनः। पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात् परिवारितः ॥ ८ ॥ ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन्। सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥ यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम्। भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टश्च पराक्रमे ॥ १० ॥ स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथपः। प्रशान्तो गुरुवर्ती च संप्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥ एतेन साह्यं सुमहत् कृतं शक्रस्य धीमता। देवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥ १२ ॥ आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः। मुञ्चन्ति विपुलाकारान्न मृत्योरुद्विजन्ति च ॥ १३ ॥ राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च रोमशाः। एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यमिततेजसः ॥ १४ ॥ यमेनमभिसंरब्धं प्लवमानमवस्थितम्। प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थितं यूथपयूथपम् ॥ १५ ॥ एष राजन् सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः। बलेन बलसंयुक्तो दम्भो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥ यः स्थितं योजने शैलं गच्छन् पार्श्वेन सेवते।

षड्भिं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १७ ॥ अस्मान्न भैरवं रूपं चतुष्पादेषु विद्यते। श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥ येन युद्धं पुरा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता। पराजयश्च न प्राप्तः सोयं यूथपयूथपः ॥ १९ ॥ यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः। एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मना ॥ २० ॥ तदा देवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम्। यत्र वैश्रवणो राजा जम्बूमुपनिषेवते ॥ २१ ॥ यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनाम्। विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप ॥ २२ ॥ तत्रैव रमते श्रीमान् बलवान् वानरोत्तमः। युद्धेष्वकत्थनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः ॥ २३ ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समवस्थितः। एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥ यो गङ्गामनुपर्य्येति त्रासयन् गजयूथपान्। हस्तिनां वानराणाञ्च पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५ ॥ एष यूथपतिर्नेता गर्जन् गिरिगुहाशयः। गजान् रोधयते वन्यानारुजंश्च महीरुहान् ॥ २६ ॥ हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु। उशीरबीजमाश्रित्य मन्दरं पर्वतोत्तमम् ॥ २७ ॥ रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम्। एनं शतसहस्राणां सहस्रमभिवर्त्तते ॥ २८ ॥ वीर्य्यविक्रमदृप्तानां नर्दतां बाहुशालिनाम्। स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥२९॥ स एष दुर्द्धरो राजन् प्रमाथी नाम यूथपः। वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३० ॥ अनीकमपि संरब्धं वानराणां तरस्विनाम्। उद्धूतमरुणाभासं पवनेन समन्ततः ॥ ३१ ॥ विवर्त्तमानं बहुशो यत्रैतद्बहुलं रजः। एते सितमुखा घोरा गोलांगूला महाबलाः ॥ ३२ ॥ शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम्। गोलांगूलं महाराज गवाक्षं नाम यूथपम् ॥ ३३ ॥ परिवार्य्याभिनर्दन्ते लङ्कां मर्दितुमोजसा। भ्रमरा चरिता यत्र सर्वकाल-

फलद्रुमाः ॥ ३४ ॥ यं सूर्य्यस्तुल्यवर्णाभमनुपर्य्येति पर्वतम्।
यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिणः ॥ ३५ ॥ यस्य मस्थं
महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः। सर्वे कामफला वृक्षाः फलपुष्प-
समन्विताः ॥ ३६ ॥ मधूनि च महार्हाणि यस्मिन् पर्वतसत्तमे।
तत्रैष रमते राजन् रम्ये काञ्चनपर्वते ॥ ३७ ॥ मुख्यो वानर-
मुख्यानां केसरी नाम यूथपः। षष्टिर्गिरिसहस्राणि रम्याः
काञ्चनपर्वताः ॥ ३८ ॥ तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वमिवानघ रक्षसाम्।
तत्रैके कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिङ्गलाः ॥ ३९ ॥ निव-
सन्त्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः। सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा
व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ ४० ॥ सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलदाशीविषो-
पमाः। सुदीर्घाञ्चितलांगूला मत्तमातङ्गसन्निभाः ॥ ४१ ॥ महा-
पर्वतसङ्काशा महाजीमूतसन्निभाः। वृत्तपिङ्गलनेत्रा हि महा-
भीमगतिस्वनाः ॥ ४२ ॥ मर्दयन्तीव ते सर्वे तस्थुर्लङ्कां समी-
क्ष्यते। एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्य्यवान् ॥ ४३ ॥
राज्यार्थी नित्यमादित्यमुपतिष्ठति वीर्य्यवान्। नाम्ना पृथिव्यां
विख्यातो राजञ्छतबलीति यः ॥ ४४ ॥ एषैवाशंसते लङ्कां स्वेना-
नीकेन मर्दितुम। विक्रान्तो बलवाञ्छूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः
॥ ४५ ॥ रामप्रियार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः। गजो
गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः ॥ ४६ ॥ एकैकमेव योद्धानां
कोटिभिर्दशभिर्वृतः। तथान्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिनः।
न शक्यन्ते बहुत्वात्तु संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४७ ॥ सर्वे महा-
राज महाप्रभावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः। सर्वे समर्थाः
पृथिवीं क्षणेन कर्त्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तविंशः सर्गः।

सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम्। बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत्॥ १॥ स्थितान् पश्यसि यानेतान्मत्तानिव महाद्विपान्। न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान् सालान्हैमवतानिव॥ २॥ एते दुष्प्रसहा राजन् बलिनः कामरूपिणः। दैत्यदानवसङ्काशा युद्धे देवपराक्रमाः॥३॥ एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च। तथा शंकुसहस्राणि तथा वृन्दशतानि च॥ ४॥ एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा। हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः॥ ५॥ यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ समानौ देवरूपिणौ। मैन्दश्च द्विविदश्चैव ताभ्यां नास्ति समो युधि॥ ६॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ। आशंसेते यथा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा॥ ७॥ यन्तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम्। यो बलात् क्षोभयेत् क्रुद्धः समुद्रमपि वानरः॥ ८॥ एषोऽभिगन्ता लङ्कायां वैदेह्यास्तव च प्रभो। एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम्॥ ९॥ ज्येष्ठः केशरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः। हनूमानिति विख्यातो लंघितो येन सागरः॥ १०॥ कामरूपो हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः। अनिवार्य्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः॥ ११॥ उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल बुभुक्षितः। त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य्य हि॥ १२॥ आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत् प्रतियास्यति। इति निश्चित्य मनसा पुप्लुवे बलदर्पितः॥ १३॥ अनाधृष्यतमन्देवमपि देवर्षिराक्षसैः। अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ॥ १४॥ पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले। किञ्चिद्भिन्ना दृढहनुर्हनुमानेष तेन वै॥ १५॥ सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः। नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वानुभाषितुम्॥ १६॥ एष आशंसते लङ्कामेको मर्दितुमोजसा। येन जाज्वल्यतेऽसौ वै धूमकेतुस्तवाद्य वै। लङ्कायां निहितश्चापि कथं

विस्मरसे कपिम् ॥ १७ ॥ यस्यैषोऽनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः। इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विश्रुत पौरुषः॥ १८ ॥ यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्त्तते। यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदांवरः॥ १९ ॥ यो भिन्द्याद्गगनं वाणैर्मेदिनीं चापि दारयेत्। यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः॥२०॥ यस्य भार्य्या जनस्थानात् सीता चापहृता त्वया। स एष रामस्त्वां राजन्योद्धुं समभिवर्त्तते॥ २१ ॥ तस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभः। विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्द्धजः ॥ २२ ॥ एषो हि लक्ष्मणो नाम भ्रातुः प्रियहिते रतः। नये युद्धे च कुशलः सर्वशस्त्रभृतांवरः॥ २३ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बलदर्पितः। रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः॥ २४ ॥ न ह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति। एषैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥२५॥ यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति। रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ २६ ॥ श्रीमता राजराजेन लङ्कायामभिषेचितः। त्वामसौ प्रतिसंरब्धो युद्धायैषोऽभिवर्त्तते॥ २७॥ यन्तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलम्। सर्वशाखामृगेन्द्राणां भर्त्तारममितौजसम्॥ २८ ॥ तेजसा यशसा बुध्या बलेनाभिजनेन च। यः कपीनतिवभ्राज हिमवानिव पर्वतः॥ २९ ॥ किष्किन्धायां समध्यास्ते गुहां सगहनद्रुमाम्। दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः॥ ३० ॥ यस्यैषा काञ्चनीमाला शोभते शतपुष्करा। कान्ता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता॥ ३१ ॥ एतां मालाञ्च ताराञ्च कपिराज्यं च शाश्वतम्। सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः॥ ३२ ॥ शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः। शतं कोटिसहस्राणां शंकुरित्यभिधीयते॥ ३३ ॥ शतं शंकुसहस्राणां महाशंकुरिति स्मृतः। महाशंकुसहस्राणां

शतं छन्दमिहोच्यते ॥ ३४ ॥ शतं छन्दसहस्राणां महाछन्द इति स्मृतः। महाछन्दसहस्राणां शतं पद्ममिहोच्यते ॥ ३५ ॥ शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम्। महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३६ ॥ शतं खर्वसहस्राणां महाखर्वमिहोच्यते। महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते। शतं समुद्रसाहस्रं महौघमिति विश्रुतम् ॥ ३७ ॥ महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च। समुद्रेण च तेनैव महौघेन तथैव च ॥ ३८ ॥ एवं कोटिसहस्रेण शंकूनां च शतेन च। महाशंकुसहस्रेण तथा छन्दशतेन च ॥ ३९ ॥ महाछन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च। महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥ ४० ॥ समुद्रेण च तेनैव महौघेन तथैव च। एवं कोटिमहौघेन समुद्रसहशेन च ॥ ४१ ॥ विभीषणेन वीरेण सचिवैः परिवारितः। सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभिवर्त्तते। महाबलवृतो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४२ ॥ इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम्। ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराभवः ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टाविंशः सर्गः।

शुकेन तु समादिष्टान् दृष्ट्वा स हरियूथपान्। लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् ॥ १ ॥ समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं च विभीषणम्। सर्ववानरराजं तु सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥ अङ्गदं चापि बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम्। हनूमन्तं च विक्रान्तञ्जाम्बवन्तञ्च दुर्जयम् ॥ ३ ॥ सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च प्लवगर्षभम्। गजं गवाक्षं शरभं मैन्दं च द्विविदन्तथा ॥ ४ ॥

किञ्चिदाविग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावणः। भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ॥ ५॥ अधोमुखौ तौ प्रणताबब्रवीच्छुकसारणौ। रोषगद्गदया वाचा संरब्धम्परुषं तथा॥ ६॥ न तावत् सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः। विप्रियं नृपतेर्वक्तुन्निग्रहे प्रग्रहे प्रभोः॥ ७॥ रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्त्तताम्। उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम्॥ ८॥ आचार्य्या गुरवो वृद्धा वृथा वाम्पर्युपासिताः। सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते॥ ९॥ गृहीतो वा न विज्ञातो भारोऽज्ञानस्य वाह्यते। ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्ट्या धराम्यहम्॥ १०॥ किन्नु मृत्योर्भयं नास्ति मां वक्तुं परुषं वचः। यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम्॥ ११॥ अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः। राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः॥ १२॥ हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशंसिनौ। यदि पूर्वोपकारैर्मे क्रोधो न मृदुतां व्रजेत्॥ १३॥ अपध्वंसत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम। न हि वां हन्तुमिच्छामि स्मराम्युपकृतानि वाम्। हतावेव कृतघ्नौ द्वौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ॥ १४॥ एवमुक्ता तु सव्रीड़ौ तावुभौ शुकसारणौ। रावणं जयशब्देन प्रतिनन्द्याभिनिःसृतौ॥ १५॥ अब्रवीच्च दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम्। उपस्थापय मे शीघ्रं चारानिति निशाचरः। महोदरस्तथेत्युक्ता शीघ्रमाज्ञापयच्चरान्॥ १६॥ ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात्। उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्द्धयित्वा जयाशिषा॥ १७॥ तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसेश्वरः। चरान् प्रत्यायिकाञ्छूरान् धीरान्विगतसाध्वसान्॥ १८॥ इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षितुम्। मन्त्रेष्वभ्यन्तरायेऽस्य प्रीत्या तेन समागताः॥ १९॥ कथं स्वपिति जागर्त्ति किमद्य च करिष्यति। विज्ञाय निपुणं

सर्वमागन्तव्यमशेषतः ॥ २० ॥ चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः। युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २१ ॥ चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम्। शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततस्तेनं महात्मानं चारा राक्षससत्तमम्। कृत्वा प्रदक्षिणं जग्मुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २३ ॥ ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ। प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ ॥ २४ ॥ प्रेक्षमाणाश्चमूं तां च बभूवुर्भयविह्वलाः। ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ॥ २५ ॥ विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया। शार्दूलो ग्राहितस्त्वेकः पापोयमिति राक्षसः ॥ २६ ॥ मोचितः सोपि रामेण वध्यमानः प्लवङ्गमैः। आनृशंसेन रामेण मोचिता राक्षसाः परे ॥ २७ ॥ वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः। पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥ २८ ॥ ततो दशग्रीवमुपस्थितास्ते चरा बहिर्नित्यचरा निशाचराः। गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं न्यवेदयन् रामबलं महाबलाः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः।

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः। सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम्। जातोद्वेगोभवत् किञ्चिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥२॥ अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर। नासि कच्चिदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः ॥ ३ ॥ इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मन्दमुदीरयत्। तदा राक्षसशार्दूलं शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४ ॥ न ते चारयितुं शक्या राजन्वानरपुङ्गवाः। विक्रान्ता बलवन्तश्च

राघवेण च रक्षिताः ॥ ५ ॥ नापि सम्भाषितुं शक्याः संप्रश्नोऽत्र न लभ्यते। सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः ॥ ६ ॥ प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्विचारिते। बलाद्गृहीतो रक्षोभिर्बहुधास्मि विचारितः ॥ ७ ॥ जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम्। परिणीतोऽस्मि हरिभिर्बलवद्भिरमर्षणैः ॥ ८ ॥ परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदि। रुधिरस्राविदीनाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः ॥ ९ ॥ हरिभिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः। राघवेण परित्रातो मा मेति च यदृच्छया ॥१०॥ एष शैलशिलाभिस्तु पूरयित्वा महार्णवम्। द्वारमाश्रित्य लङ्काया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥ ११ ॥ गरुड़व्यूहमास्थाय सर्वतो हरिभिर्वृतः। मां विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्त्तते ॥ १२ ॥ पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु। सीतां वापि प्रयच्छाशु युद्धं वापि प्रदीयताम् ॥ १३ ॥ मनसा तु तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः। शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १४ ॥ यदि मां प्रतियुध्यन्ते देवगन्धर्वदानवाः। नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत्। चारिता भवता सेना केऽत्र शूराः प्लवङ्गमाः ॥ १६ ॥ किंप्रभाः कीदृशाः सौम्य वानरा ये दुरासदाः। कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि सुव्रत ॥ १७ ॥ तथात्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम्। अवश्यं बलसंख्यानं कर्त्तव्यं युद्धमिच्छता ॥ १८ ॥ अथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमस्वरः। इदं वचनमारेभे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ १९ ॥ अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजन् सुदुर्जयः। गद्गदस्याथ पुत्रो वै जाम्बवानिति विश्रुतः ॥ २० ॥ गद्गदस्याथ पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः। कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २१ ॥ सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्य्यवान्। सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन्दधिमुखः कपिः ॥ २२ ॥ सुमुखो

दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः। मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयम्भुवा ॥ २३ ॥ पुत्रो हुतवहस्यात्र नीलः सेनापतिः स्वयम्। अनिलस्य तु पुत्रोऽत्र हनूमानिति विश्रुतः ॥ २४ ॥ नप्ता शक्रस्य दुर्द्धर्षो बलवानङ्गदो युवा। मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्वि-सम्भवौ ॥ २५ ॥ पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्चकालान्तकोपमाः। गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ २६ ॥ दशवानरकोट्यश्च शूराणां युद्धकाङ्क्षिणाम्। श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातु-मुत्सहे ॥ २७ ॥ पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा। दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २८ ॥ नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन। विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपमः ॥ २९ ॥ वक्तुं न शक्तो रामस्य गुणान् कश्चिन्नरः क्षितौ। जन-स्थानगता येन तावन्तो राक्षसा हताः ॥ ३० ॥ लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः। यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३१ ॥ श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसम्भवौ। वरुणस्य च पुत्रोऽथ हेमकूटः प्लवङ्गमः ॥ ३२ ॥ विश्वकर्मसुतो वीरो नलः प्लवगसत्तमः। विक्रान्तो वेगवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्द्धरः ॥ ३३ ॥ राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता विभीषणः। प्रतिगृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः ॥ ३४ ॥ इति सर्वं समाख्यातं तवेदं वानरं बलम्। सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान् गतिः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रिंशः सर्गः।

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्कायां नृपतेश्चराः। सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं

महाबलम्। जातोद्वेगोऽभवत् किञ्चित्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
मन्त्रिणः शीघ्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिताः। अयं नो मन्त्रकालो
हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३ ॥ तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणो-
ऽभ्यागमन् द्रुतम्। ततः संमन्त्रयामास राक्षसैः सचिवैः सह ॥४॥
मन्त्रयित्वा तु दुर्द्धर्षः क्षमं यत्तदनन्तरम्। विसर्जयित्वा सचि-
वान् प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥ ततो राक्षसमादाय विद्यु-
ज्जिह्वं महाबलम्। मायाविनं महामायः प्राविशद्यत्र मैथिली
॥ ६ ॥ विद्युज्जिह्वञ्च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः। मोहयिष्या-
वहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥ शिरो मायामयं गृह्य
राघवस्य निशाचर। मां त्वं समुपतिष्ठस्व महच्च सशरन्धनुः ॥८॥
एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः। दर्शयामास तां
मायां सुप्रयुक्तां स रावणे ॥ ९ ॥ तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च
विभूषणम्। अशोकवनिकायाञ्च सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥
नैरृतानामधिपतिः संविवेश महाबलः। ततो दीनामदीनार्हां
ददर्श धनदानुजः ॥ ११ ॥ अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां मही-
तले। भर्त्तारं समनुध्यातीमशोकवनिकाङ्गताम् ॥ १२ ॥ उपास्य-
मानां घोराभी राक्षसीभिरदूरतः। उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्ष-
न्नाम कीर्त्तयन् ॥ १३ ॥ इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम्।
सान्त्वमाना मया भद्रे यमाश्रित्य विमन्यसे ॥ १४ ॥ खरहन्ता स
ते भर्त्ता राघवः समरे हतः। छिन्नं ते सर्वथा मूलं दर्पस्ते
निहतो मया ॥ १५ ॥ व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्य्या भवि-
ष्यसि। विसृजैनां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि ॥ १६ ॥
भवस्व भद्रे भार्य्याणां सर्वासामीश्वरी मम। अल्पपुण्ये निवृ-
त्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि ॥ १७ ॥ शृणु भर्तृवधं सीते घोरं
वृत्रवधं यथा। समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः ॥१८॥
वानरेन्द्रप्रणीतेन बलेन महता वृतः। सन्निविष्टः समुद्रस्य पीड्य

तीरमथोत्तरम्। बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥१९॥
अथाध्वनि पथि श्रान्तमर्द्धरात्रे स्थितम्बलम्। सुप्तसुप्तं समासाद्य चरितं प्रथमश्वरैः ॥ २० ॥ तत् प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम। बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २१ ॥
पट्टिशान् परिघान् चक्रान् ऋष्टीन्दण्डान्महायुधान्। वाणजालानि शूलानि भास्वरान् कूटमुद्गरान् ॥ २२ ॥ यष्टीश्च तोमरान् प्रासान् चक्राणि मुषलानि च। उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २३ ॥ अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना। असक्तं कृतहस्तेन शिरः छिन्नं महासिना ॥ २४ ॥
विभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया। दिशः प्रव्राजितैः सैन्यैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह ॥ २५ ॥ सुग्रीवो ग्रीवया शेते भग्नया प्लवगाधिपः। निरस्तहनुकः सीते हनूमान् राक्षसैर्हतः ॥ २६ ॥
जाम्बवानथ जानुभ्यां उत्पतन्निहतो युधि। पट्टिशैर्बहुभिश्छिन्नो निकृत्तो पादपो यथा ॥ २७ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ निहतौ वानरर्षभौ। निःश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिरेण परिप्लुतौ ॥२८॥
असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिसूदनौ। अनुतिष्ठति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥ २९ ॥ नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शेते दर्य्यां दरीमुखः। कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजन् सायकैर्हतः ॥ ३० ॥ अङ्गदो बहुभिश्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः।
पतितो रुधिरोद्गारी क्षितौ निपतितोऽङ्गदः ॥ ३१ ॥ हरयो मथिता नागैरथ जालैस्तथापरे। शयाना मृदितास्तत्र वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३२ ॥ प्रहृताश्च परे त्रस्ता हन्यमाना इतस्ततः।
अनुद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३३ ॥ सागरे पतिताः केचित् केचिद्गगनमाश्रिताः। ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरैर्व्यतिमिश्रिताः ॥ ३४ ॥ सागरस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु च। पिङ्गाक्षा विरूपाक्षैराक्षसैर्बहवो हताः ॥ ३५ ॥

एवन्तव हतो भर्त्ता ससैन्यो मम सेनया। प्रतनाद्रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः ॥ ३६ ॥ ततः परमदुर्द्धर्षो रावणो राक्षसेश्वरः। सीतायामुपशृण्वन्त्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं समानय। येन तद्राघवशिरः संग्रामात् स्वयमाहृतम् ॥ ३८ ॥ विद्युज्जिह्वस्ततो गत्वा शिरस्तत् सशरासनम्। प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३९ ॥ तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम्। विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्त्तिनम् ॥ ४० ॥ अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः। अवस्थां पश्चिमां भर्त्तुः कृपणा साधु पश्यतु ॥ ४१ ॥ एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत् प्रियदर्शनम्। उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४२ ॥ रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत्। त्रिषु लोकेषु विख्यातं रामस्यैतदिति ब्रुवन् ॥ ४३ ॥ इदन्तत्तव रामस्य कार्मुकं ज्यासमावृतम्। इह प्रहस्तेनानीतं तं हत्वा निशि मानुषम् ॥ ४४ ॥ स विद्युज्जिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनिकीर्य्य माणः। विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः।

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम्। सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १ ॥ नयने मुखवर्णं च भर्त्तुस्तत् सदृशं मुखम्। केशान् केशान्तदेशं च तं च चूड़ामणिं शुभम् ॥ २ ॥ एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता। विजगर्हे कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३ ॥ सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः। कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४ ॥

आर्य्येण किन्नु कैकेय्याः कृतं रामेण विप्रियम्। यन्मया चीर-वसनं दत्वा प्रव्राजितो वनम्॥ ५॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी। जगाम जगतीं बालाच्छिन्ना तु कदली यथा॥ ६॥ सा मुहूर्त्तात् समाश्वस्य प्रतिलभ्याथ चेतनाम्। तच्छिरः समुपास्थाय विललापायतेक्षणा॥ ७॥ हा हतास्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रतः। इमान्ते पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता॥ ८॥ प्रथमं मरणं नार्य्या भर्त्तुर्वैगुण्यमुच्यते। सुवृत्तः साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः॥ ९॥ महद्दुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे। यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोपि त्वं विनिःपातितः॥ १०॥ सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव। वत्सेन ते यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता॥११॥ आदिष्टं दीर्घमायुस्ते दैवज्ञैरपि राघव। अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव॥ १२॥ अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव। पचत्येनः त्वया कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम्॥ १३॥ अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वन्नयशास्त्रवित्। व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने॥ १४॥ तथा त्वं संपरिष्वज्य रौद्र्यातिनृशंसया। कालरात्र्या मयाच्छिद्य हृतः कमललोचनः॥ १५॥ क्व च शेषे महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम्। प्रियामिव यथा नारीं पृथिवीं पुरुषर्षभ॥ १६॥ अर्चितं सततं यत्नाद्गन्धमाल्यैर्मया तव। इदन्ते मत्प्रियं वीर धनुः काञ्चनभूषितम्॥ १७॥ पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण ममानघ। सर्वैश्च पितृभिः सार्द्धं नूनं स्वर्गे समागतः॥ १८॥ दिवि नक्षत्रभूतं च महत्कर्म कृतन्तथा। पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समुपेक्षसे॥ १९॥ किं मां न प्रेक्षसे राजन् किम्वा न प्रतिभाषसे। बालां बालेन संप्राप्तां भार्य्यां मां सहचारिणीम्॥ २०॥ संश्रुतं गृह्णता पाणिं चरिष्यामीति काकुत्स्थ। स्मर तन्नाम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम्॥२१॥

कस्मान्मामपहाय त्वङ्गतो गतिमतांवर। अस्माल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामिह दुःखिताम् ॥ २२ ॥ कल्याणं रुचिरं गात्रं परिष्वक्तं मयैव तु। क्रव्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृष्यते ॥२३॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः । अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं न तु लप्स्यसे ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम्। परिप्रेक्षति कौशल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५ ॥ स तस्याः परिपृच्छन्त्या बधं मित्रबलस्य ते। तच्चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्बधम् ॥ २६ ॥ सा त्वां सुप्तं हतं ज्ञात्वा मां च रक्षोगृहं गताम्। हृदयेनावदीर्णेन न भविष्यति राघव ॥ २७ ॥ मम हेतोरनार्य्याया अनघः पार्थिवात्मजः। रामः सागरमुत्तीर्य्य वीर्य्यवान् गोष्पदे हतः ॥ २८ ॥ अहं दाशरथेनोढा मोहात् स्वकुलपांसनी। आर्य्यपुत्रस्य रामस्य भार्य्या मृत्युरजायत ॥ २९ ॥ नूनमार्य्यं मयान्यात्तु वारितं दानमुत्तमम्। याहमद्यैव शोचामि भार्य्या सर्वातिथेरिह ॥३०॥ साधु घातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण। समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय। रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्त्तुर्महात्मनः ॥ ३२ ॥ इतीव दुःखसन्तप्ता विललापायतेक्षणा। भर्त्तुः शिरो धनुश्चैव ददर्श जनकात्मजा ॥ ३३ ॥ एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः। अभिचक्राम भर्त्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥ विजयस्वार्य्यपुत्रेति सोभिवाद्य प्रसाद्य च। न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३५॥ अमात्यैः सहितः सर्वैः प्रहस्तस्त्वामुपस्थितः। तेन दर्शनकामेन अहं प्रस्थापितः प्रभोः ॥ ३६ ॥ नूनमस्ति महाराज राजभावात् क्षमान्वितम्। किञ्चिदात्ययिककार्य्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम्। अशोकवनिकां त्यक्त्वा मन्त्रिणां

दर्शनं ययौ ॥ ३८ ॥ स तु सर्वं समर्थ्यैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः।
सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ३९ ॥ अन्तर्द्धानं
तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमम्। जगाम रावणस्यैव निर्य्याण-
समनन्तरम् ॥ ४० ॥ राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्द्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः।
स मन्त्रयामास तदा रामकार्य्यविनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ अविदूर-
स्थितान् सर्वान् बलाध्यक्षान् हितैषिणः। अब्रवीत् कालसदृशो
रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥ शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोणा-
हतेन मे। समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४३॥
ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचस्तदैव दूताः सहसा महद्बलम्। समा-
नयंश्चैव समागतञ्च न्यवेदयन् भर्त्तरि युद्धकांक्षिणः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्वात्रिंशः सर्गः।

सीतान्तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी। आससादाथ
वैदेहीं प्रियां प्रणयिनी सखी ॥ १ ॥ मोहितां राक्षसेन्द्रेण
सीतां परमदुःखिताम्। आश्वासयामास तदा सरमा मृदु-
भाषिणी ॥ २ ॥ सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया।
रक्षन्ती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता॥ ३ ॥ सा ददर्श
सखीं सीतां सरमा नष्टचेतनाम्। उपावृत्योत्थितां ध्वस्तां वड़वा-
मिव पांशुषु। तां समाश्वासयामास सखी स्नेहेन सुव्रताम् ॥४॥
उक्ता यद्रावणेन त्वं प्रत्युक्तश्च स्वयं त्वया। सखीस्नेहेन ते भीरु
मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ ५ ॥ लीनया गहने शून्ये भयमुत्सृज्य
रावणात्। तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे रावणाद्भयम् ॥ ६ ॥
स संभ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते राक्षसेश्वरः। तच्च मे विदितं
सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ७ ॥ न शक्यं सौप्तिकं कर्त्तुं रामस्य

विदितात्मनः। वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ८ ॥ न त्वेव वानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः। सुरा देवर्षभश्चैव राघवेण सुरक्षिताः ॥ ९ ॥ दीर्घवृत्तभुजः श्रीमान् महोरस्कः प्रतापवान्। धन्वी संहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः ॥१०॥ विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च। लक्ष्मणेन सह भ्राता कुशली नयशास्त्रवित् ॥ ११ ॥ हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः। न हतो राघवः श्रीमान् सीते शत्रुनिबर्हणः ॥ १२ ॥ अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना। इयं प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविना त्वयि ॥ १३ ॥ शोकस्ते विगतः सर्वं कल्याणं त्वामुपस्थितम्। ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियन्ते भवति शृणु ॥ १४ ॥ उत्तीर्य्य सागरं रामः सह वानरसेनया। सन्निविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १५ ॥ दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः। सहितैः सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षितः ॥ १६ ॥ अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः। राघवस्तीर्ण इत्येवं प्रवृत्तिस्तैरिहाहृता ॥ १७ ॥ स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः। एष मन्त्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥ १८ ॥ इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह। सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥१९॥ दण्डनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्य्या महास्वनम्। उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥ २० ॥ सन्नाहजननी ह्येषा भैरवा भीरुभेरिका। भेरीनादं च गम्भीरं शृणु तोयदनिःस्वनम् ॥२१॥ कल्प्यन्ते मत्तमातङ्गा युज्यन्ते रथवाजिनः। दृश्यन्ते तुरगारूढाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥ २२ ॥ तत्र तत्र च सन्नद्धा संपतन्ति सहस्रशः। आपूर्य्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुतदर्शनैः ॥२३॥ वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः। शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणान्तथा ॥ २४ ॥ रथवाजिगजानाञ्च राक्षसेन्द्रानु-

यायिनाम्। संभ्रमो रक्षसामेष हृषितानान्तरस्विनाम् ॥ २५ ॥ प्रभां विसृजतां पश्य नानावर्णसमुत्थिताम्। वनं निर्दहतो धर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ २६ ॥ घण्टानां शृणु निर्घोषं रथानां नेमिनिस्वनम्। हयानां हेषमाणानां शृणु तूर्य्यध्वनिन्तथा ॥ २७ ॥ उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनाम्। संभ्रमो राक्षसानामेष तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २८ ॥ श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम्। रामात् कमलपत्राक्षि दैत्यानामिव वासवात् ॥ २९ ॥ अवजित्य जितक्रोधस्तमचिन्त्यपराक्रमः। रावणं समरे हत्वा भर्त्ता त्वाधिगमिष्यति ॥ ३० ॥ विक्रमिष्यति रक्षःसु भर्त्ता ते सहलक्ष्मणः। यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ ३१ ॥ आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्कगतां सतीम्। अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थां त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥ ३२ ॥ अस्राण्यानन्दजानि त्वं वर्त्तयिष्यसि जानकि। समागम्य परिष्वक्ता तस्योरसि महोरसः ॥ ३३ ॥ अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनङ्गताम्। धृतामेतां बहून्मासान् वेणीं रामो महाबलः ॥ ३४ ॥ तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम्। मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पन्नगी ॥ ३५ ॥ रावणं समरे हत्वा न चिरादेव मैथिलि। त्वया समग्रः प्रियया सुखार्हो लप्स्यते सुखम् ॥३६॥ सभाजिता त्वं रामेण मोदिष्यसि महात्मना। सुवर्षेण समायुक्ता यथा शस्येन मेदिनी ॥ ३७ ॥ गिरिवरमभितो विवर्त्तमानो हय इव मण्डलमाशु यः करोति। तमिह शरणमभ्युपेहि देवि दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

अथ तां जातसन्तापान्तेन वाक्येन मोहिताम्। सरमा-ह्लादयामास महीं दग्धामिवाम्भसा॥ १॥ ततस्तस्या हितं सख्याश्चिकीर्षन्ती सखी वचः। उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी॥ २॥ उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे। निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्त्तितुम्॥ ३॥ न हि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि। समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुड़ोपि वा॥ ४॥ एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमामिदमब्रवीत्। मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वशोकाभिपन्नया॥ ५॥ समर्था गगनं गन्तुमपि च त्वं रसातलम्। अवगच्छाम्यकर्त्तव्यं कर्त्तव्यं ते मदन्तरे॥ ६॥ मत्प्रियं यदि कर्त्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव। ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः॥ ७॥ स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः। मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी॥ ८॥ तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत्। राक्षसीभिः सुघोराभिर्यो मां रक्षति नित्यशः॥ ९॥ उद्विग्ना शङ्किता चास्मि न स्वस्थं च मनो मम। तद्भयाच्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिकां गता॥ १०॥ यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वापि यद्भवेत्। निवेदयेथाः सर्वं तत्परो मे स्यादनुग्रहः॥ ११॥ सा त्वेवं ब्रुवतीं सीतां सरमा मृदुभाषिणी। उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लवम्॥ १२॥ एष ते यद्यभिप्रायस्तस्माद्गच्छामि जानकि। गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावर्त्तामि मैथिलि॥ १३॥ एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपन्तस्य रक्षसः। शुश्राव कथितन्तस्य रावणस्य समन्त्रिणः॥ १४॥ सा श्रुत्वा निश्चयन्तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः। पुनरेवागमत् क्षिप्रमशोकवनिकां शुभाम्॥ १५॥ सा प्रविष्टा ततस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम्। प्रतीक्षमाणां स्वामेव भ्रष्टपद्मामिव श्रियम्॥ १६॥ तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां प्रियभाषिणीम्। परि-

भ्यर्च्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥ १७ ॥ इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः। क्रूरस्य निश्चयन्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया। कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १९ ॥ जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः। अतिस्निग्धेन वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन चोदितः ॥ २० ॥ दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली। निदर्शनं ते पर्य्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१ ॥ लङ्घनञ्च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः। वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्य्यान्मानुषो भुवि ॥ २२ ॥ एवं स मन्त्रिवृद्धेन मात्रा च बहुबोधितः। न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३ ॥ नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि। सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्त्तते ॥ २४ ॥ तदेषा सुस्थिरा बुद्धिर्मृत्युलोभादवस्थिता। भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संयुगे ॥ २५ ॥ राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि। निहत्य रावणं संख्ये सर्वथा निशितैः शरैः। प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः। श्रुतो वै सर्वसैन्यानां कम्पयन्धरणीतलम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु तं वानरसैन्यनादं लङ्कागता राक्षसराजभृत्याः। हतौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषात् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुस्त्रिंशः सर्गः।

तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन नादिना। उपयाति महाबाहू रामः परपुरञ्जयः ॥ १ ॥ तन्निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः। मुहूर्त्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २ ॥

अथ तान् सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः । सभां सन्नादयन् सर्वानित्युवाच महाबलः ॥ ३ ॥ जगत्सन्तापनः क्रूरो गर्हयन् राक्षसेश्वरः । तरणं सागरस्यास्य विक्रमं बलपौरुषम् ॥ ४ ॥ यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् । भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्यपराक्रमान् । तूष्णीकानीक्षतोन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ५ ॥ ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान्नाम राक्षसः । रावणस्य वचः श्रुत्वा इति मातामहोब्रवीत् ॥ ६ ॥ विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः । स शास्ति चिरमैश्वर्य्यमरींश्च कुरुते वशे ॥ ७ ॥ सन्दधानो हि कालेन विगृह्णंश्चारिभिः सह । स्वपक्षे वर्धनं कुर्वन्महदैश्वर्य्यमश्नुते ॥ ८ ॥ हीयमानेन कर्त्तव्यो राज्ञा सन्धिः समेन च । न शत्रुमवमन्येत ज्यायान् कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९ ॥ तन्मह्यं रोचते सन्धिः सह रामेण रावण । यदर्थमभियुक्तोसि सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ १० ॥ तस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः । विरोधं मागमस्तेन सन्धिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११ ॥ असृजद्भगवान् पक्षौ द्वावेव हि पितामहः । सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२ ॥ धर्मो हि श्रूयते पक्ष अमराणां महात्मनाम् । अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च राक्षस ॥ १३ ॥ धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं यदा कृतमभूद्युगम् । अधर्मो ग्रसते धर्मं तदा तिष्यः प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥ तत्त्वया चरता लोकान्धर्मोपि निहतो महान् । अधर्मप्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिनः परे ॥ १५ ॥ स प्रमादात् प्रवृद्धस्ते अधर्मो ग्रसते हि नः । विवर्द्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १६ ॥ विषयेषु प्रसक्तेन यत्किञ्चित्कारिणा त्वया । ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥ १७॥ तेषां प्रभावो दुर्द्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः । तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः ॥ १८॥ मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्येते तैस्तैरेते द्विजातयः । जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते ।

अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदीरयन्॥ १९॥ दिशो विप्रद्रुताः सर्वे स्तनयित्नुरिवोष्णगे। ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः॥ २०॥ आवृत्य रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश। तेषु तेषु च देशेषु पुण्येष्वेव धृतव्रतैः॥ २१॥ चर्य्यमाणस्तपस्तीव्रं सन्तापयति राक्षसान्। देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया॥ २२॥ मनुष्या वानरा ऋक्षा गोलांगूला महाबलाः। बलवन्त इहागम्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः॥ २३॥ उत्पातान्विविधान् दृष्ट्वा घोरान् बहुविधान् बहून्। विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां राक्षसामहम्॥ २४॥ खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयङ्कराः। शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वतः॥ २५॥ रुदतां वाहनानां च प्रपतन्त्यश्रुबिन्दवः। रजोध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथा पुरम्॥ २६॥ व्याला गोमायवो गृध्रा वाश्यन्ति च सुभैरवम्। प्रविश्य लङ्कामारामे समवायांश्च कुर्वते॥ २७॥ कालिकाः पाण्डुरैर्दन्तैः प्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः। स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च॥ २८॥ गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पर्य्युपसेवते। खरा गोषु प्रजायन्ते मूषका नकुलेषु च॥२९॥ मार्जारा द्वीपिभिः सार्द्धं शूकराः शुनकैः सह। किन्नरा राक्षसैश्चापि समेयुर्मानुषैः सह॥ ३०॥ पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहगाः कालचोदिताः। राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च॥३१॥ चीचीकूचीति वाश्यन्त्यः सारिका वेश्मसु स्थिताः। पतन्ति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिभिः॥ ३२॥ पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदन्ति ते। करालो विकलो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः॥ ३३॥ कालो गृहाणि सर्वेषां काले कालेन्ववेक्षते। एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च॥ ३४॥ विष्णुं मन्यामहे रामं मानुषं रूपमास्थितम्। न हि मानुषमात्रोऽसौ राघवो दृढविक्रमः॥ ३५॥ येन बद्धः समुद्रे च सेतुः

स परमाद्भुतः। कुरुष्व नरराजेन सन्धिं रामेण रावण। ज्ञात्वावधार्य कर्माणि क्रियतामायतिक्षमम्॥ ३६॥ इदं वचस्तस्य निगद्य माल्यवान् परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः। अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम्॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चत्रिंशः सर्गः।

तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः। न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः॥ १॥ स बध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य वशमागतः। अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथाब्रवीत्॥ २॥ हितबुद्ध्या यदहितं वचः परुषमुच्यते। परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रगतं मम॥ ३॥ मानुषं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम्। समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनालयम्॥ ४॥ रक्षसामीश्वरं मां च देवानाञ्च भयङ्करम्। हीनं मां मन्यसे केन अहीनं सर्वविक्रमैः॥ ५॥ वीर द्वेषेण वाशङ्के पक्षपातेन वा रिपोः। त्वयाहं परुषाण्युक्तो मम प्रोत्साहनेन वा॥ ६॥ प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं कोभिभाषते। पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनेन वा॥ ७॥ आनीय च वनात् सीतां पद्महीनामिव श्रियम्। किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम्॥ ८॥ वृतं वानरकोटिभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम्। पश्य कैश्चिदहोभिश्च राघवं निहतं मया॥ ९॥ द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे। स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति॥१०॥ द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयन्तु कस्यचित्। एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः॥११॥ यदि तावत् समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया। रामेण विस्मयः कोत्र येन ते भयमागतम्॥ १२॥

स तु तीर्त्वार्णवं रामः सह वानरसेनया । प्रतिजानामि ते सत्यं न जीवन् प्रतियास्यति ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम् । व्रीड़ितो माल्यवान् वाक्यं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ जयाशिषा तु राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् । माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वनिवेशनम् ॥ १५ ॥ रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च । लङ्कायास्तु तदा गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥ १६ ॥ व्यादिदेश च पूर्वस्यां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम् । दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७ ॥ पश्चिमायामथ द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तदा । व्यादिदेश महामायं राक्षसैर्बहुभिर्वृतम् ॥ १८ ॥ उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ । स्वयं चात्र गमिष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९ ॥ राक्षसन्तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् । मध्यमे स्थापयद्गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥ एवंविधानं लङ्कायां कृत्वा राक्षसपुङ्गवः । कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥ विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम् । जयाशिषा मन्त्रिगणेन पूजितो विवेश सोऽन्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षट्त्रिंशः सर्गः ।

नरवानरराजानौ स तु वायुसुतः कपिः । जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषणः ॥ १ ॥ अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शरभः कपिः । सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २ ॥ गजो गवाक्षः कुमुदो नलोऽथ पनसस्तथा । अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥ ३ ॥ इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता । सासुरोरगगन्धर्वैः सर्वैरपि सुदुर्जया ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिम्पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये । नित्यं सन्निहितो यत्र रावणो

राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ अथ तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् । वाक्यमग्राम्यपदवत् पुष्कलार्थं विभीषणः ॥ ६ ॥ अनलः पनसश्चैव सम्पातिः प्रमतिस्तथा । गत्वा लङ्कां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७ ॥ भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् । विधानं विहितं यच्च तं दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८ ॥ संविधानं यथाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः । राम तद्ब्रुवतः सर्वं यथा तथ्येन मे शृणु ॥ ९ ॥ पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति । दक्षिणञ्च महावीर्य्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥ इन्द्रजित् पश्चिमं द्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ ११ ॥ नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः । राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ १२ ॥ युक्तः परमसंविग्नो राक्षसैः सह मन्त्रवित् । उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १३ ॥ विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता । बलेन राक्षसैः सार्द्धं मध्यमं गुल्ममाश्रितः ॥ १४ ॥ एतानेवंविधान् गुल्मान् लङ्कायाः समुदीक्ष्यते । मामकाः मन्त्रिणः सर्वे शीघ्रं पुनरिहागताः ॥ १५ ॥ गजानां दशसाहस्रं रथानामयुतन्तथा । हयानामयुते द्वे च साग्रकोटिं च रक्षसाम् ॥ १६ ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः । इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १७ ॥ एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशाम्पते । परीवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते ॥ १८ ॥ एवं प्रवृत्तिं लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां विभीषणः । एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत् ॥ १९ ॥ लङ्कायां सचिवैः सर्वं रामाय प्रत्यवेदयत् । रामं कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ २० ॥ रावणावरजः श्रीमान् रामप्रियचिकीर्षया । कुवेरं तु यदा राम रावणः प्रतियुध्यति ॥ २१ ॥ षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्यान्ति रक्षसाम् । पराक्रमेण वीर्य्येण तेजसा सत्वगौरवात् । सदृशा ह्यत्र दर्पेण राव-

णस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥ अत्र मन्युर्न कर्त्तव्यः कोपये त्वां न
भीषये। समर्थो ह्यसि वीर्य्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २३ ॥
तद्भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महतावृतम्। व्यूह्येदं वानरानीकं
निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २४ ॥ रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति
राघवः। शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ पूर्व-
द्वारे तु लङ्कायां नीलो वानरपुङ्गवः। प्रहस्तं प्रतियोद्धा
स्याद्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २६ ॥ अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता
वृतः। दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २७ ॥
हनुमान् पश्चिमद्वारन्निष्पीड्य पवनात्मजः। प्रविशत्वप्रमेयात्मा
बहुभिः कपिभिर्वृतः ॥ २८ ॥ दैत्यदानवसंघानामृषीणां च
महात्मनाम्। विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २९ ॥
परिक्रामति यः सर्वान् लोकान् सन्तापयन् प्रजाः। तस्याहं
राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव बधे धृतः ॥ ३० ॥ उत्तरं नगरद्वारमहं
सौमित्रिणा सह। निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः
॥ ३१ ॥ वानरेन्द्रश्च बलवान् ऋक्षराजश्च वीर्य्यवान्। राक्षसेन्द्रा-
नुजश्चैव गुल्मो भवतु मध्यमे ॥ ३२ ॥ न चैव मानुषं रूपं कार्य्यं
हरिभिराहवे। एषा भवतु नः संज्ञा युद्धेऽस्मिन् वानरे बले ॥३३॥
वानरा एव नश्चिह्नं स्वजनेऽस्मिन् भविष्यति। वयं तु मानुषेणैव
सप्त योत्स्यामहे परान् ॥ ३४ ॥ अहमेव सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन
महौजसा। आत्मना पञ्चमश्चायं सखा मम विभीषणः ॥ ३५ ॥
स रामः कृत्यसिध्यर्थमेवमुक्त्वा विभीषणम्। सुवेलारोहणे बुद्धिं
चकार मतिमान् प्रभुः। रमणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम्
॥३६॥ ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वां पृथिवीं महात्मा।
प्रहृष्टरूपोऽभिजगाम लङ्कां कृत्वा मतिं सोऽरिवधे महात्मा ॥३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः।

स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति। लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम्। मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥२॥ सुवेलं साधु शैलेन्द्रं द्रुमधातुशतैश्चितम्। अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम् ॥ ३ ॥ लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयन्तस्य रक्षसः। येन मे मरणान्ताय हृता भार्य्या दुरात्मना ॥४॥ येन धर्मो न विज्ञातो न वृत्तं न कुलन्तथा। राक्षस्या नीचया बुध्या येन तद्गर्हितं कृतम् ॥ ५ ॥ अस्मिन् वर्द्धति मे कोपः कीर्त्तिते राक्षसाधमे। यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६ ॥ एको हि कुरुते पापं कालपाशवशंगतः। दुष्टस्यात्मापराधेन कुलं तस्य विनश्यति ॥ ७ ॥ एवं संमन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति। रामः सुवेलं वासाय चित्रसानुमुपारुहत् ॥ ८ ॥ पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैवमन्वगच्छत् समाहितः। सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः ॥ ९ ॥ तमन्वरोहत् सुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः। हनूमानङ्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥१०॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः। पनसः कुमुदश्चैव तारो रम्भस्तथैव च ॥ ११ ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च शतबलिः दुर्मुखः कपिः। य एते वानराश्चान्ये बहवो शीघ्रगामिनः ॥ १२ ॥ ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः। अध्यारोहन्त शतशः सुवेलं यत्र राघवः ॥ १३ ॥ ततः सुवेलमारुह्य रामस्तैः सह वानरैः। निषसाद गिरेस्तस्य शृङ्गे समतले शुभे ॥ १४ ॥ ददर्श शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम्। तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारवरशोभिताम् ॥ १५ ॥ लङ्कां राक्षससंपूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः। प्राकारवरसंस्थैश्च तथा नीलैश्च राक्षसैः। ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥ १६ ॥ ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान् युद्धकाङ्क्षिणः। मुमुचुर्विविधान्नादांस्तत्र रामस्य पश्यतः ॥१७॥

ततोऽस्तमगमत् सूर्य्यः सन्ध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समतिवर्त्तत ॥ १८ ॥ ततः स रामो हरिवाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः । सलक्ष्मणो यूथपयूथसंवृतः सुवेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टत्रिंशः सर्गः ।

——

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरियूथपाः । लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च ॥ १ ॥ समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च । दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥ २ ॥ चम्पकाशोकवकुलसालतालसमाकुला । तमालपनसच्छन्ना नागमालासमावृता ॥ ३ ॥ हिन्तालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैः सुपुष्पितैः । तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥ शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः । लङ्का बहुविधैर्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ५ ॥ विचित्रकुसुमोपेतैरक्तपल्लवकोमलैः । शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥ गन्धाढ्यान्यभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च । धारयन्ति नगास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥७॥ तच्चैत्ररथसङ्काशं मनोज्ञं नन्दनोपमम् । वनं सर्वर्त्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८ ॥ दात्यूहकोयष्टिभकैर्नृत्यमानैश्च वर्हिणैः । रुतं परभृतानां च शुशुभे वननिर्झरे ॥ ९ ॥ नित्यमत्तविहङ्गानि भ्रमराचरितानि च । कोकिलाकुलखण्डानि विहङ्गाभिरुतानि च ॥ १० ॥ भृङ्गराजाभिगीतानि कुररैः सेवितानि च । कोयष्टिकविघुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥ ११ ॥ विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च । हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् । पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ प्राणसमोऽनिलः ॥ १३ ॥ अन्ये

तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथपाः । सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीम् ॥ १४ ॥ वित्रासयन्तो विहगान् त्रासयन्तो मृगद्विजान् । कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैःस्वैर्नदतास्वराः ॥ १५ ॥ कुर्वन्तस्ते महावेगा महीं चरणपीड़िताम् । रजश्च सहसैवोर्द्धं जगाम चरणोत्थितम् ॥ १६ ॥ ऋक्षाः सिंहाश्च महिषा वारणाश्च मृगाः खगाः । तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश ॥ १७ ॥ शिखरन्तु त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् । समन्तात् पुष्पसंच्छन्नं महारजतसन्निभम् ॥ १८ ॥ शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् । श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि ॥ १९ ॥ मनसापि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः । निविष्टा तस्य शिखरे लङ्का रावणपालिता ॥ २० ॥ दशयोजनविस्तीर्णा विंशद्योजनमायता । सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पाण्डुरांवुदसन्निभैः । काञ्चनेन च शैलेन राजतेन च शोभते ॥ २१ ॥ प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता । घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥ २२ ॥ यस्यां स्तम्भसहस्रेण प्रासादः समलंकृतः । कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन् ॥ २३ ॥ चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् । शतेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥ २४ ॥ मनोज्ञां काननवतीं पर्वतैरुपशोभिताम् । नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥ २५ ॥ नानाविहगसंघुष्टां नानामृगनिषेविताम् । नानाकुसुमसंछन्नां नानाराक्षससेविताम् ॥ २६ ॥ तां समृद्धां समृद्धार्थो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः । नगरीं त्रिदिवप्रख्यां विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २७ ॥ तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलंकृतां च । पुरीं महायन्त्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डलम्। उपारोहत् स-सुग्रीवो हरियूथैः समन्वितः ॥ १ ॥ स्थित्वा मुहूर्त्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन्। त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्व-कर्मणा ॥ २ ॥ ददर्श लङ्कां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम्। तस्यां गोपुरशृङ्गस्थं राक्षसेन्द्रं दुरासदम् ॥ ३ ॥ श्वेतचामरपर्य्यन्तं विजयच्छत्रशोभितम्। रक्तचन्दनसंलिप्तं रक्ताभरणभूषितम् ॥४॥ नीलजीमूतसङ्काशं हेमसंछादिताम्बरम्। ऐरावतविषाणाग्रैरुत्-कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥ शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा। सन्ध्यातपेन संच्छन्नं मेघराशिमिवाम्बरे ॥ ६ ॥ पश्यतां वानरे-न्द्राणां राघवस्यापि पश्यतः। दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीवः सह-सोत्थितः ॥ ७ ॥ क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्वेन च बलेन च। अच-लाग्रादथोत्थाय पुप्लुवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥ स्थित्वा मुहूर्त्तं सं-प्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना। तृणीकृत्य च तद्रक्षः सोऽब्रवीत् परुषं वचः ॥ ९ ॥ लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽस्मि राक्षस। न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा सह-सोत्पत्य पुप्लुवे तस्य चोपरि। आकृष्य मुकुटश्छिन्नं पातयामास तद्भुवि ॥ ११ ॥ समीक्ष्य तूर्णमायान्तं बभाषे तं निशाचरः। सुग्री-वस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले। कन्दुवत्तं समुत्थाय बाहुभ्या-माक्षिपद्धरिः ॥ १३॥ परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणित-रक्तदेहौ। परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिंशुका-विव ॥ १४ ॥ मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातैः। तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूपम् महाबलौ राक्षसवानरेन्द्रौ ॥ १५ ॥ कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालञ्चिरङ्गोपुरवेदिमध्ये। उत्क्षिप्य चोत्क्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ ॥१६॥ अन्योन्य-मापीड्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः शालनिखातमध्ये। उत्पेततु-

भूमितलं स्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्त्तन्त्वभिनिश्वसन्तौ ॥ १७ ॥ आलिङ्ग्य चालिङ्ग्य च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ। संरम्भशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ सुचेरतुः संप्रतियुद्धमार्गौ ॥ १८ ॥ शार्दूलसिंहाविव जातदंष्ट्रौ गजेन्द्रपोताविव संप्रयुक्तौ। संहत्य संवेष्ट्य च तौ कराभ्यां तौ पेततुर्वै युगपद्धरायाम् ॥ १९ ॥ उद्यम्य चान्योऽन्यमधिक्षिपन्तौ सज्ञक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः। व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ क्लमन्न तौ जग्मतुराशु वीरौ ॥ २० ॥ बाहूत्तमैर्वारणवारणाभौ निवारयन्तौ परवारणाभौ। चिरेण कालेन भृशं प्रयुद्धौ सञ्चेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥ २१ ॥ तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदने। मार्जाराविव भक्ष्यार्थेऽवतस्थाते मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥ मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च। गोमूत्रकादिचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ २३ ॥ तिरश्चीनगतान्येव तथा चक्रगतानि च। परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनम्परिधावनम् ॥ २४ ॥ अभिद्रावणमाप्लावमवस्थानं सविग्रहम्। परावृत्तमपावृत्तमपद्रुतमवप्लुतम् ॥ २५ ॥ उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ। तौ विचेरतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायाबलमयात्मनः। आरब्धुमुपसम्पेदे ज्ञात्वा तन्वानराधिपः ॥ २७ ॥ उत्पपात तदाकाशं जितकाशी जितक्लमः। रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥ २८ ॥ अथ हरिवरनाथः प्राप्तसंग्रामकीर्त्तिर्निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण। गगनमतिविशालं लङ्घयित्वार्कसूनुर्हरिगणबलमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥ २९ ॥ इति स सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं प्राविशत् संप्रहृष्टः। रघुवरनृपसूनोर्वर्द्धयन्युद्धहर्षं तरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

चत्वारिंशः सर्गः।

अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः। सुग्रीवं सम्परि-
ष्वज्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ असंमन्त्र्य मया सार्द्धं तदिदं
साहसं कृतम्। एवं साहसयुक्तानि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥ २ ॥
संशये स्थाप्य माञ्चेदम्बलञ्चेमम्बिभीषणम्। कष्टं कृतमिदम्वीर
साहसं साहसप्रियः ॥ ३ ॥ इदानीं मा कृथा वीर एवम्बिधमरि-
न्दम। त्वयि किञ्चित् समापन्ने किङ्कार्य्यं सीतया मम ॥ ४ ॥
भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा। शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न
स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५ ॥ त्वयि चानागते पूर्वं इति मे निश्चि-
ता मतिः। जानतश्चापि ते वीर्य्यं महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ६ ॥
हत्वाहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम्। अभिषिच्य च लङ्कायां
विभीषणमथापि च ॥ ७ ॥ भरते राज्यमारोप्य त्यक्ष्ये देहं महा-
बल। तमेवं वादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ तव भार्य्या-
पहर्त्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम्। मर्षयामि कथं वीर जानन्
विक्रममात्मनः ॥ ९ ॥ इत्येवं वादिनं वीरमभिनन्द्य च राघवः।
लक्ष्मणं लक्ष्मिसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ परिगृह्योदकं
शीतं वनानि फलवन्ति च। बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठाम
लक्ष्मण ॥ ११ ॥ लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम्।
निवर्हणं प्रवीराणां ऋक्षवानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ वाता हि परुषा-
वान्ति कम्पते च वसुन्धरा। पर्वताग्राणि वेपन्ते नदन्ति धरणी-
धराः ॥ १३ ॥ मेघाः क्रव्यादसङ्काशाः परुषाः परुषस्वराः।
क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ते मिश्रं शोणितविन्दुभिः ॥ १४ ॥ रक्तचन्दन-
सङ्काशा सन्ध्या परमदारुणा। ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्नि-
मण्डलम् ॥ १५ ॥ आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम्।
दीना दीनस्वराः क्रूरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥ १६ ॥ रजन्या-
मप्रशस्तश्च सन्तापयति चन्द्रमाः। कृष्णरक्तांशुपर्य्यन्तो लोक-
क्षय इवोदितः ॥ १७ ॥ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलो-

ष्ठित:। आदित्यमण्डले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते॥ १८॥ दृश्यते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्त्तते। युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति॥ १९॥ काका: श्येनास्तथा गृध्रा नीचै: परिपतन्ति च। शिवाश्चाप्यशुभा वाच: प्रवदन्ति महास्वना:॥२०॥ शैलै: शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तै: कपिराक्षसै:॥ २१॥ क्षिप्रमद्य दुराधर्षां पुरीं रावणपालिताम्। अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृता:॥ २२॥ इत्येवन्तु वदन् वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रज:। तस्मादवातरत् क्षिप्रम्पर्वताग्रान्महाबल:॥ २३॥ अवतीर्य्य तु धर्मात्मा तस्माच्छैलात् स राघव:। परै: परमदुर्द्धर्षं ददर्श बलमात्मन:॥ २४॥ संनह्य तु ससुग्रीव: कपिराजबलं महत्। कालज्ञो राघव: काले संयुगायाभ्यचोदयत्॥ २५॥ तत: काले महाबाहुर्बलेन महता वृत:। प्रस्थित: पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुख: पुरीम्॥ २६॥ तौ विभीषणसुग्रीवौ हनूमान् जाम्बवान्नल:। ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा॥२७॥ तत: पश्चात् सुमहती पृतनार्क्षवनौकसाम्। प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयातिस्म राघवम्॥ २८॥ शैलशृङ्गाणि शतश: प्रवृद्धांश्च महीरुहान्। जगृहु: कुञ्जरप्रख्या वानरा वरवारणा:॥ २९॥ तौ त्वदीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिन्दमौ॥ ३०॥ पताकामालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम्। चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चै: प्राकारतोरणाम्॥३१॥ तां सुरैरपि दुर्द्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिता:। यथानिदेशं संपीड्य न्यविशन्त वनौकस:॥ ३२॥ लङ्कायास्तूत्तरं द्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतम्। राम: सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च॥३३॥ लङ्कामुपनिविष्टस्तु रामो दशरथात्मज:। लक्ष्मणानुचरो वीर: पुरीं रावणपालिताम्॥ ३४॥ उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावण:। नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थ: परिरक्षितुम्॥ ३५॥

रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम्। सायुधै राक्षसैर्भीमै-
रभिगुप्तं समन्ततः॥ ३६॥ लघूनां त्रासजननं पातालमिव
दानवैः। विन्यस्तानि च योद्धानां बहूनि विविधानि च॥ ३७॥
ददर्शायुधजालानि तथैव कवचानि च। पूर्वं तु द्वारमासाद्य
नीलो हरिचमूपतिः॥ ३८॥ अतिष्ठत् सह मैन्देन द्विविदेन च
वीर्य्यवान्। अङ्गदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः॥ ३९॥
ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च। हनूमान् पश्चिमद्वारं ररक्ष
बलवान् कपिः॥ ४०॥ प्रजङ्घतरसाभ्याञ्च वीरैरन्यैश्च सङ्गतः।
मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत॥ ४१॥ सह सर्वैर्हरि-
श्रेष्ठैः सुपर्णपवनोपमैः। वानराणां तु षट्त्रिंशत् कोट्यः
प्रख्यातयूथपाः॥ ४२॥ निष्पीड्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः।
शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः॥ ४३॥ द्वारे द्वारे
हरीणां तु कोटिकोटिर्न्यवेशयत्। पश्चिमेन तु रामस्य सुषेणः
सहजाम्बवान्॥ ४४॥ अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः।
ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः। गृहीत्वा द्रुमशैला-
ग्रान् हृष्टा युद्धाय तस्थिरे॥ ४५॥ सर्वे विकृतलाङ्गूलाः सर्वे
दंष्ट्रानखायुधाः। सर्वे विकृतचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः॥४६॥
दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः। केचिन्नागसहस्रस्य
बभूवुस्तुल्यविक्रमाः॥ ४७॥ सन्त्यमोघबलाः केचित् केचिच्छत-
गुणोत्तराः। अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः॥ ४८॥
अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत् समागमः। तत्र वानरसैन्यानां
शलभानामिवोद्गमः॥ ४९॥ प्रतिपूर्णमिवाकाशं पूर्णेतेव च
मेदिनी। लङ्कामुपनिविष्टैश्च संपतद्भिश्च वानरैः॥ ५०॥ शतं
शतसहस्राणां पृतनर्क्षवनौकसाम्। लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये
योद्धुं समन्ततः॥ ५१॥ आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात्
प्लवङ्गमैः। अयुतानां सहस्रञ्च पुरीं तामभ्यवर्त्तत॥ ५२॥ वानरै-

र्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः। सर्वतः संवृता लङ्का दुष्प्र-
वेशापि वायुना ॥ ५३ ॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाभिनिपी-
ड़िताः। वानरैर्मेघसङ्काशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५४ ॥ महां-
श्छब्दोभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्त्ततः। सागरस्येव भिन्नस्य यथा
स्यात् सलिलस्वनः ॥ ५५ ॥ तेन शब्देन महता सप्राकारा स-
तोरणा। लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५६ ॥ राम-
लक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी। बभूव दुर्द्धर्षतरा सर्वै-
रपि सुरासुरैः ॥ ५७ ॥ राघवः सन्निवेश्यैव स्वसैन्यं रक्षसां बधे।
संमन्त्र्य मन्त्रिभिः सार्द्धं निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ ५८ ॥ आनन्त-
र्य्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित्। विभीषणस्यानुमते राजधर्म-
मनुस्मरन् ॥ ५९ ॥ अङ्गदं बालितनयं समाहूयेदमब्रवीत्। गत्वा
सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनात् कपे ॥ ६० ॥ लङ्घयित्वा पुरीं
लङ्कां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः। भ्रष्टश्रीक गतैश्वर्य्य मुमूर्षो नष्ट-
चेतन ॥ ६१ ॥ ऋषीणां देवतानाञ्च गन्धर्व्वाप्सरसान्तथा। नागा-
नामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर ॥ ६२ ॥ यच्च पापं कृतं
मोहादवलिप्तेन राक्षस। तस्य पापस्य संप्राप्ता व्युष्टिरद्य दुरा-
सदा। नूनं तेद्य गतो दर्पः स्वयंभूवरदानजः ॥ ६३ ॥ यस्य
दण्डधरस्तेहं दाराहरणकर्षितः। दण्डं धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे
व्यवस्थितः ॥ ६४ ॥ पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस।
राजर्षीणाञ्च सर्वेषां गमिष्यसि युधि स्थिरः ॥ ६५ ॥ बलेन येन वै
सीतां मायया राक्षसाधम। मामतिक्रामयित्वा त्वं हृतवांस्तन्निद-
र्शय ॥ ६६ ॥ अराक्षसमिमं लोकं कर्त्तास्मि निशितैः शरैः। न
चेच्छरणमभ्येषि तामादाय तु मैथिलीम् ॥ ६७ ॥ धर्मात्मा
राक्षसश्रेष्ठः संप्राप्तोऽयं विभीषणः। लङ्कैश्वर्य्यमिदं श्रीमान्
ध्रुवं प्राप्नोत्यकण्टकम् ॥ ६८ ॥ न हि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षण-
मपि त्वया। शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६९ ॥

युध्यस्व वा धृतिं कृत्वा शौर्य्यमालम्ब्य राक्षस । मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि ॥ ७० ॥ यद्याविशसि लोकांस्त्रीन् पक्षिभूतो निशाचर । मम चक्षुःपथं प्राप्य न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ ७१ ॥ ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्द्ध्वदेहिकम् । सुदृष्टा क्रियतां लङ्का जीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ७२ ॥ इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्म्मणा । जगामाकाशमाविश्य मूर्त्तिमानिव हव्यवाट् ॥ ७३ ॥ सोतिपत्य मुहूर्त्तेन श्रीमान् रावणमन्दिरम् । ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७४ ॥ ततस्तस्याविदूरेण निपत्य हरिपुङ्गवः । दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावङ्गदः कनकाङ्गदः ॥ ७५ ॥ तद्रामवचनं सर्व्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् । सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७६ ॥ दूतोहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः । वालिपुत्रोङ्गदो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ७७ ॥ आह त्वां राघवो रामः कौशल्यानन्दवर्द्धनः । निष्पत्य प्रतियुध्यस्व नृशंस पुरुषो भव ॥ ७८ ॥ हन्तास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबान्धवम् । निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि ॥ ७९ ॥ देवदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् । शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कण्टकम् ॥ ८० ॥ विभीषणस्य चैश्वर्य्यं भविष्यति हते त्वयि । न चेत् सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ८१ ॥ इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे । अमर्षवशमापन्नो निशाचरगणेश्वरः ॥ ८२ ॥ ततः स रोषमापन्नः शशास सचिवांस्तदा । गृह्यतामिति दुर्म्मेधा वध्यतामिति चासकृत् ॥ ८३ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निमिव तेजसा । जगृहुस्तं ततो घोराश्चत्वारो रजनीचराः ॥ ८४ ॥ ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् । बलन्दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८५ ॥ स तान् बाहुद्वयासक्तानादाय पतगानिव । प्रासादं शैलसङ्काशमुत्पपाताङ्गदस्तदा ॥ ८६ ॥ तस्यो-

त्पतनवेगेन निर्धूतास्तत्र राक्षसाः। भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः॥ ८७॥ ततः प्रासादशिखरं शैलशृङ्गमिवोन्नतम्। चक्राम राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्रः प्रतापवान्॥ ८८॥ तत् पफाल तदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः। पुरा हिमवतः शृङ्गं वज्रेणेव विदारितम्॥ ८९॥ भंक्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः। विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसा॥ ९०॥ व्यथयन् राक्षसान् सर्वान् हर्षयंश्चापि वानरान्। स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः॥ ९१॥ रावणस्तु परञ्चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात्। विनाशञ्चात्मनः पश्यन्निश्वासपरमोऽभवत्॥ ९२॥ रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्विनदद्भिः प्लवङ्गमैः। हतो रिपुवधाकांक्षी युद्धायैवाभिवर्त्तत॥ ९३॥ सुषेणस्तु महावीर्य्यो गिरिकूटोपमो हरिः। बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः॥ ९४॥ स तु द्वाराणि संयम्य सुग्रीववचनात् कपिः। पर्य्यक्रामत दुर्द्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः॥ ९५॥ तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम्। लङ्कामुपनिविष्टानां सागरञ्चाभिवर्त्तताम्॥ ९६॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथापरे। अपरे समरे हर्षोद्धर्षमेवोपपेदिरे॥ ९७॥ कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरम्। ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरैः कृतम्॥ ९८॥ हाहाकारमकुर्वन्त राक्षसा भयमागताः॥ ९९॥ तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्याम्। प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगान्तवाता इव संविचेरुः॥ १००॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

एकचत्वारिंशः सर्गः।

——

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम्। न्यवेदयन् पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः॥ १॥ रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः। विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादञ्चाप्यरोहत॥२॥ स ददर्शावृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम्। असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो राक्षसैर्वृताम्॥ ३॥ स दृष्ट्वा वानरैः सर्वैर्वसुधाङ्कपलीकृताम्। कथं क्षपयितव्याः स्युरिति चिन्तापरोऽभवत्॥ ४॥ स चिन्तयित्वा सुचिरं धैर्य्यमालम्ब्य रावणः। राघवं हरियूथांश्च ददर्शायतलोचनः॥ ५॥ राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम पुप्लुवे। लङ्कां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसैर्वृताम्॥ ६॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम्। जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा॥ ७॥ अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा। पीड्यते शोकसन्तप्ता कृशा स्थण्डिलशायिनी॥ ८॥ निपीड्यमानां धर्मात्मा वैदेहीमनुचिन्तयन्। क्षिप्रमाज्ञापयद्रामो वानरान् द्विषतांवधे॥ ९॥ एवमुक्ते तु वचसि रामेणाक्लिष्टकर्मणा। सङ्घर्षमाणाः प्लवगाः सिंहनादैरपूरयन्॥ १०॥ शिखरैर्विकिरामैतां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा। इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः॥ ११॥ उद्यम्य गिरिशृङ्गाणि महान्ति शिखराणि च। तरूंश्चोत्पाट्य विविधांस्तिष्ठन्ति हरियूथपाः॥१२॥ प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः। राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा॥ १३॥ ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविताः। लङ्कामेवाभ्यवर्त्तन्त शालभूधरयोधिनः॥ १४॥ तेद्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवङ्गमाः। प्राकाराग्राण्यसंख्यानि ममंथुस्तोरणानि च॥ १५॥ परिखान् पूरयन्तश्च प्रसन्नसलिलाशयान्। पांशुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः॥ १६॥ ततः सहस्रयूथाश्च कोटियूथाश्च यूथपाः। कोटियूथशताश्चान्ये लङ्कामारुरुहुस्तदा॥ १७॥ काञ्चनानि प्रमर्दन्तस्तोरणानि प्लव-

ङ्गमाः। कैलासशिखराग्राणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८ ॥ धावन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः। लङ्कां तामभिधावन्ति महावारणसन्निभाः ॥ १९ ॥ जयत्युरुबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः। राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ इत्येवङ्घोषमन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः। अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं कामरूपिणः ॥ २१ ॥ वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च पनसस्तथा। निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम्। पूर्वद्वारन्तु कुमुदः कोटिभिर्दशभिर्वृतः। आवृत्य बलवान् तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ २३ ॥ सहायार्थं तु तस्यैव निविष्टः प्रसभो हरिः। पनसश्च महाबाहुर्वानरैरभिसंवृतः ॥ २४ ॥ दक्षिणद्वारमासाद्य वीरः शतबलिः कपिः। आवृत्य बलवांस्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं गतस्तारापिता बली। आवृत्य बलवांस्तस्थौ कोटिकोटिभिरावृतः ॥ २६ ॥ उत्तरद्वारमागम्य रामः सौमित्रिणा सह। आवृत्य बलवांस्तस्थौ सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७ ॥ गोलाङ्गूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः। वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥ ऋक्षाणां भीमकोपानां धूम्रः शत्रुनिवर्हणः। वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २९ ॥ सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः। वृतो यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ यत्र महाबलः ॥ ३० ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः। समन्तात् परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥ ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः। निर्य्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत् तदा ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं रावणस्य मुखेरितम्। सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्टं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥ ततः प्रचोदिता भेर्य्यः चन्द्रपाण्डरपुष्कराः। हेमकोणैरभिहताः राक्षसानां समन्ततः ॥ ३४ ॥ विनेदुश्च महा-

घोषाः शङ्खाः शतघ्न्यश्च। राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः ॥ ३५ ॥ ते बभुः शुकनीलाङ्गाः सशङ्खा रजनीचराः। विद्युन्मण्डलसन्नद्धाः सबलाका इवाम्बुदाः ॥ ३६ ॥ निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः। समये पूर्य्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ ३७ ॥ ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समन्ततः। मलयः पूरितो येन ससानुप्रस्थकन्दरः ॥ ३८ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः सिंहनादस्तरस्विनाम्। पृथिवीञ्चान्तरिक्षञ्च सागरञ्चाप्यनादयत् ॥ ३९ ॥ गजानां वृंहितैः सार्द्धं हयानां ह्रेषितैरपि। रथानां नेमिनिर्घोषै रक्षसाम्पदनिस्वनैः ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समपद्यत। रक्षसां वानराणाञ्च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४१ ॥ ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः। निजघ्नुर्वानरान् सर्वान् कथयन्तः स्वविक्रमान् ॥ ४२ ॥ तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः। निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिनः ॥ ४३ ॥ राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत्। राजन् जयजयेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथान्ततः ॥ ४४ ॥ राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीगतान्। वानरान् भिन्दिपालैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥ ४५ ॥ वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान् महीङ्गताः। राक्षसान् पातयामासुः खमाप्लुत्य स्वबाहुभिः ॥ ४६ ॥ ससंप्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः। रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

द्विचत्वारिंशः सर्गः।

युध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम्। रक्षसां संबभूवाथ बलरोषः सुदारुणः ॥ १ ॥ ते हयैः काञ्चनापीडैर्ध्वजैश्चाग्नि-

शिखोपमैः । रथैश्चादित्यसङ्काशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २ ॥ निर्ययू राक्षसा वीरा नादयन्तो दिशो दश । राक्षसा भीम-कर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३ ॥ वानराणामपि चमू बृहती जयमिच्छताम् । अभ्यधावत तां सेनां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥४॥ एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् । रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्त्तत ॥ ५ ॥ अङ्गदेनेन्द्रजित् सार्द्धं वालिपुत्रेण राक्षसः । अयुध्यत महातेजास्त्र्यम्बकेन यथान्धकः ॥ ६ ॥ प्रजं-घेन च सम्पातिर्नित्यं दुर्मर्षणो रणे । जम्बुमालिनमारब्धो हनू-मानपि वानरः ॥ ७ ॥ सङ्गतः सुमहान् क्रोधो राक्षसो रावणा-नुजः । समरे तीक्ष्णवेगेन शत्रुघ्नेन विभीषणः ॥ ८ ॥ तपनेन गजः सार्द्धं राक्षसेन महाबलः । निकुम्भेन महातेजा नीलोपि समयुध्यत ॥ ९ ॥ वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन सुसङ्गतः । सङ्गतः समरे श्रीमान् विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ १० ॥ अग्निकेतुः सुदु-र्द्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । मित्रघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह सङ्गताः ॥ ११ ॥ वज्रमुष्टिश्च मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभः । राक्ष-साभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२ ॥ वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्द्धरः । समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३ ॥ धर्मस्य पुत्रो बलवान् सुषेण इति विश्रुतः । स विद्यु-न्मालिना सार्द्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥ वानराश्चापरे घोरा राक्षसैरपरैः सह । द्वन्द्वं समीयुः सहसा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५ ॥ तत्रासीत् सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥ १६ ॥ हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रहृताः केशशाद्वलाः । शरीरसंघाटवहाः प्रसुस्रुः शोणितापगाः ॥ १७ ॥ आजघानेन्द्रजित् क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः । अङ्ग-दङ्गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८ ॥ तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साश्वं ससारथिम् । जघान गदया श्रीमानङ्गदो वेगवान्

हरिः॥ १९ ॥ सम्पातिस्तु प्रजंघेन त्रिभिर्बाणैः समाहतः। निजघानाश्वकर्णेन प्रजंघं रणमूर्द्धनि॥ २०॥ जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः। बिभेद समरे क्रुद्धो हनूमन्तं स्तनान्तरे॥ २१॥ तस्य तं रथमास्थाय हनूमान्मारुतात्मजः। प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा॥ २२॥ नदन् प्रतपनो घोरो नलं सोप्यनुधावत। नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी॥२३॥ भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा। ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः॥ २४॥ सुग्रीवः सप्तपर्णेन निजघान जवेन च। प्रपीड्य शरवर्षेण राक्षसं भीमदर्शनम्॥ २५॥ निजघान विरूपाक्षं शरेणैकेन लक्ष्मणः। अग्निकेतुश्च दुर्द्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः। मित्रघ्नो यज्ञकोपश्च राममादीपयन् शरैः॥ २६॥ तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि समरे शरैः। क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः॥ २७॥ वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे। पपात सरथः साश्वः सुराट्ट इव भूतले॥ २८॥ निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभम्। निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेघमिवांशुमान्॥ २९॥ पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः। बिभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रजहास च॥ ३०॥ तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे। शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः॥ ३१॥ वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदश्शनिप्रभम्। जघान गिरिशृङ्गेण मिषतां सर्वरक्षसाम्॥ ३२॥ द्विविदं वानरेन्द्रन्तं द्रुमयोधिनमाहवे। शरैरशनिसङ्काशैः स विव्याधाशनिप्रभः॥ ३३॥ स शरैरभिविद्धाङ्गो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः। सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभम्॥ ३४॥ विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः। सुषेणं ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः॥ ३५॥ तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः। गिरिशृङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत्॥ ३६॥

लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः। अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः॥ ३७॥ ततः क्रोधसमाविष्टः सुषेणो हरिपुङ्गवः। शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत्॥ ३८॥ तमापतन्तं गदया विद्युन्माली निशाचरः। वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं हरिपुङ्गवम्॥ ३९॥ गदाप्रहारन्तं घोरमचिन्त्य प्लवगोत्तमः। तां तूर्णीं पातयामास तस्योरसि महामृधे॥ ४०॥ शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः। निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह॥ ४१॥ एवन्तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः। द्वन्द्वे विमथितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः॥४२॥ भल्लैश्चान्यैर्गदाभिश्च शक्तितोमरसायकैः। अपविद्धैश्चापि रथैस्तथा सांग्रामिकैर्हयैः॥ ४३॥ निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः। चक्राक्ष युगदण्डैश्च भग्नैर्धरणिसंश्रितैः॥ ४४॥ बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसेवितम्। कबन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम्। विमर्दे तुमुले तस्मिन् देवासुररणोपमे॥४५॥ निहन्यमाना हरिपुङ्गवैस्तदा निशाचराः शोणितगन्धमूर्च्छिताः। पुनः सुयुद्धन्तरसा समाश्रिता दिवाकरस्यास्तमथाभिकांक्षिणः॥४६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

युध्यतामेव तेषान्तु तदा वानररक्षसाम्। रविरस्तङ्गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी॥ १॥ अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम्। संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम्॥ २॥ राक्षसोसीति हरयो वानरोसीति राक्षसाः। अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे॥ ३॥ हत दारय चैहीति कथं विद्रवसीति च। एवं सुतुमुलः शब्दस्तस्मिन् सैन्ये तु शुश्रुवे॥ ४॥

काला: काञ्चनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसि राक्षसा:। संप्रदृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५ ॥ तस्मिंस्तमसि दुष्पारे राक्षसा: क्रोधमूर्च्छिता:। परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्त: प्लवङ्गमान् ॥ ६ ॥ ते हयान् काञ्चनापीडान् ध्वजांश्चाशीविषोपमान्। आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥ ७ ॥ वानरा बलिनो युद्धे क्षोभयन् राक्षसीं चमूम्। कुञ्जरान् कुञ्जरारोहान् पताकाध्वजिनो रथान्। चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनै: क्रोधमूर्च्छिता: ॥ ८ ॥ लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमै:। दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतु: ॥ ९ ॥ तुरङ्गखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम्। रुरोध कर्णनेत्राणि युध्यतां धरणीरज: ॥ १० ॥ वर्त्तमाने तथा घोरे संग्रामे लोमहर्षणे। रुधिरौघा महाघोरा नद्यस्तत्र प्रसुस्रुवु: ॥ ११ ॥ ततो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निस्वन:। शङ्खनेमिस्वनोन्मिश्र: संबभूवाद्भुतोपम: ॥ १२॥ हयानां हन्यमानानां राक्षसानां च निस्वन:। शस्त्राणां वानराणां च संबभूवात्र दारुण: ॥ १३ ॥ हतैर्वानरमुख्यैश्च शक्तिशूलपरश्वधै:। निहतै: पर्वताकारै: राक्षसै: कामरूपिभि: ॥ १४ ॥ शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रासीद्युद्धमेदिनी। दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्रावकर्दमा ॥ १५ ॥ सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी। कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६ ॥ ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे। राममेवाभ्यवर्त्तन्त संहृष्टा: शरवृष्टिभि: ॥ १७ ॥ तेषामापततां शब्द: क्रुद्धानामपि गर्जताम्। उद्वर्त्त इव सप्तानां समुद्राणामभूत् स्वन: ॥ १८ ॥ तेषां राम: शरै: षड्भि: षट्जघान निशाचरान्। निमेषान्तरमात्रेण घोरैरग्निशिखोपमै: ॥ १९ ॥ यज्ञशत्रुश्च दुर्द्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ। वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ २० ॥ ते तु रामेण बाणौघै: सर्वे मर्म सुताड़िता:। युद्धादपसृतास्तत्र सा-

वर्षेषायुषोभवन् ॥ २१ ॥ निमेषान्तरमात्रेण घोरैरग्निशिखो-
पमैः। दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महारथः ॥ २२ ॥ ये त्वन्ये
राक्षसा वीरा रामस्याभिमुखे स्थिताः। तेपि नष्टाः समासाद्य
पतङ्गा इव पावकम् ॥ २३ ॥ सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः सम्पतद्भिः सम-
न्ततः। बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४ ॥ राक्ष-
सानां च निनदैर्भेरीणां चैव निस्वनैः। सा बभूव निशा घोरा
भूयो घोरतराभवत् ॥ २५ ॥ तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन सम-
न्ततः। त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥ गो-
लाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः। सम्परिष्वज्य बाहुभ्यां
भक्षयन् रजनीचरान् ॥ २७ ॥ अङ्गदस्तु रणे शत्रुन्निहन्तुं समु-
पस्थितः। रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८ ॥
इन्द्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः। अङ्गदेन महा-
मायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः
सहर्षिभिः। तुष्टुवुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥३०॥
प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिन्द्रजितो युधि। ततस्तेन महात्मानं दृष्ट्वा
हृष्टा प्रधर्षितम् ॥ ३१ ॥ ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभी-
षणाः। साधुसाध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुम्पराजितम् ॥ ३२ ॥
इन्द्रजित्तु तदा तेन निर्जितो भीमकर्मणा। संयुगे वालिपुत्रेण
क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥ ३३ ॥ सोन्तर्धानगतः पापो रावणी
रणकर्कशः। ब्रह्मदत्तवरो वीरो रावणिः क्रोधमूर्छितः ॥ ३४ ॥
अदृश्यो निशितान् बाणान् मुमोचाशनिसन्निभान्। रामं च
लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः। बिभेद समरे क्रुद्धः सर्व-
गात्रेषु राघवौ ॥ ३५ ॥ मायया संवृतस्तत्र मोहयन् राघवौ
युधि ॥ ३६ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः। बबन्ध
शरबन्धेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३७ ॥ तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ
क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः। सहसाभिहतौ वीरौ तदा प्रेक्षन्त

वानराः ॥ ३८ ॥ प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तौ बाधितुं राक्षस-
राजपुत्रः । मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबन्ध तौ राजसुतौ
दुरात्मा ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

स तस्य गतिमन्विच्छन् राजपुत्रः प्रतापवान् । दिदेशाति-
बलो रामो दशवानरयूथपान् ॥ १ ॥ द्वौ सुषेणस्य दायादौ
नीलञ्च प्लवगाधिपम् । अङ्गदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम्
॥ २ ॥ द्विविदं च हनूमन्तं सानुप्रस्थम्महाबलम् । ऋषभञ्चर्षभ-
स्कन्धं चादिदेश परन्तपः ॥ ३ ॥ ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य
पादपान् । आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४ ॥
तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः । अस्त्रवित् परमास्त्रेण वार-
यामास रावणिः ॥ ५ ॥ ते भीमवेगा हरयो नाराचैः चतविक्षताः ।
अन्धकारेन ददृशुर्मेघैः सूर्य्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥ रामलक्ष्मणयो-
रेव सर्वदेहभिदः शरान् । भृशमावेशयामास रावणिः समितिं-
जयः ॥ ७ ॥ निरन्तरशरीरौ तु तावुभौ रामलक्ष्मणौ । क्रुद्धे-
नेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरताङ्गतैः ॥ ८ ॥ तयोः चतजमार्गेण
सुस्राव रुधिरं बहु । तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ
॥ ९ ॥ ततः पर्य्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपमः । रावणि-
र्भ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ युध्यमानमनालक्ष्यं
शक्रोऽपि त्रिदशेश्वरः । द्रष्टमासादितुं वापि न शक्तः किं पुन-
र्युवाम् ॥ ११ ॥ प्रापिताविषुजालेन राघवौ कङ्कपत्रिणा । एष
कोपपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२॥ एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । निर्बिभेद शितैर्वाणैः प्रजहर्ष ननाद

च ॥ १३ ॥ भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य्य विपुलं धनुः। भूय एव शरान् घोरान् विससर्ज महाबधे ॥ १४ ॥ ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशितान् शरान्। रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥ बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्द्धनि। निमेषान्तरमात्रेण न शेकतुरवेक्षितुम् ॥ १६ ॥ ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्यान्वितौ क्षतौ। ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७ ॥ तौ संप्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कर्षितौ। निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ। शरवेष्टितसर्वाङ्गावार्त्तौ परमपीड़ितौ न ह्यविद्धन्तयोर्गात्रं बभूवाङ्गुलमन्तरम् नानिर्विण्णं चास्त्यभ्याकराग्रादजिह्मगैः ॥ २० ॥ तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा। असृक् सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१ ॥ पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः। क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ २२ ॥ रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैरजोगतिभिराशुगैः। नाराचैरर्द्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि। विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३ ॥ स वीरशयने शिश्ये विज्यमाविध्य कार्मुकम्। भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिनतं रुक्मभूषितम् ॥ २४ ॥ बाणपातान्तरे रामं पातितं पुरुषर्षभम्। स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५ ॥ रामं कमलपत्राक्षं शरण्यं रणतोषणम्। शुशोच भ्रातरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले ॥ २६ ॥ हरयश्चापि तं दृष्ट्वा सन्तापं परमं गताः। शोकार्त्ताश्चुक्रुशुर्घोरमश्रुपूरितलोचनाः ॥ २७ ॥ बद्धौ तु तौ वीरशये शयानौ ते वानराः संपरिवार्य्य तस्थुः। समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्त्ताः परमं च जग्मुः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः । ददृशुः सन्ततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥ वृष्टेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे । आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो विभीषणः ॥ २ ॥ नीलश्च द्विविदो मैन्दः सुषेणः कुमुदोऽङ्गदः । तूर्णं हनूमता सार्द्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥ ३ ॥ अचेष्टौ मन्दनिश्वासौ शोणितेन परिप्लुतौ । शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पगौ ॥ ४ ॥ निःश्वसन्तौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ दीनविक्रमौ । रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तपनीयाविव ध्वजौ ॥ ५ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ । यूथपैः स्वैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनौ ॥ ६ ॥ राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमन्वितौ । बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७ ॥ अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः । न चैनं मायया च्छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८ ॥ तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः । वीक्षमाणो ददर्शाग्रे भ्रातुः पुत्रमवस्थितम् ॥ ९ ॥ तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे । ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानाद्विभीषणः ॥ १० ॥ तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतः । इन्द्रजिदात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च । उवाच परमप्रीतो हर्षयन् सर्वराक्षसान् ॥ ११ ॥ दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ । सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १२ ॥ नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् । सर्वैरपि समागम्य सर्षिसङ्घैः सुरासुरैः ॥ १३ ॥ यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्त्तस्य पितुर्मम । अस्पृष्ट्वा शयनङ्गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥१४॥ कृत्स्नेयं यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्विवाकुला । सोऽयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां शमितो मम ॥ १५ ॥ रामस्य लक्ष्मणस्यैव सर्वेषां च वनौकसाम् । विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् सर्वान् राक्षसानपि पश्यतः । यूथपानपि तान् सर्वांस्ताडयत् स च रावणिः

॥ १७ ॥ नीलं नवभिराहत्य मैन्दं स द्विविदं तथा। त्रिभि-
स्त्रिभिरमित्रघ्नस्तताप परमेषुभिः ॥ १८ ॥ जाम्बवन्तम्महेष्वासो
विध्वा बाणेन वक्षसि। हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान्दश
॥ १९ ॥ गवाक्षं शरभं चैव तावप्यमितविक्रमौ। द्वाभ्यां द्वाभ्यां
महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥ २० ॥ गोलाङ्गूलेश्वरं चैव
वालिपुत्रमथाङ्गदम्। विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोऽथ रावणिः
॥ २१ ॥ तान् वानरवरान् भित्वा शरैरग्निशिखोपमैः। ननाद
बलवांस्तत्र महासत्वः स रावणिः ॥ २२ ॥ तानर्दयित्वा बाणौघै-
स्त्रासयित्वा च वानरान्। प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत्
॥ २३ ॥ शरबन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे। सहितौ भ्रात-
रावेतौ निशामयत राक्षसाः ॥ २४ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः
कूटयोधिनः। परं विस्मयमापन्नाः कर्मणा तेन हर्षिताः ॥ २५ ॥
विनेदुश्च महानादान् सर्वे ते जलदोपमाः। हतो राम इति
ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् ॥ २६ ॥ निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। वसुधायां निरुच्छ्वासौ हतावित्यन्व-
मन्यत ॥ २७ ॥ हर्षेण तु समाविष्ट इन्द्रजित् समितिञ्जयः।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां हर्षयन् सर्वनैरृतान् ॥ २८ ॥ रामलक्ष्म-
णयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते। सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीवं
भयमाविशत् ॥ २९ ॥ तमुवाच परित्रस्तं वानरेन्द्रं विभीषणः।
सबाष्पवदनं दीनं क्रोधव्याकुललोचनम् ॥ ३० ॥ अलं त्रासेन
सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यताम्। एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो
नास्ति नैष्टिकः। सभाग्यशेषताऽस्माकं यदि वीर भविष्यति ॥ ३१ ॥
मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ। पर्य्यवस्थापयात्मान-
मनाथं माञ्च वानर। सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम्
॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना। सुग्रीवस्य
शुभे नेत्रे प्रममार्ज विभीषणः ॥ ३३ ॥ ततः सलिलमादाय

विद्यया परिजप्य च। सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा प्रममार्ज विभीषणः ॥ २४ ॥ विमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः। अब्रवीत् कालसंप्राप्तमसम्भ्रान्तमिदं वचः ॥ २५ ॥ न कालः कपिराजेन्द्र वैक्लव्यमवलम्बितुम्। अतिस्नेहोऽपि कालेऽस्मिन् मरणायोपकल्पते ॥२६॥ तस्मादुत्सृज्य वैक्लव्यं सर्वकार्यविनाशनम्। हितं रामपुरोगानां सैन्यानामनुचिन्तय ॥ २७ ॥ अथ वा रक्ष्यतां रामो यावत् संज्ञाविपर्ययः। लब्धसंज्ञौ हि काकुत्स्थौ भयं नौ व्यपनेष्यतः ॥२८॥ नैतत् किञ्चन रामस्य न च रामो मुमूर्षति। न ह्येनं हास्यते लक्ष्मीर्दुर्लभाया गतायुषाम् ॥ २९ ॥ तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम्। यावत् सैन्यानि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहम् ॥ ४० ॥ एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः। कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्तम ॥ ४१ ॥ मां तु दृष्ट्वा प्रधावन्तमनीकं संप्रहर्षितम्। त्यजन्तु हरयस्त्रासं भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ४२ ॥ समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो विभीषणः। विद्रुतं वानरानीकन्तत् समाश्वासयत् पुनः ॥ ४३ ॥ इन्द्रजित्तु महाकायः सर्वसैन्यसमावृतः। विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥४४॥ तत्र रावणमासाद्य अभिवाद्य कृताञ्जलिः। आचचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४५ ॥ रावणो रक्षसांमध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ। उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रञ्च परिषस्वजे ॥४६॥ उपाघ्राय च तं मूर्ध्नि पप्रच्छ प्रीतमानसः। पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे तस्मै न्यवेदयत्। यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥ ४७ ॥ सहर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा गिरं तस्य महारथस्य। जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थं प्रहृष्टवाचाभिननन्द पुत्रम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

षट्चत्वारिंशः सर्गः।

— —

तस्मिन् प्रविष्टे लङ्कायां कृतार्थे रावणात्मजे। राघवं परिवार्य्याथ ररक्षुर्वानरर्षभाः॥ १॥ हनूमानङ्गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः। गजो गवाक्षः पनसः सानुप्रस्थो महाहरिः॥ २॥ जाम्बवानृषभः सुन्दो रम्भः शतबलिः पृथुः। व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः॥ ३॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्य्यगूर्द्ध्वं च वानराः। तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे॥ ४॥ रावणश्चापि संहृष्टो विसृज्येन्द्रजितं सुतम्। आजुहाव ततः सीतारक्षणी राक्षसीस्तदा॥ ५॥ राक्षस्यस्त्रिजटा चापि शासनात्तमुपस्थिताः। ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसो राक्षसाधिपः॥ ६॥ हताविन्द्रजिताख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ। पुष्पकं तत् समारोप्य दर्शयध्वं रणे हतौ॥ ७॥ यदाश्रयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठते। सोऽस्या भर्त्ता सह भ्रात्रा निहतो रणमूर्द्धनि॥ ८॥ निर्विशङ्का निरुद्विग्ना निरपेक्षा च मैथिली। मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता॥ ९॥ अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं सलक्ष्मणम्। अवेक्ष्य विनिवृत्ता सा नान्यां गतिमपश्यती। अनपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम्॥ १०॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः। राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम्॥ ११॥ ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया। अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन्॥ १२॥ तामादाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम्। सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकन्तदा॥ १३॥ ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह। रावणश्चारयामास पताकाध्वजमालिनीम्॥ १४॥ प्राघोषयत हृष्टश्च लङ्कायां राक्षसेश्वरः। राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे॥ १५॥ विमानेनापि गत्वा तु सीता त्रिजटया सह। ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम्॥ १६॥ प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान्। वानरांश्चापि दुःखार्त्तान् रामलक्ष्मण-

पार्श्वतः॥ १७॥ ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरतल्पगौ।
लक्ष्मणं चैव रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ॥ १८॥ विध्वस्तकवचौ
वीरौ विप्रविद्धशरासनौ। सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ शरस्तम्बमयौ
क्षितौ॥ १९॥ तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र प्रवीरौ पुरुषर्षभौ।
शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमाराविव पावकी॥ २०॥ शरतल्प-
गतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ। दुःखार्त्ता करुणं सीता सुभृशं
विललाप ह॥ २१॥ भर्त्तारमनवद्याङ्गी लक्ष्मणं चासितेक्षणा।
प्रेक्ष्य पांशुषु चेष्टन्तौ रुरोद जनकात्मजा॥ २२॥ सा वाष्प-
शोकाभिहता समीक्ष्य तौ भ्रातरौ देवसुतप्रभावौ। वितर्कयन्ती
निधनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

भर्त्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम्। विललाप भृशं
सीता करुणं शोककर्षिता॥ १॥ ऊचुर्लाक्षणिका ये मां पुत्रिण्य-
विधवेति च। तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः॥ २॥
यज्वनो महिषीं ये मां ऊचुः पत्नीं च सत्रिणः। तेऽद्य सर्वे हते
रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः॥ ३॥ वीरपार्थिवपत्नीनां ये विदुर्भर्तृ-
पूजिताम्। तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः॥ ४॥ ऊचुः
संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्त्तान्तिकाः शुभाम्। तेऽद्य सर्वे हते
रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः॥ ५॥ इमानि खलु पद्मानि पादयोर्वै
कुलस्त्रियः। अधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह॥ ६॥
वैधव्यं यान्ति यैर्नार्योऽलक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः। नात्मनस्तानि पश्यामि
पश्यन्ती हतलक्षणा॥ ७॥ सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि
लक्षणैः। तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे॥ ८॥

केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासंहते मम । वृत्ते चारोमके जङ्घे दन्ताश्च विरला मम ॥ ९ ॥ शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरूसमन्वितौ । अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १० ॥ स्तनौ चाविरलौ पीनौ मामकौ मग्नचूचकौ । मग्ना चोत्सेधनी नाभिः पार्श्वौरस्कं च मे चितम् ॥ ११ ॥ मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च । प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥ समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् । मन्दस्मितेत्येव च मां कन्या लाक्षणिका विदुः ॥ १३ ॥ आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह । कृतान्तकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४ ॥ शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च । तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥ १५ ॥ ननु वारुणमाग्नेयमैन्द्रं वायव्यमेव च । अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥ अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ । मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ न हि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः । जीवन् प्रतिनिवर्त्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ १८ ॥ न कालस्यातिभारोऽस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जयः । यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः ॥ १९ ॥ न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महारथम् । नात्मानं जननीं चापि यथा श्वश्रूं तपस्विनीम् ॥ २० ॥ सा तु चिन्तयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् । कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराघवम् ॥ २१ ॥ परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाब्रवीत् । मा विषादं कृथा देवि भर्त्तायं तव जीवति ॥ २२ ॥ कारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च । यथेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥ न हि कोपपरीतानि हर्षपर्य्युत्सुकानि च । भवन्ति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ ॥ २४ ॥ इदं विमानं वैदेहि पुष्पकन्नाम नामतः । दिव्यं त्वां धारयेन्नेदं

यद्येतौ गतजीवितौ॥ २५॥ हतवीरप्रधाना हि गतोत्साहा निरुद्यमा। सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णेव नौर्जले॥ २६॥ इयं पुनरसंभ्रान्ता निरुद्विग्ना तरस्विनी सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ॥ २७॥ सा त्वं भव सुविस्रब्धा अनुमानैः सुखोदयैः। अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद्ब्रवीमि ते॥ २८॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्यामि मैथिलि। चारित्रसुखशीलत्वात् प्रविष्टासि मनो मम॥ २९॥ नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः। तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चोदीरितं त्वव॥ ३०॥ इदन्तु सुमहच्चित्रं शरैः पश्यस्व मैथिलि। विसंज्ञौ पतितावेतौ नैव लक्ष्मीर्विमुञ्चति॥ ३१॥ प्रायेण गतसत्वानां पुरुषाणां गतायुषाम्। दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम्॥ ३२॥ त्यज शोकं च दुःखं च मोहं च जनकात्मजे। रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम्॥३३॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा। कृताञ्जलिरुवाचेमामेवमस्त्विति मैथिली॥ ३४॥ विमानं पुष्पकं तत्तु सन्निवर्त्य मनोजवम्। दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता॥ ३५॥ ततस्त्रिजटया सार्द्धं पुष्पकादवरुह्य सा। अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता॥ ३६॥ प्रविश्य सीता बहुवृक्षषण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम्। संप्रेक्ष्य सञ्चिन्त्य च राजपुत्रौ परं विषादं समुपाजगाम॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

——

घोरेण शरबन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ। निश्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ॥ १॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससु-

ग्रीवा महाबलाः। परिवार्य्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः
॥ २ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्य्यवान्। स्थिरत्वात्
सत्त्वयोगाच्च शरैः संदामितोऽपि सन् ॥ ३ ॥ ततो दृष्ट्वा सरुधिरं
विषण्णं गाढमर्पितम्। भ्रातरं दीनवदनं पर्य्यदेवयदातुरः ॥४॥
किं नु मे सीतया कार्य्यं लब्धया जीवितेन वा। शयानं योऽद्य-
पश्यामि भ्रातरं युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥ शक्या सीता समा नारी
मर्त्यलोके विचिन्वता। न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिवः सांपरा-
यिकः ॥ ६ ॥ परित्यक्ष्याम्यहं प्राणान् वानराणां तु पश्यताम्।
यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ ७ ॥ किं नु वक्ष्यामि
कौशल्यां मातरं किन्नु कैकयीम्। कथमम्बां सुमित्रां च पुत्र-
दर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥ विवत्सां वेपमानाञ्च वेपन्तीं कुररीमिव।
कथमाश्वासयिष्यामि यदि यास्यामि तं विना ॥ ९ ॥ कथं
वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम्। मया सह वनं यातो
विना तेनाहमागतः ॥ १० ॥ उपालम्भं न शक्ष्यामि सोढुं बत
सुमित्रया। इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥
धिङ्मां दुष्कृतकर्म्माणमनार्य्यं मत्कृते ह्यसौ। लक्ष्मणः पतितः
शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १२ ॥ त्वं नित्यं सुविषण्णं मां आश्वा-
सयसि लक्ष्मण। गतासुर्नाद्य शक्नोसि मामार्त्तमभिभाषितुम्
॥ १३ ॥ येनाद्य बहवो युद्धे निहता राक्षसाः क्षितौ। तस्या-
मेवाद्य शूरस्त्वं शेषे विनिहतः शरैः ॥ १४ ॥ शयानः शरतल्पे-
ऽस्मिन् स शोणितपरिप्लुतः। शरभूतस्ततो भासि भास्करोऽस्तमिव
व्रजन् ॥ १५ ॥ बाणाभिहतमर्मत्वान्न शक्नोषीह भाषितुम्।
रुजा चाब्रुवतो यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १६ ॥ यथैव मां वनं
यातमनुयातो महाद्युतिः। अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यम-
क्षयम् ॥ १७ ॥ इष्टबन्धुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः। इमा-
मद्य गतोऽवस्थां ममानार्य्यस्य दुर्नयैः ॥ १८ ॥ सुरुष्टेनापि वीरेण

लक्ष्मणेन न संस्मरे। परुषं विप्रियं चापि श्रावितं न कदाचन ॥ १९ ॥ विससर्जैकवेगेन पञ्चबाणशतानि यः। इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात् कार्त्तवीर्य्याच्च लक्ष्मणः ॥ २० ॥ अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः। सोयमुर्व्यां हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २१ ॥ तत्तु मिथ्याप्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः। यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः ॥ २२ ॥ अस्मिन् मुहूर्त्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोर्हसि। मत्वहीनं मया राजन् रावणोभिभविष्यति ॥ २३ ॥ अङ्गदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यं सपरिच्छदम्। सागरान्तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥ २४ ॥ कृतं हनुमता कर्म यदन्यैर्दुष्करं रणे। ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलांगूलाधिपेन च ॥ २५ ॥ अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च। युद्धं केसरिणा संख्ये घोरं सम्पातिना कृतम् ॥ २६ ॥ गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च। अन्यैश्च हरिभिर्युद्धे मदर्थे त्यक्तजीवितैः ॥ २७ ॥ न चातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीव मानुषैः। यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा वा परं मम ॥ २८ ॥ कृतं सुग्रीव तत् सर्वं भवताधर्मभीरुणा। मित्रकार्य्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टङ्गन्तुमर्हथ। शुश्रुवुस्तस्य ये सर्वे वानराः परिदेवितम्। वर्त्तयाञ्चक्रिरेश्रूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३० ॥ ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः। आजगाम गदापाणिस्त्वरितं यत्र राघवः ॥ ३१ ॥ तं दृष्ट्वा त्वरितं यान्तं नीलाञ्जनचयोपमम्। वानरा दुद्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनपञ्चाशः सर्गः।

——

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः। किमियं व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले ॥ १ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत्। न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २ ॥ शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ। शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥ अथाब्रवीद्वानरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमङ्गदम्। नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यम्भयेन तु ॥ ४ ॥ विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः। पलायन्ते न हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ५ ॥ अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः। विप्रकर्षन्ति चान्योन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः। सुग्रीवं वर्द्धयामास राघवञ्च जयाशिषा ॥ ७ ॥ विभीषणं च सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम्। ऋक्षराजम्महात्मानं समीपस्थमुवाच ह ॥ ८ ॥ विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः। द्रवन्त्यागतसंत्रासा रावणात्मजशङ्कया ॥ ९ ॥ शीघ्रमेतान् सुरुन्त्रस्तान् बहुधाविप्रधावितान्। पर्य्यवस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥ ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसाध्वसाः। ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२ ॥ विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम्। लक्ष्मणस्य तु धर्मात्मा बभूव व्यथितस्तदा ॥ १३ ॥ जलक्लिन्नेन हस्तेन तयोर्नेत्रे विमृज्य च। शोकसंपीड़ितमना रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥ इमौ तौ सत्वसम्पन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगौ। इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५ ॥ भ्रातुः पुत्रेण चैतेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना। राक्षस्या जिह्मया बुध्या वञ्चितौ ऋजुविक्रमौ ॥ १६ ॥ शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ। वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७ ॥ ययोर्वीर्य्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया। ताविमौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥ जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः।

प्राप्तमतिश्चास्य रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥ एवम्विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम् । सुग्रीवः सत्वसम्पन्नो हरिराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २० ॥ राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नेह संशयः । रावणः सह पुत्रेण स्वकामन्नेह लप्स्यते ॥ २१ ॥ गरुड़ाधिष्ठितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ । त्यक्त्वा मोहं बधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥ तमेवं सांत्वयित्वा तु समाश्वास्य तु राक्षसम् । सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥ सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिन्दमौ । गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किन्धां रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥ अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबान्धवम् । मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वैतत् वानरेन्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् । देवासुरं महायुद्धमनुभूतं पुरातनम् ॥ २६ ॥ तदा स्म दानवा देवान् शरसंस्पर्शकोविदान् । निर्जघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥ तानार्त्तान्नष्टसंज्ञांश्च गतासूंश्च बृहस्पतिः । विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८ ॥ तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् । जवेन वानराः शीघ्रं सम्पातिपनसादयः ॥ २९ ॥ हरयस्तु विजानन्ति पार्वती ते महौषधी । सञ्जीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥ चन्द्रश्च नाम्ना द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे । अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥ ३१ ॥ तौ तत्र विहितौ देवैः पर्वतौ तु महोदधौ । अयं वायुसुतो राजन् हनूमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मेघाश्चापि सविद्युतः । पर्य्यस्य सागरे तोयं कम्पयन्निव पर्वतान् ॥ ३३ ॥ महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः । निपेतुर्भग्नविटपाः सलिले लवणाम्भसि ॥ ३४ । अभवन् पन्नगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्र वासिनः । शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥ ततो मुहूर्त्ताद्गरुड़ं वैनतेयं महाबलम् । वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्त-

मिव पावकम् ॥ ३६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः ।
यैस्तु तौ पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलैः ॥ ३७ ॥ ततः सुपर्णः
काकुत्स्थौ स्पृष्ट्वा प्रत्यभिनन्द्य च । विममर्श च पाणिभ्यां मुखे
चन्द्रसमप्रभे । ३८ ॥ वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः ।
सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥ तेजो वीर्य्यं
बलं चौज उत्साहश्च महागुणाः । प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च
द्विगुणा तयोः ॥ ४० ॥ तावुत्थाप्य महातेजा गरुड़ो वासवोपमौ ।
उभौ च सस्वजे हृष्टौ रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१ ॥ भवत्प्रसा-
दाद्व्यसनं रावणिप्रभवं महत् । उपायेन व्यतिक्रान्तौ शीघ्रं च
बलिनौ कृतौ । ४२ ॥ यथा तात दशरथं यथाजं च पितामहम् ।
तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥ को भवान्
रूपसम्पन्नो दिव्यस्रगनुलेपनः । वसानो विरजे वस्त्रे दिव्या-
भरणभूषितः ॥ ४४ ॥ तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः ।
पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्य्याकुलेक्षणः ॥ ४५ ॥ अहं सखा
ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः । गरुत्मानिह संप्राप्तो युवयोः
साह्यकारणात् ॥ ४६ ॥ असुरा वा महावीर्य्या वानरा वा
महाबलाः । सुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७ ॥
नेमं मोचयितुं शक्ताः शरबन्धं सुदारुणम् । मायाबलादिन्द्र-
जिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥ एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्ण-
दंष्ट्रा विषोल्बणाः । रक्षोमायाप्रभावेण शरभूतास्त्वदाश्रयाः
॥ ४९ ॥ सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम । लक्ष्मणेन
सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥ ५० ॥ इमं श्रुत्वा तु वृत्तान्तं
त्वरमाणोऽहमागतः । सहसैवावयोः स्नेहात् सखित्वमनुपालयन्
॥ ५१ ॥ मोक्षितौ च महाघोरादस्मात् सायकबन्धनात् । अप्र-
मादश्च कर्त्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि ॥ ५२ ॥ प्रकृत्या राक्षसाः
सर्वे संग्रामे कूटयोधिनः । शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं

बलम् ॥ ५३ ॥ तन्न विश्वसनीयं वो राक्षसानां रणाजिरे। एतेनैवोपमानेन नित्यं जिह्मा हि राक्षसाः ॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वा तदा रामं सुपर्णः स महाबलः। परिष्वज्य च सस्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५ ॥ सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल। अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथासुखम् ॥ ५६ ॥ न च कौतूहलं कार्य्यं सखित्वं प्रति राघव। कृतकर्मा रणे वीर सखित्वमनुवेत्स्यसि ॥ ५७ ॥ बालवृद्धावशेषां तु लङ्कां कृत्वा शरोर्मिभिः। रावणं तु रिपुं हत्वा सीतां त्वमुपलप्स्यसे ॥ ५८ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः। रामं च निरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥ ५९ ॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्य्यवान्। जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ६० ॥ निरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपाः। सिंहनादं तदा नेदुर्लाङ्गूलं दुधुवुश्च ते ॥ ६१ ॥ ततो भेरीः समाजघ्नुः मृदङ्गांश्चाप्यवादयन्। दध्मुः शङ्खान् संप्रहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथा पुरम् ॥ ६२ ॥ अपरे स्फोट्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिनः। द्रुमानुत्पाट्य विविधांस्तस्थुः शतसहस्रशः ॥ ६३ ॥ विसृजन्तो महानादांस्त्रासयन्तो निशाचरान्। लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्युद्धकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ६४ ॥ तेषां सुभीमस्तुमुलो निनादो बभूव शाखामृगयूथपानाम्। क्षये निदाघस्य यथा घनानां नादः स भीमो नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे पञ्चाशः सर्गः।

तेषां तु तुमुलं शब्दं वानराणां महौजसाम्। नर्दतां राक्षसैः सार्द्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥ स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं श्रुत्वा तं निनदं भृशम्। सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथासौ संप्रहृष्टानां वानराणामुपस्थितः। बहूनां सुमहान्नादो मेघानामिव गर्जताम् ॥ ३ ॥ सुव्यक्तं महती प्रीतिरेतेषां नात्र

संशयः। तथा हि विपुलैर्नादैस्तुक्षुभे लवणार्णवः॥ ४॥ तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। अयं च सुमहान्नादः शङ्कां जनयतीव मे॥ ५॥ एवं च वचनं चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वरः। उवाच नैरृतांस्तत्र समीपपरिवर्त्तिनः॥ ६॥ ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां च वनौकसाम्। शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम्॥ ७॥ तथोक्तास्ते सुसंभ्रान्ताः प्राकारमधिरुह्य च। ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना॥ ८॥ तौ च मुक्तौ सुघोरेण शरबन्धेन राघवौ। समुत्थितौ महाभागौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः॥ ९॥ सन्त्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते। विवर्णा राक्षसा घोरा राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः॥ १०॥ तदप्रियं दीनमुखा रावणस्य च राक्षसाः। कृत्स्नं निवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः॥ ११॥ यौ ताविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। विबद्धौ शरबन्धेन निष्प्रकम्पभुजौ कृतौ॥ १२॥ विमुक्तौ शरबन्धेन दृश्येते तौ रणाजिरे। पाशानिव गजौ छित्वा गजेन्द्रसमविक्रमौ॥ १३॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः। चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विवर्णवदनोऽब्रवीत्॥ १४॥ घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः। अमोघैः सूर्यसङ्काशैः प्रमथ्येन्द्रजिता युधि॥ १५॥ तदस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम। संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम्॥ १६॥ निष्फलाः खलु संवृत्ताः शराः पावकतेजसः। आदत्तं यैस्तु संग्रामे रिपूणां जीवितं मम॥ १७॥ एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निश्वसन्नुरगो यथा। अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम्॥१८॥ बलेन महतायुक्तो राक्षसैर्भीमविक्रम। त्वं वधायाशु निर्याहि रामस्य सह वानरैः॥ १९॥ एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता। परिक्रम्य ततः शीघ्रं निर्जगाम नृपालयात्॥ २०॥ अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह। त्वरयस्व बलं शीघ्रं किञ्चिरेण युयुत्सतः॥ २१॥

धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः। बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२ ॥ ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचराः। विनर्द्यमानाः संहृष्टाः धूम्राक्षं पर्य्यवारयन् ॥२३ ॥ विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणयः। गदाभिः पट्टिशैर्दण्डैरायसैर्मुषलैरपि ॥ २४ ॥ परिघैर्भिन्दिपालैश्च भल्लैः पाशैः परश्वधैः। निर्ययू राक्षसा घोरा नर्दन्तो जलदा यथा ॥ २५ ॥ रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलंकृतैः। सुवर्णजालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २६ ॥ हयैः परमशीघ्रैश्च गजैश्चैव मदोत्कटैः। निर्ययुर्नैर्ऋतव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २७ ॥ वृकसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषितैः। आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिस्वनः ॥ २८ ॥ स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः। हसन् वै पश्चिमद्वाराद्धनूमान् यत्र तिष्ठति ॥ २९ ॥ रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनम्। प्रयान्तन्तु महाघोरं राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ ३० ॥ अन्तरिक्षगताः क्रूराः शकुनाः प्रत्यषेधयन्। रथशीर्षे महाभीमो गृध्रश्च निपपात ह ॥ ३१ ॥ ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः। रुधिरार्द्रो महान् श्वेतः कबन्धः पतितो भुवि ॥ ३२ ॥ विस्वरञ्चोत्सृजन्नादं धूम्राक्षस्य निपाततः। ववर्ष रुधिरं देवः सञ्चचाल च मेदिनी ॥ ३३ ॥ प्रतिलोमं ववौ वायुर्निर्घातसमनिस्वनः। तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३४ ॥ स त्वुत्पातांस्ततो दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान्। प्रादुर्भूतान् सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत्। मुमुहू राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरःसराः ॥ ३५ ॥ ततः स भीमो बहुभिर्निशाचरैर्वृतोऽभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली। ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

एकपञ्चाशः सर्गः।

धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसम्भीमविक्रमम्। विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः॥ १॥ तेषां तु तुमुलं युद्धं संजज्ञे कपिरक्षसाम्। अन्योन्यं पादपैर्घोरैर्निघ्नतां शूलमुद्गरैः॥ २॥ राक्षसैर्वानरा घोरा विनिष्कृत्ताः समन्ततः। वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमौ समीकृताः॥ ३॥ राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धा वानरान्निशितैः शरैः। विव्यधुर्घोरसङ्काशैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः॥ ४॥ ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः। घोरैश्च परिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापि संशितैः॥ ५॥ विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः। अमर्षाज्जनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत्॥ ६॥ शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः। जगृहुस्ते द्रुमांस्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः॥ ७॥ ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः। ममन्थू राक्षसान् वीरान्नामानि च बभाषिरे॥ ८॥ तदद्भुताङ्गतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम्। शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुशाखैश्च पादपैः॥ ९॥ राक्षसा मथिताः केचिद्वानरैर्जितकाशिभिः। सुखैः प्रवेमू रुधिरं केचिद्रुधिरभोजनाः॥ १०॥ पार्श्वेषु दारिताः केचित् केचिद्राशीकृता द्रुमैः। शिलाभिश्चूर्णिताः केचित् केचिद्दन्तैर्विदारिताः॥ ११॥ ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः खड्गैश्च विनिपातितैः। रथैर्विध्वंसिताः केचित् व्यथिता रजनीचराः॥ १२॥ गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसाम्। मथितैर्वाजिभिः कीर्णं सारोहैर्वसुधातलम्॥ १३॥ वानरैर्भीमविक्रान्तैराप्लुत्याप्लुत्य वेगितैः। राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिदारिताः॥ १४॥ विषण्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः। मूढाः शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले॥ १५॥ अन्ये तु परमक्रुद्धा राक्षसा भीमविक्रमाः। तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन्॥ १६॥ वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः। मुष्टिभिश्चरणैर्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः॥ १७॥ सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा

धूम्राक्षो राक्षसर्षभः। रोषेण कदनञ्चक्रे वानराणां युयुत्सु-
ताम् ॥ १८ ॥ प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः।
मुद्गरैराहताः केचित् पतिता धरणीतले ॥ १९ ॥ परिघैर्मथिताः
केचिद्भिन्दिपालैश्च दारिताः। पट्टिशैर्मथिताः केचिद्विह्वलन्तो
गतासवः ॥ २० ॥ केचिद्विनिहता भूमौ रुधिरार्द्रा वनौकसः।
केचिद्विद्राविता नष्टा संक्रुद्धे राक्षसैर्युधि ॥ २१ ॥ विभिन्नहृदयाः
केचिदेकपार्श्वेन शायिताः। विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्त्रै-
र्विनिःसृताः ॥ २२ ॥ तत् सुभीमम्महद्युद्धं हरिराक्षससंकुलम्।
प्रबभौ शस्त्रबहुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २३ ॥ धनुर्ज्यातन्त्रि-
मधुरं हिक्कातालसमन्वितम्। मन्दस्तनितगीतं तद्युद्धं गान्धर्व-
माबभौ ॥ २४ ॥ धूम्राक्षस्तु धनुःपाणिर्वानरान् रणमूर्द्धनि।
हसन् विद्रावयामास दिशस्तांच्छरवृष्टिभिः ॥ २५ ॥ धूम्राक्षे-
णार्दितं सैन्यं व्यथितं प्रेक्ष्य मारुतिः। अभ्यवर्त्तत संक्रुद्धः प्रगृह्य
विपुलां शिलाम् ॥ २६ ॥ क्रोधाद्द्विगुणताम्राक्षः पितुस्तुल्यपरा-
क्रमः। शिलान्तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥ २७ ॥
आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदामुद्यम्य संभ्रमात्। रथादाप्लुत्य वेगेन
वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ २८ ॥ सा प्रमथ्य रथन्तस्य निपपात शिला
भुवि। सचक्रकूवरं साश्वं सध्वजं सशरासनम् ॥ २९ ॥ स
त्यक्त्वा तु रथं तस्य हनूमान्मारुतात्मजः। राक्षसान् कदनं चक्रे
सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ ३० ॥ विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसा रुधिरो-
क्षिताः। द्रुमैः प्रमथितास्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३१ ॥
विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनूमान्मारुतात्मजः। गिरेः शिखरमादाय
धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३२ ॥ तमापतन्तं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य
वीर्य्यवान्। विनर्दमानः सहसा हनूमन्तमभिद्रवत् ॥ ३३ ॥ तस्य
क्रुद्धस्य रोषेण गदान्तां बहुकण्टकाम्। पातयामास धूम्राक्षो
मस्तकेऽथ हनूमतः ॥ ३४ ॥ ताड़ितः स तया तत्र गदया भीम-

वेगया। न कपिर्माहतबलस्तं प्रहारमचिन्तयत्॥ २५॥ धूम्राक्षस्य शिरो मध्ये गिरिशृङ्गमपातयत्। स विस्फारितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताड़ितः। पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः॥ ३६॥ धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः। त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः॥ ३७॥ स तु पवनसुतो निहत्य शत्रून् क्षतजवहाः सरितश्च संविकीर्य। रिपुबधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमत् कपिभिः सुपूज्यमानः॥ ३८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः।

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः। क्रोधेन महताविष्टो निश्वसन्नुरगो यथा॥ १॥ दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः। अब्रवीद्राक्षसं क्रूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम्॥ २॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः। जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह॥ ३॥ तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः। निर्जगाम बलैः सार्द्धं बहुभिः परिवारितः॥ ४॥ नागैरश्वैः खरैरुष्ट्रैः संयुक्तः सुसमाहितः। पताकाध्वजचित्रैश्च बहुभिः समलंकृतः॥ ५॥ ततो विचित्रकेयूरो मुकुटेन विभूषितः। तनुत्रं च समावृत्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम्॥ ६॥ पताकालंकृतं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषितम्। रथं प्रदक्षिणं कृत्वा समारोहच्चमूपतिः॥ ७॥ ऋष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः श्लक्ष्णैश्च मुषलैरपि। भिन्दिपालैश्च चापैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि॥ ८॥ खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः। पदातयश्च निर्यान्ति विविधाः शस्त्रपाणयः॥ ९॥ विचित्रवाससः सर्वे दीप्ता राक्षसपुङ्गवाः। गजा मदोत्कटाः शूराश्चलन्त इव पर्वताः॥ १०॥ ते युद्धकुशला

रूढास्तोमरांकुशपाणिभिः। अन्ये लक्षणसंयुक्ताः शूरारूढा महाबलाः॥ ११॥ तद्राक्षसबलं घोरं विप्रस्थितमशोभत। प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः। निःसृता दक्षिणद्वाराद्‌ङ्गदो यत्र यूथपः॥ १२॥ तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत। आकाशाद्विद्युतास्तीव्रा उल्काः न्यपतंस्तदा॥ १३॥ वमन्तः पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे। व्याहरन्ति मृगा घोरं रक्षसां निधनन्तदा॥ १४॥ समापतन्तो योधास्तु प्रस्खलंस्तत्र दारुणम्। एतानौत्पातिकान् दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः। धैर्य्यमालंब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः॥ १५॥ तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः। प्रणेदुः सुमहानादान् दिशः शब्देन पूरयन्॥ १६॥ ततः प्रवृत्तन्तुमुलं हरीणां राक्षसैः सह। घोराणां भीमरूपाणामन्योन्यवधकांक्षिणाम्॥ १७॥ निष्पतन्तो महोत्साहाभिन्नदेहशिरोधराः। रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा न्यपतन्धरणीतले॥ १८॥ केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघबाहवः। चिक्षिपुर्विविधांश्चस्त्रान् समरेष्वनिवर्त्तिनः॥ १९॥ द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निस्वनः। श्रूयते सुमहान् तत्र घोरो हृदयभेदनः॥ २०॥ रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि घोरवत्। शङ्खभेरीमृदङ्गानां बभूव तुमुलः स्वनः॥ २१॥ केचिदस्त्राणि संत्यज्य बाहुयुद्धमकुर्वत। तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि॥ २२॥ जानुभिश्चाहताः केचिद्भग्नदेहाश्च राक्षसाः। शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः॥ २३॥ वज्रदंष्ट्रोथ तं दृष्ट्वा रणे वित्रासयन् हरीन्। चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवान्तकः॥ २४॥ बलवन्तोस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे। जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः॥ २५॥ निघ्नतो राक्षसान् सर्वान् दृष्ट्वा वालिसुतो रणे। क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्त्तक इवानलः॥ २६॥ तान् राक्षसगणान् सर्वान्

हनुमतस्य वीर्य्यवान् । अङ्गदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगा-
निव ॥ २७ ॥ चकार कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः । अङ्गदा-
भिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ २८ ॥ विभिन्नशिरसः पेतु-
र्निकृत्ता इव पादपाः । रथैश्चित्रैर्ध्वजैरश्वैः शरीरैर्हरिरक्षसाम्
॥ २९ ॥ रुधिरौघेण संच्छन्ना भूमिर्भयकरी तदा । हारकेयूर-
वस्त्रैश्च शस्त्रैश्च समलंकृता ॥ भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा
निशा ॥ ३० ॥ अङ्गदस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं महत् । प्राक-
म्पत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

स्वबलस्य च घातेन अङ्गदस्य बलेन च । राक्षसः क्रोध-
माविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥ विस्फार्य्य च धनुर्घोरं शक्रा-
शनिसमप्रभम् । वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥२॥
राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु समवस्थिताः । नानाप्रहरणाः शूराः
प्रायुध्यन्त तदा रणे ॥ ३ ॥ वानराणां च शूरास्तु ते सर्वे प्लवग-
र्षभाः । अयुध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥ ४ ॥ तत्रा-
युधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् । राक्षसाः कपिमुख्येषु
पातयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५ ॥ वानराश्चैव रक्षःसु महावृक्षान्महा-
शिलाः । प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥ शूराणां
युध्यमानानां समरेष्वनिवर्त्तिनाम् । तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं
समवर्त्तत ॥ ७ ॥ प्रभग्नशिरसः केचिच्छिन्नैः पादैश्च बाहुभिः ।
शस्त्रैरर्दितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ८ ॥ हरयो राक्षसा-
श्चैव शेरते गां समाश्रिताः । कङ्कश्येनबलाकाढ्या गोमायुकुल-
संकुलाः ॥ ९ ॥ कबन्धानि समुत्पेतुर्भीरूणां भीषणानि वै ।

भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले। वानरा राक्षसा-
श्चापि निपेतुस्तत्र भूतले॥ १०॥ ततो वानरसैन्येन हन्यमानं
निशाचरम्। प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः॥ ११॥
राक्षसान् भयवित्रस्तान् हन्यमानान् प्लवङ्गमैः। दृष्ट्वा स परो-
ताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान्॥ १२॥ प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रास-
यन् हरिवाहिनीम्। शरैर्विदारयामास कङ्कपत्रैरजिह्मगैः॥१३॥
बिभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च। विव्याध परमक्रुद्धो
वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान्॥ १४॥ त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकृत्त-
देहिनः। अङ्गदं संप्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः॥ १५॥ ततो
हरिगणान् भग्नान् दृष्ट्वा वालिसुतस्तदा। क्रोधेन वज्रदंष्ट्रन्त-
मुदीक्षन्तमुदैक्षत॥ १६॥ वज्रदंष्ट्राङ्गदश्चोभौ योयुध्येते पर-
स्परम्। चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव॥ १७॥ ततः शर-
सहस्रेण वालिपुत्रं महाबलम्। जघान मर्मदेशेषु शरैरग्नि-
शिखोपमैः॥ १८॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो वालिसूनुर्महाबलः।
चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः॥ १९॥ दृष्ट्वापतन्तं तं
वृक्षमसंभ्रान्तश्च राक्षसः। चिच्छेद बहुधा सोपि मथितः प्राप-
तद्भुवि॥ २०॥ तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्षभः। प्रगृह्य
विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च॥ २१॥ तमापतन्तं तं दृष्ट्वा
रथादाप्लुत्य वीर्यवान्। गदापाणिरसंभ्रान्तः पृथिव्यां सम-
तिष्ठत॥ २१॥ साङ्गदेन शिला क्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्द्धनि।
सचक्रकूवरं साश्वं प्रममाथ रथं तदा॥ २३॥ ततोन्यच्छिखरं
गृह्य विपुलं द्रुमभूषितम्। वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास वानरः
॥ २४॥ अभवच्छोणितोद्गारि वज्रदंष्ट्रः सुमूर्च्छितः। मुहूर्त्त-
मभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य निश्वसन्॥ २५॥ स लब्धसंज्ञो गदया
वालिपुत्रमवस्थितम्। जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः
॥ २६॥ गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमकुर्वत। अन्योन्यं निघ्नतु-

नत्न तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ २७ ॥ रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ। बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ॥ २८ ॥ ततः परमतेजस्वी अङ्गदः प्लवगर्षभः। उत्पाट्य वृक्षं स्थितवानासीत् पुष्पफलैर्युतम् ॥२९॥ जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम्। किङ्किणीजालसंच्छन्नञ्चर्मणा च परिष्कृतम् ॥ ३० ॥ चित्रांश्च रुचिरान्मार्गांश्चेरतुः कपिराक्षसौ। जघ्नतुश्च तदान्योन्यं नर्दन्तौ जयकाङ्क्षिणौ ॥ ३१ ॥ व्रणैः समुत्थैः शोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ। युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३२ ॥ निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः। उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत इवोरगः ॥ ३३ ॥ निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः। जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः ॥ ३४ ॥ रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा। तच्च तस्य विवृत्ताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३५ ॥ वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः। त्रस्ता ह्यभ्यद्रवन् लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः। विषण्णवदना दीना ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखाः ॥ ३६ ॥ निहत्य तं वज्रधरः प्रतापवान् स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये। जगाम हर्षं महितो महाबलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुःपञ्चाशः सर्गः।

वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः। बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ १ ॥ शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः। अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशास्त्रास्त्रकोविदम् ॥ २ ॥ एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि सम्मतः। भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः ॥ ३ ॥ एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं

च महाबलम् । वानरांश्चापरान् घोरान् हनिष्यति न संशयः ॥४॥
परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः । बलं संप्रेरयामास
तदा लघुपराक्रमः ॥ ५ ॥ ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीम-
दर्शनाः । निष्पेतू राक्षसा मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ६ ॥
रथमास्थाय विपुलन्तप्तकाञ्चनभूषणम् । मेघाभो मेघवर्णश्च मेघ-
स्वनमहास्वनः ॥ ७ ॥ राक्षसैः संवृतो घोरैस्तदा निर्य्यात्य-
कम्पनः । न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे ॥ ८ ॥
अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा । तस्य निर्धावमानस्य
संरब्धस्य युयुत्सया । अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम्
॥ ९ ॥ विस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः । विवर्णो मुख-
वर्णश्च गद्गदश्चाभवत् स्वनः ॥ १० ॥ अभवत् सुदिने काले दुर्दिनं
रूक्षमारुतम् । ऊचुः खगमृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः ॥११॥
स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः । तानुत्पातानचिन्त्यैव
निर्जगाम रणाजिरम् ॥ १२ ॥ तथा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह
राक्षसैः । बभूव सुमहान्नादः क्षोभयन्निव सागरम् ॥ १३ ॥ तेन
शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः । द्रुमशैलप्रहाराणां योद्धुं
समुपतिष्ठताम् ॥ १४ ॥ तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे कपि-
रक्षसाम् । रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तदेहिनाम् ॥ १५ ॥
सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः । हरयो राक्षसाश्चैव
परस्परजिघांसवः ॥ १६ ॥ तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितर-
स्विनाम । शुश्रुवे सुमहान् कोपादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ १७ ॥
रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशम् । उद्धूतं हरिरक्षोभिः सं-
रुरोध दिशो दश ॥ १८ ॥ अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धत-
पाण्डुना । संछन्नानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ॥ १९ ॥
न ध्वजो न पताका वा गजो वा तुरगोऽपि वा । आयुधं स्यन्दनो
वापि ददृशे तेन रेणुना ॥ २० ॥ शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दता-

मभिधावताम्। श्रूयते तुमुलो युद्धेन रूपाणि चकाशिरे ॥२१॥ शरीनेव सुसंहृष्टा हरयो जघ्नुराहवे। राक्षसा राक्षसांश्चापि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ॥ २२ ॥ ते परांश्च विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः। रुधिरार्द्रां तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनाम् ॥ २३ ॥ ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं व्यपगतं रजः। शरीरशवसङ्कीर्णा बभूव च वसुन्धरा। २४ ॥ द्रुमशक्तिगदाप्रासैः शिलापरिघतोमरैः। राक्षसा हरयस्तूर्णं जघ्नुरन्योन्यमोजसा ॥ २५ ॥ बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यन्तः पर्वतोपमान्। हरयो भीमकर्माणो राक्षसान् जघ्नुराहवे ॥ २६ ॥ राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः। कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः ॥ २७ ॥ अकम्पनः सुसंक्रुद्धो राक्षसानां चमूपतिः। संहर्षयति तान् सर्वान् राक्षसान् भीमविक्रमान् ॥ २८ ॥ हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः। विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्य्यतः ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः। मैन्दश्च परमक्रुद्धश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ॥ ३० । ते तु द्रुमैर्महावीरा राक्षसानां चमूमुखे। कदनं सुमहच्चक्रुर्लीलया हरिपुङ्गवाः ॥ ३१ । अकम्पनसमादिष्टा विविधायुधयोधिनः। ममंथू राक्षसाः सर्वे नानाप्रहरणैर्भृशम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

तत् दृष्ट्वा सुमहत् कर्म कृतं वानरसत्तमैः। क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १ ॥ क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु धुन्वन् परमकार्मुकम्। दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥२॥ तत्रैव तावत् त्वरितं रथं प्रापय सारथे। एते च बलिनो घ्नन्ति

सुबहून् राक्षसान् रणे ॥ ३ ॥ एते न बलवन्तो वा भीमकोपाश्च वानराः। द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥ एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम्। एतैः प्रमथितं सर्वं राक्षसां दृश्यते बलम् ॥ ५ ॥ ततः प्रचलिताश्वेन रथेन रथिनाम्वरः। हरीनभ्यपतत् दूराच्छरजालैरकम्पनः ॥ ६ ॥ न स्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुः माहवे। अकम्पनशरैर्भग्नाः सर्वे एवाभिदुद्रुवुः ॥ ७ ॥ तान्मृत्युवशमापन्नानकम्पनशरातुरान्। समीक्ष्य हनुमान् ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८ ॥ तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे ते प्लवगर्षभाः। समेत्य समरे वीराः सहिताः पर्य्यवारयन् ॥ ९ ॥ व्यवस्थितं हनूमन्तं ते दृष्ट्वा प्लवगर्षभाः। बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्तमुपाश्रिताः ॥ १० ॥ अकम्पनस्तु शैलाभं हनूमन्तमवस्थितम्। महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिववर्ष ह ॥ ११ ॥ अचिन्तयित्वा बाणौघान् शरीरे पातितान् कपिः। अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ १२ ॥ स प्रहस्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः। अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तस्याथ नर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा। बभूव रूपं दुर्द्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४ ॥ आत्मानं त्वप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः। शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥ गृहीत्वा सुमहाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः। स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्य्यवान् ॥ १६ ॥ ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम्। पुरा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरन्दरः ॥ १७ ॥ अकम्पनस्तु तत् दृष्ट्वा गिरिशृङ्गं समुद्यतम्। दूरादेव महाबाणैरर्द्धचन्द्रैरदारयत् ॥ १८ ॥ तं पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम्। विकीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनूमान् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ सोऽश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः। तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥ तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः।

प्रहृष्ट्य परया प्रीत्या भ्रामयामास भूतले ॥ २१ ॥ प्रधावन्नुरु-
वेगेन बभञ्ज तरसा द्रुमान्। हनूमान् परमक्रुद्धश्चारुर्चोददारय-
न्महीम् ॥ २२ ॥ गजांश्च सगजारोहान् सरथान् रथिनस्तथा।
जघान हनुमान् भीमान् राक्षसांश्च पदातिकान् ॥ २३ ॥ तम-
न्तकमिव क्रुद्धं सद्रुमं प्राणहारिणम्। हनूमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा
विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम्।
ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्षोभ च ननाद च ॥ २५ ॥ स चतुर्दशभि-
र्बाणैर्निशितैर्देहदारणैः। निर्बिभेद महावीर्यं हनूमन्तमक-
म्पनः ॥ २६ ॥ स तथा विप्रकीर्णस्तु नाराचैः शितशक्तिभिः।
हनूमान्ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥ विरराज महा-
वीर्यो महाकायो महाबलः। पुष्पिताशोकसङ्काशो विधूम इव
पावकः ॥ २८ ॥ ततोन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम्।
शिरस्याभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २९ ॥ स वृक्षेण हत-
स्तेन सक्रोधेन महात्मना। राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार
च ॥ ३० ॥ तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम्। व्यथिता
राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥ त्यक्तप्रहरणाः सर्वे
राक्षसास्ते पराजिताः। लङ्कामभिययुस्त्रस्ता वानरैस्तैरभिद्रुताः
॥ ३२ ॥ ते मुक्तकेशाः सम्भ्रान्ता भग्नमानाः पराजिताः। भया-
च्छ्रमजलैरङ्गैः प्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः ॥ ३३ ॥ अन्योन्यन्ते प्रमथ्नन्तो
विविशुर्नगरं भयात्। पृष्ठतस्ते तु संमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः
॥ ३४ ॥ समेत्य हरयः सर्वे हनूमन्तमपूजयन्। तेषु लङ्कां
प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः ॥ ३५ ॥ सोपि प्रहृष्टस्तान् सर्वान्
हरीन् संप्रत्यपूजयत्। हनूमान् सत्वसम्पन्नो यथार्हमनुकूलतः
॥ ३६ ॥ विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः। चकृषुश्च
पुनस्तत्र सप्राणानिव राक्षसान् ॥ ३७ ॥ स वीरशोभामभजन्महा-
कपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः। महासुरं भीममित्र-

नाशनो विष्णुर्यथैवोरुबलं चमूमुखे ॥ ३८ ॥ अपूजयन् देवगणा-स्तदा कपिं स्वयं च रामोतिबलश्च लक्ष्मणः। तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवङ्गमा विभीषणश्चैव महाबलस्तदा ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षट्पञ्चाशः सर्गः।

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः। किञ्चिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥ स तु ध्यात्वा मुहूर्त्तं तु मन्त्रिभिः संविचार्य्य च। ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः। पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान् गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥ तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम्। ददर्श नगरीं राजा पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥ रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः। उवाचात्महितं वक्ते प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४ ॥ पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीड़ितस्य ह। नान्यं युद्धात् प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५ ॥ अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम। इन्द्रजिद्वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥ स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय रथमास्थितः। विजयायाभिनिर्य्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥ निर्य्याणादेव ते नूनं चलिता हरिवाहिनी। नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥ चपला ह्यविनीताश्च चलच्चित्ताश्च वानराः। न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्रुते च बले तस्मिन् रामः सौमित्रिणा सह। अवशस्तु निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यति ॥ १० ॥ आपत्संशयिता श्रेयो नात्र निःसंशयीकृता। प्रतिलोमानुलोमस्वा यन्नु नो मन्यसे हितम ॥ ११ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः। राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशनाः ॥ १२ ॥ राजन्

प्रगृह्य परया प्रीत्या भ्रामयामास भूतले ॥ २१ ॥ प्रधावन्नुरु-
वेगेन बभञ्ज तरसा द्रुमान् । हनूमान् परमक्रुद्धश्चारयैर्दारय-
न्महीम् ॥ २२ ॥ गजांश्च सगजारोहान् सरथान् रथिनस्तथा ।
जघान हनुमान् भीमान् राक्षसांश्च पदातिकान् ॥ २३ ॥ तम-
न्तकमिव क्रुद्धं सद्रुमं प्राणहारिणम् । हनूमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा
विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् ।
ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्षोभ च ननाद च ॥ २५ ॥ स चतुर्दशभि-
र्बाणैर्निशितैर्देहदारणैः । निर्बिभेद महावीर्यं हनूमन्तमक-
म्पनः ॥ २६ ॥ स तथा विप्रकीर्णस्तु नाराचैः शितशक्तिभिः ।
हनूमान्ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥ विरराज महा-
वीर्यो महाकायो महाबलः । पुष्पिताशोकसङ्काशो विधूम इव
पावकः ॥ २८ ॥ ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् ।
शिरस्याभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २९ ॥ स वृक्षेण हत-
स्तेन सक्रोधेन महात्मना । राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार
च ॥ ३० ॥ तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् । व्यथिता
राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥ त्यक्तप्रहरणाः सर्वे
राक्षसास्ते पराजिताः । लङ्कामभिययुस्त्रस्ता वानरैस्तैरभिद्रुताः
॥ ३२ ॥ ते मुक्तकेशाः सम्भ्रान्ता भग्नमानाः पराजिताः । भया-
च्छ्रमजलैरङ्गैः प्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः ॥ ३३ ॥ अन्योन्यन्ते प्रमथ्यन्तो
विविशुर्नगरं भयात् । पृष्ठतस्ते तु संमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः
॥ ३४ ॥ समेत्य हरयः सर्वे हनूमन्तमपूजयन् । तेषु लङ्कां
प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः ॥ ३५ ॥ सोऽपि प्रहृष्टस्तान् सर्वान्
हरीन् संप्रत्यपूजयत् । हनूमान् सत्वसम्पन्नो यथार्हमनुकूलतः
॥ ३६ ॥ विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः । चकृषुश्च
पुनस्तत्र सप्राणानेव राक्षसान् ॥ ३७ ॥ स वीरशोभामभजन्महा-
कपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः । महासुरं भीममभित्र-

नाशनो विष्णुर्यद्वैवोरुबलं चमूमुखे ॥ ३८ ॥ अपूजयन् देवगणा-स्तदा कपिं स्वयं च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः। तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवङ्गमा विभीषणश्चैव महाबलस्तदा ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षट्पञ्चाशः सर्गः।

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः। किञ्चिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥ स तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मन्त्रिभिः संविचार्य्य च। ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः। पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान् गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥ तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम्। ददर्श नगरीं राजा पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥ रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः। उवाचात्महितं काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४ ॥ पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीड़ितस्य ह। नान्यं युद्धात् प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५ ॥ अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम। इन्द्रजिद्वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥ स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय रथमास्थितः। विजयायाभिनिर्य्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥ निर्य्याणादेव ते नूनं चलिता हरिवाहिनी। नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥ चपला ह्यविनीताश्च चलच्चित्ताश्च वानराः। न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्रुते च बले तस्मिन् रामः सौमित्रिणा सह। अवशस्तु निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यति ॥ १० ॥ आपत्संशयिता श्रेयो नात्र निःसंशयीकृता। प्रतिलोमानुलोमम्वा यत्तु नो मन्यसे हितम ॥ ११ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः। राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशनाः ॥ १२ ॥ राजन्

मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः। विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम्॥ १३॥ प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यव- सितं मया। अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेव तथैव नः॥ १४॥ सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया। सान्त्वैश्च विविधैः काले किन्न कुर्य्यां हितन्तव॥ १५॥ न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदार- धनानि च। त्वम्पश्य मां जुहूर्षन्तं त्वदर्थे जीवितं युधि॥ १६॥ एवमुक्त्वा तु भर्त्तारं रावणं वाहिनीपतिः। उवाचेदं बलाध्यक्षान् प्रहस्तः पुरतः स्थितान्॥ १७॥ समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महाबलम्। मद्बाणानां तु वेगेन हतानां तु रणाजिरे॥ १८॥ अद्य तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः काननौकसाम्। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षाः कृतत्वराः॥ १९॥ बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन् राक्षसमन्दिरे। सा बभूव मुहूर्त्तेन भीमैर्नानाविधायुधैः॥२०॥ लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला। हुताशनं तर्पयन्तो ब्राह्मणांश्च नमस्य तान्॥ २१॥ आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो ववौ। स्रजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिमन्त्रिताः॥ २२॥ संग्राम- सज्जाः संहृष्टा धारयन् राक्षसास्तदा। सधनुष्काः कवचिनो वेगादाप्लुत्य राक्षसाः॥ २३॥ रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्य्य- वारयन्। अथामन्त्र्य तु राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम्॥ २४॥ आरुरोह रथं दिव्यं प्रहस्तः सज्जकल्पितम्। हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतं सुसंयुतम्॥ २५॥ महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्क- भास्करम्। उरगध्वजदुर्द्धर्षं सुवरूथं स्ववस्करम्। २६॥ सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया। ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः॥ २७॥ लङ्काया निर्ययौ तूर्णं बलेन महता वृतः। ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः। वादित्राणां च निनदः पूरयन्निव मेदिनीम्॥ २८॥ शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ। निनदन्तः स्वरान् घोरान् राक्षसा जग्मु-

स्यग्रतः ॥ २९ ॥ भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरःसराः। नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः। प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययुः परिवार्य्य तम् ॥ ३० ॥ व्यूहेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात् स निर्ययौ। गजयूथनिकाशेन बलेन महताहृतः ॥ ३१ ॥ सागरप्रतिमौघेन हृतस्तेन बलेन सः। प्रहस्तो निर्ययौ तूर्णं क्रुद्धः कालान्तकोपमः ॥ ३२ ॥ तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानाञ्च नर्दताम्। लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ३३ ॥ व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः। मण्डलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रू रथं प्रति ॥ ३४ ॥ वमन्ति पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे। अन्तरिक्षात्पपातोल्का वायुश्च परुषं ववौ ॥ ३५ ॥ अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे। मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ॥ ३६ ॥ ववर्षू रुधिरं चास्य सिषिचुश्च पुरःसरान्। केतुमूर्द्धनि गृध्रस्तु विलीनो दक्षिणामुखः ॥ ३७ ॥ तुदन्नुभयतः पार्श्वं समग्रामहरत् प्रभाम्। सारथेर्बहुशश्चास्य संग्राममवगाहतः ॥ ३८ ॥ प्रतोदो न्यपतद्धस्तात् सूतस्य हयसादिनः। निर्याणश्रीश्च या चासीद्भास्वरा च सुदुर्लभा ॥ ३९ ॥ सा ननाश मुहूर्त्तेन समे च स्खलिता हयाः। प्रहस्तं त्वभिनिर्यान्तं प्रख्यातबलपौरुषम् ॥ ४० ॥ युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाभ्यवर्त्तत। अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत। वृक्षानारुजतां चैव गुर्वीर्वै गृह्णतां शिलाः ॥ ४१ ॥ नर्दतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जताम्। उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौकसाम् ॥ ४२ ॥ वेगितानां समर्थानामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम्। परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४३ ॥ ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः। विवृद्धवेगाश्च विवेश तां चमूं यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः।

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा रणकृतोद्यमम्। उवाच सस्मितं
रामो विभीषणमरिन्दमः ॥ १ ॥ क एष सुमहाकायो बलेन
महतावृतः। आगच्छति महावेगः किंरूपबलपौरुषः ॥ २ ॥
आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम्। राघवस्य वचः
श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥ एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो
नाम राक्षसः। लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः। वीर्य-
वानस्त्रविच्छूरः सुप्रख्यातपराक्रमः ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्तं निर्यान्तं
भीमं भीमपराक्रमम्। गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम्
॥ ५ ॥ ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम्। अभिसं-
जातरोषाणांश्च प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टिवाणाश्च
शूलानि मुषलानि च। गदाश्च परिघाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः
॥ ७ ॥ धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम्। प्रगृ-
हीतान्यराजन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥ जगृहुः पादपांश्चापि
पुष्पितांस्तु गिरींस्तथा। शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लव-
ङ्गमाः ॥ ९ ॥ तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत्। बहू-
नामश्मवृष्टिं च शरवर्षञ्च वर्षताम् ॥ १० ॥ बहवो राक्षसा युद्धे
बहून् वानरपुङ्गवान्। वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून्
॥ ११ ॥ शूलैः प्रमथिताः केचित् केचित्तु परमायुधैः। परिघै-
राहताः केचित् केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥ निरुच्छ्वासाः
पुनः केचित् पतिता जगतीतले। विभिन्नहृदयाः केचिदिषु-
सन्धानसादिताः ॥ १३ ॥ केचित् द्विधाः कृता; खड्गैः स्फुरन्तः
पतिता भुवि। वानरा राक्षसैः शूरैः पार्श्वतश्च विदारिताः ॥१४॥
वानरैश्चापि संक्रुद्धै राक्षसौघाः समन्ततः। पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च
संपिष्टा वसुधातले ॥ १५ ॥ वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता
भृशम्। वेमुः शोणितमास्येभ्यो विशीर्णदशनेक्षणाः ॥ १६ ॥
आर्त्तस्वरं च स्वनतां सिंहनादञ्च नर्दताम्। बभूव तुमुलः शब्दो

हरीणां रक्षसां युधि ॥ १७ ॥ वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः। विवृत्तवदनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १८ ॥ नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः। एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ १९ ॥ तेषां निपततां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान्। द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघानैकं नरान्तकम् ॥ २० ॥ दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः सविपुलद्रुमः। राक्षसं क्षिप्रहस्तं तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१ ॥ जाम्बवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम्। पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥ अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान्। वृक्षेण महता सद्यः प्राणान् सन्त्याजयद्रणे ॥ २३ ॥ अमृष्यमाणस्तत् कर्म प्रहस्तो रथमाश्रितः। चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २४ ॥ आवर्त्त इव संजज्ञे सेनयोरुभयोस्तदा। क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ २५ ॥ महता हि शरौघेण राक्षसो रणदुर्मदः। अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान् परमाहवे ॥ २६ ॥ वानराणां शरीरैस्तु राक्षसानां च मेदिनी। बभूवातिचिता घोरैः पर्वतैरिव संवृता ॥ २७ ॥ सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्रकाशते। संछन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८ ॥ हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमाम्। शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥ यकृत्प्लीहमहापङ्कां विनिकीर्णान्त्रशैवलाम्। भिन्नकायशिरोमीनां अङ्गावयवशाद्वलाम् ॥ ३० ॥ गृध्रहंसगणाकीर्णां कङ्कसारससेविताम्। मेदःफेनसमाकीर्णामार्त्तस्तनितनिःस्वनाम् ॥ ३१ ॥ तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम्। नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् ॥ ३२ ॥ राक्षसाः कपिमुख्याश्च तेरुस्तां दुस्तरां नदीम्। यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ ३३ ॥ ततः सृजन्तं बाणौघान् प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम्। ददर्श तरसा नीलो विधमन्तं प्लवङ्ग-

मान्॥ ३४॥ उद्धूत इव वायुः खे महदभ्रबलं बलात्। समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः॥ ३५॥ रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे। स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे॥३६॥ नीलाय व्यसृजद्वाणान् प्रहस्तो वाहिनीपतिः। ते प्राप्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः॥ ३७॥ महीं जग्मुर्महावेगा रोषिता इव पन्नगाः। नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः॥ ३८॥ स तं परमदुर्धर्षमापतन्तं महाकपिः। प्रहस्तं ताड़यामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्यवान्॥ ३९॥ स तेनाभिहतः क्रुद्धो नदन् राक्षसपुङ्गवः। ववर्ष शरवर्षाणि प्लवगानाञ्चमूपतौ॥ ४०॥ तस्य बाणगणानेव राक्षसस्य दुरात्मनः। अपारयन् वारयितुं प्रत्यगृह्णान्निमीलितः॥ ४१॥ यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम्। एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्षन्दुरासदम्। निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे सुदारुणम्॥ ४२॥ रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान्। प्रजघान हयान्नीलः प्रहस्तस्य महाबलः॥४३॥ ततो रोषपरीतात्मा धनुस्तस्य दुरात्मनः। बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः॥ ४४॥ विधनुस्तु कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः। प्रगृह्य मुषलं घोरं स्यन्दनादवपुप्लुवे॥ ४५॥ तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ। स्थितौ क्षतजसिक्ताङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ॥ ४६॥ उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम्। सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ॥ ४७॥ विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्त्तिनौ। काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोः समौ॥ ४८॥ आजघान तदा नीलं ललाटे मुषलेन सः। प्रहस्तः परमायत्तस्तस्य सुस्राव शोणितम्॥४९॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य च महातरुम्। प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः॥ ५०॥ तमचिन्त्य प्रहारं संप्रगृह्य मुषलं महत्। अभिदुद्राव बलिनं बलान्नीलं प्लवङ्गमम्॥ ५१॥

तमुग्रवेगं संरब्धमापतन्तं महाकपिः। ततः संप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ५२ ॥ तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुषलयोधिनः। प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्द्धि तूर्णमपातयत् ॥ ५३ ॥ नीलेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला। बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५४ ॥ स गतासुर्गतश्रीको गतसत्वो गतेन्द्रियः। पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५५ ॥ विभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम्। शरीरादपि सुस्राव गिरिः प्रस्रवणो यथा ॥ ५६ ॥ हते प्रहस्ते नीलेन तदकंप्यं महाबलम्। रक्षसामवशिष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥ ५७ ॥ न शेकुः समवस्थातुं निहते वाहिनीपतौ। सेतुबन्धं समासाद्य विशीर्णं सलिलं यथा ॥ ५८ ॥ हते तस्मिंश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः। रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमागताः। प्राप्ताः शोकार्णवन्तीव्रं विसंज्ञा इव तेभवन् ॥ ५९ ॥ ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा। समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ६० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः।

तस्मिन् हते राक्षससैन्यपाले प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे। भीमायुधं सागरवेगतुल्यं विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥१॥ गत्वाथ रक्षोधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकसूनुशस्तम्। तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २ ॥ संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य क्रोधार्दितः शोकपरीतचेताः। उवाच तान् राक्षसयूथमुख्यानिन्द्रो यथा निर्जरयूथमुख्यान् ॥ ३ ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसादनः। सूदितः सैन्यपालो मे सानु-

याताः सकुञ्जरः ॥ ४ ॥ सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचा-
रयन्। स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५ ॥ अद्य
तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम्। निर्दहिष्यामि बाणौघै-
र्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६ ॥ स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं
तुरङ्गोत्तमराजयुक्तम्। प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समारुरोहा-
मरराजशत्रुः ॥ ७ ॥ स शङ्खभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेलित-
सिंहनादैः। पुण्यैस्तवैश्चापि सुपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराज-
मुख्यः ॥ ८ ॥ स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसाशनैः पावकदीप्त-
नेत्रैः। बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इवामरेशः
॥ ९ ॥ ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम्।
महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ १० ॥
तद्राक्षसानीकमतिप्रचण्डमालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः। विभी-
षणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ ११ ॥ नाना-
पताकाध्वजछत्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम्। कस्येदमक्षोभ्य-
मभीरुजुष्टं सैन्यं महेन्द्रोपमनागजुष्टम् ॥ १२ ॥ ततस्तु रामस्य
निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः। शशंस रामाय
बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १३ ॥ योऽसौ गजस्कन्ध-
गतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः। सङ्कम्पयन्नागशिरो-
ऽभ्युपैति ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १४ ॥ योऽसौ रथस्थो मृग-
राजकेतुर्धुन्वन्धनुः शक्रधनुःप्रकाशम्। करीव भात्युग्रविवृत्त-
दंष्ट्रः स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥ १५ ॥ यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्र-
कल्पो धन्वी रथस्थोऽतिरथोऽतिवीरः। विस्फारयन् चापमतुल्य-
मानं नाम्नातिकायोऽतिविवृद्धकायः ॥ १६ ॥ योऽसौ नवार्कोदित-
ताम्रचक्षुरारुह्य घण्टानिनदप्रणादम्। गजं खरं गर्जति वै
महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १७ ॥ योऽसौ हयं काञ्चन-
चित्रभाण्डमारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशम्। प्रासं समुद्यम्य मरी-

चिनद्धं पिशाच एषोऽशनितुल्यवेगः॥ १८॥ यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किङ्करवज्रवेगम्। वृषेन्द्रमास्थाय शशिप्रकाशमायाति योऽसौ त्रिशिरा यशस्वी॥ १९॥ असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः। समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन् याति धनुर्विधुन्वन्॥ २०॥ यश्चैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य। आयाति रक्षोबलकेतुभूतो सोऽसौ निकुम्भोऽद्भुतवीरकर्मा॥ २१॥ यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम्। रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरान्तकोऽसौ नगशृङ्गयोधी॥ २२॥ यश्च ष नानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रगजाश्ववक्त्रैः। भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः सोऽसौ सुराणामपि दर्पहन्ता॥ २३॥ यत्रै-तदिन्दुप्रतिमं विभातिच्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम्। अत्रैष रक्षोऽधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति॥ २४॥ असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो नागेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः। महेन्द्र-वैवस्वतदर्पहन्ता रक्षोऽधिपः सूर्य्य इवावभाति॥ २५॥ प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिन्दमः। अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः॥ २६॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्षो रश्मिभिर्भाति रावणः। न व्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपन्तेजःसमावृतम्॥२७॥ देवदानववीराणां वपुरेवंविधं भवेत्। यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतद्धि राजते॥ २८॥ सर्वे पर्वतसङ्काशाः सर्वे पर्वतयोधिनः। सर्वे दीप्तायुधधरा योधास्तस्य महात्मनः॥ २९॥ विभाति रक्षोराजासौ प्रदीप्तैर्भीमदर्शनैः। भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवान्तकः॥ ३०॥ दिष्ट्यायमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः। अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसम्भवम्॥ ३१॥ एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्य्यवान्। लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्धृत्य शरोत्तमम्॥ ३२॥ ततः स रक्षोऽधिपतिर्महात्मा रक्षांसि

तान्याह महाबलानि। द्वारेषु चर्य्यागृहगोपुरेषु सुनिष्ठिता-स्तिष्ठत निर्विशङ्काः॥ ३३॥ इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसः छिद्रमिदं विदित्वा। शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसाः समेताः॥ ३४॥ विसर्जयित्वा सचिवांस्ततस्तान् गतेषु रक्षःसु यथानियोगम्। व्यदारयद्वानरसागरौघं महाझषैः पूर्णमिवार्णवौघम्॥ ३५॥ तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य दीप्तेषु चापं युधि राक्षसेन्द्रम्। महत् समुत्पाट्य महीधराग्रं दुद्राव रक्षोधिपतिं हरीशः॥ ३६॥ तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय। तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य चिच्छेद बाणैस्तपनीयपुंखैः॥ ३७॥ तस्मिन् प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे विदीर्णे पतिते पृथिव्याम्। महाहिकल्पं शरमन्तकाभं समाददे राक्षसलोकनाथः॥ ३८॥ स तं गृहीत्वानिलतुल्यवेगं सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम्। बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः॥ ३९॥ स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिस्पर्शवपुःप्रकाशम्। सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद्गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः॥ ४०॥ स सयकार्त्तो विपरीतचेताः कूजन् पृथिव्यां निपपात वीरः। तं वीक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः॥ ४१॥ ततो गवाक्षो गवयः सुषेणस्त्वथर्षभो ज्योतिमुखो नलश्च। शैलान् समुद्यम्य विवृद्धकायाः प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम्॥ ४२॥ तेषां प्रहारान् स चकार मोघान् रक्षोधिपो बाणशतैः शिताग्रैः। तान्वानरेन्द्रानपि बाणजालैर्बिभेद जाम्बूनदचित्रपुंखैः। ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमकायाः॥ ४३॥ ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स बाणजालैः। ते बध्यमानाः पतिताश्च वीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः। शाखामृगा रावणसायकार्त्ता जग्मुः शरण्यं शरणं स्म रामम्॥ ४४॥ ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानादाय रामः

सहसाजगाम। तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य उवाच वाक्यं परमार्थयुक्तम् ॥ ४५ ॥ काममार्य्यः सुपर्य्याप्तो बधायास्य दुरात्मनः। विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां विभो ॥ ४६ ॥ तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः। गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ॥ ४७ ॥ तस्य छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च लक्षय। चक्षुषा धनुषात्मानं गोपायस्व समाहितः ॥ ४८ ॥ रावणो हि महावीर्य्यो रणे चाद्भुतविक्रमः। त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ४९ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा संपरिष्वज्य पूज्य च। अभिवाद्य च रामाय ययौ सौमित्रिराहवे ॥ ५० ॥ स रावणं वारणहस्तबाहुं ददर्श भीमोद्यतदीप्तचापम्। प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान् भिन्नविकीर्णदेहान् ॥ ५१ ॥ तमालोक्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः। निवार्य्य शरजालानि विदुद्राव स रावणम् ॥ ५२ ॥ रथं तस्य समासाद्य बाहुमुद्यम्य दक्षिणम्। त्रासयन् रावणं धीमान् हनूमान् वाक्यमब्रवीत् ॥५३॥ देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः। अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५४ ॥ एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः। विधमिष्यति ते देहं भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५५ ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः। संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ क्षिप्रं प्रहर निःशङ्कं स्थिरां कीर्त्तिमवाप्नुहि। ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५७ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोऽब्रवीत्। प्रहृतं हि मया पूर्वमक्षन्तव सुतं स्मर ॥ ५८ ॥ एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः। आजघानानिलसुतन्तलेनोरसि वीर्य्यवान् ॥ ५९ ॥ स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः। स्थित्वा मुहूर्त्तं तेजस्वी स्थैर्य्यं कृत्वा महामतिः। आजघानाभिसंक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम् ॥ ६० ॥ ततस्तलेनाभिहतो वानरेण महात्मना। दशग्रीवः

समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६१ ॥ संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताड़ितम्। ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सुरासुरैः ॥ ६२ ॥ अथाश्वस्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत्। साधु वानरवीर्य्येण श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥ ६३ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत्। धिगस्तु मम वीर्य्यस्य यत्त्वं जीवसि रावण ॥ ६४ ॥ सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे। ततस्त्वां मामको मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ६५ ॥ ततो मारुतिवाक्येन कोपस्तस्य प्रजज्वले। संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमावर्त्त्य दक्षिणम्। पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्य्यवान् ॥ ६६ ॥ हनूमान् वक्षसि व्यूढे सञ्चचाल हतः पुनः। विह्वलन्तन्तदा दृष्ट्वा हनूमन्तं महाबलम् ॥ ६७ ॥ रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रतिसमभ्यगात्। राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ ६८ ॥ पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्माभिभेदनैः। शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ६९ ॥ स शरौघसमायस्तो नीलो हरिचमूपतिः। करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेऽसृजत् ॥७०॥ हनूमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः। विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम्। अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७२ ॥ रावणोऽथ महातेजास्तं शृङ्गं सप्तभिः शरैः। आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विशीर्णं पपात ह ॥ ७३ ॥ तद्विशीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः। कालाग्निरिव जज्वाल कोपेन परवीरहा ॥ ७४ ॥ सोऽश्वकर्णान्धवान् शालान् चूतांश्चापि सुपुष्पितान्। अन्यांश्च विविधान् वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे ॥ ७५ ॥ स तान् वृक्षान् समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः। अभ्यवर्षञ्च घोरेण शरवर्षेण पावकिम् ॥ ७६ ॥ अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाबलः। ह्रस्वं कृत्वा ततो रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७७ ॥ पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समवस्थितम्।

जज्वाल रावणः क्रोधात् ततो नीलो ननाद च ॥ ७८ ॥ ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम्। लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च रामश्चापि सुविस्मिताः ॥ ७९ ॥ रावणोऽपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः। अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ८० ॥ ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः। नीललाघवसंभ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ८१ ॥ वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा। संभ्रमाविष्टहृदयो न किञ्चित् प्रत्यपद्यत ॥ ८२ ॥ आग्नेयास्त्रसमायुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम्। ध्वजशीर्षे स्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥ ८३ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः। कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परया सह ॥ ८४ ॥ जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वानर। तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ ८५ ॥ तथापि त्वां मया मुक्तः सायकोऽस्त्रप्रयोजितः। जीवितं परिरक्षन्तं जीवितात् भ्रंशयिष्यति ॥८६॥ एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः। सन्धाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताड़यत् ॥ ८७ ॥ सोऽस्त्रयुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताड़ितः। निर्दह्यमानः सहसा स पपात महीतले ॥ ८८ ॥ पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा। जानुभ्यामपतद्भूमौ न तु प्राणैर्विमुज्यत ॥ ८९ ॥ विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः। रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ ९० ॥ आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन्। धनुर्विस्फारयामास राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ९१ ॥ तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम्। अन्वेहि मामद्य निशाचरेन्द्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हसि ॥ ९२ ॥ स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा। आसाद्य सौमित्रिमुपस्थितन्तं रोषान्वितां वाचमुवाच रक्षः ॥ ९३ ॥ दिष्ट्यासि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽन्तगामी विपरीतबुद्धिः। अस्मिन् क्षणे-

यास्यसि त्वत्युलोकं संसाद्यमानो मम बाणजालैः॥ ९४॥ तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्वृत्तशिताग्रदंष्ट्रम्। राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ॥ ९५॥ जानामि वीर्य्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापञ्च पराक्रमञ्च। अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन॥ ९६॥ स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोऽधिपः सप्तशरान् सुपुङ्खान्। तान् लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खैश्चिच्छेद वाणैर्निशिताग्रधारैः॥ ९७॥ तान् प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान्। लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम। ससर्ज चान्यान्निशितान् पृषत्कान्॥९८॥ स बाणवर्षन्तु ववर्ष तीव्रं रामानुजः कार्मुकसंप्रयुक्तम्। क्षुरार्द्धचन्द्रोत्तमकर्णिभल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च॥ ९९॥ स बाणजालान्यपि तानि तानि मोघानि पश्यंस्त्रिदशारिराजः। विसिस्मिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान्मुमोच॥ १००॥ स लक्ष्मणश्चापि शरान् शिताग्रान् महेन्द्रतुल्याशनिभीमवेगान्। सन्धाय चापे ज्वलनप्रकाशान् ससर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय॥ १०१॥ स तान् प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रः छित्वा शरान् लक्ष्मणमाजघान। शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाटदेशे॥ १०२॥ स लक्ष्मणो रावणसायकार्त्तश्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य। पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः॥ १०३॥ निकृत्य चापं त्रिभिराजघान वाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः। स सायकार्त्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद॥ १०४॥ स कृत्तचापः शरताड़ितश्च मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः। जग्राह शक्तिं स्वयमुग्रशक्तिः स्वयंभुदत्तां युधि देवशत्रुः॥ १०५॥ स तां सधूमानलसन्निकाशां वित्रासिनीं संयति वानराणाम्। चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः॥ १०६॥ तामापतन्तीं भरतानुजोऽस्त्रैर्जघान वाणैश्च हुताग्निकल्पैः। तथापि

सा तस्य विवेश शक्तिर्भुजान्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०७ ॥ स शक्तिमान् शक्तिसमाहतः सन् जज्वाल भूमौ सरघुप्रवीरः। तं विह्वलन्तं सहसाभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥१०८॥ हिमवान्मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः। शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न संख्ये भरतानुजः ॥ १०९ ॥ शक्त्या ब्राह्म्या तु सौमित्रिस्ताड़ितोऽपि स्तनान्तरे। विष्णोरमीमांस्यभागमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ ११० ॥ ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टकः। तं पीड़यित्वा बाहुभ्यां न प्रभुर्लङ्घनेऽभवत् ॥ १११ ॥ ततः क्रुद्धो वायुसुतो रावणं समभिद्रवत्। आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ११२ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः। जानुभ्यामगमद्भूमौ चचाल च पपात च ॥ ११३ ॥ आस्यैश्च नेत्रैः श्रवणैः पपात रुधिरं बहु। विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ११४ ॥ विसंज्ञो मूर्च्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत्। विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् ॥ ११५ ॥ ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सवासवाः। हनूमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् ॥ ११६ ॥ आनयद्राघवाभ्यासं बाहुभ्यां परिगृह्य तम्। वायुसूनोः सुहृत्वेन भक्त्या परमया च सः। शत्रूणामप्रकम्प्योऽपि लघुत्वमगमत् कपिः ॥ ११७ ॥ तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि निर्जितम्। रावणस्य रथे तस्मिन् स्थानं पुनरुपागमत् ॥ ११८ ॥ रावणोऽपि महातेजाः प्राप्यसंज्ञां महाहवे। आददे निशितान्बाणान् जग्राह च महद्धनुः ॥११९॥ आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः। विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ १२० ॥ निपातितमहावीरां वानराणां महाचमूम्। राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ १२१ ॥ अथैनमुपसंक्रम्य हनूमान् वाक्यमब्रवीत्। मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ १२२ ॥ विष्णुर्यथा गरुत्मन्तमारुह्यामर-

वैरिणम्। तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ॥१२३॥ तथारुरोह सहसा हनूमन्तं महाकपिम्। रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥ १२४ ॥ तमालोक्य महातेजाः प्राद्रवत् सराक्षणम्। वैरोचनिमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२५ ॥ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम्। गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥ १२६ ॥ तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम्। क्व नु राक्षसशार्दूल गत्वा मोक्षमवाप्स्यसि ॥ १२७ ॥ यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान्वा स्वयंभुवैश्वानरशङ्करान्वा। गमिष्यसि त्वं दश वा दिशो वा तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १२८ ॥ यश्चैष शक्त्या निहतस्त्वयाद्य गच्छन् विषादं सहसाभ्युपेत्य। स एष रक्षोगणराजमृत्युः सपुत्रपौत्रस्य तवाद्य युद्धे ॥ १२९ ॥ एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयानि। चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षःसहस्राणि निषूदितानि ॥ १३० ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाबलः। वायुपुत्रं महावेगं वहन्तं राघवं रणे ॥ १३१ ॥ रोषेण महताविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन्। आजघान शरैर्दीप्तैः कालानलशिखोपमैः ॥१३२॥ राक्षसेनाहवे तस्य ताड़ितस्यापि शायकैः। स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्द्धत ॥ १३३ ॥ ततो रामो महातेजा रावणेन कृतं व्रणम्। दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं क्रोधस्य वशमेयिवान् ॥ १३४ ॥ तस्याभिसंक्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम्। ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शितैः शराग्रैः ॥ १३५ ॥ अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन। भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३६ ॥ यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा। स रामबाणाभिहतो भृशार्त्तश्चचाल चापञ्च मुमोच वीरः ॥ १३७ ॥ तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्द्धचन्द्रम्। तेनार्क-

वर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा॥ १३८॥ तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शान्तार्चिषं सूर्य्यमिवाप्रकाशम्। गतश्रियं छन्नकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम्॥ १३९॥ कृतं त्वया कर्म महत् सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम्। तस्मात् परिश्रान्त इति व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि॥ १४०॥ प्रयाहि जानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लङ्काम्। आश्वास्य निर्याहि रथी सधन्वो तदा बलं प्रेक्ष्यसि मे रथस्थः॥ १४१॥ स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापो निहताश्वसूतः। शरार्दितो भग्नमहाकिरीटी विवेश लङ्कां सहसा स्म राजा॥ १४२॥ तस्मिन् प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ। हरीन् विशल्यान् सहलक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे॥१४३॥ तस्मिन् प्रभग्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च। ससागराः सर्षिमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराः प्रहृष्टाः॥ १४४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनषष्टितमः सर्गः।

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः। भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः॥ १॥ मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः। अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना॥ २॥ ब्रह्मदण्डप्रतीकानां विद्युज्ज्वलितवर्चसाम्। स्मरन् राघवबाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः॥ ३॥ स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम्। विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत्॥ ४॥ सर्वं तत् खलु मे मोघं यत् तप्तं परमन्तपः। यत् समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि निर्जितः॥ ५॥ इदन्तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यमामभ्युपस्थितम्। मनुष्येभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा

॥ ६ ॥ देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः। अवध्यत्वं मया प्रोक्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥ तमिमं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्। इक्ष्वाकुकुलजातेन ह्यनरण्येन यत् पुरा ॥ ८ ॥ उत्पत्स्यते हि मद्वंशे पुरुषो राक्षसाधम। यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिम् ॥ ९ ॥ निहनिष्यति संग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते। शप्तोऽहं वेदवत्या च यथा सा धर्षिता पुरा ॥ १० ॥ सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी। उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका ॥ ११ ॥ यथोक्तास्तन्मया प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम्। एतदेव समागम्य यत्नं कर्त्तुमिहार्हथ ॥ १२ ॥ राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्य्यागोपुरमूर्द्धसु। स चाप्रतिमगाम्भीर्यो देवदानवदर्पहा ॥ १३ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम्। समरेऽजितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितम् ॥ १४ ॥ ज्ञात्वा रक्षोबलं भीममादिदेश महाबलः। द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम्। १५ ॥ निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम्। सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कामोपहतचेतनः। १६ ॥ नवसप्तदशाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः। मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि ॥ १७ ॥ स हि संख्ये महाबाहुः ककुदः सर्वरक्षसाम्। वानरान् राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव हनिष्यति ॥ १८ ॥ एष केतुः परं संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम्। कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ॥ १९ ॥ रामेणाभिनिरस्तस्य संग्रामेऽस्मिन् सुदारुणे। भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते ॥ २० ॥ किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि। ईदृशे व्यसने घोरे यो न साह्याय कल्पते ॥ २१ ॥ ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः। जग्मुः परमसंभ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥ ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः। गन्धमाल्यं महद्भक्ष्यमादाय सहसा ययुः ॥ २३ ॥ तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो

योजनायताम्। कुम्भकर्णगुहां रम्यां पुष्पगन्धप्रवाहिनीम् ॥२४॥ कुम्भकर्णस्य निश्वासादवधूता महाबलाः। प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात् प्रविविशुर्गुहाम् ॥ २५ ॥ तां प्रविश्य गुहां रम्यां रत्नकाञ्चनकुट्टिमाम्। ददृशुर्नैऋतव्याघ्राः शयानं भीमविक्रमम् ॥२६॥ ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम्। कुम्भकर्णं महानिद्रं समेताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥ ऊर्द्धलोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम्। भ्रामयन्तं विनिश्वासैः शयानं भीमविक्रमम् ॥२८॥ भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम्। शयने न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोरुधिरगन्धिनम् ॥ २९ ॥ काञ्चनाङ्गदनद्धाङ्गं कीरीटेनार्कवर्चसम्। ददृशुर्नैऋतव्याघ्रं कुम्भकर्णमरिन्दमम् ॥ ३० ॥ ततश्चक्रुर्महात्मानः कुम्भकर्णस्य चाग्रतः। भूतानां मेरुसङ्काशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥ मृगाणां महिषाणाञ्च वराहाणाञ्च सञ्चयान्। चक्रुर्नैऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ ततः शोणितकुम्भांश्च मांसानि विविधानि च। पुरस्तात् कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदिवशत्रवः ॥ ३३ ॥ लिलिपुश्च परार्द्ध्येन चन्दनेन परन्तपम्। दिव्यैराश्वासयामासुर्माल्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ॥ ३४ ॥ धूपगन्धांश्च ससृजुस्तुष्टुवुश्च परन्तपम्। जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ ३५ ॥ शङ्खांश्च पूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान्। तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥ नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः। कुम्भकर्णविबोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वरम् ॥ ३७ ॥ सशङ्खभेरीपणवप्रणादं सास्फोठितक्ष्वेलितसिंहनादम्। दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः श्रुत्वा विहङ्गाः सहसा निपेतुः ॥ ३८ ॥ यदा भृशन्तैर्निनदैर्महात्मा न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः। ततो भुशुण्डीर्मुषलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥ ३९ ॥ तं शैलशृङ्गैर्मुषलैर्गदाभिर्वक्षस्थले मुद्गरमुष्टिभिश्च। सुखप्रसुप्तं भुविकुम्भकर्णं रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ४० ॥

तस्य निश्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः। राक्षसा बलवन्तोऽपि स्थातुं नाशक्नुवन् पुरः ॥४१॥ ततः परिहिताः गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः। मृदङ्गपणवान् भेरीः शङ्खकुम्भगणांस्तथा ॥ ४२ ॥ दशराक्षससाहस्रं युगपत् पर्य्यवारयन्। नीलाञ्जनचयाकारं ते तु तं प्रत्यबोधयन् ॥ ४३ ॥ अभिघ्नन्तो नदन्तश्च न च संबुबुधे तदा। यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा ॥ ४४ ॥ ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमन्। अश्वानुष्ट्रान् खरान्नागान् जघ्नुर्दण्डकशांकुशैः ॥ ४५ ॥ भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवादयन्। निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटंकरैः। मुद्गरैर्मुषलैश्चापि सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ ४६ ॥ तेन नादेन महता लङ्का सर्वा प्रपूरिता। सपर्वतवना सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४७ ॥ ततो भेरीसहस्रन्तु युगपत् समहन्यत। मृष्टकाञ्चनकोणानामसक्तानां समन्ततः ॥४८॥ एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते। शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ ४९ ॥ ततः कोपसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः। तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५० ॥ अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम्। केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णावन्ये दशन्ति च ॥ ५१ ॥ उदकुम्भशतानन्ये समसिञ्चन्कर्णयोः। न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिद्रावशं गतः ॥ ५२ ॥ अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः। मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन् कूटमुद्गरान् ॥ ५३ ॥ रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वशः। बध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ५४ ॥ वारणानां सहस्रं च शरीरेऽस्य प्रधावितम्। कुम्भकर्णस्तदा प्राप्य स्पर्शं परमबुध्यत ॥ ५५ ॥ स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षैरचिन्तयंस्तान् विपुलान् प्रहारान्। निद्राक्षयात् क्षुद्भयपीडितश्च विजृम्भमाणः सहसोत्पपात ॥ ५६ ॥ स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ विक्षिप्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ। विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभं निशाचरेन्द्रो विकृत-

ञ्जिजृम्भे ॥ ५७ ॥ तस्य जाजृम्भमानस्य वक्त्रं पातालसन्निभम्।
ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५८ ॥ सजृम्भमाणोऽति-
बलः प्रवुद्धस्तु निशाचरः। निश्वासश्चास्यतो जज्ञे पर्वतादिव
मारुतः ॥ ५९ ॥ रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्बभौ। युगान्ते
सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ ६० ॥ तस्याग्निदीप्तसदृशे
विद्युत्सदृशवर्चसी। ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ
॥ ६१ ॥ ततस्त्वदर्शयन् सर्वान् भक्ष्यांश्च विविधान् बहून्। वरा-
हान् महिषांश्चैव भक्ष स महाबलः ॥ ६२ ॥ आददुर्भक्षितो मांसं
शोणितं तृषितो पिवत्। मेदःकुम्भांश्च मद्यांश्च पपौ शक्ररिपु-
स्तदा ॥ ६३ ॥ ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः।
शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्य्यवारयन् ॥ ६४ ॥ निद्राविशद-
नेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः। चारयन् सर्वतो दृष्टिन्तानुवाच निशा-
चरान् ॥ ६५ ॥ स सर्वान् सान्त्वयामास नैऋतान्नैऋतर्षभः। बोध-
नाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ किमर्थमहमादृत्य
भवद्भिः प्रतिबोधितः। कच्चित् सुकुशलं राज्ञो भयं वा नेह
किञ्चन ॥ ६७ ॥ अथ वा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम्।
यदर्थमेवं त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६८ ॥ अद्य राक्षसराजस्य
भयमुत्पाटयाम्यहम्। दारयिष्ये महेन्द्रं वा शान्तयिष्ये तथानलम्
॥ ६९ ॥ न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति माद्दृशम्। तदा-
ख्यातार्थतत्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७० ॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं
कुम्भकर्णमरिन्दमम्। यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिरभा-
षत ॥ ७१ ॥ न नो देवकृतं किञ्चिद्भयमस्ति कदाचन। मानुषान्नो
भयं राजन् तुमुलं संप्रधावितम् ॥ ७२ ॥ न दैत्यदानवेभ्यो वा
भयमस्ति हि नः क्वचित्। यादृशं मानुषं राजन् भयमस्मानुप-
स्थितम् ॥ ७३ ॥ वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता। सीता-
हरणसन्तप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७४ ॥ एकेन वानरेणेयं पूर्वं

दग्धा महापुरी । कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ७५ ॥ स्वयं रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः । व्रजेति संयुगे मुक्तो रामेणादित्यवर्चसा ॥ ७६ ॥ यन्न देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः । कृतः स दृष्ट रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७७ ॥ स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराभवम् । कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥ ७८ ॥ सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् । राघवं च रणे जित्वा ततो द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ७९ ॥ राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः । रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ८० ॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् । महोदरो नैरृतयोधमुख्यः कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ८१ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च । पश्चादपि महाबाहो शत्रून् युधि विजेष्यसि ॥ ८२ ॥ महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः । कुम्भकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ८३ ॥ सुप्तमुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्रमम् । राक्षसास्त्वरिताजग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८४ ॥ तेऽधिगम्य दशग्रीवमासीनं परमासने । ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥ ८५ ॥ कुम्भकर्णः प्रबुद्धोऽसौ भ्राता ते राक्षसेश्वर । कथन्तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यसे तमिहागतम् ॥ ८६ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् । द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥ ८७ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः । कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः ॥ ८८ ॥ द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गवः । गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं संप्रहर्षय ॥ ८९ ॥ कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् । तथेत्युक्त्वा महावीर्यः शयनादुत्पपात ह ॥ ९० ॥ प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमहर्षितः । पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥ ९१ ॥

ततस्ते त्वरितास्तत्र राक्षसा रावणाज्ञया। मद्यं भक्ष्यांश्च विविधान् क्षिप्रमेवोपहारयन्॥ ८२॥ पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे। ईषत् समुत्कटो मत्तः तेजोबलसमन्वितः। कुम्भकर्णो बभौ हृष्टः कालान्तक यमोपमः॥ ८३॥ भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोबलसमन्वितः। कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम्॥ ८४॥ स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन् सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः। जगाम तत्राञ्जलिमालयावृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः॥ ८५॥ तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकसस्ते सहसा बहिः स्थिताः। दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृङ्गकल्पं वितत्रसुस्ते सह यूथपालैः॥ ८६॥ केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं व्रजन्ति केचित् व्यथिताः पतन्ति। केचिद्दिशश्च व्यथिताः प्रयान्ति केचिद्भयार्त्ता भुवि शेरते स्म॥ ८७॥ तदद्रिशृङ्गप्रतिमं किरीटिनं स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा। वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं भयार्दिता दुद्रुविरे यतस्ततः॥ ८८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षष्टितमः सर्गः।

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्य्यवान्। किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह॥ १॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठम्पर्वताकारदर्शनम्। क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं यथा॥ २॥ सतोयांबुदसङ्काशं काञ्चनाङ्गदभूषणम्। दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः॥ ३॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा बर्द्धमानं च राक्षसम्। स विस्मितमिदं रामो विभीषणमुवाच ह॥ ४॥ कोऽसौ पर्वतसङ्काशः किरीटी हरिलोचनः। लङ्कायां दृश्यते वीरः सविद्युदिव तोयदः॥ ५॥ पृथिव्याः केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र

दृश्यते। यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति यतस्ततः ॥ ६ ॥ आचक्ष्व सुमहान् कोऽसौ रक्षो वा यदि वासुरः। न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा। विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः। सैष विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् ॥ ९ ॥ एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजङ्गाः पिशिताशनाश्च गन्धर्वविद्याधरपन्नगाश्च सहस्रशो राघव संप्रभग्नाः ॥१०॥ शूलपाणिं विरूपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम्। हन्तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥ प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः। अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतम्बलम् ॥ १२ ॥ एतेन जातमात्रेण क्षुधार्त्तेन महात्मना। भक्षितानि सहस्राणि प्रजानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥ तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजाभयनिपीड़िताः। यान्ति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥१४॥ स कुम्भकर्णं कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री। स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५ ॥ तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य रक्षसः। श्रुत्वा निनादं वित्रस्ताः प्रजा भूयो वितत्रसुः ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः। निष्कृष्यैरावताद्दन्तं जघानोरसि वासवम् ॥ १७ ॥ कुम्भकर्णप्रहारार्त्तो विजज्वाल सवासवः। ततो विषेदुः सहसा देवा ब्रह्मर्षिदानवाः ॥ १८ ॥ प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः। कुम्भकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥ १९ ॥ प्रजानां भक्षणं चापि धर्षणञ्च दिवौकसाम्। आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं तथा ॥ २० ॥ एवं यदि प्रजास्त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः। अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥२१॥ वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः। रक्षांस्या वाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २२ ॥ कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रसुः प्रजाः

षतिः । कुम्भकर्णमथाब्रवीत् स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसि ॥ २४ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रतः प्रभोः । ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ प्रवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते । न नप्तारं स्वकन्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ॥ २६ ॥ न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येव न संशयः । कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २७ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् । शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति ॥ २८ ॥ एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन् भूमिं बुभुक्षितः । व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान् संवृद्ध इव पावकः ॥ २९ ॥ सोऽसौ व्यसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयत् । त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः ॥ ३० ॥ स एष निर्गतो वीरः शिबिराद्भीमविक्रमः । वानरान् भृशसंक्रुद्धो भक्षयन् परिधावति ॥ ३१ ॥ कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव हरयोऽद्य प्रदुद्रुवुः । कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥ ३२ ॥ उच्यन्तां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत् समुच्छ्रितम् । इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ॥ ३३ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत् सुमुखोद्गतम् । उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३४ ॥ गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठस्व पावके । द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्यांश्चाप्यथ संक्रमान् ॥ ३५ ॥ शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहरन् । भवन्तः सायुधाः सर्वे वानराः शैलपाणयः ॥ ३६ ॥ राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः । शशास वानरानीकं यथावत् कपिकुञ्जरः ॥ ३७ ॥ ततो गवाक्षः शरभो हनुमानंगदस्तथा । शैलशृङ्गाणि शैलाभो गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३८ ॥ रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः । पादपैरर्दयन् वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ ३९ ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलो-

व्यतष्टसहस्रम्। गिरेः समीपानुगतं तथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम्॥ ४०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकषष्टितमः सर्गः।

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः। राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः॥ १॥ राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः। गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्य्यमाणस्तदा ययौ॥ २॥ स हेमजालविततम्भानुभास्वरदर्शनम्। ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम्॥ ३॥ स तत्तदा सूर्य्य इवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोधिपतेर्निवेशम्। ददर्श दूरेऽग्रजमासनस्थं स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम्॥ ४॥ भ्रातुः स भवनं गत्वा रक्षोगणसमन्वितः। कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम्॥ ५॥ सोऽभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्षामभिविगाह्य च। ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम्॥ ६॥ अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम्। तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत्॥ ७॥ अथासीनस्य पर्य्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः। भ्रातुर्ववन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत्॥ ८॥ पुनः समुदितोत्पत्य रावणः परिषस्वजे। स भ्राता संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः॥ ९॥ कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम्। स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः॥ १०॥ संरक्तनयनः क्रोधाद्रावणं वाक्यमब्रवीत्। किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन् प्रबोधितः॥ ११॥ शंस कस्मात् भयं तेऽस्ति को वा प्रेतो भविष्यति। भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम्। रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत्॥ १२॥ अयं ते सुमहान् कालः शयानस्य महाबल। सुषुप्तस्त्वं न जानीषे

मम रामकृतं भयम्॥ १३॥ एष दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीव-
सहितो बली। समुद्रं लङ्घयित्वा तु कुलं नः परिकृन्तति॥१४॥
हन्त पश्य खलङ्कायां वनान्युपवनानि च। सेतुना सुखमागत्य
वानरैकार्णवं कृतम्॥ १५॥ ये राक्षसा मुख्यतमा हतास्ते वानरै-
र्युधि। वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कथञ्चन॥ १६॥ यदेत-
द्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेह महाबल। नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं
बोधितो भवान्॥ १७॥ सर्वक्षयितकोशं च स त्वमभ्युपपद्य माम्।
त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम्॥१८॥ भ्रातुरर्थे
महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम्। मयैवं नोक्तपूर्वो हि भ्राता
कश्चित् परन्तप॥ १९॥ त्वय्यस्ति मम च स्नेहः परा संभावना
च मे। देवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ। त्वया देवाः प्रति-
व्यूह्य निर्जिताश्चामरा युधि॥ २०॥ तदेतत् सर्वमातिष्ठ वीर्यं
भीमपराक्रम। न हि तं सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली॥ २१॥
कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथा प्रियं प्रियरण बान्धवप्रिय।
स्वतेजसा व्यधय सपत्नवाहिनीं शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान्॥२२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्विषष्टितमः सर्गः।

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम्। कुम्भकर्णो बभा-
षेदं वचनं प्रजहास च॥ १॥ दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा
मन्त्रविनिर्णये। हितेष्वनभियुक्तेन सोऽयमासादितस्त्वया॥ २॥
शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलम्पापस्य कर्मणः। निरयेष्वेव पतनं
यथा दुष्कृतकर्मणः॥ ३॥ प्रथमं ते महाराज कृत्यमेतदचिन्ति-
तम्। केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः॥ ४॥ यः पश्चात्

रा [२१]

पूर्वकार्य्याणि कुर्य्यादैश्वर्य्यमास्थितः। पूर्वं चोत्तरकार्य्याणि न स वेद नयानयौ॥ ५॥ देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत्। क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव॥ ६॥ त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपद्यते। सचिवैः समयं कृत्वा स सम्यग् वर्त्तते पथि॥ ७॥ यथागमं च यो राजा समयं विचिकीर्षति। बुध्यते सचिवैर्बुध्या सुहृदश्चानुपश्यति॥ ८॥ धर्ममर्थं हि कामं वा सर्वान् वा रक्षसांपते। भजते पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः॥ ९॥ त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते। राजा वा राजपुत्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम्॥ १०॥ उपप्रदानं सांत्वञ्च भेदं काले च विक्रमम्। योगञ्च रक्षसांश्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ॥ ११॥ काले धर्मार्थकामान् यः संमन्त्र्य सचिवैः सह। निषेवेतात्मवान् लोके न स व्यसनमाप्नुयात्॥ १२॥ हितानुबन्धमालोक्य कुर्य्यात् कार्य्यमिहात्मनः। राजा सर्वार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैर्बुद्धिजीविभिः॥ १३॥ अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान् पुरुषाः पशुबुद्धयः। प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रिमभ्यन्तरीकृताः॥ १४॥ अशास्त्रविदुषां तेषां कार्य्यं नाभिहितञ्वचः। अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम्॥ १५॥ अहितं च हिताकारं धार्ष्ट्याज्जल्पन्ति ये नराः। अवश्यं मन्त्रबाह्यास्ते कर्त्तव्याः कृत्यदूषकाः॥ १६॥ विनाशयन्तो भर्त्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः। विपरीतानि कृत्यानि कारयन्ति च मन्त्रिणः॥ १७॥ तान् भर्त्ता मित्रसङ्काशानमित्रान्मन्त्रनिर्णये। व्यवहारेण जानीयात् सचिवानुपसंहितान्॥ १८॥ चपलस्येह कृत्यानि सहसानुप्रधावतः। छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः॥ १९॥ यो हि शत्रुमवज्ञाय आत्मानं नाभिरक्षति। अवाप्नोति हि सोऽनर्थान् स्थानाच्च व्यवरोप्यते॥ २०॥ यदुक्तमिह ते पूर्वं प्रियया मेऽनुजेन च। तदेव नो हितस्वाक्यं यथेच्छसि तथा कुरु॥ २१॥ तत्तु

श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितम् । भ्रुकुटिञ्चैव सञ्चक्रे क्रुद्ध-श्चैनमभाषत ॥ २२ ॥ मान्यो गुरुरिवाचार्य्यः किं मां त्वमनुशाससि । किमेवं वाक्श्रमं कृत्वा यद्युक्तं तद्विधीयताम् ॥ २३ ॥ विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्य्याश्रयेण वा । नाभिपन्नमिदेदानीं यद्व्यर्थास्तत् पुनः कथाः ॥ २४ ॥ अस्मिन्काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विचिन्त्यताम् । गतन्तु नानुशोचन्ति गतन्तु गतमेव हि ॥ २५ ॥ ममापनयजं दुःखं विक्रमेण समीकुरु । यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमम्वाधिगच्छसि । यदि कार्य्यं ममैतत्ते हृदि कार्य्यतमं मतम् ॥ २६ ॥ ससुहृद्यो विपन्नार्थं दीनमभ्युपपद्यते । स बन्धुर्योपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७ ॥ तमथैवं ब्रुवाणं स वचनं धीरदारुणम् । रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८ ॥ तमतीवं समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितेन्द्रियम् । कुम्भकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसान्त्वयन् ॥ २९ ॥ अलं राक्षसराजेन्द्र सन्तापमुपपद्य वै । रोषञ्च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥ नैतन्मनसि कर्त्तव्यं मयि जीवति पार्थिव । तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥ ३१ ॥ अवश्यं च हितं वाच्यं सर्वावस्थां गतं मया । बन्धुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥ सदृशं यत्तु कालेऽस्मिन् कर्त्तुं स्निग्धेन बन्धुना । शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणम्मया रणे ॥ ३३ ॥ अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्द्धनि । हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं हरिवाहिनीम् ॥ ३४ ॥ अद्य रामस्य तद्दृष्ट्वा मया नीतं रणाच्छिरः । सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहत् प्रियम् । लङ्कायां राक्षसाः सर्वे एते निहतबान्धवाः ॥ ३६ ॥ अद्य शोकपरीतानां स्वबंधुवधकारणात् । शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यश्रुप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥ अद्य पर्वतसङ्काशं ससूर्य्यमिव तोयदम् । विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं

शोणितोक्षितम्॥ ३८॥ कथं च राक्षसैरेभिर्मया च परिसान्त्वितः। जिघांसुभिर्दाशरथिं व्यथसे त्वं सदानघ॥ ३९॥ मां निहत्य किल त्वां हि निहनिष्यति राघवः। नाहमात्मनि सन्तापङ्गच्छेयं राक्षसाधिप॥ ४०॥ कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परन्तप। नपरः प्रेक्षणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम॥ ४१॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबलान्। यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ॥ ४२॥ तानहं योधयिष्यामि कुवेरवरुणावपि। गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे॥ ४३॥ नदतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभीयाद्वै पुरन्दरः। अथ वा त्यक्तशस्त्रस्य मर्दतस्तरसा रिपून्॥ ४४॥ न मे प्रतिमुखः कश्चित् स्थातुं शक्तो जिजीविषुः। नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितैः शरैः॥ ४५॥ हस्ताभ्यामेव संरभ्य हनिष्यामि सवज्रिणम्। यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यति॥ ४६॥ ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य मे। चिन्तया तप्यसे राजन् किमर्थं मयि तिष्ठति॥ ४७॥ सोऽहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः। मुञ्च रामाद्भयं घोरं निहनिष्यामि संयुगे॥ ४८॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवञ्च महाबलम्। हनूमन्तञ्च रक्षोघ्नं येन लङ्का प्रदीपिता॥ ४९॥ हरींश्च भक्षयिष्यामि संयुगे समुपस्थितान्। असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः॥ ५०॥ यदि चेन्द्राद्भयं राजन् यदि चापि स्वयम्भुवः। ततोऽहं नाशयिष्यामि नैशन्तम इवांशुमान्॥ ५१॥ अपि देवाः शयिष्यन्ते मयि क्रुद्धे महीतले। यमञ्च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम्॥ ५२॥ आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रम्महीतले। शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम्॥ ५३॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम्। दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य विक्रमम्। अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः॥ ५४॥ न त्विदं

त्रिदिवं सर्वमाहारो मम पूज्यते ॥ ५५ ॥ वधेन ते दाशरथेः सुखावहं सुखं समाहर्त्तुमहं व्रजामि। निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान् हरियूथमुख्यान् ॥ ५६ ॥ रमस्व राजन् पिब चाद्य वारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीय दुःखम्। मयाद्य रामं गमिते यमक्षयं चिराय सीतावशगा भविष्यति ॥ ५७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः।

— —

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः। कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥ १॥ कुम्भकर्ण कुले जातो दृष्टमकृतदर्शनः। अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २ ॥ न हि राजा न जानीते कुम्भकर्ण नयानयौ। त्वन्तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥ स्थानं वृद्धिञ्च हानिं च देशकालविभागवित्। आत्मनश्च परेषाञ्च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४ ॥ यत्तु शक्यं बलवता कर्त्तुं प्राकृतबुद्धिना। अनुपासित वृद्धेन कः कुर्य्यात्तादृशं नरः ॥ ५ ॥ यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान्। अवबोद्धुं स्वभावेन न हि लक्षणमस्ति तान् ॥ ६ ॥ कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजनम्। श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७ ॥ निःश्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि। अधर्मानर्थयोः प्राप्तौ फलञ्च प्रत्यवायिकम् ॥ ८ ॥ ऐह लौकिकपारक्यं कर्म पुम्भिर्निषेव्यते। कर्माण्यपि तु कल्पानि लभते काममास्थितः ॥ ९ ॥ तत्र क्लृप्तमिदं राज्ञा हृदिकार्य्यं मतञ्च नः। शत्रौ हि साहसं यत्तत् किमिवात्रापनीयते ॥ १० ॥ एकस्यैवाभिमाने तु हेतुर्यः प्राहृतस्त्वया। तत्राप्यनुपपन्नन्ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११ ॥ येन पूर्वं जनस्थाने बहवोऽतिबला-

हता: । राक्षसा राघवन्तं त्वं कथमेको जतिष्यसि ॥ १२ ॥ ये पूर्वं निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजस: । राक्षसास्तान् पुरे सर्वान् भीतानद्य न पश्यसि ॥ १३ ॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम् । सर्पं सुप्तमहो बुध्वा प्रबोधयितुमिच्छसि ॥१४॥ ज्वलन्तन्तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् । कस्तं मृत्युमिवा-सह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥ संशयस्थमिदं सर्वं शत्रो: प्रति समासने । एकस्य गमनन्तात न हि मे रोचते भृशम् ॥ १६ ॥ हीनार्थस्तु समृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा । निश्चितं जीवित-त्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥ यस्य नास्ति त्रिलोकेषु सदृशो राक्षसोत्तम । कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वत: ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तु संरब्ध: कुम्भकर्णं महोदर: । उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥ लब्ध्वा पुरस्ताद्वैदेहीं किमर्थं त्वं विलम्बसे । यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २० ॥ दृष्ट: कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारक: । रुचितश्चेत्त्वया बुध्वा राक्षसेन्द्र तत: शृणु ॥ २१ ॥ अहं द्विजिह्व: संह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दन: । पञ्च रामवधायैते निर्य्यान्तीत्यवघोषय ॥ २२ ॥ ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नत: । जेष्यामो यदि ते शत्रुं नोपायै: कार्य्यमस्ति न: ॥ २३ ॥ अथ जीवति व: शत्रु: वयं च कृतसंयुगा: । तत: समभिपत्स्यामो मनसा यत्समी-क्षितम् ॥ २४ ॥ वयं युद्धादिहैष्यामो रुधिरेण समुक्षिता: । विदार्य्य स्वतनुं बाणै रामनामाङ्कितै: शरै: ॥ २५ ॥ भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेतिवादिन: । तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वन्न: कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥ ततो घोषय गोपुरे गजस्कन्धेन पार्थिव । हतो राम: सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वत: ॥ २७ ॥ प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिन्दम । भोगांश्च परिवारांश्च कामान् वसु च दापय ॥ २८ ॥ ततो माल्यानि वासांसि भूषणान्यनु-

लेपनम्। पेयं च बहुयोधेभ्यः स्वयञ्च मुदितः पिब॥ २९॥
ततोऽस्मिन् बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते। भक्षितः ससुहृ-
द्रामो राक्षसैरिति विश्रुते॥ ३०॥ प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं सीतां
रहसि सान्त्वयन्। धनधान्यैश्च रत्नैश्च कामैरेनां प्रलोभय॥३१॥
अनयोपधया राजन् भूयः शोकानुबन्धया। अकामा त्वद्वशं सीता
नष्टनाथा गमिष्यति॥ ३२॥ रमणीयं हि भर्त्तारं विनष्टमधि-
गम्य सा। नैराश्यात् स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते॥ ३३॥
सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकर्षिता। त्वदधीनं सुखं
ज्ञात्वा सर्वथैवागमिष्यति॥ ३४॥ एतत् सुनीतं मम दर्शनेन
रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः। इहैव ते सेत्स्यति नोत्सुकोभूर्महान्न
युद्धेसु सुखस्य लाभः॥ ३५॥ अनष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो रिपुं
त्वयुद्धेन जयन् जनाधिपः। यशश्च सौख्यं च महान्महीपतिः
श्रियं च कीर्त्तिञ्च चिरं समश्नुते॥ ३६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुःषष्टितमः सर्गः।

स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम्। अब्रवीद्राक्षस-
श्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः॥ १॥ सोऽहं तव भयङ्घोरम्वधात्तस्य
दुरात्मनः। रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरोहि सुखी भव॥ २॥
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः। पश्य सम्पद्यमानं
तु गर्जितं युधि कर्मणा॥ ३॥ न मर्षयन्ति चात्मानं संभावयितु-
मात्मना। अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम्॥ ४॥
विक्लवानां ह्यबुद्धीनां राज्ञां पण्डितमानिनाम्। रोचते त्वद्वचो
नित्यं कथ्यमानं महोदर॥ ५॥ युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः

प्रियवादिभिः। राजानमनुगच्छद्भिः सर्वं कृत्यं विनाशितम्॥६॥
राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम्। राजानमिम-
मासाद्य सुहृद्भिर्कमित्रकम्॥ ७॥ एष निर्य्याम्यहं योद्धुमुद्यतः
शत्रुनिर्जये। दुर्नयं भवतामद्य समीकर्त्तुमहाहवे॥ ८॥ एव-
मुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः। प्रत्युवाच ततो वाक्यं
प्रहसन् राक्षसाधिपः॥ ९॥ महोदरोऽयं रामात्तु परित्रस्तो न
संशयः। न हि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद॥ १०॥ कश्चि-
न्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च। गच्छ शत्रुबधाय त्वं
कुम्भकर्ण जयाय च॥ ११॥ शयानः शत्रुनाशार्थं भवान् सम्बो-
धितो मया। अयं हि कालः सुमहान् राक्षसानामरिन्दम॥१२॥
तद्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवान्तकः। वानरान् राजपुत्रौ
च भक्षयादित्यतेजसौ॥ १३॥ समालोक्यैव ते रूपं विद्रविष्यन्ति
वानराः। रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः॥ १४॥ एव-
मुक्त्वा महातेजाः कुम्भकर्णं महाबलम्। पुनर्जातमिवात्मानं मेने
राक्षसपुङ्गवः॥ १५॥ कुम्भकर्णबलाभिज्ञो जानन् तस्य पराक्रमम्।
बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्म्मलः॥ १६॥ इत्येवमुक्तः
संहृष्टो निर्जगाम महाबलः। राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा योद्धुमुद्युक्त-
वांस्तदा॥ १७॥ आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिवर्हणम्।
सर्वं कालायसन्दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम्॥ १८॥ इन्द्राशनि-
समप्रख्यं वज्रप्रतिमगौरवम्। देवदानवगन्धर्वयक्षपन्नगसूदनम्
॥ १९॥ रक्तमाल्यमहादाम स्वतश्चोद्गतपावकम्। आदाय विपुलं
शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम्॥ २०॥ कुम्भकर्णो महातेजा रावणं
वाक्यमब्रवीत्। गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं महत्॥२१॥
अद्य तान् क्षुधितः क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान्। कुम्भकर्णवचः
श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्॥ २२॥ सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूल-
मुद्गरपाणिभिः। वानरा हि महात्मानः शूराः सुव्यवसायिनः

॥ २३ ॥ एकाकिनं प्रमत्तं त्वां नयेयुर्दशनैः क्षयम्। तस्मात्
परमदुर्द्धर्षैः सैन्यैः परिवृतो व्रज। रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं
निषूदय ॥ २४ ॥ अथासनात् समुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तराम्।
आवबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥ अङ्गदान्यङ्गुली-
वेष्टान् वराण्याभरणानि च। हारं च शशिसङ्काशमावबन्ध महा-
त्मनः ॥ २६ ॥ दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः।
गात्रेषु सज्जयामास श्रोत्रयोश्चास्य कुण्डले ॥ २७ ॥ काञ्चना-
ङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषितः। कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्नि-
रिवाबभौ ॥ २८ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन विराजता।
अमृतोत्पादने नद्धो भुजगेनेव मन्दरः ॥ २९ ॥ स काञ्चनं भार-
सहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा। आबध्यमानः कवचं
रराज सन्ध्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ ३० ॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः
शूलपाणिः स राक्षसः। त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवा-
बभौ ॥ ३१ ॥ भ्रातरं संपरिष्वज्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्।
प्रणम्य शिरसा तस्मै प्रतस्थे स महाबलः ॥ ३२ ॥ तमाशीर्भिः
प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः। शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि
वरायुधः ॥ ३३ ॥ तङ्गजैश्च तुरङ्गैश्च स्यन्दनैश्चाम्बुदस्वनैः। अनु-
जग्मुर्महात्मानो रथेन रथिनांवरम् ॥ ३४ ॥ सर्पैरुष्ट्रैः खरैस्चैव
सिंहद्विपमृगद्विजैः। अनुजग्मुश्च तं घोरं कुम्भकर्णं महाबलम्
॥ ३५ ॥ स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः।
महोत्कटः शोणितगन्धमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३६ ॥
पदातयश्च बहवो महानादा महाबलाः। अन्वयू राक्षसा भीमा
भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३७ ॥ रक्ताक्षाः सुबहुव्यामा नीलाञ्जन-
चयोपमाः। शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३८ ॥
भिन्दिपालांश्च परिघान् गदाश्च मुसलानि च। तालस्कन्धांश्च
विपुलान् क्षेपणीयान् दुरासदान् ॥ ३९ ॥ अथान्यद्वपुरादाय

दारुणं घोरदर्शनम्। निष्पपात महातेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ४० ॥ धनुःशतपरीणाहः स षट्शतसमुच्छ्रितः। रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ४१ ॥ सन्निपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान्। कुम्भकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥४२॥ अद्य वानरमुख्यानां यानि यूथानि भागशः। निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः पतङ्गानिव पावकः ॥ ४३ ॥ नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः। जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥४४॥ पुररोधस्य मूलन्तु राघवः सहलक्ष्मणः। हते तस्मिन् हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४५ ॥ एवन्तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य रक्षसः। नादश्चक्रुर्महायोधाः कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ४६ ॥ तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः। बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४७ ॥ उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः। ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४८ ॥ घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः। मण्डलान्यपसव्यानि ववन्धुश्च विहङ्गमाः ॥ ४९ ॥ निष्पपात च गृध्रोऽस्य शूले वै पथि गच्छतः। प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुरकम्पत ॥ ५० ॥ निष्पपाताशतश्चोल्का ज्वलन्ती भीमनिस्वना। आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न वाति च सुखोनिलः ॥ ५१ ॥ अचिन्तयन् महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान्। निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदितः ॥ ५२ ॥ स लङ्घयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसन्निभः। स ददर्श घनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५३ ॥ ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम्। वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५४ ॥ तद्वानरानीकमतिप्रचण्डं दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम्। स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षान्ननाद भूयो घनवत् घनाभः ॥ ५५ ॥ ते तस्य घोरं निनदं निशम्य तथा निनादं दिवि वारिदस्य। पेतुर्धरण्यां बहवः प्लवङ्गा निकृत्तमूला इव शालवृक्षाः ॥ ५६ ॥ विपुलपरिघ-

वान् स कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय विनिःसृतो महात्मा। कपिगण-भयमाददत् सुभीमं प्रभुरिव किङ्करदण्डवान् युगान्ते ॥ ५७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चषष्टितमः सर्गः।

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान्। निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥ ननाद च महानादं समुद्रमभिनादयन्। जनयन्निव निर्घातान् विधमन्निव पर्वतान् ॥ २ ॥ तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा। प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥ तांस्तु विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत्। नीलं नलं गवाक्षञ्च कुमुदं च महाबलम् ॥ ४ ॥ आत्मनोऽप्यत्र विस्मृत्य वीर्य्याण्यभिजनानि च। क्व गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ ५ ॥ साधु सौम्यानि वर्त्तध्वं किं प्राणान् परिरक्षथ। नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं विभीषिका ॥ ६ ॥ महतीमुत्थितामेतां राक्षसानां विभीषिकाम्। विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्त्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेण तु समाश्वास्य सङ्गम्य च ततस्ततः। वृक्षान् गृहीत्वा हरयः संप्रतस्थू रणाजिरे ॥ ८ ॥ ते निवर्त्य तु संरब्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः। निजघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ॥ ९ ॥ प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलाः। पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥ १० ॥ तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते बह्वः शिलाः। पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले ॥ ११ ॥ सोऽपि सैन्यानि संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम्। ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १२॥ लोहिताद्रीस्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः। निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ १३ ॥ लङ्घयन्तः प्रधावन्तो

वानरा नावलोकयन् । केचित् समुद्रे पतिताः केचिद्गगनमा-
श्रिताः ॥ १४ ॥ बध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेनावलीलया । सागरं
येन वै तीर्णाः पथा तेनैव दुद्रुवुः ॥ १५ ॥ ते स्थलानि तदा
निम्नं विवर्णवदना भयात् । ऋक्षा वृक्षान् समारूढाः केचित्
पर्वतमाश्रिताः ॥ १६ ॥ निपेतुः प्लवगाः केचित् केचिन्नैवाव-
तस्थिरे । केचिद्भूमौ निपतिताः केचित् सुप्ता मृता इव ॥ १७॥
तान् समीक्ष्याङ्गदो भग्नान् वानरानिदमब्रवीत् । अवतिष्ठत
युध्यामो निवर्त्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ १८ ॥ भग्नानां वो न पश्यामि
परिक्रम्य महीमिमाम् । स्थानं सर्वे निवर्त्तध्वं किं प्राणान् परि-
रक्षथ ॥ १९ ॥ निरायुधानां क्रमतामसङ्गगतिपौरुषाः । दारा
ह्युपहसिष्यन्ति स वै घातस्तु जीवताम् ॥ २० ॥ कुलेषु जाताः
सर्वे स्म विस्तीर्णेषु महत्सु च । क्व गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता
हरयो यथा । अनार्य्याः खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्य्यं प्रधावत ॥२१॥
विकत्थनानि वो यानि तदा वै जनसंसदि । तानि वः क्व नु
यातानि सोदग्राणि हितानि च ॥ २२ ॥ भीरोः प्रवादाः श्रूयन्ते
यस्तु जीवति धिक्कृतः । मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां
भयम् ॥ २३ ॥ शयामहे वा निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः ।
प्राप्नुयामो ब्रह्मलोकं दुष्प्रापञ्च कुयोधिभिः ॥ २४ ॥ अवाप्नुयामः
कीर्त्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे । निहता वीरलोकस्य भोक्ष्यामो
वसु वानराः ॥ २५ ॥ न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन् गमि-
ष्यति । दीप्यमानमिवासाद्य पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २६ ॥ पला-
यनेन चोद्दिष्टाः प्राणान् रक्षामहे वयम् । एकेन बहवो भग्ना
यशोनाशं गमिष्यति ॥ २७ ॥ एवं ब्रुवाणन्तं शूरमङ्गदं कनका-
ङ्गदम् । द्रवमाणास्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ २८ ॥ कृतं
नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा । न स्थानकालो गच्छामो
दयितं जीवितं हि नः ॥ २९ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते मेनिरे

दिशः। भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३० ॥ द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः। सान्त्वनैश्चानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्त्तिताः ॥ ३१ ॥ प्रहर्षमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता। आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३२ ॥ ऋषभसरभमैन्दधूम्रनीलाः कुमुदसुखेन गवाक्षरम्भताराः। द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्याः त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः।

ते निवृत्य महाकायाः श्रुत्वाङ्गदवचस्तदा। नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय सर्वे संग्रामकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥ समुदीरितवीर्य्यास्ते समारोपितविक्रमाः। पर्य्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन बलीयसा ॥ २ ॥ प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः। चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३ ॥ अथ वृक्षान्महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च। वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रवन् ॥ ४ ॥ कुम्भकर्णः सुसंक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्य्यवान्। धर्षयन् स महाकायः समन्ताद्व्यक्षिपद्रिपून् ॥ ५ ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः। प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन ताड़िताः ॥ ६ ॥ षोड़शाष्टौ च दश च विंशत् त्रिंशत्तथैव च। परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन् स परिधावति। भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो गरुड़ः पन्नगानिव ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः सङ्गम्य च ततस्ततः। वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः संग्राममूर्द्धनि ॥ ८ ॥ ततः पर्वतमुत्पाट्य द्विविदः प्लवगर्षभः। दुद्राव गिरिशृङ्गाभं विलम्ब इव तोयदः ॥ ९ ॥ तं समुत्पाट्य चिक्षेप कुम्भकर्णाय वानरः। तमप्राप्य महाशैलस्तस्य सैन्येऽपतत्ततः ॥१०॥ ममर्दाश्वान् गजांश्च

पि रथांश्चापि नगोत्तमः। तानि चान्यानि रक्षांसि एवं चान्यत् गिरेः शिरः ॥ ११ ॥ तच्छैलवेगाभिहतं हताश्वं हतसारथिम्। रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥ रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः। शिरांसि नदतां जह्रुः राक्षसा भीमनिस्वनाः ॥ १३ ॥ वानराश्च महात्मानः समुत्पाट्य महाद्रुमान्। रथानश्वान् गजानुष्ट्रान् राक्षसानभ्यसूदयन् ॥ १४ ॥ हनुमाञ्छैलशृङ्गाणि शिलाश्च विविधान् द्रुमान्। ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः ॥ १५ ॥ तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलाग्रेण बिभेद सः। बभञ्ज वृक्षवर्षञ्च कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य। तस्थौ स तस्यापततः पुरस्तात् महीधराग्रं हनुमान् प्रगृह्य ॥ १७ ॥ स कुम्भकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायम्। सञ्चुक्षुभे तेन तदाभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ १८ ॥ स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशम् गिरिर्यथा प्रज्वलिताग्निशृङ्गम्। बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान गुहोऽचलं क्रौञ्चमिवोग्रशक्त्या ॥ १९ ॥ स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तरः प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन् मुखात्। ननाद भीमं हनुमान्महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥ ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य। प्लवङ्गमास्तु व्यथिता भयार्त्ताः प्रदुद्रुवुः सम्प्रति कुम्भकर्णात् ॥ २१ ॥ ततस्तु नीलो बलवान् पर्य्यवस्थापयन् बलम्। प्रविचिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते ॥ २२ ॥ तदापतन्तं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह। मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्य्यत ॥ २३ ॥ सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात महीतले। ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः ॥ २४ ॥ पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाद्रवन्। शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः। कुम्भकर्णं महाकायं निजघ्नुः सर्वतो युधि ॥ २५ ॥ स्पर्शानिव प्रहारांस्तान् वेद-

थानो न विव्यथे। ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥२६॥ कुम्भकर्णभुजाभ्यां तु पीड़ितो वानरर्षभः। निपपातर्षभो भीमः प्रमुखागतशोणितः ॥ २७ ॥ मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमाहवे। आजघान गवाक्षं तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २८ ॥ दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः। निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ २९ ॥ तेषु वानरमुख्येषु पातितेषु महात्मसु। वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥ ३० ॥ तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे तु प्लवगर्षभाः। समारुह्य समुत्पत्य ददंशुः प्लवगर्षभाः ॥ ३१ ॥ तन्नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्बाहुभिस्तथा। कुम्भकर्णं महाबाहुं निजघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥ ३२ ॥ स वानरसहस्रैस्तु विचितः पर्वतोपमः। रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३३ ॥ बाहुभ्यां वानरान् सर्वान् प्रगृह्य स महाबलः। भक्षयामास संक्रुद्धो गरुड़ः पन्नगानिव ॥ ३४ ॥ प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे। नासापुटाभ्यां निर्जग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥ ३५ ॥ भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो हरीन् पर्वतसन्निभः। बभञ्ज वानरान् सर्वान् संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३६ ॥ मांसशोणितसंक्लेदां कुर्वन् भूमिं स राक्षसः। चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्छितः ॥ ३७ ॥ वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः। शूलहस्तो बभौ युद्धे कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३८ ॥ यथा शुष्काण्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः। तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णोऽप्यनिर्दहत् ॥ ३९ ॥ ततस्ते बध्यमानास्तु हतयूथाः प्लवङ्गमाः। वानरा भयसंविग्ना विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ४० ॥ अनेकशो बध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः। राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिता भिन्नचेतसः ॥ ४१ ॥ प्रभग्नान् वानरान् दृष्ट्वा वज्रहस्तात्मजात्मजः। अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे ॥ ४२ ॥ शैलशृङ्गं महद्गृह्य विनदन् स मुहुर्मुहुः। त्रासयन् राक्षसान्

सर्वान् कुम्भकर्णपदानुगान् ॥ ४३ ॥ चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भ-
कर्णस्य मूर्द्धनि। स तेनाभिहतस्तेन शैलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ ४४ ॥
कुम्भकर्णः प्रजज्वाल क्रोधेन महता तदा। सोऽभ्यधावत वेगेन
वालिपुत्रममर्षणम् ॥ ४५ ॥ कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन् सर्व-
वानरान्। शूलं ससर्ज वै रोषादङ्गदे तु महाबलः ॥ ४६ ॥
तदापतन्तं बलवान् युद्धमार्गविशारदः। लाघवान् मोचयामास
बलवान् वानरर्षभः ॥ ४७ ॥ उत्पत्य चैनन्तरसा तलेनोरस्य-
ताड़यत्। स तेनाभिहतः क्रोधात् प्रमुमोहाचलोपमः ॥ ४८ ॥
स लब्धसंज्ञोऽतिबलो मुष्टिं संगृह्य राक्षसः। अपहासेन चिक्षेप
विसंज्ञः स पपात ह ॥ ४९ ॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले विसंज्ञे
पतिते भुवि। तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥ ५० ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम्। उत्पपात तदा वीरः
सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५१ ॥ स पर्वताग्रमुत्क्षिप्य समाविध्य
महाबलः। अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५२ ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णः प्लवङ्गमम्। तस्थौ विवृत्तसर्वाङ्गो
वानरेन्द्रस्य संमुखः ॥ ५३ ॥ कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं
महाकपीन्। कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥५४॥
पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम्। भक्षितानि च
सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५५ ॥ त्यज तद्वानरानीकं प्राकृतैः
किं करिष्यसि। सहस्वैकं निपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥५६॥
तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्वधैर्यसमन्वितम्। श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः
कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ ५७ ॥ प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजः-
सुतः। धृतिपौरुषसम्पन्नस्तस्माद्गर्जसि वानर। ५८ ॥ स
कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच। तेना-
जघानोरसि कुम्भकर्णं शैलेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ ५९ ॥
तच्छैलशृङ्गं सहसा विभिन्नं भुजान्तरे तस्य तदा विशाले। ततो

विनेदुः सहसा प्लवङ्गमा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः॥ ६०॥ स शैलशृङ्गाभिहतश्चुकोप ननाद रोषाच्च विवृत्य वक्त्रम्। आविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं चिक्षेप हर्य्यृक्षपतेर्बधाय॥ ६१॥ तत् कुम्भकर्णस्य भुजप्रणुन्नं शूलं शितं काञ्चनदामजुष्टम्। क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य॥ ६२॥ कृतं भारसहस्रेण शूलं कालायसं महत्। बभञ्ज जानुमारोप्य तदा हृष्टः प्लवङ्गमः॥ ६३॥ शूलं भग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी। हृष्टा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे॥ ६४॥ सिंहनादं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः। मारुतिं पूजयामासुर्दृष्ट्वा शूलं द्विधा कृतम्॥ ६५॥ स तं तथा भग्नमवेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोधिपतिर्महात्मा। उत्पाट्य लङ्का मलयात् स शृङ्गञ्जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन॥ ६६॥ स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः। तं वीक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुःप्रहृष्टा युधि यातुधानाः॥ ६७॥ समभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्य्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम्। जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथानिलो मेघमिव प्रचण्डः॥ ६८॥ स तं महामेघनिकाशरूपमुद्धृत्य गच्छन् युधि कुम्भकर्णः। रराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्यथा व्युच्छ्रितघोरशृङ्गः॥ ६९॥ ततस्समादाय जगाम वीरः संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रः। शृण्वन्निनादं त्रिदिवालयानां प्लवङ्गराजग्रहविस्मितानाम्॥ ७०॥ ततस्तमादाय तदा स मेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्य्यः। अस्मिन् हृते सर्वमिदं हृतं स्यात् स राघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः॥ ७१॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणामितस्ततः। कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं च हरीश्वरम्॥ ७२॥ हनुमांश्चिन्तयामास मतिमान्मारुतात्मजः। एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्त्तव्यं मया भवेत्॥ ७३॥ यद्धि न्याय्यं मया कर्त्तुं तत् करिष्याम्यसंशयम्। भूत्वा पर्वतसङ्काशो नाशयिष्यामि राक्षसम्॥ ७४॥

सावज्ञमेव प्रोवाच वाक्यं मेघौघनिस्वनः ॥ १०५ ॥ अन्तकस्या-
प्यकष्टेन युधि जेतारमाहवे। युध्यता मामभीतेन ख्यापिता
वीरता त्वया ॥ १०६ ॥ अप्रगृहीतायुधस्येह मृत्योरिव महामृधे।
तिष्ठन्नप्यग्रतः पूज्यः किमु युद्धप्रदायकः ॥ १०७ ॥ ऐरावतं
समारूढो वृतः सर्वामरैः प्रभुः। नैव शक्रोऽपि समरे स्थितपूर्वः
कदाचन ॥ १०८ ॥ अद्य त्वयाहं सौमित्रे बलेनापि पराक्रमैः।
तोषितो गन्तुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवम् ॥ १०९ ॥ यत्तु
वीर्य्यबलोत्साहैस्तोषितोऽहं रणे त्वया। राममेवैकमिच्छामि
हन्तुं यस्मिन् हते हतम् ॥ ११० ॥ रामे मया चेन्निहते येऽन्ये
स्थास्यन्ति संयुगे। तानहं योधयिष्यामि स्वबलेन प्रमाथिना
॥ १११ ॥ इत्युक्तवाक्यं तद्रक्षः प्रोवाच स्तुतिसंहितम्। मृधे
घोरतरं वाक्यं सौमित्रिः प्रहसन्निव ॥ ११२ ॥ यत्त्वं शक्रादि-
भिर्देवैरसह्यं प्राप्य पौरुषम्। तत् सत्यं नान्यथा वीर दृष्टस्तेऽद्य
पराक्रमः ॥ ११३ ॥ एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्यद्रिरिवाचलः।
इति श्रुत्वा ह्यनादृत्य लक्ष्मणं स निशाचरः ॥ ११४ ॥ अतिक्रम्य
च सौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः। राममेवाभिदुद्राव कम्पय-
न्निव मेदिनीम् ॥ ११५ ॥ अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयो-
जयेत्। कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशितान् शरान् ॥ ११६ ॥
तस्य रामेण विद्धस्य सहसाभिप्रधावतः। अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य
मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ ११७ ॥ रामास्त्रविद्धो घोरं वै नर्दन्
राक्षसपुङ्गवः। अभ्यधावत तं क्रुद्धो हरीन् विद्रावयन् रणे
॥ ११८ ॥ तस्योरसि निमग्नास्ते शरा बर्हिणवाससः। हस्ता-
च्चास्य परिभ्रष्टा गदा चोर्व्यां पपात ह। आयुधानि च सर्वाणि
विप्रकीर्य्यन्त भूतले ॥ ११९ ॥ स निरायुधमात्मानं यदा मेने
महाबलः। मुष्टिभ्यां च कराभ्यां च चकार कदनं महत् ॥ १२० ॥
स बाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः। रुधिरं परिसुस्राव

गिरिः प्रस्रवणानिव ॥ १२१ ॥ स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्छितः। वानरान् राक्षसान् ऋक्षान् खादन् स परिधावति ॥ १२२ ॥ अद्रिशृङ्गं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः। चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपमः। अप्राप्तमन्तरा रामः सप्तभिस्तैर्जिह्मगैः। चिच्छेद गिरिशृङ्गं तं पुनः सन्धाय कार्मुकम् ॥१२३॥ ततस्तु रामो धर्मात्मा तस्य वर्म महच्छदा। शरैः काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद भरताग्रजः ॥ १२४ ॥ तन्मेरुशिखराकारं द्योतमानमिव श्रिया। द्वे शते वानरेन्द्राणां पतमानमपातयत् ॥ १२५ ॥ तस्मिन् काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो राममब्रवीत्। कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान् परिमृशन् बहून् ॥ १२६ ॥ नैवायं वानरान् राजन्न विजानाति राक्षसान्। मत्तः शोणितगन्धेन स्वान् परांश्चैव खादति ॥ १२७ ॥ साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वतो वानरर्षभाः। यूथपाश्च यथासुख्यास्तिष्ठन्त्वस्मिन् समन्ततः ॥ १२८ ॥ अप्ययं दुर्मतिः काले हरिभारप्रपीड़ितः। प्रचरन् राक्षसो भूमौ नान्यान् हन्यात् प्लवङ्गमान् ॥ १२९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः। ते समारुरुहुर्हृष्टाः कुम्भकर्णं महाबलाः ॥ १३० ॥ कुम्भकर्णस्तु संक्रुद्धः समारूढैः प्लवङ्गमैः। व्यधूनयत्तान् वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १३१ ॥ तान् दृष्ट्वा निर्धुतान् रामो रुष्टोयमिति राक्षसम्। समुत्पपात वेगेन धनुश्चोत्तममाददे ॥ १३२ ॥ क्रोधरक्तेक्षणो वीरो निर्दहन्निव चक्षुषा। राघवो राक्षसं वेगादभिदुद्राव वेगितः ॥ १३३ ॥ यूथपान् हर्षयन् सर्वान् कुम्भकर्णबलार्दितान् ॥ १३४ ॥ स चापमादाय भुजङ्गकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम्। हरीन् समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ १३५ ॥ स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परमदुर्जयैः। लक्ष्मणानुचरो वीरः संप्रतस्थे महाबलः ॥ १३६ ॥ स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिन्दमम्। शोणिताप्लुतरक्ताक्षं कुम्भकर्णं

महाबलम्॥ १३७॥ सर्वान् समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिग्गजम्। मार्गमाणं हरीन् क्रुद्धः राक्षसैः परिवारितम्॥ १३८॥ विन्ध्यमन्दरसङ्काशं काञ्चनाङ्गदभूषणम्। स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितम्॥ १३९॥ जिह्वया परिलिह्यन्तं सृक्कणी शोणितोक्षिते। मर्दन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम्॥ १४०॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम्। विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः॥ १४१॥ स तस्य चापनिर्घोषात् कुपितो राक्षसर्षभः। अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम्॥ १४२॥ ततस्तु वातोद्धतमेघकल्पं भुजङ्गराजोत्तमभोगबाहुः। तमापतन्तं धरणीधरामम्बवाच रामो युधि कुम्भकर्णम्॥ १४३॥ आगच्छ रक्षोधिप माविषादमवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः। अवेहि मां राक्षसवंशनाशनं यस्त्वं मुहूर्त्ताद्भविता विचेताः॥ १४४॥ रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम्। अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन् विद्रावयन् रणे॥ १४५॥ दारयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम्। प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम्॥ १४६॥ कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत्। नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः खरो न च। न वाली न च मारीचः कुम्भकर्णोऽहमागतः॥ १४७॥ पश्य मे मुद्गरं भीमं सर्वकालायसं महत्। अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया॥ १४८॥ विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि। स्वल्पापि हि न पीड़ा कर्णनासाविकर्त्तनात्॥ १४९॥ दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल वीर्यं गात्रेषु मेऽनघ। ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम्॥१५०॥ स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य रामः सुपुङ्खान् विससर्ज बाणान्। तैराहतो वज्रसमप्रवेगैर्न चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः॥ १५१॥ यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता वाली हतो वानरपुङ्गवश्च। ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरम् वज्रोपमा न व्यथयां प्रचक्रुः॥ १५२॥ स

वारिधारा इव सायकांस्तान् पिबन् शरीरेण महेन्द्रशत्रुः। जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम्॥ १५३॥ ततस्तु रक्षः क्षतजावलिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम्। व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम्॥ १५४॥ वायव्यमादाय ततोऽपरास्त्रं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय। समुद्गरं तेन जहार बाहुं स कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद॥ १५५॥ स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः समुद्गरो राघवबाणकृत्तः। पपात तस्मिन् हरिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीञ्च॥ १५६॥ ते वानरा भग्नहतावशेषाः पर्य्यन्तमाश्रित्य तदा विपन्नाः। प्रपीड़िताङ्गा ददृशुः सुघोरं नरेन्द्ररक्षोऽधिपसन्निपातम्॥ १५७॥ स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महासिकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः। उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम्॥ १५८॥ तन्तस्य बाहुं सहशालवृक्षं समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम्। ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन॥ १५९॥ स कुम्भकर्णस्य भुजोऽभिकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः। विचेष्टमानो निजघान वृक्षान् शैलान् शिला वानरराक्षसांश्च॥ १६०॥ तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम्। द्वावर्द्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य॥ १६१॥ तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरेर्गुहाश्चैव महार्णवञ्च। लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च॥ १६२॥ निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य्य वक्त्रं वड़वामुखाभम्। दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन् राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे॥ १६३॥ अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रैः रामः शरैर्हेमपिनद्धपुंखैः। स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमूर्छ चापि॥ १६४॥ अथाददे सूर्य्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम्। अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं रामः शरं मारुततुल्यवेगम्॥ १६५॥ तं वज्र-

जाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्य्यज्वलनप्रकाशम्। महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय॥ १६६॥ स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन्। विधूमवैश्वानरभीमदर्शनो जगाम शक्राशनितुल्यविक्रमः॥ १६७॥ स तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रञ्चलचारुकुण्डलम्। चकर्त्त रक्षोधिपतेः शिरस्तदा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरन्दरः॥ १६८॥ कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालंकृतं महत्। आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः॥ १६९॥ तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम्। बभञ्ज चर्य्याण्टहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च॥ १७०॥ तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्तदा तोयनिधौ पपात। ग्राहान् वरान्मीनवरान् भुजङ्गमान् ममर्द भूमिञ्च समाविवेश॥ १७१॥ तस्मिन् हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे। चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः॥ १७२॥ ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः। सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण॥ १७३॥ ततस्तु ते तस्य बधेन भूरिणा मनस्विनो नैर्ऋतराजबान्धवाः। विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्येव यथा मतङ्गजाः॥ १७४॥ तं देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्य्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः। तथा व्यभासीद्धरिसैन्यमध्ये निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम्॥ १७५॥ प्रहर्षमीयुर्बहवश्च वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः। अपूजयन् राघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले नृपात्मजम्॥ १७६॥ स कुम्भकर्णं सुरसैन्यमर्दनं महत्सु युद्धेषु कदाच नाजितम्। ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः। १७७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तषष्टितमः सर्गः।

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना। राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥ राजन् स कालसङ्काशः संयुक्तः कालधर्मणा। विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥२॥ प्रतपित्वा मुहूर्त्तन्तु प्रशान्तो रामतेजसा। कायेनार्द्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥ निकृत्तनासाकर्णेन विक्षरद्रुधिरेण च। रुध्वा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥ कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीड़ितः। अगण्डभूतो विवृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा विनिहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम्। रावणः शोकसन्तप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥ पितृव्यं निहतं श्रुत्वा देवान्तकनरान्तकौ। त्रिशिरास्रातिकायश्च रुरुदुः शोकपीड़िताः ॥ ७ ॥ भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रामेणाक्लिष्टकारिणा। महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८ ॥ ततः कृच्छ्रात् समासाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः। कुम्भकर्णबधात् दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ९ ॥ हा वीर रिपुदर्पघ्न कुम्भकर्ण महाबल। त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोसि यमसादनम् ॥ १० ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबलः। शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकः क्व मां सन्त्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥ इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे पतितो भुजः। दक्षिणोयं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरात् ॥ १२ ॥ कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा। कालाग्निप्रतिमो ह्यद्य राघवेण रणे हतः ॥ १३ ॥ यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्य्याद्व्यसनं सदा। स कथं रामबाणार्त्तः प्रसुप्तोसि महीतले ॥ १४ ॥ एते देवगणाः सार्द्धमृषिभिर्गगने स्थिताः। निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५ ॥ ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः। आरोक्ष्यन्तीह दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥ राज्येन नास्ति मे कार्य्यं किं करिष्यामि सीतया। कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे मतिः ॥ १७ ॥ यद्यहं भ्रातृहन्तारं

न हन्मि युधि राघवम्। ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थ-
जीवितम्॥ १८॥ अद्यैव तङ्गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम।
न हि भ्रातॄन् समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे॥ १९॥ देवा हि
मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम्। कथमिन्द्रं जयिष्यामि
कुम्भकर्ण हते त्वयि॥ २०॥ तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः
शुभम्। यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः॥ २१॥
विभीषणवचस्तावत् कुम्भकर्णप्रहस्तयोः। विनाशोयं समुत्पन्नो
मां व्रीडयति दारुणः॥ २२॥ तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको
मम शोकदः। यन्मया धार्मिकः श्रीमान् स निरस्तो विभीषणः
॥ २३॥ इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भ-
कर्णम्। न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं
विदित्वा॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टषष्टितमः सर्गः।

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः। श्रुत्वा शोकाभि-
भूतस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत्॥ १॥ एवमेव महावीर्यो हतो
नस्तातमध्यमः। न तु सत्पुरुषा राजन् विलपन्ति यथा भवान्
॥ २॥ नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो। स कस्मात्
प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम्॥ ३॥ ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्तिः
कवचं सायको धनुः। सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघसमस्वनः॥४॥
त्वया सकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः। स सर्वायुधसम्पन्नो
राघवं शास्तुमर्हसि॥ ५॥ कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं
रणे। उद्धरिष्यामि ते शत्रून् गरुड़ः पन्नगानिव॥ ६॥ शम्बरो
देवराजेन नरको विष्णुना यथा। तथाद्य शयिता रामो मया

युधि निपातितः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ । अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥ ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैरृतर्षभाः । रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥ अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः । सर्वे त्रिदशदर्पघ्नाः सर्वे समरदुर्मदाः ॥ ११ ॥ सर्वे सुबलसम्पन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्त्तयः । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते स्म निर्जिताः ॥ १२ ॥ देवैरपि सगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः । सर्वेऽस्त्रविदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः । सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १४ ॥ स तैस्तथा भास्करतुल्यदर्शनैः सुतैर्वृतः शत्रुबलश्रियार्दनैः । रराज राजा मघवान् यथामरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १५ ॥ स पुत्रान् सम्परिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः । आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास वै रणे ॥ १६ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तञ्च भ्रातरौ चापि रावणः । रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे ॥ १७ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं लोकरावणम् । कृत्वा प्रदक्षिणञ्चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १८ ॥ सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य महाबलाः । निर्जग्मुर्नैरृतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकांक्षिणः ॥ १९ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ २० ॥ ततः सुदर्शनं नागं नीलजीमूतसन्निभम् । ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २१ ॥ सर्वायुधसमायुक्तस्तूणीभिश्चाप्यलंकृतः । रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्द्धनि ॥ २२ ॥ हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् । आरुरोह रथश्रेष्ठस्त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २३ ॥ त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्द्धरः । सविद्युदुल्कः सज्वालः सेन्द्रचाप इवांबुदः ॥ २४ ॥ त्रिभिः किरीटैस्त्रिशिराः शुशुभे स रथोत्तमे ।

हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ २५ ॥ अतिकायोऽति-
तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा। आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनु-
ष्मताम् ॥ २६ ॥ सुचक्राढ्यं सुसंयुक्तं सानुकर्षं सकूवरम्। तूणी-
बाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम् ॥ २७ ॥ सकाञ्चनविचि-
त्रेण किरीटेन विराजता। भूषणैश्च बभौ मेरुः प्रभाभिरिव भास-
यन् ॥ २८ ॥ स रराज रथे तस्मिन् राजसूनुर्महाबलः। वृतो
नैरृतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २९ ॥ हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं
श्वेतं कनकभूषणम्। मनोजवम्महाकायमारुरोह नरान्तकः
॥ ३० ॥ गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरान्तकः। शक्ति-
मादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३१ ॥ देवान्तकः समा-
दाय परिघं हेमभूषणम्। परिगृह्य गिरिन्दोर्भ्यां वपुर्विष्णो-
र्विडम्बयन् ॥ ३२ ॥ महापार्श्वो महातेजा गदामादाय वीर्य-
वान्। विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३३ ॥ ते प्रतस्थु-
र्महात्मानोऽमरावत्याः सुरा इव। तान् गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चाम्बुद-
निस्वनैः ॥ ३४ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः। ते
विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्य्यवर्चसः ॥ ३५ ॥ किरीटिनः श्रिया
जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे। प्रगृहीता बभौ तेषां शस्त्राणामा-
वलिः शिवा ॥ ३६ ॥ शरदभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे।
मरणञ्चापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम् ॥ ३७ ॥ इति
कृत्वा मतिं वीराः सञ्जग्मुः संयुगार्थिनः। जगर्जुश्च विनेदुश्च
चिक्षिपुश्चापि सायकान् ॥ ३८ ॥ जगृहुश्च महात्मानो निर्याता
युद्धदुर्मदाः। क्ष्वेडितास्फोटनिनदैः सञ्चचालेव मेदिनी ॥ ३९ ॥
रक्षसां सिंहनादैश्च संस्फोटितमिवाम्बरम्। तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता
राक्षसेन्द्रा महाबलाः ॥ ४० ॥ ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिला-
नगम्। हरयोऽपि महात्मानो ददृशू राक्षसं बलम् ॥ ४१ ॥
हस्त्यश्वरथसंबाधं किङ्किणीशतनादितम्। नीलजीमूतसङ्काशं

समुद्यतमहायुधम् ॥ ४२ ॥ दीप्तानलरविप्रख्यैर्नैर्ऋतैः सर्वतो वृतम्। तत् दृष्ट्वा बलमायातं लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ॥ ४३ ॥ समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्मुहुर्मुहुः। असृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दन्त वानराः ॥ ४४ ॥ ततः समुत्कृष्टरवं निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम्। अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं प्रणेदुः ॥ ४५ ॥ ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः। विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥ केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवङ्गमाः। रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाः केचिद्द्रुमशिलायुधाः ॥ ४७ ॥ द्रुमांश्च विपुलस्कन्धान् गृह्य वानरपुङ्गवाः। तद्युद्धमभवत् घोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ४८ ॥ ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम्। बाणौघैर्वार्य्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ सिंहनादान् विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः। शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान् प्लवङ्गमाः ॥ ५० ॥ निजघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान्। केचिद्रथगतान् वीरान् गजवाजिगतानपि ॥ ५१ ॥ निजघ्नुः सहसा वीरान् यातुधानान् प्लवङ्गमाः। शैलशृङ्गान्विताङ्गास्ते मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः ॥५२॥ चेलुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवाः। राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्बिभिदुः कपिकुञ्जरान् ॥ ५३ ॥ शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः। अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः। रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः ॥ ५४ ॥ ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः। मुहूर्त्तेनावृता भूमिरभवच्छोणितोक्षिता ॥ ५५ ॥ विकीर्णैः पर्वताकारै रक्षोभिरभिमर्दितैः। आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५६ ॥ आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशैलैश्च वानरैः। पुनरङ्गैस्तदा चक्रुरासन्ना युद्धमद्भुतम् ॥५७॥ वानरान् वानरैरेव जघ्नुस्ते नैर्ऋतर्षभाः। राक्षसान् राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८ ॥ आक्षिप्य च शिलाः शैलान् जघ्नु-

स्ते राक्षसास्तदा। तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः
॥ ५९ ॥ निजघ्नुः शैलशृङ्गैश्च विभिदुश्च परस्परम्। सिंहनादान्
विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः ॥ ६० ॥ छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा
वानरैर्हताः। रुधिरं सुस्रुवुस्तत्र रससारमिव द्रुमाः ॥ ६१ ॥
रथेन च रथं चापि वारणेनापि वारणम्। हयेन च हयं केचि-
न्निजघ्नुर्वानरा रणे ॥ ६२ ॥ राक्षसान् हरयो जघ्नुः शिला-
भिश्च द्रुमैस्तदा। तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ६३ ॥
क्षुरप्रैरर्द्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः। राक्षसा वानरेन्द्राणां
चिच्छिदुः पादपान् शिलाः ॥ ६४ ॥ विकीर्णाः पर्वताग्रैश्च द्रुमैः
छिन्नैश्च संयुगे। हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाभवत् ॥ ६५ ॥
ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टाः संग्राममासाद्य भयं विमुच्य। युद्धं स्म
सर्वे सह राक्षसैस्ते नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ६६ ॥ तस्मिन्
प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे प्रहृष्यमाणेषु बलीमुखेषु। निपात्यमानेषु च
राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६७ ॥ ततो हयं मारुत-
तुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य। नरान्तको वानरसैन्य-
मुग्रं महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६८ ॥ स वानरान् सप्तशतानि
वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद। एकः क्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा
जघान सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ ६९ ॥ ददृशुश्च महात्मानं हय-
पृष्ठे प्रतिष्ठितम्। चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ७० ॥
स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः। पतितैः पर्वताकारै-
र्वानरैरभिसंवृतः ॥ ७१ ॥ यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवग-
पुङ्गवाः। तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरान्तकः ॥ ७२ ॥ ददाह
हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः। यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षान्
शैलान् वनौकसः ॥ ७३ ॥ तावत् प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवा-
चलाः। ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य संग्रामान्ते नरान्तकः ॥ ७४ ॥ दिक्षु
सर्वासु बलवान् विचचार नरान्तकः। प्रमृद्नन् सर्वतो युद्धे

प्रावृट्काले यथानिलः ॥ ७५ ॥ न शेकुर्द्रवितुं वीरा न स्थातुं स्पन्दितुं कुतः। उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान् विव्याध वीर्य्यवान् ॥ ७६ ॥ एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा। भग्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७७ ॥ वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम्। न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७८ ॥ पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे। वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ७९ ॥ ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः। ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ८० ॥ प्रेक्षमाणः स सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम्। नरान्तकभयत्रस्तां विद्रवन्तीं यतस्ततः ॥ ८१ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम्। गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ ८२ ॥ दृष्ट्वोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः। कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८३ ॥ गच्छैनं राक्षसं वीरं योऽसौ तुरगमास्थितः। क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८४ ॥ स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्तदा। अनीकान्मेघसङ्काशान्मेघांशुमानिव वीर्य्यवान् ॥ ८५ ॥ शैलसंघातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः। रराजाङ्गदसन्नद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥ ८६ ॥ निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान्। नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ८७ ॥ तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि। अस्मिन् वज्रसमस्पर्शं प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८८ ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः। सन्दश्य दशनैरोष्ठं विनिश्वस्य भुजङ्गवत्। अभिगम्याङ्गदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥ ८९ ॥ स प्रासमाविध्य तदाङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहसोत्ससर्ज। स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ९० ॥ तं प्रासमालोक्य तदा विभग्नं सुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पम्। तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरङ्गमस्याभि-

जघान मूर्द्धि ॥ ९१ ॥ निभग्नपादः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसन्निकाशः । स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विकीर्णमूर्द्धा ॥ ९२ ॥ नरान्तकः क्रोधवशं जगाम हतन्तुरङ्गम्पतितं समीक्ष्य । स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९३ ॥ अथाङ्गदो मुष्टिविशीर्णमूर्धा सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् । मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिस्मिये च ॥ ९४ ॥ अथाङ्गदो मृत्युसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिङ्गिरिशृङ्गकल्पम् । निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ९५ ॥ स मुष्टिनिर्भिन्ननिभग्नवक्षा ज्वालां वमन् शोणितदिग्धगात्रः । नरान्तको भूमितले पपात यथाचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ९६ ॥ तदान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसाञ्चैव महाप्रणादः । बभूव तस्मिन्निहतेऽग्र्यवीर्य्ये नरान्तके वालिसुतेन सङ्ख्ये ॥ ९७ ॥ अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तं कृतवान् हि विक्रमम् । विसिस्मिये सोऽप्यथ भीमकर्मा पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ ९८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

——

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चक्रुशुर्नैऋतर्षभाः । देवान्तकस्त्रिमूर्द्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १ ॥ आरूढो मेघसङ्काशं वारणेन्द्रं महोदरः । वालिपुत्रं महावीर्य्यमभिदुद्राव वेगवान् ॥ २ ॥ भ्रातृव्यसनसन्तप्तस्तदा देवान्तको बली । आदाय परिघं घोरमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥ रथमादित्यसङ्काशं युक्तं परमवाजिभिः । आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्यगात् ॥ ४ ॥ स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैराक्षसेन्द्रैरभिद्रुतः । वृक्षमुत्पाटयामास महाविटप-

ऽङ्गदः ॥ ५ ॥ देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाङ्गदः। महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ६ ॥ त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः। स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदाङ्गदः ॥ ७ ॥ स ववर्ष ततो वृक्षान् शिलाश्च कपिकुञ्जरः। तान् प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ८ ॥ परिघाग्रेण तान् वृक्षान् बभञ्ज स महोदरः। त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९ ॥ गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः। जघानोरसि संक्रुद्धः तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ १० ॥ देवान्तकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदाङ्गदम्। उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ११ ॥ स त्रिभिर्नैऋतश्रेष्ठैर्युगपत् समभिद्रुतः। न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः। तलेन समभिद्रुत्य जघानास्य महागजम्। तस्य तेन प्रहारेण नागराजस्य संयुगे ॥ १३ ॥ पेततुर्नयने तस्य विननाद स कुञ्जरः। विषाणञ्चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः ॥ १४ ॥ देवान्तकमभिद्रुत्य ताड़यामास संयुगे। स विह्वलस्तु तेजस्वी वातोद्धूत इव द्रुमः। लाक्षारससवर्णञ्च सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १५ ॥ अथाश्वस्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली। आविध्य परिघं वेगादाजघान तदाङ्गदम् ॥ १६ ॥ परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा। जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १७ ॥ तमुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिराशीविषोपमैः। घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ १८ ॥ ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैऋतपुङ्गवैः। हनुमानथ विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ १९ ॥ ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा। तद्रावणसुतो धीमान् बिभेद निशितैः शरैः ॥ २० ॥ तद्वाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम्। सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥ २१ ॥ स विजृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तको बली।

परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २२ ॥ तमापतन्तमुत्पत्य हनूमान् कपिकुञ्जरः । आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २३ ॥ शिरसि प्राहरद्वीरस्तदा वायुसुतो बली । नादेनाकम्पयच्चैव राक्षसान् स महाकपिः ॥ २४ ॥ स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नमूर्द्धा निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः । देवान्तको राक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ २५ ॥ तस्मिन् हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ । क्रुद्धस्त्रिशीर्षा निशिताग्रमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २६ ॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः कुञ्जरम्पर्वतोपमम् । भूयः समधिरुह्याशु मन्दरं रश्मिमानिव ॥ २७ ॥ ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योरसि पातयत् । गिरौ वर्षं तडिच्चक्रचापवानिव तोयदः ॥ २८ ॥ ततः शरौघैरभिवर्ष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः । नीलो बभूवाथ विसृष्टगात्रो विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ २९ ॥ ततस्तु नीलः प्रतिलब्धसंज्ञः शैलं समुत्पाट्य सवृक्षखण्डम् । ततः समुत्पत्य महोग्रवेगो महोदरन्तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३० ॥ ततः सशैलाभिनिपातभग्नो महोदरस्तेन सहद्विपेन । व्यपोथितो भूमितले गतासुः पपात वज्राभिहतो यथाद्रिः ॥ ३१ ॥ पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे । हनूमन्तञ्च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३२ ॥ स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः । त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्विभेद बहुधा बली ॥ ३३ ॥ तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं तदा कपिः । विससर्ज रणे तस्मिन् रावणस्य सुतं प्रति ॥ ३४ ॥ तमापतन्तमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् । त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३५ ॥ हनूमांस्तु समुत्पत्य हयं त्रिशिरसस्तदा । विददार नखैः क्रुद्धो नागेन्द्रं मृगराडिव ॥ ३६ ॥ अथ शक्तिं समासाद्य कालरात्रिमिवान्तकः । चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३७ ॥ दिवः क्षिप्तामिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्ता-

मसङ्गताम्। गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ॥ ३८ ॥
तां दृष्ट्वा घोरसङ्काशां शक्तिं भग्नां हनूमता। प्रहृष्टा वानरगणा
विनेदुर्जलदा यथा ॥ ३९ ॥ ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्ष-
सोत्तमः। निजघान तदा खड्गं वानरेन्द्रस्य वक्षसि ॥ ४० ॥
खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान्मारुतात्मजः। आजघान त्रिमूर्द्धानं
तलेनोरसि वीर्य्यवान् ॥ ४१ ॥ स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तां-
बरो भुवि। निपपात महातेजाः त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥ ४२ ॥
स तस्य पततः खड्गं समाच्छिद्य महाकपिः। ननाद गिरि-
सङ्काशस्त्रासयन् सर्वराक्षसान् ॥ ४३ ॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्-
पपात निशाचरः। उत्पत्य च हनूमन्तं ताडयामास मुष्टिना ॥४४॥
तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः। कुपितश्च निजग्राह
किरीटे राक्षसर्षभम् ॥ ४५ ॥ स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन
किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि। क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य
त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥ ४६ ॥ तान्यायताक्षाण्यगसन्नि-
भानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि। पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोः पृथिव्यां
ज्योतींषि मुक्तानि यथार्कमार्गात् ॥ ४७ ॥ तस्मिन् हते देवरिपौ
त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण। नेदुः प्लवङ्गाः प्रचचाल भूमी
रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४८ ॥ हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा युद्धो-
न्मत्तं तथैव च। हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥४९॥
चुकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुङ्गवः। जग्राहार्चिष्मतीं चापि
गदां सर्वायसीं तदा ॥ ५० ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणित-
फेनिलाम्। विराजमानां विपुलां शत्रुशोणिततर्पिताम् ॥५१॥
तेजसा संप्रदीप्ताग्रां रक्तमाल्यैर्विभूषिताम्। ऐरावतमहापद्म-
सार्वभौमभयावहाम् ॥ ५२ ॥ गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षस-
पुङ्गवः। हरीन् समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ५३ ॥
ऋषभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजम्। महापार्श्वसुपागम्य

तस्थौ तस्याग्रतो बली॥ ५४॥ तं पुरस्तात् स्थितं दृष्ट्वा वानरः पर्वतोपमम्। आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया॥५५॥ स तयाभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः। भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु॥ ५६॥ स संप्राप्य चिरात् संज्ञां ऋषभो वानरेश्वरः। क्रुद्धो विस्फुरमाणोष्ठो महापार्श्वमुदैक्षत॥५७॥ स वेगवान् वेगवदभ्युपेत्य तं राक्षसं वानरवीरमुख्यः। संवर्त्य मुष्टिं सहसा जघान बाह्वन्तरे शैलनिकाशरूपः॥ ५८। स कृत्तमूलः सहसेव वृक्षः क्षितौ पपात क्षतजोक्षिताङ्गः। तां चास्य घोरां यमदण्डकल्पां गदां प्रगृह्याशु तदा ननाद॥५९॥ मुहूर्त्तमासीत् स गतासुकल्पः प्रत्यागतात्मा सहसा सुरारिः। उत्पत्य सन्ध्याभ्रसमानवर्णस्तं वारिराजात्मजमाजघान॥ ६०॥ समूर्च्छितो भूमितले पपात मुहूर्त्तमुत्पत्य पुनः ससंज्ञः। तामेव तस्याद्रिवराद्रिकल्पां गदां समाविध्य जघान संख्ये॥ ६१॥ सा तस्य रौद्रा समुपेत्य देहं रौद्रस्य देवाध्वरविप्रशत्रोः। बभूव वक्षः क्षतजं च भूरि सुस्राव धातुप्रस्रव इवाद्रिराजः॥ ६२॥ सोऽभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः। तां गृहीत्वा गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः॥ ६३॥ महानीको महात्मा स जघान रणमूर्धनि। स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षणः। ६४॥ निपपात महापार्श्वो वज्राहत इवाचलः। विशीर्णनयनो भूमौ गतसत्त्वो गतायुधः। पतिते राक्षसे तस्मिन् विद्रुतं रक्षसां बलम्॥ ६५॥ तस्मिन् हते भ्रातरि रावणस्य तन्नैरृतानां बलमर्णवाभम्। त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवसन्निकाशम्॥ ६६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

सप्ततितमः सर्गः।

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं लोमहर्षणम् । भ्रातृंश्च निहतान् दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥ पितृव्यौ चापि संप्रेक्ष्य समरे सन्निपातितौ । युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ राक्षसोत्तमौ ॥ २ ॥ चकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि । अतिकायोऽद्रिसङ्काशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥ स भास्करसहस्रस्य संघातमिव भास्वरम् । रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥ स विस्फार्य्य तदा चापं किरीटी मृष्टकुण्डलः । नाम संश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥ तेन सिंहप्रनादेन नामविश्रावणेन च । ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥ ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुम्भकर्णोऽयमुत्थितः । भयार्त्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परम् ॥ ७ ॥ ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे । भयाद्वानरयूथास्ते विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ८ ॥ तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः । शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ९ ॥ ततोऽतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् । ददर्श धन्विनं दूराद्गर्जन्तं कालमेघवत् ॥ १० ॥ स तं दृष्ट्वा महामायं राघवस्तु सुविस्मितः । वानरान् सान्त्वयित्वा च विभीषणमुवाच ह ॥ ११ ॥ कोऽसौ पर्वतसङ्काशो धनुष्मान् हरिलोचनः । युक्ते हयसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थितः ॥१२॥ य एष निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासमुद्गरैः । अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥१३॥ कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोऽभिविराजते । आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १४ ॥ धनूंषि चास्य सज्जानि हेमपृष्ठानि सर्वशः । शोभयन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचापमिवांबरम् ॥ १५ ॥ य एष रक्षःशार्दूलो रणभूमिं विराजयन् । अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यवर्चसा ॥ १६ ॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाभिविराजते । सूर्य्यरश्मिप्रभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७ ॥ त्रिनतं मेघनिर्ह्रादं हेमपृष्ठ-

मलंकृतम्। शक्रतुल्यधनुःमख्यं धनुश्चास्य विराजते॥ १८॥
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः। चतुःसादिसमायुक्तो
मेघस्तनितनिस्वनः॥ १९॥ विंशतिर्दश चाष्टौ च तूणास्य रथ-
माश्रिताः। कार्मुकाणि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः॥२०॥
द्वौ च खड्गौ च पार्श्वस्थौ प्रदीप्तौ पार्श्वशोभितौ। चतुर्हस्तत्
सरुचितौ व्यक्तहस्तदशायतौ॥ २१॥ रक्तकण्ठगुणो धीरो
महापर्वतसन्निभः। कालः कालमहावक्त्रो मेघस्थ इव भास्करः
॥ २२॥ काञ्चनाङ्गदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते। शृङ्गाभ्या-
मिव तुङ्गाभ्यां हिमवान् पर्वतोत्तमः॥ २३॥ कुण्डलाभ्यान्तु
यस्यैतत् भाति वक्त्रं सुभेक्षणम्। पुनर्वस्वन्तरगतः परिपूर्णो
निशाकरः॥ २४॥ आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम्।
यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्त्ता विद्रुता दिशः॥ २५॥ सपृष्टो
राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा। आचचक्षे महातेजा राघवाय
विभीषणः॥ २६॥ दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः।
भीमकर्मा महात्मा हि रावणो राक्षसेश्वरः॥ २७॥ तस्यासौ
वीर्य्यवान् पुत्रो रावणप्रतिमो बले। वृद्धसेवी श्रुतधरः सर्वास्त्र-
विदुषांवरः॥ २८॥ अश्वपृष्ठे रथेनागे खड्गे धनुषिकर्षणे।
भेदे सांत्वे च दाने च नये मन्त्रे च सम्मतः॥ २९॥ यस्य बाहुं
समाश्रित्य लङ्का भवति निर्भया। तनयं धान्यमालिन्या अतिकाय-
मिमं विदुः॥ ३०॥ एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना।
अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः॥ ३१॥ सुरासुरै-
रवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयंभुवा। एतच्च कवचं दिव्यं रथश्च रवि-
भास्वरः॥ ३२॥ एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः।
रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि विदूषिताः॥ ३३॥ वज्रं
विष्टम्भितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीमता। पाशः सलिलराजस्य युद्धे
प्रतिहतस्तथा॥३४॥ एषोऽतिकायो बलवान् राक्षसानामथर्षभः।

स रावणसुतो धीमान्देवदानवदर्पहा॥ ३५॥ तदस्मिन् क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुङ्गव। पुरा वानरसैन्यानि क्षयन्नयति सायकैः॥ ३६॥ ततोऽतिकायो बलवान् प्रविश्य हरिवाहिनीम्। विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः॥ ३७॥ तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनांवरम्। अभिपेतुर्महात्मानो प्रधाना ये वनौकसः॥ ३८॥ कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च। पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत् समभिद्रवन्॥ ३९॥ तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः कनकभूषणैः। अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदांवरः॥ ४०॥ तांश्चैव सर्वान् स हरीन् शरैः सर्वायसैर्बली। विव्याधाभिमुखान् संख्ये भीमकायो विशारदः॥ ४१॥ तेऽर्दिता बाणवर्षेण भिन्नगात्राः पराजिताः। न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्त्तुं महाहवे॥ ४२॥ तत् सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः। मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पितः॥ ४३॥ स राक्षसेन्द्रो हरियूथमध्ये नायुध्यमानं निजघान कञ्चित्। उत्पत्य रामं सधनुःकलापी सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे॥ ४४॥ रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्नप्राकृतं कञ्च न योधयामि। यस्यास्ति शक्तिर्व्यवसाययुक्तो ददातु मे शीघ्रमिहाद्य युद्धम्॥ ४५॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरमित्रहन्ता। अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा॥४६॥ क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम्। पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद्धनुः॥ ४७॥ पूरयन् स महीं सर्वामाकाशं सागरं दिशः। ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन् रजनीचरान्॥ ४८॥ सौमित्रेश्चापनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा। विसिस्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली॥ ४९॥ तदातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम्। आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत्॥ ५०॥ बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः। गच्छ किं कालसङ्काशं

मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥ न हि मद्बाहुसृष्टानां बाणानां हिमवानपि । सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥ सुखप्रसुप्तं कालाग्निं विबोधयितुमिच्छसि । न्यस्य चापं निवर्त्तस्व प्राणान्न जहि मद्गतः ॥ ५३ ॥ अथ वा त्वं प्रतिस्तब्धो न निवर्त्तितुमिच्छसि । तिष्ठ प्राणान् परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥ पश्य मे निशितान् बाणान् रिपुदर्पनिषूदनान् । ईश्वरायुधसङ्काशान् तप्तकाञ्चनभूषितान् ॥ ५५ ॥ एष ते सर्वसङ्काशो बाणः पास्यति शोणितम् । मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् । इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनुषि सन्दधे ॥५६॥ श्रुत्वातिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयति राजपुत्रः । स सङ्कुकोपातिबलो मनस्वी उवाच वाक्यं च ततो महर्षीः ॥५७॥ न वाक्यमात्रेण भवान् प्रधानो न कत्थनात् सत्पुरुषा भवन्ति । मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शयस्वात्मबलं दुरात्मन् ॥५८॥ कर्मणा सूचयात्मानं न विकत्थितुमर्हसि । पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥ सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः । शरैर्वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥ ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः । मारुतः कालसंपक्वं वृन्तात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥ अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः । पास्यन्ति रुधिरङ्गात्राद्बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥ ६२॥ बालोऽयमिति विज्ञाय न चावज्ञातुमर्हसि । बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे ॥ ६३ ॥ बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिविक्रमैः । लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् ॥ ६४ ॥ अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे । ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः । गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं ददृशुस्तदा ॥ ६५ ॥ ततोऽतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् । लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥ ६६ ॥ तमापतन्तं

निशितं शरमाशीविषोपमम्। अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६७ ॥ तन्निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम्। अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्चबाणान् समादधे ॥ ६८ ॥ तांश्छरान् संप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः। तानप्राप्तांश्छितैर्बाणैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥ ६९ ॥ स तांश्छित्वा शितैर्बाणैर्लक्ष्मणः परवीरहा। आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ७० ॥ तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः। विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च सायकम् ॥ ७१ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन शरेणानतपर्वणा। ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्य्यवान् ॥ ७२ ॥ स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः। ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेन्द्र इवाचले ॥ ७३ ॥ राक्षसः प्रचकम्पेथ लक्ष्मणेषुप्रपीड़ितः। रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥७४॥ चिन्तयामास चाश्वास्य विमृश्य च महाबलः। साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोसि मे रिपुः ॥ ७५ ॥ विधायैवं विदार्य्यास्यं विनम्य च महाभुजौ। रथोपस्थे समास्थाय रथेन प्रचचार ह ॥ ७६ ॥ एकं त्रीन् पञ्च सप्तेति सायकान् राक्षसर्षभः। आददे सन्दधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७७ ॥ ते बाणाः कालसङ्काशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युताः हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७८ ॥ ततस्तान् राक्षसोत्सृष्टांश्छरौघान् राघवानुजः। असंभ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥ ७९ ॥ तांश्छरान् युधि संप्रेक्ष्य निकृत्तान् रावणात्मजः। चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ८० ॥ स सन्धाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत्। तेन सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥ ८१ ॥ अतिकायेन सौमित्रिस्ताड़ितो युधि वक्षसि। सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदमत्त इव द्विपः ॥ ८२ ॥ स चकार तदात्मानं विशल्यं सहसा विभुः। जग्राह च शरन्तीक्ष्णमस्त्रेणापि समादधे ॥ ८३ ॥ आग्नेयेन तदास्त्रेण

योजयामास सायकम्। स जज्वाल तदा बाणो धनुष्यस्य महा-
त्मनः॥ ८४॥ अतिकायोऽतितेजस्वी रौद्रमस्त्रं समादधे। तेन
बाणं भुजङ्गाभं हेमपुङ्खमयोजयत्॥ ८५॥ तदस्त्रं ज्वलितं
घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम्। अतिकायाय चिक्षेप कालदण्ड-
मिवान्तकः॥ ८६॥ आग्नेयास्त्राभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः।
उत्ससर्ज तदा बाणं रौद्रं सूर्यास्त्रयोजितम्॥ ८७॥ तावुभा-
वम्बरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः। तेजसा संप्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव
भुजङ्गमौ॥ ८८॥ तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले।
निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ॥ ८९॥ ततोऽतिकायः
संक्रुद्धस्त्वाष्ट्रमैषिकमुत्सृजत्। ततश्चिच्छेद सौमित्रिरस्त्रमैन्द्रेण
वीर्य्यवान्॥ ९०॥ ऐषिकं निहतं दृष्ट्वा कुमारो रावणात्मजः।
याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सायकम्॥ ९१॥ ततस्तदस्त्रं
चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः। वायव्येन तदस्त्रं तु निजघान
स लक्ष्मणः॥ ९२॥ अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः।
अभ्यवर्षत संक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम्॥ ९३॥ तेऽतिकायं
समासाद्य कवचे वज्रभूषिते। भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा
महीतले॥ ९४॥ तान् मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा।
अभ्यवर्षत बाणानां सहस्रेण महायशाः॥ ९५॥ स वृष्यमाणो
बाणौघैरतिकायो महाबलः। अवध्यकवचः सङ्ख्ये राक्षसो नैव
विव्यथे॥ ९६॥ न शशाक रुजं कर्त्तुं युधि तस्य नरोत्तमः।
अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह॥ ९७॥ ब्रह्मदत्तवरो ह्येष
अवध्यकवचावृतः। ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि
नान्यथा॥ ९८॥ अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणां कवची बली॥९९॥
ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्य्यः। समा-
दधे बाणमथोग्रवेगं तद्ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियुज्य॥ १००॥
तस्मिन् वरास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे।

दिशश्च चन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास ररास चोर्वी ॥ १०१ ॥
तं ब्रह्मणोऽस्त्रेण नियुज्य चापे शरं सुपुङ्खं यमदूतकल्पम्। सौ-
मित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०२ ॥
तं लक्ष्मणोत्सृष्टविवृद्धवेगं समापतन्तं श्वसनप्रवेगम्। सुवर्ण-
वज्रोत्तमचित्रपुङ्खं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०३ ॥ तं प्रेक्ष-
माणः सहसातिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः। स सायक-
स्तस्य सुपर्णवेगस्तथातिकायस्य जगाम पार्श्वम् ॥ १०४ ॥ तमा-
गतं प्रेक्ष्य तदातिकायो बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम्। जघान
शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः शूलैः शरैश्चाप्यविपन्नचेष्टः ॥ १०५ ॥ ता-
न्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः।
प्रसह्य तस्यैव किरीटजुष्टं तदातिकायस्य शिरो जहार ॥ १०६ ॥
तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषुप्रमर्दितम्। पपात सहसा भूमौ
शृङ्गं हिमवतो यथा ॥ १०७ ॥ तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तां-
बरभूषणम्। बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ १०८ ॥
ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारैर्जनितश्रमाः। विनेदुरुच्चैः सहसा
बहवो विस्वरैः स्वरैः ॥ १०९ ॥ ततस्ते त्वरितं याता निरपेक्षा
निशाचराः। पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ ११० ॥
प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रफुल्लपद्मप्रतिमाननास्तदा। अपू-
जयन् लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १११ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकसप्ततितमः सर्गः।

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महात्मना। उद्वेगमगम-
द्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ धूम्राक्षः परमामर्षी सर्वशस्त्र-

हृताम्बरः। अकम्पनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥ एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकांक्षिणः। जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३ ॥ ससैन्यास्ते हता वीरा रामेणाक्लिष्टकर्मणा। राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः ॥४॥ अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः। प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम ॥ ५ ॥ तौ भ्रातरौ तदा बद्धौ घोरैर्दत्तवरैः शरैः। यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः ॥ ६ ॥ मोक्तुं तद्बन्धनं घोरं यक्षगन्धर्वपन्नगैः। तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ॥ ७ ॥ शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् ॥ ८ ॥ ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः। तन्न पश्याम्यहं युद्धे योद्धारं सलक्ष्मणम् ॥ ९ ॥ नाशयत् सबलं वीरं ससुग्रीवं विभीषणम्। अहो सुबलवान् रामो महदस्त्रबलं च वै। यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥ तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम्। यद्भयाद्धि पुरी लङ्का पिहितद्वारगोपुरा ॥ ११ ॥ अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुल्मै रक्ष्या पुरी त्वियम्। अशोकवनिका चैव यत्र सीताभिरक्ष्यते ॥ १२ ॥ निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वदैव वः। यत्र यत्र भवेद्गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ १३ ॥ सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं सैन्यैः परिवृता बलैः। द्रष्टव्यश्च पदं तेषां वानराणां निशाचराः ॥ १४ ॥ प्रदोषे वार्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वशः। नावज्ञा तेषु कर्त्तव्या वानरेषु कदाचन ॥ १५ ॥ द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत् किं स्थितं यथा। ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत् ॥ १६ ॥ वचनं सर्वमातिष्ठन् यथावत्तु महाबलाः। तान् सर्वान् हि समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ १७ ॥ मन्युं शल्यं वहन् दीप्तं प्रविवेशस्वमालयम् ॥ १८ ॥ ततः स संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणाम-

धिपो भृशार्त्तः। तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन्मुहुर्मुहुश्चैव तदा विनिश्वसन्॥ १९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्विसप्ततितमः सर्गः।

ततो हतान् राक्षसपुङ्गवांस्तान् देवान्तकादित्रिशिरोऽतिकायान्। रक्षोगणास्तत्र हतावशेषास्ते रावणाय त्वरिताः शशंसुः॥ १॥ ततो हतांस्तान् सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः। पुत्रक्षयं भ्रातृवधञ्च घोरं विचिन्त्य राजा सुचिरं प्रदध्यौ॥ २॥ ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे सम्परिप्लुप्लुवानम्। रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे॥ ३॥ न तात मोहं परिगन्तुमर्हसे यत्रेन्द्रजिज्जीवति नैर्ऋतेश। नेन्द्रारिबाणाभिहतोऽस्ति कश्चित् प्राणान् समर्थः समरेऽभियातुम्॥ ४॥ पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम्। गतायुषं भूमितले शयानं चितैः शरैराचितसर्वगात्रम्॥ ५॥ इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम्। अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः॥ ६॥ अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुरुद्रसाध्याश्च वैश्वानरचन्द्रसूर्याः। द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे॥ ७॥ स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रुरापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः। समारुरोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम्॥ ८॥ समास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम्। जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः॥ ९॥ तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः। संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः॥ १०॥ गजस्कन्धगताः केचित् केचित् परमवाजिभिः। व्याघ्रवृश्चिकमार्जारखरोष्ट्रैश्च भुजङ्गमैः॥ ११॥

वराहैः श्वापदैः सिंहैर्जम्बुकैः पर्वतोपमैः। काकहंसमयूरैश्च राक्षसा
भीमविक्रमाः॥ १२॥ प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः।
भुशुण्डिमुद्गरायष्टिशतघ्नीपरिघायुधाः॥ १३॥ स शङ्खनिनदैः
पूर्णैर्भेरीणां चापि निस्वनैः। जगाम त्रिदशेन्द्रारिराजिं वेगेन
वीर्यवान्॥ १४॥ स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः।
रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा॥ १५॥ वीज्यमानस्ततो
वीरो हैमैर्हेमविभूषितैः। चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्म-
ताम्॥ १६॥ ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा। रराः
जाप्रतियोध्येन द्यौरिवार्केण भास्वता॥ १७॥ स संप्राप्य महा-
तेजा युद्धभूमिमरिन्दमः। स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति सम-
न्ततः॥ १८॥ ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशप्रभः। जुहुवे
राक्षसश्रेष्ठो विधिवन्मन्त्रसत्तमैः॥ १९॥ स हविर्लाजसत्कारैः
माल्यगन्धपुरस्कृतैः। जुहुवे पावकन्तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्
॥ २०॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः। लोहि-
तानि च वासांसि स्रुवङ्कार्ष्णायसन्तथा॥ २१॥ स तत्राग्निं
समास्तीर्य्य शरपत्रैः सतोमरैः। छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह
जीवतः॥ २२॥ सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः। बभूवु-
स्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन्॥ २३॥ प्रदक्षिणावर्त्त-
शिखस्तप्तकाञ्चनसन्निभः। हविस्तत् प्रतिजग्राह पावकः स्वय-
मुत्थितः॥ २४॥ सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममस्त्रविशारदः। धनु-
श्चात्मरथं चैव कवचं चाभ्यमन्त्रयत॥ २५॥ तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे
हूयमाने च पावके। सार्कग्रहेन्दुनक्षत्रं वितत्रास नभस्तलम्
॥ २६॥ स पावकस्पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः।
सचापबाणासिरथाश्वसूतः खेऽन्तर्दधेऽऽत्मानमचिन्त्यवीर्य्यः॥ २७॥
ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम्। निर्ययौ राक्षसबलं
नर्दमानं युयुत्सया॥ २८॥ ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलङ्कृतैः।

तोमरैरंकुशैश्चापि वानरान् जघ्नुराहवे॥ २९॥ रावणिस्तु सुसं-क्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान्। हृष्टा भवन्तो युध्यन्तु वानराणां जिघांसया॥ ३०॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे गर्जन्तो जयकांक्षिणः। अभ्यवर्षन् ततो घोरान् वानरान् शरवृष्टिभिः॥ ३१॥ स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुषलैरपि। रक्षोभिः संवृतः संख्ये वान-रान् विचकर्त्त ह॥ ३२॥ ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपा-युधाः। अभ्यवर्षन्त सहसा रावणिं शैलपादपैः॥ ३३॥ इन्द्र-जित्तु तदा क्रुद्धो महातेजा महाबलः। वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः॥ ३४॥ शरेणैकेन च हरीन्नव पञ्च च सप्त च। बिभेद समरे क्रुद्धो राक्षसान् संप्रहर्षयन्॥ ३५॥ स शरैः सूर्य्यसङ्काशैः शातकुम्भविभूषणैः। वानरान् समरे वीरः प्रम-माथ सुदुर्जयः॥३६॥ ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीड़िताः। पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः॥ ३७॥ ते तपन्तमिवा-दित्यं घोरैर्वाणगभस्तिभिः। अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानर-र्षभाः॥ ३८॥ ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः। व्यथिता विद्रवन्ति स्म रुधिरेण समुक्षिताः॥ ३९॥ रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः। नदंतस्ते निवृत्तास्तु समरे सशिला-युधाः॥ ४०॥ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च प्लवङ्गमाः। अभ्य-वर्षन्त समरे रावणिं समवस्थिताः॥ ४१॥ तद्द्रुमाणां शिलानां च वर्षं वाणहरं महत्। व्यपोहत महातेजा रावणिः समिति-ञ्जयः॥ ४२॥ ततः पावकसङ्काशैः शरैराशीविषोपमैः। वान-राणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः॥ ४३॥ अष्टादशशरैस्तीक्ष्णैः स विद्ध्वा गन्धमादनम्। विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम्॥ ४४॥ सप्तभिस्तु महावीर्यो मैन्दं मर्मविदारणैः। पञ्चभि-र्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे॥ ४५॥ जाम्बवन्तन्तु दशभि-र्नीलं त्रिंशद्भिरेव च। सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदन्तथा

॥ ४६ ॥ घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निरायासानकरोत्तदा । अन्यानपि तदा मुख्यान् वानरान् बहुभिः शरैः ॥ ४७ ॥ अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्च्छितः । स शरैः सूर्य्यसङ्काशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ ४८ ॥ वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे । आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन पीड़िताम् ॥ ४९ ॥ हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् । पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ५० ॥ संहृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् । ममर्द वानरानीकं परितस्त्विन्द्रजिद्बली ॥ ५१ ॥ स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महाहवे वानरवाहिनीषु । अदृश्यमानः शरजालमुग्रं ववर्ष नीलाम्बुधरो यथाम्बु ॥ ५२ ॥ ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः । रणे निपेतुर्हरयोद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥ ५३ ॥ ते केवलं संददृशुः शिताग्रान् बाणान् रणे वानरवाहिनीषु । मायाविगूढं च सुरेन्द्रशत्रुं न चात्र तं राक्षसमप्यपश्यन् ॥ ५४ ॥ ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः । प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विदारयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ५५ ॥ स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि व्याविद्धदीप्तानलसन्निभानि । सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये ॥ ५६ ॥ ततो ज्वलनसङ्काशैर्बाणैर्वानरयूथपाः । ताड़िताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५७ ॥ तेऽन्योन्यमभिसर्पन्तो नदन्तो भैरवस्वनम् । राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निपेतुर्वानरर्षभाः ॥ ५८ ॥ उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताड़िताः । शरैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ५९ ॥ हनूमन्तञ्च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम् । जाम्बवन्तं सुषेणञ्च वेगदर्शिनमेव च ॥ ६० ॥ मैन्दं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गवयन्तथा । केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम् ॥ ६१ ॥ सूर्य्याननं ज्योतिमुखन्तथा दधिमुखं हरिम् । पाव-

ऋषभं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ६२ ॥ प्रासैः शूलैः शितै-र्बाणैरिन्द्रजिन्मन्त्रसंहितैः । विव्याध हरिशार्दूलान् सर्वांस्तान् राक्षसोत्तमः ॥ ६३ ॥ स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान्निर्भिद्य बाणै-स्तपनीयवर्णैः । ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कर-रश्मिकल्पैः ॥ ६४ ॥ स बाणवर्षैरभिवृष्यमाणो धारानिपाता-निव तानचिन्त्य । समीक्षमाणः परमाद्भुतश्री रामस्तदा लक्ष्मण-मित्युवाच ॥ ६५ ॥ असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो महास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः । निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्रमस्मान् शरैरर्दयति प्रसक्तम् ॥ ६६ ॥ स्वयंभुवा दत्तवरो महात्मा खमास्थितोऽन्तर्हित-भीमकायः । कथन्नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजि-दुद्यतास्त्रः ॥ ६७ ॥ मन्ये स्वयंभूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य । बाणावपातं त्वमिहाद्य धीमन्मया सहाव्यग्र-मनाः सहस्व ॥ ६८ ॥ प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः । एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानर-राजसैन्यम् ॥ ६९ ॥ आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ हतहर्षरोषौ । ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समासाद्य रणाग्र-लक्ष्मीम् ॥ ७० ॥ ततस्तु ताविन्द्रजितोऽस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तदा विशस्तौ । स चापि तौ तत्र विषादयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ७१ ॥ ततस्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च संख्ये सह लक्ष्मणेन । निषूदयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभि-गुप्ताम् । संस्तूयमानः स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वं हृषितो-ऽभ्युवाच ॥ ७२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

— —

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरियूथपानाम्। सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो न चापि किञ्चित् प्रतिपेदिरे ते ॥ १ ॥ ततो विषण्णं समवेक्ष्य सर्वं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः। उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥ माभैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्य्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ। स्वयंभुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ यत्सादिताविन्द्रजितास्त्रजालैः ॥ ३ ॥ तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत् स्वयंभुवा ब्राह्ममघोघवीर्य्यम्। तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोऽत्र विषादकालः ॥ ४ ॥ ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान्मानयित्वा तु मारुतिः। विभीषणवचः श्रुत्वा हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्मिन्नस्त्रहते सैन्ये वानराणान्तरस्विनाम्। यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहे ॥ ६ ॥ तावुभौ युगपद्वीरौ हनूमद्राक्षसोत्तमौ। उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ७ ॥ छिन्नलांगूलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरैः। स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिः समन्ततः ॥ ८ ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृताम्। शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुन्धराम् ॥ ९ ॥ सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभङ्गन्धमादनम्। जाम्बवन्तं सुषेणञ्च वेगदर्शिनमेव च ॥ १० ॥ मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदञ्चापि वानरम्। विभीषणो हनूमांश्च ददृशाते हतान् रणे ॥ ११ ॥ सप्तषष्टिर्हता कोट्यो वानराणान्तरस्विनाम्। अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयंभुवः ॥ १२ ॥ सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम्। मार्गते जाम्बवन्तं च हनूमान् सविभीषणः ॥ १३ ॥ स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम्। प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तमभिसङ्गम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत्। कच्चिदार्य्य शरैस्तीक्ष्णैर्न प्राणाध्वंसितास्तव ॥ १५ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुङ्गवः। कृच्छ्रादभ्युद्गिरन् वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैर्ऋतेन्द्र महा-

वीर्य्यं स्वरेणत्वाभिलक्षये। विहृगात्र: शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा॥ १७॥ अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च सुव्रत। हनूमान् वानरश्रेष्ठ: प्राणान्धारयते क्वचित्॥ १८॥ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषण:। आर्य्य पुत्रावतिक्रम्य कस्मात् पृच्छसि मारुतिम्॥ १९॥ नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे। आर्य्य सन्दर्शित: स्नेहो यथा वायुसुते पर:॥२०॥ विभीषणवच: श्रुत्वा जाम्बवान् वाक्यमब्रवीत्। शृणु नैरृतशार्दूल यस्मात् पृच्छामि मारुतिम्॥ २१॥ अस्मिन् जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम्। हनूमत्युज्झिते प्राणे जीवन्तोऽपि हता वयम्॥ २२॥ धरते मारुतिस्तात मारुतिप्रतिमो यदि। वैश्वानरसमो वीर्य्ये जीविताशा ततोभवेत्॥ २३॥ ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत्। गृह्य जाम्बवत: पादौ हनूमान् मारुतात्मज:॥ २४॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं तदा विव्यथितेन्द्रिय:। पुनर्जातमिवात्मानं मन्यतेस्मर्क्षपुङ्गव:॥ २५॥ ततोऽब्रवीन् महातेजा हनूमन्तं स जाम्बवान्। आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि॥ २६॥ नान्यो विक्रमपर्य्याप्तस्त्वमेषां परम: सखा। त्वत्पराक्रमकालोऽयं नान्यं पश्यामि कञ्चन॥ २७॥ ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय। विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ॥ २८॥ गत्वा परममध्वानमुपर्य्युपरि सागरम्। हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनूमन् गन्तुमर्हसि॥ २९॥ तत: काञ्चनमत्युग्रमृषभम्पर्वतोत्तमम्। कैलासशिखरञ्चात्र द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन॥ ३०॥ तयो: शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम्। सर्वौषधियुतम्वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम्॥ ३१॥ तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्द्ध्नि सम्भवा:। द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्तीर्दिशो दश॥ ३२॥ मृतसञ्जीवनीञ्चैव विशल्यकरणीमपि। सुवर्णकरणीञ्चैव सन्धानकरणीन्तथा॥ ३३॥ ता: सर्वा हनुमन् गृह्य

च्चिप्रमागन्तुमर्हसि। आश्वासय हरीन् प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज
॥ ३४ ॥ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनूमान् मारुतात्मजः। आपू-
र्य्यत बलोद्धर्षैर्वायुवेगैरिवार्णवः ॥ ३५ ॥ स पर्वततटाग्रस्थः
पीड़यन् पर्वतोत्तमम्। हनुमान् दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः
॥ ३६ ॥ हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वतः। न शशाक
तदात्मानं वोढुं भृशनिपीड़ितः ॥ ३७ ॥ तस्य पेतुर्नगा भूमौ
हरिवेगाच्च जज्वलुः। शृङ्गाणि च व्यकीर्य्यन्त पीड़ितस्य हनू-
मता ॥ ३८ ॥ तस्मिन् संपीड़्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले।
न शेकुर्वानरा स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९ ॥ सा घूर्णित-
महाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा। लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्ये-
वाभवत्तदा ॥ ४० ॥ पृथिवीधरसङ्काशो निपीड्य पृथिवीधरम्।
पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४१ ॥ पद्भ्यां तु
शैलमाविध्य बड़वामुखवन्मुखम्। विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्
रजनीचरान् ॥ ४२ ॥ तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमुत्तमम्।
लङ्कास्था राक्षसव्याघ्रा न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ ४३ ॥ नम-
स्कृत्वाथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रमः। राघवार्थे परं कर्म समी-
हत परन्तपः ॥ ४४ ॥ स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं विनम्य पृष्ठं
श्रवणे निकुञ्च्य। विवृत्य वक्त्रं वड़वामुखाभमापुप्लुवे व्योम्नि स
चण्डवेगः ॥ ४५ ॥ स वृक्षषण्डांस्तरसा जहार शैलान् शिलाः
प्राकृतवानरांश्च। बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्नास्ते क्षीणवेगाः सलिले
निपेतुः ॥ ४६ ॥ स तौ प्रसार्य्योरगभोगकल्पौ भुजौ भुजङ्गारि-
निकाशवीर्य्यः। जगाम शैलं नगराजमग्रम् दिशः प्रकर्षन्निव
वायुसूनुः ॥ ४७ ॥ स सागरं घूर्णितवीचिमालं तदम्बुना भ्रामित
सर्वसत्वम्। समीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णुकरात्
प्रमुक्तम् ॥ ४८ ॥ स पर्वतान् वृक्षगणान् सरांसि नदीस्तटाकानि
पुरोत्तमानि। स्फीतान् जनांस्तानपि संप्रवीक्ष्य जगाम वेगात्

पितृतुल्यवेगः ॥ ४९ ॥ आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतश्रमः।
हनूमांस्त्वरितो वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ ५० ॥ जवेन महता
युक्तो मारुतिर्मारुतो यथा। जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन
नादयन् ॥ ५१ ॥ स्मरन् जाम्बवतो वाक्यं मारुतिर्भीमविक्रमः।
ददर्श सहसा गत्वा हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५२ ॥ नानाप्रस्रवणो-
पेतं बहुकन्दरनिर्झरम्। श्वेताभ्रचयसङ्काशैः शिखरैश्चारु-
दर्शनैः। शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ॥ ५३ ॥ स तं
समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमहेमशृङ्गम्। ददर्श पुण्यानि
महाश्रमाणि सुरर्षिसंघोत्तमसेवितानि ॥ ५४ ॥ स ब्रह्मकोशं
रजतालयं च शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षम्। हयाननं ब्रह्मशिरश्च
दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिङ्करांश्च ॥ ५५ ॥ वज्रालयं वैश्रवणालयं
च सूर्यप्रभं सूर्यनिबन्धनञ्च। ब्रह्मालयं शङ्करकार्मुकं च ददर्श
नाभिञ्च वसुन्धरायाः ॥ ५६ ॥ विघ्नेश्वरं तत्र सनन्दिकेशं स्कन्दं
वृतं देवगणैर्ददर्श। उमां स दुर्गामथ कन्यकाभिर्विलासयन्तीं
दृष्टवानग्र्यवीर्य्यः ॥ ५७ ॥ कैलासमुग्रं हिमवच्छिलाश्च तं वै वृषं
काञ्चनशैलमग्र्यम्। प्रदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं ददर्श सर्वौषधि
पर्वतेन्द्रम् ॥ ५८ ॥ स तं समीक्ष्यानलराशिदीप्तं विसिस्मिये वासव
दूतसूनुः। आप्लुत्य तं चौषधिपर्वतेन्द्रं तत्रौषधीनां विचयं
चकार ॥ ५९ ॥ स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः।
दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ॥ ६० ॥ महौषध्यस्ततः
सर्वास्तस्मिन् पर्वतसत्तमे। विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मु-
रदर्शनम् ॥ ६१ ॥ स ता महात्मा हनुमानपश्यंश्चुकोप रोषाच्च
भृशं ननाद। अमृष्यमाणोऽग्निसमानचक्षुर्महीधरेन्द्रन्तमुवाच
वाक्यम् ॥ ६२ ॥ किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृता-
नुकम्पः। पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विकीर्णमात्मानमथो नगेन्द्र
॥ ६३ ॥ स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम्।

विकीर्णकूटं ज्वलिताग्रसानुं प्रगृह्य वेगात् सहसोन्ममाथ ॥ ६४ ॥
स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान् ससुरासुरेन्द्रान् ।
संस्तूयमानः खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवेगः ॥ ६५ ॥ स
भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तद्भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य । बभौ तदा
भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ६६ ॥ स तेन
शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु । सहस्रधारेण
सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥ ६७ ॥ तं वानराः प्रेक्ष्य
तदा विनेदुः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद । तेषां समुत्कृष्टरवं
निशम्य लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥ ६८ ॥ ततो महात्मा निप-
पात तस्मिन् शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये । हर्युत्तमेभ्यः शिरसा-
भिवाद्य विभीषणं तत्र च सस्वजे सः ॥ ६९ ॥ तावप्युभौ मानुष-
राजपुत्रौ तं गन्धमाघ्राय महौषधीनाम् । बभूवतुस्तत्र तदा
विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ७० ॥ सर्वे विशल्या
विरुजाः क्षणेन हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः । गन्धेन तासां प्रव-
रौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः ॥ ७१ ॥ यदाप्रभृति
लङ्कायां युध्यन्ते हरिराक्षसाः । तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया
रावणस्य च ॥ ७२ ॥ ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः ।
हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७३ ॥ ततो हरि-
र्गन्धवहात्मजस्तु तमौषधीशैलमुदग्रवेगः । निनाय वेगाद्धिमवन्त-
मेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

——

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानरेश्वरः । अर्थ्यं विज्ञापयं-
श्चापि हनूमन्तमिदं वचः ॥ १ ॥ यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च

निषूदिताः। नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥ ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च प्लवङ्गमाः। लङ्कामभिपतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ ३ ॥ ततोऽस्तङ्गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे। लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ ४ ॥ उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः। आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च। प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् ॥ ६ ॥ तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक् तदा। प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले ॥ ७ ॥ अगरुर्दह्यते तत्र परञ्चैव सुचन्दनम्। मौक्तिकामणयः स्निग्धा वज्रञ्चापि प्रवालकम् ॥ ८ ॥ क्षौमं च दह्यते तत्र कौशेयञ्चापि शोभनम्। आविकञ्चविविधं चौर्णं काञ्चनं भाण्डमायुधम् ॥ ९ ॥ नानाविकृतसंस्थानस्वाजिभाण्डपरिच्छदम्। गजग्रैवेयकच्याश्च रथभाण्डांश्च संस्कृतान् ॥ १० ॥ तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च वर्म च। खड्गा धनूंषि ज्या बाणास्तोमरांकुशशक्तयः ॥ ११ ॥ रोमजम्बालजञ्चर्म व्याघ्रजञ्चाण्डजम्बहु। मुक्तामणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समन्ततः ॥ १२ ॥ विविधानस्त्रसंयोगानग्निर्दहति तत्र वै। नानाविधान् गृहांश्चित्रान् ददाह हुतभुक् तदा ॥ १३ ॥ आवासान् राक्षसानां च सर्वेषां गृहगृध्नुनाम्। हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्भाण्डाम्बरधारिणाम् ॥ १४ ॥ शीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम्। कान्तालम्बितवस्त्राणां शत्रुसञ्जातमन्युनाम् ॥ १५ ॥ गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिबतामपि। शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह ॥ १६ ॥ त्रस्तानाङ्गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः। तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् ॥ १७ ॥ अदहत् पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः। सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च ॥ १८ ॥ हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोत्त-

मानि च। रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः ॥ १९ ॥ मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम्। क्रौञ्चबर्हिणवर्णानां भूषणानाञ्च निस्वनैः ॥ २० ॥ नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह सः। ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे ॥ २१ ॥ विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे। ज्वलनेन परीतानि गृहाणि प्रचकाशिरे ॥ २२ ॥ दावाग्निदीप्तानि यथा शिखराणि महागिरेः। विमानेषु प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वराङ्गनाः ॥ २३ ॥ त्यक्ताभरणसर्वाङ्गा हाहेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः। तत्र चाग्निपरीतानि निपेतुर्भवनान्यपि ॥ २४ ॥ वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः। तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे ॥ २५॥ हिमवच्छिखराणीव दह्यमानानि सर्वशः। हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि ॥ २६ ॥ रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकैः। हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि। बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवः ॥ २७ ॥ अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा क्वचिद्भीतोपसर्पति। भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा क्वचिदश्वो निवर्त्तते ॥ २८ ॥ लङ्कायां दह्यमानायां शुशुभे च महोदधिः। छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवः ॥ २९ ॥ सा बभूव मुहूर्त्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी। लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा ॥ ३० ॥ नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः। स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे शतयोजनम्। ३१ ॥ प्रदग्धकायानपरान् राक्षसान्निर्गतान् बहिः। सहसाभ्युत्पतन्तिस्म हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ३२ ॥ उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनम्। दिशो दश समुद्रञ्च पृथिवीं च व्यनादयत् ॥ ३३ ॥ विशल्यौ च महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ। असंभ्रान्तौ जगृहतुस्ते उभे धनुषी वरे ॥ ३४ ॥ ततो विस्फारयानस्य रामस्य धनुरुत्तमम्। बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः। ३५ ॥

अशोभत तदा रामो धनुर्विस्फारयन्महत्। भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयन्धनुः ॥ ३६ ॥ उत्कुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनम्। ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावतिरामस्य शुश्रुवे ॥ ३७ ॥ वानरोत्कृष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्वनः। ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ ३८ ॥ तस्य कार्मुकनिर्मुक्तैः शरैस्तत्पुरगोपुरम्। कैलासशृङ्गप्रतिमन्विकीर्णमभवद्भुवि ॥ ३९ ॥ ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च। सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ४० ॥ तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम्। शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४१ ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रास्ते सुग्रीवेण महात्मना। आसन्नं द्वारमासाद्य युध्यध्वं च प्लवङ्गमाः ॥ ४२ ॥ यश्च वो वितथं कुर्यात् तत्र तत्राप्युपस्थितः। स हन्तव्योऽभिसंप्लुत्य राजशासनदूषकः ॥ ४३ ॥ तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु। स्थितेषु द्वारमाश्रित्य रावणं क्रोध आविशत् ॥ ४४ ॥ तस्य जृम्भितविक्षोभात् व्यामिश्रा वै दिशो दश। रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४५ ॥ स कुम्भञ्च निकुम्भञ्च कुम्भकर्णात्मजावुभौ। प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ४६ ॥ यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा। निर्ययुः कौम्भकर्णिभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४७ ॥ शशास चैव तान् सर्वान् राक्षसान् स महाबलान्। राक्षसा गच्छताद्यैव सिंहनादञ्च नादयन् ॥ ४८ ॥ ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः। लङ्कायाः निर्ययुर्वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः ॥ ४९ ॥ रक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः। चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ॥ ५० ॥ तत्र ताराधिपस्याभा ताराणां च तथैव भा। तयोराभरणस्था भा ज्वलिता द्यामभासयत् ॥ ५१ ॥ चन्द्राभा भूषणाभा च गृहाणां ज्वलिता च भा। हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ॥ ५२ ॥ तत्र

चार्द्धमदीप्तानां महतां सागरः पुनः। आभिः संसक्तसलिलश्चोर्मिः शुशुभेऽधिकम्॥ ५३॥ पताकाध्वजसंयुक्तमुत्तमासिपरश्वधम्। भीमाश्वरथमातङ्गनानापत्तिसमाकुलम्॥ ५४॥ दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम्। तद्राक्षसबलं भीमं घोरविक्रमपौरुषम्॥ ५५॥ ददृशे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम्। हेमजालाचितभुजं व्यावेष्टितपरश्वधम्॥ ५६॥ व्याघूर्णितमहायस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम्। गन्धमाल्यमधूत्सेकसम्मोदितमहानिलम्॥ ५७॥ घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्वनम्। तत् दृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां दुरासदम्॥ ५८॥ सञ्चचाल प्लवङ्गानां बलमुच्चैर्ननाद च। जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्बलं राक्षसां महत्॥ ५९॥ अभ्ययात् प्रत्यरिबलं पतङ्गा इव पावकम्। तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि॥ ६०॥ राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयः परमशोभत। ततोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोऽथ युयुत्सवः॥ ६१॥ तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान्। तथैवापततां तेषां हरीणां निशितैः शरैः॥ ६२॥ शिरांसि सहसा जह्रू राक्षसा भीमविक्रमाः। दशनैर्हृतकर्णाश्च मुष्टिभिर्भिन्नमस्तकाः॥ ६३॥ शिलाप्रहारभग्नाङ्गा विचेरुस्तत्र राक्षसाः। तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः॥ ६४॥ प्रवरानभितो जघ्नुर्घोररूपा निशाचराः। प्रवीरान् हरयो जघ्नू राक्षसानां तरस्विनाम्॥ ६५॥ घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयत्। गर्हमाणं जगर्हान्यो दशन्तमपरोऽदशत्॥ ६६॥ देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः। किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योऽन्यं बभाषिरे॥ ६७॥ विप्रलम्बितशस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम्। समुद्यत महाप्रासं मुष्टिशूलासिकुन्तलम्॥ ६८॥ प्रावर्त्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम्। वानरान् दशसप्तेति

राक्षसा जघ्नुराहवे ॥ ६९ ॥ राक्षसान् दृश्यन्तीति वानराश्चाप्यपातयन् बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ७० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन् घोरे वीरजनक्षये । अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १ ॥ आहूय सोऽङ्गदं कोपात् ताडयामास वेगितः । गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशं हतः ॥ २ ॥ स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः । अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥ ३ ॥ ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे । रथेनाभ्यपतत् क्षिप्रन्तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४ ॥ सोऽङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः । शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥ क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः । कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रः प्रतापवान् । धनुरुग्रं रथं बाणान्ममर्द तरसा बली ॥ ७ ॥ शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे । उत्पपात तदा क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥ ८ ॥ तं क्षिप्रतरमाप्लुत्य परामृश्याङ्गदो बली । करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥ तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः । यज्ञोपवीतवच्चैनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः ॥ १० ॥ तं प्रगृह्य महाखड्‌गं विनद्य च पुनः पुनः । वालिपुत्रोऽभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ॥ ११ ॥ प्रजङ्घसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली । रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १२ ॥ आयसीन्तु गदां गृह्य स वीरः कनकाङ्गदः । शोणिताक्षः समाश्वस्य तमेवानुपपात ह ॥ १३ ॥ तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजा-

यथोः। विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ १४ ॥ अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च। तस्य तस्थतुरभ्यासे परस्पर दिदृक्षया ॥ १५ ॥ अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियाता महाबलाः। राक्षसा वानरान् रोषादसिबाणगदाधराः ॥ १६ ॥ त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभि राक्षसपुङ्गवैः। संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १७ ॥ ते तु वृक्षान् समादाय संप्रचिक्षिपुराहवे। खड्गेन प्रतिचिक्षेप तान् प्रजघो महाबलः ॥ १८ ॥ रथानश्वान्द्रुमांश्चैतान् प्रतिचिक्षिपुराहवे। शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान्यूपाक्षो महाबलः ॥ १९ ॥ सृष्टान् द्विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान्। बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥ २० ॥ उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्मविदारणम्। प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥ २१ ॥ तमभ्यासगतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः। आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २२ ॥ बाहुं चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान समुष्टिना। वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २३ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गं मुषलसन्निभम्। मुष्टिं संवर्त्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २४ ॥ स ललाटे महावीर्यमङ्गदं वानरर्षभम्। आजघान महातेजाः स मुहूर्त्तं चचाल ह ॥ २५ ॥ स सञ्ज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान्। प्रजंघस्य शिरः कायात् पातयामास मुष्टिना ॥ २६ ॥ स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे। अवरुह्य रथात् क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥ २७ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन्। आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्बली ॥ २८ ॥ गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलः। आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदन्ततः ॥ २९ ॥ स ततोऽभिहतस्तेन चचाल च महाबलः। उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नन्तरे मैन्दो द्विविदा-

भ्यासमागमत् । द्विविदः शोणिताक्षन्तु विददारनखैर्मुखे ॥३१॥
तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवगाभ्यां तरस्विनौ । चक्रतुः समरे
तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशम् ॥ ३२ ॥ निष्पिपेष सवीर्य्येण क्षिता-
वाविध्य वीर्य्यवान् । यूपाक्षमभिसंक्रुद्धो मैन्दो वानरपुङ्गवः ।
पीडयामास बाहुभ्यां पपात स हतः क्षितौ ॥ ३३ ॥ हतप्रवीरा-
व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तदा । जगामाभिमुखी सा तु कुम्भ-
कर्णात्मजो यतः ॥ ३४ ॥ आपतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्व-
यच्चमूम् । अथोत्कृष्टं महावीर्य्यैर्लब्धलक्षैः प्लवङ्गमैः ॥ ३५ ॥
निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमूस्तदा । कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी
रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३६ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुस-
माहितः । मुमोचाशीविषप्रख्याञ्छरान्देहविदारणान् ॥ ३७ ॥
तस्य तच्छुशुभे भूयः सशरन्धनुरुत्तमम् । विद्युदैरावतार्च्चिष्मत्
द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ३८ ॥ आकर्णाकृष्टमुक्तेन जघान द्विविद-
स्तदा । तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ३९ ॥ सहसा-
भिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् । निपपाताद्रिकूटाभो विह्वलः
प्लवगोत्तमः ॥ ४० ॥ मैन्दस्तु भ्रातरं तत्र भग्नं दृष्ट्वा महाहवे ।
अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ ४१ ॥ तां शिलां तु
प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः । बिभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः
पञ्चभिः शरैः ॥ ४२ ॥ सन्धाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् ।
आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४३ ॥ स तु तेन
प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः । मर्म्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि
मूर्च्छितः ॥ ४४ ॥ अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा व्यथितौ तु महाबलौ ।
अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४५ ॥ तमापतन्तं वि-
व्याध कुम्भः पञ्चभिरायसैः । त्रिभिश्चान्यैः शितैर्बाणैर्मातङ्गमिव
तोमरैः ॥ ४६ ॥ सोऽङ्गदं बहुभिर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्य्यवान्
॥ ४७ ॥ अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः । अङ्गदः

प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रो न कम्पते॥ ४८॥ शिलापादपवर्षाणि
तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह। स प्रचिच्छेद तान् सर्वान् बिभेद च
पुनः शिलाः॥ ४९॥ कुम्भकर्णात्मजः श्रीमान् वालिपुत्र समी-
रितान्। आपतन्तञ्च संप्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम्॥ ५०॥
भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम्। तस्य सुस्राव
रुधिरं पिहिते चास्य लोचने॥ ५१॥ अङ्गदः पाणिना नेत्रे
पिधाय रुधिरोक्षिते। सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना
॥ ५२॥ संपीड्योरसि सस्कन्धं करेणाभिनिवेश्य च। किञ्चि-
दभ्यवनम्यैनमुन्ममाथ महारणे॥ ५३॥ तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं
मन्दरसन्निभम्। समुत्सृजत वेगेन मिषतां सर्वरक्षसाम्॥ ५४॥
स चिच्छेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः। अङ्गदो विव्यथे
ऽभीक्ष्णं संपपात मुमोह च॥ ५५॥ अङ्गदम्पतितं दृष्ट्वा सीदन्त-
मिव सागरे। दुरासदं हरिश्रेष्ठा राघवाय न्यवेदयन्॥ ५६॥
रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं महाहवे। व्यादिदेश हरिश्रेष्ठान्
जाम्बवत्प्रमुखांस्ततः॥ ५७॥ ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा
रामस्य शासनम्। अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम्
॥ ५८॥ ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः। रिरक्षि-
षन्तोऽभ्यपतन्नङ्गदं वानरर्षभाः॥ ५९॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेग-
दर्शी च वानरः। कुम्भकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः॥ ६०॥
समीक्ष्यापततांस्तांस्तु वानरेन्द्रान्महाबलान्। आववार शरौघेण
नगेनेव जलाशयम्॥ ६१॥ तस्य बाणचयं प्राप्य न शेकुरति-
वर्त्तितुम्। वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधेः॥ ६२॥
तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणान् शरवृष्टिभिरर्दितान्। अङ्गदं पृष्ठतः
कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः॥ ६३॥ अभिदुद्राव सुग्रीव कुम्भकर्णा-
त्मजं रणे। शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी॥ ६५॥
उत्पाट्य च महाशालानश्वकर्णादिकान् बहून्। अन्यांश्च विवि-

धान् द्रुमान् चिक्षेप स महाकपिः ॥ ६५ ॥ तां छादयन्ती-माकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम्। कुम्भकर्णात्मजः शीघ्रं चिच्छेद स्वशरैः शितैः ॥ ६६ ॥ अर्दितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः। द्रुमवर्षन्तु तद्भिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्य्यवान् ॥ ६७ ॥ वानराधिपतिः श्रीमान् महासत्त्वो न विव्यथे। स विध्यमानः सहसा सहमानस्तु तान् शरान् ॥ ६८ ॥ कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुःप्रभम्। अवप्लुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्मसुदुष्करम् ॥ ६९ ॥ अब्रवीत् कुपितं कुम्भं भग्नशृङ्गमिव द्विपम्। निकुम्भाग्रज वीर्य्यन्ते बाणवेगस्तदद्भुतम् ॥ ७० ॥ सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा। प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुवेरवरुणोपम ॥ ७१ ॥ एकस्त्वमनुजातोसि पितरं बलवत्तरम्। त्वामेवैकं महाबाहुं शूलहस्तमरिन्दमम् ॥ ७२ ॥ त्रिदशा नातिवर्त्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः। विक्रमस्व महायुद्धे कर्म्माणि मम पश्य च ॥ ७३ ॥ वरदानात् पितृव्यस्ते सहते देवदानवान्। कुम्भकर्णस्तु वीर्य्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७४ ॥ धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च। त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्य्यतः ॥ ७५ ॥ महाविमर्दं समरे मया सह तवाद्भुतम्। अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशंवरयोरिव ॥ ७६ ॥ कृतमप्रतिमं कर्म्म दर्शितं चास्त्रकौशलम्। पातिता हरिवीराश्च त्वयैते भीमविक्रमाः ॥ ७७ ॥ उपालम्भभयाच्चैव नासि वीर्य्यान्मया हतः। कृतकर्म्मा परिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥ ७८ ॥ तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः। अग्नेराज्याहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्द्धत ॥ ७९ ॥ ततः कुम्भस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा। गजाविवावीतमदौ निःश्वसन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ८० ॥ अन्योन्यगात्रग्रथितौ कर्षन्तावितरेतरम्। सधूमां मुखतो ज्वालां विसृजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८१ ॥ तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही। व्याघूर्णिततरङ्गश्च

शुशुभे वरुणालयः ॥ ८२ ॥ ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भसि। पातयामास वेगेन दर्शयन् दधेस्तलम् ॥ ८३ ॥ ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुत्थितः। विन्ध्यमन्दरसङ्काशो विससर्प समन्ततः ॥ ८४ ॥ ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपत्य च। आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ८५ ॥ तस्य चर्म च प्रस्फोट संजज्ञे चापि शोणितम्। तस्य मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ८६ ॥ तस्य वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं महत्। वज्रनिष्पेषसञ्जाता ज्वाला मेरोर्यथा गिरेः ॥ ८७ ॥ स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः। मुष्टिं संवर्त्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ८८ ॥ अर्चिःसहस्रविकचं रविमण्डलवर्चसम्। स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्य्यवान् ॥ ८९ ॥ स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशताडितः। निपपात तदा कुम्भो गतार्चिरिव पावकः ॥ ९० ॥ मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपात तु राक्षसः। लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ९१ ॥ कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना। बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथारूपङ्गवांपतेः ॥ ९२ ॥ तस्मिन् हते भीमपराक्रमेण प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे। मही सशैला सवना चचाल भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥ ९३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षट्सप्ततितमः सर्गः।

निकुम्भो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम्। प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमुदैक्षत ॥ १ ॥ ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम्। आददे परिघं धीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम्। यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥ तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमौ-

नसम्। विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥
उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि। कुण्डलाभ्याञ्च चित्राभ्यां
मालया च विचित्रया ॥ ५ ॥ निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परि-
घेण च। यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत् स्तनयित्नुमान् ॥ ६ ॥
परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मनः। प्रजज्वाल सघोषश्च
विधूम इव पावकः ॥ ७॥ नगर्य्या विटपावत्या गन्धर्व्वभवनोत्तमैः ॥
सहैवामरावत्या सर्व्वैश्च भवनैः सह ॥ ८ ॥ सतारागणनक्षत्रं
सचन्द्रं समहाग्रहम्। निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभस्तलम्
॥ ९ ॥ दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः। क्रोधेन्धनो निकु-
म्भाग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १० ॥ राक्षसा वानराश्चापि न
शेकुः स्पन्दितुं भयात्। हनूमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ प्रमुखतो
बली ॥ ११ ॥ परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम्। बली
बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२ ॥ स्थिरे तस्योरसि व्यूढे
परिघः शतधा कृतः। विकीर्य्यमाणः सहसा उल्काशतमिवा-
म्बरे ॥ १३ ॥ स तु तेन प्रहारेण न चचाल महाकपिः। परि-
घेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १४ ॥ स तथाभिहतस्तेन
हनूमान् प्लवगोत्तमः। मुष्टिं संवर्त्तयामास बलेनातिमहाबलः
॥ १५ ॥ तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्य्यवान्। अभि-
चिक्षेप वेगेन वेगवान्वायुविक्रमः ॥ १६ ॥ ततः पुस्फोट चर्म्मास्य
प्रसुस्राव च शोणितम्। मुष्टिना तेन सञ्जज्ञे मेघे विद्युदिवो-
त्थिता ॥ १७ ॥ स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह।
स्वस्थश्चापि निजग्राह हनूमन्तं महाबलम् ॥ १८ ॥ चुक्रुशुश्च तदा
संख्ये भीमं लङ्कानिवासिनः। निकुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनूमन्तं
महाबलम् ॥ १९ ॥ स तदा ह्रियमाणोऽपि हनूमांस्तेन रक्षसा।
आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २० ॥ आत्मानं
मोचयित्वाथ क्षितावभ्यवपद्यत। हनूमानुन्ममाथाशु निकुम्भं

मारुतात्मजः ॥ २१ ॥ निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेष च। उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वेगवान् ॥ २२ ॥ परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम्। उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २३ ॥ अथ निनदति सादिते निकुम्भे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम्। दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोर्भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥ २४ ॥ व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य हृष्टा विनेदुः प्लवङ्गा दिशः सस्वनुश्च। चचालेव चोर्वी पपातेव सा द्यौ बलं राक्षसानां भयं चाविवेश ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तसप्ततितमः सर्गः।

निकुम्भं निहतं श्रुत्वा कुम्भं च विनिपातितम्। रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥ १ ॥ नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमूर्च्छितः। खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २ ॥ गच्छ पुत्र मयाज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः। राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तौ सवनौकसौ ॥ ३ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः। बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरः ॥४॥ सोऽभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। निर्जगाम गृहात् शुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ॥ ५ ॥ समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीदिदम्। रथमानीयतां तूर्णं सैन्यं चानीयतां त्वरात् ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः। स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥ प्रदक्षिणं रथं कृत्वा समारुह्य निशाचरः। सूतं सञ्चोदयामास शीघ्रं वै रथमावह ॥ ८ ॥ अथ तान् राक्षसान् सर्वान्मकराक्षोऽब्रवीदिदम्। यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥ अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना।

आहतः समरे हन्तुन्तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥ अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणञ्च निशाचराः। शाखामृगञ्च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥ अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम्। प्रदहिष्यामि संप्राप्तां शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२ ॥ मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः। सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समाहिताः ॥ १३ ॥ ते कामरूपिणः क्रूरा दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः। मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयावहाः ॥ १४ ॥ परिवार्य्य महाकाया महाकायं खरात्मजम्। अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयन्तो वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ शङ्खभेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः। क्ष्वेलितास्फोटितानाञ्च तत्र शब्दो महानभूत् ॥ १६ ॥ प्रभ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा। पपात सहसा दैवात् ध्वजस्तस्य तु रक्षसः ॥ १७ ॥ तस्य ते रथसंयुक्ता हया विक्रमवर्जिताः। चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः साश्रुमुखा ययुः ॥ १८ ॥ प्रवाति पवनस्तस्मिन् सपांसुः खरदारुणः। निर्य्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९ ॥ तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्य्यवत्तमाः। अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः। अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचराः परिबभ्रमुर्नदन्तः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टसप्ततितमः सर्गः।

निर्गतं मकराक्षन्ते दृष्ट्वा वानरपुङ्गवाः। आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥ ततः प्रवृत्तं सुमहत् तद्युद्धं रोमहर्षणम्। निशाचरैः प्लवङ्गानां देवानां दानवैरिव ॥ २ ॥

वृत्तशूलनिपातैश्च गदापरिघपातनैः। अन्योन्यं मर्द्दयन्ति स्म तदा कपिनिशाचराः॥ ३॥ शक्तिखड्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचराः। पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च वाणपातैः समन्ततः॥ ४॥ पाशमुद्गरदण्डैश्च निर्घातैश्चापरैस्तथा। कदनं कपिसिंहानां चक्रुस्ते रजनीचराः॥ ५॥ वाणौघैरर्द्दिताश्चापि खरपुत्त्रेण वानराः। सम्भ्रान्तमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीड़िताः॥ ६॥ तान् दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान् वनौकसः। नेदुस्ते सिंहवत् हृष्टा राक्षसा जितकाशिनः॥ ७॥ विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः। रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्षसान्॥ ८॥ वारितान् राक्षसान् दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः। कोपानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत्॥ ९॥ तिष्ठ राम मया सार्द्धं द्वन्द्वयुद्धं भविष्यति। त्याजयिष्यामि ते प्राणान् धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः॥ १०॥ यत्तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान् मम। तदग्रतः स्वकर्मस्थं स्मृत्वा रोषोभिवर्द्धते॥ ११॥ दह्यन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन् मम एव च। यन्मयासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन् काले महावने॥ १२॥ दिष्ट्यासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह। काङ्क्षितोसि क्षुधार्त्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः॥ १३॥ अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयङ्गतः। ये त्वया निहताः शूराः सह तैश्च रमिष्यसि॥ १४॥ बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम। पश्यन्तु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे॥ १५॥ अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा रणाजिरे। अभ्यस्तं येन वा राम वर्त्ततां तेन वा मृधे॥ १६॥ मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः। अब्रवीत् प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम्॥ १७॥ कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि ते। न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात्॥ १८॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः। त्रिशिरा दूषणश्चापि दण्डके निहता मया॥ १९॥ स्वाशितास्चापि मांसेन

श्छिन्नगोमायुवायसाः । भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डा नखां-
कुशाः ॥ २० ॥ रुधिरार्द्रमुखा हृष्टा रक्तपद्माण्डजाश्च ये । खे
गता वसुधायाश्च भविष्यन्ति च सर्वतः ॥ २१ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु
मकराक्षो महाबलः । बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे
॥ २२ ॥ तांश्छरांश्छरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा । निपेतुर्भुवि
विच्छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सुवाससः ॥ २३ ॥ तद्युद्धमभवत्तत्र समे-
त्यान्योन्यमोजसा । खरराक्षसपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २४ ॥
जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोरिव । धनुर्मुक्तस्वनोन्योन्यं
श्रूयते च रणाजिरे ॥ २५ ॥ देवदानवगन्धर्वाः किन्नराश्च महो-
रगाः । अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २६ ॥ विद्ध-
मन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्द्धते बलम् । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरु-
तां तौ रणाजिरे ॥ २७ ॥ राममुक्तांस्तु बाणौघान् राक्षसस्त्व-
च्छिनद्रणे । रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥२८॥
बाणौघविततः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा । संच्छन्ना वसुधा चैव
समन्तान्न प्रकाशते ॥ २९ ॥ ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद
रक्षसः । अष्टाभिरथ नाराचैः सूतञ्चिव्याध राघवः ॥ ३० ॥ भित्वा
रथं शरै रामो रथाश्वानपातयत् । विरथो वसुधास्थः स मक-
राक्षो निशाचरः ॥ ३१ ॥ तत्तिष्ठद्वसुधां रक्षः शूलं जग्राह
पाणिना । त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३२ ॥
दुरवापं महाशूलं रुद्रदत्तं भयङ्करम् । जाज्वल्यमानमाकाशे
संहारास्त्रमिवापरम् ॥ ३३ ॥ यं दृष्ट्वा देवताः सर्वा भयार्त्ता
विद्रुता दिशः । विभ्राम्य च महच्छूलं प्रज्वलन्तं निशाचरः ॥३४॥
स क्रोधात् प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महात्मने । तमापतन्तं ज्वलितं
खरपुत्रकरात् च्युतम् ॥ ३५ ॥ बाणैश्चतुर्भिराकाशे शूलं चिच्छेद
राघवः । स छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः ॥ ३६ ॥
व्यशीर्य्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि । तच्छूलन्निहतं

दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा । साधुसाध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगताः ॥ ३७ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः । मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ स तं दृष्ट्वापतन्तं तु प्रहस्य रघुनन्दनः । पावकास्त्रं ततो रामः सन्दधे तु शरासने ॥ ३९ ॥ तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे । संच्छिन्नहृदयस्तत्र पपात च ममार च ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य शातनम् । लङ्कामेव प्रधावन्त रामबाणभयार्दिताः ॥ ४१ ॥ दशरथनृपसूनुबाणवेगै रजनिचरं निहतं खरात्मजन्तम् । प्रददृशुरथ देवताः प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनाशीतितमः सर्गः ।

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिञ्जयः । रोषेण महताविष्टो दन्तान् कटकटाय्य च ॥ १ ॥ कुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन् । आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेन्द्रजितं सुतम् ॥ २ ॥ जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वम्बलाधिकः ॥ ३ ॥ त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयसि संयुगे । किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥ ४ ॥ तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः । यज्ञभूमौ स विधिवत् पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ ५ ॥ जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः । आजग्मुस्तत्र संभ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥ ६ ॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः । लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ ७ ॥ सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य सर्वकृष्णस्य

गन्धं जग्राह जीवत: ॥ ८ ॥ शरहोमसमिद्धस्य विधूमस्य महा-
र्चिष: । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ ९ ॥ प्रद-
क्षिणावर्त्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभ: । हविस्तत् प्रतिजग्राह पावक:
स्वयमुत्थित: ॥ १० ॥ हुत्वाग्निं तर्पयित्वाथ देवदानवराक्षसान् ।
आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ ११ ॥ स वाजिभि-
श्चतुर्भिस्तु बाणैस्तु निशितैर्युत: । आरोपितमहाचाप: शुशुभे
स्यन्दनोत्तमे ॥ १२ ॥ जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छद: ।
मृगैश्चन्द्रार्द्धचन्द्रैश्च स रथ: समलंकृत: ॥ १३ ॥ जाम्बूनदमहा-
कम्बुर्दीप्तपावकसन्निभ: । बभूवेन्द्रजित: केतुर्वैदूर्य्यसमलंकृत:
॥ १४ ॥ तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालित: । स बभूव
दुराधर्षो रावणि: सुमहाबल: ॥ १५ ॥ सोऽभिनिर्य्याय नगरा-
दिन्द्रजित् समितिञ्जय: । हुत्वाग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्द्धानगतो-
ऽब्रवीत् ॥ १६ ॥ अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्याप्रव्रजितौ वने ।
जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणार्जितम् ॥ १७ ॥ अद्य
निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामं सलक्ष्मणम् । करिष्ये परमां प्रीति-
मित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १८ ॥ आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण
चोदित: । तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपू रणे ॥ १९ ॥
स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव । सृजन्ताविषुजालानि
वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥ इमौ ताविति सञ्चिन्त्य सज्जं कृत्वा
च कार्मुकम् । सन्ततानेषुधाराभि: पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥२१॥
स तु वैहायसरथो युधि तौ रामलक्ष्मणौ । अचक्षुर्विषये तिष्ठन्
विव्याध निशितै: शरै: ॥ २२ ॥ तौ तस्य शरवेगेन परीतौ राम-
लक्ष्मणौ । धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतु: ॥ २३ ॥
प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ । तमस्त्रै: सूर्य्यसङ्काशै-
र्नैवपस्पर्शतु: शरै: ॥ २४ ॥ स हि धूमान्धकारञ्च चक्रे प्रच्छा-
दयन्नभ: । दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान्नीहारतमसावृता: ॥ २५ ॥

नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिखुरस्वनः। शुश्रुवे चारतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते॥ २६॥ घनान्धकारे तिमिरे शिलावर्षमिवाद्भुतम्। स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः॥ २७॥ स रामं सूर्यसङ्काशैः शरैर्दत्तवरैर्भृशम्। विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः॥ २८॥ तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ। हेमपुङ्खान्नरव्याघ्रौ तिग्मान्मुमुचतुः शरान्॥२९॥ अन्तरिक्षं समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः। निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणिताप्लुताः॥ ३०॥ अतिमात्रं शरौघेण दीप्यमानौ नरोत्तमौ। तानिषून् पततो भल्लैरनेकैर्विचकर्त्ततुः॥ ३१॥ यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपतितान् शितान्। ततस्तु तौ दाशरथी ससृजातेऽस्त्रमुत्तमम्॥ ३२॥ रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन्। विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रौ निशितैः शरैः॥ ३३॥ तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहतैः। बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ॥ ३४॥ नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान्। न चास्य विदितं किञ्चित् सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे॥ ३५॥ तेनातिविद्धा हरयो निहताश्च गतासवः। बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले॥ ३६॥ लक्ष्मणस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत्। ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि बधार्थं सर्वरक्षसाम्। अराक्षसमिमं लोकं करिष्यामि महाबल॥ ३७॥ तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम्। नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि॥ ३८॥ अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम्। पलायमानं मत्तं वा न हन्तुं त्वमिहार्हसि॥ ३९॥ अस्यैव तु बधे यत्नं करिष्यावो महाभुज। आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान्॥ ४०॥ तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात्। राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः॥ ४१॥ यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वापि

नभस्तलं वा। एवं विगूढोपि मदास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः॥ ४२॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः। बधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते॥ ४३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अशीतितमः सर्गः।

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः। संनिवृत्याहवात्तस्मात् प्रविवेश पुरन्ततः॥ १॥ सोनुस्मृत्य बधं तेषां राक्षसानान्तरस्विनाम्। क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगामाथ रावणिः॥ २॥ स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः। इन्द्रजित्तु महावीर्यः पौलस्त्यो देवकण्टकः॥ ३॥ इन्द्रजित्तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा॥ ४॥ इन्द्रजित्तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं तदा। बलेन महताहृत्य तस्या बधमरोचयत्॥ ५॥ मोहनार्थन्तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः। हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ॥ ६॥ तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं सर्वे ते वानरौकसः। उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः॥ ७॥ हनूमान् पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः। प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम्॥ ८॥ स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे। एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम्॥ ९॥ परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम्। रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम्॥१०॥ तां निरीक्ष्य मुहूर्त्तन्तु मैथिलीमध्यवस्यत। बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा॥ ११॥ तां दीनां मलदिग्धाङ्गीं रथस्थां प्रेक्ष्य मैथिलीम्। बाष्पपर्याकुलमुखो हनुमान् व्यथितोभवत्

॥ १२ ॥ अब्रवीत्तां तु शोकार्त्तां निरानन्दां तपस्विनीम्। दृष्ट्वा रथस्थितां दीनां राक्षसेन्द्रसुताश्रिताम् ॥ १३ ॥ किं समर्थितमस्येति चिन्तयन् स महाकपिः। सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम् ॥ १४ ॥ तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः। कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्द्धि सीतामकर्षयत् ॥ १५ ॥ तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताड़यामास राक्षसः। क्रोशन्तीं रामरामेति मायया योजितां रथे ॥ १६ ॥ गृहीतमूर्द्धजां दृष्ट्वा हनूमान्दैन्यमागतः। दुःखजं वारि नेत्राभ्यामुत्सृजन्मारुतात्मजः ॥ १७ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम्। अब्रवीत् परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम् ॥ १८ ॥ दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः। ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १९ ॥ धिक् त्वां पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी। नृशंसानार्य्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम। अनार्य्यस्येदृशं कर्म्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ २० ॥ च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली। किन्तवैषापराद्धा हि यदेनां हंसि निर्दय ॥ २१ ॥ सीतां हत्वा तु न चिरं जीविष्यसि कथञ्चन। बधार्हं कर्म्मणा तेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥२२॥ ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्येश्च कुत्सिताः। इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान् प्रतिलप्स्यसे ॥ २३ ॥ इति ब्रुवाणो हनुमान् सायुधैर्हरिभिर्वृतः। अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ २४ ॥ आपतन्तं महावीर्य्यं तदनीकं वनौकसाम्। रक्षसां भीमकोपानामनीकेन न्यवारयत् ॥ २५ ॥ स तां वाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम्। हनूमन्तं हरिश्रेष्ठमिन्द्रजित् प्रत्युवाच ह ॥ २६ ॥ सुग्रीवस्त्वञ्च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः। तां वधिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २७ ॥ इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर। सुग्रीवञ्च बधिष्यामि तञ्चानार्य्यं विभीषणम् ॥ २८ ॥ न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति

यद्ब्रवीषि प्लवङ्गम। पीड़ाकरममित्राणां यच्च कर्त्तव्यमेव तत् ॥ २९ ॥ ताड़काया वधं रामः किमर्थं कृतवान् पुरा। तदहं हन्मि रामस्य महिषीं जनकात्मजाम् ॥ ३० ॥ तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं तदा। शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित् स्वयम् ॥ ३१ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण छिन्ना तेन तपस्विनी। सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना। तामिन्द्रजित् स्त्रियं हत्वा हनूमन्तमुवाच ह ॥ ३२ ॥ मया रामस्य पश्येमां प्रियां शस्त्रनिषूदिताम्। एषा विशस्ता वैदेही निष्फलो वः परिश्रमः ॥ ३३ ॥ ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित् स्वयम्। हृष्टः स्वरथमास्थाय ननाद च महास्वनम् ॥ ३४ ॥ वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः। व्यादितास्यस्य नदतस्तद्दुर्गं संश्रितस्य तु ॥ ३५ ॥ तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः। तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपाः समभिप्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकाशीतितमः सर्गः।

श्रुत्वा तं भीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वनम्। वीक्षमाणा दिशः सर्वा दुद्रुवुर्वानरा भृशम् ॥ १ ॥ तानुवाच ततः सर्वान् हनूमान्मारुतात्मजः। विषण्णवदनान्दीनांस्त्रस्तान्विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥ कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वं प्लवङ्गमाः। त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क्व नु वो गतम् ॥ ३ ॥ पृष्ठतोऽनुव्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे। शूरैरभिजनोपेतैर्न युक्तं हि निवर्त्तितुम् ॥ ४ ॥ एवमुक्ताः सुसंक्रुद्धा वायुपुत्रेण धीमता। शैलशृङ्गान् द्रुमांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ५ ॥ अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान् वानर-

र्षभाः । परिवार्य्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ६ ॥ स तै-र्वानरमुख्यैस्तु हनूमान् सर्वतो वृतः । हुताशन इवार्चिष्मान-दहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७ ॥ स राक्षसानां कदनं चकार सुम-हान् कपिः । हतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८ ॥ स तु शोकेन चाविष्टः कोपेन महता हरिः । हनूमान् रावणिरथे महतीं पातयच्छिलाम् ॥ ९ ॥ तमापतन्तीं दृष्ट्वैव रथः सार-थिना तदा । विधेयाश्वसमायुक्तो विदूरमपवाहितः ॥ १० ॥ तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् । विवेश धरणीं भित्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता ॥ ११ ॥ पतितायां शिलायां तु व्यथिता रक्षसां चमूः । निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम् ॥ १२ ॥ तमभ्यधावञ्छतशो नदन्तः काननौकसः । ते द्रुमांश्च महाकाया गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः ॥ १३ ॥ क्षिपन्तीन्द्रजितं संख्ये वानरा भीमविक्रमाः । वृक्षशैलमहावर्षं विसृजन्तः प्लव-ङ्गमाः ॥ १४ ॥ शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वनैः । वानरैस्तैर्महाभीमैर्घोररूपा निशाचराः ॥ १५ ॥ वीर्य्यादभिहता वृक्षैर्व्यचेष्टन्त रणक्षितौ । स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिन्द्र-जित् ॥ १६ ॥ प्रगृह्यायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ । स शरौघानवसृजन् स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ १७ ॥ जघान कपि-शार्दूलान् सुबहून् दृढविक्रमः । शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः । ते चाप्यनुचरांस्तस्य वानरा जघ्नुराहवे ॥ १८ ॥ स-स्कन्धविटपैः शैलैः शिलाभिश्च महाबलः । हनूमान् कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १९ ॥ संनिवार्य्य परानीकमब्रवीत्तान् वनौकसः । हनूमान् संनिवर्त्तध्वं न नः साध्यमिमं बलम् ॥२०॥ त्यक्ता प्राणान् विचेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः । यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥ इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च । तौ यत् प्रतिविधास्येते तत् करिष्यामहे

वयम् ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन् सर्ववानरान्। शनैः शनैरसंत्रस्तः सबलः संन्यवर्त्तत ॥ २३ ॥ ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवौ। स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यं निकुम्भिलाम् ॥ २४ ॥ निकुम्भिलामधिष्ठाय पावकं जुहवेन्द्रजित्। यज्ञभूम्यां ततो गत्वा पावकस्तेन रक्षसा ॥ २५ ॥ हूयमानः प्रजज्वाल होमशोणितभुक् तदा। सोऽर्चिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः। सन्ध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥ २६ ॥ अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतिहेतुः जुहाव हव्यं विधिना विधानवित्। दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्वाशीतितमः सर्गः।

राघवश्चापि विपुलन्तं राक्षसवनौकसाम्। श्रुत्वा संग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १ ॥ सौम्य नूनं हनुमता कृतं कर्म सुदुष्करम्। श्रूयते च यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥२॥ तद्गच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंवृतः। क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥ ऋक्षराजस्तथेत्युक्त्वा स्वेनानीकेन संवृतः। आगच्छत् पश्चिमद्वारं हनूमान्यत्र वानरः ॥ ४ ॥ अथायान्तं हनूमन्तं ददर्शर्क्षपतिस्तदा। वानरैः कृतसंग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तदृक्षबलमुद्यतम्। नीलमेघनिभं भीमं सन्निवार्य्य न्यवर्त्तत ॥ ६ ॥ स तेन सह सैन्येन सन्निकर्षं महायशाः। शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ समरे युध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां पुरः। जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥ उद्भ्रान्तचित्त-

त्वां दृष्ट्वा विषण्णोऽस्मरिन्दम। तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितु-
मागतः॥ ९॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्च्छितः। निप-
पात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः॥ १०॥ तं भूमौ देव-
सङ्काशं पतितं दृश्य राघवम्। अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपि-
सत्तमाः॥ ११॥ असिञ्चन् सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगन्धिभिः।
प्रदहन्तमसंहार्य्यं सहसाग्निमिवोत्थितम्॥ १२॥ तं लक्ष्मणोऽथ
बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः। उवाच राममस्वस्थं वाक्यं
हेत्वर्थसंयुतम्॥ १३॥ शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य्य विजिते-
न्द्रियम्। अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुन्धर्मो निरर्थकः॥ १४॥
भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम्। यथास्ति न तथा
धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः॥ १५॥ यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमञ्च
तथाविधम्। नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते॥ १६॥
यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत्। भवांश्च धर्मसंयुक्तो
नैव व्यसनमाप्नुयात्॥ १७॥ तस्य च व्यसनाभावात् व्यसनं चागते
त्वयि। धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ॥ १८॥ धर्मेणोप-
लभेद्धर्ममधर्मञ्चाप्यधर्मतः। यद्यधर्मेण युज्येयुर्येष्वधर्मः प्रति-
ष्ठितः॥ १९॥ न विधर्मेण युज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः। धर्मे-
णाचरतां चैषां तथा धर्मफलम्भवेत्॥ २०॥ यस्मादर्था विवर्द्धन्ते
येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः। क्लिश्यन्ते धर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निर-
र्थकौ॥ २१॥ बध्यन्ते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव। वधकर्म-
हतोऽधर्मः स हतः कस्वधिष्यति॥ २२॥ अथ वा विहितेनायं
हन्यते हन्ति चापरम्। विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा
॥ २३॥ अदृष्टप्रतिकारेण अव्यक्तेनासता सता। कथं शक्यं
परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्षण॥ २४॥ यदि सत् स्यात्सतां
मुख्य नासत् स्यात् तव किञ्चन। त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात्त-
न्नोपपद्यते॥ २५॥ अथ वा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽनुवर्त्तते।

दुर्बलो हृतमर्य्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥ बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमैः । धर्ममुत्सृज्य वर्त्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७ ॥ अथ चेत्सत्यवचनं धर्मः किल परन्तप । अनृतं त्वय्यकरुणे किन्न बद्धस्त्वया विना ॥ २८ ॥ यदि धर्मो भवेद्भूत अधर्मो वा परन्तप । न स्म हत्वा मुनिर्वज्री कुर्य्यादिज्यां शतक्रतुः ॥ २९ ॥ अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव । सर्वमेतद्यथा कामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३० ॥ मम चेदं मतन्तात धर्मोयमिति राघव । धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१ ॥ अर्थेभ्योथ प्रवृद्धेभ्यः संवृतेभ्यस्ततस्ततः । क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३२ ॥ अर्थेन हि वियुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः । विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ३३ ॥ सोयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः । पापमाचरते कर्त्तुन्तदा दोषः प्रवर्त्तते ॥ ३४ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः । यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३५ ॥ यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् । यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥३६॥ अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया । राज्यमुत्सृजता धीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३७ ॥ यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् । अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यं विचिन्वता ॥ ३८ ॥ हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः । अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्त्तन्ते नराधिप ॥ ३९ ॥ येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् । तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥ त्वयि प्रव्रजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते । रक्षसापहृता भार्य्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४१ ॥ तदद्य विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् । कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो दृढव्रत । किमा-

त्मानं महात्मानं महात्मन्नावबुध्यसे ॥ ४३ ॥ अयमनघ तवोदितः
प्रियार्थं जनकसुतानिधनन्निरीक्ष्य दृष्टः । सरथगजहयां स-
राक्षसेन्द्रां भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्र्यशीतितमः सर्गः ।

— —

राममाश्वासमाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले । निक्षिप्य गुल्मान्
स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥ नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भि-
रभिसंवृतः । नीलाञ्जनचयाकारैर्मातङ्गैरिव यूथपः ॥ २ ॥ सो-
ऽभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् । वानरांश्चापि ददृशे
बाष्पपर्य्याकुलेक्षणान् ॥ ३ ॥ राघवञ्च महात्मानमिक्ष्वाकुकुल-
नन्दनम् । ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्याङ्कमाश्रितम् ॥ ४ ॥
व्रीडितं शोकसन्तप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः । अन्तर्दुःखेन दीनात्मा
किमेतदिति सोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवन्तांश्च
वानरान् । लक्ष्मणोवाच मन्दार्थमिदम्बाष्पपरिप्लुतः ॥ ६ ॥ हता
इन्द्रजिता सीता इति श्रुत्वैव राघवः । हनूमद्वचनात् सौम्य
ततो मोहमुपाश्रितः ॥ ७ ॥ कथयन्तन्तु सौमित्रिं सन्निवार्य्य
विभीषणः । पुष्कलार्थमिदम्वाक्यं विसंज्ञं राममब्रवीत् । ८ ॥
मनुजेन्द्रार्त्तरूपेण यदुक्तस्त्वं हनूमता । तदयुक्तमहम्मन्ये साग-
रस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥ अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरा-
त्मनः । सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १० ॥
याच्यमानः सुबहुशो मया हितचिकीर्षुणा । वैदेहीमुत्सृजस्वेति
न च तत् कृतवान् वचः ॥ ११ ॥ नैव साम्ना न दानेन न भेदेन
कुतो युधा । सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित् ॥१२॥
वानरान्मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः । मायामयीं महा-

गतो तां विद्धि जनकात्मजाम्॥ १३॥ चैत्यं निकुम्भिलामद्य प्राप्य होमं करिष्यति। हुतवानुपयातो हि देवैरपि सवासवैः ॥ १४॥ दुराधर्षो भवत्येषः संग्रामे रावणात्मजः। तेन मोह-यता नूनमेषा माया प्रयोजिता। विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे॥ १५॥ ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तन्न समाप्यते। त्यजेमं नरशार्दूल मिथ्या सन्तापमागतम्॥ १६॥ सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्षितम्। इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्व समुच्छ्रितः॥ १७॥ लक्ष्मणं प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥ १८॥ एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः। त्याजयि-ष्यति तत्कर्म ततो वध्यो भविष्यति॥ १९॥ तस्यैते निशिता-स्तीक्ष्णाः पत्रिपत्राङ्गवाजिनः। पतत्रिण इवासौम्याः शराः पास्यन्ति शोणितम्॥ २०॥ तत्सन्दिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम्। राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा॥२१॥ मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत् क्षमोद्य कर्त्तुम्। त्वमतिसृज रिपोर्वधाय वज्रं दिविजरिपोर्मथने यथामरेन्द्रः॥२२॥ समाप्तकर्मा हि स राक्षसर्षभो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः। युयु-त्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत् सुराणामपि संशयो महान्॥२३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुरशीतितमः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्षितः। नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा॥ १॥ ततो धैर्य्यमवष्टभ्य रामः परपुरञ्जयः। विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ॥ २॥ नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण। भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम्॥ ३॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः।

यक्तात् पुनरिदं वाक्यं वभाषेच विभीषणः ॥ ४ ॥ तथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम्। तत्तथानुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यमनन्तरम् ॥ ५ ॥ तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः। विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥ भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महाप्रभो। त्वय्यकारणसन्तप्ते सन्तप्तहृदया वयम् ॥ ७ ॥ त्यज राजन्निमं शोकं मिथ्या सन्तापमागतम्। तदियं त्यज्यतां चिन्ता शत्रुहर्षविवर्द्धनी ॥ ८ ॥ उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम्। प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचराः ॥ ९ ॥ रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः। साध्वयं यातु सौमित्रिर्बलेन महता वृतः ॥ १० ॥ निकुम्भिलायां संप्राप्तं हन्तुं रावणिमाहवे। धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः ॥ ११ ॥ तेन वीरेण तपसा वरदानात् स्वयंभुवः। अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरङ्गमाः ॥ १२ ॥ स एष सह सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम्। यद्युत्तिष्ठेत् कृतं कर्म हतान् सर्वांश्च विद्धि नः ॥ १३ ॥ निकुम्भिलामसंप्राप्तमकृताग्निं च यो रिपुः। त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रो स ते वधः ॥ १४ ॥ वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै। इत्येवं विहितो राजन् वधस्तस्यैष धीमतः ॥ १५ ॥ वधायेन्द्रजितो राम सन्दिशस्व महाबलम्। हते तस्मिन् हतं विद्धि रावणं स सुहृज्जनम् ॥ १६ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत्। जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम ॥ १७ ॥ स हि ब्रह्मास्त्रवित् प्राज्ञो महामायो महाबलः। करोत्यसंज्ञान् संग्रामे देवान् सवरुणानपि ॥ १८ ॥ तस्यान्तरिक्षे चरतः सरथस्य महायशः। न गतिर्ज्ञायते वीर सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ १९ ॥ राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः। लक्ष्मणं कीर्त्तिसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ यद्वानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः।

हनूमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ २१ ॥ जाम्बवेनर्क्षपतिना सह सैन्येन संवृतः। जहि तं राक्षससुतं मायाबलसमन्वितम् ॥ २२ ॥ अयं त्वां सचिवैः सार्द्धं महात्मा रजनीचरः। अभिज्ञस्तस्य मायानां पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः। जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमन्यद्भीमपराक्रमः ॥ २४ ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी सशरो वामचापभृत्। रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥ अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम्। लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥ अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः। विधमिष्यन्ति भित्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वा तु वचनं द्युतिमान् भ्रातुरग्रतः। स रावणिवधाकांक्षी लक्ष्मणस्त्वरितं ययौ ॥ २८ ॥ सोऽभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान्। कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥ वानराणां सहस्रैस्तु हनूमान् बहुभिर्वृतः। विभीषणश्च सामात्यो लक्ष्मणं त्वरितं ययौ ॥३१॥ महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः। ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ॥ ३२ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः। राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यत् व्यूहमाश्रितम् ॥ ३३ ॥ स संप्राप्य धनुःपाणिर्मायायोगमरिन्दमः। तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३४ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान्। अङ्गदेन च वीरेण तथानिलसुतेन च ॥ ३५ ॥ विविधममलशस्त्रभास्वरन्तत् ध्वजगहनं गहनं महारथैश्च। प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चाशीतितमः सर्गः।

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः। परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत्॥ १॥ यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते। एतदायोध्यतां शीघ्रं कपिभिश्च शिलायुधैः॥ २॥ अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण। राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति॥ ३॥ स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैरवकिरन् परान्। अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत् कर्म समाप्यते॥ ४॥ जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम्। रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकभयावहम्॥ ५॥ विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः। ववर्ष शरवर्षेण राक्षसेन्द्रसुतं प्रति॥ ६॥ ऋक्षाः शाखामृगाव द्रुमप्रवरयोधिनः। अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम्॥ ७॥ राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः। अभ्यवर्तन्त समरे कपिसैन्यं जिघांसवः॥ ८॥ स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम्। शब्देन महता लङ्कां नादयन् वै समन्ततः॥ ९॥ शस्त्रैश्च विविधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः। उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैराकाशमावृतम्॥ १०॥ राक्षसा वानरेन्द्रेषु विकृताननबाहवः। निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम्॥ ११॥ तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृङ्गैश्च वानराः। अभिजग्मुश्च जघ्नुश्च समरे सर्वराक्षसान्॥ १२॥ ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः। रक्षसां युध्यमानानां महद्भयमजायत॥ १३॥ स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम्। उदतिष्ठत दुर्धर्षः स कर्मण्यननुतिष्ठते॥ १४॥ वृक्षान्धकारान्निर्गम्य जातक्रोधः स रावणिः। आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं सुसंयतम्॥ १५॥ स भीमकार्मुकशरः कृष्णाञ्जनचयोपमः। रक्तास्यनयनो भीमो बभौ मृत्युरिवान्तकः॥ १६॥ दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्बलम्। रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम्॥ १७॥

तस्मिन् काले तु हनुमानुद्यम्य सुदुरासदम् । धरणीधरसङ्काशो
महावृक्षमरिन्दमः ॥ १८ ॥ स राक्षसानां तत् सैन्यं कालाग्नि-
रिव निर्दहन् । चकार बहुभिर्वृक्षैर्निःसंज्ञं युधि वानरः ॥१९॥
विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् । राक्षसानां सहस्राणि
हनूमन्तमवाकिरन् ॥ २० ॥ शितशूलधराः शूरैरसिभिश्चाप-
पाणयः । शक्तिहस्ताश्च शक्तीभिः पट्टिशैः पट्टिशायुधाः ॥ २१ ॥
परिघैश्च गदाभिश्च कुन्तैश्च शुभदर्शनैः । शतशोऽथ शतघ्नीभिराय-
सैरपि मुद्गरैः ॥ २२ ॥ घोरैः परशुभिश्चैव भिन्दिपालैश्च राक्षसाः ।
मुष्टिभिर्वज्रवेगैश्च तलैरशनिसन्निभैः ॥ २३ ॥ अभिजघ्नुः समासाद्य
समन्तात् पर्वतोपमम् । तेषामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत्
॥ २४ ॥ स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् । सूदयानममि-
त्रघ्नममित्रान् पवनात्मजम् ॥ २५ ॥ स सारथिमुवाचेदं याहि
यत्रैष वानरः । क्षयमेव हि नः कुर्य्यात् राक्षसानामुपेक्षितः
॥ २६ ॥ इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः । वहन्
परमदुर्द्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे ॥ २७ ॥ सोऽभ्युपेत्य शरान्
खड्गान् पट्टिशासिपरश्वधान् । अभ्यवर्षत दुर्द्धर्षः कपिमूर्द्धनि
राक्षसः ॥ २८ ॥ तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः ।
रोषेण महताविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥ युध्यस्व यदि
शूरोऽसि रावणात्मज दुर्मते । वायुपुत्रं समासाद्य न जीवन् प्रति-
यास्यसि ॥ ३० ॥ बाहुभ्यां संप्रयुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे ।
वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं राक्षसाधम ॥ ३१ ॥ हनूमन्तं जिघां-
सन्तं समुद्यतशरासनम् । रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभी-
षणः ॥ ३२ ॥ यः सुरासुरनिर्जेता रावणस्यात्मसम्भवः । स
भूयो रथमास्थाय हनूमन्तं जिघांसति ॥ ३३ ॥ तमप्रतिमसं-
स्थानैः शरैः शत्रुनिवारणैः । जीवितान्तकरैर्घोरैः सौमित्रे
रावणिं जहि ॥ ३४ ॥ इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणे-

नारिविभीषणेन। ददर्श तं पर्वतसन्निकाशं रथस्थितं भीमबलं दुरासदम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षड़शीतितमः सर्गः।

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातक्रोधो विभीषणः। धनुष्पाणिनमादाय त्वरमाणो जगाम सः ॥ १ ॥ अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य तु महद्वनम्। अदर्शयत तत् कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥ नीलजीमूतसङ्काशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम्। तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥ इहोपहारं भूतानां बलवान् रावणात्मजः। उपहृत्य ततः पश्चात् संग्राममभिवर्त्तते ॥ ४ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानान्ततो भवति राक्षसः। निहन्ति समरे शत्रून् बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५ ॥ तमप्रविष्टं न्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम्। विध्वंसय शरैर्दीप्तैः सरथं साश्वसारथिम् ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः। बभूवावस्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ ७ ॥ स रथेनाग्निवर्णेन बलवान् रावणात्मजः। इन्द्रजित् कवची खड्गी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम्। समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ एवमुक्तो महातेजाः मनस्वी रावणात्मजः। अब्रवीत् परुषं वाक्यन्तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १० ॥ इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद्भ्राता पितुर्मम। कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११ ॥ न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते। प्रमाणं न च सौदर्य्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥१२॥ शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः। यस्त्वं स्वजनमुत्-

हृत्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३ ॥ नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम्। क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥ १४ ॥ गुणवान् वा परजनः स्वजनो निर्गुणोपि वा। निर्गुणः स्वजनः श्रेयान्यः परः पर एव सः ॥ १५ ॥ यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते। स स्वपक्षे क्षयं याते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ १६ ॥ निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर। स्वजनेन त्वया शक्यं पौरुषं रावणानुज ॥ १७ ॥ इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः। अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकत्थसे ॥ १८ ॥ राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात्। कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ॥ १९ ॥ न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे। भ्रात्रा विषमशीलोपि कथं भ्राता निरस्यते ॥ २० ॥ धर्मात् प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम्। त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २१ ॥ परस्वहरणे युक्तं परदाराभिमर्षकम्। त्याज्यमाहुर्दुरात्मानं वेश्म प्रज्वलितं यथा ॥ २२ ॥ परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्षणम्। सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २३ ॥ महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः। अभिमानश्च रोषश्च वैरत्वं प्रतिकूलता ॥ २४ ॥ एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः। गुणान् प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥ २५ ॥ दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव। नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥ २६ ॥ अतिमानश्च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस। बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २७ ॥ अद्यैव व्यसनं प्राप्तं यन्मां परुषमुक्तवान्। प्रवेष्टुं न त्वया शक्यं न्यग्रोधं राक्षसाधम ॥ २८ ॥ धर्षयित्वा च काकुत्स्थं न शक्यं जीवितुं त्वया। युध्यस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह। हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षयम् ॥ २९ ॥ निदर्शयित्वात्मबलं

समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम्। न लक्ष्मणस्यैत्य हि बाणगोचरं त्वमद्य जीवन् सबलो गमिष्यसि ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्ताशीतितमः सर्गः।

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः। अब्रवीत् परुषं वाक्यं क्रोधेनाभ्युत्पपात च ॥ १ ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलंकृते। कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः ॥ २ ॥ महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवत् दृढम्। धनुर्भीमबलो भीमं शरांश्चामित्रनाशनान् ॥ ३ ॥ तं ददर्श महेष्वासो रथस्थः समलंकृतः। अलंकृतममित्रघ्नो रावणस्यात्मजो बली ॥ ४ ॥ हनुमत्पृष्ठमारूढमुदयस्थरविप्रभम्। उवाचैनं सुसंरब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् ॥ ५ ॥ तांश्च वानरशार्दूलान् पश्यध्वं मे पराक्रमम्। अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् ॥ ६ ॥ मुक्तवर्षमिवाकाशे धारयिष्यथ संयुगे। अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिःसृताः। विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ ७ ॥ तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नान् शूलशक्त्यृष्टिपट्टिशैः। अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ८ ॥ सृजतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य संयुगे। जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ९ ॥ रात्रियुद्धे तदा पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः। शायितौ तौ मया भूयो विसंज्ञौ सपुरःसरौ ॥ १० ॥ स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं यातो यमक्षयम्। आशीविषसमं क्रुद्धं यन्मां योद्धुमुपस्थितः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं राघवस्तदा। अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ उक्तश्च दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया। कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति

स बुद्धिमान्॥ १३॥ स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित्। वाचा व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते॥ १४॥ अन्तर्धानगते नाजौ यस्त्वया चरितस्तदा। तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः॥ १५॥ यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽस्मि तव राक्षस। दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकत्थसे॥ १६॥ एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः। ससर्ज निशितान् बाणानिन्द्रजित्समितिञ्जयः॥ १७॥ तेन सृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः। संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पन्नगाः॥ १८॥ शरैरतिमहावेगैर्वेगवान् रावणात्मजः। सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम्॥ १९॥ स शरैरतिविद्धाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः। शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान् विधूम इव पावकः॥ २०॥ इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याभिगम्य च। विनद्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत्॥ २१॥ पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः। आदास्यन्त्यद्य सौमित्रे जीवितं जीवितान्तकाः॥ २२॥ अद्य गोमायुसङ्घाश्च श्येनसङ्घाश्च लक्ष्मण। गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतासुं निहतं मया॥ २३॥ क्षत्रबन्धुः सदानार्यो रामः परमदुर्मतिः। भक्तं भ्रातरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति हतं मया॥ २४॥ विध्वस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धशरासनम्। हृतोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया॥ २५॥ इति ब्रुवाणं संक्रुद्धः परुषं रावणात्मजम्। हेतुमद्वाक्यमर्थज्ञो लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह॥ २६॥ वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्मन् हि राक्षस। अथ कस्माद्वदस्येतत् संपादय सुकर्मणा॥ २७॥ अकृत्वा कत्थसे कर्म किमर्थमिह राक्षस। कुरु तत् कर्म येनाहं श्रद्दध्यां तव कत्थनम्॥ २८॥ अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किञ्चिदप्यनवक्षिपन्। अविकत्थन् वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषादन॥ २९॥ इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरितान् शितान्। निजघान महावेगान् लक्ष्मणो राक्ष-

सोऽरुषि ॥ ३० ॥ सुपत्त्ववेगिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः। नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितूरश्मयो यथा ॥ ३१ ॥ स शरैराहत-स्तेन सरोषो रावणात्मजः। सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥ स बभूव महाभीमो नरराक्षससिंहयोः। विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयैषिणोः ॥ ३३ ॥ विक्रान्तौ बल-सम्पन्नौ उभौ विक्रमशालिनौ। उभौ परमदुर्जयावतुल्यबल-तेजसौ ॥ ३४ ॥ युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ। बल-वृत्राविव हि तौ युधितौ दुष्प्रधर्षणौ ॥ ३५ ॥ युयुधाते महा-त्मानौ तदा केसरिणाविव। बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघा-नवस्थितौ ॥ ३६ ॥ नरराक्षसमुख्यौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥३७॥ परस्परं तौ प्रतिवर्षतुर्भृशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव। अभीक्ष्ण-माविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवोपमौ ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टाशीतितमः सर्गः।

ततः शरान्दाशरथिः सन्धायामित्रकर्षणः। ससर्ज राक्षसे-न्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १ ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा राक्षसाधिपः। विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २ ॥ विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम्। सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥ निमित्तान्युपपश्यामि यान्यस्मिन् रावणात्मजे। त्वर तेन महाबाहो भग्न एष न संशयः ॥ ४ ॥ ततः सन्धाय सौमित्रिः शरानाशीविषोपमान्। मुमोच विशिखां-स्तस्मिन् सर्पानिव विषोल्बणान् ॥ ५ ॥ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्म-णेनाहतः शरैः। मुहूर्त्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ उपलभ्य मुहूर्त्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः। ददर्शावस्थितं वीर-

माजौ दशरथात्मजम्॥ ७॥ सोमित्रकाम सौमित्रिं रोषात् संरक्तलोचनः। अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः॥ ८॥ किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमैः। निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा युधि विचेष्टसे॥ ९॥ युवां खलु महायुद्धे वज्राशनिसमैः शरैः। शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरःसरौ॥ १०॥ स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तम्वा यमसादनम्। गन्तुमिच्छसि यन्मां त्वमाधर्षयितुमिच्छसि॥ ११॥ यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः। अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः॥ १२॥ इत्युक्त्वा सप्तभिर्वाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम्। दशभिस्तु हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः॥ १३॥ ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्य्यवान्। क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद विभीषणम्॥ १४॥ तत् दृष्ट्वेन्द्रजितः कर्म्म कृतं रामानुजस्तदा। अचिन्तयित्वा प्रहसन् नैतत् किञ्चिदिति ब्रुवन्॥ १५॥ मुमोच च शरान् घोरान् संरब्ध नरपुङ्गवः। अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि॥ १६॥ नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ति निशाचर। लघवश्चाल्पवीर्य्याश्च शरा हीमे सुखास्तव॥ १७॥ नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे युद्धकांक्षिणः। इत्येवं तं ब्रुवन् धन्वी शरैरभिववर्ष ह॥ १८॥ तस्य वाणैः सुविध्वस्तं कवचं काञ्चनं महत्। व्यशीर्य्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात्॥ १९॥ विधूतवर्म्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः। इन्द्रजित् समरे वीरः प्रत्यूषे भानुमानिव॥ २०॥ ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः। बिभेद समरे वीरो लक्ष्मणं भीमविक्रमः॥ २१॥ व्यशीर्य्यत महत् दिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य तु। कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ। अभीक्ष्णं निःश्वसन्तौ हि युध्येतां तुमुलं युधि॥ २२॥ शरसंकृत्तसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ सुदीर्घकालन्तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः॥ २३॥ ततस्तुर्महात्मानौ

रणकर्मविशारदौ । बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ ॥२४॥
तौ शरौघैस्तथाकीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ । स्रवन्तौ रुधिरं
चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २५ ॥ शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चन्तौ
भीमनिस्वनम् । सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः ॥२६॥
तयोरथ महान् कालो व्यतीयाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्ध-
वैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ २७ ॥ अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ
दर्शयन्तौ पुनः पुनः । शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः
॥ २८ ॥ व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघुचित्रं च सुष्ठु च । उभौ तु
तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ २९ ॥ ततोः पृथक् पृथग्भीमः
शुश्रुवे तुमुलः स्वनः । प्रकम्पजननो घोरो निर्घात इव दारुणः
॥ ३० ॥ तयोः स भ्राजते शब्दस्तदा समरमत्तयोः । सुघोरयो-
र्निस्वनतोर्गगने मेघयोरिव ॥ ३१ ॥ सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैर्बलवन्तौ
कृतव्रणौ । प्रसुस्रुवाते रुधिरं कीर्त्तिमन्तौ जये धृतौ ॥ ३२ ॥
ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि । असृक्दिग्धा विनि-
ष्पेतुर्विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३३ ॥ अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे
सञ्जघट्टिरे । बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चैव तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥ ३४ ॥
स बभूव रणे घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः । अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां
सत्रे कुशमयश्चयः ॥ ३५ ॥ तयोः क्षतव्रणौ देहौ शुशुभाते
महात्मनोः । सुपुष्पाविव निष्पत्रौ वने किंशुकशाल्मलौ ॥ ३६ ॥
चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं मुहुर्मुहुः । इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव
परस्परजयैषिणौ ॥ ३७ ॥ लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि
लक्ष्मणम् । अन्योन्यन्तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रतिपद्यताम् ॥ ३८ ॥
बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ । शुशुभाते महावीर्यौ
प्ररूढाविव पर्वतौ ॥ ३९ ॥ ततो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरै-
र्भृशम् । बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ४० ॥
तयोरथ महान्कालो व्यतीयाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्ध-

वैमुख्यं श्रमं चाप्यभिजग्मतुः ॥ ४१ ॥ अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य । प्रियहितमुपपादयन्महात्मा समरमुपेत्य विभीषणोऽवतस्थे ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोननवतितमः सर्गः ।

युध्यमानौ ततो दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ । प्रभिन्नाविव मातङ्गौ परस्परजयैषिणौ ॥ १ ॥ तयोर्युद्धं द्रष्टुकामो वरचापधरो बली । शूरः स रावणभ्राता तस्थौ संग्राममूर्द्धनि ॥ २ ॥ ततो विस्फारयामास महद्धनुरवस्थितः । उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान् राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥ ते शराः शिखिसंस्पर्शा निपतन्तः समाहिताः । राक्षसान्दारयामासुर्वज्रा इव महागिरीन् ॥ ४ ॥ विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः । चिच्छिदुः समरे वीरान् राक्षसान् राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः । बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६ ॥ ततः सञ्चोदमानो वै हरीन् रक्षोवधप्रियान् । उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसांवरः ॥ ७ ॥ एकोऽयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमवस्थितः । एतच्छेषं बलन्तस्य किन्तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८ ॥ अस्मिंश्च निहते पापे राक्षसे रणमूर्द्धनि । रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य बलं हतम् ॥ ९ ॥ प्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः । कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च महाबलः ॥ १० ॥ जम्बूमाली महामाली तीक्ष्णवेगोऽशनिप्रभः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥ संह्रादी विकटोऽरिघ्नस्तपनो मन्द एव च । प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजङ्घो जङ्घ एव च ॥ १२ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्द्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् । विद्यु-

ज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्य्यशत्रुश्च राक्षसः॥ १३॥ अकम्पनः सुपार्श्वश्च वक्रमाली च राक्षसः। कम्पनः सत्ववन्तश्च देवान्तकनरान्तकौ॥ १४॥ एतान्निहत्यातिबलान् बहून् राक्षससत्तमान्। बाहुभ्यां सागरन्तीर्त्वा लंघ्यतां गोष्पदं लघु॥ १५॥ एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिति वानराः। हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः॥ १६॥ अयुक्तं निधनं कर्त्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम। घृणामपास्य रामार्थे निहन्यां भ्रातुरात्मजम्॥ १७॥ हन्तुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यते। तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति॥ १८॥ वानरा घ्नत संभूय भृत्यानस्य समीपगान्। इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिताः॥ १९॥ वानरेन्द्रा जहृषिरे लांगूलानि च विव्यधुः। ततस्तु कपिशार्दूलाः चेड़न्तश्च पुनः पुनः। मुमुचुर्विविधान्नादान्मेघान् दृष्ट्वेव बर्हिणः॥ २०॥ जाम्बवानपि तैः सर्वैः स्वयूथैरभिसंवृतः। तेऽश्मभिस्ताड़यामासुर्नखैर्दन्तैश्च राक्षसान्॥ २१॥ निघ्नन्तमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः। परिभर्त्स्य भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः॥ २२॥ शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टितोमरैः। जाम्बवन्तं मृधे जघ्नुर्निघ्नन्तं राक्षसीं चमूम्॥ २३॥ स संप्रहारस्तुमुलः सञ्जज्ञे कपिरक्षसाम्। देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः॥ २४॥ हनूमानपि संक्रुद्धः सानुमुत्पाट्य पर्वतात्। स लक्ष्मणं स्वयं पृष्ठादवरोप्य महामनाः॥ २५॥ रक्षसां कदनञ्चक्रे दुरासदः सहस्रशः। स दत्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येन्द्रजिद्बली॥ २६॥ लक्ष्मणं परवीरघ्नः पुनरेवाभ्यधावत। तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ॥ २७॥ शरौघानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम्। अभीक्ष्णमन्तर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ॥ २८॥ चन्द्रादित्याविवोष्णान्ते यथा मेघौ तरस्विनौ। न ह्यादानं न सन्धानं धनुषो वा परिग्रहः॥ २९॥ न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो

न विग्रहः । न मुष्टिप्रतिसन्धानं न लक्ष्यप्रतिपादनम् ॥ ३० ॥
अदृश्यगतयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात् । चापवेगप्रयुक्तैश्च
बाणजालैः समन्ततः ॥ ३१ ॥ अन्तरिक्षेभिसम्पन्ने न रूपाणि
चकाशिरे । लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥३२॥
अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्यविग्रहे । ताभ्यामुभाभ्या-
न्तरसा प्रहृष्टैर्विशिखैः शितैः ॥ ३३ ॥ निरन्तरमिवाकाशं बभूव
तमसावृतम् । तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः ॥३४॥
दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसंकुलाः । तमसा पिहितं सर्व-
मासीत् प्रतिभयं महत् ॥ ३५ ॥ अस्तङ्गते सहस्रांशौ संवृते तमसा
च वै । रुधिरौघा महानद्यः प्रावर्त्तन्त सहस्रशः ॥ ३६ ॥
क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनिस्वनान् । न तदानीं
ववौ वायुर्न च जज्वाल पावकः ॥ ३७ ॥ स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति
जजल्पुस्ते महर्षयः । संपेतुश्चात्र सन्तप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः
॥ ३८ ॥ अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान् कनकभूषणान् । शरै-
श्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ॥ ३९ ॥ ततोपरेण
भल्लेन पीतेन निशितेन च । संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुव-
र्चसा ॥ ४० ॥ महेन्द्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः । स तेन
बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥ ४१ ॥ लाघवाद्राघवः श्रीमान्
शिरः कायादपाहरत् । स यन्तरि महातेजा हते मन्दोदरीसुतः
॥ ४२ ॥ स्वयं सारथ्यमकरोत् पुनश्च धनुरस्पृशत् । तदद्भुतमभू-
त्तत्र सारथ्यं पश्यतां युधि ॥ ४३ ॥ हयेषु व्यग्रहस्तन्तं विव्याध
निशितैः शरैः । धनुष्यथ पुनर्व्यग्रं हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४४ ॥
छिद्रेषु तेषु बाणौघैर्विचरन्तमभीतवत् । अर्दयामास समरे
सौमित्रिः शीघ्रकृत्तमः ॥ ४५ ॥ निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे राव-
णात्मजः । प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह ॥ ४६ ॥
विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरियूथपाः । ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं

चाभ्यपूजयन् ॥ ४७ ॥ ततः प्रमाथी रभसः शरभो गन्धमादनः। अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४८ ॥ ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्पत्य वानराः। चतुर्षु सुमहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः। मुखेभ्यो रुधिरं व्यक्तं हयानां समवर्त्तत। ते हया मथिता भग्ना व्यसवो धरणीं गताः ॥ ५० ॥ ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य च महारथम्। पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः ॥ ५१ ॥ स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथिः। शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥ ५२ ॥ ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पदातिनन्तं निहतैर्हयोत्तमैः। सृजन्तमाजौ निशितांश्छरोत्तमान् भृशन्तदा बाणगणैर्व्यदारयत् ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
नवतितमः सर्गः।

स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः। इन्द्रजित्परमक्रुद्धः संप्रजज्वाल तेजसा ॥ १ ॥ तौ धन्विनौ जिघांसन्तावन्योन्यमिषुभिर्भृशम्। विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव ॥ २ ॥ निबर्हयन्तश्चान्योन्यन्ते राक्षसवनौकसः। भर्त्तारं न जहुर्युद्धे सम्पतन्तस्ततस्ततः ॥ ३ ॥ ततस्तान् राक्षसान् सर्वान् हर्षयन् रावणात्मजः। स्तुवानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः। नेह विज्ञायते स्वो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ धृष्टं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै। अहन्तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगे ॥ ६ ॥ तथा भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे हि वनौकसः। न युध्येयुर्दुरात्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा रावणसुतो वञ्चयित्वा वनौ-

क्रमः। प्रविवेश पुरीं लङ्कां रथहेतोरमित्रहा ॥ ८ ॥ स रथं भूषयित्वाथ रुचिरं हेमभूषितम्। प्रासासिशरसंयुक्तं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९ ॥ अधिष्ठितं हयज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना। आरुरोह महातेजा रावणिः समितिञ्जयः ॥ १० ॥ स राक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतो मन्दोदरीसुतः। निर्ययौ नगराद्वीरः कृतान्तबलनोदितः ॥ ११ ॥ सोऽभिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित्परमौजसा। अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्लक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२ ॥ ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम्। वानराश्च महावीर्य्या राक्षसश्च विभीषणः ॥ १३ ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्लाघवात्तस्य धीमतः। रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् ॥ १४ ॥ पातयामास बाणौघैः शतशोऽथ सहस्रशः। स मण्डलीकृतधनू रावणिः समितिञ्जयः ॥ १५ ॥ हरीनभ्यहनत् क्रुद्धः परं लाघवमाश्रितः। ते बध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमैः। सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥ ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः। चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ १७ ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सज्जं चक्रे त्वरन्निव। तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृन्तत ॥ १८ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः। विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पञ्चभिः शरैः ॥ १९ ॥ ते तस्य कायं निर्भिद्य महाकार्मुकनिःसृताः। निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥ स छिन्नधन्वा रुधिरं वमन् वक्त्रेण रावणिः। जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ २२ ॥ स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमाश्रितः। ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २२ ॥ मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिन्दमः। आवारयदसंभ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ २३ ॥ सन्दर्शयामास तदा रावणिं रघुनन्दनः। असंभ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४ ॥ ततस्तान् राक्ष-

स्तान् सर्वान् त्रिभिरेकैकमाहवे। अविध्यत् परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं संप्रदर्शयन्॥ २५॥ राक्षसेन्द्रसुतं चापि बाणौघैः समताड़यत्। सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना॥ २६॥ अशक्तं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहून् शरान्। तानप्राप्तान् शितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा॥ २७॥ सारथेरस्य च रणे रथिनो रघुसत्तमः। शिरो जहार धर्मात्मा भल्लेनानतपर्वणा॥ २८॥ असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविक्लवाः। मण्डलान्यभिधावन्ति तदद्भुतमिवाभवत्॥ २९॥ अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिर्दृढविक्रमः। प्रत्यविध्यद्धयांस्तस्य शरैर्वित्रासयन् रणे॥ ३०॥ असृष्यमाणस्तत् कर्म रावणस्य सुतो बली। विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रिं रोमहर्षणम्॥ ३१॥ ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविषोपमाः। विलयं जग्मुरागत्य कवचं काञ्चनप्रभम्॥ ३२॥ अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः। ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खैस्त्रिभिरिन्द्रजित्॥ ३३॥ अविध्यत् परमक्रुद्धः शीघ्रमस्त्रं प्रदर्शयन्। तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघुनन्दनः॥ ३४॥ रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशृङ्ग इव पर्वतः। स तथाप्यर्दितो बाणै राक्षसेन तदा मृधे॥ ३५॥ तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः। विकर्ष्येन्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले॥ ३६॥ लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ। अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ विशिखैर्भीमविक्रमौ॥ ३७॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ। रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ॥ ३८॥ तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ। घोरैर्विव्यधतुर्बाणैः कृतभावावुभौ जये॥ ३९॥ ततः समरकोपेन संयुतो रावणात्मजः। विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे॥ ४०॥ अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्ध्वा राक्षसेन्द्रं विभीषणम्। एकैकानभिविव्याध तान् सर्वान् हरियूथपान्॥ ४१॥ तस्मै दृढतरक्रुद्धो जघान गदया

हयान्। विभीषणो महातेजा रावणेः सुदुरात्मनः ॥ ४२ ॥ स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथेः। अथ शक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४३ ॥ तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य सुमित्रानन्दवर्द्धनः। चिच्छेद निशितैर्बाणैर्दशधापातयद्भुवि ॥ ४४ ॥ तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः। वज्रस्पर्शसमान् पञ्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४५ ॥ ते तस्य कायं भित्त्वा तु रुक्मपुंखा निमित्तगाः। बभूवुर्लोहिता दिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४६ ॥ स पितृव्यस्य संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे। उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलम् ॥ ४७ ॥ तं समीक्ष्य महातेजा महेषुं तेन सन्धितम्। लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्यद्भीमपराक्रमः ॥ ४८ ॥ कुबेरेण स्वयं स्वप्ने यद्दत्तममितात्मना। दुर्जयं दुर्विषह्यञ्च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४९ ॥ तयोस्तु धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिघोपमैः। विकृष्यमाणे बलवत् क्रौञ्चाविव चुकूजतुः ॥ ५० ॥ ताभ्यां तु धनुषी श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ। विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ ५१ ॥ तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ। मुखेन मुखमाहत्य सन्निपेततुरोजसा ॥ ५२ ॥ सन्निपातस्तयोश्चासीच्छरयोर्घोररूपयोः। सधूमविस्फुलिङ्गश्च तज्जोऽग्निर्दारुणोऽभवत् ॥ ५३ ॥ तौ महाग्रहसङ्काशावन्योन्यं सन्निपत्य च। संग्रामे शतधा यातौ मेदिन्यां चैव पेततुः ॥ ५४ ॥ शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्द्धनि। व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५५ ॥ सुसंरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे। रौद्रं महेन्द्रजयुद्धेऽप्यसृजद्युधि स्थितः। तेन तद्विहतं शस्त्रं वारुणं परमाद्भुतम् ॥ ५६ ॥ ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित्समितिञ्जयः। आग्नेयं सन्दधे क्षिप्रं सलोकं संक्षिपन्निव ॥ ५७ ॥ सौर्य्येणास्त्रेण तं वीरो लक्ष्मणः पर्य्यवारयत्। अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः ॥ ५८ ॥

आददे निशितं बाणमासुरं शत्रुदारणम् । तस्माच्चापाद्विनि-
ष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः ॥ ५९ ॥ शूलानि च भुशुण्ड्यश्च गदाः
खड्गाः परश्वधाः । तं दृष्ट्वा लक्ष्मणः संख्ये घोरमस्त्रं सुदारुणम्
॥ ६० ॥ अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविदारणम् । माहेश्वरेण
द्युतिमान् तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ६१ ॥ तयोः समभवद्युद्ध-
मद्भुतं लोमहर्षणम् । गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्य्यवारयन्
॥ ६२ ॥ भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् । भूतैर्बहुभि-
राकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥ ६३ ॥ ऋषयः पितरो देवा
गन्धर्वगरुड़ोरगाः । शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६४ ॥
अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं सन्दधे राघवानुजः । हुताशनसमस्पर्शं
रावणात्मजदारणम् ॥ ६५ ॥ सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसं-
स्थितम् । सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६६ ॥
दुरावारं दुर्विषहं राक्षसानां भयावहम् । आशीविषविषप्रख्यं
देवसङ्घैः समर्चितम् ॥ ६७ ॥ येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्
प्रभुः । पुरा देवासुरे युद्धे वीर्य्यवान् हरिवाहनः ॥ ६८ ॥ तदैं-
न्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् । शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे
नरश्रेष्ठोऽभिसन्दधे ॥ ६९ ॥ सन्धायामित्रमथनं विकर्षन्निदमब्र-
वीत् । लक्ष्मीवान् लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः । धर्मात्मा
सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि ॥ ७० ॥ पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्व-
स्तदैनं जहि रावणिम् । इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजि-
ह्मगम् ॥ ७१ ॥ लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ।
ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ७२ ॥ तच्छिरः
सशिरस्त्राणं श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम् । प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्
पातयामास भूतले ॥ ७३ ॥ तद्राक्षसतनूजस्य भिन्नस्कन्धशिरो
महत् । तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरोक्षितम् ॥ ७४ ॥ हतः
स निपपाताथ धरण्यां रावणात्मजः । कवची सशिरस्त्राणो

विप्रविद्धशरासनः ॥ ७५ ॥ चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः । हृष्यन्तो निहते तस्मिन्देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७६ ॥ अथान्तरिक्षे देवानामृषीणां च महात्मनाम् । जज्ञेऽथ जयसन्नादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७७ ॥ पतितं समभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः । वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ ७८ ॥ वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः । लङ्काभिमुखाः सुस्रुर्नष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥ ७९ ॥ दुद्रुवुर्बहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः । त्यक्त्वा प्रहरणान् सर्वे पट्टिशासिपरश्वधान् ॥ ८० ॥ केचिल्लङ्कां परित्रस्ताः प्रविष्टा वानरार्दिताः । समुद्रे पतिता केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः ॥ ८१ ॥ हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं च रणक्षितौ । राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित् प्रत्यदृश्यत ॥ ८२ ॥ यथास्तङ्गत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः । तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥ ८३ ॥ शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः । बभूव स महाबाहुर्व्यपास्तगतजीवितः ॥ ८४ ॥ प्रशान्तपीड़ाबहुलो विनष्टारिः प्रहर्षवान् । बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रसुते तदा ॥ ८५ ॥ हर्षं च शक्रो भगवान् सह सर्वैर्महर्षिभिः । जगाम निहते तस्मिन् राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८६ ॥ आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्वनः । नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ८७ ॥ ववर्षुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमिवाभवत् । प्रशशाम हते तस्मिन् राक्षसे क्रूरकर्मणि ॥ ८८ ॥ शुद्धा आपो नभश्चैव जहृषुर्दैवदानवाः । आजग्मुः पतिते तस्मिन् सर्वलोकभयावहे ॥ ८९ ॥ ऊचुश्च सहितास्तुष्टा देवगन्धर्वदानवाः । विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ९० ॥ ततोऽभ्यनन्दन् संहृष्टाः समरे हरियूथपाः । तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैरृतपुङ्गवम् ॥ ९१ ॥ विभीषणो हनूमांश्च जाम्बवांश्चर्क्षयूथपः । विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवु-

श्चापि लक्ष्मणम् ॥ ९२ ॥ क्ष्वेड़न्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ।
लब्धलक्ष्या रघुसुतं परिवार्य्योपतस्थिरे ॥ ९३ ॥ लांगूलानि प्रवि-
ध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः । लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रा-
वयंस्तदा ॥ ९४ ॥ अन्योन्यं च समाश्लिष्य हरयो हृष्टमानसाः ।
चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयसत्कथाः ॥ ९५ ॥ तदसुकरमथाभि-
वीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म । परमसुपलभन्
मनःप्रहर्षं विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥ ९६ ॥

इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकनवतितमः सर्गः ।

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः । बभूव हृष्टस्तं
हत्वा शक्रजेतारमाहवे ॥ १ ॥ ततः स जाम्बवन्तं च हनूमन्तं च
वीर्य्यवान् । सन्निपत्य महातेजास्तांश्च सर्वान् वनौकसः ॥ २ ॥
आजगाम ततः शीघ्रं यत्र सुग्रीवराघवौ । विभीषणमवष्टभ्य
हनूमन्तं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥ ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभि-
वाद्य च । तस्थौ भ्रातृसमीपस्थः शक्रस्येन्द्रानुजो यथा ॥ ४ ॥
निष्टनन्निव चागत्य राघवाय महात्मने । आचचक्षे तदा वीरो
घोरमिन्द्रजितो बधम् ॥ ५ ॥ रावणेस्तु शिरः छिन्नं लक्ष्मणेन
महात्मना । न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६ ॥
श्रुत्वैव तु महावीर्य्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधम् । प्रहर्षमतुलं लेभे
रामो वाचमुवाच ह ॥ ७ ॥ साधु लक्ष्मण तुष्टोऽस्मि कर्म चासु-
करं कृतम् । रावणेर्हि विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८ ॥ स
तं शिरस्युपाघ्राय लक्ष्मणं कीर्त्तिवर्द्धनम् । लज्जमानं बलात्
स्नेहादङ्कमारोप्य वीर्य्यवान् ॥ ९ ॥ उपवेश्य तमुत्सङ्गे परि-
ष्वज्यावपीड़ितम् । भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनः पुनरुदैक्षतः ॥१०॥

शल्यसंपीडितं शस्तं निश्वसन्तं तु लक्ष्मणम्। रामस्तु दुःख-
सन्तप्तं तं तु निश्वासपीड़ितम् ॥ ११ ॥ मूर्द्ध्नि चैनमुपाघ्राय
भूयः संस्पृश्य च त्वरन्। उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुष-
र्षभः ॥ १२ ॥ कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा। अद्य मन्ये
हते पुत्रे रावणं निहतं युधि ॥ १३ ॥ अद्याहं विजयी शत्रौ हते
तस्मिन् दुरात्मनि। रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे।
छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः ॥ १४ ॥ विभी-
षणहनूमद्भ्यां कृतं कर्म महद्रणे। अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथ-
ञ्चिद्विनिपातितः ॥ १५ ॥ निरमित्रः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि
रावणः। बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १६ ॥
तं पुत्रवधसन्तप्तं निर्यान्तं राक्षसाधिपम्। बलेनावृत्य महता
निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १७ ॥ त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च
पृथिवी च मे। न दुष्प्रापा हते तस्मिन् शक्रजेतरि चाहवे ॥१८॥
स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः। रामः सुषेणं मुदितः
समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ विशल्योऽयं महाप्राज्ञः सौमित्रि-
र्मित्रवत्सलः। यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुदाचर ॥ २० ॥
विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः। ऋक्षवानर-
सैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २१ ॥ ये चाप्यन्येऽत्र युध्यन्ति
सशल्या व्रणिनस्तथा। तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियतां सुखिनस्तथा
॥ २२ ॥ एवमुक्तः स रामेण महात्मा हरियूथपः। लक्ष्मणाय
ददौ नस्तः सुषेणः परमौषधम् ॥ २३ ॥ स तस्य गन्धमाघ्राय
विशल्यः समपद्यत। तदा निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव च
॥ २४ ॥ विभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया। सर्ववानर-
मुख्यानां चिकित्सामकरोत्तदा ॥ २५ ॥ ततः प्रकृतिमापन्नो हृत-
शल्यो गतक्लमः। सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥२६॥
तथैव रामः प्लवगाधिपस्तथा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च वीर्यवान्।

अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरञ्जहर्षिरे ॥२७॥
अपूजयत् कर्म स लक्ष्मणस्य स दुष्करं दाशरथिर्महात्मा। बभूव
हृष्टो युधि वानरेन्द्रो निशम्य तं शक्रजितं निपातितम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्विनवतितमः सर्गः ।

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेन्द्रजितो वधम्। आचचक्षु-
रवज्ञाय दशग्रीवाय सत्वराः ॥ १ ॥ युद्धे हतो महाराज लक्ष्म-
णेन तवात्मजः। विभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युतिः ॥२॥
शूरः शूरेण सङ्गम्य संग्रामेष्वपराजितः। लक्ष्मणेन हतः शूरः
पुत्रस्ते विबुधेन्द्रजित्। गतः स परमान् लोकान् शरैः सन्तर्प्य
लक्ष्मणम् ॥ ३ ॥ स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम्।
घोरमिन्द्रजितः संख्ये कश्मलं प्राविशन्महत् ॥ ४ ॥ उपलभ्य
चिरात् संज्ञां राजा राक्षसपुङ्गवः। पुत्रशोकाकुलो दीनो विल-
लापाकुलेन्द्रियः ॥ ५ ॥ हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महा-
बल। जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ६ ॥ ननु
त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकावपि। मन्दरस्यापि शृङ्गाणि
किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ॥ ७ ॥ अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो
मम। येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ ८ । एष
पन्थाः सुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि। यः कृते हन्यते भर्त्तुः स
पुमान् स्वर्गमृच्छति ॥ ९ ॥ अद्य देवगणाः सर्वे लोकपाला मह-
र्षयः। हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १० ॥
अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्ना पृथिवी च सकानना। एकेनेन्द्रजिता
हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥ अद्य नैरृतकन्यानां श्रोष्या-
म्यन्तःपुरे रवम्। करेणुसंघस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥१२॥

यौवराज्यञ्च लङ्कां च रक्षांसि च परन्तप। मातरं मां च भार्य्याञ्च क्व गतोऽसि विहायन:॥ १३॥ मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम्। प्रेतकार्य्याणि कार्य्याणि विपरीते हि वर्त्तसे॥१४॥ स त्वज्जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च राघवे। मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोऽसि विहायन:॥ १५॥ एवमादिविलापार्त्तं रावणं राक्षसाधिपम्। आविवेश महान् कोपः पुत्रव्यसनसम्भव:॥ १६॥ प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधय:। दीप्तं सन्दीपयामासु: घर्मेऽर्कमिव रश्मय:॥ १७॥ कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्त्रात् व्यक्तमभिज्वलन्। उत्पपात सधूमाग्निर्वृत्रस्य वदनादिव॥ १८॥ स पुत्रवधसन्तप्त: शूरः क्रोधवशं गत:। समीक्ष्य रावणो बुध्या वैदेह्या रोचयद्वधम्॥ १९॥ तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनापि च। रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतु:॥ २०॥ घोरं प्रकृत्या रूपं तु तस्य क्रोधाग्निमूर्च्छितम्। बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव व्यवस्थितम्॥ २१॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नस्रुबिन्दव:। दीपाभ्यामिव दीप्ताभ्यां सार्चिष: स्नेहबिन्दव:॥ २२॥ दन्तान् विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः। यन्त्रस्याकृष्यमाणस्य मथ्नतो दानवैरिव॥ २३॥ तमन्तकमिव क्रुद्धं चराचरविखादिषुम्। वीक्षमाणं दिश: सर्व्वा राक्षसा नोपचक्रमु:॥ २४॥ तत: परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिप:। अब्रवीद्रक्षसां मध्ये संस्तम्भयिषुराहवे॥ २५॥ मया वर्षसहस्राणि चरित्वा परमं तप:। तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयम्भू: परितोषित:॥ २६॥ तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयम्भुव:। नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयम्मम कदाचन॥ २७॥ कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम्। देवासुरविमर्देषु न छिन्नं वज्रशक्तिभि: ॥ २८॥ तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे। प्रतीयात् कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरन्दरः॥ २९॥ यत्तदाभिप्रसन्नेन सशरं

कार्मुकं मण्डत्। देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयम्भुवा॥ ३०॥
अद्य तूर्य्यशतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां मम। रामलक्ष्मणयोरेव बधाय
परमाहवे॥ ३१॥ स पुत्रबधसन्तप्तः क्रूरः क्रोधवशङ्गतः। समीक्ष्य
रावणो बुध्या सीतां हन्तुं व्यवस्यत॥ ३२॥ प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः
सुघोरो घोरदर्शनः। दीनो दीनस्वरान् सर्वांस्तानुवाच निशा-
चरान्॥ ३३॥ मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकसाम्।
किञ्चिदेव हतन्तत्र सीतेयमिति दर्शितम्॥ ३४॥ तदिदन्तथ्य
मेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः। वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धु-
मनुव्रताम्। इत्येवमुक्त्वा सचिवान् खड्गमाशु पराम्रशत्॥ ३५॥
उद्धृत्य गुणसम्पन्नं विमलाम्बरवर्चसम्। निष्पपात स वेगेन स-
भार्य्यः सचिवैर्वृतः॥ ३६॥ रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुल-
चेतनः। संक्रुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली॥ ३७॥
व्रजन्तं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं विचुक्रुशुः। ऊचुश्चान्योऽन्यमा-
श्लिष्य संक्रुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसम्॥ ३८॥ अद्यैनन्तावुभौ दृष्ट्वा
भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः। लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन
निर्जिताः॥ ३९॥ बहवः शत्रवश्चान्ये संयुगेस्वभिपातिताः।
त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते आहृत्य रावणः॥ ४०॥ विक्रमे च
बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि। तेषां सञ्जल्पमानानामशोकवनिकां
गताम्। अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्च्छितः॥ ४१॥
वार्य्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः। अभ्यधावत संक्रुद्धः
खे ग्रहो रोहिणीमिव॥ ४२॥ मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसी-
भिरनिन्दिता। ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणम्॥४३॥
तन्निशम्य स निस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा। निवार्य्यमाणं
बहुशः सुहृद्भिरनिवर्त्तिनम्॥ ४४॥ सीता दुःखसमाविष्टा
विलपन्तीदमब्रवीत्। यथायमामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयम्।
बधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः॥ ४५॥ बहुशश्चो-

दर्शयामास भर्त्तारं मामनुव्रताम्। भार्य्या मम भवस्वेति प्रत्या-
ख्यातो ध्रुवं मया॥ ४६॥ सोयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्य-
मागतः। क्रोधमोहसमाविष्टो व्यक्तं मां हन्तुमुद्यतः॥ ४७॥
अथ वा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। मन्निमित्तमना-
र्य्येण समरेऽद्य निपातितौ॥ ४८॥ भैरवो हि महान्नादो राक्ष-
सानां श्रुतो मया। बहूनामिह हृष्टानान्तथा विक्रोशतां प्रियम्
॥ ४९॥ अहो धिङ्मन्निमित्तोऽयं विनाशो राजपुत्रयोः। अथ
वा पुत्रशोकेन अहत्वा रामलक्ष्मणौ॥ ५०॥ विधमिष्यति मां
रौद्रो राक्षसः पापनिश्चयः। हनूमतस्तु तद्वाक्यं न कृतं क्षुद्रया
मया॥ ५१॥ यद्यहं तस्य पृष्ठेन तदा यायामनिर्जिता।
नाद्यैव मनुशोचेयं भर्त्तुरङ्कगता सती॥ ५२॥ मन्ये तु हृदयं
तस्याः कौशल्यायाः फलिष्यति। एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं
श्रोष्यते युधि॥ ५३॥ सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महा-
त्मनः। धर्मकार्य्याणि रूपं च रुदन्ती संस्मरिष्यति॥ ५४॥
निराशा निहते पुत्रे दत्वाश्राद्धमचेतना। अग्निमाविक्ष्यते नून-
मापो वापि प्रवेक्ष्यति॥ ५५॥ धिगस्तु कुब्जामसतीं मन्थरां पाप-
निश्चयाम्। यन्निमित्तमिमं शोकं कौशल्या प्रतिपत्स्यते॥ ५६॥
इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपन्तीन्तपस्विनीम्। रोहिणीमिव
चन्द्रेण विना ग्रहवशङ्गताम्॥ ५७॥ एतस्मिन्नन्तरे तस्य अमात्यः
शीलवाञ्छुचिः। सुपार्श्वो नाम मेधावी रावणं रक्षसाम्वरम्
॥ ५८॥ निवार्य्यमाणः सचिवैरिदम्वचनमब्रवीत्॥ ५९॥ कथं
नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज। हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधा-
द्धर्ममपास्य च॥ ६०॥ वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मनिरतस्तथा।
स्त्रियः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर॥ ६१॥ मैथिलीं रूप-
सम्पन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव। तस्मिन्नेव सहास्माभिराहवे क्रोध-
मुत्सृज॥ ६२॥ अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम्।

कृत्वा निर्याह्यमावस्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ ६३ ॥ शूरो धीमान् रथी खड्गी रथप्रवरमास्थितः । हत्वा दाशरथिं रामं भवान् प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥ ६४ ॥ स तत् दुरात्मा सुहृदा निवेदितम् । वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः । गृहं जगामाथ ततश्च वीर्य्यवान् पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ।

स प्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः । निषसादासने मुख्ये सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १ ॥ अब्रवीच्च स तान् सर्वान् बलमुख्यान्महाबलः । रावणः प्राञ्जलिर्वाक्यं पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ २ ॥ सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः । निर्यातरथसङ्घैश्च पदातैश्चोपशोभिताः ॥ ३ ॥ एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ । प्रहृष्टाः शरवर्षाणि प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥ अथवाहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महाहवे । भवद्भिः श्वो निहन्तास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥ इत्येतद्वाक्यमादाय राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः । निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नानानीकैश्च संयुताः ॥ ६ ॥ परिघान् पट्टिशांश्चैव शरखड्ग परश्वधान् । शरीरान्तकरान् सर्वे चिक्षिपुर्वानरान् प्रति ॥ ७ । वानराश्च द्रुमांश्शैलान् राक्षसान् प्रतिचिक्षिपुः ॥ ८ ॥ स संग्रामो महाभीमः सूर्य्यस्योदयनं प्रति । रक्षसां वानराणाञ्च तुमुलः समपद्यत ॥ ९ ॥ ते गदाभिश्च चित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥ १० ॥ एवं प्रवृत्ते संग्रामे ह्यद्भुतं सुमहद्रजः । रक्षसां वानराणाञ्च शान्तं शोणितविस्रवैः ॥ ११ ॥

मातङ्गरथकूलाश्च शरमत्स्याध्वजद्रुमाः। शरीरसङ्घाटवहाः प्रसुस्रुः शोणितापगाः॥ १२॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः। ध्वजं वर्मरथानश्वान्नानाप्रहरणानि च॥ १३॥ आप्लुत्याप्लुत्य समरे वानरेन्द्राबभञ्जिरे। केशान् कर्णान् ललाटांश्च नासिकाश्च प्लवङ्गमाः। रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चाविव्यदारयन्॥ १४॥ एकैकं राक्षसं संख्ये शतं वानरपुङ्गवाः। अभ्यधावन्त फलितं वृक्षं शकुनयो यथा॥ १५॥ तदा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः। निर्जघ्नुर्वानरान् घोरान् राक्षसाः पर्वतोपमाः॥ १६॥ राक्षसैर्बध्यमानानां वानराणां महाचमूः। शरण्यं शरणं याता रामन्दशरथात्मजम्॥ १७॥ ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्य्यवान्। प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष ह॥ १८॥ प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्य्यमिवाम्बरे। नाधिजग्मुर्महाघोरा निर्दहन्तं शराग्निना॥ १९॥ कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः। रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि ते॥ २०॥ चालयन्तं महासैन्यं विधमन्तं महारथान्। ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा॥ २१॥ छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीड़ितम्। बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम्॥ २२॥ प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम्। इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः॥ २३॥ एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान्। एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन् वाजिभिः सह॥ २४॥ इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान् रणे। अन्योन्यं कुपिताजघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते॥ २५॥ न ते ददृशिरे रामं दहन्तमपि वाहिनीम्। मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना॥ २६॥ ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः। पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे॥ २७॥ भ्रमन्तीं काञ्चनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः।

अलातचक्रप्रतिमं ददृशुस्ते न राघवम् ॥ २८ ॥ शरीर नाभि-
सत्वार्चिः शरारं नेमिकार्मुकम् । ज्याघोषतलनिर्घोषन्तेजो बुद्धि
गुणप्रभम् ॥ २९ ॥ दिव्यास्त्रगुणपर्य्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान् ।
ददृशू रामचक्रं तत्कालचक्रमिव प्रजाः ॥ ३० ॥ अनीकं दश-
साहस्रं रथानां वातरंहसाम् । अष्टादशसहस्राणि कुञ्जराणा-
न्तरस्विनाम् ॥ ३१ ॥ चतुर्दशसहस्राणि सारोहाणां च वाजि-
नाम् । पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥ ३२ ॥
दिवसस्याष्टभागेन शरैरग्निशिखोपमैः । हतान्येकेन रामेण रक्षसां
कामरूपिणाम् ॥ ३३ ॥ ते हताश्वा हतरथाः शान्ता विमथित-
ध्वजाः । अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः ॥ ३४ ॥
हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्बभूव रणाजिरम् । आक्रीड़भूमिः क्रुद्धस्य
रुद्रस्येव महात्मनः ॥ ३५ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च पर-
मर्षयः । साधुसाध्विति रामस्य तत्कर्म समपूजयन् ॥ ३६ ॥
अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् । विभीषणं च धर्मात्मा
हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३७ ॥ जाम्बवन्तं हरिश्रेष्ठं मैन्दं द्विविद-
मेव च । एतदस्त्रबलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥ ३८ ॥
निहत्य तां राक्षसराजवाहिनीं रामस्तदा शक्रसमो महात्मा ।
अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुर्नवतितमः सर्गः ।

——

तानि नागसहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् । रथानां
त्वग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥ १ ॥ राक्षसानां सहस्राणि
गदापरिघयोधिनाम् । काञ्चनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपि-
णाम् ॥ २ ॥ निहतानि शरैर्दीप्तैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः । रावणेन

प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा श्रुत्वा च संभ्रान्ता हतशेषा निशाचराः। राक्षस्यश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः ॥ ४ ॥ विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवाः। राक्षस्यः सहसागम्य दुःखार्त्ताः पर्य्यदेवयन् ॥ ५ ॥ कथं शूर्पणखा वृद्धा करालानिर्णतोदरी। आससाद वने रामं कन्दर्पसमरूपिणम् ॥ ६ ॥ सुकुमारं महासत्वं सर्वभूतहिते रतम्। तं दृष्ट्वा लोकवध्या सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ ७ ॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम्। सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८ ॥ जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनी श्वेतमूर्द्धजा। अकार्य्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ९ ॥ राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च। चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥ १० ॥ तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत्। वधाय सीता सानीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ ११ ॥ न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम्। बद्धं बलवता वैरमक्षयं राघवेण च ॥ १२ ॥ वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम्। हतमेकेन रामेण पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्। निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १४ ॥ खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा। शरैरादित्यसङ्काशैः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥ हतो योजनबाहुश्च कबन्धो रुधिराशनः। क्रोधान्नादं नदन् सोऽथ पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥ जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम्। वालिनं मेघसङ्काशं पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥ ऋष्यमूके वसंश्चैव दीनो भग्नमनोरथः। सुग्रीवः प्रापितो राज्यं पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥ धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम्। युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥ विभीषणवचः कुर्य्याद्यदि स्म धनदानुजः। श्मशानभूता दुःखार्त्ता नेयं लङ्का

भविष्यति ॥ २० ॥ कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम्। अतिकायं च दुर्द्धर्षं लक्ष्मणेन हतं तदा ॥ २१ ॥ प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते। पुरा हनूमता लङ्का दग्धा लांगूलवह्निना ॥ २२ ॥ हतमक्षकुमारं च दृष्ट्वासौ नावबुध्यते। मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्त्ता रणे हतः ॥ २३ ॥ इत्येषः श्रूयते शब्दो राक्षसीनां कुले कुले। रथाश्वनागाश्च हतास्तत्र तत्र सहस्रशः। रणे रामेण शूरेण हताश्चापि पदातयः ॥ २४ ॥ रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः। हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः ॥ २५ ॥ हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम्। अपश्यन्तो भयस्यान्तमनाथा विलपामहे ॥२६॥ रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरो दत्त महावरः। इदं भयं महाघोरं समुत्पन्नं न बुध्यते ॥ २७ ॥ तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः। उपसृष्टं परिक्रान्तं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २८ ॥ उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे। कथयन्ति हि रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥ २९ ॥ पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः। रावणस्याभयं दत्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ३० ॥ तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निःसंशयं भयम्। जीवितान्तकरं घोरं राक्षसां रावणस्य च ॥ ३१ ॥ पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा। दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥३२॥ देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः। उवाच देवतास्तुष्ट इदं सर्वा महद्वचः ॥ ३३ ॥ अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन् सर्वे दानवराक्षसाः। भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ॥३४॥ दैवतैस्तु समागम्य सर्वैस्त्विन्द्रपुरोगमैः। वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रतोषितः ॥ ३५ ॥ प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्रवीत्। उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३६ ॥ एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान् पुरा। भक्षयिष्यति नः सर्वान्

राक्षसघ्नी सरावणान् ॥ ३७ ॥ रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः। अयं निष्ठानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः ॥ ३८ ॥ तन्न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत्। राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥ ३९ ॥ नास्ति नः शरणं किञ्चिद्भये महति तिष्ठताम्। दावाग्निवेष्टितानां हि करेणूनां यथा वने ॥ ४० ॥ प्राप्तकालं कृतन्तेन पौलस्त्येन महात्मना। यत एव भयं दृष्टा-न्तमेव शरणङ्गतः ॥ ४१ ॥ इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः पर-स्परं सम्परिरभ्य बाहुभिः। विषेदुरार्त्ता भयभारपीड़िता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चनवतितमः सर्गः।

आर्त्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले। रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥ १ ॥ स तु दीर्घं विनिश्वस्य मुहूर्त्तं ध्यानमास्थितः। बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥ सन्दश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः। राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्निरिव मूर्त्तिमान् ॥ ३ ॥ उवाच च समीपस्थान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः। क्रोधाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥ महोदरं महापार्श्वं विरूपाक्षञ्च राक्षसम्। शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्ष-सास्ते भयार्दिताः। चोदयामासुरव्यग्रान् राक्षसांस्तान्नृपाज्ञया ॥ ६ ॥ ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा भीमदर्शनाः। कृतस्वस्त्य-यनाः सर्वे ते रणाभिमुखा ययुः ॥ ७ ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते महारथाः। तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्त्तुर्विजयकाङ्क्षिणः ॥ ८ ॥ ततोवाच प्रहस्यैतान् रावणः क्रोधमूर्च्छितः। महोदर-

महापार्श्वौ विरूपाक्षश्च राक्षसम्॥ ९॥ अद्य बाणैर्धनुर्मुक्तै-र्युगान्तादित्यसन्निभैः। राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादनम्॥ १०॥ खरस्य कुम्भकर्णस्य महस्तेन्द्रजितोस्तथा। करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम्॥ ११॥ नैवान्तरिक्षं न दिशो न च द्यौर्नापि सागराः। प्रकाशत्वं गमिष्यन्ति मद्बाणजलदावृता॥ १२॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः। धनुषा शरजालेन बंधयामि पतत्रिणा॥ १३॥ अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा। धनुःसमुद्रादुद्भूतैर्मथिष्यामि शरोर्मिभिः॥ १४॥ व्याकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेशरवर्चसाम्। अद्य यूथतटाकानि गजवत् प्रमथाम्यहम्॥ १५॥ सशरैरद्य वदनैः संख्ये वानरयूथपाः। मण्डयिष्यन्ति वसुधां सनालैरिव पङ्कजैः॥ १६॥ अद्य युद्धप्रचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम्। मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतं शतम्॥ १७॥ हतो भ्राता च भर्त्ता च यासां च तनयो हतः। बधेनाद्य रिपोस्तासां करोम्यश्रुप्रमार्जनम्॥ १८॥ अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैः प्रकीर्णैर्गतचेतनैः। करोमि वानरैर्युद्धे यत्नावेक्ष्यतलां महीम्॥ १९॥ अद्य काकाश्च गृध्राश्च ये च मांसाशिनो परे। सर्वांस्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शराहतैः॥ २०॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः। अनुप्रयान्तु मां युद्धे येऽत्र शिष्टा निशाचराः॥ २१॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद्वचः। बलाध्यक्षान् स्थितांस्तत्र बलं संत्वर्य्यतामिति॥ २२॥ बलाध्यक्षास्तु संयुक्ता राक्षसांस्तान् गृहे गृहे। चोदयन्तः परिययुर्लङ्कां लघुपराक्रमाः॥ २३॥ ततो मुहूर्त्तान्निष्पेतू राक्षसा भीमदर्शनाः। नदन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः॥ २४॥ असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुषलैर्हलैः। शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः॥ २५॥ यष्टिभिर्विविधैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः। भिन्दिपालैः शतघ्नीभिरन्यै-

श्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥ अथानयन् बलाध्यक्षाश्चत्वारो रावणाज्ञया। द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ २७ ॥ आरुरोह तदा भीमो दीप्यमानः स्वतेजसा। ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः। रावणः सत्वगाम्भीर्य्याद्दारयन्निव मेदिनीम् ॥२८॥ रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ। विरूपाक्षश्च दुर्द्धर्षौ रथानारुरुहुस्तदा ॥ २९ ॥ ते तु हृष्टा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम्। नादं घोरं विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकाङ्क्षिणः ॥ ३० ॥ ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः। निर्ययावुद्यतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥ ३१ ॥ ततः प्रजविताश्वेन रथेन स महारथः। द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥ ततो नष्टप्रभः सूर्य्यो दिशश्च तिमिरावृताः। द्विजा विनेदुर्घोराश्च सञ्चचाल च मेदिनी ॥ ३३ ॥ ववर्ष रुधिरं देवश्चस्खलुश्च तुरङ्गमाः। ध्वजाग्रे न्यपतद्गृध्रो विनेदुश्चाशिवं शिवाः ॥ ३४ ॥ नयनं चास्फुरद्वामं वामो बाहुरकम्पत। विवर्णवदनश्चासीत् किञ्चिदभ्रश्यत स्वनः ॥ ३५ ॥ ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः। रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ३६ ॥ अन्तरिक्षात् पपातोल्का निर्घातसमनिस्वना। विनेदुरशिवा गृध्रा वायसैरभिमिश्रिताः ॥ ३७ ॥ एतानचिन्तयन् घोरानुत्पातान् समवस्थितान्। निर्ययौ रावणो मोहाद्वधार्थं कालचोदितः ॥ ३८ ॥ तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम्। वानराणामपि चमूर्युद्धायैवाभ्यवर्त्तत ॥३९॥ अन्योन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जयमिच्छताम्। तेषान्तु तुमुलं युद्धं बभूव कपिरक्षसाम् ॥ ४० ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः काञ्चनभूषणैः। वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥ ४१ ॥ निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन वलीमुखाः। केचिद्विच्छिन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः ॥ ४२ ॥ निरुच्छ्वासा हताः केचित् केचित्पार्श्वेषु दारिताः। केचिद्विभिन्नशिरसः

केचिच्छत्रुवनाक्रान्ताः ॥ ४३ ॥ दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन संख्ये । ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरियूथपास्ते ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षण्णवतितमः सर्गः ।

तथा तैः कृत्तगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः । बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १ ॥ रावणस्याप्रसह्यं तं शरसम्पातमेकतः । न शेकुः सहितुं दीप्तं पतङ्गा ज्वलनं यथा ॥ २ ॥ तेऽर्दिताः निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदुद्रुवुः । पावकार्चिःसमाविष्टा दह्यमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥ प्लवङ्गानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः । संययौ समरे तस्मिन् विधमन् रावणः शरैः ॥ ४ ॥ कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् । आससाद ततो युद्धे त्वरितं राघवं रणे ॥ ५ ॥ सुग्रीवस्तान् कपीन् दृष्ट्वा भग्नान् विद्रावितान् रणे । गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धे द्रुतं मनः ॥ ६ ॥ आत्मनः सदृशं वीरं स तं निक्षिप्य वानरम् । सुग्रीवोऽभिमुखः शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः ॥ ७ ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे वानरयूथपाः । अनुजग्मुर्महाशैलान् विविधांश्च वनस्पतीन् ॥ ८ ॥ ननर्द युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् । शोधयन् विविधांश्चान्यान् ममन्थोत्तमराक्षसान् ॥ ९ ॥ ममर्द च महाकायो राक्षसान् वानरेश्वरः । युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १० ॥ राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षं ववर्ष ह । अश्मवर्षं यथा मेघः पक्षिसंघेषु कानने ॥ ११ ॥ कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः । विकीर्णशिरसः पेतुर्विकीर्णा इव पर्वताः ॥ १२ ॥ अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः । सुग्री-

वेण प्रभग्नेषु नदत्सु च पतत्सु च ॥ १३ ॥ विरूपाक्षः स्वकं
नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः । रथादाप्लुत्य दुर्द्धर्षो गजस्कन्धो-
मुपारुहत् ॥ १४ ॥ स तं द्विपमथारुह्य विरूपाक्षो महाबलः ।
ननर्द भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधावत ॥ १५ ॥ सुग्रीवे स शरान्
घोरान् विससर्ज चमूमुखे । स्थापयामास चोद्विग्नान् राक्षसान्
संप्रहर्षयन् ॥ १६ ॥ सोऽतिविद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा ।
चुक्रोश च महाक्रोधो बधे चास्य मनोदधे ॥ १७ ॥ ततः पादप-
मुद्धृत्य शूरः संप्रधनो हरिः । अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तं
महागजम् ॥ १८ ॥ स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः ।
अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च ॥ १९ ॥ गजात्तु मथि-
तात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्य्यवान् । राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्यु-
द्गम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥ आर्षभचर्मखड्गं च प्रगृह्य लघु-
विक्रमः । भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥
स हि तस्यापि संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् । विरूपाक्षाय
चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥ २२ ॥ एतां शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा
राक्षसपुङ्गवः । अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥२३॥
तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिनाहतः । मुहूर्त्तमभवद्भूमौ
विसंज्ञ इव वानरः ॥ २४ ॥ सहसा स तदोत्पत्य राक्षसस्य महा-
हवे । मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥ मुष्टि-
प्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः । तेन खड्गेन संक्रुद्धः
सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥ २६ ॥ कवचं पातयामास पद्भ्यामभिहतो-
पतत् । स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ॥ २७ ॥
तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिस्वनम् । तलप्रहारन्तद्रक्षः सुग्री-
वेण समुद्यतम् ॥ २८ ॥ नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताड़-
यत् । ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २९ ॥ मोक्षित-
मात्मनो दृष्ट्वा प्रहारन्तेन रक्षसा । स ददर्शान्तरन्तस्य विरू-

पाक्षस्य वानरः ॥ २० ॥ ततोन्यम्पातयत् क्रोधाच्छक्रदेशे महातलम्। महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ २१ ॥ पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं हि समुद्गिरन्। स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥ २२ ॥ विवृत्तनयनं क्रोधात् सफेनरुधिराप्लुतम्। ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ २३ ॥ स्फुरन्तं परिवर्त्तन्तं पार्श्वेन रुधिरोक्षितम्। करुणं च विनदन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ २४ ॥ तदा तु तौ संयतिसंप्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम्। बलार्णवौ सस्वनतुश्च भीमौ महार्णवौ द्वाविव भिन्नसेतू ॥ २५ ॥ विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलन्तं हरिपार्थिवेन। बलं समस्तं कपिराक्षसानामुद्वृत्त गङ्गाप्रतिमं बभूव ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तनवतितमः सर्गः।

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यन्ते महामृधे। सरसीव महाघर्मे सूपक्षीणे बभूवतुः ॥ १ ॥ स्वबलस्य तु घातेन विरूपाक्ष वधेन च। बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २॥ प्रक्षीणं स्वबलं दृष्ट्वा बध्यमानं बलीमुखैः। बभूवास्य व्यथा युद्धे दृष्ट्वा दैवविपर्य्ययम् ॥ ३ ॥ उवाच च समीपस्थं महोदरमनन्तरम्। अस्मिन् काले महाबाहो जयाशा त्वयि मे स्थिता ॥ ४ ॥ जहि शत्रु चमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम्। भर्त्तृपिण्डस्य कालोयं निर्वेष्टुं साधु युध्यताम् ॥ ५॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रो महोदरः। प्रविवेशारिसेनां सः पतङ्ग इव पावकम् ॥ ६ ॥ ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः। भर्त्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्य्येण चोदितः ॥ ७ ॥ वानराश्च महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः

शिलाः। प्रविश्यारिबलं भीमं जघ्नस्ते सर्वराक्षसान्॥ ८॥ महो-
दरः सुसंक्रुद्धः शरैः काञ्चनभूषणैः। चिच्छेद पाणिपादोरून्
वानराणां महाहवे॥ ९॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसैरर्दिता
मृधे। दिशो दश द्रुताः केचित् केचित् सुग्रीवमाश्रिताः॥१०॥
प्रभग्नं समरे दृष्ट्वा वानराणां महाबलम्। अभिदुद्राव सुग्रीवो
महोदरमनन्तरम्॥ ११॥ प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां
शिलाम्। चिक्षेप च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः॥ १२॥ ता-
मापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः। असंभ्रान्तस्ततो बाणै-
र्निर्बिभेद ततः शिलाम्॥ १३॥ रक्षसा तेन बाणौघैर्निकृत्ता
सा सहस्रधा। निपपात तदा भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम्॥ १४॥
तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्छितः। सालमुत्पाट्य
चिक्षेप रक्षसो रणमूर्द्धनि॥ १५॥ नखैश्च विददारैनं शूरः
परबलार्दनः। स ददर्श ततः क्रुद्धः परिघम्पतितं भुवि॥ १६॥
आविध्य तु स तं दीप्तं परिघन्तस्य दर्शयन्। परिघेणोग्रवेगेन
जघानास्य हयोत्तमान्॥ १७॥ तस्माद्धतहयाद्वीरः सोऽवप्लुत्य
महारथात्। गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः॥ १८॥
गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः। नर्दन्तौ गोवृषप्रख्यौ
घनाविव सविद्युतौ॥ १९॥ ततः क्रुद्धो गदां तस्मै चिक्षेप रज-
नीचरः। ज्वलन्तीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः॥ २०॥
गदां तां सुमहाघोरामापतन्तीं महाबलः। सुग्रीवो रोषताम्राक्षः
समुद्यम्य महाहवे॥ २१॥ आजघान गदां तस्य परिघेण हरी-
श्वरः। पपात सगदोद्भिन्नः परिघस्तस्य भूतले॥ २२॥ ततो
जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात्। आयसं मुषलं घोरं
सर्वतो हेमभूषितम्॥ २३॥ स तमुद्यम्य चिक्षेप सोऽप्यस्य प्राक्षि-
पद्गदाम्। भिन्नावन्योन्यमासाद्य पेततुस्तौ महीतले॥ २४॥
ततो भिन्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तु समीयतुः। तेजो बलसमाविष्टौ

दीप्ताविव हुताग्नी ॥ २५ ॥ जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं नदन्तौ च पुनः पुनः । तलैश्चान्योन्यमासाद्य पेततुश्च महीतले ॥ २७ ॥ जहार च तदा खड्गमदूरपरिवर्त्तिनम् । राक्षसश्चर्मणा सार्द्धं महावेगो महोदरः ॥ २८ ॥ तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह । जग्राह वानरश्रेष्ठ सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ २९ ॥ ततो रोषपरीताङ्गौ नदन्तावभ्यधावताम् । उद्यतासी रणे हृष्टौ युद्धे शस्त्रविशारदौ ॥ ३० ॥ दक्षिणं मण्डलञ्चोभौ सुतूर्णं सम्परीयतुः । अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौ जये प्रणिहिताबुभौ ॥ ३१ ॥ स तु शूरो महावेगो वीर्य्यश्लाघी महोदरः । महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३२ ॥ लग्नमुत्कर्षतः खड्गङ्खड्गेन कपिकुञ्जरः । जहार सशिरस्त्राणं कुण्डलोपगतं शिरः ॥ ३३ ॥ निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले । तद्बलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न दृश्यते ॥ ३४ ॥ हत्वा तं वानरैः सार्द्धं ननाद मुदितो हरिः । चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ ३५ ॥ विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः । विद्रवन्ति ततः सर्वे भयवित्रस्तचेतसः ॥ ३६ ॥ महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैकदेशम् । सूर्य्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्य्यः स्वतेजोभिरिवाप्रधृष्यः ॥ ३७ ॥ अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्रः समरमुखे सुरसिद्धयक्षसङ्घैः । अवनितलगतैश्च भूतसङ्घैर्हर्षसमाकुलितैर्निरीक्ष्यमाणः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टनवतितमः सर्गः ।

———

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः । सुग्रीवेण समीक्ष्याथ क्रोधात् संरक्तलोचनः ॥ १ ॥ अङ्गदस्य चमूम्भीमां क्षोभयामास मार्गणैः । स वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि राक्षसः ।

पातयामास कायेभ्यः फलं वृक्षादिवानिलः ॥ २ ॥ केषाञ्चिदिषु-
भिर्बाहून् चिच्छेदाथ स राक्षसः । वानराणां सुसंरब्धः पार्श्वं
केषाञ्चिदाक्षिपत् ॥३॥ तेऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः ।
विषादविमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४ ॥ निशम्य बलमुद्विग्न-
मङ्गदो राक्षसार्दितम् । वेगञ्चक्रे महावेगः समुद्र इव पर्वसु ॥५॥
आयसं परिघं गृह्य सूर्य्यरश्मिसमप्रभम् । समरे वानरश्रेष्ठो
महापार्श्वे न्यपातयत् ॥ ६ ॥ स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो
विचेतनः । ससूतः स्यन्दनात्तस्माद्विसंज्ञश्चापतद्भुवि ॥ ७ ॥ तस्य-
र्क्षराजस्तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः । निष्पत्य सुमहावीर्य्यः स्व-
यूथान्मेघसन्निभात् ॥ ८ ॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभां क्रुद्धः सुविपुलां
शिलाम् । अश्वान् जघान तरसा बभञ्ज स्यन्दनं च तत् ॥ ९ ॥
मुहूर्त्ताल्लब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः । अङ्गदं बहुभिर्बाणै-
र्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥ १० ॥ जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तना-
न्तरे । ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः ॥ ११ ॥ गवाक्षं
जाम्बवन्तं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ । जग्राह परिघं घोरमङ्गदः
क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥ तस्याङ्गदः सरोषाक्षो राक्षसस्य तमा-
यसम् । दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभम् ॥ १३ ॥ द्वाभ्यां
भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वीर्य्यवान् । महापार्श्वाय चिक्षेप
वधार्थं वालिनः सुतः ॥ १४ ॥ स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य
रक्षसः । धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्राणमपातयत् ॥ १५ ॥ तं
समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् । तलेनाभ्यहन क्रुद्धः कर्ण-
मूले सकुण्डले ॥ १६ ॥ स प्रक्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महा-
द्युतिः । करेणैकेन जग्राह सुमहान्तम्परश्वधम् ॥ १७ ॥ तन्तैल-
धौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् । राक्षसः परमक्रुद्धो वालि-
पुत्रे न्यपातयत् ॥ १८ ॥ तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपातितम् ।
अङ्गदो मोक्षयामास सरोषः स परश्वधम् ॥ १९ ॥ स वीरो

वज्रमुष्टिमनङ्गदो मुष्टिमात्मनः। समवर्त्तयत सुसंक्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः॥ २०॥ राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयं प्रति। इन्द्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विनिपातयत्॥ २१॥ तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महाहवे। पफाल हृदयं चास्य स पपात हतो भुवि॥ २२॥ तस्मिन् विनिहते भूमौ तत्सैन्यं संप्रचक्षमे। अभवच्च महान् क्रोधः समरे रावणस्य तु॥ २३॥ वानराणां प्रहृष्टानां सिंहनादः सुपुष्कलः। स्फोटयन्निव शब्देन लङ्कां साट्टालगोपुराम्। महेन्द्रेणैव देवानां नादः समभवन्महान्॥ २४॥ अथेन्द्रशत्रुस्त्रिदशालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम्। श्रुत्वा सरोषं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतस्थे॥ २५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
नवनवतितमः सर्गः।

महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा दुरासदौ। तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले॥ १॥ आविवेश महान् क्रोधो रावणन्तु महाहवे। सूतं सञ्चोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह॥ २॥ निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च। दुःखमेवापनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ॥ ३॥ रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम्। प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान् कुमुदो नलः॥ ४॥ द्विविदश्चैव मैन्दश्च अङ्गदो गन्धमादनः। हनूमांश्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपाः॥५॥ स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान्। नादयन् प्रययौ तूर्णं राघवञ्चाभ्यवर्त्तत॥ ६॥ पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना। सञ्चचाल मही सर्वा त्रस्तसिंहमृगद्विजा॥ ७॥ तामसं सुमहाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम्। निर्ददाह कपीन् सर्वान्ते प्रपेतुः समन्ततः॥ ८॥ उत्पपात रजो भूमौ

तैरङ्गैः संप्रधावितैः। न हि तत् सहितुं शेकुर्ब्रह्मणा निर्मितं
स्वयम्॥ ९॥ तान्यनेकान्यनीकानि रावणस्य शरोत्तमैः। दृष्ट्वा
भग्नानि शतशो राघवः पर्य्यवस्थितः॥ १०॥ ततो राक्षसशार्दूलो
विद्राव्य हरिवाहिनीम्। स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्तमपरा-
जितम्॥ ११॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा।
आलिखन्तमिवाकाशमवष्टभ्य महद्धनुः॥ १२॥ पद्मपत्रविशा-
लाक्षं दीर्घबाहुमरिन्दमम्। ततो रामो महातेजाः सौमित्रि-
सहितो बली॥ १३॥ वानरांश्च रणे भग्नानापतन्तं च राव-
णम्। समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम्॥ १४॥
विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम्। महावेगं महानादं
निर्भिन्दन्निव मेदिनीम्॥ १५॥ रावणस्य च बाणौघैः राम-
विस्फारितेन च। शब्देन राक्षसास्तेन पेतुश्च शतशस्तदा॥ १६॥
तयोः शरपथं प्राप्य रावणो राजपुत्रयोः। स बभौ च यथा
राहुः समीपे शशिसूर्य्ययोः॥ १७॥ तमिच्छन् प्रथमं योद्धुं
लक्ष्मणो निशितैः शरैः। मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखो-
पमान्॥ १८॥ तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता।
बाणान् बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत्॥ १९॥ एकमेकेन
बाणेन त्रिभिस्त्रीन्दशभिर्दश। लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन्
पाणिलाघवम्॥ २०॥ अभ्यतिक्रम्य सौमित्रिं रावणः समिति-
ञ्जयः। आससाद रणे रामं स्थितं शैलमिवापरम्॥ २१॥ स
संख्ये राममासाद्य क्रोधसंरक्तलोचनः। व्यसृजच्छरवर्षाणि
रावणो राघवोपरि॥ २२॥ शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनु-
श्च्युताः। दृष्ट्वैवापतिताः शीघ्रं भल्लाञ्जग्राह सत्वरम्॥ २३॥
तांश्छरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः। दीप्यमानान्
महाघोरांश्छरानाशीविषोपमान्॥ २४॥ राघवो रावणं तूर्णं
रावणो राघवस्तथा। अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्ववर्षतुः॥२५॥

चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं सव्यदक्षिणम्। बाणवेगात् समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥ २६ ॥ तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत् संप्रयुध्यतोः। रौद्रयोः सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयोः ॥ २७ ॥ सन्ततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनन्तदा। घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २८ ॥ गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः। महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः ॥ २९ ॥ शरान्धकारमाकाशं चक्रतुः प्रथमन्तदा। गतेऽस्तन्तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ ३० ॥ तयोरभून्महायुद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः। अनासाद्यमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१ ॥ उभौ हि परमेष्वासावुभौ युद्धविशारदौ। उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ ३२ ॥ उभौ हि येन व्रजतः तेन तेन शरोर्मयः। ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ ३३ ॥ ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः। नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३४ ॥ रौद्रचापप्रयुक्तान्तां नीलोत्पलदलप्रभाम्। शिरसाधारयद्रामो न व्यथामभ्यपद्यत ॥ ३५ ॥ अथ मन्त्रानपि जपन् रौद्रमस्त्रमुदीरयन्। शरान् भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥ ३६ ॥ मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान्। तांच्छरान् राक्षसेन्द्राय चिक्षेपाच्छिन्नसायकः ॥ ३७ ॥ ते महामेघसङ्काशे कवचे पातिताः शराः। अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥ ३८ ॥ पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम्। ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलोऽभिनत् ॥ ३९ ॥ ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोरगाः। श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलताः ॥ ४० ॥ निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्छितः। आसुरं सुमहाघोरमन्यदस्त्रं चकार सः ॥ ४१ ॥ सिंहव्याघ्रमुखांश्चापि कङ्ककाकमुखानपि। गृध्रश्येनमुखांश्चापि शृगालवदनांस्तथा ॥ ४२ ॥ ईहामृगमुखांश्चापि व्यादितास्यान् भया-

महान् । पश्चाश्चान् लेलिहानांश्च ससर्ज निशिताञ्छरान् ॥ ४३॥ शरान् खरमुखांश्चान्यान् वराहमुखसंस्थितान् । श्वानकुक्कुटवक्त्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४४ ॥ एतांश्चान्यांश्च मायाभिः ससर्ज निशितान् शरान् । रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ४५ ॥ आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुनन्दनः । ससर्जास्त्रं महोत्साहं पावकं पावकोपमः ॥ ४६ ॥ अग्निदीप्तमुखान् बाणान् तत्र सूर्य्यमुखानपि । ग्रहनक्षत्रवर्णांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् ॥ ४७ ॥ विद्युज्जिह्वोपमांश्चापि ससर्ज विविधाञ्छरान् । ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥ ४८ ॥ विलयं जग्मुराकाशे जग्मुश्चैव सहस्रशः । तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ४९ ॥ हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः । सुग्रीवाभिमुखा वीराः सम्परिक्षिप्य राघवम् ॥ ५० ॥ ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्रावणबाहुनिःसृतम् । मुदान्वितो दाशरथिर्महात्मा विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
शततमः सर्गः ।

तस्मिन् प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरम् ॥ १ ॥ मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युति । उत्स्रष्टुं रावणो भीमं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २॥ ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुषलानि च । कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥ मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा । निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥ तदस्त्रं राघवः श्रीमान् उत्तमास्त्रविदांवरः । जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महाद्युतिः ॥ ५ ॥ तस्मिन् प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महा-

त्मना । रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदीरयत् ॥ ५ ॥ तत-
श्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महान्ति च । कार्मुकाद्भीमवेगस्य
दशग्रीवस्य धीमतः ॥ ७ ॥ तैरासीद्गगनं दीप्तं सम्पतद्भिः सम-
न्ततः । पतद्भिश्च दिशो दीप्तैश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८ ॥ तानि
चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि तु स राघवः । आयुधानि च चित्राणि
रावणस्य चमूमुखे ॥ ९ ॥ तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसा-
धिपः । विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥ स
विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिःसृतैः । रावणेन महातेजा न
प्राकम्पत राघवः ॥ ११ ॥ ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिं-
जयः । राघवस्तु सुसंक्रुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥ एत-
स्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली । लक्ष्मणः सायकान् सप्त
जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥ तैः सायकैर्महावेगैः रावणस्य महा-
द्युतिः । ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४ ॥
सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् । जहार लक्ष्मणः
श्रीमान्नैरृतस्य महाबलः ॥ १५ ॥ तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनु-
र्गजकरोपमम् । लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥१६॥
नीलमेघनिभान् चास्य सदश्वान् पर्वतोपमान् । जघानाप्लुत्य
गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥ हताश्वात्तु तदा वेगादव-
प्लुत्य महारथात् । कोपमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः
॥ १८ ॥ ततः शक्तिं महाशक्तिः प्रदीप्तामशनीमिव । विभी-
षणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ अप्राप्तामेव तां
बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः । अथोदतिष्ठत् संनादो वान-
राणां महारणे ॥ २० ॥ सा पपात त्रिधा छिन्ना शक्तिः काञ्चन-
मालिनी । सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥२१॥
ततः सम्भावितत्तरां कालेनापि दुरासदाम् । जग्राह विपुलां
शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२ ॥ सा वेगिता बलवता राव-

येन दुरात्मना। जज्वाल सुमहातेजा: दीप्ताशनिसमप्रभाम् ॥२३॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम्। प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥ २४ ॥ तं विमोचयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः। रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५ ॥ कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना। न प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥ मोचितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः। लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ मोक्षितस्ते बलश्लाघिन्यस्मादेवं विभीषणः। विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वयीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥ एषा ते हृदयं भित्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा। मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महास्वनाम्। मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ॥ ३० ॥ लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा। रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१ ॥ सा क्षिप्ता भीमवेगेन वज्राशनिसमस्वना। शक्तिरभ्यपतद्वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्द्धनि ॥ ३२ ॥ तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः। स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥ रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा। मुक्ता शूरस्य भीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥ न्यपतत् सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि। जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥ ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया। शक्त्या विभिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः। भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्य्याकुलेक्षणः। बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८ ॥ न विषादस्य कालोऽयमिति सञ्चिन्त्य राघवः। चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥ ३९ ॥ सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं परिवीक्ष्य च। स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महा-

इवे। लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥ ४० ॥ तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा। यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥ ४१ ॥ अर्दिताश्चैव बाणौघैस्ते प्रवेकेन रक्षसाम्। सौमित्रेः सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ॥ ४२ ॥ तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम्। बभञ्ज समरे क्रुद्धो बलवान् विचकर्ष च ॥ ४३ ॥ तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा। शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४४ ॥ अचिन्तयित्वा तान् बाणान् समाश्लिष्य च लक्ष्मणम्। अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवं च महाकपिम् ॥ ४५ ॥ लक्ष्मणं परिवार्यैव तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः। पराक्रमस्य कालोयं संप्राप्तो मे चिरेप्सितः ॥ ४६ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते न चिरात् सत्यं प्रतिशृणोमि वः। अरावणमरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४७ ॥ पापात्मायं दशग्रीवो बध्यतां पापनिश्चयः। काङ्क्षितं चातकस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४८ ॥ राज्यनाशं वने वासं दण्डके परिधावनम्। वैदेह्याश्च परामर्शो रक्षोभिश्च समागमः ॥ ४९ ॥ प्राप्तं दुःखं महत् घोरं क्लेशश्च निरयोपमः। अद्य सर्वमहन्त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ५० ॥ यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया। सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥ ५१ ॥ यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्बद्धश्च सागरे ॥ ५२ ॥ सोयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः। चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति ॥ ५३ ॥ दृष्टिं दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावणः। यथा वा वैनतेयस्य दृष्टिं प्राप्तो भुजङ्गमः ॥ ५४ ॥ सुखं पश्यत दुर्द्धर्षा युद्धं वानरपुङ्गवाः। आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५५ ॥ अद्य पश्यन्तु रामस्य रामत्वं मम संयुगे। त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सिद्धपन्नगचारणाः ॥ ५६ ॥ अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः। सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ५७ ॥ एवमुक्त्वा शितैर्बाणैः

तप्तकाञ्चनभूषणैः। आजघान रणे रामो दशग्रीवं समाहितः
॥ ५८ ॥ तथा प्रविद्धैर्नाराचैर्मुषलैश्चापि रावणः। अभ्यवर्ष-
त्तदा रामं धाराभिरिव तोयदः॥ ५९ ॥ रामरावणमुक्तानाम-
न्योन्यमभिनिघ्नताम्। शराणां च शराणां च बभूव तुमुलः
स्वनः॥ ६० ॥ विच्छिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः।
अन्तरिक्षात् प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ६१ ॥ तयोर्ज्या-
तलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान्। त्रासनः सर्वभूतानां बभूवा-
द्भुतदर्शनः॥ ६२ ॥ विकीर्य्यमाणः शरजालवृष्टिभिर्महात्मना
दीप्तधनुष्मतार्दितः। भयात् प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथानिले-
नाभिहतो बलाहकः॥ ६३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकाधिकशततमः सर्गः।

शक्त्या निपातितं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा। लक्ष्मणं समरे
शूरं शोणितौघपरिप्लुतम् ॥ १ ॥ स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य
दुरात्मनः। विसृजन्निव बाणौघान् सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
एष रावणवीर्य्येण लक्ष्मणः पतितो भुवि। सर्पवत् चेष्टते वीरो
मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥ शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैः प्रिय-
तरं मम। पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्य्याकुलात्मनः॥ ४ ॥
अयं स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षणः। यदि पञ्चत्वमापन्नः
प्राणैर्मे किं सुखेन वा॥ ५ ॥ लज्जतीव हि मे वीर्य्यं भ्रश्यतीव
कराद्धनुः। सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवशङ्गता॥ ६ ॥
अवसीदन्ति गात्राणि स्वप्नयाने नृणामिव। चिन्ता मे वर्द्धते
तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥ ७ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन
दुरात्मना। निष्टनन्तं तु दुःखार्त्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् ॥ ८ ॥

परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा
लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ ९ ॥ विजयोऽपि हि मे शूर न प्रियायोप-
कल्पते । अचक्षुर्विषयश्चन्द्रः कां प्रीतिं जनयिष्यति ॥ १० ॥ किं
मे युद्धेन किं प्राणैः युद्धकार्य्यं न विद्यते । यत्रायं निहतः शेते
रणमूर्द्धनि लक्ष्मणः ॥ ११ ॥ यथैव मां वनं यान्तमनुयाति महा-
द्युतिः । अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १२ ॥ इष्ट-
बन्धुजनो नित्यं मां स नित्यमनुव्रतः । इमामवस्थां गमितो राक्षसैः
कूटयोधिभिः ॥ १३ ॥ देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तन्तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १४ ॥ किन्नु
राज्येन दुर्द्धर्ष लक्ष्मणेन विना मम । कथं वक्ष्याम्यहं त्वम्बां
सुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥ १५ ॥ उपालम्भं न शक्ष्यामि सोढुं दत्तं
सुमित्रया । किन्नु वक्ष्यामि कौशल्यां मातरं किन्नु कैकयीम् ॥१६॥
भरतं किन्नु वक्ष्यामि शत्रुघ्नं च महाबलम् । सह तेन वनं
यातो विना तेनागतः कथम् ॥ १७ ॥ इहैव मरणं श्रेयो न तु
बन्धुविगर्हणम् । किं मया दुष्कृतं कर्म कृतमन्यत्र जन्मनि ॥१८॥
येन मे धार्मिको भ्राता निहतश्चाग्रतः स्थितः । हा भ्रातर्मनुज-
श्रेष्ठ शूराणां प्रवर प्रभो ॥ १९ ॥ एकाकीन्नु मां त्यक्त्वा पर-
लोकाय गच्छसि । विलपन्तं च मां भ्रातः किमर्थं नावभाषसे
॥ २० ॥ उत्तिष्ठ पश्य किं शेषे दीनं मां पश्य चक्षुषा । शोका-
र्त्तस्य प्रमत्तस्य पर्वतेषु वनेषु च ॥ २१ ॥ विषण्णस्य महाबाहो
समाश्वासयिता मम । राममेवं ब्रुवाणं तं शोकव्याकुलितेन्द्रियम्
॥ २२ ॥ आश्वासयन्नुवाचेदं सुषेणः परमं वचः । त्यजेमां नर-
शार्दूल बुद्धिं वैक्लव्यकारिणीम् ॥ २३ ॥ नैव पञ्चत्वमापन्नो
लक्ष्मणो लक्ष्मीवर्द्धनः । न ह्यस्य विकृतं वक्त्रं न च श्यामं न
निष्प्रभम् ॥ २४ ॥ सुप्रभं च प्रसन्नञ्च मुखमस्य निरीक्ष्यताम् ।
पद्मपत्रतलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥ २५ ॥ नेदृशं दृश्यते

रूपङ्कतासूनां विशाम्पते। विषादं मा कृथा वीर सप्राणोयमरिन्दम ॥ २६ ॥ आख्याति तु प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले। सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः सुषेणो राघवं वचः। समीपस्थमुवाचेदं हनूमन्तं महाकपिम् ॥ २८ ॥ सौम्य शीघ्रमितो गत्वा पर्वतं हि महोदयम्। पूर्वन्तु कथिता योसौ वीर जाम्बवता तव ॥ २९ ॥ दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय। विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा ॥ ३० ॥ सञ्जीवकरणीं वीर सन्धानीं च महौषधीम्। सञ्जीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य त्वमानय ॥ ३१॥ इत्येवमुक्तो हनुमान् गत्वा चौषधिपर्वतम्। चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमान्न जानंस्ता महौषधीः ॥ ३२ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः। इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरङ्गिरेः ॥ ३३ ॥ अस्मिंस्तु शिखरे जातामोषधिं तां सुखावहाम्। प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणो ह्येवमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम्। कालात्ययेन दोषः स्याद्वैक्लव्यं च महद्भवेत् ॥ ३५ ॥ इति सञ्चिन्त्य हनुमान् गत्वा क्षिप्रं महाबलः। आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकम्प्य गिरेस्तटम् ॥ ३६ ॥ फुल्लनानातरुगणं समुत्पाट्य महाबलः। गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥ ३७ ॥ स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभस्तलात्। उत्पपात गृहीत्वा तु हनूमांछिखरं गिरेः ॥ ३८ ॥ समागम्य महावेगः सन्न्यस्य शिखरङ्गिरेः। विश्रम्य किञ्चिद्धनुमान् सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ औषधीर्नावगच्छामि ता अहं हरिपुङ्गव। तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥ ४० ॥ एवं कथयमानं तु प्रशस्य पवनात्मजम्। सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाट्य चौषधीः ॥ ४१ ॥ विस्मितास्तु बभूवुस्ते सर्वे वानरयूथपाः। दृष्ट्वा तु हनुमत्कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ४२ ॥ ततः संक्षो-

दयित्वा तामौषधिं वानरोत्तमः। लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतिः॥ ४३॥ सशल्यः स समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा। विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात्॥ ४४॥ तमुत्थितं तु हरयो भूतलात् प्रेक्ष्य लक्ष्मणम्। साधु साध्विति सुप्रीता लक्ष्मणं प्रत्यपूजयन्॥ ४५॥ एह्येहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा। सस्वजे गाढमालिङ्ग्य बाष्पपर्य्याकुलेक्षणः॥ ४६॥ अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा। दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात् पुनरागतम्॥ ४७॥ न हि मे जीवितेनार्थः सीतया च जयेन वा। को हि मे जीवितेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते॥ ४८॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य राघवस्य महात्मनः। खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्॥ ४९॥ तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम। लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि॥ ५०॥ न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां सत्यवादिनः। लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम्॥ ५१॥ नैराश्यमुपगन्तुं च नालं ते मत्कृतेनघ। बधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय॥ ५२॥ न जीवन्यास्यते शत्रुस्तव बाणवशङ्गतः। नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः॥ ५३॥ अहं तु बधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः। यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः॥ ५४॥ यदि बधमिच्छसि रावणस्य संख्ये यदि च कृतान्त इवेच्छसि प्रतिज्ञाम्। यदि तव राजसुताभिलाषमार्य्य कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर॥ ५५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्व्यधिकशततमः सर्गः।

——

आख्यातेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः । सन्दधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्य्यवान् । रावणाय शरान् घोरान् विससर्ज चमूमुखे ॥ १ ॥ अथान्यं रथमास्थाय रावणो राक्षसाधिपः । अभ्यधावत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ २ ॥ दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः । आजघान महाशैलं धाराभिरिव तोयदः ॥ ३ ॥ दीप्तपावकसङ्काशैः शरैः काञ्चनभूषणैः । अभ्यवर्षद्रणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ ४ ॥ भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः । न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वकिन्नराः ॥ ५ ॥ ततो देववरः श्रीमान् श्रुत्वा तेषां वचोऽमृतम् । आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रथेन मम भूपृष्ठं शीघ्रं याहि रघूत्तमम् । आरोहय रथे रामं कुरु देवहितं महत् ॥ ७ ॥ इत्युक्तो देवराजेन मातलिर्देवसारथिः । प्रणम्य शिरसा देवं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ शीघ्रं यास्यामि देवेन्द्र सारथ्यं च करोम्यहम् । ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमम् । ततः काञ्चनचित्राङ्गः किङ्किणीशतभूषितः ॥ ९ ॥ तरुणादित्यसङ्काशो वैदूर्य्यमयकूबरः । सदश्वैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ॥ १० ॥ हरिभिः सूर्य्यसङ्काशैर्हेमजालविभूषितैः । रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान् देवराजरथो वरः ॥ ११ ॥ देवराजेन सन्दिष्टो रथमारुह्य मातलिः । अभ्यवर्त्तत काकुत्स्थमवतीर्य्य त्रिविष्टपात् ॥ १२ ॥ अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः । प्राञ्जलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १३ ॥ सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते । दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमन् शत्रुनिवर्हण ॥ १४ ॥ इदमैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसन्निभम् । शराश्चादित्यसङ्काशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ १५ ॥ आरुह्येमं रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् । मया सारथिना देव महेन्द्र इव दानवान् ॥ १६ ॥ इत्युक्तः स परिक्रम्य रथं तम-

भिवाद्य च। आरुरोह तदा रामो लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् ॥ १७॥ तदभौ चाद्भुतं युद्धं द्वैरथं रोमहर्षणम्। रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः॥ १८॥ स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः। अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित्॥१९॥ अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः। ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः॥ २०॥ ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चन-भूषणाः। अभ्यवर्त्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः॥२१॥ ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः। राममेवाभ्यवर्त्तन्त व्यादितास्या भयानकाः॥ २२॥ तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगै-र्महाविषैः। दिशश्च सन्तताः सर्वा विदिशश्च समावृताः॥ २३॥ तान् दृष्ट्वा पन्नगान् रामः समापतत आहवे। अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम्॥ २४॥ ते राघवधनुर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः। सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः॥२५॥ ते तान् सर्वान् शरान् जघ्नुः सर्परूपान्महाजवान्। सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः॥ २६॥ अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः। अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शर-वृष्टिभिः॥ २७॥ ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम्। अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत॥ २८॥ चिच्छेद केतु-मिन्द्रस्य शरेणैकेन रावणः। पातयित्वा रथोपस्थे रथात् केतुं च काञ्चनम्॥ २९॥ ऐन्द्रानभिजघानाश्वान् शरजालेन रावणः। विषेदुर्देवगन्धर्वा चारणा दानवैः सह॥ ३०॥ राममार्त्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः। व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभी-षणाः॥ ३१॥ रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा। प्राजा-पत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम्॥ ३२॥ समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामहितावहः। सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः॥ ३३॥ उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम्।

प्रस्वर्णः सुपुरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः॥ ३४॥ अदृश्यत कबन्धांकः संसक्तो धूमकेतुना। कोशलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम्। आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखमपि चाम्बरे॥ ३५॥ दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः। अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः॥ ३६॥ निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा। नाशक्नोदभिसन्धातुं सायकान् रणमूर्द्धनि॥ ३७॥ स कृत्वा भ्रुकुटिं क्रुद्धः किञ्चित् संरक्तलोचनः। जगाम स महाक्रोधं निर्दहन्निव राक्षसान्॥ ३८॥ तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः। सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी॥ ३९॥ सिंहशार्दूलवान् शैलः सञ्चचाल चलद्रुमः। बभूव चातिक्षुभितः समुद्रः सरितांपतिः॥ ४०॥ खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषस्वनाः। औत्पातिकाश्च नर्दन्तः समन्तात् परिचक्रमुः॥ ४१॥ रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्धमुत्पातांश्चैव दारुणान्। वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम्॥ ४२॥ विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगाः। ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः॥ ४३॥ ददृशुस्ते तदा युद्धं लोकसंवर्त्तसंस्थितम्। नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संप्रयुध्यतोः॥ ४४॥ ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः। प्रेक्षमाणा महायुद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत्॥ ४५॥ दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः। देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः॥ ४६॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य च रावणः। प्रहर्त्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन् प्रहरणं महत्॥ ४७॥ वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिवर्हणम्। शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्चित्तदृष्टिभयावहम्॥ ४८॥ सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम्। अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम्॥ ४९॥ त्रासनं सर्वभूतानां दारुणं भेदनन्तथा। प्रदीप्त इव रोषेण शूलं जग्राह रावणः॥ ५०॥ तच्छूलं परमक्रुद्धो जग्राह

युधि वीर्य्यवान् । अनीकैः समरे शूरैर्वानरैः परिवेष्टितः ॥५१॥ समुद्यस्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् । संरक्तनयनो रोषात् स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ ५२ ॥ पृथिवीं चान्तरिक्षञ्च दिशश्च प्रदिशस्तथा । प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ ५३ ॥ अतिकायस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः । सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ ५४ ॥ स गृहीत्वा महावीर्य्यः शूलं तद्रावणो महत् । विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः । तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान् हरिष्यति ॥ ५६ ॥ रक्षसामद्य शूराणां निहतानाञ्चमूमुखे । त्वां निहत्य रणश्लाघिन् करोमि रक्षसां समम् ॥ ५७ ॥ तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वां एष शूलेन राघव । एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ ५८ ॥ तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युन्मालासमाकुलम् । अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ ५९ ॥ तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् । ससर्ज विशिखान् रामश्चापमायम्य वीर्य्यवान् ॥ ६० ॥ आपतन्तं शरौघेण वारयामास राघवः । उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥ ६१ ॥ निर्ददाह स तान् बाणान् रामकार्मुकनिःसृतान् । रावणस्य महान् शूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ ६२ ॥ तान् दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान् शूलसंस्पर्शचूर्णितान् । सायकानन्तरिक्षस्थान् राघवः क्रोधमाहरत् ॥ ६३ ॥ स तां मातलिना नीतां शक्तिं वासवसम्मताम् । जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥ ६४ ॥ सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना । नभः प्रज्वालयामास युगान्तोल्केव सप्रभा ॥ ६५ ॥ सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिन् शूले पपात ह । भिन्नः शक्त्या महाञ्छूलो निपपात गतद्युतिः ॥ ६६ ॥ निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् । रामः क्षिप्रैर्महावेगैर्वज्रकल्पैरजिह्मगैः ॥ ६७ ॥ निर्बिभेदोरसि तदा

रावणं निशितैः शरैः । राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभि-
स्त्रिभिः ॥ ६८ ॥ स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रस्रुतशोणितः ।
राक्षसेन्द्रसमूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥ ६९ ॥ स रामबाणै-
रतिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगात्रः । जगाम खेदञ्च स
आजिमध्ये क्रोधञ्च चक्रे सुभृशं तदानीम् ॥ ७० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्र्यधिकशततमः सर्गः ।

स तु तेन प्रहारेण काकुत्स्थेनार्दितो भृशम् । रावणः
समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १ ॥ स दीप्तनयनोऽमर्षाच्चाप-
मुद्यम्य वीर्यवान् । अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥२॥
बाणधारासहस्रैस्तु स तोयद इवाम्बरात् । राघवं रावणो बाणै-
स्तटाकमिव पूरयन् ॥ ३ ॥ पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे ।
महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो नैव कम्पते ॥ ४ ॥ स शरैः
शरजालानि वारयन् समरे स्थितः । गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रति-
जग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥ ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशा-
चरः । निजघानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥६॥ स शोणित-
समादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः । दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान्
किंशुकद्रुमः ॥ ७ ॥ शराभिघातसंरब्धः सोऽभिजग्राह सायकान् ।
काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यवर्चसः ॥ ८ ॥ ततोऽन्योन्यं
सुसंरब्धौ तावुभौ रामरावणौ । शरान्धकारे समरे नोपलक्षयतां
तदा ॥ ९ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः । उवाच
रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥ मम भार्या जनस्थाना-
दज्ञानाद्राक्षसाधम । हृता ते विवशा यस्मात्तस्मात् त्वं नासि
वीर्यवान् ॥ ११ ॥ मया विरहितां दीनां वर्त्तमानां महावने ।

वैदेहीं प्रधर्षं हृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे॥ १२॥ स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिमर्शनम्। कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे॥ १३॥ भिन्नमर्याद निर्लज्ज चारित्रेष्वनवस्थित। दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे॥ १४॥ शूरेणाधनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च। श्लाघनीयं महत् कर्म यशस्यञ्च कृतं मया॥ १५॥ उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च। कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत् फलम्॥ १६॥ शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते। नैव लज्जास्ति ते सीतां चोरवत् व्यपकर्षतः॥ १७॥ यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात् त्वया बलात्। भ्रातरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः॥ १८॥ दिष्ट्यासि मम मन्दात्मन् चक्षुर्विषयमागतः। अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम्॥ १९॥ अद्य ते मच्छरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम्। क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु॥ २०॥ निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण। पिबन्तु रुधिरं तर्षाद्बाणशल्यान्तरोत्थितम्॥ २१॥ अद्य मद्बाणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते। कर्षन्त्वन्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान्॥ २२॥ इत्येवं सम्वदन् वीरो रामः शत्रुनिबर्हणः। राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत्॥ २३॥ बभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे। रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकाङ्क्षिणः॥ २४॥ प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः। प्रकर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत्॥ २५॥ शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः। भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसान्तकृत्॥ २६॥ हरीणाञ्चाश्मनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात्। हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत्॥ २७॥ यदा च शस्त्रं नारेभे न चकर्ष शरासनम्। नास्य प्रत्यकरोद्वीर्यं विक्लवेनान्तरात्मना॥ २८॥ क्षिप्ताश्चाशु शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च।

मरणार्थाय वर्त्तन्ते मृत्युकालोभिवर्त्तते ॥ २८ ॥ सूतस्तु रथ-
नेतास्य तदवस्थं निरीक्ष्य तम्। शनैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३० ॥ रथं च तस्याथ जवेन सारथिर्निवार्य भीमं
जलदस्वनं तदा। जगाम भीत्या समरान्महीपतिं निरस्त-
वीर्यं पतितं समीक्ष्य ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुरधिकशततमः सर्गः।

स तु मोहात् सुसंक्रुद्धः कृतान्तबलचोदितः। क्रोधसंरक्त-
नयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण
विवर्जितम्। भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥
विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम्। मामवज्ञाय दुर्बुद्धे
स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे ॥ ३ ॥ किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमन-
वेक्ष्य च। त्वया शत्रुसमक्षं मे रथोयमपवाहितः ॥ ४ ॥ त्वयाद्य
हि ममानार्य चिरकालमुपार्जितम्। यशो वीर्यं च तेजश्च
प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५ ॥ शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य
विक्रमैः। पश्यतो युद्धलुब्धोहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६ ॥ यस्त्वं
कथमिमं मोहान्नचेद्वहसि दुर्मते। सत्योयं प्रतितर्को मे परेण
त्वमुपस्कृतः ॥ ७ ॥ न हि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकाङ्क्षिणः।
रिपूणां सदृशं चैतन्नत्वयैतदनुष्ठितम् ॥ ८ ॥ निवर्त्तय रथं
शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः। यदि वा ध्युषितोसि त्वं स्मर्य्यते यदि
मे गुणाः ॥ ९ ॥ एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना। अब्रवी-
द्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १० ॥ न भीतोस्मि न
मूढोस्मि नोपजप्तोस्मि शत्रुभिः। न प्रमत्तो न निःस्नेहो विस्मृता
न च सत्क्रिया ॥ ११ ॥ मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता

स्नेहप्रसन्नमनसा हितमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥ नाशिन्नर्थे महा-
राज त्वं मां प्रियहिते रतम् । कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गन्तु-
मर्हसि ॥ १३ ॥ श्रूयतां प्रतिदास्यामि यन्निमित्तं मया रथः ।
नदीवेग इवाम्भोभिः संयुगे विनिवर्त्तितः ॥ १४ ॥ श्रमं तवाव-
गच्छामि महता रणकर्मणा । न हि ते वीर्य्यसौमुख्ये प्रकर्ष-
म्नोपधारये ॥ १५ ॥ रथोद्वहनखिन्नाश्च संग्रामे रथवाजिनः ।
दीनाश्च मे परिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥ निमित्तानि
च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः । तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्य
प्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि
च । दैन्यं हर्षश्च खेदश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८ ॥ स्थलनिम्नानि
भूमेश्च समानि विषमाणि च । युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तर-
दर्शनम् ॥ १९ ॥ उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम् । सर्व-
मेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २० ॥ तव विश्रामहेतोस्तु
तथैषां रथवाजिनाम् । रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया
॥ २१ ॥ स्वेच्छया न मया वीर रथोयमपवाहितः । भर्त्तृस्नेह-
परीतेन मयेदं यत् कृतं प्रभो ॥ २२ ॥ आज्ञापय यथातत्त्वं
वक्ष्यस्यरिनिषूदन । तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृण्येन चेतसा ॥२३॥
सन्तुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः । प्रशस्यैनं बहुविधं युद्ध-
लुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥२४॥ रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं नय ।
नाहत्वा समरे शत्रून् निवर्त्तिष्यति रावणः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा
ततो हृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । ददौ तस्य शुभं ह्येकं हस्ताभरण-
मुत्तमम् । श्रुत्वा रावणवाक्यानि सारथिः संन्यवर्त्तत ॥२६॥ ततो
द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान् ससारथिः । स
राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

पञ्चाधिकशततमः सर्गः ।

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् । रावणञ्चाग्रतो
दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १ ॥ दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्या-
गतो रणम् । उपागम्याब्रवीद्रामगस्त्यो भगवांस्तदा ॥ २ ॥
राम राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् । येन सर्वानरीन्
वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३ ॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रु-
विनाशनम् । जयावहं जपन्नित्यमक्षयं परमं शिवम् ॥ ४ ॥
सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् । चिन्ताशोकप्रशमनमायु-
र्वर्द्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥ रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् ।
पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥ सर्वदेवात्मको
ह्येषस्तेजस्वी रश्मिभावनः । एष देवासुरगणान् लोकान् पाति
गभस्तिभिः ॥ ७ ॥ एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः ।
महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपांपतिः ॥ ८ ॥ पितरो
वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो मनुः । वायुर्वह्निः प्रजाप्राणः ऋतु-
कर्त्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥ आदित्यः सविता सूर्य्यः खगः पूषा
गभस्तिमान् । सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥
हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् । तिमिरोन्मथनः
शम्भुस्त्वष्टा मार्त्तण्डकोंऽशुमान् ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनो-
ऽहस्करो रविः । अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः
॥ १२ ॥ व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः । घनवृष्टि-
रपां मित्रो विन्ध्यवीथी प्लवङ्गमः ॥ १३ ॥ आतपी मण्डली मृत्युः
पिङ्गलः सर्वतापनः । कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः
॥ १४ ॥ नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः । तेजसामपि
तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोस्तु ते ॥ १५ ॥ नमः पूर्वाय गिरये पश्चि-
मायाद्रये नमः । ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥१६॥
जयाय जयभद्राय हर्य्यश्वाय नमोनमः । नमोनमः सहस्रांशो
आदित्याय नमोनमः ॥ १७ ॥ नम उग्राय वीराय सारङ्गाय

नमोनमः। नमः पद्मप्रबोधाय प्रचण्डाय नमोऽस्तु ते॥ १८॥
ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूरायादित्यवर्चसे। भास्वते सर्वभक्षाय
रौद्राय वपुषे नमः॥ १९॥ तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामिता-
त्मने। कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः॥ २०॥ तप्त-
चामीकराभाय हरये विश्वकर्मणे। नमस्तमोऽभिनिघ्नाय रुचये
लोकसाक्षिणे॥ २१॥ नाशयत्येष वै भूतं तमेव सृजति प्रभुः।
पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः॥ २२॥ एष सुप्तेषु
जागर्त्ति भूतेषु परिनिष्ठितः। एष वै चाग्निहोत्रञ्च फलञ्चैवाग्नि-
होत्रिणाम्॥ २३॥ देवाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च। यानि
कृत्यानि लोकेषु सर्वेषु परमप्रभुः॥ २४॥ एनमापत्सु कृच्छ्रेषु
कान्तारेषु भयेषु च। कीर्त्तयन् पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव
॥ २५॥ पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम्। एतत् त्रिगु-
णितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि॥ २६॥ अस्मिन् क्षणे महाबाहो
रावणं त्वं जहिष्यसि। एवमुक्त्वा ततोऽगस्त्यो जगाम स यथा-
गतम्॥ २७॥ एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा। धार-
यामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान्॥ २८॥ आदित्यं प्रेक्ष्य
जप्त्वेदं परं हर्षमवाप्तवान्। त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय
वीर्य्यवान्॥ २९॥ रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा जयार्थं समुपागमत्।
सर्वयत्नेन महतावृतस्तस्य वधेऽभवत्॥ ३०॥ अथ रविरवदन्नि-
रीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः। निशिचरपति-
संक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति॥ ३१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षड्धिकशततमः सर्गः।

सारथिः स रथं हृष्टः परसैन्यप्रधर्षणम् । गन्धर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥ युक्तं परमसम्पन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभिः । युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥ २ ॥ ग्रसन्तमिव चाकाशं नादयन्तं वसुन्धराम् । प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यस्य प्रहर्षणम् ॥ ३ ॥ रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः । तमापतन्तं सहसा स्वनवन्तं महाध्वजम् ॥ ४ ॥ रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह । कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ॥ ५ ॥ दीप्यमानमिवाकाशे विमानं सूर्यवर्चसम् । तडित्पताकागहनं दर्शितेन्द्रायुधायुधम् ॥ ६ ॥ शरधारां विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् । स दृष्ट्वा मेघसङ्काशमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ७ ॥ गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् । विस्फारयन् वै वेगेन बालचन्द्रानतं धनुः ॥ ८ ॥ उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् । मातले पश्य संरब्धमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ९ ॥ यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः । समरे हन्तुमात्मानं यथानेन कृता मतिः ॥ १० ॥ तदप्रमादमातिष्ठ प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः । विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अविक्लवमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् । रश्मिसञ्चारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ १२ ॥ कामं न त्वं समाधेयः पुरन्दररथोचितः । युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १३ ॥ परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः । प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ १४ ॥ अपसव्यं ततः कुर्वन् रावणस्य महारथम् । चक्रसंभूतरजसा रावणं व्यवधूनयत् ॥ १५ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः । रथप्रतिमुखं रामं सायकैर्व्यवधूनयत् ॥ १६ ॥ धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लङ्घयन् । जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् ॥ १७ ॥ शरांश्च सुमहावेगान् सूर्यरश्मिसमप्रभान् । तदुपोढं महद्युद्धमन्योन्यवध-

कांक्षिणोः । परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १८ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । समीयुर्द्वैरथं द्रष्टुं
रावणक्षयकांक्षिणः ॥ १९ ॥ समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोम-
हर्षणाः । रावणस्य विनाशाय राघवस्योदयाय च ॥ २० ॥ ववर्ष
रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि । वाता मण्डलिनस्तीव्रा अप-
सव्यं प्रचक्रमुः ॥ २१ ॥ महद्गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभस्तले ।
येन येन रथो याति तेन तेन प्रधावति ॥ २२ ॥ सन्ध्यया चावृता
लङ्का जपापुष्पनिकाशया दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेपि वसुन्धरा
॥ २३ ॥ सनिर्घाता महोल्काश्च संप्रपेतुर्महास्वनाः । विषादयं-
स्ते रक्षांसि रावणस्य तदाहिताः ॥ २४ ॥ रावणश्च यतस्तत्र
प्रचचाल वसुन्धरा । रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥२५॥
ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः । दृश्यन्ते
रावणस्याग्रे पर्वतस्येव धातवः ॥ २६ ॥ गृध्रैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो-
ज्वलनं मुखैः । प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्य संरब्धमशिवाः शिवाः ॥२७॥
प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून् समुत्किरन् । तस्य राक्षसराजस्य
कुर्वन् दृष्टिविलोपनम् ॥ २८ ॥ निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य
समन्ततः । दुर्विषह्यस्वरा घोरा विना जलधरोदयम् ॥ २९ ॥
दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः । पांसुवर्षेण महता
दुर्दर्शञ्च नभोभवत् ॥ ३० ॥ कुर्वन्त्यः कलहं घोरं शारिकास्तद्रथं
प्रति । निपेतुः शतशस्तत्र दारुणा दारुणारुताः ॥ ३१ ॥ जघ-
नेभ्यः स्फुलिङ्गांश्च नेत्रेभ्योश्रूणि सन्ततम् । मुमुचुस्तस्य तुरगा-
स्तुल्यमग्निं च वारि च ॥ ३२ ॥ एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता
भयावहाः । रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे ॥ ३३ ॥
रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शिवानि च । बभूवुर्जय-
शंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥ ३४ ॥ निमित्तानीह सौम्यानि
राघवस्य जयाय च । दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥३५॥

ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ।
जगाम हर्षञ्च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकञ्च विक्रमम् ॥३६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

ततः प्रवृत्तं संक्रूरं रामरावणयोस्तदा । सुमहत् द्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १ ॥ ततो राक्षससैन्यञ्च हरीणां च महद्बलम् । प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समवर्त्तत ॥ २ ॥ संप्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ । व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३ ॥ नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः । तस्थुः प्रेक्ष्य च तं सर्वे नाभिजग्मुः परस्परम् ॥ ४ ॥ रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् । पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥ तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा राघवरावणौ । कृतबुद्धी स्थिरामर्षौ युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६ ॥ जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्त्तव्यमिति रावणः । धृतौ स्ववीर्य्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान् सन्धाय वीर्य्यवान् । मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८ ॥ ते शरास्तमनासाद्य पुरन्दररथध्वजम् । रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९ ॥ ततो रामोऽपि संक्रुद्धश्चापमाकृष्य वीर्य्यवान् । कृतप्रतिकृतं कर्त्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १० ॥ रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् । महासर्पमिवासह्यं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ ११ ॥ रामश्चिक्षेप तेजस्वी केतुमुद्दिश्य सायकम् । जगाम स महीं भित्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः ॥ १२ ॥ स निकृत्तोऽपतद्भूमौ रावणस्यन्दनध्वजः । ध्वजस्योन्मूलनं दृष्ट्वा रावणः सुमहाबलः ॥ १३ ॥ सम्प्रदीप्तोऽभवत् क्रोधादमर्षात् प्रदहन्निव ।

स रोषवशमापन्नः शरवर्षं ववर्ष ह ॥ १४ ॥ रामस्य तुरगान्दीप्तैः
शरैर्विव्याध रावणः । ते दिव्या हरयस्तत्र नास्खलन्नापि बभ्रमुः
॥ १५ ॥ बभूवुः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः । तेषामसं-
भ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा ॥ १६ ॥ भूय एव सुसंक्रुद्धः शर-
वर्षं मुमोच ह । गदाश्च परिघांश्चैव चक्राणि मुषलानि च ॥१७॥
गिरिशृङ्गाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् । मायाविहितमेतत्तु
शस्त्रवर्षमपातयत् ॥ १८ ॥ सहस्रशस्तदा बाणानश्रान्तहृदयो-
द्यमः । तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् । तद्वर्षमभव-
द्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् ॥ १९ ॥ विमुच्य राघवरथं सम-
न्ताद्वानरे बले । सायकैरन्तरिक्षं च चकार सुनिरन्तरम् ॥२०॥
मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मना । व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा
तत्परं रावणं रणे ॥ २१ ॥ प्रहसन्निव काकुत्स्थः सन्दधे निशितां
छरान् । स मुमोच ततो बाणाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥ तान्
दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् । ताभ्यां नियुक्तेन तदा
शरवर्षेण भास्वता ॥ २३ ॥ शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदं-
बरम् । नानिमित्तोऽभवद्बाणो नानिर्भेत्ता न निष्फलः ॥ २४ ॥
अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले । तथा विसृजतोर्बाणान्
रामरावणयोर्मृधे ॥ २५ ॥ प्रयुध्येतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्य-
दक्षिणम् । चक्रतुश्च शरैर्घोरैर्निरुच्छ्वासमिवाम्बरम् ॥ २६ ॥ राव-
णस्य हयान् रामो हयान् रामस्य रावणः । जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं
कृतानुकृतकारिणौ ॥ २७ ॥ एवं तु तौ सुसंक्रुद्धौ चक्रतुर्युद्धमुत्त-
मम् । मुहूर्त्तमभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २८ ॥ प्रयुध्यमानौ
समरे महाबलौ शितैः शरैः रावणलक्ष्मणाग्रजौ । ध्वजावपातेन
स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षष्ठोत्तरशततमः सर्गः ।

तौ तथा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ। ददृशुः सर्व-
भूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥ १ ॥ अर्दयन्तौ तु समरे तयो-
स्तौ स्यन्दनोत्तमौ। परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परमभिद्रुतौ ॥ २ ॥
परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः। मण्डलानि च वीथीश्च
गतप्रत्यागतानि च। दर्शयन्तौ बहुविधां सूतौ सारथ्यजां गतिम्
॥ ३ ॥ अर्दयन् रावणं रामो राघवं चापि रावणः। गतिवेगं
समापन्नौ प्रतिवेगनिवर्त्तने ॥ ४ ॥ क्षिपतोः शरजालानि तयो-
स्तौ स्यन्दनोत्तमौ। चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदाविव ॥ ५ ॥
दर्शयित्वा तदा तौ तु गतिं बहुविधां रणे। परस्परस्याभिमुखौ
पुनरेव च तस्थतुः ॥ ६ ॥ धुरन्धरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण
वाजिनाम्। पताकाश्च पताकाभिः समीयुः स्थितयोस्तदा ॥ ७ ॥
रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः। चतुर्भिश्चतुरो दीप्तान्
हयान् प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८ ॥ स क्रोधवशमापन्नो हयानामप-
सर्पणे। मुमोच निशितान् बाणान् राघवाय दशाननः ॥ ९ ॥
सोतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः। जगाम न विकारं च
न चापि व्यथितोभवत् ॥ १० ॥ चिक्षेप च पुनर्बाणान् वज्र-
सारसमस्वनान्। सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य दशाननः ॥ ११ ॥
मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पातिताः शराः। सुसूक्ष्ममपि सं-
मोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ॥ १२ ॥ तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न
तथात्मनः। चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥ १३ ॥
विंशतिं त्रिंशतिं षष्टिं शतशोथ सहस्रशः। मुमोच राघवो वीरः
सायकान् स्यन्दने रिपोः ॥ १४ ॥ रावणोपि ततः क्रुद्धो रथस्थो
राक्षसेश्वरः। गदामुषलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५ ॥ तत्
प्रवृत्तं पुनर्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम्। गदानां मुषलानां च परि-
घाणां च निस्वनैः ॥ १६ ॥ शराणां पुङ्खपातैश्च क्षुभिताः सप्त
सागराः। क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ॥ १७ ॥

व्यथिता दानवाः सर्वे पन्नगाश्च सहस्रशः। चकम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना॥ १८॥ भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः। ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः॥ १९॥ चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिन्नरमहोरगाः। स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः। जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरम्॥ २०॥ एवं जयन्तो पश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा। रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम्॥ २१॥ गन्धर्वाप्सरसां संघा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम्। सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम्॥ २२॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव। एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम्॥ २३॥ ततः क्रोधान्महाबाहू रघूणां कीर्त्तिवर्द्धनः। सन्धाय धनुषा रामः शरमाशीविषोपमम्॥ २४॥ रावणस्य शिरोच्छिन्दच्छ्रीमत् ज्वलितकुण्डलम्। तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा॥ २५॥ तस्यैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः। तं क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा॥ २६॥ द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः। छिन्नमात्रं च तच्छीर्षं पुनरेव प्रदृश्यते॥ २७॥ तदप्यशनिसङ्काशैः छिन्नं रामस्य सायकैः। एवमेकशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम्॥ २८॥ न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये। ततः सर्वास्त्रविद्वीरः कौशल्यानन्दवर्द्धनः॥ २९॥ मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः। मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः। क्रौञ्चारण्ये विराधस्तु कवन्धो दण्डकावने॥ ३०॥ यैः साला गिरयो भग्ना वाली च क्षुभितोऽम्बुधिः। त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम॥ ३१॥ किन्तु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः। इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे॥ ३२॥ ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि। रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः। गदामुषलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे॥ ३३॥

तत् प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम्। अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ३४ ॥ देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम्। पश्यतां तन्महद्युद्धं सप्त रात्रमवर्त्तत ॥ ३५ ॥ नैव रात्रिं न दिवसं न मुहूर्त्तं न च क्षणम्। रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ ३६ ॥ दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोस्तयोर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य। सुरवररथसारथिर्महात्मा रणरतरामसुवाच वाक्यमाशु ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
नवोत्तरशततमः सर्गः।

अथ संस्मारयामास मातली राघवन्तदा। अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्त्तसे ॥ १ ॥ विसृजास्मै बधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो। विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोद्य वर्त्तते ॥ २ ॥ ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः। जग्राह स शरन्दीप्तन्निश्वसन्तमिवोरगम् ॥ ३ ॥ यं तस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः। ब्रह्मदत्तं महद्बाणममोघं युधि वीर्य्यवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा। दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकाङ्क्षिणः ॥ ५ ॥ यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ। शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ॥ ६ ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम्। तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७ ॥ सधूममिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषोपमम्। रथनागाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥ द्वाराणां परिघाणां च गिरीणां चापि भेदनम्। नानारुधिरदिग्धाङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥ वज्रसारं महानादं नानासमितिदारुणम्। सर्ववित्रासनं भीमं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ १० ॥ कङ्कगृध्रबकानां च गोमायुगणरक्षसाम्। नित्यं भक्ष्यप्रदं युद्धे

यमरूपं भयावहम् ॥ ११ ॥ नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसा-
दनम् । वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥ १२ ॥ तमुत्त-
मेषुं लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् । द्विषतां कीर्त्तिहरणं प्रहर्ष-
करमात्मनः ॥ १३ ॥ अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महेषुं महाबलः ।
वेदप्रोक्तेन विधिना सन्दधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥ तस्मिन् सन्धी-
यमाने तु राघवेण शरोत्तमे । सर्वभूतानि संत्रेसुश्चचाल च वसु-
न्धरा ॥ १५ ॥ स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ।
चिक्षेप परमायत्तः शरं मर्मविदारणम् ॥ १६ ॥ स वज्र इव
दुर्द्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः । कृतान्त इव चावार्यो न्यपत-
द्रावणोरसि ॥ १७ ॥ स विसृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः शरः ।
बिभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ रुधिराक्तः स-
वेगेन शरीरान्तकरः शरः । रावणस्य हरन् प्राणान् विवेश
धरणीतलम् ॥ १९ ॥ स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रीकृत-
च्छविः । कृतकर्मा निभृतवत् स तूणीं पुनराविशत् ॥ २० ॥ तस्य
हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं तत् ससायकम् । निपपात सह प्राणै-
र्भ्रंशमानस्य जीवितात् ॥ २१ ॥ गतासुर्भीमवेगस्तु नैरृतेन्द्रो
महाद्युतिः । पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥२२॥
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः । हतनाथा भयत्रस्ताः
सर्वतः संप्रदुद्रुवुः । नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान् वानरा द्रुमयोधिनः
॥ २३ ॥ दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च । अर्दिता वानरै-
र्हृष्टा लङ्कामभ्यपतन् भयात् । हताश्रयत्वात् करुणैर्बाष्पप्रस्र-
वणैर्मुखैः ॥ २४ ॥ ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ।
वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २५ ॥ अथान्तरिक्षे
व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः । दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो
ववौ ॥ २६ ॥ निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि । किरन्ती
राघवरथं दुरावापा मनोहरा ॥ २७ ॥ राघवस्तवसंयुक्ता गगने

स्व विष्णुस्तुवे। साधु साध्विति वागग्रा देवतानां महात्मनाम् ॥ २८॥ आविवेश महान् हर्षो देवानां चारणैः सह। रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयङ्करे ॥ २९॥ ततः सकामं सुग्रीवमङ्गदञ्च विभीषणम्। चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुङ्गवम् ॥ ३०॥ ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत्। मही च कम्पे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ॥ ३१॥ ततस्तु सुग्रीवविभीषणांगदाः सुहृद्विशिष्टाः सहलक्ष्मणास्तदा। समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधिनाभ्यपूजयन् ॥३२॥ स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः स्वजनबलाभिवृतो रणे रराज। रघुकुलनृपनन्दनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो महेन्द्रः ॥ ३३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
दशाधिकशततमः सर्गः।

भ्रातरन्निहतं दृष्ट्वा शयानन्निर्जितं रणे। शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १॥ वीर विक्रान्त विख्यात प्रवीण नयकोविद। महार्हशयनोपेत किं शेषेद्य हतो भुवि ॥ २॥ निक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ। मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३॥ तदिदं वीर संप्राप्तं यन्मया पूर्वमीरितम्। काममोहपरीतस्य ते तन्न रुचितं वचः ॥ ४॥ यन्न दर्पात् प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः। न कुम्भकर्णोऽतिरथो नातिकायो नरान्तकः ॥ ५॥ न स्वयं बहुमन्येथास्तस्योदर्कोऽयमागतः। गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ॥ ६॥ गतः सत्वस्य संक्षेपः सुहस्तानां गतिर्गता। आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमाः ॥ ७॥ चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यवसायो निरु-

द्रुमः। अस्मिन्निपतिते वीरे भूमौ शस्त्रभृतांवरे॥ ८॥ किं शेषमिह लोकस्य गतसत्वस्य सांप्रतम्। रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु॥ ९॥ धृतिप्रवालः प्रसहाग्र्यपुष्पस्तपोबलः शौर्य्यनिबद्धमूलः। रणे महान् राक्षसराजवृक्षः संमर्दितो राघवमारुतेन॥ १०॥ तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः। इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती॥ ११॥ पराक्रमोत्साहविजृम्भितार्चिर्निश्वासधूमः स्वबलप्रतापः। प्रतापवान् संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण॥ १२॥ सिंहर्क्षलांगूलककुद्विषाणः पराभिजिज्ञान्वनगन्धवाहः। रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोवसन्नः॥ १३॥ वदन्तं हेतुमद्वाक्यं परिदृष्टार्थनिश्चयम्। रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम्॥ १४॥ नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः। अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोयमशङ्कितः॥ १५॥ नैवं विनष्टाः शोच्यन्ते क्षत्रधर्मव्यवस्थिताः। वृद्धिमाशंसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे॥ १६॥ येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता। अस्मिन् कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम्॥ १७॥ नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन। परैर्वा हन्यते वीरः परान् वा हन्ति संयुगे॥ १८॥ इयं हि पूर्वैः सन्दिष्टा गतिः क्षत्रियसम्मता। क्षत्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः॥ १९॥ तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्वमास्थाय विज्वरः। यदिहानन्तरं कार्य्यं कल्प्यन्तदनुचिन्तय॥ २०॥ तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः। उवाच शोकसन्तप्तो भ्रातुर्हितमनन्तरम्॥ २१॥ योयं विमर्दैष्वविभग्नपूर्वः सुरैः समस्तैरपि वासवेन। भवन्तमासाद्य रणे विभग्नो वेलामिवासाद्य यथा समुद्रः॥ २२॥ अनेन दत्तानि वनीयकेषु भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्याः। धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु निपा-

लितानि ॥ २३ ॥ एषोऽहिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाग्र्यशूरः। एतस्य यत् प्रेतगतस्य कृत्यन्तत् कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २४ ॥ स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा संबोधितः साधु विभीषणेन। आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीय आधानमदीनसत्वः ॥ २५ ॥ मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम्। क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकादशाधिकशततमः सर्गः।

रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना। अन्तःपुराद्विनिष्पेतू राक्षस्यः शोककर्षिताः ॥ १ ॥ वार्यमाणाः सुबहुशो चेष्टन्त्यो रणपांसुषु। विमुक्तकेश्यः शोकार्त्ता गावो वत्सहता यथा ॥ २ ॥ उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः। प्रविश्यायोधनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥ ३ ॥ आर्य्यपुत्रेति वादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः। परिपेतुः कबन्धाङ्कां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४ ॥ ता वाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्त्तृशोकपराजिताः। करिण्य इव नर्दन्त्यः करेण्वो हतयूथपाः ॥ ५ ॥ ददृशुस्ता महाकायं महावीर्यं महाद्युतिम्। रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ६ ॥ ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु। निपेतुस्तस्य गात्रेषु छिन्ना वनलता इव ॥ ७ ॥ बहुमानात् परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह। चरणौ काचिदालम्ब्य काचित्कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥ ८ ॥ उत्क्षिप्य च भुजौ काचिद्भूमौ सुपरिवर्त्तते। हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत्। काचिदङ्के शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती ॥ ९ ॥ स्नापयन्ती मुखं वाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम्। एवमार्त्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणन्निहतं भुवि ॥ १० ॥ चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद्भूयस्ताः पर्य्यदेवयन्। येन वित्रासितः शक्रो

येन वित्रासितो यमः ॥ ११ ॥ येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजितः। गन्धर्वाणामृषीणाञ्च सुराणाञ्च महात्मनाम् ॥१२॥ भयं येन रणे दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः। असुरेभ्यो सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योऽपि वा तथा ॥ १३ ॥ भयं यो न विजानाति तस्येदं मानुषाद्भयम्। अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् ॥ १४ ॥ हतः सोऽयं रणे शेते मानुषेण पदातिना। यो न शक्यं सुरैर्हन्तुन्न यक्षैर्नासुरैस्तथा ॥ १५ ॥ सोऽयङ्कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लम्भितः। एवं वदन्त्यो रुरुदुस्तस्यस्ताः दुःखिताः स्त्रियः ॥ १६ ॥ भूय एव च दुःखार्त्ता विलेपुश्च पुनः पुनः। अशृण्वता तु सुहृदां सततं हितवादिनाम् ॥ १७ ॥ मरणाय हृता सीता राक्षसाश्च निपातिताः। समकालमिदानीं ते वयमात्मा च पातितः ॥ १८ ॥ ब्रुवाणोऽपि हितं वाक्यं इष्टो भ्राता विभीषणः। दृष्टस्त्वं परुषितो मोहात्त्वयात्मवधकांक्षिणा ॥ १९ ॥ यदि निर्यातिता ते स्यात् सीता रामाय मैथिली। न नः स्यात् व्यसनं घोरमिदं मूलहरं महत् ॥ २० ॥ वृतकामो भवेत् भ्राता रामो मित्रकुलम्भवेत्। वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥२१॥ त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुन्धता बलात्। राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यन्निपातितम् ॥ २२ ॥ न कामकारः कामस्वा तव राक्षसपुङ्गव। दैवञ्चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥ २३ ॥ वानराणां विनाशोऽयं राक्षसानाञ्च ते रणे। तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४ ॥ नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया। शक्या दैवगतिर्लोके निवर्त्तयितुमुद्यता ॥ २५ ॥ विलेपुरेवन्दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः। कुरर्य्य इव दुःखार्त्ता वाष्पपर्य्याकुलेक्षणाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्वादशाधिकशततमः सर्गः।

तासां विलपमानानान्तदा राक्षसयोषिताम् । ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्त्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥ दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा । पतिम्मन्दोदरी तत्र कृपणा पर्य्यदेवयत् ॥ २ ॥ ननु नाम महाबाहो तव वैश्रवणानुज । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरन्दरः ॥ ३ ॥ ऋषयश्च महान्तोपि गन्धर्वाश्च यशस्विनः । ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः ॥ ४ ॥ स त्वम्मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः । न व्यपत्रपसे राजन् किमिदं राक्षसेश्वर ॥ ५ ॥ कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्य्येण चान्वितम् । अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ६ ॥ मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः । विनाशस्तव रामेण संयुगेनोपपद्यते ॥ ७ ॥ न चैतत् कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे । सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम् ॥ ८ ॥ अथ वा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः । मायान्तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ ९ ॥ अथ वा वासवेन त्वं धर्षितोसि महाबल ॥ १० ॥ वासवस्य तु का शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे । महाबलं महावीर्य्यं देवशत्रुम्महौजसम् ॥ ११ ॥ व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः । अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥१२॥ तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १३ ॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः । मानुषं रूपमास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ १४ ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः । सर्वलोकेश्वरः श्रीमान् लोकानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥ महाबलं महावीर्य्यन्देवशत्रुम्भयावहम् । सराक्षसपरीवारं हतवांस्त्वां महाद्युतिः ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया । स्मरद्भिरिव तद्वैरं इन्द्रियैरेव निर्जितः ॥१७॥ यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । खरस्तु निहतो भ्राता तदा रामो न मानुषः ॥ १८ ॥ यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि । प्रविष्टो हनु-

मान् वीर्य्यात्तदैव व्यथिता वयम्॥ १८॥ क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया। उच्यमानन्न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता॥ २०॥ अकस्माच्चाभिकामोसि सीतां राक्षसपुङ्गव। ऐश्वर्य्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च॥ २१॥ अरुन्धत्या विशिष्टान्तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते। सीतां धर्षय तामान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम्। वसुधाया हि वसुधां श्रियः श्रीं भर्तृवत्सलाम्॥ २२॥ सीतां सर्वानवद्याङ्गीमरण्ये विजने शुभाम्। आनयित्वा तु तान्दीनां छद्मनात्म स्वदूषणम्॥ २३॥ अप्राप्यैव च तं कामं मैथिलीसङ्गमे कृतम्। पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोसि मे प्रभो॥ २४॥ तदैव यन्न दग्धस्त्वं धर्षयंस्तनुमध्यमाम्। देवा बिभ्यति ते सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः॥ २५॥ अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः। भर्त्तः पर्य्यागते काले कर्त्ता नास्त्यत्र संशयः॥ २६॥ शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत् पापमश्नुते। विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वम्प्राप्तः पापमीदृशम्॥ २७॥ सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः। अनङ्गवशमापन्नस्त्वन्तु मोहात् न बुध्यसे॥ २८॥ न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली। मयाधिका वा तुल्या वा त्वन्तु मोहान्न बुध्यसे॥ २९॥ सर्वदा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः। तव तद्वदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः॥ ३०॥ सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहृतः। मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति। अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे॥ ३१॥ कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने। देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया॥ ३२॥ विमाने नानुरूपेण याम्यतुल्यया श्रिया। पश्यन्ती विविधान्देशांस्तांस्तान् चित्रस्रगम्बरा॥ ३३॥ भ्रंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीरवधात्तव। सैवान्येवास्मि संवृत्ता धिग्राज्ञां चञ्चलां श्रियम्॥ ३४॥ हा राजन् सुकुमारन्ते सुभ्रु सुत्वक् समुन्नसम्।

कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः ॥ ३५ ॥ किरीट-
कूटोज्ज्वलितं ताम्रास्यं दीप्तकुण्डलम्। मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा
यत् पानभूमिषु ॥ ३६ ॥ विविधस्रग्धरं चारु वल्गुस्मितकथं
शुभम्। तदेवाद्य तवैवं हि वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ ३७ ॥ राम-
सायकनिर्भिन्नं रक्तं रुधिरविस्रवैः। विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रूक्षं
स्यन्दनरेणुभिः ॥ ३८ ॥ हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्य-
दायिनी। या मयासीन्न संबुद्धा कदाचिदपि मन्दया ॥ ३९ ॥
पिता दानवराजो मे भर्त्ता मे राक्षसेश्वरः। पुत्रो मे शक्र-
निर्जेता इत्यहं गर्विता भृशम् ॥ ४० ॥ दृप्तारिमथनाः क्रूराः
प्रख्यातबलपौरुषाः। अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्ध्रुवा
॥ ४१ ॥ तेषामेवंप्रभावानां युष्माकं राक्षसर्षभाः। कथं भयमसं-
बुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥ ४२ ॥ स्निग्धेन्द्रनीलनीलं तु प्रांशु-
शैलोपमं महत्। केयूराङ्गदवैदूर्यमुक्ताहारस्रगुज्ज्वलम् ॥ ४३ ॥
कान्तं विहारेष्वधिकं दीप्तं संग्रामभूमिषु। भात्याभरणभाभि-
र्यद्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ ४४ ॥ तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्नैक-
शरैश्चितम्। पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ ४५ ॥
श्वाविदः शललैर्युक्तं लग्नैर्बाणैर्निरन्तरम्। स्वर्पितैर्मर्मसु भृशं
संच्छिन्नस्नायुबन्धनम् ॥ ४६ ॥ क्षितौ निपतितं राजन् श्यामं
वै रुधिरच्छवि। वज्रप्रहारपतितो विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ४७ ॥
हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः। त्वं मृत्योरपि मृत्युः
स्याः कथं मृत्युवशं गतः ॥ ४८ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्यो-
द्वेगदं महत्। जेतारं लोकपालानां क्षेप्तारं शङ्करस्य च ॥ ४९ ॥
दृप्तानां निग्रहीतारमाविष्कृतपराक्रमम्। लोकक्षोभयितारं च
नादैर्भूतविद्रावणम् ॥ ५० ॥ ओजसा दृप्तवाक्यानां वक्तारं रिपु-
सन्निधौ। स्वयूथभृत्यगोप्तारं हन्तारं भीमकर्मणाम् ॥ ५१ ॥
हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणाञ्च सहस्रशः। निवातकवचानां तु

निग्रहीतारमाहवे ॥ ५२ ॥ नैकयज्ञविलोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च। धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे ॥ ५३ ॥ देवासुरनृकन्यानामाहर्त्तारं ततस्ततः । शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च ॥ ५४ ॥ लङ्काद्वीपस्य गोप्तारङ्कर्त्तारम्भीमकर्मणाम्। अस्माकं कामभोगानान्दातारं रथिनाम्वरम् ॥ ५५ ॥ एवंप्रभावं भर्त्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् । स्थिता ह्यहन्देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ ५६ ॥ शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर । इह कस्मात् प्रसुप्तोसि धरण्यां रेणुगुण्ठितः ५७ ॥ यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि । तदा त्वभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिन्निपातिता ॥ ५८ ॥ साहं बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन च त्वया। विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ ५९ ॥ प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नद्य सुदुर्गमम्। नय मामपि दुःखार्त्तान्न वर्त्तिष्ये त्वया विना ॥ ६० ॥ कस्मात्त्वं मां विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि। दीनाम्विलपतीम्मन्दाङ्किञ्च मान्नाभिभाषसे ॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा न खल्वसि क्रुद्धो मामिहानवगुण्ठिताम्। निर्गतान्नगरद्वारात् पद्भ्यामेवागतां प्रभो ॥ ६२ ॥ पश्येष्टदारदारांस्ते भ्रष्टलज्जावगुण्ठनान्। बहिर्निष्पतितान् सर्वान् कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥ ६३ ॥ अयं क्रीड़ासहायस्तेऽनाथो लालप्यते जनः। न चैनमाश्वासयसि किम्वा न बहु मन्यसे ॥ ६४ ॥ यास्त्वया विधवा राजन् कृता नैकाः कुलस्त्रियः। पतिव्रता धर्मरता गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ ३५ ॥ ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशंगतः। त्वया विप्रकृताभिश्च यदा शप्तं तदागतम् ॥ ६६ ॥ प्रवादः सत्यमेवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप। पतिव्रतानां नाकस्मात् पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥ ६७ ॥ कथञ्च नाम ते राजन् लोकानाक्रम्य तेजसा। नारीचौर्य्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौण्डीर्य्यमानिना ॥ ६८ ॥ अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छद्मना त्वया। आनीता रामपत्नी सा

तस्ते कातर्य्यं लक्षणम् ॥ ६८ ॥ कातर्य्यं च न ते युद्धे कदाचित् संस्मराम्यहम्। तत्तु भाग्यविपर्य्यासान्नूनन्ते पक्वलक्षणम् ॥७०॥ अतीतानागतार्थज्ञो वर्त्तमानविचक्षणः। मैथिलीमाहृतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निश्वस्य चायतम् ॥ ७१ ॥ सत्यवाक्यं महाबाहो देवरो मे यदब्रवीत्। अयं राक्षसमुख्यानां विनाशः प्रत्यवस्थितः ॥ ७२ ॥ कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना। निवृत्तस्त्वत्कृते नार्थः सोयं मूलहरो महान् ॥ ७३ ॥ त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं राक्षसं कुलम्। न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः ॥ ७४ ॥ स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्त्तते। सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वाङ्गतिङ्गतः ॥ ७५ ॥ आत्मानमनुशोचामि त्वद्विनाशेन दुःखिताम्। सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया ॥ ७६ ॥ भ्रातृणां चैव कार्त्स्न्येन हितमुक्तन्दशानन। हेत्वर्थयुक्तं विधिवत् श्रेयस्करमदारुणम्। विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७ ॥ मारीचकुम्भकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तथा। न कृतं वीर्य्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८ ॥ नीलजीमूतसङ्काश पीताम्बरशुभाङ्गद। स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुतः ॥ ७९ ॥ प्रसुप्त इव शोकार्त्तां किं मां न प्रतिभाषसे। महावीर्य्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः। यातुधानस्य दौहित्रीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ८० ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे नवे परिभवे कृते। अद्य वै निर्भया लङ्कां प्रविष्टाः सूर्य्यरश्मयः ॥ ८१ ॥ येन सूदयसे शत्रून् समरे सूर्य्यवर्चसा। वज्रं वज्रधरस्येव सोयं ते सततार्चितः ॥ ८२ ॥ रणे बहुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः। परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ ८३ ॥ प्रियामिवोपसंगृह्य किं शेषे रणमेदिनीम्। अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम् ॥ ८४ ॥ धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदन्न सहस्रधा। त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोक-

पीड़ितम् ॥ ८५ ॥ इत्येवं विलपन्ती सा बाष्पपर्य्याकुलेक्षणा ।
स्नेहोपस्कन्नहृदया तदा मोहमुपागमत् ॥ ८६ ॥ कश्मलाभि-
हता सन्ना बभौ सा रावणोरसि । सन्ध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता
विद्युदिवोज्ज्वला ॥ ८७ ॥ तथा गतां समुत्थाप्य सपत्न्यस्तां भृशा-
तुराः । पर्य्यवस्थापयामासू रुदन्त्यो रुदतीं भृशम् ॥ ८८ ॥ किं
ते न विदिता देवि लोकानां स्थितिरध्रुवा । दशाविभागपर्य्याये
राज्ञां वै चञ्चलाः श्रियः ॥ ८९ ॥ इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं
प्ररुरोद ह । स्नापयन्ती त्वभिमुखौ स्तनावस्राम्बुविस्रवैः ॥ ९० ॥
एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणमुवाच ह । संस्कारः क्रियतां भ्रातुः
स्त्रीगणः परिसान्त्व्यताम् ॥ ९१ ॥ तमुवाच ततो धीमान् विभी-
षण इदं वचः । विमृश्य बुद्ध्या प्रश्रितं धर्मार्थसंहितं हितम् ॥ ९२ ॥
त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा । नाहमर्हामि संस्कर्त्तुं पर-
दाराभिमर्शनम् ॥ ९३ ॥ भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेषः सर्वाहिते
रतः । रावणो नार्हते पूजां पूज्योपि गुरुगौरवात् ॥ ९४ ॥
नृशंस इति मां राम वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि । श्रुत्वा तस्य गुणान्
सर्वे वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ॥ ९५ ॥ तत् श्रुत्वा परमप्रीतो रामो
धर्मभृतांवरः । विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदः ॥ ९६ ॥
तवापि मे प्रियं कार्य्यं त्वत्प्रभावान्मया जितम् । अवश्यं तु क्षमं
वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर ॥ ९७ ॥ अधर्मानृतसंयुक्तः कामं
त्वेष निशाचरः । तेजस्वी बलवांच्छूरः संग्रामेषु च नित्यशः ॥ ९८ ॥
शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः । महात्मा बलसम्पन्नो
रावणो लोकरावणः ॥ ९९ ॥ मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः
प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ १०० ॥
त्वत्सकाशान्महाबाहो संस्कारं विधिपूर्वकम् । क्षिप्रमर्हति धर्मेण
त्वं यशोभाग्भविष्यसि ॥ १०१ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वर-
माणो विभीषणः । संस्कारयितुमारेभे भ्रातरं रावणं हतम् ॥ १०२ ॥

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां राक्षसेन्द्रो विभीषणः। रावणस्याग्निहोत्रं तु निर्य्यापयति सत्वरम् ॥ १०३ ॥ शकटान् दारुपात्राणि अग्नीन्वै याजकांस्तथा। तथा चन्दनकाष्ठानि काष्ठानि विविधानि च ॥ १०४ ॥ अगरूणि सुगन्धीनि गन्धांश्च सुरभींस्तथा। मणिमुक्ताप्रवालानि निर्य्यापयति राक्षसः ॥ १०५ ॥ आजगाम मुहूर्त्तेन राक्षसैः परिवारितः। ततो माल्यवता सार्द्धं क्रियामेव चकार सः ॥ १०६ ॥ सौवर्णीं शिविकां दिव्यामारोप्य क्षौमवाससम्। रावणं राक्षसाधीशमश्रुपूर्णमुखा द्विजाः। तूर्य्यघोषैश्च विविधैस्तुवद्भिश्चाभिनन्दितम् ॥ १०७ ॥ पताकाभिश्च चित्राभिः सुमनोभिश्च चित्रिताम्। उत्क्षिप्य शिविकां तान्तु विभीषणपुरोगमाः ॥ १०८ ॥ दक्षिणाभिमुखाः सर्वे गृह्य काष्ठानि भेजिरे। अग्नयो दीप्यमानास्ते तदाध्वर्य्यु समीरिताः ॥ १०९ ॥ शरणाभिगताः सर्वे पुरस्तात्तस्य ते ययुः। अन्तःपुराणि सर्वाणि रुदमानानि सत्वरम् ॥ ११० ॥ पृष्ठतोऽनुययुस्तानि प्लवमानानि सर्वतः। रावणं प्रयते देशे स्थाप्यते भृशदुःखिताः ॥ १११ ॥ चिताञ्चन्दनकाष्ठैश्च पद्मकोशीरचन्दनैः। ब्राह्म्या संवर्त्तयामासु रांकवास्तरणावृताम् ॥ ११२ ॥ प्रचक्रु राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुत्तमम्। वेदिं च दक्षिणप्राचीं यथास्थानं च पावकम् ॥ ११२ ॥ पृषदाज्येन संपूर्णं स्रुवं स्कन्धे प्रचिक्षिपुः। पादयोः शकटं प्रादादन्तरूर्वोरुलूखलम् ॥ ११४ ॥ दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम्। दत्वा तु मुषलं चान्यं यथास्थानं विचक्रमुः ॥११५॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च। तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षमाः। परिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ ११६ ॥ गन्धैर्माल्यैरलङ्कृत्य रावणं दीनमानसाः। विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि। लाजैरवकिरन्तिस्म वाष्पपूर्णमुखास्तदा ॥ ११७ ॥ स ददौ पावकन्तस्य विधियुक्तं

विभीषणः । स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दर्भैर्विमिश्रितान् ॥ ११८ ॥
उदकेन च संमिश्रान् प्रदाय विधिपूर्वकम् । ताः स्त्रियोऽनुनया-
मास सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ ११९ ॥ गम्यतामिति ताः सर्वा
विविशुर्नगरं ततः । प्रविष्टासु पुरस्त्रीषु राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
रामपार्श्वमुपागम्य समतिष्ठद्विनीतवत् ॥ १२० ॥ रामोऽपि सह-
सैन्येन ससुग्रीवः सलक्ष्मणः । हर्षं लेभे रिपुं हत्वा वृत्रं वज्र-
धरो यथा ॥ १२१ ॥ ततो विमुक्त्वा सशरं शरासनं महेन्द्रदत्तं
कवचं स तन्महत् । विमुच्य रोषं रिपुनिग्रहात्ततो रामः स सौम्य-
त्वमुपागतोऽरिहा ॥ १२२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ।

रावणस्य वधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः । जग्मुः स्वैः स्वैर्विमा-
नैस्ते कथयन्तः शुभाः कथाः ॥ १ ॥ रावणस्य वधं घोरं राघवस्य
पराक्रमम् । सुयुद्धं वानराणाञ्च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २ ॥
अनुरागञ्च वीर्यं च मारुतेर्लक्ष्मणस्य च । पतिव्रतात्वं सीताया
हनूमति पराक्रमम् । कथयन्तो महाभागा जग्मुर्हृष्टा यथा-
गतम् ॥ ३ ॥ राघवस्तु रथं दिव्यं इन्द्रदत्तं शिखिप्रभम् । अनु-
ज्ञाप्य महाबाहुर्मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातो
मातलिः शक्रसारथिः । दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवोत्पपात ह
॥ ५ ॥ तस्मिंस्तु दिवमारूढे सुरसारथिसत्तमे । राघवः परमः
प्रीतः सुग्रीवं परिषस्वजे ॥ ६ ॥ परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणे-
नाभिवादितः । पूज्यमानो हरिगणैराजगाम बलालयम् ॥ ७ ॥
अथोवाच स काकुत्स्थः समीपपरिवर्त्तिनम् । सौमित्रिं सत्त्व-

सम्पन्नं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ८ ॥ विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय। अनुरक्तं च भक्तं च तथा पूर्वोपकारिणम् ॥ ९ ॥ एष मे परमः कामो यदिमं रावणानुजम्। लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना। तथेत्युक्त्वा सुसंहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ ११ ॥ तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्वा मनोजवान्। व्यादिदेश महासत्वान् समुद्रात् सलिलन्तदा ॥ १२ ॥ अतिशीघ्रन्ततो गत्वा वानरास्ते मनोजवाः। आगतास्तु जलं गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमाः ॥ १३ ॥ ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने। घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ १४ ॥ लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात्। विधिना मन्त्रदृष्टेन सुहृङ्गणसमावृतः ॥ १५ ॥ अभ्यषिञ्चत् स धर्मात्मा शुद्धात्मानं विभीषणम्। तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः ॥ १६ ॥ देवर्षयस्तदा सर्वे राक्षसा वानरास्तथा। प्रहर्षमतुलं गत्वा तुष्टुवू राममेव हि ॥ १७ ॥ दृष्ट्वाभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम्। राघवः परमां प्रीतिं जगाम सहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥ स तद्राज्यं महत् प्राप्य रामदत्तं विभीषणः। स सांत्वयित्वा प्रकृतीस्ततो राममुपागमत् ॥ १९ ॥ दध्यक्षतान्मोदकांश्च लाजान् सुमनसस्तथा। आजह्रुरथ संहृष्टाः पौरास्तस्मै निशाचराः ॥ २० ॥ स तान् गृहीत्वा दुर्द्धर्षो राघवाय न्यवेदयत्। मांगल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥ कृतकार्य्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणम्। प्रतिजग्राह तत् सर्वन्तस्यैव प्रीतिकाम्यया ॥ २२ ॥ ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं प्रणतस्थितम्। उवाचेदं वचो रामो हनूमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ २३ ॥ अनुज्ञाप्य महाराजमिमं सौम्यं विभीषणम्। गच्छ सौम्य पुरीं लङ्कां विजयेनाभिनन्द्य च ॥ २४ ॥ वैदेह्या मां कुशलिनं ससुग्रीवं सलक्ष्मणम्। आचक्ष्व

वदतां श्रेष्ठ रावणश्च हतं रणे ॥ २५ ॥ प्रियमेतदुदाहृत्य वैदेह्यास्त्वं हरीश्वर। प्रतिगृह्य तु संदेशमुपावर्त्तितुमर्हसि ॥२६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः।

इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः। प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो हनूमान् वृक्षवाटिकाम्। संप्रविश्य यथान्यायं सीतया विदितो हरिः ॥ २ ॥ ददर्श मृजया हीनां सातङ्कामिव रोहिणीम्। वृक्षमूले निरानन्दां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ ३ ॥ निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोभिगम्याभिवाद्य च ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा तमागतं देवी हनूमन्तं महाबलम्। तूष्णीमास्ते प्रमुदिता स्मृत्वा दृष्ट्वा तदाभवत् ॥ ५ ॥ सौम्यन्तस्या मुखं दृष्ट्वा हनूमान् प्लवगोत्तमः। रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥ वैदेहि कुशली रामः सुग्रीवः सहलक्ष्मणः। कुशलं त्वाह सिद्धार्थो हतशत्रुरमित्रजित् ॥ ७ ॥ विभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह। निहतो रावणो देवि लक्ष्मणेन च वीर्य्यवान् ॥ ८ ॥ प्रियमाख्यामि ते देवि भूयश्च त्वां सभाजये। दिष्ट्या जीवसि धर्मज्ञे जयो मे प्रतिगृह्यताम् ॥ ९ ॥ अब्रवीत्परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना। तव प्रभावाद्धर्मज्ञे महान् रामेण संयुगे ॥ १० ॥ लब्धोयं विजयः सीते स्वस्था भव गतज्वरा। रावणश्च हतः शत्रुर्लङ्का चैव वशीकृता ॥ ११ ॥ मया ह्यलब्धनिद्रेण धृतेन तव निर्जये। प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १२ ॥ संभ्रमश्च न कर्त्तव्यो वर्त्तन्त्या रावणालये। विभीषणविधेयं हि लङ्कैश्वर्य्यमिदं कृतम् ॥ १३ ॥ तदाश्वसिहि विस्रब्धं स्वगृहे परिवर्त्तसे।

भयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥ १४ ॥ एवमुक्ता हनु-
मता सीता शशिनिभानना । प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याहर्त्तुं न
शशाक ह ॥ १५ ॥ ततोब्रवीद्धरिवरः सीतामप्रतिजल्पतीम् ।
किं त्वञ्चिन्तयसे देवि किन्नु मान्नाभिभाषसे ॥ १६ ॥ एवमुक्ता
हनुमता सीता धर्मपथे स्थिता । अब्रवीत्परमप्रीता बाष्पगद्गदया
गिरा ॥ १७ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्त्तुर्विजयसंश्रितम् । प्रहर्ष-
वशमापन्ना निर्वाक्यास्मि क्षणान्तरम् ॥ १८ ॥ न हि पश्यामि
सदृशं चिन्तयन्ती प्लवङ्गम । आख्यानकस्य भवतान्दातुं प्रत्यभि-
नन्दनम् ॥ १९ ॥ न च पश्यामि सदृशं पृथिव्यान्तव किञ्चन ।
सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत् समम् ॥ २० ॥ हिरण्यं
वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च । राज्यं वा त्रिषु लोकेषु
न तन्नार्हति भाषितुम् ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच
प्लवङ्गमः । प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात् सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥२२॥
भर्त्तुः प्रियहिते युक्ते भर्त्तुर्विजयकांक्षिणि । स्निग्धमेवंविधं
वाक्यं त्वमेवार्हस्यनिन्दिते ॥ २३ ॥ तवैतद्वचनन्देवि सारवत्
स्निग्धमेव च । रत्नौघाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥२४॥
अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः । हतशत्रुं विजयिनं
रामं पश्यामि सुस्थिरम् ॥ २५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली
जनकात्मजा । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २६ ॥
अतिलक्षणसम्पन्नं माधुर्य्यगुणभूषितम् । बुध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं
त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २७ ॥ श्लाघनीयोनिलस्य त्वं सुतः परम-
धार्मिकः । बलं शौर्य्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमौदार्य्यमुत्तमम् ॥ २८ ॥
तेजः क्षमा धृतिः स्थैर्य्यं विनीतत्वन्न संशयः । एते चान्ये च
बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः ॥ २९ ॥ अथोवाच पुनः सीता-
मसंभ्रान्तो विनीतवत् । प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात् सीतायाः प्रमुखे
स्थितः ॥ ३० ॥ इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे । हन्तु-

मिच्छामि ताः सर्वा याभिस्त्वन्तर्जिता पुरा ॥ ३१ ॥ क्लिश्यन्तीं
पतिदेवां त्वामशोकवनिकां गताम्। घोररूपसमाचाराः क्रूराः
क्रूरतरेक्षणाः ॥ ३२ ॥ इह दृष्टा मया देवि राक्षस्यो विकृता-
ननाः। असकृत्परुषैर्वाक्यैर्वदन्त्यो रावणाज्ञया ॥ ३३ ॥ विकृता
विकृताकाराः क्रूरा क्रूरकचेक्षणाः। इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तु-
मेताः सुदारुणाः ॥ ३४ ॥ राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत् प्रयच्छ
मे। मुष्टिभिः पाणिघातैश्च विशालैश्चैव बाहुभिः ॥ ३५ ॥ घोरै-
र्जानुप्रहारैश्च दशनानां च पीडनैः। छेदनैः कर्णनासानां
केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥ ३६ ॥ निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रिय-
कारिणीः। एवंप्रकारैर्बहुभिः संप्रहारैर्यशस्विनि ॥ ३७ ॥ इत्युक्ता
सा हनुमता कृपणा दीनवत्सला। हनूमन्तमुवाचेदं धर्मयुक्तं
विमृश्य च ॥ ३८ ॥ राजसंश्रयवश्यानां कुर्वन्तीनां पराज्ञया।
विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम ॥ ३९ ॥ भाग्यवैषम्य-
दोषेण पुरस्ताद्दुष्कृतेन च। मयैतत् प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युप-
भुज्यते ॥ ४० ॥ मैवं वद महाबाहो दैवी ह्येषा परा गतिः।
प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् ॥ ४१ ॥ दासीनां
रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला। आज्ञप्ता राक्षसेनेह राक्षस्य-
स्तर्जयन्ति माम्। हते तस्मिन्न कुर्वन्ति तर्जनं मारुतात्मज ॥४२॥
अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंहितः। ऋक्षेण गीतः श्लोकोऽस्ति
तन्निबोध प्लवङ्गम ॥ ४३ ॥ न परः पापमादत्ते परेषां पाप-
कर्मणाम्। समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४४ ॥
पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणामथापि वा। कार्यं कारुण्य-
मार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४५ ॥ लोकहिंसाविहाराणां
क्रूराणां पापकर्मणाम्। कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभ-
नम् ॥ ४६ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान् सीतया वाक्यकोविदः। प्रत्यु-
वाच ततः सीतां रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ४७ ॥ युक्ता रामस्य

भवती धर्मपत्नी गुणान्विता। प्रतिसन्दिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः॥ ४८॥ एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा। अब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामि भर्त्तारं भक्तवत्सलम्॥ ४९॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः। हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महामतिः॥ ५०॥ पूर्णचन्द्राननं रामं द्रक्ष्यस्यद्य सलक्ष्मणम्। स्थितमित्रं हतामित्रं शचीव त्रिदशेश्वरम्॥ ५१॥ तामेवमुक्त्वा भ्राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियम्। आजगाम महातेजा हनूमान् यत्र राघवः॥ ५२॥ सपदि हरिवरस्ततो हनूमान् प्रतिवचनं जनकेश्वरात्मजायाः। कथितमकथयद्यथाक्रमेण त्रिदशवरप्रतिमाय राघवाय॥ ५३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः।

तमुवाच महाप्राज्ञः सोऽभिवाद्य प्लवङ्गमः। रामं कमलपत्राक्षं वरं सर्वधनुष्मताम्॥ १॥ यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणां यः फलोदयः। तां देवीं शोकसन्तप्तां द्रष्टुमर्हसि मैथिलीम्॥ २॥ सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्य्याकुलेक्षणा। मैथिली विजयं श्रुत्वा द्रष्टुं त्वामभिकाङ्क्षति॥३॥ पूर्वकात् प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया। द्रष्टुमिच्छामि भर्त्तारमिति पर्य्याकुलेक्षणा॥ ४॥ एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतांवरः। अगच्छत् सहसा ध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः॥ ५॥ स दीर्घमुष्णं निश्वस्य मेदिनीमवलोकयन्। उवाच मेघसङ्काशं विभीषणमुपस्थितम्॥ ६॥ दिव्याङ्गरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम्। इह सीतां शिरःस्नातामुपस्थापय माचिरम्॥ ७॥ एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः। प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्त्रीभिः स्वाभिरचोदयत्॥ ८॥

ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वोवाच विभीषणः। मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिः
श्रीमान् विनीतो राक्षसेश्वरः॥ ९॥ दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्या-
भरणभूषिता। यानमारोह भद्रन्ते भर्त्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति
॥ १०॥ एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम्। अस्नात्वा
द्रष्टुमिच्छामि भर्त्तारं राक्षसेश्वर॥ ११॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा
प्रत्युवाच विभीषणः। यथाह रामो भर्त्ता ते तत्तथा कर्त्तु-
मर्हसि॥ १२॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली पतिदेवता। भर्त्तृ-
भक्त्या हृता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत॥ १३॥ ततः सीतां
शिरःस्नातां संयुक्तां प्रतिकर्म्मणा। महार्हाभरणोपेतां महार्हा-
म्बरधारिणीम्॥ १४॥ आरोप्य शिबिकां सीतां परार्ध्याम्बर-
संवृताम्। राक्षसैर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः॥ १५॥
सोऽभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वापि ध्यानमास्थितम्। प्रणतश्च प्रहृ-
ष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत्॥ १६॥ तामागतामुपश्रुत्य रक्षो-
गृहचिरोषिताम्। रोषं हर्षञ्च दैन्यं च राघवः प्राप शत्रुहा
॥ १७॥ ततो यानगतां सीतां सविमर्शं विचारयन्। विभी-
षणमिदं वाक्यमहृष्टो राघवोऽब्रवीत्॥ १८॥ राक्षसाधिपते सौम्य
नित्यं मद्विजये रतः। वैदेही सन्निकर्षं मे क्षिप्रं समभिगच्छतु
॥ १९॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य विभीषणः। तूर्णमुत्-
सारणं तत्र कारयामास धर्म्मवित्॥ २०॥ कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र
वेत्रझर्झरपाणयः। उत्सारयन्तः पुरुषान् समन्तात्परिचक्रमुः
॥ २१॥ ऋक्षाणां वानराणाञ्च राक्षसानाञ्च सर्वशः। वृन्दान्युत्-
सार्य्यमाणानि दूरमुत्तस्थुरन्ततः॥ २२॥ तेषामुत्सार्य्यमाणानां
निःस्वनः सुमहानभूत्। वायुनोद्वर्त्तमानस्य सागरस्येव निस्वनः
॥ २३॥ उत्सार्य्यमाणान् दृष्ट्वाथ समन्ताज्जातसंभ्रमान्। दाक्षि-
ण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः॥ २४॥ संरम्भाच्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा
प्रदहन्निव। विभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः॥ २५॥

किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेऽयं त्वया जनः । निवर्त्तयैनमुद्वेगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २६ ॥ न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रियाः । नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियः ॥ २७ ॥ व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयम्बरे । न क्रतौ न विवाहे वा दर्शनं दुष्यते स्त्रियः ॥ २८ ॥ सैषा विपद्गता चैव कृच्छ्रे महति च स्थिता । दर्शनेन न दोषोऽस्या मत्समीपे विशेषतः ॥ २९ ॥ विसृज्य शिविकां तस्मात् पद्भ्यामेवात्र गच्छतु । समीपे मम वैदेहीं पश्यन्त्वेते वनौकसः ॥ ३० ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः । रामस्योपानयत् सीतां सन्निकर्षं विनीतवत् ॥ ३१ ॥ ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनूमांश्च प्लवङ्गमः । निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ ३२ ॥ कलत्रनिरपेक्षैश्च इङ्गितैरस्य दारुणैः । अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ ३३ ॥ लज्जयात्ववलीयन्ती स्वेषु गात्रेषु मैथिली । विभीषणेनानुगता भर्त्तारं साभ्यवर्त्तत ॥ ३४ ॥ सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि । रुरोदासाद्य भर्त्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥ ३५ ॥ विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता । उदैक्षत मुखं भर्त्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३६ ॥ अथ समुपहृदन्मानःक्लमं सा सुचिरं दृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य । वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं विमलशशाङ्कनिभानना तदासीत् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षोड़शाधिकशततमः सर्गः ।

तां तु पार्श्वे स्थितां प्रह्वां रामः संप्रेक्ष्य मैथिलीम् । हृदयान्तर्गतं भावं व्याहर्त्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ एषासि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा रणाजिरे । पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम्

॥२॥ गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता। अवमानश्च शत्रुश्च
युगपन्निहतौ मया ॥ ३ ॥ अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः
श्रमः। अद्य तीर्णप्रतिज्ञोऽहं प्रभवाम्यद्य चात्मनः ॥ ४ ॥ या त्वं
विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा। दैवसम्पादितो दोषो
मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥ संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमा-
र्जति। कस्तस्य पौरुषेणार्थो महताप्यल्पचेतसः ॥ ६ ॥ लङ्घनं
च समुद्रस्य लङ्कायाश्चापि मर्दनम्। सफलं तस्य च श्लाघ्यमद्य
कर्म हनूमतः ॥ ७ ॥ युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतस्तथा।
सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ८ ॥ विभीषणस्य च
तथा सफलोऽद्य परिश्रमः। वीरं स्वं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वय-
मुपस्थितः ॥ ९ ॥ इत्येवं वदतः श्रुत्वा सीता रामस्य तद्वचः।
मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥ पश्यतस्तां तु
रामस्य समीपे हृदयप्रियाम्। जनवादभयाद्राज्ञो बभूव हृदयं
द्विधा ॥ ११ ॥ परिवादं विमृशतो भूयः क्रोधोऽभ्यवर्द्धत। प्रभूता-
ज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥ १२ ॥ स बध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे
तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः। अवदद्वरारोहां मध्ये वानररक्षसाम्
॥ १३ ॥ यत्कर्त्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परिमार्जता। तत्कृतं
रावणं हत्वा मयेदमनकाङ्क्षिणा ॥ १४ ॥ निर्जिता जीवलोकस्य
तपसा भावितात्मना। अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव
दिक् ॥ १५ ॥ विदितश्चास्तु भद्रन्ते योऽयं रणपरिश्रमः। सु-
तीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ १६ ॥ रक्षता तु
मया वृत्तमपवादं च सर्वतः। प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परि-
मार्जता ॥ १७ ॥ प्राप्तचारित्रसन्देहा मम प्रतिमुखे स्थिता।
दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥ १८ ॥ तद्गच्छ त्वमनु-
ज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे। एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति
न मे त्वया ॥ १९ ॥ कः पुमांस्तु कुले जातः स्त्रियं परगृहोषि-

ताम्। तेजस्वी पुनरादद्यात् सुहृल्लोभेन चेतसा ॥ २० ॥ रावणाङ्कपरिक्लिष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा। कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन्महत् ॥ २१ ॥ यदर्थं निर्जिता मे त्वं सोऽयमासादितो मया। नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामितः ॥ २२ ॥ तदद्य व्याहृतं भद्रे मयैतत् कृतबुद्धिना। लक्ष्मणे वाथ भरते कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २३ ॥ शत्रुघ्ने वाथ सुग्रीवे राक्षसे वा विभीषणे। निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २४ ॥ न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम्। मर्षयत्यचिरं सीते स्वगृहे पर्य्यवस्थिताम् ॥ २५ ॥ ततः प्रियार्हश्रवणा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मानिनी। मुमोच वाष्पं च प्रवेपिता भृशं गजेन्द्रहस्ताभिहतेव वल्लरी ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तदशाधिकशततमः सर्गः।

— —

एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम्। राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताभवत् ॥ १ ॥ सा तदश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली। श्रुत्वा भर्त्तुर्वचो घोरं लज्जयावनताभवत् ॥ २ ॥ प्रविशन्त्येव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा। वाक्शरैस्तैः सशल्येव भृशं प्रव्यथिताभवत् ॥ ३ ॥ ततो वाष्पपरिक्लिन्नं मार्जयन्ती स्वमाननम्। शनैर्गद्गदया वाचा भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम्। रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५ ॥ न तथास्मि महाबाहो यथा मामवगच्छसि। प्रत्ययं गच्छ मे स्वेन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ६ ॥ पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं त्वं परिशङ्कसे। परित्यजैनां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७ ॥ यदहं गात्रसंस्पर्शं गतास्मि विवशा

प्रभो। कामकारो न मे तत्र दैवन्तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥ मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्त्तते। पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९ ॥ सहसंवृद्धभावेन संसर्गेण च मानद। यद्यहं तेन विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥ प्रेषितस्ते यदा वीरो हनूमानवलोककः। लङ्कास्थाहं त्वया राजन् किन्तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षं वानरस्यास्य तद्वाक्यसमनन्तरम्। त्वया सन्त्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥ न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात् संशये न्यस्य जीवितम्। सुहृज्जनपरिक्लेशो न चायं विफलस्तव ॥ १३ ॥ त्वया तु नृपशार्दूल रोषमेवानुवर्त्तता। लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥ अपदेशेन जनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात्। मम वृत्तञ्च वृत्तज्ञ बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥ न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये मम निपीडितः। मम भक्तिं च शीलञ्च सर्वन्ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥ इति ब्रुवन्ती रुदती वाष्पगद्गदभाषिणी। उवाच लक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरायणम् ॥ १७ ॥ चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम्। मिथ्यापवादोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥ अप्रीतेन गुणैर्भर्त्रा त्यक्ताया जनसंसदि। या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा। अमर्षवशमापन्नो राघवं समुदैक्षत ॥ २० ॥ स विज्ञाय मनश्छन्दं रामस्याकारसूचितम्। चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥ न हि रामं तदा कश्चित्कालान्तकयमोपमम्। अनुनेतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाप्यशकत् सुहृत् ॥ २२ ॥ अधोमुखं स्थितं रामं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम्। उपावर्त्तत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ २३ ॥ प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली। बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निं समीपतः ॥ २४ ॥ यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात्। तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः

पातु पावकः ॥ २५ ॥ यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः। तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम्। राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम्। विवेश ज्वलनं दीप्तं निःशङ्केनान्तरात्मना ॥ २८ ॥ जनश्च सुमहांस्तत्र बालवृद्धसमाकुलः। ददर्श मैथिलीं दीप्तां प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ २९ ॥ सा तप्तहेमभा तन्वी तप्तकाञ्चनभूषणा। पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ ३० ॥ ददृशुस्तां विशालाक्षीं पतन्तीं हव्यवाहनम्। सीतां सर्वाणि भूतानि रुक्मवेदिनिभां तदा ॥ ३१ ॥ ददृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनम्। सीतां कृत्स्नास्त्रयो लोकाः पूर्णामाज्याहुतीमिव ॥ ३२ ॥ प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने। पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ३३ ॥ ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवाः। शप्तां पतन्तीं निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ॥ ३४ ॥ तस्यामग्निं विशन्त्यान्तु हाहेति विपुलः स्वनः। रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टादशाधिकशततमः सर्गः।

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः। दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥ ततो वैश्रवणो राजा यमश्च पितृभिः सह। सहस्राक्षश्च देवेशो वरुणश्च जलेश्वरः ॥ २ ॥ षडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः। कर्त्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥ ३ ॥ एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः। आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥

ततः सहस्राभरणान् प्रगृह्य विपुलान् भुजान्। अब्रुवन् त्रिदश-श्रेष्ठा राघवं प्राञ्जलिं स्थितम्॥ ५॥ कर्त्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदां विभुः। उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने॥६॥ कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे। ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनाञ्च प्रजापतिः॥ ७॥ त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्त्ता स्वयं प्रभुः। रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पञ्चमः। अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी॥ ८॥ अन्ते चादौ च भूतानां दृश्यसे त्वं परन्तप। उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा॥ ९॥ इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः। अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान् रामो धर्मभृतास्वरः॥ १०॥ आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्। सोऽहं यश्च यतश्चाहं भगवां-स्तद्ब्रवीतु मे॥ ११॥ इति ब्रुवाणं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां-वरः। अब्रवीच्छृणु मे वाक्यं सत्यं सत्यपराक्रम॥ १२॥ भवा-न्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधः प्रभुः। एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित्॥ १३॥ अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव। लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः॥ १४॥ शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः। अजितः खड्गधृग्-विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः॥ १५॥ सेनानीर्ग्रामणीः सत्यस्त्वं बुद्धिस्त्वं क्षमा दमः। प्रभवश्चाव्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः॥१६॥ इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत्। शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः॥ १७॥ सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतशीर्षो महर्षभः। त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्त्ता स्वयं प्रभुः॥१८॥ सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः। त्वं यज्ञस्त्वं वषट्-कारस्त्वमोङ्कारः परात्परः॥ १९॥ प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति। दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च॥ २०॥ दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु नदीषु च। सहस्रचरणः श्रीमान्

शतशीर्षः सहस्रदृक् ॥ २१ ॥ त्वं धारयसि भूतानि पृथिवीञ्च सपर्वताम् । अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ २२ ॥ त्रींल्लोकान्धारयन् राम देवगन्धर्वदानवान् । अहन्ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ॥ २३ ॥ देवा रोमाणि गात्रेषु ब्रह्मणा निर्मिताः प्रभो । निमेषस्ते स्मृता रात्रिरुन्मेषो दिवसस्तथा ॥२४ संस्कारास्तेऽभवन्वेदा नैतदस्ति त्वया विना । जगत् सर्वं शरीरं ते स्थैर्य्यन्ते वसुधातलम् ॥ २५ ॥ अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षण । त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुरा स्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ २६ ॥ महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बध्वा सुदारुणम् । सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ २७ ॥ वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । तदिदं नस्त्वया कार्य्यं कृतं धर्मभृताम्वर ॥ २८ ॥ निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ अमोघं देव वीर्य्यन्ते न ते मोघाः पराक्रमाः ॥ २९ ॥ अमोघं दर्शनं राम न च मोघस्तवस्तव । अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तो नरा भुवि ॥ ३० ॥ ये त्वान्देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति सदा कामानिहलोके परत्र च ॥ ३१ ॥ इममार्षस्तवं दिव्यमितिहासं पुरातनम् । ये नराः कीर्त्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ।

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् । अङ्केनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥ विधूयाथ चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः । उत्तस्थौ मूर्त्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥ तरुणादित्यसङ्काशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् । रक्ताम्बर-

धरां बालां नीलकुञ्चितमूर्द्धजाम्॥ ३॥ अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपामनिन्दिताम्। ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसुः॥ ४॥ अब्रवीत्तु तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः। एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते॥ ५॥ नैव वाचा न मनसा नैव बुध्या न चक्षुषा। सुवृत्ता वृत्तशौण्डीर्य्यं न त्वामत्यचरच्छुभा॥ ६॥ रावणेनापनीतैषा वीर्य्योत्सिक्तेन रक्षसा। त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जने वने॥ ७॥ रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा। रक्षिता राक्षसीभिश्च घोराभिर्घोरबुद्धिभिः॥ ८॥ प्रलोभ्यमाना विविधन्तर्ज्यमाना च मैथिली। नाचिन्तयत्तदा रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना॥ ९॥ विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघव। न किंचिदभिधातव्या अहमाज्ञापयामि ते॥ १०॥ ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैवं वदतांवरः। दध्यौ मुहूर्त्तं धर्मात्मा हर्षव्याकुललोचनः॥ ११॥ एवमुक्तो महातेजा धृतिमानुरुविक्रमः। उवाच त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृताम्बरः॥ १२॥ अवश्यञ्चापि लोकेषु सीता पावनमर्हति। दीर्घकालोषिता चेयं रावणान्तःपुरे शुभा॥ १३॥ बालिशो बत कामात्मा रामो दशरथात्मजः। इति वक्ष्यति मां लोको जानकीमविशोध्य हि॥ १४॥ अनन्यहृदयां सीतां मच्चित्तपरिरक्षिणीम्। अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम्॥ १५॥ प्रत्ययार्थन्तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः। उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम्॥ १६॥ इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा। रावणो नातिवर्त्तेत वेलामिव महोदधिः॥ १७॥ न च शक्तः स दुष्टात्मा मनसापि च मैथिलीम्। प्रधर्षयितुमप्राप्यां दीप्तामग्निशिखामिव॥ १८॥ नेयमर्हति वैक्लव्यं रावणान्तःपुरे सती। अनन्या हि मया सीता भास्करस्य प्रभा यथा॥ १९॥ विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा। न विहातुम्मया

श्चक्रा कीर्त्तिरात्मवता यथा ॥ २० ॥ अवश्यञ्च मया कार्य्यं सर्वेषां वो वचो हितम्। स्निग्धानां लोकनाथानामेवं च वदतां हितम् ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा। समेत्य रामः प्रियया महायशाः सुखं सुखार्होऽनुबभूव राघवः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
विंशाधिकशततमः सर्गः।

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेणानुभाषितम्। ततः शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्षः परन्तप। दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया धर्मभृतांवर ॥ २ ॥ दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः। अपवृत्तं त्वया संख्ये राम रावणजं भयम् ॥ ३ ॥ आश्वास्य भरतं दीनं कौशल्यां च यशस्विनीम्। कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥ प्राप्य राज्यमयोध्यां च नन्दयित्वा सुहृज्जनम्। इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल ॥ ५ ॥ इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः। ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एष राजा दशरथो विमानस्थः पिता तव। काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशाः ॥ ७ ॥ इन्द्रलोकं गतः श्रीमान् त्वया पुत्रेण तारितः। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८ ॥ महादेववचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः। विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत् पितुः ॥ ९ ॥ दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोऽम्बरधारिणम्। लक्ष्मणेन सह भ्राता ददर्श पितरं प्रभुः ॥ १० ॥ हर्षेण महताविष्टो विमानस्थो महीपतिः। प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥ आरोप्याङ्के महाबाहुर्वरा-

स्वनगतः प्रभुः। बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥१२॥ न मे स्वर्गो बहुमतः सम्मानश्च सुरर्षभैः। त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥१३॥ कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतांवर। तव प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम ॥ १४ ॥ त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणम्। अद्य दुःखाद्विनिर्मुक्तो नीहारादिव भास्करः ॥ १५ ॥ तारितोहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना। अष्टावक्रेण धर्मात्मा कहोलो ब्राह्मणो यथा ॥ १६ ॥ इदानीं च विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः। वधार्थं रावणस्येह पिहितं पुरुषोत्तमम् ॥ १७ ॥ सिद्धार्था खलु कौशल्या या त्वां राम गृहं गतम्। वनान्निवृत्तं संहृष्टा द्रक्ष्यते शत्रुसूदनम् ॥ १८ ॥ सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम्। राज्ये चैवाभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ते वसुधाधिपम् ॥ १९ ॥ अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा। इच्छेयं त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २० ॥ चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यातितास्त्वया। वसता सीतया सार्द्धं मत्प्रीत्या लक्ष्मणेन च ॥ २१ ॥ निवृत्तवनवासोसि प्रतिज्ञा पूरिता त्वया। रावणं च रणे हत्वा देवास्ते परितोषिताः ॥ २२ ॥ कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन। भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २३ ॥ इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत्। कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च ॥ २४ ॥ सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता कैकयी त्वया। स शापः कैकयीं घोरः सपुत्रां न स्पृशेत् प्रभो ॥ २५ ॥ तथेति स महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम्। लक्ष्मणञ्च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ २६ ॥ धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि। रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथोत्तमम् ॥ २७ ॥ रामं शुश्रूष भद्रन्ते सुमित्रानन्दवर्द्धन। रामः सर्वस्य लोकस्य हितेष्वभिरतः सदा ॥ २८ ॥ एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः

सिद्धाश्च परमर्षयः। अभिवाद्य महात्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम्
॥ २९ ॥ एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्मसम्मितम्। देवानां हृदयं
सौम्य गुह्यं रामः परन्तपः ॥ ३० ॥ अवाप्तं धर्मचरणं यशश्च
विपुलं त्वया। एनं शुश्रूषता व्यग्रं वैदेह्या सह सीतया ॥ ३१ ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं राजा स्नुषां बद्धाञ्जलिं स्थिताम्। पुत्रीत्याभाष्य
मधुरं शनैरेनामुवाच ह ॥ ३२ ॥ कर्त्तव्यो न तु वैदेहि मन्यु-
स्त्यागमिमं प्रति। रामेणेदं विशुद्ध्यर्थं कृतं वै त्वद्धितैषिणा ॥३३॥
सुदुष्करमिदं पुत्रि तव चारित्रलक्षणम्। कृतं यत्तेऽन्यनारीणां
यशो ह्यभिभविष्यति ॥ ३४ ॥ न त्वं कामं समाधेया भर्त्तृशुश्रू-
षणं प्रति। अवश्यं तु मया वाच्यमेष ते दैवतं परम् ॥ ३५ ॥
इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां तथा स्नुषाम्। इन्द्रलोकं
विमानेन ययौ दशरथो नृपः ॥ ३६ ॥ विमानमास्थाय महानु-
भावः श्रिया च संहृष्टतनुर्नृपोत्तमः। आमन्त्र्य पुत्रौ सह सीतया
च जगाम देवप्रवरस्य लोकम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकविंशाधिकशततमः सर्गः।

प्रतिप्रयाते तु काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः। अब्रवीत्परमं
प्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १ ॥ अमोघं दर्शनं राम तवा-
स्माकं परन्तप। प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेप्सितम्
॥ २ ॥ एवमुक्तो महेन्द्रेण प्रसन्नेन महात्मना। सुप्रसन्नमनाः
प्रह्वो वचनं प्राह राघवः ॥ ३ ॥ यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि ते
विबुधेश्वर। वक्ष्यामि कुरु मे सत्यं वचनं वदतांवर ॥ ४ ॥ मम
हेतोः पराक्रान्ता ये गता यमसादनम्। ते सर्वे जीवितं प्राप्य
समुत्तिष्ठन्तु वानराः ॥ ५ ॥ मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च

वानराः। तान् प्रीतमनसः सर्वान्द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ६ ॥
विक्रान्ताश्चापि शूराश्च न मृत्युं गणयन्ति च। कृतयत्नविपन्नाश्च
जीवयैतान् पुरन्दर ॥ ७ ॥ मत्प्रियेष्वभिरक्ताश्च न मृत्युं गण-
यन्ति ये। त्वत्प्रसादात् समेयुस्ते वरमेतमहं वृणे ॥ ८ ॥ नीरु-
जान्निर्व्रणांश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान्। गोलाङ्गूलांस्तथार्क्षांश्च
द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ९ ॥ अकाले चापि पुष्पाणि मूलानि च
फलानि च। नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः ॥ १० ॥
श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः। महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं
वचनं प्रीतिलक्षणम् ॥ ११ ॥ महानयं वरस्तात यस्त्वयोक्तो रघू-
त्तम। द्विर्मया नोक्तपूर्वश्च तस्मादेवं भविष्यति ॥ १२ ॥ समु-
त्तिष्ठन्तु ते सर्वे हता ये युधि राक्षसैः। ऋक्षाश्च सह गोपुच्छै-
र्निकृत्ताननबाहवः ॥ १३ ॥ नीरुजा निर्व्रणाश्चैव सम्पन्नबल-
पौरुषाः। समुत्थास्यन्ति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा ॥ १४ ॥
सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनेन च। सर्व एव समेष्यन्ति
संयुक्ताः परया मुदा ॥ १५ ॥ अकाले पुष्पशवलाः फलवन्तश्च
पादपाः। भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः ॥ १६ ॥
सव्रणैः प्रथमं गात्रैरिदानीन्निर्व्रणैः समैः। ततः समुत्थिताः सर्वे
सुप्त्वेव हरिसत्तमाः। बभूवुर्वानराः सर्वे किन्त्वेतदिति विस्मिताः
॥ १७ ॥ काकुत्स्थं परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः। अब्रुवन्
परमप्रीताः स्तुत्वा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १८ ॥ गच्छायोध्यामितो
राजन् विसर्जय च वानरान्। मैथिलीं सान्त्वयस्वनामनुरक्तां
यशस्विनीम् ॥ १९ ॥ भ्रातरं भरतं पश्य त्वच्छोकाद्व्रतचारिणम्।
शत्रुघ्नञ्च महात्मानं मातॄः सर्वाः परन्तप ॥२०॥ अभिषेचय चात्मानं
पौरामात्यान् प्रहर्षय ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षो रामं सौमि-
त्रिणा सह। विमानैः सूर्यसङ्काशैर्ययौ हृष्टः सुरैः सह ॥ २२ ॥
अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान्। लक्ष्मणेनसह

भ्राता वासमाज्ञापयत्तदा॥ २३ ॥ ततस्तु सा लक्ष्मणराम-
पालिता महाचमूर्हृष्टमना यशस्विनी। श्रिया ज्वलन्ती विर-
राज सर्वतो निशा प्रणीतेव हि शीतरश्मिना॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्वाविंशाधिकशततमः सर्गः।

तां रात्रिमुषितं रामं सुखोदितमरिन्दमम्। अब्रवीत्
प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः॥ १॥ स्नानानि चाङ्ग-
रागाणि वस्त्राण्याभरणानि च। चन्दनानि च माल्यानि दिव्यानि
विविधानि च॥ २॥ अलङ्कारविदश्चैता नार्यः पद्मनिभेक्षणाः।
उपस्थितास्त्वां विधिवत् स्नापयिष्यन्ति राघव॥ ३॥ एवमुक्तस्तु
काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम्। हरीन् सुग्रीवमुख्यांस्त्वं
स्नानेनाभिनिमन्त्रय॥ ४॥ स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः
सुखोचितः। सुकुमारो महाबाहुर्भरतः सत्यसंश्रयः॥ ५॥ तं
विना कैकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम्। न मे स्नानं बहुमतं
वस्त्राण्याभरणानि च॥ ६॥ एतत् पश्य यथा क्षिप्रं प्रतिगच्छाम
तां पुरीम्। अयोध्यां गच्छतो ह्येषः पन्था परमदुर्गमः॥ ७॥
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः। अहं त्वां प्रापयिष्यामि
तां पुरीं पार्थिवात्मज॥ ८॥ पुष्पकं नाम भद्रन्ते विमानं सूर्य-
सन्निभम्। मम भ्रातुः कुवेरस्य रावणेनाहृतं बलात्॥ ९॥
हृतं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमम्। त्वदर्थं पालितं
चैव तिष्ठत्यतुलविक्रम॥ १०॥ तदिदं मेघसङ्काशं विमानमिह
तिष्ठति। तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः॥ ११॥
अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान्। वस तावदिह
प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम्॥ १२॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा

वैदेह्या चैव सीतया । अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि ॥ १३ ॥ प्रीतियुक्तस्य विहितां ससैन्यः ससुहृद्गणः । सत्क्रियां राममेतावद्गृहाण त्वं मयोद्यताम् ॥ १४ ॥ प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहार्देन च राघव । प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्वाज्ञापयामि ते ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् । रक्षसां वानराणाञ्च सर्वेषामेव शृण्वताम् ॥ १६ ॥ पूजितोऽस्मि त्वया वीर साचिव्येन परेण च । सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहार्देन परेण च ॥ १७ ॥ न खल्वेतन्न कुर्य्यान्ते वचनं राक्षसेश्वर । तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः ॥ १८ ॥ मां निवर्त्तयितुं योऽसौ चित्रकूटमुपागतः । शिरसा याचतो यस्य न कृतं वचनं मया ॥ १९ ॥ कौशल्यां च सुमित्रां च कैकयीं च यशस्विनीम् । गुरूंश्च सुहृदश्चैव पौरान् जानपदैः सह ॥ २० ॥ अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोऽस्मि विभीषण । मन्युर्न खलु कर्त्तव्यः सखे त्वां नानुमानये ॥ २१ ॥ उपस्थापय मे शीघ्रं विमानं राक्षसेश्वर । कृतकार्य्यस्य मे वासः कथं स्यादिह सम्मतः ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण राक्षसेन्द्रो विभीषणः । विमानं सूर्य्यसङ्काशमाजुहाव त्वरान्वितः ॥ २३ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैदूर्य्यमणिवेदिकम् । कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २४ ॥ पाण्डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् । काञ्चनं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषणैः ॥ २५ ॥ प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षकम् । घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २६ ॥ तं मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा । हर्म्यैर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतशोभितम् ॥ २७ ॥ तलैः स्फटिकचित्राङ्गैर्वैदूर्य्यैश्च वरासनैः । महार्हास्तरणोपेतमुपपन्नं महाधनैः ॥ २८ ॥ उपस्थितमनाधृष्यन्तद्विमानं मनोजवम् । निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ २९ ॥ तत् पुष्पकं कामगमन्विमानमुपस्थितं

भूधरसन्निकाशम्। दृष्ट्वा तदा विस्मयमाजगाम रामः ससौमित्रि-
रुदारसत्वः॥ ३८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रयोविंशाधिकशततमः सर्गः।

उपस्थितं तु तं कृत्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम्। अविदूरे स्थिता
राममित्युवाच विभीषणः॥ १॥ स तु बद्धाञ्जलिपुटो विनीतो
राक्षसेश्वरः। अब्रवीत्त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम्॥ २॥
तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः। विमृश्य राघवो वाक्य-
मिदं स्नेहपुरस्कृतम्॥ ३॥ कृतप्रयत्नकर्माणो विभीषण वनौ-
कसः। रत्नैरर्थैश्च वस्त्रैश्च विविधैश्च प्रपूजय॥ ४॥ सहैभिर-
जिता लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर। हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा
संग्रामेष्वनिवर्त्तिभिः॥ ५॥ त इमे कृतकर्माणः सर्व एव
वनौकसः। धनरत्नप्रदानैश्च कर्मैषां सफलं कुरु॥ ६॥ एवं
सम्मानिताश्चैते नन्द्यमाना यथा त्वया। भविष्यन्ति कृतज्ञेन
निर्वृताः हरियूथपाः॥ ७॥ त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं
जितेन्द्रियम्। सर्वे त्वामभिगच्छन्ति ततः सम्बोधयामि ते॥ ८॥
हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहन्तारमाहवे। सेना त्यजति संविग्ना
नृपतिं तं नरेश्वर॥ ९॥ एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान् विभी-
षणः। रत्नार्थसंविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत्॥ १०॥ तत-
स्तान् पूजितान् दृष्ट्वा रत्नार्थैर्हरियूथपान्। आरुरोह ततो
रामस्तद्विमानमनुत्तमम्॥ ११॥ अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां
यशस्विनीम्। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता॥१२॥
अब्रवीत् स विमानस्थः पूजयन् सर्ववानरान्। सुग्रीवं च महा-
वीर्यं काकुत्स्थः सविभीषणम्॥ १३॥ मित्रकार्यं कृतमिदं

भवद्भिर्वानरर्षभाः। अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत
॥ १४ ॥ यत्तु कार्य्यं वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च। कृतं
सुग्रीव तत् सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ १५ ॥ किष्किन्धां प्रति-
याह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः। स्वराज्ये च सलङ्कायां मया दत्ते
विभीषण ॥ १६ ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौ-
कसः। प्रजाश्च नीतिमार्गेषु प्रवर्त्तय ममाज्ञया ॥ १७ ॥ अयोध्यां
प्रतियास्यामि राजधानीं पितुर्मम। अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वां-
श्चामन्त्रयामि वः ॥ १८ ॥ एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महा-
बलाः। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ॥ १९ ॥
अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वान् नयतु नो भवान्। मुद्युक्ता
विचरिष्यामो वनानि नगराणि च ॥ २० ॥ दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं
कौशल्यामभिवाद्य च। अचिरादागमिष्यामः स्वगृहान्नृपसत्तम
॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः स विभीषणैः। अब्रवीद्वान-
रान् रामःससुग्रीवविभीषणान् ॥ २२ ॥ प्रियात् प्रियतरं लब्धं
यदहं ससुहृज्जनः। सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं
गतः ॥ २३ ॥ क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं सह वानरैः। त्वम-
प्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ॥ २४ ॥ ततः स पुष्पकं
दिव्यं सुग्रीवः सह वानरैः। आरुरोह मुदा युक्तः सामात्यश्च
विभीषणः ॥ २५ ॥ तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौवेरं परमासनम्।
राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २६ ॥ खगतेन विमा-
नेन हंसयुक्तेन भास्वता। प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुवेरवत्
॥ २७ ॥ ते सर्वे वानराश्चापि राक्षसाश्च महाबलाः। यथासुख-
मसंबाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

चतुर्विंशाधिकशततमः सर्गः।

— —

अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् । हंसयुक्तं महा-
नादमुत्पपात विहायसम् ॥ १ ॥ पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो
रघुनन्दनः । अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥२॥
कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । लङ्कामीक्षस्व वैदेहि
निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥ एतदायोधनं पश्य मांसशोणित-
कर्दमम् । हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत् ॥ ४ ॥
एष दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः । तव हेतोर्विशालाक्षि
निहतो रावणो मया ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णोत्र निहतः प्रहस्तश्च निशा-
चरः । धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥ विद्यु-
न्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना । लक्ष्मणेनेन्द्रजिच्चात्र
रावणिर्निहतो रणे ॥ ७ ॥ अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम
राक्षसः । विरूपाक्षश्च दुष्प्रेक्ष्यो महापार्श्वमहोदरौ ॥ ८ ॥
अकम्पनश्च निहतो बलिनोन्ये च राक्षसाः । त्रिशिराश्चाति-
कायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ ९ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च राक्षस-
प्रवरावुभौ । निकुम्भश्चैव कुम्भश्च कुम्भकर्णात्मजौ बली ॥ १० ॥
वज्रदंष्ट्रश्च दंष्ट्रश्च बहवो राक्षसा हताः । मकराक्षश्च दुर्धर्षो मया
युधि निपातितः ॥ ११ ॥ अकम्पनश्च निहतः शोणिताक्षश्च वीर्य-
वान् । यूपाक्षश्च प्रजङ्घश्च निहतौ तौ महाहवे ॥ १२ ॥ विद्यु-
ज्जिह्वोत्र निहतो राक्षसो भीमदर्शनः । यज्ञशत्रुश्च निहतः
सुप्तघ्नश्च महाबलः । सूर्यशत्रुश्च निहतो ब्रह्मशत्रुस्तथापरः ॥१३॥
अत्र मन्दोदरी नाम भार्या तम्पर्यदेवयत् । सपत्नीनां सहस्रेण
साग्रेण परिवारिता ॥ १४ ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरा-
नने । यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥ १५ ॥ एष
सेतुर्मया बद्धः सागरे लवणार्णवे । तव हेतोर्विशालाक्षि नल-
सेतुः सुदुष्करः ॥ १६ ॥ पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् ।
अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिसमाकुलम् ॥ १७ ॥ हिरण्यनाभं

शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि । विश्रामार्थं हनुमतो भित्वा सागर-
मुत्थितम् ॥ १८ ॥ एतत् कुक्षौ समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम् ।
अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः ॥ १९ ॥ एतत्तु दृश्यते
तीर्थं सागरस्य महात्मनः । सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येन च
पूजितम् ॥ २० ॥ एतत् पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ।
अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः ॥ २१ ॥ एषा सा दृश्यते
सीते किष्किन्धा चित्रकानना । सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली
मया हतः ॥ २२ ॥ अथ दृष्ट्वा पुरीं सीता किष्किन्धां वालि-
पालिताम् । अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥ २३ ॥
सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप । अन्येषां वानरेन्द्राणां
स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम् ॥ २४ ॥ गन्तुमिच्छे सहायोध्यां त्वया
सह रघूत्तम । एवमुक्तोऽथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच ताम् ॥२५॥
एवमस्त्विति किष्किन्धां प्राप्य संस्थाप्य राघवः । विमानं प्रेक्ष्य
सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २६ ॥ ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान्
वानरपुङ्गवान् । स्त्रीभिः परिवृताः सर्वे ह्ययोध्यायां ससीतया
॥ २७ ॥ यथा त्वमीभिः सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल । अति-
त्वरय सुग्रीव गच्छामः प्लवगाधिप ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो
रामेणामिततेजसा । वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः
॥ २९ ॥ प्रविश्यान्तःपुरं शीघ्रन्तारामुद्वीक्ष्य सोऽब्रवीत् । प्रिये त्वं
सह नारीणां वानराणां महात्मनाम् ॥ ३० ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञाता
मैथिलीप्रियकाम्यया । त्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः ।
अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ३१ ॥ सुग्रीवस्य
वचः श्रुत्वा तारा सर्वाङ्गशोभना । आहूय चाब्रवीत् सर्वा वान-
राणां तु योषितः ॥ ३२ ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गन्तुं सर्वैश्च
वानरैः । मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ ३३ ॥
प्रवेशं चैव रामस्य पौरजानपदैः सह । विभूतिं चैव सर्वासां

स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ ३४ ॥ तारया चाभ्यनुज्ञाताः सर्वा वानरयोषितः। नेपथ्यं विधिपूर्वन्तु कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ ३५ ॥ अध्यारोहन् विमानं तत् सीतादर्शनकांक्षया। ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः ॥ ३६ ॥ ऋष्यमूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत्। दृश्यतेऽसौ महान् सीते सविद्युदिव तोयदः ॥ ३७ ॥ ऋष्यमूको गिरिवरः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः। अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः ॥ ३८ ॥ समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया। एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना ॥ ३९ ॥ त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः। अस्यास्तीरे मया दृष्टा शवरी धर्मचारिणी ॥ ४० ॥ अत्र योजनबाहुश्च कबन्धो निहतो मया। दृश्यतेऽसौ जनस्थाने सीते श्रीमान् वनस्पतिः ॥ ४१ ॥ तत्र युद्धं महत् वृत्तं तव हेतोर्विलासिनि। खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः। त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणैरजिह्मगैः ॥ ४२ ॥ जटायुश्च महातेजास्तत्र हेतोर्विलासिनि। रावणेन हतो यत्र पक्षिणां प्रवरो बली ॥ ४३ ॥ एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि। पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शने ॥ ४४ ॥ यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात्। एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शुभा ॥ ४५ ॥ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव दृश्यते कदलीवृतः। दीप्तश्चैवाश्रमश्चैव सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥ ४६ ॥ दृश्यते चैव वैदेहि शरभङ्गाश्रमो महान्। उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥ ४७ ॥ एते ते तापसा देवि दृश्यन्ते तनुमध्यमे। अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरोपमः ॥४८॥ अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी। अस्मिन्देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥४९॥ असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते। अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ ५० ॥ एषा सा यमुना दूरात् दृश्यते चित्र-

काननां। भरद्वाजाश्रमः श्रीमान् दृश्यते चैव मैथिलि॥ ५१॥
इयं च दृश्यते गङ्गा पुण्या त्रिपथगामिनी। नानाद्विजगणा-
कीर्णा संप्रपुष्पितकानना। शृङ्गवेरपुरं चैतद्गुहो यत्र सखा
मम॥ ५२॥ एषा सा दृश्यते सीते राजधानी पितुर्मम।
अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता॥ ५३॥ ततस्ते वानराः
सर्वे राक्षसश्च विभीषणः। उत्पत्योत्पत्य ददृशुर्हृष्टास्तां पुरीं
तदा॥ ५४॥ ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गज-
वाजिभिर्वृताम्। पुरीमयोध्यां ददृशुः प्लवङ्गमाः पुरीं महेन्द्रस्य
यथामरावतीम्॥ ५५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चविंशाधिकशततमः सर्गः।

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः। भरद्वाजाश्रमं
प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम्॥ १॥ सोऽपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाज-
न्तपोधनम्। शृणोषि कच्चित् भगवन् सुभिक्षानामयं पुरे।
कच्चित् सुयुक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातरः॥ २॥ एवमुक्तस्तु
रामेण भरद्वाजो महामुनिः। प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्ट-
वत्॥ ३॥ आज्ञावशस्ते भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते। पादुके ते
पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे॥ ४॥ त्वां पुरा चीरवसनं प्रवि-
शन्तं महावनम्। स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम्
॥ ५॥ पदातिं त्यक्तसर्वस्वं पितृनिर्देशकारिणम्। सर्वभोगैः
परित्यक्तं स्वर्गात् च्युतमिवामरम्॥ ६॥ दृष्ट्वा तु करुणा पूर्वं
ममासीत् समितिञ्जय। कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम्
॥ ७॥ सांप्रतं सुसमृद्धार्थं समित्रगणबान्धवम्। समीक्ष्य विजि-
तारिञ्च ममाभूत् प्रीतिरुत्तमा॥ ८॥ सर्वञ्च सुखदुःखन्ते विदितं

त्तम राघव। यत्त्वया विपुलं प्राप्तं जनस्थाननिवासिना ॥ ९ ॥ ब्राह्मणार्थेति युक्तस्य रक्षतः सर्वतापसान्। रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिन्दिता ॥ १० ॥ मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च। कबन्धदर्शनं चैव पम्पाभिगमनं तथा ॥ ११ ॥ सुग्रीवेण च ते सख्यं यत्र वाली हतस्त्वया। मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च ॥ १२ ॥ विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः। यथा वा दीपिता लङ्का प्रहृष्टैर्हरियूथपैः ॥ १३ ॥ सपुत्रबान्धवामात्यः सबलः सहवाहनः। यथा च निहतः संख्ये रावणो बलदर्पितः ॥ १४ ॥ यथा च निहते तस्मिन् रावणे देवकण्टके। समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः ॥ १५ ॥ सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल। सम्पतन्ति च मे शिष्याः प्रवृत्याख्याः पुरीमितः ॥ १६ ॥ अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतांवर। अर्घं प्रतिगृह्णाणाद्य मयोध्यां श्वो गमिष्यसि ॥ १७ ॥ तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः। बाढमित्येव संहृष्टः श्रीमान् वरमयाचत ॥ १८ ॥ अकालफलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुस्रवाः। फलान्यमृतगन्धीनि बहूनि विविधानि च ॥ १९ ॥ भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रतिगच्छतः। तथेति च प्रतिज्ञाते वचनात् समनन्तरम् ॥ २० ॥ अभवन् पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः। निष्फलाः फलिनश्चासन् विपुष्पाः पुष्पशालिनः ॥ २१ ॥ शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवाः। सर्वतो योजनास्तिस्रो गच्छतामभवंस्तदा ॥ २२ ॥ ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव। कामादुपाश्नन्ति सहस्रशस्ते मुदान्विताः स्वर्गजितो यथैव ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षड्विंशोत्तरशततमः सर्गः।

———

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः। प्रियकामः प्रियं रामस्ततस्त्वरितविक्रमः॥ १॥ चिन्तयित्वा ततो दृष्टिं वानरेषु न्यपातयत्। उवाच धीमांस्तेजस्वी हनूमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ २॥ अयोध्यां त्वरितो गत्वा शीघ्रं प्लवगसत्तम। जानीहि कच्चित् कुशली जनो नृपतिमन्दिरे॥ ३॥ शृङ्गवेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम्। निषदाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ४॥ श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम्। भविष्यति गुहः प्रीतः समात्मसमः सखा॥ ५॥ अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च। निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ६॥ भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम। सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम्॥ ७॥ हरणं चैव वैदेह्या रावणेन बलीयसा। सुग्रीवेण च संवादं वालिनश्च वधं रणे॥ ८॥ मैथिल्यन्वेषणञ्चैव यथा चाधिगता त्वया। लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम्॥ ९॥ उपयानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम्। यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः॥ १०॥ वरदानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च। महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम्॥ ११॥ उपयानं च मां सौम्य भरताय निवेदय। सह राक्षसराजेन हरीणामीश्वरेण च॥ १२॥ जित्वा शत्रुगणान् रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः। उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः॥ १३॥ एतच्छ्रुत्वायमाकारं भजते भरतस्ततः। स च ते वेदितव्यः स्यात् सर्वं यच्चापि मां प्रति॥ १४॥ ज्ञेयाः सर्वे च वृत्तान्ता भरतस्येङ्गितानि च। तत्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या वा भाषितेन च॥ १५॥ सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसंकुलम्। पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्त्तयेन्मनः॥ १६॥ सङ्गत्या भरतः श्रीमान् राज्येनार्थी स्वयं भवेत्। प्रशास्तु वसुधां सर्वामखिलां रघुनन्दनः॥ १७॥ तस्य बुद्धिञ्च विज्ञाय व्यवसायं

च वानर। यावन्न दूरं यातास्मः क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥
इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः। मानुषं धारयन् रूप-
मयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १९ ॥ अथोत्पपात वेगेन हनूमान्
मारुतात्मजः। गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन्नुरगोत्तमम् ॥ २० ॥
लङ्घयित्वा पितृपथं विहगेन्द्रालयं शुभम्। गङ्गायमुनयोर्भीमं
समतीत्य समागमम् ॥ २१ ॥ शृङ्गवेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य
वीर्यवान्। स वाचा शुभया हृष्टो हनूमानिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः। ससीतः सह-
सौमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत् २३॥ पञ्चमीमद्य रजनीमुषित्वा
वचनान्मुनेः। भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राघवम् ॥ २४ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहः। उत्पपात महावेगात् वेग-
वानविचारयन् ॥ २५ ॥ सोऽपश्यद्रामतीर्थञ्च नदीं वालुकिनीं
तथा। वरूथीं गोमतीञ्चैव भीमं सालवनं तथा ॥ २६ ॥ प्रजाश्च
बहुसाहस्रीः स्फीताञ्जनपदानपि। स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः
कपिकुञ्जरः ॥ २७ ॥ आससाद द्रुमान् फुल्लान्नन्दिग्रामसमीप-
गान्। सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥ २८ ॥ स्त्रीभिः
सपुत्रैः पौत्रैश्च रममाणैः स्वलंकृतैः। क्रोशमात्रे त्वयोध्याया-
श्चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ २९ ॥ ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रम-
वासिनम्। जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकर्शितम् ॥ ३० ॥
फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम्। समुन्नतजटाभारं
वल्कलाजिनवाससम् ॥ ३१ ॥ नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसम-
तेजसम्। पादुके ते पुरस्कृत्य प्रशासन्तं वसुन्धराम् ॥ ३२ ॥
चातुर्वर्ण्यं च लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात्। उपस्थितममा-
त्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः। बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायाम्बर-
धारिभिः ॥ ३३ ॥ न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनाम्बरम्।
परिभोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलाः ॥ ३४ ॥ तं धर्ममिव

धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरम्। उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनूमान्मारु-
तात्मजः। वसन्तन्दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम्॥ ३६॥
अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत्। प्रियमाख्यामि ते
देव शोकं त्यज सुदारुणम्॥ ३७॥ अस्मिन्मुहूर्त्ते भ्राता त्वं
रामेण सह सङ्गतः। निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथि-
लीम्॥ ३८॥ उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः। लक्ष्म-
णश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी। सीता समग्रा रामेण
महेन्द्रेण शची यथा॥ ३९॥ एवमुक्तो हनुमता भरतः कैकयी-
सुतः। पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहमुपागमत्॥ ४०॥ ततो
मुहूर्त्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः। हनूमन्तमुवाचेदं भरतः
प्रियवादिनम्॥ ४१॥ अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिङ्ग्य सं-
भ्रमात्। सिषेच भरतः श्रीमान् विपुलैरस्रुविन्दुभिः॥ ४२॥
देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः। प्रियाख्यानस्य ते
सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियम्॥ ४३॥ गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां
च शतं परम्। सकुण्डलाः शुभाचारा भार्य्याः कन्यास्तु षोड़श
॥ ४४॥ हेमवर्णाः सुनासोरुशशिसौम्याननाः स्त्रियः। सर्वा-
भरणसम्पन्नाः सम्पन्नाः कुलजातिभिः॥ ४५॥ निशम्य रामा-
गमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदाद्भुतोपमम्। प्रहर्षितो राम-
दिदृक्षयाभवत् पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वचः॥ ४६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तविंशाधिकशततमः सर्गः।

— —

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम्। शृणोम्यहं प्रीति-
करं मम नाथस्य कीर्त्तनम्॥ १॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी
प्रतिभाति माम्। एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि॥ २॥

राघवस्य हरीणाञ्च कथमासीत् समागमः। कस्मिन्देशे किमा-
श्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ३ ॥ स पृष्टो राजपुत्त्रेण हृष्टो
समुपवेशितः। आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥ ४ ॥
यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तवरो तव। यथा च पुत्त्रशोकेन
राजा दशरथो मृतः ॥ ५ ॥ यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात्
प्रभो। त्वयायोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेप्सितम् ॥ ६ ॥
चित्रकूटगिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्षणः। निमन्त्रितस्त्वया
भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७ ॥ स्थितेन राज्ञो वचने यथा
राज्यं विसर्जितम्। आर्य्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागतः
॥ ८ ॥ सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितन्तव। त्वयि प्रति-
प्रयाते तु यद्वृत्तं तन्निबोध मे ॥ ९ ॥ अपयाते त्वयि तदा समु-
द्भ्रान्तमृगद्विजम्। परिद्यूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत ॥ १० ॥
तद्धस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमृगाकुलम्। प्रविवेशाथ विजनं
सुमहद्दण्डकावनम् ॥ ११ ॥ तेषां पुरस्ताद्बलवान् गच्छतां गहने
वने। निनदन् सुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत ॥ १२ ॥ तमुत्-
क्षिप्य महानादमूर्द्ध्वबाहुमधोमुखम्। निखाते प्रक्षिपन्तिस्म
नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १३ ॥ तत् कृत्वा दुष्करं कर्म्म भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ। सायाह्ने शरभङ्गस्य रम्यमाश्रमसीयतुः ॥ १४ ॥
शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः। अभिवाद्य मुनीन्
सर्वान् जनस्थानमुपागमत् ॥ १५ ॥ पश्चाच्छूर्पणखा नाम राम-
पार्श्वमुपागता। ततो रामेण सन्दिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः
॥ १६ ॥ प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः। चतुर्दश
सहस्राणि जनस्थाननिवासिनाम् ॥ १७ ॥ हता निवसता तत्र
राघवेण महात्मना। एकेन सह सङ्गम्य रामेण रणमूर्द्धनि ॥ १८ ॥
अह्नस्तुर्य्यभागेन निःशेषा राक्षसाः हताः। महाबला महा-
वीर्य्यास्तपसो विघ्नकारिणः ॥ १९ ॥ निहता राघवेणाजौ दण्ड-

ऋारण्यवासिनः। राक्षसाश्च विनिष्प्रिष्टा खरश्च निहतो रणे ॥ २० ॥ दूषणं चाग्रतो हत्वा त्रिशिरास्तदनन्तरम्। ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ २१ ॥ रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः। लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २२ ॥ सा राममब्रवीद्दृष्टा वैदेही गृह्यतामिति। अहो मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥ २३ ॥ ततो रामो धनुष्पाणिर्मृगं तमनुधावति। स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २४ ॥ अथ सौम्य दशग्रीवो मृगयां याति राघवे। लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ २५ ॥ जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव। त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २६ ॥ सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः। ददृशुर्विस्मिताकारा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २७ ॥ प्रगृह्य सहसा सीतां जगामाशु स राक्षसः। ततस्ते तु तस्याः शाखा स्थिता पर्वतमूर्द्धनि ॥ २८ ॥ ततः शीघ्रतरं गत्वा तद्विमानं मनोजवम्। आरुह्य सह वैदेह्या पुष्पकं स महाबलः ॥ २९ ॥ प्रविवेश तदा लङ्कां रावणो राक्षसेश्वरः। तां सुवर्णपरिष्कारे शुभे महति वेश्मनि ॥ ३० ॥ प्रवेश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास रावणः। तृणवद्भाषितं तस्य तं च नैरृतपुङ्गवम् ॥ ३१ ॥ अचिन्तयन्ती वैदेही ह्यशोकवनिकां गता। न्यवर्त्तत तदा रामो मृगं हत्वा तदा वने ॥ ३२ ॥ निवर्त्तमानः काकुत्स्थो दृष्ट्वा गृध्रं स विव्यथे। गृध्रं हतं तदा दृष्ट्वा रामः प्रियतरं पितुः ॥ ३३ ॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः। गोदावरीमनुचरन् वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥ ३४ ॥ आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं नाम राक्षसम्। ततः कबन्धवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ ३५ ॥ ऋष्यमूकगिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः। ततः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ ३६ ॥ भ्राता निरस्तः क्रुद्धेन

सुग्रीवो वालिना पुरा। इतरेतरसंवादात् प्रगाढः प्रणयस्तयोः
॥ ३७ ॥ रामः स्वबाहुवीर्य्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत्। वालिनं
समरे हत्वा महाकायं महाबलम् ॥ ३८ ॥ सुग्रीवः स्थापितो
राज्ये सहितः सर्ववानरैः। रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्यास्तु
मार्गणम् ॥ ३९ ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना।
दशकोट्यः प्लवङ्गानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ४० ॥ तेषां नो
विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे। भृशं शोकाभितप्तानां महा-
कालोत्यवर्त्तत ॥ ४१ ॥ भ्राता तु गृध्रराजस्य सम्पातिर्नाम
वीर्य्यवान्। समाख्याति स्म वसतीं सीतां रावणमन्दिरे ॥ ४२ ॥
सोहं दुःखपरीतानां दुःखं तत् ज्ञातिनां नुदन्। आत्मवीर्य्यं
समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४३ ॥ तत्राहमेकामद्राक्ष-
मशोकवनिकां गताम्। कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढ-
व्रताम् ॥ ४४ ॥ तया समेत्य विधिवत् पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम्।
अभिज्ञानं मया दत्तं रामनामाङ्गुलीयकम्। अभिज्ञानं मणिं
लब्ध्वा चरितार्थोहमागतः ॥ ४५ ॥ मया च पुनरागम्य राम-
स्याक्लिष्टकर्मणः। अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान् स महामणिः
॥ ४६ ॥ श्रुत्वा तां मैथिलीं रामस्त्वाशशंसे च जीवितम्।
जीवितान्तमनुप्राप्तः पीत्वामृतमिवातुरः ॥ ४७ ॥ उद्योजयिष्य-
न्नुद्योगं दध्रे लङ्कावधे मनः। जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वान्
लोकान्विभावसुः ॥ ४८ ॥ ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकार-
यत्। अतरत् कपिवीराणां वाहिनी तेन सेतुना ॥ ४९ ॥
प्रहस्तमवधीन्नीलः कुम्भकर्णं तु राघवः। लक्ष्मणो रावणसुतं
स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ५० ॥ स शक्रेण समागम्य यमेन वरु-
णेन च। महेश्वरस्वयंभूभ्यां तथा दशरथेन च ॥ ५१ ॥ तैश्च
दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतैः। सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो
वरान् लेभे परन्तपः ॥ ५२ ॥ स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च

समागतः। पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमत्॥ ५३॥
तां गङ्गां पुनरासाद्य वसन्तं मुनिसन्निधौ। अविघ्नं पुष्ययोगेन
श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि॥ ५४॥ ततः स वाक्यैर्मधुरैर्हनूमतो
निशम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः। उवाच वाणीं मनसः प्रह-
र्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः॥ ५४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टाविंशाधिकशततमः सर्गः।

श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यविक्रमः। हृष्टमाज्ञापयाः-
मास शत्रुघ्नं परवीरहा॥ १॥ दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि
नगरस्य च। सुगन्धमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नराः॥ २॥
सूताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा। सर्वे वादित्रकुशलाः
गणिकाश्चैव सर्वशः॥ ३॥ राजदारास्तथामात्याः सैन्याः सेना-
गनागणाः। ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः
॥ ४॥ अभिनिर्य्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम्। भरतस्य
वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा॥ ५॥ विष्टीरनेकसाहस्रीश्चोदया-
मास भागशः। समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च॥ ६॥
स्थानानि च निरस्यन्तां नन्दिग्रामादितःपरम्। सिञ्चन्तु पृथिवीं
कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा॥ ७॥ ततोऽभ्यवकिरन् त्वन्ये लाजैः
पुष्पैश्च सर्वशः। समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे॥ ८॥
शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्य्यस्योदयनं प्रति। स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्च
सुवर्णरजतैरपि॥ ९॥ राजमार्गमसंबाधं किरन्तु शतशो नराः।
ततस्तच्छासनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य मुदान्विताः॥ १०॥ धृष्टिर्जयन्तो
विजयः सिद्धार्थश्चार्थसाधकः। अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि

निर्ययुः ॥ ११ ॥ मत्तैर्नागसहस्रैश्च सध्वजैश्च विभूषितैः ।
अपरे हेमकक्ष्याभिः सगजाभिः करेणुभिः ॥ १२ ॥ निर्ययु-
स्तुरगाक्रान्ता रथैश्च सुमहारथाः । शक्त्यृष्टिपाशहस्तानां सध्व-
जानां पताकिनाम् ॥ १३ ॥ तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यतरा-
न्वितैः । पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १४ ॥
ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः । कौशल्यां प्रमुखे
कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥ १५ ॥ द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा
श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः । माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः
॥ १६ ॥ शङ्खभेरीनिनादैश्च वन्दिभिश्चाभिनन्दितः । आर्यपादौ
गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ॥ १७ ॥ पाण्डरं छत्रमादाय
शुक्लमाल्योपशोभितम् । शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेम-
भूषिते ॥ १८ ॥ उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः । भ्रातु-
रागमनं श्रुत्वा तत् पूर्वं हर्षमागतः ॥ १९ ॥ प्रत्युद्ययौ तदा रामं
महात्मा सचिवैः सह । अश्वानां खुरशब्दैश्च रथनेमिस्वनेन च
॥ २० ॥ शङ्खदुन्दुभिनादेन सञ्चचालेव मेदिनी । गजानां बृंहि-
तैश्चापि शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ २१ ॥ कृत्स्नं तु नगरं तत्तु नन्दि-
ग्राममुपागमत् । समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥२२॥
कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता । न हि पश्यामि
काकुत्स्थं राममार्यं परन्तपम् ॥ २३ ॥ कच्चिन्न चानुदृश्यन्ते
कपयः कामरूपिणः । अथैवमुक्ते वचने हनूमानिदमब्रवीत्
॥ २४ ॥ अर्थं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम् । सदाफलान्
कुसुमितान् वृक्षान् प्राप्य मधुस्रवान् ॥ २५ ॥ भरद्वाजप्रसादेन
मत्तभ्रमरनादितान् । तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परन्तप
॥ २६ ॥ ससैन्यस्य तदातिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् । निःस्वनः
श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम् ॥ २७ ॥ मन्ये वानरसेना
सा नदीन्तरति गोमतीम् । रजोवर्षं समुद्भूतं पश्य सालवनं

प्रति ॥ २८ ॥ मन्ये सालवनं रम्यं लोलयन्ति प्लवङ्गमाः। तदेतत् दृश्यते दूराद्विमानं चन्द्रसन्निभम् ॥ २९ ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम्। रावणं बान्धवैः सार्द्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ ३० ॥ तरुणादित्यसङ्काशं विमानं रामवाहनम्। धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ ३१ ॥ एतस्मिन् भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ। सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः ॥ ३२ ॥ ततो हर्षसमुद्भूतो निःस्वनो दिवमस्पृशत्। स्त्रीबालयुवटद्धानां रामोयमिति कीर्त्तिते ॥ ३३ ॥ रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेवतीर्य्य महीं गताः। ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ ३४ ॥ प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः। स्वागतेनार्घ्यपाद्याद्यैस्ततो राममपूजयन् ॥ ३५ ॥ मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः। रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवामरः ॥ ३६ ॥ ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरन्तदा। ववन्दे प्रणतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३७ ॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम्। हंसयुक्तं महावेगं निपपात महीतलम् ॥ ३८ ॥ आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः। राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ३९ ॥ तं समुत्थाय काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम्। अङ्के भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ४० ॥ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परन्तपः। अथाभ्यवादयत् प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥ ४१ ॥ सुग्रीवं कैकयीपुत्रो जाम्बवन्तमथाङ्गदम्। मैन्दं च द्विविदं नीलमृषभं चैव सस्वजे ॥ ४२ ॥ सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम्। शरभं पनसं चैव परितः परिषस्वजे ॥ ४३ ॥ ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः। कुशलं पर्य्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४४ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम्। परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणांवरः ॥ ४५ ॥ त्वमस्माकं चतुर्णां वै भ्राता

सुग्रीव पञ्चम:। सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ ४६ ॥
विभीषणं च भरत: सान्त्ववाक्यमथाब्रवीत्। दिष्ट्या त्वया सहा-
येन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ४७ ॥ शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य
सलक्ष्मणम्। सीतायाश्चरणौ वीरो विनयादभ्यवादयत् ॥ ४८ ॥
रामो मातरमासाद्य विवर्णां शोककर्शिताम्। जग्राह प्रणत:
पादौ मनो मातु: प्रहर्षयन् ॥ ४९ ॥ अभिवाद्य सुमित्रां च
कैकेयीं च यशस्विनीम्। स मातृश्च तत: सर्वा पुरोहितमुपा-
गमत् ॥ ५० ॥ स्वागतं ते महाबाहो कौशल्यानन्दवर्द्धन। इति
प्राञ्जलय: सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ५१ ॥ तान्यञ्जलिसहस्राणि
प्रगृहीतानि नागरै:। व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रज:
॥ ५२ ॥ पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरत: स्वयम्। चर-
णाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥ ५३ ॥ अब्रवीच्च तदा
रामं भरत: स कृताञ्जलि:। एतत्ते सकलं राज्यं न्यासं निर्य्या-
तितं मया ॥ ५४ ॥ अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोरथ:।
यत्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ५५ ॥ अवेक्षतां
भवान् कोशं कोष्ठागारं गृहं बलम्। भवतस्तेजसा सर्वं कृतं
दशगुणं मया ॥ ५६ ॥ तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम्।
मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषण: ॥ ५७ ॥ तत: प्रहर्ष-
वद्भरतमङ्कमारोप्य राघव:। ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरता-
श्रमम् ॥ ५८ ॥ भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा। अव-
तीर्य्य विमानाग्रादवतस्थे महीतले ॥ ५९ ॥ अब्रवीत्तु तदा
रामस्तद्विमानमनुत्तमम्। वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम्
॥ ६० ॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम्। उत्तरां दिश-
मुद्दिश्य जगाम धनदालयम् ॥ ६१ ॥ विमानं पुष्पकन्दिव्यं
संगृहीतं तु रक्षसा। अगमद्धनदं वेगाद्रामवाक्यप्रचोदितम्
॥ ६२ ॥ पुरोहितस्यात्मसखस्य राघवो बृहस्पते: शक्र इवामरा-

धिपः। निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सहैव तेनोपविवेश वीर्य्यवान् ॥ ६३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनत्रिंशाधिकशततमः सर्गः।

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्द्धनः। बभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥ पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम। तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥ धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा। किशोरीव गुरुं भारं न वोढ़ुमहमुत्सहे ॥ ३ ॥ वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव चरन्। दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥ गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः। नान्वेतुमुत्सहे वीर तव मार्गमरिन्दम ॥ ५ ॥ यथा त्वारोपितो वृक्षो जातश्चान्तर्निवेशने। महानपि दुरारोहो महास्कन्धः प्रशाखवान् ॥ ६ ॥ शीर्य्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन्। तस्य नानुभवेदर्थो यस्य हेतोः स रोपितः ॥ ७ ॥ तथोपमा महाबाहो त्वमर्थं वेत्तुमर्हसि। यद्यस्मान्मनुजेन्द्र त्वमतो भृत्यान् प्रशाधि हि ॥ ८ ॥ जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु राघव। प्रतपन्तमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९ ॥ तूर्य्यसंघातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरनिःस्वनैः। मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व शेष्व च ॥ १० ॥ यावदावर्त्तते चक्रं यावती च वसुन्धरा। तावत्त्वमिह लोकस्य स्वामित्वमनुवर्त्तय ॥ ११ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरञ्जयः। तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १२ ॥ ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्द्धनाः। सुखहस्तास्तु शीघ्राश्च राघवं पर्य्यवारयन् ॥ १३ ॥ पूर्वन्तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले। सुग्रीवे वानरेन्द्रे च

राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १४ विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानु
लेपनः। महार्हवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५ ॥
प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्य्यवान्। लक्ष्मणस्य च
लक्ष्मीवान् इक्ष्वाकुकुलवर्द्धनः॥ १६ ॥ प्रतिकर्म च सीतायाः
सर्वा दशरथस्त्रियः। आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम्
॥ १७॥ ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम्। चकार यत्नात्
कौशल्या प्रहृष्टा पुत्रवत्सला ॥ १८ ॥ ततः शत्रुघ्नवचनात् सुमन्त्रो
नाम सारथिः। योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥१९॥
अग्न्यर्कामलसङ्काशं दिव्यं दृष्ट्वा रथं स्थितम्। आरुरोह महा-
बाहू रामः परपुरञ्जयः॥ २० ॥ सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेन्द्र-
सदृशद्युती। स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुण्डलौ ॥२१॥
सर्वाभरणजुष्टाश्च ययुस्ताः शुभकुण्डलाः। सुग्रीवपत्न्यः सीता
च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः॥ २२ ॥ अयोध्यायां च सचिवा राज्ञो
दशरथस्य च। पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत् ॥ २३ ॥
अशोको विजयश्चैव सिद्धार्थश्च समाहिताः। मन्त्रयन् राम-
वृद्ध्यर्थं वृत्त्यर्थं नगरस्य च ॥ २४ ॥ सर्वमेवाभिषेकार्थं जया-
र्हस्य महात्मनः। कर्त्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २५ ॥
इति ते मन्त्रिणः सर्वे सन्दिश्य च पुरोहितः। नगरान्निर्ययु-
स्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः॥ २६ ॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र
इवानघः। प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २७ ॥
जग्राह भरतो रश्मीञ्छत्रुघ्नश्छत्रमाददे। लक्ष्मणो व्यजनं तस्य
मूर्द्ध्नि संवीजयत्तदा ॥ २८ ॥ श्वेतं च वालव्यजनं जगृहे परितः
स्थितः। अपरं चन्द्रसङ्काशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः॥ २९ ॥
ऋषिसङ्घैस्तदाकाशे देवैश्च समरुद्गणैः। स्तूयमानस्य रामस्य
शुश्रुवे मधुरध्वनिः॥ ३० ॥ ततः शत्रुञ्जयं नाम कुञ्जरं पर्वतो-
पमम्। आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः॥ ३१ ॥ नव-

नागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः। मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वा-भरणभूषिताः॥ ३२॥ शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निःस्वनैः। प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम्॥ ३३॥ ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सपुरःसरम्। विराजमानं वपुषा रथेनाति-रथं तदा॥ ३४॥ ते वर्द्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः। अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम्॥ ३५॥ अमात्यै-र्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः। श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रै-रिव चन्द्रमाः॥३६॥ स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः। प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि वृतो ययौ॥ ३७॥ अक्षतं जात-रूपञ्च गावः कन्याः सहद्विजाः। नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः॥ ३८॥ सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे। वानराणाञ्च तत् कर्म ह्याचचक्षेथ मन्त्रिणाम्॥ ३९॥ श्रुत्वा च विस्मयं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः। वानराणाञ्च तत् कर्म राक्षसानां च तद्बलम्॥ ४०॥ द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंयुतः। हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश सः॥ ४१॥ ततो ह्यभ्युच्छ्रयन् पौराः पताकाश्च गृहे गृहे। ऐक्ष्वाकाध्युषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम्॥ ४२॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रो भरतं धर्मिणांवरम्। अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः॥ ४३॥ पितुर्भवनमासाद्य प्रवेश्य च महात्मनः। कौशल्याञ्च सुमित्रां च कैकयीमभिवाद्य च॥ ४४॥ यच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत्। मुक्तावैदूर्यसङ्कीर्णं सुग्रीवाय निवेदय॥ ४५॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः। हस्ते गृहीत्वा सुग्रीवं प्रवि-वेश तमालयम्॥ ४६॥ ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च। गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः॥ ४७॥ उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः। अभिषेकाय रामस्य दूताना-ज्ञापय प्रभो॥ ४८॥ सौवर्णान् वानरेन्द्राणां चतुर्णाञ्चतुरो

घटान्। ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान्॥ ४९॥ यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम्। पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः॥ ५०॥ एवमुक्ता महात्मानो वानरा वानरोपमाः। उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः॥ ५१॥ जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानरः। ऋषभश्चैव कलशान् जलपूर्णान् तथानयन्॥ ५२॥ नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भैरुपाहरन्। पूर्वात् समुद्रात् कलशं जलपूर्णमथानयत्॥ ५३॥ सुषेणः सत्त्वसम्पन्नः सर्वरत्नविभूषितम्। ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राज्जलमानयत्॥ ५४॥ रक्तचन्दनकर्पूरैः संवृतं काञ्चनं घटम्। गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात्॥ ५५॥ रत्नकुम्भेन महता शीघ्रं मारुतविक्रमः। उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः॥ ५६॥ आजहार स धर्मात्मानिलः सर्वगुणान्वितः। ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम्॥ ५७॥ अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह। पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत्॥ ५८॥ ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह। रामं रत्नमये पीठे ससीतं संन्यवेशयत्॥ ५९॥ वसिष्ठो विजयश्चैव जाबालिरथ काश्यपः। कात्यायनो गौतमश्च वामदेवस्तथैव च॥ ६०॥ अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना। सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा॥ ६१॥ ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा। पौरैश्चैवाभ्यषिञ्चंस्ते संप्रहृष्टैः सनैगमैः॥ ६२॥ सर्वौषधिरसैश्चापि दैवतैर्नभसि स्थितैः। चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः॥ ६३॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम्। अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसम्॥ ६४॥ तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः। सभायां हेमक्लृप्तायां शोभितायां महाधनैः॥ ६५॥ रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः। नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा

यथाविधि ॥ ६६ ॥ किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना।
ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयोक्ष्यत राघवः ॥ ६७ ॥ छत्रं तस्य च
जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम्। श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो
वानरेश्वरः ॥ ६८ ॥ अपरं चन्द्रसङ्काशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः।
मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम्। राघवाय ददौ
वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ ६९ ॥ सर्वरत्नसमायुक्तं मणिभिश्च
विभूषितम्। मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ ७० ॥
प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः। अभिषेके तदर्हस्य तदा
रामस्य धीमतः ॥ ७१ ॥ भूमिः शस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः।
गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ७२ ॥ सहस्रशत-
मश्वानां धेनूनां च गवान्तथा। ददौ शतवृषान् पूर्वं द्विजेभ्यो
मनुजर्षभः ॥ ७३ ॥ त्रिंशत्कोटिं हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ
पुनः। नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥ ७४ ॥
अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम्। सुग्रीवाय स्रजं
दिव्यां प्रायच्छन्मनुजाधिपः ॥ ७५ ॥ वैदूर्य्यमयचित्रे च चन्द्र-
रश्मिविभूषिते। वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥७६॥
मणिप्रवरजुष्टन्तं मुक्ताहारमनुत्तमम्। सीतायै प्रददौ राम-
श्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥ ७७ ॥ अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभर-
णानि च। अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥ ७८ ॥ अव-
मुच्यात्मनः कण्ठाद्धारं जनकनन्दिनी। अवैक्षत हरीन् सर्वान्
भर्त्तारञ्च मुहुर्मुहुः ॥ ७९ ॥ तामिङ्गितज्ञः संप्रेक्ष्य बभाषे जन-
कात्मजाम्। प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ॥ ८० ॥
ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा। ॥ ८१ ॥ तेजो धृतिर्यशो
दाक्ष्यं सामर्थ्यं विनयो नयः। पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि
नित्यदा ॥ ८२ ॥ हनूमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः। चन्द्रां-
शुरिव गौरेण श्वेताभ्रेण यथा नभः ॥ ८३ ॥ सर्वे वानरवृद्धाश्च

ये चान्ये वानरोत्तमाः। वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८४ ॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनूमान् जाम्बवांस्तथा। सर्वे वानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८५ ॥ यथार्हं पूजिताः सर्वे कामैरतैश्च पुष्कलैः। प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥८६॥ ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः। सर्वान् कामगुणान् वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ८७ ॥ दृष्ट्वा सर्वे महात्मानस्ततस्ते वानरर्षभाः। विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धां समुपागमन् ॥८८॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम्। पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत् पुरीम् ॥ ८९ ॥ विभीषणोऽपि धर्मात्मा सहतैर्नैऋतर्षभैः। लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायान्महायशाः ॥ ९० ॥ स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः। राघवः परमोदारः शशास परया मुदा। उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ९१ ॥ आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन। तुल्यं मया त्वं पितृभिः परस्तात् त्वं यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ९२ ॥ सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम्। नियुज्यमानो भुवि यौवराज्ये ततोऽभ्यषिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ ९३ ॥ पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजिमेधेन चासकृत्। अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत् पार्थिवात्मजः ॥ ९४ ॥ राज्यं दशसहस्राणि प्राप्य सर्वाणि राघवः। दशाश्वमेधानाजह्रे सदश्वान् भूरिदक्षिणान् ॥ ९५ ॥ आजानुलम्बिबाहुः स महावक्षाः प्रतापवान्। लक्ष्मणानुचरो रामः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ ९६ ॥ राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम्। ईजे बहुविधैर्यज्ञैः ससुहृत् भ्रातृबान्धवः ॥ ९७ ॥ न पर्यदेवन् विधवा न च व्यालकृतं भयम्। न व्याधिजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९८ ॥ निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थं कश्चिदस्पृशत्। न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ९९ ॥

सर्वं मुदितमेवासीत् सर्वो धर्मपरोभवत्। राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन् परस्परम्॥ १००॥ आसन् वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः। निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति॥१०१॥ नित्यमूला नित्यफलास्तरवस्तत्र पुष्पिताः। कामवर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः॥ १०२॥ स्वकर्मसु प्रवर्त्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः। आसन् प्रजा धर्मपरा रामे शासति नानृताः॥ १०३॥ सर्वे लक्षणसम्पन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः। दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्॥ १०४॥ धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम्। आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम्।१०५॥ यः शृणोति सदा लोके नरः पापात् प्रमुच्यते। पुत्रकामाश्च पुत्रान् वै धर्मकामो धनानि च॥ १०६॥ लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम्। महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति॥ १०७॥ राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च। भरतेन च कैकेयी जीवत्पुत्रास्तथा स्त्रियः॥ १०८॥ श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विन्दति। रामस्य विजयं चेमं सर्वमक्लिष्टकर्मणः॥ १०९॥ शृणोति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम्। श्रद्दधानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ॥११०॥ समागम्य प्रवासान्ते रमन्ते सहबान्धवैः। शृण्वन्ति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम्॥ १११॥ ते प्रार्थितान् वरान् सर्वान् प्राप्नुवन्तीह राघवात्। श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते सम्शृण्वताम्॥ ११२॥ विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति यस्य च। विजयेत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान् भवेत्॥ ११३॥ स्त्रियो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान् सूयुरनुत्तमान्। पूजयंश्च पठंश्चैवमितिहासं पुरातनम्॥ ११४॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात्। प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात्॥ ११५॥ ऐश्वर्यं पुत्रलाभश्च भविष्यति न संशयः। रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः

पठतः सदा ॥ ११६ ॥ प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सना-
तनः । आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ११७ ॥
एवमेतत् पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं
बलं विष्णोः प्रवर्द्धताम् ॥ ११८ ॥ देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणा-
च्छ्रवणात्तथा । रामायणस्य श्रवणे तुष्यन्ति पितरः सदा ॥ ११९ ॥
भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम् । ये लिखन्तीह
च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १२० ॥ कुटुम्बवृद्धिं धनधान्य-
वृद्धिं स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमञ्च । श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं
महार्थं प्राप्नोति सर्वां भुवि चार्थसिद्धम् ॥ १२१ ॥ आयुष्य-
मारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं शुभञ्च । श्रोतव्यमेत-
न्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ १२२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रिंशदधिकशततमः सर्गः ।

युद्धकाण्डम् समाप्तम् ॥

---

373 91

THE LIBRARY OF CONGRESS

HECKMAN
BINDERY INC.
AUG 91
N. MANCHESTER,
INDIANA 46962

LIBRARY OF CONGRESS
0 039 326 323 4